Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

7

Видавництво „Молоде Життя"

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.

Volume II/7

Paris — New York

1973

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

При цьому, в одному й другому випадку вони зберігали релігію (гр.-кат.). Гр.-католики з словацькою мовою до 1920-их рр. становили переходову групу, яку єднала з українцями віра й традиції, з словаками — мова. Їх ч. постійно збільшувалося через перехід частини укр. населення на словацьку мову. Найбільший відсоток становили гр.-католики з словацькою мовою у півд.-сх. частині Словаччини — від $^1/_3$ до $^1/_2$ всього населення. Разом з цим укр. суцільна територія зменшилася до сх. і півн. частини П.; поза нею залишилася ще низка укр. мовних та гр.-кат. островів з словацькою, а на півдні з угор. мовою (див. карту). Словакізація укр. населення збільшилася за чехо-словацької влади; тепер гр.-католики і правос. з словацькою мовою почувають себе вже словаками.

Розподіл гр.-католиків і правос. за мовою й докладне визначення кількости українців зробити трудно, бо угор. і чехо-словацькі переписи населення подавали ч. українців невірно. На підставі цих переписів ч. гр.-католиків і правос. у всій Словаччині було таке (у тис.): 1890 — 185, 1900 — 199, 1910 — 200, 1921 — 198, 1930 — 223; ч. українців за ці самі рр.: 84,4, 84,6, 97,0, 85,6, 91,1. Укр. дослідники (В. Гнатюк, С. Томашівський, М. Кордуба й ін.) визначають ч. українців значно вище. За оцінками В. Кубійовича 1930 на П. жило щонайменше 110 000 українців (у тому ч. на укр. суцільній території — 87 000 або 73,8% всіх; крім них, 16 000 словаків і чехів, 11 000 жидів, 1 000 угорців, 3 000 ін.), на укр. островах і в розпорошенні 23 000; ч. гр.-католиків з словацькою мовою бл. 80 000. Повоєнні переписи подають ч. українців на П. цілком невірно (у тис.): 1950 — 46, 1960 — 33, 1970 — 38. За цей час опитування Словацької Нац. Ради в 1967 знайшло у 206 с. (з усіх 250) 93 000 українців. Їх ч. на П. можна тепер визначити на 110–125 000. На зменшення ч. українців на П. за останні 30 рр. вплинула не тільки словакізація, але й еміґрація значного ч. українців за межі П., гол. до чес. країв.

П. заселює плем'я *лемків* (хоч ця назва мало поширена на П.), що до 1947 р. жило компактно також на півн. схилах Карпат у Польщі. Закарп. і гал. лемків об'єднує спільна етногр. культура та говіркові особливості. Лише на сх. П. живе населення з сер.-карп. говірками (його зараховують до бойків). Укр. населення П. традиційно називає себе русинами або руснаками. Щойно з 1950-их рр. назви «українець», «український» почали набувати поширення.

Н а р. г о с п – в о. П. завжди належала до екон. найвідсталіших частин держав, у межах яких вона перебувала. Населення жило майже виключно з сіль. госп-ва, яке велося у карликових госп-вах та на примітивному рівні; перед колективізацією у 1949–52 рр. 96% сіль. госп-в мали менше 10 га землі, у тому ч. 43% — 2–5 га. Деяка частина людности працювала на ліс. роботах та на сезонових працях поза П., зокрема (до 1914) під час жнив у глибині Угорщини. Невелике значення мала домашня і кустарна пром-сть (ткацтво, обробка дерева тощо) та мандрівні зайняття (дротярство у півн.-зах. П.). Велику підтримку населенню давали еміґранти зі ЗДА: деякі з них поверталися з заробленими грошима, ін. допомагали родинам, які залишилися в краю. Чималі зміни у нар. госп-ві П. наступили з 1950 у зв'язку з колективізацією сіль. госп-ва, деякою індустріялізацією й електрифікацією, поширенням фахової освіти, інтенсифікацією транспорту тощо.

Основним зайняттям укр. населення П. і гол. багатством краю є далі сіль. госп-во. У півн.-сх. частині П. тепер рілля займає 31% всієї площі, сіножаті й пасовища — 24%, ліс — 40%. Понад пол. посівної площі займають збіжжеві культури, понад 20% кормові, 20% картопля, 5% техн. (гол. льон і коноплі). з зернових по 30% площі припадає на ячмінь і овес, 21% на пшеницю, 16% на жито, 2% на кукурудзу (всі ч. — приблизні). Порівняно з 1930-ими рр. збільшилася вся засівна площа, зокрема кормових і під пшеницею, зменшилася під вівсом і житом. Укр. П. виявляє недостачу пшениці й жита, деяку надвишку вівса і картоплі; значно більше продуктів тваринництва.

Після колективізації понад пол. с.-г. площі належить — колективним госп-вам, бл. 20% — держ., бл. $^1/_4$ — приватним (гол. в горах, при малій кількості ріллі). Рівень сіль. госп-ва, хоч він піднісся порівняно з довоєнними часами, все таки найнижчий у Чехо-Словаччині.

До 1950 на П. пром-сть, за винятком невеликих зав. — деревообробних і харч., майже не існувала. Згодом розвинено такі її галузі: легку, деревообробну, хем., будів. матеріялів тощо. Найбільшим пром. осередком є *Пряшів*, менші: Михайлівці (швейна пром-сть), Бардіїв (шкіряна, швейна), Гуменне і Стражське (хем.), Снина (будів. матеріялів), Вранів (деревообробна), Требишів (харч.) і ряд менших осель з місц. пром-стю. Новозбудовані зав., хоч є у м. з більшістю неукр. населення, притягають сіль. укр. робітників, зокрема молодь; дехто поселюється в них назавжди, ін. (бл. 20% робітників) доїжджають на працю. Разом з цим змінюється проф. і соц. структура укр. населення і підвищується його життєвий рівень, хоч він найнижчий у Чехо-Словаччині (1958 в

усьому Пряшівському краю 5 300 корон річно на особу, в укр. округах 3–4 000), а працездатне населення лише частково використане.

П. слабо забезпечена зал. шляхами. Важливий шлях, який сполучає Чехо-Словаччину з УССР (Кошиці — Чоп) іде поза П.; поперечні шляхи, які перетинають П. і в'язали колись Угорщину з Галичиною (з Кошиць уздовж Ториси і Попраду до Тарнова та з Будапешту через Лупківський перевал до Перемишля і Львова) втратили після 1918 своє значення; більше значення має залізниця Пряшів—Вранів—Гуменне. Сильно збільшився автотранспорт, який сполучає тепер важливіші оселі П.; найважливіший шлях: Пряшів—Михайлівці—Ужгород. *В. Кубійович, В. Маркусь*

Церк. життя. 1945 гр.-кат. *Пряшівська епархія* перебрала юрисдикцію над усіма гр.-католиками в Чехо-Словаччині; ординарієм був з 1940 єп. П. Ґойдич, єп.-помічником з 1947 *В.* Гопко. У 1950 р. інспірувався ззовні з політ. мотивів рух за «возз'єднання гр.-католиків з православними». Церк. синод, скликаний 28. 4. 1950 у Пряшеві урядовими чинниками й підтримуваний УНРП, з участю кількох десятків свящ., мирян та в більшості непричасних до Церкви людей, уневажнив унію 1646 та постановив повернутися до Правос. Церкви. Ця постанова була затверджена урядом та моск. патріярхом. Гр.-кат. церкви перебиралися за допомогою поліційних органів і партії; частина свящ., як і обидва єп., були виарештовані, деякі свящ. (50–70) перейшли на православіє, а ін. перейшли в цивільний стан або прийняли римо-кат. обряд. Значна частина вірних, гол. по м. почала ходити до костьолів, що в дальшому сприяло словакізації. Єп. П. Ґойдича суджено у січні 1951 за «протидерж. діяльність» з вироком досмертного ув'язнення (помер у тюрмі 1960), а єп. Гопка без суду тримали в ув'язненні до 1967.

Правос. Церква на П., як і в усій Чехо-Словаччині, була 1946 звільнена з юрисдикції серб. патріярха, і з неї було утворено екзархат моск. патріярхії, 1949 утворено епархію в Пряшеві, яку очолив Алексєй Дехтярев, кол. рос. білий еміґрант (згодом Доротей Филип, уродженець Закарпаття, тепер — Николай Коцвар). 1950 з неї виділено Михайлівецьку епархію для вірних, більшість яких уважається словаками (її єп. став кол. гр.-кат. свящ. Олександер Михалич). 1951 моск. патріярх надав автокефалію Правос. Церкві в Чехо-Словаччині, яка тепер складається з 4 епархій на чолі з празьким митр. (нині є ним — Доротей). У Пряшеві засновано теологічний фак. та почала виходити рел. преса чес., словацькою і укр.-рос. мовами, серед неї «Свет православия», згодом «Голос православія» (з 1958, перев. укр. мовою), місячник «Заповіт Св. Кирила і Методія» та церк. календарі. У літургії зберігається ц.-слов. мова, а в проповідях і катехізації — укр., місц. говірка та словацька. У пол. 1960-их рр. правос. митрополія прийняла під тиском уряду, не зважаючи на опір консервативної частини вірних, новий календар. Див. також стор. 2388–89.

Під час чехо-словацької лібералізації 1968–69 рр. гр.-католики почали рух за відновлення їхньої Церкви, на що уряд дав згоду (13. 6. 1968). Більшість вірних повернулася до Гр.-Кат. Церкви, але вона підпала під словацькі впливи й управління (див. *Пряшівська епархія*). Група свідомих укр. гр.-кат. свящ. видає місячник «Благовісник» (з 1969) та церк. календарі укр. мовою; поряд виходить гр.-кат. журн. словацькою мовою.

Освіта і культ. життя. Після 1945 з ініціятиви УНРП постав Реферат Укр. Шкіл, спочатку в Кошицях, потім у Братіславі (керівник І. Пещак), який розгорнув широку діяльність в орг-ції шкільництва. У школах переважала рос. мова при частковому вживанні укр. У 1945–46 рр. на П. діяло 277 початкових шкіл, 14 горожанських (у 1947–48 — 25), 3 гімназії, торг. школа та учительська семінарія. На 1. 9. 1947 у цих школах було 650 учителів та бл. 30 000 учнів. З поч. 1950-их рр. уряд змінив мову навчання з рос. чи «язичія» на укр. (постанова ЦК компартії Словаччини з червня 1952) і дав батькам право вирішувати про мову навчання: укр. або словацьку. Завдяки складним умовам (накинена згори українізація, до якої ані учителі, ані діти не були підготовані, ототожнювання «українства» з усім сов. і постійний тиск словаків) почався поступовий перехід укр. шкіл на словацьку мову (1949 — 60 шкіл, 1952–60 — 24, 1961–63 — 160). До масової зміни мови навчання на поч. 1960-их рр. був такий стан укр. шкільництва на П. (ч. на 1959, у дужках на 1966): 189 неповних початкових шкіл (54), 42 заг.-осв. вісімклясні (14), 5 заг.-осв. сер. (7), 4 сер. проф. (у 5 проф. є укр. кляси). Лише 6 000 учнів у 1967 навчалися укр. мовою, у тому ч. 500 у проф. школах.

За останні рр. (1968–71) можна зауважити боротьбу за укр. школу і деяке повернення укр. мови до шкіл як предмета навчання. Сов. окупація країни не сприяла популярності укр. шкільництва, але водночас вона спинила їх нагальну словакізацію, чого домагалися словацькі шовіністичні кола, гол. з «Словацької Матиці». У 1968 дискримінаційні заходи словацької влади супроти укр. учителів (переміщування їх з місця праці, вимога перекваліфікації та вживання виключно словацької мови) викликали їхні страйки.

Пед. кадри готувала учительська семінарія, згодом пед. ін-т у Пряшеві. На поч. 1950-их рр. деякі вчителі здобули освіту в ун-тах України. У 1953 утворено катедру укр. мови та літератури при пед. фак., а у 1959 відкрито таку ж катедру при філос. фак. Ун-ту ім. Шафарика в Пряшеві. Існує укр. відділ Дослідного Ін-ту Педагогіки (зав. Ю. Железник) та кабінет укр. мови Пед. Ін-ту в Пряшеві, з 1964 виходить фаховий пед. місячний додаток до ж. *«Дружно вперед»* – «Школа і життя». Підручники для укр. шкіл та укр. мови у словацьких школах видає Словацьке Пед. В-во у Братіславі (до 1970 – понад 270 назв).

Масовою позашкільною освітою керувало у 1945–49 рр. відновлене Общество ім. Духновича, а згодом – КСУТ. Він наглядає над працею самодіяльних мист. груп, опікується хатами-читальнями (в укр. с. діє бл. 90 будинків культури і читалень). У 1967 було 92 фолкльорні та муз. ансамблі і 60 театральних гуртків, серед них танцювальний ансамбль «Карпатянин» та молодіжний хор «Весна» – обидва у Пряшеві. Відбуваються річні фестивалі драми і мист. слова у Снині, фестивалі укр. естради в Камйонці, свята спорту і пісні у Межилаборцях та великі свята пісні і танцю (з 1955) у Свиднику (при участі 25–30 000 глядачів та понад 2 000 виконавців).

Театр і музика. До 1945 театральне життя на П. не виходило поза рамки аматорських вистав. 1946 почав діяти *Український Народний Театр* (один з засновників І. Гриць-Дуда) у Пряшеві, субвенціонований державою, який упродовж 25 рр. існування дав бл. 160 прем'єр укр. та рос. мовами, а також перекладних з ін. мов та понад 3 000 виступів. Видатні театральні діячі: В. Бавоняр († 1956, режисер), Ю. *Шерегій* (режисер оперет), Й. Фельбаба (теперішній режисер), І. Пиханич (теперішній дир.) та ряд акторів. Театр виконує ролю мандрівного театру, часто виступаючи по с. і м-ках П., він буває на ґастролях в УССР і Юґославії.

У 1946 у Межиляборцях засновано перший проф. Ансамбль пісні і танцю укр. населення (згодом припинив діяльність), а потім такий ансамбль існував у 1953—55 у Цемятах б. Пряшева. З останнього зформовано теперішній *Піддуклянський Український Ансамбль Пісні і Танцю* (ПУНА), який спеціялізується на місц. фолкльорі; він співпрацює з Укр. Нар. Театром і перебуває під однією дирекцією.

Нар. пісні П. гармонізували А. Сухий (1904—[illegible]0), Ю. Костюк, С. Ладижинський, Ю. Цимбора й ін., що працювали також як дириґенти хорів.

Образотворче мистецтво. Традиції малярства, гол. церк., на П. сягають 18—19 вв. Тут діяли та походили з укр. П. такі мистці: малярі М. Манкович (1785—1853), Й. Змій-Миклошій (1792—1841), І. Рошкович (1854—1915), різьбар іконостасів Г. Гвоздович (1871—1903) та ін. У міжвоєнний період на П. працювали малярі С. Добош, М. Дубай, Д. Зубрицький, Ю. Милий, А. Чеченський, Д. Яцкович, скульптори Ф. Гібала та О. Мондич (авторка пам'ятника О. Духновичеві у Пряшеві).

Найвидатнішими малярами після 1945, які здобули заг. чехо-словацьке визнання, є визначний пейзажист медитативно-ліричного нахилу й глибокий знавець атмосфери Карпат Д. *Милий* († 1971) та найвідоміший графік, майстер світляних контрастів, абстракціоніст пленеру О. Дубай (*1919), обидва проф. Братіславської Академії Мистецтв, та Єва Вісс, авторка реалістично-психологічних портретів і жанрових картин. У Пряшеві ще працюють А. Гай, С. Гапак, М. Диць, Ю. Кресила, П. Маркович, А. Шутик (†) та карикатурист Ф. Віцо.

Преса, видавництва і радіомовлення. З 1945 у Пряшеві виходили двома мовами (рос. і укр.) тижневик *«Пряшевщина»*, орган УНРП (до серпня 1951), двотижневик «Демократический Голос», що його видавала у 1945—47 рр. Укр. секція словацької дем. партії, і дитяча газ. «Дзвіночок-Колокольчик» (1947—50). Деякий час виходили районні укр. газ. у Гуменному та Бардієві. Група студентів з П. «Возрождение» видавала в Празі неперіодично рос. літ.-гром. ж. «Костер» (1946—47) та газ. «Карпатская Звезда-Звізда» (1946—48).

З 1951 рос. мова була усунена, і в Пряшеві почали появлятися періодичні вид. укр. мовою: тижневик «Нове Життя» (спочатку орган КП Словаччини, з 1959 — КСУТ), ілюстрований місячник *«Дружно вперед»* (1956—58 — двотижневик) з додатком «Школа і Життя» (з 1964), літ.-суспільний квартальник *«Дукля»* (з 1966 — двомісячник). Для дітей у 1952 появлялася в Братіславі «Піонерська газета», перетворена у 1968 на двотижневик «Веселка» (Кошиці). У 1968—70 виходив молодіжний додаток «Тон» до «Нового Життя». КСУТ видає ще щорічні «Нар. календарі» та неперіодично «Репертуарні збірники». (Про рел. пресу згадано вище).

Книжкові вид. виходять у відділі укр. літератури Словацького Пед. В-ва (Пряшів) — щороку 10—15 книг укр. мовою: красного письменства, наук. чи наук.-популярного змісту. Для розповсюдження укр. вид. діє Клюб укр. книги.

1934 Кошицька радіостанція відкрила укр. («карпато-руську») студію, тоді ще призначену для всього Закарпаття, і відтоді вона діє з незначними перервами під час війни. 1945 її відновлено для українців П., і тепер вона має осідок у Пряшеві. Укр. редакція Радіо-Пряшів пересилає щотижня понад 6-годинну програму (вісті, коментарі, музику, літ. пересилання тощо). Її організатором і довголітнім керівником був А. Рудловчак.

Література. Укр. П. має довгу традицію літ. діяльности; багато провідних постатей (див. вище) закарп. літератури походили з П. й тут працювали. За міжвоєнний період місц. література творилася рос., укр. мовами або штучним «язичієм». По-рос. писали: І. Кизак, І. Гендер-Суходольський (повість «Петро Грибуняк», 1936), О. Фаринич (повість «Стальная роза», 1934; зб. віршів «Снопик», 1939) та поет Ф. Бобиль (В. Дубай); укр.: Д. Зубрицький (псевд. Торисин, 1895—1949), Ф. *Лазорик* (†1969), поет *Зореслав* (о. Севастіян Сабол) та прозаїк І. *Невицька*.

Нові можливості для місц. літератури створилися після останньої війни. У 1949 вийшли перші поетичні зб. І. *Мацинського* («Белые облака») та Ф. Лазорика («Слово гнаних і голодних»). Але справжня активізація літ. праці розпочалася від заснування укр. філії Спілки Словацьких Письм. (1952) та літ.-гром. органу «Дукля» (1953). Дальший розвиток літератури, яка з 1953—55 рр. перейшла виключно на укр. мову і в ній поступово догасали традиційні реґіонально-будительські настанови, гальмувала довгі рр. атмосфера, пов'язана з «культом особи» (ідеалізація життя, декляративність, вербалізм, побутовщина). Тематично літ. творчість обмежувалася життям села; мех. засвоювання укр. літ. мови неґативно відбилося на мові творів. У таких умовах формувалася творчість письм. старшої ґенерації: В. Зозуляка (роман «Нескорені», 2 тт.,

1962, 1967; оп., драми), Ю. Воролича, І. Гриця, Ф. Іванчова, І. *Прокіпчака*, М. *Шмайди* (про колективізацію «Тріщать леди», 1957).

Злам у літ. розвитку настав з появою молодої письменницької ґенерації, яка висунула вимогу кращої орг-ції літ. руху, вияснення його ідейних основ, поширення жанрового і тематичного діяпазону. У літературі появилося нове ставлення до людини і її проблем, зацікавлення її індивідуальним і внутр. світом. Поезія збагатилася елементами рефлексії й свіжої метафорики. Початком нового напряму в поезії була зб. Й. Збіглея «Зелені неони» (1964). Найвизначнішим поетом П. є С. Гостиняк (зб. «Пропоную вам свою дорогу», 1965; «Лише двома очима», 1967)), лірик чуткого гром. сумління, тонкого й своєрідного еротизму та яскравої образности. Ще виділяються стримано-критичний М. Дробняк і чуттєво щедрий М. Немет.

Розкриттям щоденного побуту різних соц. груп (також сучасного м.), аналізою граничних психічних станів та основних ідей життя поширили обрії прози І. Галайда, В. Дацей, Й. Шелепець, М. Немет та ін. Вивершенням розвитку традиційної сел. тематики є роман М. Шмайди «Лемки» (1964). Поєднанням широкого епічного погляду на дійсність з психологічною тонкістю визначаються оп. Є. Бісс (зб. «Сто сім модних зачісок», 1967; «Апартман з видом на головну вулицю», 1969). Розвиток молодої поезії привів до зламу в творчості старших поетів — І. Мацинського («Пристрітники», 1968) та Ф. Лазорика («Сніжні хризантеми», 1968), довівши першого до філософсько-символічного поглиблення основних проблем нац. і соц. буття, а другого — до посилення елементів зрілого елегійного ліризму.

У 1960-их рр. на П. друкувалися «реабілітовані» письм. міжвоєнного періоду, які жили або живуть у Чехо-Словаччині: закарп. письм. і поет В. *Ґренджа-Донськиий*, поет (писав рос. мовою) А. *Карабелеш* (†1964) та Н. *Королева* (†1964). Як літ. критики виступають Ю. Вача, О. Зілинський, В. Хома, А. Червеняк та ін.

Найпомітніші твори сучасної літератури П. є вкладом у заг.-укр. літ. розвиток, а літ. ж. «Дукля» якийсь час був провідним заг.-укр. ж. літ. і культ. проблематики.

Наука і дослідження. Етногр. культура, історія та особливо усна словесність П. становили і є далі гол. предметом вивчення багатьох укр. і чужих дослідників. Видатними дослідниками укр. П. були, крім місц. діячів 19 і поч. 20 вв., такі укр. вчені: з гал. українців — етнограф В. *Гнатюк*, автор багатотомових вид. фолкльорного матеріялу та праць про етнічні відносини краю; історик С. *Томашівський*, мовознавці І. *Верхратський* та І. *Панькевич*, фолкльорист Ф. *Колесса* та ін.; з росіян: літературознавець Є. Недзельський, мовознавець Г. *Ґеровський*, чех літературознавець Ф. *Тіхи* та ін.

За останні 25 рр. на П. вперше в її історії зформувалися місц. наук. кадри, що розгортають свою діяльність на ґрунті новопосталих наук.-учбових установ у Пряшеві (див. стор. 2388) і Музеї Укр. Культури у Свиднику. Проведено ряд наук. конференцій та міжнар. українознавчих симпозіюмів. У кін. 1960-их рр. була спроба скоординувати українознавчу науку в окремому Укр. Наук. Т-ві при КСУТ, але цю ініціятиву уряд загальмував. На П. працює тепер ряд літературознавців: Ю. Бача, І. Волощук, Ф. Ковач, М. Роман, О. Рудловчак, Й. Шелепець; мовознавців: П. Бунганич, В. Латта († 1965), М. Штець; етнограф М. Мушинка; істориків: І. Байцура, І. Ванат, А. Ковач, П. Урам; мистецтвознавців: С. Гапак, А. Маркович; економіст В. Капішовський; юрист Й. Марусин та ін. У вивченні П. допомагають україністи Братіслави (історики: П. Гапак, Л. Гараксим, Ф. Гондор, О. Ставровський; літературознавці: М. *Мольнар*, М. *Неврлі* і В. Хома) та Праги (О. Зілинський, А. Куримський). Багато уваги присвячується вивченню взаємин між укр. та чес. і словацькими народами.

Одним з центрів вивчення реґіональної проблематики П. є Музей Укр. Культури (заснований 1960 р. у Красному Броді й перенесений 1964 до *Свидника;* теперішній дир. І. Чабиняк); музей видає наук. зб. (до 1971 — 5 випусків). У с. Тополі відкрито Музей-хату О. Духновича.

За останній час записано і видано зб. фолкльорного матеріялу П., чим збережено цінний витвір духової культури цієї вітки укр. народу на переходовій території схрещення різних впливів: словацьких, поль. і угор. Найважливіші зб.: «З уст народу» (1955), «Укр. нар. пісні Пряшівського краю» (т. І, 1958, т. II, 1963), «Укр. нар. казки Сх. Словаччини» (I—III, 1965, 1966, 1969), «З глибини віків. Антологія усної нар. творчости українців Сх. Словаччини» (1967).

Література: Biedermann H. J. Die ungarischen Ruthenen. I—II. Інсбрук 1862, 1867; Гнатюк В. Етногр. матеріяли з Угор. Руси, I—III. Л. 1897, 1893, 1900; Гнатюк В. Русини Пряшівської епархії і їх говори. ЗНТШ, XXXV—XXXVI. Л. 1900; Гнатюк В. Словаки чи русини? ЗНТШ, XLII. Л. 1901; Верхратський І. Знадоби до пізнання угро-руських говорів. ЗНТШ, XL, XLIV, XLV. Л. 1901; Томашівський С. Етногр. карта Угор. Руси. П. 1910; Petrov A. Narodopisná mapa Uher z r. 1773 podle současných úřednich údajů. Прага 1924; Панькевич І. Укр. говори Підкарп. Руси і сумежних областей. Прага 1938; Пряшевщина. Историко-литературный сборник (ред. І. Шлепецький). Прага 1948; Волощук И. Современная украинская литература в Чехословакии. Пряшів 1957; Капішовський В. Екон.-суспільний та культ. розвиток укр. населення в Чехо-словацькій республіці та його перспективи. Пряшів 1960; Бача Ю. Літ. рух на Закарпатті сер. XIX ст. Пряшів 1961; Haraksim L. K socialnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. Братіслава 1961; Дзюбко І. Розв'язання нац. питання в нар.-дем. Чехо-Словаччині. К. 1963; Микитась В., Рудловчак О. Поети Закарпаття. Пряшів 1965; 15 років на службі народу. Зб. статтей та фотодокументів з нагоди 15-річчя КСУТ. Пряшів 1966; Ставровський О. Словацько-поль.-укр. прикордоння до 18 ст. Пряшів 1967; Чума А., Бондар А. Укр. школа на Закарпатті та Сх. Словаччині. Пряшів 1967; Bajcura I. Ukrajinska otázka v ČSSR. Кошиці 1967; Зілинський О. та ін. Література чехо-словацьких українців 1945—1967. Проблеми і перспективи. Пряшів 1968; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Юґославії. Вінніпеґ 1969; Софронів-Левицький В. Кланялися вам три України. Вінніпеґ—Торонто 1970; Kubinyi J. The history of Prjašiv eparchy. Рим 1970.

О. Краснянський, В. Маркусь

Псаломщик, офіц. рос. назва (від 1885) *дяка* Правос. Церкви в Росії. В укр. мові цей термін не прищепився і не вживається в укр. Правос. церквах, що існують поза СССР. Перед відокремленням Церкви від держави в Росії П. звичайно вели *метричні книги.*

Псалтир, одна з кн. Біблії (Старого Заповіту), що складається з 150 ліричних пісень-псальм. Широко вживається у богослуженнях христ. церков (також укр.); для цього поділена на відповідні розділи — 20 кафизмів. Текст П. був у ч. найдавніших перекладів на слов. мову за часів св. Кирила й Методія і поширився на Україні відразу після прий-

няття християнства. Дуже рано став тут відомий П. з толкуванням («толковий») неясних місць та викладами, звич. проти жид. віри. З П. у давнину ворожили, і текст т. зв. гадательного П., у якому до кожної псальми було пояснення, що в певних обставинах псальми радять діяти, був знаний уже в 11 в. Як популярна кн., П. був у ч. найстаріших білор.-укр. друкованих видань: Скорини (1517) і Федоровича в Заблудові (1570) та Острозі (1580).

Розп'яття і Хрищення з Київ. рукописного псалтиря 1397

П. віками уживали як шкільний підручник, читали над померлим, а також над хворим. Цитати з П. зустрічаються вже в укр. літературі 11 в. до найновіших часів.

Переклади П. на укр. мову зробили: І. Пулюй (1903 з жид.), о. А. Бачинський (1903), о. Я. Левицький (1925), М. Кобрин (1936, 1941), митр. Іларіон (1962), о. І. Хоменко (1963) й ін.

Псальма, дво- або триголосна рел.-лірична пісня на текст з біблійних псальмів, приписуваних цареві Давидові, виконувана найчастіше невеликим ансамблем співаків без інструментального супроводу. Форма П. строфічна. П., зібрані у кн. *Псалтир*, з прийняттям християнства були популярні на Україні; їх часто цитують літ. твори, почавши з 11 в.; вони правили за шкільні тексти. Під час церк. відправ П. читають або співають на зміну двома хорами в унісон; їх читали також над померлими. У середньовіччі П. були основою різних вільних муз.-поетичних обробок. На Україні П. були найбільш поширені у 16–17 вв. П. з пародійним змістом компонували й виконували *мандрівні дяки* у 17–18 вв., а у 19 в. бурсаки-школярі. У репертуарі лірників у формі «духовних віршів» П. перетривали з 15 до 20 в. У 17–18 вв. П. частково розвинулися у *канти.* П. зібрані у зб., які, крім анонімних авторів, містять П. Д. *Туптала* (друга пол. 17 в.); найпоширеніший зб. П. і кантів «*Богогласник*» (1790) часто перевидавався. П. наслідували, переспівували і перекладали: Г. *Сковорода*, П. *Гулак-Артемовський*, Т. *Шевченко* («Псалми Давидові»), П. *Куліш*, С. *Руданський*, І. *Франко* («На ріках вавилонських») та ін. Натомість не пов'язані з П. поетичні твори (як, напр., П. Тичини «Псалом залізу»), які назвою «П.» окреслюють хвалебність твору. Музику П. і кантів опрацьовували: М. *Леонтович*, О. *Кошиць*, М. *Гайворонський* П. Козицький та ін. *В. В.* і *І. К-ий*

Псекупс, ліва притока р. Кубані; довж. 128 км, сточище — 1 430 км². П. випливає на півн. схилах Кавказьких гір, у гор. течії має характер гірської р., після виходу на Кубанську низовину — рівнинної. Живлення перев. дощеве. Сплавна.

Психічні хвороби, хвороби, що характеризуються порушенням психічної діяльности людини у наслідок розладів функцій гол. мозку. До П. х. відносять: шизофренію, маніякально-депресивну психозу, параною, олігофренію, епілепсію, реактивні стани тощо. П. х. відомі дуже давно. У старі часи лікування П.х. провадилося перев. заклинаннями, замовляннями, молитвами, постом, водопроцедурами, кровопусканням, лікувальними рослинами. Модерна терапія П. х. полягає у лікуванні сном, електричними шоками, інсуліном, різними фармацевтичними, гол. хем., препаратами, вітамінами, значну ролю відограє психотерапія та терапія працею.

П. х. за останні роки дуже розповсюджені й кількість психічно хворих зростає. На Україні у 1960 було бл. 200 000 важко психічно хворих або 4,7 на 1 000 меш. З кількости психічно хворих, що були ліковані у психоневрологічних диспенсерах України, припадало 22,5 на неврози, 9,2% на шизофренію, 9% на епілепсію. Психіятричне лікування на Україні ведеться спеціяльними установами: психіятричними лікарнями (42 200 ліжок), психоневрологічними диспансерами (39), н.-д. інститутами (2), як також заг. амбуляторно-стаціонарною мережею. *В. П.*

Психіятрія, наука, що вивчає причини виникнення, прояви, перебіг, методи попередження і лікування *психічних хвороб* (П. х.). Як самостійна галузь П. відокремилася лише у 18 в.

Перші наук. праці з П. у Рос. Імперії написані у другій пол. 18 в. українцями: К. *Ягельським*, Н. Квятковським, М. Козловським, С. Успенським, О. *Масловським* (організатором першої психоневрологічної лікарні на Україні в Києві). У 1834 П. *Бутковський* (Харків) видав перший у Рос. Імперії підручник з П., у 1883 був заснований у Харкові П. Ковалевським перший психіятричний жк. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». З 1896 до 1905 у Києві виходив жк. «Вопросы

нервно-психической медицины». Катедри П. на Україні почали створювати у 20 в. у Києві (П. Нечай, В. Гаккебуш), Одесі (Є. Шевальов), Дніпропетровському (Д. Франк). У 1920-их рр. були засновані на Україні Укр. психоневрологічні ін-ти: у Харкові (1921), в Києві (1922) й Одесі (1930). З 1925 видавався у Києві, а потім у Харкові ж. «Современная психоневрология»; пізніше п. н. «Советская П.».

Тепер на Україні над питаннями П. працюють: Укр. Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т у Харкові (має 8 клінічних відділів, 8 ляборatорій та ряд допоміжних відділів; досліджує гол. проблеми шизофренії, злоякісних пухлин мозку, вищої нервової діяльности, розкладів кровообігу гол. мозку), Одеський Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т (6 клінічних відділів, 7 ляборatорій; працює гол. над вивченням веґетативної нервової системи та питаннями вищої нервової діяльности) і створений по другій світовій війні відділ психіятрії та патології вищої нервової системи Ін-ту Фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. Н.-д. ін-ти психіятрії та невропатології України видали понад 100 тт. (кілька тис. статтей) наук. праць, провели низку всеукр. наук. конференцій, підготували сотні психіятрів і невропатологів.

Крім того, на Україні працюють катедри П. та невропатології при всіх мед. ін-тах і ін-тах удосконалення лікарів. Укр. Респ. Т-во невропатологів та психіятрів об'єднує 2 460, Т-во неврохірургів бл. 200 лікарів. З видатних психіятрів і невропатологів України, крім вищеназваних, слід згадати: І. Сікорського, О. Ющенка, П. Кащенка, Є. Копистинського, В. *Протопопова,* Й. Поліщука, Н. Татаренкову, Т. Юдіна, Є. Попова, К. *Платонова,* Б. *Маньківського,* В. Селецького, Г. *Маркелова,* О. *Геймановича;* на еміґрації працює М. *Міщенко.*

Література: Юдин Т. Очерки истории отечественной психиатрии. М. 1951; Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Федотов Д. Очерки по истории отечественной психиатрии. М. 1957; Маньковський Б. Основні підсумки розвитку невропатології в УРСР; Протопопов В., Поліщук Й. Розвиток психіятрії в УРСР. У Зб. — Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958.

В. Плющ

Психологія, початково наука про душу і про душевні явища, акти та функції, їх виникання, перебіг і розвиток. З часу звільнення П. з метафізичних засновків — наука про процеси волі, почувань та розуму у свідомому й несвідомому житті людини у їх взаємопов'язанні й структурній цілості, про фізично-фізіологічну основу цих процесів і про природні індивідуальні нахили людини до психічних переживань та актів. З поширенням поля досліду це також наука про психічні законності взаємовідношення людей між собою та їх співжиття у соц. групах (соціопсихологія). Приблизно до пол. 19 в. П. залишалася інтеґральною частиною поодиноких філос. систем, не відокремившися в окрему науку.

Д о п о л. 1 8 в. У цьому останньому розумінні можна говорити про початки філос. П. на Україні вже у княжі часи: київ. митр. *Никифор* († 1121), розвиваючи у своїх богословсько-філос. творах христ. тезу про подвійну — душевно-тілесну — природу людини, аналізував основні данності волі, почувань та розуму й п'яти органів чуттів. З занепадом рел.-філос. думки в потат. часи завмирає і психологічна проблематика, але питання подвійної природи людини знову виразно з'являється у 16 в. у полемічно-філос. писаннях І. *Вишенського.* Систематичніше П. присвячено увагу в Київ. Колеґії, згодом у *Києво-Могилянській Академії.* Курс П. читав І. *Ґізель* (1600—83), а проф. Академії Л. *Баранович* (1620—93) та Й. *Ґалятовський* († 1688) приділяли П. увагу у своїх творах, спираючись на філософію Арістотеля в її схоластичній інтерпретації. З Т. *Прокоповичем* (1681—1736), який виявився також прихильником душевнотілесної «двоїстости істини», навчання раціональної П. переноситься до Слов'яно-Гр.-Латинської Академії у Москві. Традиції Могилянської Академії продовжував і її вихованець, укр. філософ Т. *Сковорода,* який у своїй антропоцентричній системі з наголошенням внутр. «пізнання себе» багато уваги присвятив і «мікрокосмосові» — живій людині з її земними справами. Виходячи від категоричного монізму двох «сродностей» — душевно-невидимої і тілесно-видимої, — Сковорода вбачає істоту буття у мислі, не в зовн. плоті, яка мала б бути тільки тінню істинної людини.

З п о л. 1 8 в. н а Ц е н т р. і С х. З е м л я х. Перші матеріялістичні елементи у психологічних підставах філос. системи зустрічаються у Я. *Козельського* (1729—95?), який навчав, що дії людської душі пов'язані з нервово-фізіологічною структурою організму, і послідовно захищав позиції сенсуалізму, доводячи, що пізнання починається з відчуттів. Продовження матеріялістичних тенденцій у філософії помітне у сенсуалізмі І. *Ризького* (1761—1811), для якого всяке пізнання починається відчуттям, при нерозривній єдності чуттєвого і раціонального елементів, що без них не можна збагнути суті явища: він же вказував на вплив матеріяльного світу на свідомість людини. На подібних сенсуаліс-

тичних позиціях стояв і П. *Лодій* (1764–1829), доводячи одночасно залежність душі від тіла, психічного від фізичного. Паралельно існували також і більше традиційні вчення про перевагу психічного, зокрема в науці проф. Київ. Ун-ту І. Гриневича та О. *Новицького* і, особливо, у «філософії серця» П. *Юркевича* (1827–74), який на відміну від ідеалістичного раціоналізму Г. Сковороди підкреслював ролю почуттів у житті людини та вказував у своєму підручнику педагогіки на вагу емоціонального моменту у вихованні.

О. Новицький, перший проф. філософії Київ. Ун-ту (1834–50), ввів також виклади П. і написав підручник «Руководство к опытной психологии» (1840). Його треба вважати ініціятором відокремлення П., як окремої науки, від філософії, тим більше, що його підручник де в чому навіть випереджав погляди визначних тодішніх психологів. Стоячи виразно на позиціях психо-фіз. дуалізму, Новицький вказував на нервово-фізіологічну основу пам'яті, поєднуючи досвід і дослід з самоспостеріганням та наголошуючи активний характер сприймання з спеціяльною ролею уваги. Проте, у зв'язку з реакційним обмеженням викладів філос. наук в ун-тах Рос. Імперії 1850 розвиток наук. П. припинився. Продовжувачами Новицького були: І. Скворцов (з 1850), С. *Гогоцький* (в 1851-86 pp.) та О. Козлов (у 1876–87 pp.), які повернулися до раціональної П. в рамках заг. філософії. З важливіших психологічних праць з'являється тоді тільки «Мысль и язык» (1862) мовознавця О. *Потебні*, який глибоко дослідив взаємовідношення мови й мислення з погляду мовознавства, твердячи, що нема понять без слів і що «не можемо уявити свідомости з нічого».

Новий поворот у П. на Україні з наголошенням експерименту пов'язаний з рос. природознавцем І. Сеченовим, що працював у Одеському Ун-ті (1871–76) і як засновник рос. фізіологічної школи мав виключний вплив на всю пізнішу рефлексологію. Його послідовник П. Ковалевський (1849–1923) заснував, бувши проф. Харківського Ун-ту, в 1880-их pp. першу на Україні дослідну психологічну ляболаторію при клініці душевних і нервових хвороб. Подібна ляборaторія постала 1895 в Одесі за ініціятивою М. *Лянґе*, проф. Одеського Ун-ту (1888–1921), який вважається одним з засновників експериментальної П. в Росії. Не відходячи від традиційного психофіз. дуалізму, Лянґе намагався поєднати його з рефлексологією. Заснування експериментальної ляболаторії у Києві пов'язане з рос. філософом Г. Челпановим, проф. Київ. Ун-ту (1892–1907), який вперше на Україні запровадив практичні й семінарійні заняття з студентами. З ідеалістичних позицій традиційного дуалізму він зібрав великий і цінний психологічний матеріял. З цих самих позицій вийшов також І. *Сікорський* (1845–1918), проф. психіятрії та нервових хвороб у Київ. Ун-ті, який перший у світовій науці застосував експеримент у вивченні дитячої П. Залишивши бл. 20 праць з цієї ділянки, крім бл. 50 з заг. П., Сікорський поклав підвалини під розвиткову П. З Київ. Ун-том пов'язаний також (1912–25) С. *Ананьїн*, що багато зробив для вивчення проблематики трудового виховання, аналізи зацікавлень та ролі естетики в педагогіці. Слідами Челпанова ішов його учень В. Зеньковський, що поєднував ідеалістичні погляди на природу психіки з даними досвідного її вивчення.

У Галичині П. була пов'язана до 1939 з поль. вченими, проф. Львівського Ун-ту, зокрема з К. Твардовським, який 1901 заснував першу поль. психологічну ляборaторію. На укр. науку він мав посередній вплив через своїх учнів – українців, з яких найвідоміший С. *Балей* (1885–1952), що в перший період своєї діяльности досліджував П. творчости Т. Шевченка і дав перший укр. підручник П. на Зах. Укр. Землях, проф. пед. П. таємного укр. ун-ту у Львові (1921–25) і Варшавського Ун-ту (з 1928), автор праць з цієї ділянки і з розвиткової П.

В УССР. У перше десятиліття під сов. владою П. розвивалася однобічно, виключно як рефлексологія, наука, що намагається все психічне життя звести до рефлексів, тобто автоматичних відповідів на подразнення з виключенням застанови чи актів волі. Рефлексологія була відома й на Зах. як один з психологічних напрямів, але не в такій крайній формі. В СССР, і зокрема на Україні, питання П. зв'язане з розкритикованим ідеалізмом, натомість рефлексологія, утотожнена з матеріялізмом, стала ортодоксальною наукою; П. послідовно зникає з шкіл, зникає й саме її визначення. Центром укр. рефлексології був Харків з Укр. Н.-Д. Ін-том Педагогіки (УНДІП); найвизначніший її представник – психіятр В. *Протопопов*, який щоправда визнавав ще сам «суб'єктивну стор. особистости», отже психіку, але П. уважав за зайву науку, бо психіка, як епіфеномен, не входила в детермінізм природничих процесів. Цього самого погляду тримався й другий харківський психіятр Є. *Попов*, а І. *Соколянський* (з 1926 дир. УНДІП) взагалі заперечував людську психіку та свідомість, подаючи з цих позицій рефлексологію одиниці. В. *Залужний* поширив

цю теорію на «рефлексологію колективів» на засаді — «все суспільне життя є рефлексом». Рефлексологія стала просто світоглядом.

Такий самий ін-т у Києві заснував психіятр А. *Володимирський*, що один з перших на Україні почав експериментальне вивчення психічних аномальностей дітей. У Київ. Ін-ті Нар. Освіти рефлексологію викладав К. Мокульський. Поступово рефлексологія поширилася і на педагогіку; Дерново-Ярмоленко намагався застосувати павловську теорію умовних рефлексів при вихованні дітей.

У Харкові виходив «Укр. Вісник рефлексології та експериментальної педагогіки» (1925–30).

Щойно у 1930-их рр. почалася реакція проти однобічної механістичної концепції людини, як пасивного організму, поведінка якого зумовлена фізіологічними даними і середовищем; сама рефлексологія була визнана «вульґарною спробою біологізувати соц. явища». Не заперечуючи фізіологічної основи, сов. вчені приймають автономію психіки, як «прикметности високоорганізованої матерії», що підпадає власним закономірностям; зокрема підкреслюється свідомість одиниці, відповідальної за свої вчинки (у протилежність до попереднього вчення про зумовленість вчинків індивідуума середовищем). Концепція залишається матеріялістична з запереченням субстанціяльности незмінної душі, з підкресленням постійної еволюції свідомости, як продукту природи й історії. П. і далі залишається узалежнена від офіц. діялектичного матеріялізму і навіть від ужиткової доцільности, зумовленої потребами внутр. політики. Поворот від механістичної рефлексології до П. наступив від усвідомлення, що «будь-яка боротьба проти свідомости, намагання викинути її за межі науки стає на перешкоді соц. будівництву; зокрема, не дослідивши проблеми свідомости, не можна зрозуміти ні соц. змагання, ні ударництва». Поворот до П. був найґрунтовніше арґументований Г. *Костюком* (з 1945 дир. Н.-Д. Ін-ту Психології у Києві, гол. укр. секції Всесоюзного Т-ва Психологів, упорядник і основний автор першого укр. підручника П. для вузів), що з підстав матеріялістичного монізму тлумачив свідомість як одну з властивостей матерії на найвищих ступенях її розвитку. У цьому самому напрямі пішов і Д. Елькін (* 1895; з 1930 завідувач катедри Одеського Ун-ту), який підкреслив індивідуальність свідомости, що належить конкретному суб'єктові.

Відтоді психологічні досліди розчленовуються на різні ділянки, чому сприяють різні дослідні ін-ти, які спершу концентрувалися у Харкові (реорганізований 1937 Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т, психологічний відділ Н.-Д. Ін-ту Педагогіки Нар. Комісаріяту Освіти УССР, Ін-т Праці, Н.-Д. Ін-т Дефектології), у яких однак гол. увага присвячується захворінням чи вродженим дефектам, що мають безпосередній чи посередній вплив на психіку людини. Згодом більшого значення набирає Київ, де 1944 створюється перша самостійна катедра П.; 1945 постає Н.-Д. Ін-т Психології Мін-ва Освіти УССР, основним завданням якого є координація праці укр. дослідників. Ін-т має відділи: заг. П., дитячої П., П. навчання, П. виховання, П. політехн. навчання, П. проф. освіти і праці, спеціяльної П.; видає «Наук. Записки», тематичні зб., наук.-популярну літературу. 1959 створено укр. Секцію Т-ва психологів при Акад. Пед. Наук РСФСР, тепер Акад. Пед. Наук СССР.

З поодиноких ділянок П. найбільше розвинулися: дитяча й розвиткова П., над якою працювали серед ін.: Л. Балацька, Н. Вовчик-Блакитна, О. Запорожець, П. Зінченко (* 1903; автор історії П. і праць над П. пам'яті), Т. Косма (1931–35 рр. у Харкові на катедрі П.), Г. Костюк, О. Леонтьєв, Д. Ніколенко, П. Чамата (ред. підручника П. для пед. училищ, 1954); над філос. та фізіологічними основами П. працювала школа у Києві з Г. Костюком та О. Раєвським (з 1945 завідувач катедрою П., вивчав також, поряд з П. Пелехом, історію П., а поряд з М. Жінкіним П. мови); досить добре розвинулася П. праці (Є. Мілерян).

На Україні рано почали також цікавитися зоопсихологією (С. Балей, М. Паргамін), яка пройшла процес розвитку: від антропоморфізації тварин через стадію механістичних теорій рефлексології, коли уважалося, що в психічності тварин та людей є тільки кількісні різниці, аж до новіших теорій (Н. Ладигіна-Котс, В. Протопопов, Г. Рогінський, А. Хільченко), які доводили, що психіка тварин зумовлена виключно біол. факторами, а людська свідомість — визначена ще й соц.

З цілком спеціялізованих дослідів треба назвати питання сприймання часу, зокрема впливу переживань на суб'єктивну деформацію відчування часу (Д. Елькін, Т. Козіна, В. Ярощук). Ю. Мошбиця працює над П. розв'язування матем. задач, Б. Баєва — техн. конструкцій.

За останній час укр. психологи перейшли до дослідження складніших питань, як формування світогляду й самосвідомости особовости (Чамата, 1956). О. Раєвський досліджує відношення закорі-

…ення свідомости у заг.-людських первнях і її залежність від конкретного середовища, зокрема суспільної кляси, серед якої людина діє. Укр. психологи наближаються нині до гуманістичної П., а П. як науці приписується тепер в УССР важливе теоретичне й практичне значення в усіх галузях суспільного життя.

П. на еміґрації зосереджується спершу у Празі, де Я. *Ярема*, проф. *Укр. Вищого Пед. Ін-ту ім. Драгоманова* розвинув у 1923–30 рр. жваву діяльність, досліджуючи проблеми психографії в школі й видавши підручник пед. П. О. *Іванов* розробляв у чеському Психотехн. Ін-ті Академії ім. Масарика психотехн. проблематику, бувши одночасно до 1945 р. доц. *Укр. Вільного Ун-ту*, в якому, однак, більше уваги присвячено П. щойно у мюнхенський період діяльности ун-ту. Катедрою заг. П. з 1946 керує О. *Кульчицький*, що працює у дусі цілісноструктурної П. та пед. характерології. Неврофізіолог М. *Міщенко* викладав експериментальну П. (1946–49), з 1955 катедрою соц. П. керує В. *Янів*, який вийшов від досліджування П. в'язня, пізніше віддався психологічній інтерпретації соц. прямувань укр. народу. Найбільше уваги мюнхенський осередок приділяє вивченню психічних властивостей українців (етнопсихології), організувавши серед ін. тематичні зустрічі з чужинецькими вченими (1953 – Мюнхен, 1954 – Лювен). У ділянці етнопсихології співдіяли також педагог Г. *Ващенко*, що дав також огляд рефлексології в УССР, філософ і історик укр. культури І. *Мірчук* та філософ і літературознавець Д. *Чижевський*. У ЗДА працює Б. Цимбалістий (* 1918), який вийшов від експериментальної П., досліджуючи питання геометрично-оптичного обману.

Література: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931; Мірчук І. Світогляд укр. народу. Наук. Зб. УВУ. III. Прага 1942; Кульчицький О. Риси характерології укр. народу. ЕУ 1, стор. 708—18. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Нариси з історії вітчизняної психології XVII—XVIII ст. К. 1952; Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. ч. 1—2. К. 1955; Костюк Г. (ред.) Психологія. К. 1955; Костюк Г. Русско-украинские связи в формировании передовой отечественной психологической мысли. Известия Академии Педагогических Наук РСФСР. Выпуск 65. 1955; Kultschytzkyj A. Die Marxistisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte der westlichen Psychologie. Мюнхен 1956; Vaščenko H. Die materialistische Konzeption des Sowjetmenschen. Proceedings of Historical-Philosophical Section, т. 2. Shevchenko Scientific Society. Нью-Йорк 1957; Радянська психологічна наука за 40 рр. К. 1958; Чамата П. Психологічна наука в УРСР за 40 рр. Наук. Записки Київ. Пед. Ін-ту, т. 28. К. 1958; Чамата П., Скрипченко О., Опришко К. Бібліографічний довідник праць з психології за 40 рр. (1917—57). К. 1958; Раєвський О. Київ. Ун-т і розвиток психологічної науки. Радянська Школа, кн. 42. К. 1959; Психологическая наука в СССР, т. 1—2. М. 1959—60; Нариси з історії вітчизняної психології кін. XIX і поч. XX ст. К. 1959; Янів В. Укр. духовість у поетичній візії Шевченка. ЗНТШ, т. 169. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен 1962; Соколов М. Очерки истории психологических воззрений в России в XI—XVIII вв. М. 1963; Нарис історії філософії на Україні. АН УРСР. К. 1966; Петровский А. История советской психологии. М. 1967; Розвиток філософії в УРСР. К. 1968.

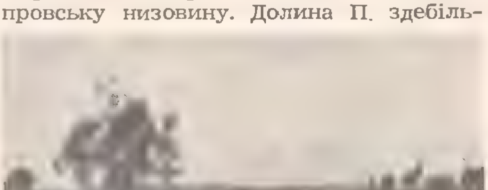
В. Янів

Псло, див. *Псьол*.

Пстрак *Ярослав* (1878–1920), маляр родом з Городенщини (Галичина), вчився у Краківській і Мюнхенській академіях мистецтв, в яких засвоїв собі вільний неакад. реалістичний стиль. Побутові картини перев. з гуцульською тематикою («Лірник», «Бездомні», «Через кладку», «Гуцул», «Гуцулка з свічкою», «Мати з дитиною»), іст. («Козак з полоненим яничаром», «Олекса Довбуш» та ін.), портрети (Т. Шевченка). У 1910-их рр. твори П. були популярні з кольорових репродукцій на листівках. П. працював також у графіці, ілюстрував ж.: «Комар», «Оса», «Нове Слово» і повісті І. Франка «Захар Беркут» та М. Гоголя «Тарас Бульба». П. помер у Харкові.

Пструг, фореля (Salmo Pall.), прісноводний вид риб родини лососевих. На Україні поширені 2 види. П. струмковий (S. trutta morpha faris Pall.) у гірських водоймах Карпат, Криму та Кавказу; довж. до 37,5 см, вага до 0,8 кг (іноді до 2 кг); живиться безхребетними та дрібною рибою. П. райдужний (S. irideus Pall.), довж. до 90 см, вага до 1,6 кг. Здавна акліматизований на Україні. Обидва види П. – об'єкт розведення в холодноводних ставкових госп-вах і спортового рибальства.

Псьол, Псло, ліва притока Дніпра, довж. – 692 км, сточище – 22 800 км². Перепливає Сер. височину й Придніпровську низовину. Долина П. здебільша широка (10–15 км у пониззі). Правий берег звичайно високий і крутий, лівий низький, супроводиться широкою заплавиною; ширина річища у нижчій течії до 60–80 м. Живлення перев. снігове. Період замерзання з кін. листопада до пол. березня. Гол. притоки, пра-

Псьол

ві — Суджа, Грунь, Хорол; ліві — Пена, Грунь-Ташань, Голтва. Над П. розташовані м.: Обоянь, Суми, Гадяче.

Псьол Глафіра, по чоловікові Дунін-Борковська (1823–86), малярка родом з Полтавщини. В Яготині познайомилася з Т. Шевченком і намалювала його портрет, який не зберігся. Відомі її портрети чл. родини кн. Рєпніних, П. Дунін-Борковського та ін. Вони виконані на доброму акад. рівні й деякі з них давніше приписувалися Т. Шевченкові.

Псьол Олександра (1817–87), поетка родом з с. Псьолівки на Полтавщині, дочка поміщика. Виховувалася й жила в Яготині, в родині кн. М. Рєпніна, де познайомилася з Т. Шевченком, з яким листувалася під час його заслання. Шевченко цінував окремі її твори («Свячена вода»). З невеликого ліричного доробку П. дещо було опубліковане в альманасі «Хата» (1860) п. н. «Три сльози» («Заплакала Україна», «Ой, коли б я голос соловейка мала», «Віє вітер над Києвом»). У поезіях П. є виразно патріотичні мотиви (відгуки на розгром Кирило-Методіївського Братства). Одна з них («Не питай ти моїх пісень») помилково вважалася Шевченковою і була друкована в кількох вид. «Кобзаря».

Птахівництво, галузь *тваринництва*, розведення свійських птахів (курей, гусей, качок, індиків, цесарок тощо) для одержання м'яса, яєць, пуху, пір'я, послідy тощо. П. є найбільш скороспілою галуззю тваринництва, яка при порівняно незначних затратах праці й кормів дає за короткий час високоякісні продукти.

П. було здавна широко розвинене на всіх укр. землях, особливо в Галичині, на Правобережжі й на Кубані; плекали курей, гусей, качок та індиків. Свійська птиця до колективізації давала добрі прибутки селянам, зокрема тому, що її легко було збувати, а тримати могло й найбідніше госп-во. Перед першою світовою війною на Україні годували бл. 70 млн, по війні до 50 млн свійських птахів. Хоч годівля була екстенсивна, проте продукти П. — гол. яйця, а великою мірою і м'ясо та пір'я, були важливим продуктом вивозу, бо селяни їх мало споживали. Перед першою світовою війною з 9 укр. губ. щороку за кордон вивозили бл. 70 млн яєць, що становило майже пол. вивозу з усієї Рос. Імперії. З Галичини у 1929–30 рр. вивезено 30 000 т яєць.

Також після заведення колективізації плекання свійської птиці є гол. в руках особистих присадибних госп-в населення, яким належить в УССР (1971) 63% всієї свійської птиці і 62% продук-

Куряча ферма б. Симферополя в Криму

ції яєць. Щораз більше значення у розвитку П. мають великі колгоспні й радгоспні птахоферми, які спеціялізуються на вирощуванні певного виду птахів; у околицях великих м. і в пром. р-нах існують спеціялізовані птахорадгоспи і птахофабрики. Велику ролю у розвитку П. відограють інкубаторно-птахівничі станції. Але постійна нестача кормів гальмує розвиток П. Потреби населення у продуктах П. ще далеко не задоволені.

Чисельність всієї свійської птиці в УССР за різні роки і по різних категоріях госп-в видно з табл. (у тис.: голів):

	1961	1966	1971
Всі категорії госп-в	129 630	120 495	155 203
Колгоспи, радгоспи та ін. держ. госп-ва	30 184	30 638	56 903
у тому ч.:			
колгоспи	22 528	18 316	30 566
радгоспи	5 883	11 156	24 803
Особисті підсобні госп-ва	99 446	89 857	98 300

Наведені числа вказують, що в розвитку П. щораз більшу ролю відограють радгоспи (звич. птахорадгоспи і птахофабрики).

Докладніше ч. поодиноких видів свійських птахів точно не відоме. Правдоподібно бл. 90% припадає на курей, плекання гусей і качок зменшується. Чисельність птиці у колгоспах, радгоспах та ін. держ. госп-вах така (у тис. голів):

	1961	1966	1971
Кури	21 359	28 408	52 276
у т. ч. кури-несучки	16 257	19 027	30 256
Гуси	1 565	394	237
Качки	3 901	1 351	3 856
Індики	159	485	237

Виробництво яєць (у млн штук) мінялося так:

	1940	1950	1960	1965	1970
Всі категорії госп-в	3 273	3 490	7 187	6 941	9 202
у тому ч.:					
Колгоспи, радгоспи і ін. держ. госп-ва	225	369	1 065	1 682	3 506
Особисті підсобні госп-ва	3 048	3 121	6 122	5 259	5 696

На 100 га зернової площі в УССР в 1970 було вироблено 59 200 штук яєць (1940 – 15 300, 1964 – 37 600).

Виробництво пташиного м'яса у різні рр. таке (у тис. т): 1950 – 75, 1960 – 255, 1965 – 196, 1970 – 312 або 20,0 центнерів на 100 га зернової площі і 10,9% виробництва м'яса по всіх родах тварин.

Поголів'я свійської птиці в УССР становило 1971 – 24% всесоюзного, виробництво яєць – 23%.

Н.-д. працю в ділянці П. координує на Україні Укр. Н.-Д. Ін-т Птахівництва, наук. установа в системі Мін-ва Сіль. Госп-ва УССР, що міститься в с. Бірках Деркачівського р-ну Харківської обл. (заснований 1959 на базі Укр. дослідної станції П.).

Див. також: *Гуска свійська, Індик, Качка домашня, Курівництво.*

Література: Птахівництво. К. 1967; Божко П. Птахівництво республіки. К. 1970. *Р. М.*

Птиця Іван (1895–1931), співак-бас і актор у трупі Д. *Гайдамаки*, з 1915 співр. Союзу Визволення України, організатор і режисер таборових театрів – у таборі полонених у Фрайштаті й у Чехо-Словаччині.

Птуха Михайло (7. 11. 1884 – 3. 10. 1961), визначний демограф і статистик. Нар. у м. Острі (Чернігівщина), д. чл. АН УРСР, чл.-кор. АН СССР. Закінчив юридичний фак. Петербурзького Ун-ту в 1910, поглибив студії у Берліні й 1914–15 – у Лондоні; 1913 приват-доц. Петербурзького Ун-ту, з 1916 – проф. його відділу у Пермі. 1918 повернувся на Україну, де 1919–38 очолював Ін-т Демографії (з 1934 – Ін-т демографії і санітарної статистики) АН УРСР, одночасно проф. Ін-ту Нар. Госп-ва та ін. вищих шкіл у Києві; кількакратно заарештований (1934, разом з розгромом укр. статистики і після розстрілу його брата В. Птухи, видатного партійця, та ліквідації в 1937–38 Ін-ту Демографії як «шкідницького»), 1940–50 очолював відділ статистики Ін-ту Економіки АН УРСР; у 1945–50 гол. її Відділу суспільних наук і чл. Президії.

М. Птуха

П. автор понад 80 наук. праць з демографії, заг. теорії статистики, історії статистики. Найбільше уваги П. присвятив дослідам з демографії, які вів сам і з колективом Ін-ту Демографії; він же був і ред. праць ін-ту (10 тт.). Питання заг. і демографічної статистики з'ясовані у праці «Очерки по теории статистики населения и моральной» (П. 1916). У працях з ділянки теоретичної та прикладної демографії («Таблиці смертности для України 1896–1897» у «Записках Соц.-Екон. Відділу ВУАН», т. І. К. 1923; «Смертность народностей Европейской России в конце XIX века», К. 1927; «Смертність у Росії і на Україні», К. 1928 тощо) П. обґрунтував ряд нових положень у демографії, що мають заг. значення; він розробив схему вивчення демографічних процесів та запропонував методику заповнення цієї схеми на практиці. У світову науку увійшли висновки П. з досліджень плідности, шлюбности і зокрема смертности (смертність немовлят, сумарні таблиці смертности). Важливе значення мають його екстраполяції потенційного населення УССР від 1929 по 1937 й 1960, зокрема для вивчення наслідків голоду 1932–33 і війни 1941–45. Ця праця вийшла тільки у скороченні франц. мовою: «La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (Bulletin de L'Institut International de Statistique, т. XXV, 3 вид. Гаґа 1931). Після ліквідації Ін-ту Демографії П. найбільше уваги присвятив історії статистики Росії й світу.

Поряд з наук. діяльністю П. брав участь у практичній роботі органів Центр. Статистичного Управління УССР і СССР, органів плянування та охорони здоров'я; він також керував підготовкою демографічної гіпотези для УССР на час другої п'ятирічки (1933–37), брав участь у підготові всесоюзного перепису населення 1959 тощо. П. був чл. Міжнар. Статистичного Ін-ту і брав участь у ряді міжнар. конференцій.

Р. М

Пугач звичайний (Bubo bubo L.), птах з родини совуватих, довж. 42–73 см, вага до 3 кг. Поширений у старих лісах півн. України і Лісостепу, у Степу в ярах і над Сівашем; живиться дрібними ссавцями і птахами. Рідкісний і тому взятий під охорону.

«Пу-Гу», універсальний ілюстрований тижневик виходив в Авґсбурґу 1947–49 і 1954 (як місячник); видавець і ред. В. *Чарнецький.*

Пуд, одиниця ваги або маси, яка уживалася на Україні з княжих часів і перетривала на Центр. і Сх. Землях до введення метричної системи мір (1918). П. застосовується в СССР і нині для визначення врожайности або при заготівлі с.-г. продуктів. П. має 40 *фунтів* = 16, 3805 кг.

Пуза Євген (1880—1922), закарп.-укр. політ. і військ. діяч, організатор і заступник гол. Руської Ради в Хусті, делеґат до Укр. Нац. Ради у Станиславові; 1919–20 майор УГА, референт літунства при Начальній Команді УГА. У 1920–22 – чл. Директорії Підкарп. Руси, секретар губернатора Ю. *Жатковича*, засновник Соц.-Дем. Партії на Закарпатті і ред. газ. «*Народ*», пізніше «*Вперед*».

Пузанок, див. *Оселедцеві.*

Пузанов Іван (* 1885), зоолог і зоогеограф родом з Курська; на Україні працював у 1917–33 рр. у Криму, з 1947 – проф. Одеського Ун-ту. Праці присвячені вивченню ссавців, птахів, риб та молюсків, зоогеографії та охороні природи.

Пузина Атанасій, світське ім'я Олександер († 1650), церк. діяч, спершу унійат, потім правос. єп. луцький і острозький. Автор опису епархіяльного собору в Луцькому (у «Дидаскалії» Сильвестра Косова, 1638); прихильник унійних прямувань у 1630-их рр.

Пузина Костянтин (1790—1850), поет родом з Полтавщини. Учився в Полтавській духовній семінарії, потім закінчив Петербурзьку Духовну Академію (1814) і був учителем духовної семінарії у Вологді. У 1822 постригся в ченці (під ім'ям Філадельфа). Помер у Видубецькому манастирі у Києві. Писав укр. і рос. мовами, але вважав, що українці не повинні зрікатися рідної мови, навіть як вони живуть у далекому Петербурзі. Більшість творів П. написав у петербурзький період життя. Це в дусі того часу вірші-поздоровлення з іменинами, відгуки на смерть тощо. Бурлескні за стилем вірші П. мають виразно дем. спрямування, особливо прикметний з цього погляду гол. його твір «Ода — малороссийский крестьянин», у якому автор стає на оборону селянина проти панської сваволі. Біографія і література про П. у кн. Г. Нудьги «Бурлеск і травестія в укр. поезії першої пол. XIX ст.» (К. 1959).

Пузиревський Нестор (1861—1934), рос. гідротехнік, проф. Петербурзького Ін-ту Інж. Шляхів; досліджував ріки Сх. Европи, серед ін. Дністер і Дінець. «Днестр, его описание и предположения об улучшении» (1902), «Изыскания р. Северного Донца 1904—1908 гг...» (1910) та ін.

Пузирков Віктор (* 1918), маляр-мариніст родом з Катеринослава. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1946; учень О. *Шовкуненка*), з 1948 — його викладач, з 1957 — проф. Твори П.: «Чорноморці», «Прибій», «Тиша», «Після шторму», «Біля крим. берегів», «Відважні», «У рідному краї» та ін. П. представник соцреалізму.

Пузицький Антін († 1945), ген.-хорунжий Армії УНР, полк. рос. царської армії, за гетьмана командир 1 полку *Сірої Дивізії*, на весні 1919 командир Сірої Дивізії, командир коростенського відтинку на больш. фронті.

Пул (денар), мідяна монета, карбована спеціяльно для Галичини в 14—15 вв. (одночасно з «*квартниками*») Казіміром III, Людовіком Угорським і його намісником Володиславом Опільським та Володиславом Яґайлом. Карбування цієї невластивої для Польщі того часу монети вважають за ознаку автономного становища Галичини у складі Поль. королівства.

Пуласький (Pułaski) Казімір (1846—1926), поль. історик: у працях П. «Szkice i poszukiwania historyczne» (5 тт., 1887–1909) і «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy» (1911) є чимало матеріялів до ранньої коз. доби.

Пулемецьке озеро (II—4), оз. карстового походження на півд.-зах. Поліссі між Бугом і гор. Прип'яттю; висота — 162 м, площа — 16,3 км², глибина до 19 м.

Пулюй Іван (2. 2. 1845 — 31. 1. 1918), визначний фізик і електротехнік, винахідник і гром. діяч; нар. в Ґрималові (Галичина), у священичій родині. Закінчив теологічний (1869) і філос. (1872) фак. Віденського Ун-ту, 1874–75 викладач фізики й математики в австр. Військ. Академії для мореплавства у Ріеці; згодом удосконалював знання в Страсбурзькому Ун-ті, де здобув ступінь д-ра філософії (1876). Асистент, а пізніше доц. експериментальної фізики Віденського Ун-ту (1877–83), у 1884–1916 — проф. Празького (нім.) Політехн. Ін-ту (1888–89 — його ректор). Під час першої світової війни очолював разом з І. *Горбачевським* Комітет допомоги утікачам у Празі. Помер і похований у Празі. До-

І. Пулюй

слідження П. стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехніки змінних струмів; він відомий з дослідів над особливостями катодових променів та променів, які пізніше дістали назву рентґенівських. Винахідник багатьох фіз. і електротехн. приладів, серед них: точного апарату для визначення мех. еквіваленту тепла (нагороджений на всесвітній виставці у Парижі 1878), фосфоресценційної лямпи (попередниці рентґенівської — 1882), електричного телетермометра та запобіжників (1890), способу карбонізування вуглевих волокон до жарових електричних лямп (патент) тощо.

Фосфоресценційні лямпи І. Пулюя — предтечі лямп Рентґена (з техн. музею у Відні)

П. автор бл. 50 наук. та наук.-популярних праць укр., нім. та англ. мовами. П. був знавцем стародавніх мов; у співпраці з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким переклав з давньожид. мови *Псалтир* та з грец. *Євангеліє* (1871, 1880, 1887), які увійшли в укр. Біблію у в-ві Брітанського Біблійного Т-ва (1903); він також перший видрукував нар. мовою молитовник у Відні (1871). Див. ще монографію Ю. Гривняка «Проф. д-р Іван Пулюй — винахідник проміння ,х'». Лондон 1971. *Р. М.*

Пунктуація, нормована *правописом* система правил про вживання розділових знаків для розчленування тексту відповідно до його значеннєвологічних, синтаксичних та інтонаційних особливостей. У давніх рукописах уживалися на грец. лад: кома, крапка, чотири- й трикрапка, хрестик, рідше крапка-кома. Нинішня система розділових знаків (крапка, кома, знаки оклику й запитання, двокрапка, середник, розділка, риска, дужки, лапки, абзац, підкреслення курсивом, а спершу й скісна риска) склалися у нас з поширенням друку в 16—17 вв. під зах. впливом. Різні засади вживання розділових знаків для членування тексту синтаксичного (комою виділювати звертання, відокремлені звороти, вставні слова, підрядні речення, одне головне від іншого), логічного (лапками виділювати цитати й іронічно вжиті слова, дужками вставний коментар до тексту, а абзацами логічно завершені частини тексту) та інтонаційного (павзи позначувати коротші — комою, а довші — крапкою, рискою, при недокінченій думці — трьома крапками; питальну інтонацію позначувати знаком запиту, а емфатичну — після вигуків і звертань — знаком оклику) перехрецуються і ті самі знаки вживаються в різних функціях. Окремі знаки уживаються ще й у ідеографічно-цінувальній функції (крапка — на вираз скорочення слова; знак запиту в дужках після цитати як вираз сумніву чи здивування; знак оклику в дужках там таки як вираз здивування, обурення, іронії чи підкреслення, що цитоване не є опискою). До синтаксично-логічного членування тексту належить і писання *слів* окремо, разом чи з розділкою. Найдавніші рукописи писали текст без поділу на слова (початковий і кінцевий склад слова могли інколи позначуватися значком акуту чи ґравісу, а у випадках назвучного голосного ще й значками придиху), а в 15—17 вв. друковано ще прийменники разом з ім'ям.

Література: ЕУ 1, стор. 366; Грунський М., Мироненко М. Розділові знаки. Х.—К. 1929; Коровицький І. Розділові знаки в укр. мові. Рідна мова. чч. 2—3. В. 1934; Булаховський Л. Укр. пунктуація. Розділові знаки. К.—Л. 1947. *О. Горбач*

Пуризм, нормативний напрям у літ. мовній політиці, скерований на усунення з мови неорганічних іншомовних елементів (див. *етранжизми*), гол. в *лексиці*, *словотворі й синтаксі*, і заміну їх *неологізмами* чи народномовними конструкціями. П. притаманний суспільствам, що змагаються з чужими культ.-мовними нашаруваннями в добу нац. відродження і пошуків нац. самобутности. Надмірний П. збіднює стилістичне багатство мови й утворює зайві лексичні дублети, поглиблюючи різницю поміж розмовною й літ. мовою. Від навали *польонізмів* укр. літ. мова 17—18 вв. вдавалася до *церковно-слов'янізмів*, а в 19—20 вв. до (зокрема термінологічних) неологізмів і кальок з нім. й чес. (чи й поль.) мов у Галичині, подібно як і від *русизмів* у 1920-их рр. в УССР. П. почасти пропаґував ж. «*Рідна мова*» (ред. І. Огієнко), а також «кутки мови» по газ. і журн., у Канаді ж. «Слово на сторожі» (з 1964 р. у Вінніпеґу за ред. Я. Рудницького). Больш. мовна політика від 1930-их рр. засуджує новітній укр. П. в УССР як «укр. буржуазний націоналізм у мові»; його прихильників (Є. Тимченко, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, А. Кримський та ін.) репресовано. Деяке відродження дуже поміркованого П. (під назвою «культури мови») спостерігається в ж. «*Укр. мова в школі*» та в зб. «Про культуру мови» (К. 1964), «Питання мовної культури» (від 1967 щорічно). *О. Г.*

Пурієвич Костянтин (1866—1916), ботанік-фізіолог родом з Житомира, доц.

(з 1893) і проф. (з 1900) Київ. Ун-ту. Досліджував перетворення в рослинах органічних кислот, явищ зв'язаних з проростанням насіння, коефіцієнтів скористування соняшної енергії при фотосинтезі.

Пустирник, собача кропива (Leonurus L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини губоцвітих з пальчасто-лопатевими або розсіченими листками; на Україні три види. Найпоширеніший П. п'ятилопатевий (L. quinquelobatus Gilib. = L. villosus Desf.), росте на забур'янених місцях, б. жител, по всій Україні звичайно к. міст; містить глюкозид леонурин, алькальоїд леонурокардин, сапоніни, чинбарні речовини, етерову олію. У медицині застосовують квітучі верхівки стебел разом з листками й квітками як засіб на серце при ранніх стадіях гіпертонії, на заспокоєння нервової системи; діє подібно до овер'яну, але міцніше.

Пустовійт Гаврило (1900—47), графік-монументаліст родом з Черкащини. Закінчив Київ. Художній Ін-т, працював у ділянці книжкової і станкової графіки, перев. в техніці літографії й рисунку. Оформив серед ін. вид. Е. М. Ремарка «На зах. фронті все спокійно», Дж. Лондона «Залізна п'ята» (1928), «Укр. нар. колискові пісні» (1935), І. Гончарова «Обломов» (1935), І. Франка «Вибрані твори» (1936; 4 тт.) і «Захар Беркут» (1946), Т. Шевченка («Катерина»), М. Коцюбинського та ін.; серії автолітографій: «Краєвиди Кавказу» (1935), «Радянська Молдавія» (1937–38), «Гуцульщина» (1941) та ін.; портрети (О. Довженка, Ю. Яновського, П. Панча й ін.). П. один з кращих укр. рисівників, майстерно використовував ефекти світлотіні, особливо в пейзажних рисунках.

Пустомити (IV–4), с. м. т. на Опіллі, р. ц. Львівської обл.; 4 500 меш. (1966). Зав.: залізобетонних конструкцій і холодного асфальту, харч. пром-сть, сірчані джерела (П. були курортом у 1880–1914).

Путивль (II–14), стародавнє м. на Посем'ї, положене над р. Сеймом, тепер р. ц. Сумської обл.; 15 000 меш. (1970). П. згадується вперше у Іпатському літописі під 1146, але сліди його заселення сягають 9–10 вв. У другій пол. 12 в. і на поч. 13 в. був центром удільного князівства у володінні однієї з ліній чернігівських кн. Положений на перехресті шляхів, П. відогравав велику ролю і був однією з фортець, що захищали Київ. Русь перед нападами половців; оспіваний у «Слові о полку Ігореві»; 1186 безуспішно обложений половцями. З пол. 14 в. входив до складу В. Лит. князівства, з 1500 – Моск. царства. З 1926 у складі УССР. Віддаленість від залізниці (24 км) не сприяє його розвиткові (1897 – 10 000 меш.); невелика харч. пром-сть, краєзнавчий музей.

У П. збереглися пам'ятки кам'яної архітектури 17–18 вв.: ансамбль Молчанського манастиря з храмом Рожде-

Молчанський манастир у Путивлі, положений на правому високому березі Сейму

ства Богородиці (бл. 1630–36), з добудованим т. зв. теплим храмом (1666–69), Спаською церквою (1666–67), двома двоповерховими корпусами келій (19 в.) і дзвіницею з барокковим верхом (у всіх цих спорудах у деталях помітний вплив моск. архітектури); Спасо-Преображенський собор (1617–?) з каплицею (сер. 17 в.), твір рос. архітектури (укр. елементи помітні тільки у різьбі іконостасу) і надбрамна церква з дзвіницею (1693–97). Вплив традицій укр. дерев'яного будівництва позначений у двоповерховій тридільній, одноверхій церкві Миколи Козацького (1735–37) з дзвіницею над притвором (1770-і рр.) і у Воскресенській церкві (1758) типу трапезної в центрі м. З ін. пам'яток 17–18 вв.: цінна скульптура «Христа в темниці», ікони

Церква Миколи Козацького (1735—37)

місц. майстрів, гаптоване золотом і сріблом на білому атласі зображення Богоматері і празників та плащаниця (1666), мист. оправи євангелій, а також дзвін «Самодзвон». Під час розкопів городища у 1950–60-их рр. відкрито рештки фундаментів, мабуть, Вознесенської церкви з кін. 12 – поч. 13 в. і рештки валів з 12 в.

Путилів, Сторонець Путилів, Путила (VI – 6), с. м. т. над р. Путилівкою, на бук. Гуцульщині, р. ц. Чернівецької обл.; 2 900 меш. (1965). Лісокомбінат, філіял Чернівецького держ. літ. музею Ю. Федьковича (уродженця П.)

Путилін Микола (* 1910), фізіолог родом з Курщини, проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1960 р. керівник катедри нормальної фізіології Київ. Мед. Ін-ту. П. працює над проблемами фізіології травлення, енерґетики органів і тканин тощо; має 85 наук. праць.

Путні бояри, категорія нижчих бояр у В. Князівстві Лит.; військ. службові люди, які в соц. ієрархії 15–16 вв. стояли між держ. селянами і дрібною шляхтою. В кін. 16 в. П. б. зникають, переходячи або до шляхти, або зливаються з основною масою селянства. На Україні деякі П. б. увійшли до складу *реєстрових козаків*. Близько до П. б. групою були *Панцирні бояри*. Подекуди на Правобережній Україні П. б. зустрічалися ще й у 18 в.

Путнянське євангеліє, староукр. апракосне євангеліє з другої пол. 13 в., писане уставом на пергамені (збереглося 146 листків), тепер у бібліотеці манастиря в Путній б. Радовець (півд. Буковина), списане з македонсько-глаголичного оригіналу з лексикою, близькою до Ассеманієвого євангелія, десь у півн. Галичині чи на півд.-зах. Волині двома писарями (1–48 листки; 49–146), що внесли низку укр. фонетичних рис (оу водѢ, боудьте, дѢвицѢ: «нове Ѣ», *и*; змішування ъ з *е*, ъ з о й Ѣ з *и*); споріднене з Гал. євангелієм 1266–1301 рр. Текст видав і досліджував мову О. *Калужняцький* («Evangeliarium Putnanum», Відень-Тешін 1888).

«Путь Просвещения», наук.-пед. ж., див. «*Шлях Освіти*».

Пухальський Володимир (1848—1933), піяніст, композитор і видатний педагог, родом з Менську, закінчив Петербурзьку Консерваторію (1874). З 1876 у Києві: дир. і викладач Муз. училища, з 1913 проф. консерваторії, з 1925 — Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка. Опера «Валерія» (1923), «Укр. фантазія» і симфонія для оркестри, твори для фортепіяна та ін. З школи П. вийшов ряд визначних піяністів на чолі з В. Горовіцем.

В. Пухальський

Пухальський Олександер (1900–43), співак-бас, соліст митрополичого хору в Варшаві; з 1940 — в Укр. Нац. Хорі під керівництвом В. *Божика*.

Пухівки (Eriophorum L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини осокуватих; ростуть у тундрах, на торфових болотах, заболочених луках, лісах. На Україні — чотири види.

Пухляк, гаїчка (Parus L.), птах з ряду горобиних, родини синицевих; довж. 60–68 мм. На Україні поширені: П. чорноголовий (P. atricapillus L.) і П. лугівка (P. palustris L.), гол. по лісах. Живляться комахами й дрібними безхребетними.

Пухов Юрій (* 1916), вчений у галузі обчислювальної техніки, родом з Сибіру, д. чл. АН УРСР (з 1967). У 1944—50 рр. викладав у Львівському Політехн. Ін-ті, з 1959 працює в обчислювальному центрі (тепер Ін-т Кібернетики) АН УРСР. Основні праці присвячені теорії електричних кіл та електронних аналогових математичних машин. Бл. 200 наук. праць і винаходів.

Ю. Пухов

Пучківська Надія (* 1908), лікар-офталмолог родом з Смоленську, дочка Олександра П., чл.-кор. Академії Мед. Наук СССР (з 1961). З 1946 працює в Укр. н.-д. експериментальному ін-ті очних хвороб та тканинної терапії ім. акад. Філатова в Одесі (з 1956 — його дир.). П. — учениця В. *Філатова*, фахівець з пересадження рогівки та лікування опіків очей; запропонувала низку нових оперативних метод лікування очей, працює також у галузі тканинної терапії; з 1956 ред. «Офтальмологического Журнала».

Пучківський Олександер (1881—1942), оториноляринголог родом з Чигирина. Після закінчення Військ. Мед. Академії у Петербурзі — військ. лікар, у 1920–22 рр. проф. Одеського Ун-ту, з 1922 Київ. Мед. Ін-ту; репресований у зв'язку з процесом СВУ. П. склав перший укр. підручник з оториноляринґології, написав низку праць про туберкульозу горлянки, риносклерому, з іст. оториноляринґології, запропонував ряд метод оперативного втручання при захворюваннях верхніх дихальних шляхів; працював над укр. мед. термінологією.

Пушкар Володимир (* 1907), гром. і екон. діяч родом з Перемищини. 1941–44 рр. заступник фінансового керівника УЦК, з 1947 у ЗДА. Співзасновник Т-ва Об'єднання Українців у Америці «Самопоміч», пізніше Укр. Кредитової Кооперації «Самопоміч» і Централі Укр. Кооперації ТУК. Секретар, згодом заступник гол. Союзу Українців Католиків «Провидіння» і УККА; чл. проводу, з 1968 — гол. Світового Т-ва за патріярхальний устрій Укр. Кат. Церкви.

Пушкар Мартин († 1658), полк. полтавський (з 1648). По смерті Хмельницького і виборі гетьманом І. *Виговського*

П. створив проти нього, разом з запор. кошовим Я. *Барабашем*, сильну опозицію проти «прополь.» орієнтації гетьмана. П. підбурював проти Виговського коз. чернь і селянство, які були невдоволені «простаршинською» політикою гетьмана, і діяв у тісному зв'язку з моск. урядом, який намагався ще більше поглибити суспільні суперечності серед населення України та використати внутр. розбиття коз. старшини для посилення своїх впливів на Україні. Вже в кін. 1657 на півд. Лівобережжі вибухло повстання сел. мас — т. зв. дейнеків (від дейник — дрючок). Виговський спершу хотів порозумітися з П., але коли це не вдалося, мусів придушити повстання П. силою. 1. 6. 1658 під Полтавою військо Виговського розгромило повстанців П., що був забитий у тому бою.

Пушкар Микола (* 1894), мовознавець, доц. Львівського Ун-ту, дослідник новіших фонетичних змін в укр. мові («Наймолодша пляталізація шелестівок в укр. мові», В. 1932) і чес. мови.

Пушкар Стефанія (* 1901), уроджена Чижович, гром. діячка в Галичині й у ЗДА, за фахом пром. інж. і психотехнік. Співзасновник Психотехн. Порадні і дир. кооперативи «*Укр. Нар. Мистецтво*» (1929–39 і 1941–44) у Львові, співініціятор ж. «*Нова Хата*»; організатор укр. павільйону на Світовій виставці у Чікаґо (1932–33). З 1948 у ЗДА, де є чл. управи і (1966–71) гол. *Союзу Українок Америки* (СУА), одночасно заступниця гол. *Світової Федерації Укр. Жіночих Орг-цій* (СФУЖО), Укр. Конґресового Комітету і ЗУАДК; дир. мист. кооперативи «Базар» у Філядельфії.

Пушкарі, с. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., де М. Рудинський (1932–33) і П. Борисковський (1937–39)

Реконструкція палеолітичного житла в Пушкарях I на Чернігівщині (за В. Запорізькою)

досліджували групу пізньопалеолітичних (мадленських) стоянок з тридільними півземлянками та крем'яним і кістяним приладдям у них. Б. П. у культ. шарі знайдено багато кісток різних диких тварин, що вказує на мисливський спосіб життя жителів (М. Рудинський «Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в укр. палеоліті», 1947; П. Борисковський «Палеолітична стоянка Пушкарі I», 1947).

Пушкін Олександер (1799—1837), найвизначніший клясик рос. літератури; поет, драматург і прозаїк.

П. був у близьких стосунках з українцями М. Маркевичем, М. Максимовичем, Д. Бантиш-Каменським, Орестом Сомовим, допомагав М. Гоголеві увійти в рос. літературу. Він цікавився укр. фолкльором, мав у себе «Опыт собрания древних малороссийских песней» М. Цертелева (1819), «Малороссийские песни» М. Максимовича (1827) та його ж таки «Малороссийские народные песни» (1834), «Запорожскую старину» І. Срезневського (1833), однак укр. нар. образність не знайшла майже ніякого відбитку в його творчості.

Перебування на Україні під час заслання в 1820–24 рр. (Катеринослав, Одеса, відвідування Києва, Кам'янки к. Білої Церкви), ніяк не зблизило П. з укр. нац. життям.

П. пробував вплинути на К. Рилєєва, щоб останній переробив свою поему «Войнаровський» в рос. націоналістичному дусі, в цьому ж напрямку писав П. свої нотатки «Історія Петра», де тенденційно насвітлено швед.-моск.-укр. війну 1708–09.

Поему «Полтава», високо оцінену Миколою І, П. написав в напрямку здійснення плянів, навіяних йому царем, а також для демонстрації своєї відданости офіц. ідеології у зв'язку з слідством проти нього. Завданням «Полтави» було довести «іст. закономірність» знищення укр. державности та створення Рос. Імперії, в одичному пляні оспівано велич Петра І, в мелодраматичному — запляновано постать Мазепи, виставлено його як носія валенродизму. Мазепа у нього «підступний», «лютий», «хитрий», «холодний», «згубник», «лукавий», «змій», у нього «чорні помисли», він носить у грудях «кипучу отруту».

П. Куліш підкреслював значення П. для укр. літератури. П. впливав на нього як вишуканістю свого поетичного слова, так і великодерж. рос. ідеологією. Шевченко своєю поемою «Сон» («У всякого своя доля») пристрасно заперечив пушкінську апотеозу Петербурґу в поемі «Мідяний вершник».

П. перекладано на укр. мову, почавши з 1829 р. (Л. Боровиковський). Найкращі дорев. переклади належать Л. Боровиковському, М. Старицькому, І. Франкові, М. Вороному. З порев. перекладачів треба відзначити П. Филиповича, М. Зерова, М. Рильського, М. Бажана, М. Терещенка, Н. Забілу

Пушняк, злинка (Erigeron L.), рід одно- і багаторічних зіллястих рослин з родини кошичкоцвітих; на Україні — шість видів. Найпоширеніші два: П., злинка канадська (E. canadensis L.), бур'ян на відкритих піщаних ґрунтах, на полях, городах по всій Україні; квітуче свіже зілля має 0,33–0,66% етерової олії з приємним запахом, яка містить до 83% лімонену і, крім того, терпінеол і альдегіди. З рослини видобувають лімонен; гомеопатія вживає зілля при різних кровотечах. Злинка гостра, злинка їдка (E. acer L.), бур'ян по степах, схилах, на луках по всій Україні; раніш використовували при хворобах грудей. Відогравала велику ролю у чарівництві та знахарстві.

Пуща-Водиця, кліматичний курорт в півн.-зах. частині Києва, розташований

Фраґмент краєвиду в Пущі-Водиці

у соснових лісах. Показання: активні форми туберкульози легень, захворювання і наслідки травматичних уражень периферичного відділу нервової системи тощо. Сезон — цілий рік.

Пфейффер Юрій (1872—1946), математик родом з Чернігівщини, д. чл. АН УРСР (з 1920); у 1899–1909 працював у Київ. Політехн. Ін-ті, у 1900–46 — у Київ. Ун-ті (з 1909 — проф.); у 1920–46 в АН УРСР (1941–44 дир. Ін-ту Математики і Фізики). Основні праці стосуються теорії диференціяльних рівнянь з частинними похідними. Створив заг. спосіб формального інтеґрування нелінійних рівнянь та повних систем нелінійних рівнянь з частинними похідними першого порядку.

Ю. Пфейффер

Пфістер Ян (1573–1648), визначний скульптор нім. школи родом з Вроцлава. З 1600-их рр. жив у Львові, пізніше у Бережанах. У Львові брав участь у різьбарській декорації каплиці Боїмів (1609–11) і виконав епітафії Ю. і Я. Боїмів. Його роботи надгробки: архиєп. Замойського у латинській катедрі (1610), Я. Свошевського в костьолі Домініканів (бл. 1614) у Львові, Острозьких у Тарнові (1620), А. Сенявського (1627) і братів Сенявських (після 1636 41) у замковій каплиці в Бережанах.

«Пчела» (власне Бъчела), грец. флорілегій, зб. цитат з христ. та античної літератури, складена Максимом Ісповідником (7 в.), укр. переклад появився на межі 12–13 вв. Багате джерело античних афоризмів та анекдот, що почасти увійшли в укр. фолкльор. Пізніше «П.» була перероблювана з значними скороченнями античного матеріялу. Найстаріший рукопис (15 в.) видав М. Смірнов (1894), деякі пізніші укр. списки — С. Щеглова (1914). Мотиви «П.» використовував у своїй творчості І. Франко.

«Пчілка», в-во, див. *Кукуруза* Павло.

Пчілка Олена (псевд. Ольги Косач; 1849–1930), письм., гром. діячка і етнограф, родом з Гадячого на Полтавщині; мати Лесі *Українки,* сестра М. *Драгоманова.* Закінчила київ. «Зразковий пансіон шляхетних дівиць» (1866). Після одруження з П. Косачем (1868) виїхала на Волинь, де записувала пісні, обряди, нар. звичаї, збирала зразки нар. вишивок. Тоді ж опублікувала дослідницьку працю «Укр. орнамент» (1876), зб. перекладів з М. Гоголя (1881) і з О. Пушкіна й Ю. Лермонтова «Укр. дітям» (1882), видала своїм коштом «Співомовки» С. Руданського (1880). З 1883 П. почала друкувати вірші та оп. у львівському ж. «Зоря», перша зб. поезій «Думки-мереженки» (1886). Одночасно П. брала діяльну участь у жін. русі, разом з Н. *Кобринською* видала у Львові альманах

О. Пчілка

«*Перший Вінок*» (1887). У 1890-их рр. П. жила в Києві, у 1906–14 рр. була ред.-видавцем ж. «*Рідний Край*» з додатком «Молода Україна» (1908–14). Нац. і соц. мотиви становили основний зміст творів П., в яких вона виступала проти денаціоналізації, русифікації, проти нац. і політ. гніту, проти чужої школи з її бездушністю та формалізмом, показувала, як нац. свідома укр. молодь в добу глухої реакції шукала шляхів до визволення свого народу. До кращих творів П. належать: «Товаришки» (1887), «Світло добра і любови» (1888), «Солов'йовий спів» (1889), «За правдою» (1889), «Артишоки» (1907), «Півтора оселедця» (1908), п'єси «Сужена не огужена» (1881), «Світова річ» (1908) та ін. П. належить поважне місце в укр. дитячій літературі. Крім численних поезій, казок, оп., П. написала для дітей багато п'єс: «Весняний ранок Тарасовий» (1914), «Казка Зеленого гаю», «Щасливий день Тарасика Кравченка» (1920), «Киселик», «Скарб», «Мир миром» (1921), «Кобзареві діти», та ін. П. належить чимало перекладів і переспівів світової клясики: Овідія, А. Міцкевіча, О. Пушкіна, Й. В. Ґете, Г. К. Андерсена, В. Гюґо. Крім того, вона написала низку публіцистичних, літ.-критичних ст. і спогадів: «М. П. Старицький» (1904), «Марко Кропивницький яко артист і автор» (1910), «Євген Гребінка і його час» (1912), «Микола Лисенко» (1913), «Спогади про Михайла Драгоманова» (1926), «Автобіографія» (1930). Великі заслуги П. в ділянці дослідження укр. фолкльору та етнографії. Наук. значення мають такі праці: «Укр. узори» (1912 і 1927), «Про леґенди й пісні», «Укр. сел. малювання на стінах» та ін. У 1920 за антибольш. виступи П. була заарештована в Гадячому. Після звільнення з арешту виїхала в Могилів Подільський, де перебувала до 1924, а відтоді до смерти жила в Києві, працюючи в комісіях УАН, чл.-кор. якої була з 1925. Зб. творів: «Оповідання», I–III (1907, 1909, 1911) та «Оповідання» (з автобіографією, 1930).

Література: М и р о н е ц ь І. Олена Пчілка. ж. Життя і Революція, чч. 1—2, К. 1931; О д а р ч е н к о П. Недруковані поезії Олени Пчілки. ж. Наші Дні, Л. 1943; Ч е р н и ш о в А. Ст. в ж. «Вітчизна» 1956, 1963, 1964 і в ж. «Прапор» 1969.

П. Одарченко

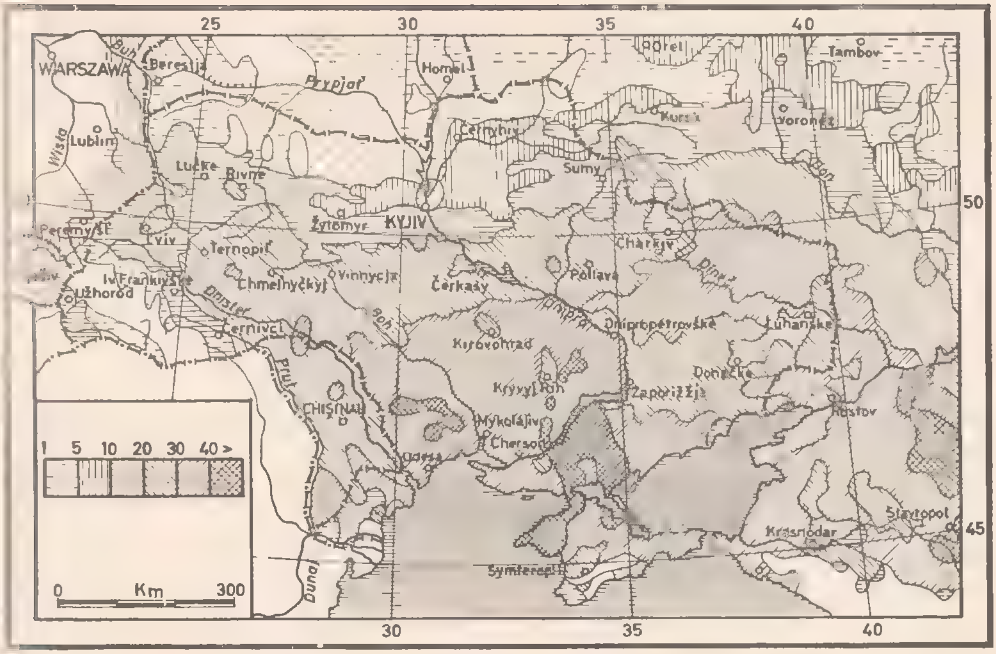
«Пчôлка», ілюстрований дитячий місячник, виходив в Ужгороді 1923–34 (перший рік як додаток до ж. «*Подкарпатськe Пчолярство*»), вид. т-ва «Просвіта»; ред. П. *Кукуруза*. При «П.» виходила «Бібліотека новинки П.» (86 кн.).

«Пчола», літ.-наук. тижневик, виходив у Львові від 7. 5 до 3. 11. 1849 (19 чч.); видавець і ред. І. *Гушалевич*, серед співр.: Я. *Головацький*, Б. *Дідицький*, І. *Лозинський*, І. *Наумович*, А. *Петрушевич*, А. *Могильницький* та ін. «П.» друкувалася частково живою нар. мовою, частково язичієм.

Пшениця (Triticum), рід рослин родини злаків, який охоплює 20 видів — 16 культ. і 4 дикоростучих. З них найважливіші два: П. м'яка або звич. (T. aestivum L.; займає 90% площі під П. на земній кулі) і П. тверда (T. durum Desf.). Обидва види П. мають багато різновидностей, які поділяються на численні сорти (понад 4 000). Порівняно з ін. зерновими культурами поміркованого підсоння П., крім кукурудзи, найбільше вибаглива: вимагає довгого веґетаційного періоду, більше тепла і добрих, легких ґрунтів, не любить великої вологости. Там, де зими гостріші, а слабий сніжний настил не охороняє зерна перед морозом, поширена лише яра П., вона менше урожайна, ніж озима. П. – найважливіше хлібне збіжжя; з зерна (має 15–17% і більше білка) виробляють борошно, крупи, макарони, крохмаль, спирт та ін.; висівки і полову використовують на годівлю свійських тварин, солому на корм і підстилку худобі тощо. П. із усіх зернових світу займає найбільшу площу (220 млн га) і заг. збір (бл. 300 млн т.).

На Україні П. появилася в культурі у 4–3 тисячолітті до Хр. (тверда П. і поширений колись вид П. – полба); у 6 в. до Хр. і згодом П. була важливим предметом експорту з півд. України до Греції і Риму. У ранню княжу добу П. втратила своє значення порівняно з просом і житом, пізніше — порівняно з житом. Щойно після розорання Степу і поширення на ньому посівів П. вона стала у 19 в. гол. зерновою культурою України і найважливішою на експорт. 1913 посівна площа П. займала на території УССР 8,9 млн га (ячменю 5,8 млн га, жита 4,5 млн га), або 31,8% всієї посівної площі і 36,0% зернових; у тому ч. озима П. становила 3,1 і яра 5,8 млн га. Заг. збір озимої П. становив 3,6, ярої — 4,3 млн т. На Правобережній і Зах. Україні була поширена майже виключно озима П., на Лівобережжі й у Степу переважала яра, в Криму й на Кубані озима.

З другої пол. 1920-их рр. площа П. зазнала збільшення через зменшення посівів ячменю, а ще більше менш урожайного жита. Посіви маловрожайної ярої П. майже зникли; це було уможливлене вирощуванням нових сортів озимої П., зерно яких відпорне на мороз. Деталі видно з табл. (див. також табл. на стор. 806), яка подає посівну площу П. в млн га і (в дужках) у % до всієї посівної площі та заг. збір П. у млн центнерів і (в дужках) у % до заг. збору всіх зернових та урожайність з 1 га.

Посівна площа озимої пшениці 1958-59 у % до заг. посівної площі

Роки	Посівна площа в млн га озима П.	яра П.	Вся П.	Заг. збір в млн центнерів	Урожай. з 1 га/ц.
1913	3,09 (11,1)	5,77 (22,6)	8,86 (33,7)	79,7 (33,4)	9,0
1940	6,32 (20,2)	0,90 (2,9)	7,22 (23,1)	84,1 (31,8)	11,7
1950	5,38 (17,7)	1,17 (3,8)	6,55 21,5)	67,0 (21,6)	10,2
1960	3,69 (11,0)	0,26 (0,8)	3,95 (11,8)	67,9 (31,2)	16,9
1971	7,31 (22,4)	0,01 (0,4)	7,32 (22,8)	218,9 (60,6)	29,9

Посівна площа П. на всіх укр. землях становить приблизно 10 млн га, заг. збір 27 млн т (1971).

1971 П. становила 22,4% всієї засівної площі в УССР і 47,5% зернових та була найпоширенішим збіжжям (площа ячменю — 16,5%, кукурудзи — 14,2 зернових, зернобобових — 7,6, жита — 4,8). Яра і тверда П. не відограють тепер якогось значення.

Геогр. розміщення посівів П. (на 1958—59) подає карта. Вона відповідає природним — ґрунтовим і кліматичним умовам: П. найменше на Поліссі і в горах. Різниці в розміщенні П. стають поступово щораз менші, бо вона витискає жито і в ліс. смузі. У 1969 найбільший відсоток П. становила у Херсонській обл. (40,8% посівної площі), найменший — у Сумській (6,1%); на Півн. Кавказі — 31,6% всієї засівної площі і 55% зернових.

Урожайність П. постійно зростає: вона становила у 1961–65 — 18,0 центнерів з 1 га, у 1966–70 — 23,2; числа для СССР: озимої (30% всієї площі під П.) — 15,3 і 19,6, ярої — 7,5 і 11,0; для РСФСР (озима П. становить 23% всієї) у 1966–70 — 19,2 і 12,4 центнерів з 1 га. Завдяки більшій урожайності П. в УССР її заг. річний збір становить (1966–70) 18% всесоюзного (посівна площа лише — 11%) і 5% світового. На 1 меш. УССР припадає щороку 348 кг продукції П., на 1 меш. СССР без України 387 кг.

Важливіші районові сорти П. в УССР: м'якої — Білоцерківська 23 і 198, Одеська 3 і 16 (обидва зимостійкі і посухостійкі сорти), Веселоподолянська 499, Безоста 1, Миронівська 264, Лютесценс 17 та ін.; озимої твердої — Мічурінка; славні колись сорти Українка і Кримська були замінені на кращі нові. На

Кубані поширені сорти: Новоукраїнка 83 і 84, Безоста 4, Приозівська й ін.

Література: Пшениця в СССР. М.—Л. 1957; Озима пшениця на Україні. К. 1965; Самолевський Й. Пшениці Укр. РСР та їх якості. К. 1965; Озима пшениця. К. 1969.

В. Кубійович

Лан пшениці

Пшеничний Павло (*1903), учений у галузі тваринництва, родом з Харківщини; у 1938–53 працював у Башкірському С.-Г. і Харківському Зоотехн. ін-тах, з 1953 – проф. Укр. С.-Г. Академії. Працює в ділянці формування продуктивности в онтогенезі с.-г. тварин; понад 180 друкованих праць.

Пшепюрська-Овчаренко Марія (* 1909), мовознавець і педагог школи І. *Зілинського*, родом з Тарнавки (Переворського пов.), д. чл. НТШ (з 1952); на еміґрації в Німеччині й ЗДА, з 1960 проф. слов. мов в амер. ун-тах (з 1964 – в Сх.-Іллінойському). Праці з укр. діялектології (зокрема монографія «Надсянський говір» В. 1938), історії укр. літ. мови («Наголос Франкової поезії») та літератури (про С. Єфремова, М. Гоголя, Т. Осьмачку), шкільні підручники («Золоті ворота»).

Пшепюрський Андрій (1874—1945), гр.-кат. свящ., 1914–18 – духівник УСС; гром.-політ. діяч Мостищини (організатор просвітянського і кооп. руху), чл. ЦК УНДО.

Пшилецький (Przyłęcki) Станислав (1805–68), поль. історик. Праці «Ukrainne sprawy» (1842), «Wojna Chocimska» (1850) та ін. містять матеріяли до історії України.

Пширков Юліян (*1912), білор. літературознавець; автор праць з історії укр. літератури й білор.-укр. літ. взаємин: «Т. Шевченко та білор. література» (1951), «Великий син укр. народу І. Франко» (1956) – обидві білор. мовою.

Пшиш, ліва притока Кубані, довж. — 253 км, сточище – 2 000 км². Випли符ає на півн. схилах Кавказьких гір; у гор. течії пливе глибокою, вузькою долиною, після виходу на Кубанську низовину має рівнинний характер. Снігове і дощове живлення. Сплавна.

Пшінка (Ficaria Dill.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини жовтцюватих; на Україні – два види. Найпоширеніша П. весняна (F. verna Huds. = Ranunculus ficaria L.), по лісах, по вогкуватих тінистих місцях по всій Україні, крім півд. частини Степу, де трапляється рідше. Кореневі бульби мають крохмаль, у вареному вигляді їстівні; молоді листки вживають на їжу; вони містять вітамін С і каротин.

П'юрко Богдан (1906–53), дириґент і педагог, закінчив Муз. Ін-т ім. М. Лисенка у Львові (у В. *Барвінського*) і Празьку Консерваторію. У 1931–32 концертмайстер Київ. Опери; з 1933 – дир. відділу Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка і дириґент хору «Боян» у Дрогобичі (перше місце на конкурсі хорів 1942 у Львові). На еміґрації в Німеччині організатор і керівник Укр. Оперного Ансамблю. У 1953 у ЗДА організатор і дириґент концерту укр. симфонічної музики у виконанні Детройтської симфонічної оркестри.

Б. Пюрко

П'юрко Теодор (1847—1906), псевд. Білокерницький, письм. і журналіст, гр.-кат. крилошанин у Львові, у 1883–92 ректор Духовної Семінарії у Відні; ред. *«Правди»* (1872), співр. газ. *«Сіонъ Рускій»* (1871–80) і «Рускій Сіонъ» (1883–85); «Учебник етики для середніх шкіл». «Церковъ и вѣкъ XIX». «Церковъ и культура», «Проповѣди» (в «Сіонѣ Рускому»; 1878–80), поезії, переклади з Й.-Ф. Шіллера та ін.

П'явки (Hirudinea), кляса безхребетних тварин типу кільчастої черви, довж. до 200 мм і більше. На Україні – понад 25 видів, у тому ч.: П. мед. (Hirudo medicinalis), довж. 80-120 мм, поширена

у прісних водах, перев. у стоячих водоймах; живиться кров'ю хребетних тварин (перев. великих ссавців) і людини; використовують у медицині при лікуванні тромбофлебіту, деяких форм гіпертонічної хвороби та ін. захворювань. П. риб'яча (Piscicola geometra), довж. 20-50 мм, нападає на рибу у великій кількості, спричинює захворювання відоме п. н. пісциклоз.

П'ядич, плаун (Lycopodium L.), рід багаторічних вічнозелених зіллястих рослин з родини п'ядичеватих (плаунових), з повзучими дуже розгалуженими стеблами, вкритими вузькими лускуватими або голкуватими листками. На Україні 6 видів. Найпоширеніший П. звич. булавуватий (L. clavatum L.), росте в соснових та мішаних лісах. Спори використовують у метал. пром-сті при фасованому литті й формуванні металу, в медицині як дитячу присипку, при пролежнях, для обсипання пілюль. Ін. види: П. колючий (L. annotinum L.), П. сплющений (L. anceps Wallr.) та ін.

П'ядь, найменша давня міра довж., що дорівнювала відстані між великим і вказівним пальцями (мала П.) або між великим пальцем і мізинцем (велика П.).

П'янов Володимир (*1921), критик і журналіст родом з Харківщини, по війні на ред. роботі в літ. журн. і в-вах; у літ. критиці виступає з 1947 на актуальні теми сов. літератури. Окремі кн. «Образ більшовика в укр. радянській літературі» (1949), «Третє цвітіння» (1963). П. також перекладає з білор. і рум. мов.

Пясецький Андрій (1909—42), ліс. інженер, гром. і пластовий діяч, один з ініціяторів ідеї Село-Пласту, 1939–41 викладач на ліс. відділі Львівської Політехніки, у 1941 чл. Тимчасового Правління у Львові, автор праці «Про побудування і біол. розвиток ряду типів укр. лісу» (Л. 1942); розстріляний ґестапом разом з сотнею українців 27. 11. 1942 на відплату за вбивство одного ґестапівця.

А. Пясецький

П'ята бриґада УГА, див. *Сокальська бриґада УГА.*

П'ятаков Юрій (1890—1937), больш. держ. діяч, син рос. цукрозаводчика з Київщини. Вивчав економіку в Петербурзькому Ун-ті та в Зах. Европі. За участь у студентському больш. русі був засланий. У 1915–19 полемізував з Леніном у нац. питанні; «люксембурґіянець», за визначенням Леніна, рос. шовініст – за В. Винниченком. У 1917 гол. больш. комітету в Києві й чл. Укр. Центр. Ради, хоч поборював її. Від грудня 1918 до лютого 1919 (під час другої сов. окупації) – гол. Тимчасового роб.-сел. уряду УССР, провадив крайньо ліву соц.-екон. політику, зокрема відбирав у селян поміщицькє майно і землю та створював радгоспи і комуни; офіц. заперечував існування нац. питання на Україні, поборював боротьбістів. 1921–23 очолював Центр. Управління вугільної пром-сти Донбасу і відзначився як один з кращих больш. господарників. У «Заповіті» Ленін назвав П. одним з двох найздібніших працівників у партії (другий – М. Бухарін). Чл. ЦК ВКП(б) у 1923–27 і 1930–37. У 1923–27 – заступник гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва СССР; розробив проєкт першої п'ятирічки на 1926–30, в якому обстоював прискорений розвиток пром-сти на Україні, а не на Уралі (цей проєкт підтримали троцькісти, а сталіністи обстоювали Урал). Пізніше П. очолював Держбанк СССР та ін. госп. установи. На другому показовому процесі в Москві проти т. зв. «антисов. троцькістського центру» у січні 1937 П. «признався», що очолював троцькістів на Україні «з метою відриву України від СССР», і був разом з ін. розстріляний. *В. Г.*

П'ятигорськ (IX–24), м. на Терщині, положене у підніжжі Кавказьких гір, над р. Підкумком, нині м. обл. підпорядкування Ставропільського краю РСФСР; 93 000 мешк. (1970). Бальнеологічний курорт з радіоактивними мінеральними джерелами. Харч., швейна та взуттєва пром-сть. Пед. і Фармацевтичний ін-ти, краєзнавчий музей, будинок-музей М. Лермонтова. За переписом 1926 українці становили в П. – 18%.

П'ятирічки, централізовані держ. перспективні пляни, що унапрямлюють розвиток економіки, техніки, науки, освіти та культури в СССР на 5 рр. За Сталіна П. мали юридичну силу закону, робилися великі зусилля й вживалися різні примусові засоби, щоб їх виконувати, а щорічні пляни спочатку звалися лише «контрольними числами» і тільки деякі з них (напр., 1931 і 1937) оформлювалися як держ. закони. Від 1957, навпаки, П. стали зватися «контрольними числами», що вживаються тільки для орієнтації та побудови щорічних плянів, а обов'язковими до виконання плянами-законами – стали щорічні пляни. Про заг. методи складання П. див. *плянування.* Автором концепції П. у 1924 був О. *Цюрупа.* П'ятирічний період плянування взято гол. ч. тому, що вважалося, що нові підприємства у сер. можна будувати за 5 рр. У дійсності на будів-

ництво великих зав. треба було більше часу і, не зважаючи на величезні матеріяльні втрати й людські жертви, жадна з П. точно виконана не була. По деяких показниках траплялися перевиконання, по багатьох — недовиконання, деякі П. були зірвані або значно змінені у процесі виконання (див. таблицю на стор. 2427). Сов. пропаґанда натомість твердить, вживаючи синтетичні узагальнені індекси, що всі П. були виконані й перевиконані.

Перша П. була призначена на 1928–29 — 1932–33. Директиву про її складання ухвалив XV з'їзд ВКП(б) у 1927. Це мала бути П. прискореної індустріялізації СССР, навколо її змісту точилася спочатку велика політ. боротьба між Сталіном і троцькістами. Щойно у квітні 1929 XVI конференція ВКП(б) ухвалила остаточний текст П. Однак, ще тривала боротьба за розміщення пром-сти; Держплян СССР обстоював розбудову коштом України Урало-Кузнецького комбінату, а Держплян УССР екон. обґрунтовував доцільність розвитку пром-сти гол. на Україні. 15. 5. 1930 ЦК ВКП(б) вирішив справу на користь Уралу й Кузбасу. Зміст П. було відповідно змінено. Перша П. також не передбачала примусово приспішеної *колективізації сіль. госп-ва* та такої кількости експорту с.-г. продукції, яка виявилася потрібною для оплати імпорту машин у зв'язку з світовою аґрарною й фінансовою кризою.

Під час виконання першої П., крім сіль. госп-ва, виникла паливна криза, велика нестача металів, криза на транспорті. П. виконана не була. Проте, було збудовано бл. 1 500 нових пром. підприємств, у т. ч. бл. 400 на Україні; машини імпортовано перев. з-за кордону. Крім Урало-Кузнецького метало-вугільного комбінату, у центр. Росії розбудовано нову машинобудів. та военну пром-сть, а на Україні — Дніпрогес та ін. електростанції, тракторне, комбайнове та гірниче машинобудування. Протягом першої П. створилася сов. екон. система у такій формі, у якій вона існує ще й досі.

Виконання першої П., що відбувалося коштом споживання населення, і одночасна суцільна колективізація викликали на Україні голодову катастрофу 1932–33 (див. *Голод*) і тривале та різке зниження *життєвого стандарту*.

Друга П.: 1933–37. Директиви до її складання подала XVII конференція ВКП(б) 1932, а затвердив її XVII з'їзд ВКП(б) 1934. На відміну від першої, друга П. для УССР була опрацьована й затверджена у Москві. Держплян УССР лише опублікував офіц. ст. «Напрям і орієнтовні ліміти розвитку нар. госп-ва УССР» у ж. «Господарство України», ч. 3–4, 1932. Ні КП(б)У, ні уряд УССР цієї П. не затверджували. Гол. «ланками» у ній було завершення будівництва Урало-Кузнецького комбінату, автомобільної й авіяційної пром-сти навколо Москви, кораблебудування у Ленінграді й ін. На Україні натиск роблено на розвиток вугільної й металюрґійної пром-сти, важкого машинобудування (ХТЗ, ХПЗ), створено нові підприємства алюмінійової, хем. та военної пром-сти. За офіц. даними, вся металообробна пром-сть в РСФСР зросла у 3 рази, а в УССР лише у 2,6 рази. Далі тривала криза у сіль. госп-ві, на транспорті й у металюрґії. Відбувся значний поступ у вишколі роб. та техн. кадрів. Щойно з 1935–36 вперше перестав знижуватися й дещо збільшився життєвий стандарт. Друга П. була назагал виконана краще, ніж перша, хоч 1937 плян був значно недовиконаний через терор. У всьому СССР було збудовано бл. 4 500 нових підприємств, у тому ч. на Україні — бл. 1 000.

Третя П. на 1938–42. Цю П. як для всього СССР, так і для України затвердив XVIII з'їзд ВКП(б) 1939. Гол. завданням третьої П. було проголошено випередження гол. капіталістичних країн по продукції на душу населення. Це завдання не було реальне. У зв'язку з небезпекою війни значні ресурси були переключені на модернізацію озброєння та на розвиток военної пром-сти, гол. ч. на сх. СССР. На Україні гол. «ланками» П. були вугільна пром-сть, металюрґія, продукція труб, верстатів, а також літаків, танків та военної фльоти. Перед вибухом війни на Україні було збудовано 600 нових підприємств (у всьому СССР — бл. 3 000). Гострою була паливна криза. Закінчення П. перервала війна.

Четверта П.: 1946–50 була затверджена 1946 спеціяльними законами сесій верховних рад СССР і УССР. Всесоюзна П. ставила наголос на дальшому всебічному розвитку сх. р-нів РСФСР. На Україні гол. завданням П. була відбудова зруйнованого війною нар. госп-ва. Для цього Україні було виділено 20,7% усіх капіталовкладень, розподілених між респ. — найбільший відсоток за всі часи. Було відбудовано понад 2 000 пром. підприємств, ряд великих — побудовано у Львові. Наново створено газову пром-сть. Значно розвинуто електроенерґетику. Багато ін. галузів П. не виконали. У наслідок военних руйнувань та розвитку сх. р-нів РСФСР питома вага економіки України в СССР помітно зменшилася.

П'ята П.: 1951—55. Ця П. здійснювалася на підставі директив XIX з'їзду КПСС, схвалених у жовтні 1952. Україна як окремий екон. р-н у ній взагалі не плянувалася й не виділялася. Централізація плянування у цій П. досягла найвищої міри. Ще 1949 було затверджено 10-річний плян будівництва гідроелектростанцій на 1951–60 (на Волзі і у Сибіру), а також плян «перебудови природи» — каналів, лісонасаджень і т. ін. Корейська війна спричинила чимале переключення ресурсів на воєнний сектор. Протягом П. в СССР було введено в дію понад 3 000 нових пром. підприємств, у тому ч. на Україні лише бл. 500. На Україні розпочався розвиток нафтової пром-сти та Львівсько-Волинського вугільного басейну. Стала до ладу Каховська ГЕС. Почали розширюватися екон. зв'язки поміж Україною й соц. країнами Сх. Европи. Під кін. п'ятої П. загострилася зернова криза. Для її ліквідації було переключено великі ресурси на освоєння цілинних земель на Сх.

Шоста П.: 1956—60. Перший варіянт цієї П. схвалив на поч. 1956 XX з'їзд КПСС, але вже у грудні того р. ЦК КПСС затвердив нові «контрольні числа» на П., а від 1957 Верховні ради СССР і УССР почали реґулярно схвалювати щорічні пляни, як закони. Шоста П. формально тривала лише до 1958, а фактично була зірвана територіяльною перебудовою управління й плянування нар. госп-ва СССР. Щорічні пляни мали значно нижчі завдання, ніж за П. Гол. завданням П. для всього СССР було піднесення хліборобства й тваринництва, дальший прискорений розвиток пром-сти Сибіру та обмеження будівництва енерґомістких галузів в Евр. частині Союзу. Особливо зверталася увага на техн. модернізацію економіки. Розпочато розвиток радіо-електронної промсти, обчислювальної техніки та приладобудування, в т. ч. й на Україні. Для населення мало приспішено розвиватися житлове будівництво. На Україні П. передбачала зокрема чимале збільшення продукції палива й енерґії, зерна, м'яса, молока, цукру та текстилю. До 1958 на Україні було збудовано 563 великі підприємства, проти 2 690 у всьому Союзі.

Семирічка на 1959—65. Цей плян проєктовано, з одного боку, за новим територіяльним принципом, а з другого — задумано як частину 20-річного пляну побудови «фундаменту комунізму» (за програмою КПСС, схваленою 1961, СССР мав би перегнати Америку за продукцією на душу населення 1970). Контрольні числа семирічки затвердили на поч. 1959 позачергові XX з'їзд КПУ й XXI з'їзд КПСС. У заг.-союзному пляні провідними мали бути техн. проґрес, розвиток хем. пром-сти, перехід зал. транспорту на тепловозну і електричну тягу, дальша розбудова пром-сти Сибіру та прискорене зростання життєвого стандарту населення. Передбачалося, хоч ще повільне, будівництво атомової й ракетної зброї, збільшення механізації сіль. госп-ва та екон. допомога несоц. країнам. На Україні гол. ділянками семирічки мали бути: збільшення видобутку залізних руд, поч. видобутку урану, титану й нікелю, будівництво на Дніпрі 4 ГЕС, велике збільшення продукції спеціяльних сталей для ракетної, реактивної й електронної техніки, освоєння хем. продукції органічної синтези, бл. 2 000 нових видів машин, приладів та інструментів, значне збільшення видобутку нафти й газу, велике збільшення продукції зерна, зокрема кукурудзи, житлове і комунальне будівництво. Вугільна пром-сть у пляні була занедбана, а тому що не вдалося здійснити заплановану передачу з Сибіру електрики, газу й до-

Деякі п'ятирічки України
(офіційні показники)

Пл. — плян Вик. — виконання

	IV П. на 1950		VI П. на 1960		Семирічка на 1965		VIII П. на 1970	
	Пл.	Вик.	Пл	Вик.	Пл.	Вик.	Пл.	Вик.
Електроенерґія, млрд квт-г.	13,7	14,7	51,2	53,9	89,0	94,6	163	138
Вугілля, млн т	86,1	78,0	201,5	172,1	211	194	211	207
Нафта, млн т	0,32	0,29	1,5	2,2	6,0	7,6	15,2	13,9
Сталь, млн т	8,8	8.3	?	26.1	31.5	36,9	49,0	46,6
Трактори, тис. шт	25,0	22,6	114,6	88,0	184,8	118,3	189	148
Цукор, млн т	1.6	1,8	3,9	3,9	5,3	5,6	5,7	6,0
Зерно, млн т	27,8	20,4	34,4	20,8	34,4	31,6	37,5	31,9

сить нафти, на поч. 1960-их рр. в усій Евр. частині СССР, на Україні й в Сх. Европі виникла гостра нестача палива. У 1963 Верховна рада СССР офіц. змінила плян семирічки. Ще перед тим ЦК КПСС ухвалив приспішено переозброїти армію атомовою і ракетною зброєю та розпочати велику програму розбудови воєнної фльоти. Криза у сіль. госп-ві не була ліквідована й СССР почав регулярно імпортувати пшеницю. Пляни житлового будівництва також залишилися у великій мірі недовиконаними. Грошові прибутки населення значно зросли, але реальні — зростали повільніше, ніж було заплянowано, бо зросли *ціни*. Упродовж семирічки в СССР збудовано 5 470 великих пром. підприємств, у тому ч. на Україні — 899.

Восьма П.: 1966–70. Ця П. плянувалася знову за старим галузевим принципом управління економікою. Директиви для неї ухвалили XXIII з'їзди КПУ й КПСС на поч. 1966. У зв'язку з тим, що темпи розвитку всієї економіки помітно сповільнилися, в плянування запроваджено нові методи й показники ефективности капіталовкладень, нової техніки, фондовіддачі, прибутку та рентабельности, розпочато вживання математичних метод, зокрема міжгалузевих балянсів, але територіяльні балянси знову занедбано. Гол. завданнями П. було проголошено приспішений розвиток науки і техніки, модернізацію основних фондів, інтенсифікацію сіль. госп-ва, піднесення життєвого стандарту. Трохи зменшено натиск на розвиток Сибіру, бо він не оплачується. Проблеми нестачі палива й енерґії та зерна (зокрема для тваринництва) лишилися не розв'язані. До того виникли нові проблеми місц. нестачі кваліфікованої робочої сили, з одночасним безробіттям некваліфікованої робочої сили (див. *Праця*), зниженням природного приросту людности та великою міґрацією. На Україні восьма П. гол. увагу звертала на значне зростання продукції палива й енерґії, будівництво 8 великих теплових електростанцій, значний розвиток хем. пром-сти, піднесення продукції сіль. госп-ва. У 1966 було розроблено перший укр. територіяльний міжгалузевий балянс, але у пляні він не вживався. Восьма П. назагал була виконана погано. Але покращала структура паливного балянсу України, значно розвинулася екон. інтеґрація України з країнами Сх. Европи поза СССР. У 1967 Верховні ради СССР і УССР помітно змінили пляни П. на 1969–70, скоротивши їх, бо їх не можливо було здійснити.

Дев'ята П.: 1971–75. Поточна П. визнає сповільнення темпів розвитку вже як неминучість. Директиви XXIV з'їзду КПСС, затверджені на поч. 1971, більше не вимагають прискорення темпів, натомість наполягають на заг. інтенсифікації економіки. Підвищені темпи розвитку передбачено для галузів, які визначають техн. проґрес. Вперше в історії СССР заплянowано, що продукція предметів споживання (група Б) має зростати дещо швидше, ніж продукція засобів виробництва (група А). Також уперше зроблено спробу збалянсування плянів постачання устаткування й машин як у грошовому, так і у фіз. вимірі. Незбалянсованість цих плянів досі призводила до розпорошення й розтягання ресурсів, розпочинання будівництва і неможливости його своєчасно закінчити. У територіяльному розрізі дещо точніше окреслено *районування екон.* балянсів, але знову підкреслюється прискорення розвитку зах. Сибіру, а математичний модель економіки України, опрацьований 1970, у пляні не береться до уваги. Протягом П. пром. продукція у РСФСР має зрости на 44–47%, а в УССР — лише на 38–41%. Новими у П. є спроби «соціяльного плянування» — руху населення та робочої сили. На Україні П. ставить наголос на прискорений розвиток електроенерґетики, хем., нафтопереробної та нафтохем. пром-сти і машинобудування. Мають бути збудовані 8 теплових, 1 атомова й 2 гідроелектростанції, розпочато будівництво ще 2 атомових електростанцій, 2 нафтопереробних зав. Має значно зрости текстильна пром-сть. На Зах. Україні пром-сть має зростати швидше, ніж на Сх. Перед сіль. госп-вом поставлено, мабуть, нереальне завдання довести збір зерна до 40 млн т. Нарешті, звернуто увагу на гостру проблему нестачі води. Має будуватися канал Дніпро–Донбас та розширюватися існуючі канали. (Див. ще *Народне господарство*, *Промисловість*, *Сільське господарство*).

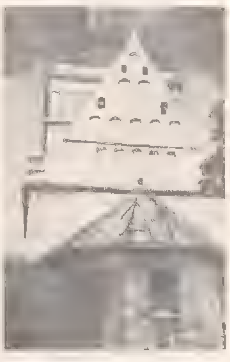
Література: Гладков И. От плана ГОЭЛРО к плану шестой пятилетки. М. 1956; Сорокин Г. та ін. Шаги пятилеток. М. 1968; Крашенінніков В., Нагірняк П. Про розробку першого міжгалузевого балянсу суспільного продукту України, ж. Економіка Радянської України, ч. 6. К. 1968; Рудь М. Укр. Радянська Соц. Республіка 1917—1967, бібліографічний покажчик літератури. К. 1969; Емельянов А., Кушнирский Ф. Динамическая модель развития народного хозяйства республики, ж. Плановое Хозяйство, ч. 11, М. 1970 і ч. 3, 1972; Розенко П. Найважливіші етапи планового розвитку економіки України, ж. Економіка Радянської України, ч. 2. К. 1971; Holubnychy V. The Soviet Economic System in Ukraine. Ukraine: A Concise Encyclopaedia, т. 2. Торонто 1971; Государственный пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М. 1972; Bandera V., Melnyk Z. (eds.) The Soviet Economy in Regional Perspective. Нью-Йорк 1973.

В. Голубничий

П'ятихатки (V—14), м. в зах. частині Дніпропетровської обл., р. ц.; 20 000 меш. (1970). Зал. вузол, швейна фабрика, зав.: авторемонтний, хлібний, маслоробний; промкомбінат. П. засновані 1894.

П'ятниця, п'ятий день тижня, відзначуваний у христ. світі постом і молитвами з уваги на Велику П. і на смерть Христа у цей день, пізніше персоніфікований, як деякі ін. дні тижня. Під впливом дохрист. вірувань і в пов'язанні подекуди з культом св. *Параскевії,* а то й ототожнюваний з нею, образ П. сконкретизувався в нар.-христ. мітології в постать св. П. (П'ятінки-Матінки), яка у вигляді простоволосої жінки у білому попереджає жінок, щоб не працювали у П., і нагороджує, коли її слухають, чи карає, якщо не дотримуються заборони. Одягнену за П. жінку водили, приносили їй дари, влаштовували для неї трапези (зокрема під Велику П. і під Параску 28. 10). В апокрифічному «Слові про 12 п'ятниць» подано великі події, які сталися у П., і ті 12 П., що їх треба було святкувати, особливо ж десяту П. («Десятуху»). У нар. леґендах і піснях П. прославляється інколи як Свята Матінка, Пречиста, яка обдаровує людей усім добром.

П'ятниць св. (св. Параскеви) **церква** у Львові, оборонного типу, побудована б. підніжжя замкової гори на місці церкви з кін. 13 — поч. 14 в. Сучасна церква з 1643—44 побудована на кошти молд. господаря В. *Лупула,* з природного каменю, однонавна, закінчена гранчастою апсидою і двома бічними прибудівками пізнішого походження. Сер. частину церкви покриває стрімкий двоспадовий дах з заднім фронтоном, над притвором чотирибічна висока вежа, колись розмальована назовні з аттикою з сліпою аркадою, покрита шоломом (1908); на мурах церкви залишки бійниць. Кілька разів пошкоджена, реставрована 1870 і 1908, поєднує в собі елементи ґотики і пізнього ренесансу. Велика цінність церкви — шедевр львівських малярів і різьбарів пол. 16 або першої пол. 17 в. — п'ятирядовий ренесансовий іконостас з доробленим 1870 шостим рядом (усіх 70 ікон), з барокковими царськими вратами, завершений Розп'яттям з фігурами по боках. Найпишніша частина іконостасу — портал з гарною архивольтою — іконою Христа-архиєрея, по обох боках ряд апостолів на позолочених з витисненим орнаментом дошках; найвищий ряд — святі Сх. Церкви у прозорорізьблених медальйонових рамах. Найнижчий (доданий) ряд пензля А. Качмарського (св. Кирило і Методій, св. Ольга і Володимир, Іван Золотоустий і св. Микола). Цінні також ікони на вівтарях і завівтарні. Склепіння і стіни пресвітерії прикрашені фресками з кін. 18 в. (Л. *Долинського).*

Ц. св. П'ятниць у Львові

П'ятницька (св. Параскеви) **церква** в *Чернігові,* побудована в кін. 12 — на поч. 13 в. на чернігівському посаді б. торгу; чотиристовпна, тринавна, однобанна, в заг. масі квадратова. Від ін. церков Чернігова відрізнялася завершенням і оздобленням фасад усіма видами архітектурної орнаментики та композицією склепінь під барабаном. П. ц. була реставрована 1670 і у 1690-их рр., коштом чернігівського полк. В. Дунина-Борковського, у стилі укр. барокко. У 17—18 вв. при церкві був жін. манастир, який згорів 1750. У 1820-их рр. побудовано двопоозерхову дзвіницю (архітект А. Карташевський), розібрану 1962. 1941 П. ц. зруйновано; реставрована 1962 за проєктом П. Барановського, у дещо зміненому стилі, на подобу рос. церков, зокрема баня.

П'ятницька церква в Чернігові (12 — поч. 13 в.)

П'ятницький Іван (1851—?), укр. церк. письм.; закінчив Духозну Академію у Петербурзі, в 1890-их рр. був викладачем у Могилівській Духовній Семінарії (на Білорусі). Автор праць: «Очерк истории киевской митрополии в период времени отдельного ее существования от митрополии московской, 1459–1686» (1891) й ін.; ред.-видавець «Слова и речи Георгия Конисского . . .» (1892).

П'ятницький Порфирій, (1859—1940), геолог і петрограф; у 1903–20 рр. проф. Харківського Ун-ту (1918–20 – його ректор), пізніше в Краснодарі, Москві й Ленінграді; з 1932 – в Укр. геол. тресті, а з 1938 – в Ін-ті Геол. Наук. АН УРСР. Праці присвячені гол. вивченню кристалічних лупаків докембрію України, зокрема Криворізького залізорудного басейну.

П'ятницький Сергій (* 1905), лісівник-селекціонер родом з Харківщини, чл.-кор. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук і Лісівництва, співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту ліс. госп-ва та аґромеліорації. Праці з питань селекції і заг. лісівництва, вивів високопродуктивні форми дуба.

Р

Рабій Франц (1860—1933), свящ. і гром. діяч у Самборі (співзасновник філії «Просвіти», «Укр. Бесіди», «Укр. Захоронки») родом з Рудників (Мостиського пов.); автор брошури про чудотворну ікону Діви Марії в парафіяльній церкві у Самборі.

Рабій Юліян (* 1894), син Франца Р., адвокат і гром. діяч у Самборі, оборонець у політ. процесах, організатор і засновник руханкових гнізд т-ва «Сокіл» на Самбірщині, муз. т-ва «Бандурист»; автор монографії «Самбірська Богородиця» (1970) і спогадів з війни та політ. процесів ОУН. Живе в ЗДА.

Рабій-Карпінська Софія (* 1908), мовознавець-діялектолог родом з Самбора (Галичина), дочка о. Франца Р., учениця І. *Зілинського*, дослідниця бойківських говірок, тепер у ЗДА. «Dialekt Bojków» (Sprawozdania Komisiji Językowej Polskiej Akademiji Umiejętnosci. T. XXXVII–XXXVIII, 1932–33).

Рабство, див. *Невільництво на Україні.*

Рабухін Олександер (* 1899), фтизіятр, у 1924–40 рр. наук. співр. Харківського Н.-Д. Ін-ту Туберкульози, з 1940 у Москві. Р. автор 150 наук. праць в галузі туберкульози, у тому ч. 11 монографій.

Рава-Руська (III—4), м. Нестеровського р-ну Львівської обл.; положене на сх. узбіччях Розточчя (у місці вигідного через нього переходу) над р. Ратою, зал. вузол; 7 400 меш. (1971; 1931 – 11 000, у тому ч. пол. жидів). Невелика пром-сть: шпалопросочувальний і маслоробний зав., консервно-спирто-крохмальний комбінат; кахельно-керамічне виробництво. Р.-Р. вперше згадується у документах 15 в.; у 19 і 20 в. (до 1939) пов. м. (екон. характер: торг.-адміністративно-ремісничий). 17–21. 2. 1919 завзяті бої І Корпусу Укр. Гал. Армії з поль. військом.

Раввін Вульф (* 1888), гістолог, проф. Донецького Мед. Ін-ту; праці у галузі пневмоконіози та ін. Вперше описав морфологічну картину антракози.

Равицький Микола (* 1921), театральний режисер родом з Кіровоградщини. З 1945 режисер Івано-Франківського Театру, з 1958 – гол. режисер Херсонського Укр. Муз.-Драматичного Театру, з 1970 – Запорізького Театру ім. М. Щорса; ставив серед ін. «Потомки запорожців» (О. Довженка), «Кассандру» (Лесі Українки).

Равич Дмитро (1900—42), студентський діяч родом з Наддніпрянщини, інженер і музиколог. Асистент Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, довголітній гол. Укр. Акад. Громади у Празі, з 1939 гол. *ЦЕСУС*. З 1934 жив у Відні, де й помер.

Водосвятна чаша (1720) Майстер І. Равич

Равич Іван (1677—1762), видатний майстер-золотар доби барокко, лавник і райця (радник) київ. маґістрату, родом з Києва, де жив і працював на Подолі. 1740 перебував у Німеччині, 1745 – у Москві. Виконував предмети церк. утварі (чаші, кивоти, оправи євангелій тощо) на замовлення манастирів, гетьманів, коз. старшини і рос. вельмож. У музеях України і Росії зберігається понад

50 творів Р., найбільше в Київ. Держ. Іст. Музеї.

Равич-Черкаський Мойсей (псевд. Рабінович), укр. ком. діяч жид. походження родом з Єлисаветградщини. Чл. «Бунду», 1917 перейшов до большевиків і був одним з засновників КП(б)У, в якій належав до крила шумськістів. Р.-Ч. перший офіц. історик КП(б)У («История Коммунистической Партии (б.) Украины», 1923), автор теорії про т. зв. «подвійне походження» КП(б)У з рос. соц.-дем. та з укр. соц.-дем. й соц.-революціонерів, що визнавалася офіц. до 1932. Ред. важливих зб. документів з історії роб., соц. й ком. руху на Україні, зокрема: «Первый съезд КП(б)У» (1923), «Марксизм и национальный вопрос» (1923), «Ленин и национальный вопрос» (1924), «Южно-русские рабочие союзы» (1925), «Революция и КП(б)У в материалах и документах» (1926), «Ленінізм у нац. і колоніяльному питанні» (1930); ст. та спогади в ж. «Червоний Шлях», «Літопис Революції» й ін. 1932 виключений з партії і оголошений контрреволюціонером, дальша доля невідома.

Равіта Францішек, див. *Ґавронський* Францішек.

Равлюк Василь (1872—1955), педагог і гром. осв. діяч з Снятинщини, нар. учитель, під час ЗУНР – шкільний комісар; співзасновник філій т-ва «Просвіта» (з 1927 почесний чл.) і спілки Взаємна Поміч Українського Вчительства. Публіцистичні ст. та ст. на пед. теми.

Равлюк Микола (1881—1933), мовознавець, педагог і методист, родом з Городенківщини (Галичина); закінчив Чернівецький Ун-т (учень С. *Смаль-Стоцького*), учитель укр. і клясичних мов у Кіцманській і Чернівецькій (з 1920) гімназіях. Праця «Про дієприкметники й дієприслівники у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича й В. Стефаника» (Звідомлення гімназії в Кіцмані за 1911–12); «Укр. читанка» для I і II кляс гімназії (1924).

Равська (6) бриґада УГА, зформована у лютому 1919 з групи «Рава Руська» і частково з групи «Яворів», належала до *Першого Корпусу УГА.* На поль. фронті обороняла р-н: Рава-Руська–Немирів–Маґерів–Яворів; під час чортківської офензиви брала участь у боях під Бережанами і Золочевом. Після переходу УГА за Збруч до складу Р. б. входило бл. 2 800 осіб: 3 курені піхоти, гарматний полк з 4 батерій (командир сотн. Р. Фріш) і кінна сотня. Командир Р. б. – сотн. Ю. *Головінський.* У наступі на Київ Р. б. визначилася у боях з Червоною армією при здобутті Браїлова, Вінниці, Козятина, Бердичева, Ігнатівки, Святошина і 31. 8. 1919 увійшла до Києва. Восени 1919, знищена тифом, стримала під Дашевом і Романовим Хутором наступ армії Денікіна.

Рагоза Михайло (нар. після 1540—99), київ. митр. родом з Волині, вчився, можливо, в єзуїтській колеґії у Вільні, був писарем віленського воєводи, далі вступив до манастиря у Менську й у 1579 став його архимандритом. 1588 поль. король Жигмонт III іменував Р. митр., а царгородський патріярх Єремія II висвятив його. Р. розпочав оновлення занепалого церк. життя, зокрема на єпископських синодах від 1590 і згодом очолив унійні переговори з Римом: 1595 спільно з єп. склав умови і заяву до папи Климента VIII про об'єднання з апостольською столицею і вислав делеґацію до Риму та 1596 відбув собор у Бересті, на якому воно було проголошене. З цього часу проти Р. витворилася гостра правос. опозиція, що знайшла свій вияв зокрема у діяльності правос. братств і в полемічній літературі.

Власноручний підпис і печатка митр. М. Рагози

Рагузинський (справжнє прізвище Владиславич) Сава (1670—1738), ілірійський граф (1711), родом з Боснії, неґоціянт і дипломат, провадив торг. й фінансові операції в країнах Бл. Сходу, Італії, на Україні і в Росії, як аґент укр. і рос. урядів, і виконував політ. доручення останнього на Балканах. Згодом був рос. надзвичайним і повноважним мін. у Китаї (1725–28), з яким підписав Буринський і Кяхтинський договори 1727 про кордони й торгівлю. Тримав на оренді укр. індукту за Мазепи, експортував поташ з гетьманських буд тощо. 1710 одержав великі маєтності на Гетьманщині, сконфісковані у мазепинських еміґрантів, зокрема м. Велику Топаль, Стародубського полку, де заснував першу на Лівобережній Україні парусно-полотняну фабрику (між 1718–20). Спадкоємці його володінь на Україні – племінники Р. – Гаврило і Мойсей Владиславичі, посвоячені з укр.-коз. старшиною, продовжували його торг.-пром. й фінансові підприємства на Україні до 1770-их рр., коли маєтки бездітних Р. перейшли до графа П. Рум'янцева, а титул графів Владиславичів був переданий родичам Р. – Папреницям, нащадки

яких існували на Україні ще у другій пол. 19 в. *О. О.*

Рада, укр. термін на визначення держ.-політ., репрезентативного чи керівного органу, також керівний орган партії, орг-ції чи установи. Термін Р. вживається з княжих часів: *Боярська Р.*, за Лит.-Руської держави була Р. В. Князівства Лит. *(Пани-Р.)*. Назву Р. мали також органи коз. військ.-держ. устрою: Січова Р., *Ген. Р.*, *Р. Старшини* і т. д.

Репрезентативний всенар. збір укр. населення Галичини у 1848 мав назву *Гол. Руської Р.*, політ. представництво українців Австрії у 1914 називалося *Гол. Укр. Р.* Держ.-політ. представництва і найвищі органи влади на укр. землях після 1917 прийняли назву *Укр. Центр. Р.*, *Укр. Нац. Р.*

Представництво певних груп населення у 1917 в Києві оформилося як Всеукр. Р. (сел., роб., військ. депутатів), що у грудні 1917 відбули *Всеукр. з'їзд Р.*, підтримавши політику Укр. Центр. Р. Укр. Сел. Спілка партії укр. есерів творила свої Р. у волостях, повітах і на селах у 1918–19, як органи місц. влади.

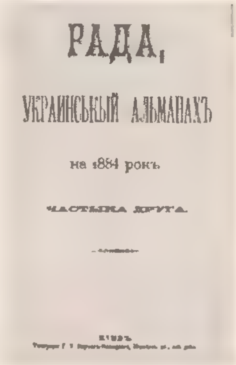
В укр. суспільній і юридичній термінології й далі Р. має значення репрезентативного органу, напр., *Нац. Р. Укр. Жінок*, *Укр. Нац. Р.* (екзильний політ. центр), *Укр. Гол. Визвольна Р.* і т. д.

На Закарпатті у 1918–19 для вирішення долі цього краю творилися місц. нар. Р. з центр. *Руською Нар. Р.* на чолі в Ужгороді. Подібні органи існували серед еміґрації в ЗДА, напр., *Амер. Руська Нар. Р.* (1918). *Держ. Нар. Р.* і *Р. Республіки* були передбачені у 1920–21 як дорадчі органи влади УНР, виконавчий орган якої звався *Р. Нар. Міністрів*.

Скорочену назву «Рада» большевики вживали у 1917–18 в офіц. документах і публіцистиці на визначення Укр. Центр. Ради. Свою ж владу називали на поч. виключно як сов. і її органи — «советы». Щойно від 1919 укр. термін Р. прийнято для визначення сов. органів влади, як також прикметник «радянський», на відміну від «радівський», «радівці», який пов'язувався з Центр. Радою.

З 1920 заг. прищепився укр. термін Р. на визначення советів усіх ступенів, а укр. сов. державі надано назву з 6. 1. 1919 — Укр. Соц. Радянська Республіка. Проте чужими мовами цей термін перекладається рос. словом: Soviet Ukraine, L'Ukraine soviétique і т. д. На Зах. Укр. Землях (до 1945) і на еміґрації на означення больш. органів влади на Україні прицепилися більше терміни *Совєт, совєтський*, ніж Рада, радянський.

«Рада», «український альманах» у двох випусках (1883, 1884), упорядкований і виданий М. *Старицьким* у Києві. Гол. твори: поезії і драма «Не судилося» М. Старицького, поезії Б. Грінченка, П. Куліша, Я. Щоголева, О. Пчілки, М. Садовського, оп. І. Тобілевича («Новобранець»), і Ганни Барвінок, повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», роман П. Мирного «Повія», наук.-публіцистична ст. В. Василенка «Про хліборобські спілки». Особливо цінний «Бібліографічний покажчик нової укр. літератури 1798–1883» М. *Комарова*.

«Рада», єдина щоденна газ. укр. мовою на підрос. Україні, що постала як безпосереднє продовження *«Громадської Думки»*, забороненої рос. урядом. Виходила в Києві від 15. 9. 1906 до 2. 8. 1914; видавав і фінансував її Є. *Чикаленко*, при деякій матеріяльній підтримці від В. *Симиренка* і Л. *Жебуньова*.

Редакція «Ради» 1908;
Сидять зліва направо: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський; стоять: М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, П. Гай П. Сабалдир, С Панасенко, О. Олесь

«Р.» була непартійна газ., хоч заг. лінію її визначало ТУП, чл. якого був Є. Чикаленко і дехто з співр. Маючи ряд відділів з постійними ред., «Р.» висвітлювала укр. життя з усіх укр. земель і відгукувалася на всі його гром.-політ. і культ. вияви чим видатно спричинилася до формування укр. свідомости передвоєнного часу. Гол. ред. «Р.» були Ф. *Матушевський*, М. *Павловський* (1907–13), А. *Ніковський* (1913–14); секретарями ред. — С. Петлюра, В. Королів, П. Сабалдир (Майорський). Окремими відділами керували: Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа, виховання), М. Гехтер (соц.-екон. справи),

В. Ярошевський, деколи В. Липинський (поль. справи). Ближчими співр. «Р.» були О. Хотовицький, С. Черкасенко, П. Гай, О. Кузьминський, О. Панасенко, М. Понятенко, Л. Пахаревський, М. Синицький. Крім названих, у «Р.» співробітничали: М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, П. Капельгородський, М. Левицький, В. Дурдуківський та ін. Взагалі навколо «Р.» гуртувалися визначні діячі майбутньої Укр. Нар. Республіки. Однак, попри таке важливе значення «Р.», з причини постійних переслідувань рос. адміністрації, частих конфіскат і грошевих кар, наклад її ледве досягав 3–5 тис. примірників (ч. передплатників — 1–3 тис.), і хронічні дефіцити покривав Є. Чикаленко. Не зважаючи на вислови льояльности ред., на третій день по вступі Росії у першу світову війну рос. уряд закрив «Р.», і вона відновилася щойно по лютневій революції 1917 п. н. «*Нова Рада*». *В. Павловський*

«Рада», тижневик у Львові у 1925—34 рр., орган діячів кол. Незалежної Групи *Укр. Нар. Трудової Партії*, а з жовтня 1926 їхньої окремої фракції у складі УНДО; з 1927 політ. орган незалежної думки» *Укр. Партії Праці*. Підтримуючи політику *Є. Петрушевича*, «Р.» орієнтувалася на УССР і була активним пропаґатором *совєтофільства* в Галичині. Ред. до 1930 – В. *Будзиновський* і Г. *Микетей*, з 1930 — Л. *Петрушевич;* заборонена поль. адміністрацією.

«Рада», політ.-інформаційний тижневик, виходив у Чернівцях 1934–38 рр., «Р.» стояла на плятформі *Укр. Нац. Партії* в Румунії і була речником реальної політики укр. спільноти на Буковині; ред. Ю. *Сербинюк*.

Рада Військова Генеральна, див. *Генеральна Військова Рада*.

Рада Державних Секретарів ЗУНР, див. *Державний Секретаріят ЗУНР*.

Рада для вивчення продуктивних сил УРСР (РПС), створена у 1934 при През. Всеукр. АН п. н. Рада для вивчення виробничих сил України. Першим гол. РПС був О. *Шліхтер*, заступник М. *Світальський*, чл. *Є. Оппоків*, *Є. Патон*, С. *Семковський* та О. *Фомін;* серед співр. були: К. *Воблий*, М. *Птуха*, Я. *Фейгін*, Ю. *Кривченко* та ін. Завданням РПС було включення наук. сил ВУАН у систему плянування нар. госп-ва, плянування науки в ВУАН й координація праці ін. н.-д. установ для виявлення природних багатств України, дослідів комплексних проблем «Великого Донбасу», «Великого Дніпра», рудень Криворіжжя й Никополя. У 1937–38 РПС пережила велику чистку і багатьох її чл. було репресовано. РПС відновлено щойно 1947; її очолювали П. *Погребняк*, П. *Першин* і (з 1967) М. *Паламарчук*. Завданням відновленої РПС було плянування комплексних проблем розвитку й використання природних ресурсів окремих р-нів УССР місц. значення, зокрема використання малих р., місц. джерел палива, місц. будів. матеріялів, хем. добрив, боротьба з посухою на півд. України, розвиток госп-ва Полісся та Зах. України, легкої, цукрової. скляної й порцеляно-фаянсової пром-сти тощо. РПС координувала роботу в цих ділянках різних ін-тів АН УРСР, н.-д. ін-тів мін-в та ун-тів. У 1959 РПС перетворено на н.-д. установу з правами ін-ту АН УРСР. У 1961–62 РПС розробила комплекс питань розвитку ґазової пром-сти України. 1963 її виділено з системи АН і передано *Держплянові УРСР* з завданням бути гол. н.-д. й координаційною установою та методологічним центром з проблем екон. *районування* і розміщення продуктивних сил України. 1966 РПС повернуто у підпорядкування Президії АН УРСР і додано завдання — передбачати розвиток та районування економіки УССР на майбутнє. У 1960-их рр. РПС розробила ряд схем розвитку й розміщення провідних галузів пром-сти і сіль. госп-ва України на 1970–80, які були використані при складанні плянів у держплянах СССР і УССР. З 1970 РПС опрацьовує методику перспективного плянування, комплексні моделі розвитку економіки України та її окремих р-нів до 1990 і 2000. За останній час пожвавилася і покращала якісно видавнича діяльність РПС. З'явилися друком праці керівних працівників РПС: Г. *Якуші*, І. Мукомеля, М. *Семененка*, І. Кугукала, С. Бухала, П. Волобоя, О. *Храмова*, І. *Романенка*, Ф. *Хилюка*, В. Кальченка, Г. Доленка, І. Лукінова, Г. Градова, Л. Корецького, В. Білозерова, В. Поповкіна, Г. Доброва, М. Шрага та ін. Протягом 1965–70 РПС видала 13 випусків зб. «Розміщення продуктивних сил Укр. РСР». РПС має (1971) 15 наук. відділів (1962 — 9), у яких працює бл. 100 науковців.

В. Голубничий

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), міжнар. орг-ція соц. країн, створена 1949 з метою екон. співпраці, розвитку інтеґрації та спільного зовн.-торг. ринку. До РЕВ належить СССР, Сх. Німеччина, Чехо-Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Монголія (з 1962) та Куба (з 1972), частково співпрацює Югославія, фактично вийшла з чл. Албанія. За статутом кожний чл. має право не погоджуватися з ухвалами решти чл. Торгівля поміж чл. реґулюється двосторонніми договорами, бо РЕВ ще не має спільної валюти й одна-

кових цін. Внутр. екон. пляни чл. РЕВ координуються, існує обмін наук.-техн. інформації, від 1971 — спільний інвестиційний банк. Бл. третини всієї зовн. торгівлі України, включаючи й торгівлю з рештою СССР, припадає на країни РЕВ поза СССР, при чому експорт України до цих країн (гол. ч. до Сх. Німеччини, Чехо-Словаччини й Польщі) перевищував імпорт у 1965 на 42,5%. Україна також є гол. ринком збуту експорту країн РЕВ до СССР. За останній час Чехо-Словаччина вкладає свої капітали у розбудову Криворізьких рудень, а Болгарія робитиме інвестиції для розбудови зав. *«Озівсталь»*. Не зважаючи на значну інтеґрацію економіки України з економікою сх.-евр. чл. РЕВ, УССР чл. РЕВ не є. *В. Г.*

Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії (офіц. назва «Совет Съездов горнопромышленников Юга России»), постійний виконавчий орган представницьких орг-цій, синдикатів та установ вугільної й металюрґійної пром-сти України. Створена на І з'їзді вуглепромисловців у Таганрозі 1874 з ініціятиви О. Ауербаха, О. Шеєрмана, П. Горлова, І. Іловайського та ін. власників великих донецьких копалень; далі мала осідок у Харкові. Активними її діячами були серед ін.: О. Алчевський, Ян Ясюкович, Ф. Єнакієв, Г. Кольберґ. За статутом, Рада мала гол. завданням допомагати й дораджувати рос. урядові у справах передбачень і плянування продукції й збуту вугілля і металу на наступні 1–3 рр. залізницям, воєнним зав., містам, на експорт і т. д. Тому у Раді і на з'їздах мали право брати участь, крім промисловців, також представники уряду, залізниць, земств, вчених та техн. т-в і взагалі «споживачі» вугілля й металу. З часом, під впливом закордонного (франц., бельг. й нім.) капіталу, Рада перетворилася на представництво укр. територіяльних *монополій*, її представники відстоювали перед урядом інтереси великого чужого й укр. капіталу. Протягом 1870–80-их рр. Рада виступала за встановлення протекційних *мит* на імпорт вугілля і металу, проти чого було, зокрема, Моск. Т-во заводчиків і фабрикантів, яке воліло безмитно імпортувати через Балтику англ. вугілля. Переміг «Харківський парлямент», як звала Раду реакційна моск. преса, бо уряд хотів розвивати власну індустрію в імперії. На поч. 1900-их рр. Рада сприяла утворенню укр. територіяльних синдикатів *«Продвугілля»* і *«Продамет»* та під керівництвом цих останніх розпочала боротьбу за впливи в уряді й на ринках проти йому подібного «Совета съездов горнопромышленников Урала», який також з часом був переможений. З Радою тісно співпрацював Харківський Комітет для залізничих перевозок гірничо-заводських вантажів, який зокрема боровся за вигідні для України зал. тарифи. У всеімперському «Совете съездов представителей промышленности и торговли», що створився 1906 у Москві та об'єднував понад сто різних синдикатів і картелів, Рада здобула майже вирішальний вплив, коли її гол. Н. Авдаков очолив моск. «Совет». Під час найгостріших конфліктів з рос. урядом у 1903–12 у Раді й на з'їздах її чл. виникла ідея відокремлення від Росії й створення «Чорноморської республіки» з столицею у Харкові або в Одесі. У 1917 Рада критикувала Тимчасовий уряд за його поступки роб. і соц. рухові, а у 1918 співпрацювала через *«Протофіс»* з гетьманським урядом України. Формально Рада ліквідована большевиками у січні 1918, але у перші рр. *НЕП* на базі її адміністративно-техн. апарату постала Рада з'їздів пром-сти, торгівлі й транспорту України, хоч незабаром і вона була ліквідована.

Впродовж 1900–05 Раду очолював Н. Авдаков, 1905–18 — Н. фон Дітмар. Від 1897 при Раді існувало Статистичне Бюро, що публікувало велику кількість кн. та ін. матеріялів наук. характеру про важку пром-сть та ринки України. Періодичними органами Ради були газ. «Горнозаводской листок» (1888–1909), ж. «Горнозаводское дело» (з 1910) та щорічні «Труды» з'їздів гірничопромисловців, у яких є багато першоджерельних матеріялів до історії капіталізму на Україні. Архів Ради не зберігся.

В. Голубничий

Радакова Олена († 1910), історик та етнограф, автор праць з історії України першої пол. 18 в. Гол. праці: «Гетьман Даниил Апостол в роли колонизатора» (КСт., 1891), «Укр. козаки на Ладозькім каналі» (ЗНТШ, XII. 1896), «Золотарство у Старобільському пов. у Харківщині» («Матеріяли до укр.-руської етнології», т. VI, 1905) та ін.

Рада Козацька, див. *Генеральна Військова Рада*.

Рада колгоспів УРСР, виборний респ. гром. орган колгоспів, створений 1971 за ухвалою III всесоюзного з'їзду колгоспників 1969. Репрезентує обл. і районові Р. к. та ради міжколгоспних об'єднань. Обирається на 5 рр. (обл. і районові Р. к. — на 2–3 рр.) на з'їздах колгоспників або зборах їх представників; між засіданнями Р. к. УРСР діє її президія. Р. к. керується нормами колгоспного права з дотриманням Примірного статуту колгоспу. Р. к. має право обговорювати і подавати рекомендації з різних питань

олгоспного життя, зокрема з питань оплати праці, соц. забезпечення, економіки й орг-ції виробництва, міжколгоспних зв'язків, розподілу і плянування колгоспних доходів та витрат, механізації й електрифікації колгоспної пром-сти тощо. Рекомендації Р. к. не є обов'язкові ні для нижчих Р. к., ні для держави, але мають вагу гром. думки. До Р. к. УРСР обрано 115 чл., до обл. та районових Р. к. — 19 200. Чл. є всі гол. колгоспів, фахівці сіль. госп-ва, керівники міжколгоспних орг-цій, деякі заслужені колгоспники.

Рада Міністрів СССР, найвищий орган, що очолює апарат держ. управління СССР і має за завдання організувати все держ. управління. Р. М. СССР твориться Верховною Радою СССР і їй підзвітна. В період між сесіями Верховної Ради СССР вона підзвітна Президії цієї Ради, яка може робити зміни у складі Р. М. До складу Р. М. СССР входять гол. Р. М., його перші заступники і заступники, мін. СССР, керівники низки ін. центр. органів, а також (з 10. 5. 1957) гол. Р. М. союзних респ. Згідно з ст. 69 конституції СССР, Р. М. СССР має право припиняти постанови й розпорядження Р. М. союзних респ. з тих галузів держ. управління, що віднесені до компетенції СССР. Для оперативного вирішування окремих питань існує внутр. президія Р. М. СССР, до складу якої входять гол., перші заступники та мін., що їх особисто призначено партією. Р. М. СССР об'єднує та унапрямлює роботу заг.-союзних і союзно-респ. мін-в і ін. підвідомчих їй установ. Для виконування своїх функцій Р. М. СССР має апарат, а саме управління справами Р. М. СССР з відповідними відділами (правничий відділ, референтура, секретаріят, урядовий архів, галузеві групи та відділи, колеґії мін-в тощо). Використовуючи свої широкі повноваження, Р. М. СССР централізує в маштабі усього СССР працю органів держ. управління. Згідно з больш. концепцією держ. управління, Р. М. СССР є виконавцем політики партії: «Всю свою діяльність Р. М. проводить під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС». У 1971 чл. Р. М. СССР було 102, у тому ч.: керівників заг.-союзних мін-в 26, союзно-респ. 32, різних держ. комітетів і управлінь — 21, 15 голів Р. М. респ. та заступників гол. Р. М. Гол. Р. М. СССР були: *Й. Сталін* (1946–53), Г. Маленков (1953–55), М. Булганін (1955–58), М. *Хрущов* (1958–64), О. Косиґін (з 1964). До складу Р. М. СССР входили деякі українці, за останні роки найпомітніші: Д. Полянський, Р. Малиновський, А. Гречко, І. Казанець, В. Мацкевич, Л. Корнієць, П. Непорожній, П. *Шелест* та ін. *А. Б.*

Рада Міністрів УРСР, найвищий орган держ. управління в УРСР, наступник *Ради Нар. Комісарів* (з 1946). Р. М. твориться формально Верховною Радою в складі гол., перших заступників і заступників голови, мін. та керівників ін. союзно-респ. органів. У дійсності ж усі персональні справи Р. М. ухвалює ЦК КПСС у погодженні з ЦК КПУ. Теоретично Р. М. є колеґіяльним органом; основні справи вирішуються більшістю голосів чл. уряду. Для оперативного вирішення поточних справ у Р. М. існує внутр. президія Р. М. УРСР (раніше бюро), складена з гол., його заступників, гол. *Держпляну* та кількох мін. Матеріяли про внутр. діяльність Р. М. не публікуються.

У рамках компетенцій УРСР, як союзної респ., Р. М. організує роботу респ. апарату управління і очолює його. Згідно з ст. 43 конституції УРСР Р. М. УРСР: а) координує й унапрямлює роботу мін-в та ін. підпорядкованих їй установ; б) ухвалює заходи для здійснення нар. госп. пляну; в) ухвалює заходи для здійснення респ. і місц. бюджету; г) ухвалює заходи для забезпечення гром. ладу, захисту інтересів держави й охорони прав громадян; ґ) керує й перевіряє роботу виконкомів обл. рад; д) творить у разі потреби спеціяльні комітети й гол. управління при Р. М. УРСР у справах госп. і культ. будівництва; е) керує орг-цією військ. формувань УРСР; є) здійснює керівництво в галузі зносин з чужоземними державами, виходячи з встановленого в СССР заг. порядку у взаєминах союзних респ. з чужоземними державами.

Заг.-союзні мін-ва й відомства мали до 1965 в УРСР своїх уповноважених, які входили до складу Р. М. і діяльність яких на території УРСР координувала Р. М. УРСР. Своєю чергою Р. М. УРСР має *Постійне представництво УРСР при Р. М. СССР* для постійного зв'язку поміж держ. апаратами СССР і республіки.

Формально Р. М. УРСР підзвітна й відповідальна тільки перед Верховною Радою УРСР, а в період між її сесіями перед Президією Верховної Ради УРСР. А тому що ці останні органи теоретично є найвищим представницьким органом УРСР і не підзвітні відповідним союзним органам створюється враження, що УРСР є справді суверенною респ., а Р. М. — її найвищим адміністративним органом, незалежним від Р. М. СССР. Однак такий погляд не відповідає дійсності з таких причин:

а) Р. М. УРСР діє на основі заг.-союзних законів. Вона видає постанови й

розпорядження на основі й на виконання законів СССР і УРСР, постанов і розпоряджень Р. М. СССР, отже не є суверенним органам УРСР, а залежним від Москви виконавчим органом.

б) Р. М. СССР має право «в межах своїх компетенцій» (практично необмежених) касувати постанови й розпорядження Р. М. УРСР.

в) Гол. Р. М. УРСР входить з уряду до складу Р. М. СССР, отже всі акти Р. М. СССР для нього безпосередньо обов'язкові.

г) Крім гол., чл. Р. М. є мін. та керівники відомств, комітетів тощо. Ці органи мають перев. союзно-респ. характер і підпорядковані відповідному союзно-респ. органові в Москві. Тільки дуже нечисленні респ. мін-ва (5–7) підпорядковані безпосередньо Р. М. УРСР.

ґ) Р. М. УРСР має свої компетенції, себто вона упозноважена заг.-союзними законами й органами до виконування певних конкретних завдань чи функцій на території УРСР. Радянська теорія і практика називає ці повноваження «правами» Р. М. УРСР. Насправді, це не права, а обов'язки супроти відповідних заг.-союзних органів.

д) Призначення осіб на посади чл. Р. М. УРСР, мін.-рів, їх заступників та ін. чл. урядового апарату де факто належить до компетенції союзної *номенклятури* ЦК КПСС.

Обсяг «прав» Р. М. УРСР мінявся разом з політикою уряду СССР. Найширший він був у 1957–62, після чого почала відновлюватися централізація з обмеженням прав Р. М. УРСР. Тепер він такий: у галузі плянування нар. госп-ва Держплян УРСР, що, крім підпорядкування Держплянові СССР, підпорядкований також Р. М. УРСР, виробляє проєкти плянів розвитку нар. госп-ва респ. з усіх галузів союзно-респ. та респ. пром-сти, а щодо заг.-союзної пром-сти може робити свої пропозиції. Р. М. УРСР має право затверджувати для йому підлеглих підприємств респ. пляни продукції пром. виробів, що виробляються і повністю споживаються в респ., а також пляни розподілу тих виробів за номенклятурою та в об'ємі, узгідненому з Держпляном СССР. Р. М. УРСР має деякі права у галузі інвестування, фінансування праці та заробітної платні. Дуже обмежені права Р. М. має у бюджетовій ділянці. Бюджет УРСР базується на затвердженому сесією Верховної Ради СССР Держ. бюджеті СССР на кожний рік. Уряд СССР є відповідальний лише за виконання бюджету через мін-во фінансів СССР, мін-ва СССР, а також через Ради Мін. союзних республік. Рада Мін. УРСР зосереджується передусім на проблеми реалізації бюджету держ. органами, підприємствами та орг-ціями. В рамах такої дуже обмеженої бюджетної політики Р. М. УРСР може лише до певної міри стимулювати госп. та культ. розвиток на місцях.

Конкретний зміст і обсяг компетенцій Р. М. УРСР кожночасно визначаються законними актами й директивами відповідних центр. органів у Москві. Керування, напр., орг-цією військ. формувань обмежується перев. обліком військовозобов'язаних.

Відповідно до змін політики центру змінюються і «права» та склад Р. М. УРСР: ліквідація респ. й союзно-респ. мін-в на користь заг.-союзних чи відновлення попередніх. 1968 до складу Р. М. УРСР входили 44 чл.: 19 союзно-респ. мін., 14 керівників держ. комітетів, комітетів і управлінь (також союзно-респ. категорій) та 5 респ. мін-в.

Гол. Р. М. УРСР від 1946 р. були: М. *Хрущов* (1946–47), Д. *Коротченко* (1947-54), Н. *Кальченко* (1954–61), В. *Щербицький* (1961–63 і 1965–72), І. *Казанець* (1963–65), О. *Ляшко* (з 1972). *А. Білинський*

Стан Р. М. УРСР на 1. 4. 1973: 28 союзно-респ. і тільки 6 респ мін. та 17 державних комітетів і гол. управлінь. Гол. Р. М. УРСР — Ляшко Олександер (До 26. 5. 1972 — Щербицький Володимир); перші заступники гол. Р. М. УРСР: Кальченко Никифор і Ващенко Григорій, заступники гол. Р. М. УРСР: Андріянов Сергій. Бурмистров Олександер. Розенко Петро (він же гол. Держпляну УРСР), Семичастний Володимир, Степаненко Ігор, Тронько Петро і Шевчук Григорій. Союзно-респ. мін.: будівництва підприємств важкої індустрії УРСР — Лубенець Григорій, вищої і сер. спеціяльної освіти — Даденков Юрій, внутр. справ — Головченко Іван, вугільної пром-сти — Худосовцев Микола, геології — Шпак Петро, енерґетики і електрифікації — Макухін Олексій, заготівель — Стафійчук Іван, закордонних справ — Шевель Юрій, зв'язку — Сінченко Юрій, культури — Єльченко Юрій, легкої пром-сти — Касьяненко Олег, ліс. госп-ва — Лук'янов Борис, ліс. і деревообробної пром-сти — Грунянський Іван, меліорації і водного госп-ва — Гаркуша Микола, монтажних і спеціяльних будів. робіт — Багратуні Георгій, м'ясної і молочної пром-сти — Сенніков Анатолій, освіти — Маринич Олександер, охорони здоров'я — Братусь Василь, пром. будівництва — Арешкевич Василь, пром-сти будів. матеріялів — Бакланов Григорій, сіль. будівництва — Михайлов Микола, сіль. госп-ва — Погребняк Петро, торгівлі — Старунський Володимир, фінансів — Варановський Анатолій, харч. пром-сти — Санов Микола, чорної металюрґії — Куликов Яків, юстиції — Зайчук Володимир, радгоспів — Поплъовкін Трохим. Респ. мін.: автомобільного транспорту — Головченко Федір, будівництва і експлуатації автомобільних шляхів — Шульгин Микола, комунального госп-ва — Площенко Володимир, місц. пром-сти — Гаєвський Юрій, побутового обслуговування населення — Шпаковський Лев, соц. забезпечення — Федоров Олексій; гол. держ. комітетів Р. М. УРСР: у справах будівництва — Бурка Михайло, цін — Вінюков Іван, по проф.-техн. освіті — Іщенко Дмитро, по використанню трудових ресурсів — Денисенко Олексій, по

телебаченню і радіомовленню — Скачко Микола, у справах в-в, поліграфії і книжкової продукції — Білогуров Микола, по кінематографії (Держкіно УРСР) — Большак Василь, по охороні природи — Вольтовський Борис, по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті й гірничому нагляду — Нирцев Михайло. Гол. Комітету нар. контролю УРСР — Маленкін Андрій, гол. Комітету держ. безпеки при Р. М. УРСР — Федорчук Віталій, гол. Укр. об'єднання Р. М. УРСР «Укрсільгосптехніка» — Момотенко Микола; начальники: гол. управління Р. М. УРСР по садівництву, виноградництву й виноробній пром-сті — Мельніков Олег, по матеріяльно-техн. постачанню — Тичинів Віктор, по нафтопереробній і нафтохем. пром-сті — Лісничий Григорій, Центр. Статистичного Управління при Р. М. УРСР — Вертіков Дмитро. *Б. Л.*

Література: АН УРСР. Історія держави і права Укр. РСР (1917—1960). К. 1961; Барабашев Г., Шеремет К. Советское строительство. М. 1965; ред. Кравчук С. Государственное право СССР. М. 1967; АН УРСР; ред. Козлов Ю. Історія держави і права Укр. РСР (1917—37), т. I, (1937—67)), т. II. К. 1967.

Рада Народних Комісарів (раднарком, совнарком), найвищий виконавчо-розпорядчий орган сов. держ. влади в СССР та УССР до 1946. Був створений вперше як уряд РСФСР на чолі з В. Леніном на 2 Всерос. з'їзді советів у листопаді 1917. 1923 утворено РНК СССР як союзний уряд, підзвітний Центр. Виконавчому Комітетові і його президії, у складі т. зв. злитих (союзних) та об'єднаних (існували одночасно і в РНК республік) наркоматів. Структура РНК СССР постійно змінювалася з централізацією управління, гол. після 1934, коли ухвалено визначення заг.-союзних і союзно-респ. наркоматів. Гол. РНК були: *Ленін* (1917—24), О. Риков (1924—30), В. *Молотов* (1930—41), Й. *Сталін* (1941—46).

У 1946 змінено назву на *Раду Мін. СССР*.

На Україні перший сов. уряд (на подобу уряду УНР) називався *Нар. Секретаріятом*, а другий створений 30. 11. 1918 п. н. «Тимчасовий Роб.-Сел. Уряд України». З цією назвою він діяв до січня 1919, коли його перейменовано на «Раду Нар. Комісарів України», за рос. зразком — РНК. Недовгий час у 1919—20 РНК УССР була ліквідована, а її обов'язки виконував *Всеукр. Рев. Комітет*. Згідно з ст. 16 конституції УССР 1919 раднарком УССР міг розглядати всі справи законодавства й управління країною, але вирішувати тільки ті з них, що були передані йому ВУЦВК на основі заг. або спеціяльного уповноваження. Конституція УССР 1919 не називала кількости нар. комісарів і не визначала їх функцій. Ряд галузів управління в УССР керувався відповідними наркоматами РСФСР (військ. справи, зовн. торгівля, пошта і телеграф, транспорт тощо), що мали при наркоматі УССР представників. Ці справи передано у відання наркоматів РСФСР спеціяльними угодами 1919—21 поміж УССР і РСФСР.

Після утворення СССР, у 1923 компетенції центр. органів СССР були дещо обмежені: раднарком СССР отримував від ЦВК СССР законодавчі повноваження тільки у важливіших справах СССР. Раднарком УССР складався з нар. комісарів, уповноважених нар. комісарів СССР при уряді УССР, уповноваженого ДПУ СССР та ін. осіб, включених в його чл. на основі постанови ЦВК. Згідно з конституцією СССР 1924, УССР мала 11 нар. комісаріятів, у тому ч. 5 одноіменних з союзними нар. комісаріятами (т. зв. об'єднані наркомати): фінансів, праці, робітничо-сел. інспекції, продовольства (пізніше перейменований на внутр. торгівлі) і Вищої Ради Нар. Госп-ва та 6 самостійних (юстиції, внутр. справ, освіти, соц. забезпечення, зем. справ й охорони здоров'я). Крім того, до складу РНК УССР входило 5 уповноважених, т. зв. злитих, себто заг.-союзних нар. комісаріятів СССР з правом дорадчого або вирішального голосу за вирішенням ЦВК СССР (закордонних справ, військ. і морських справ, зовн. торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфу).

Конституція 1936 в принципі зберегла цей поділ, увівши нові назви для наркоматів: а) заг.-союзні, що керували дорученою їм галуззю держ. адміністрації на всій території СССР безпосередньо або через підлеглі їм органи; б) союзно-респ., що керували відповідною галуззю за списком підприємств чи установ через однойменні наркомати в респ.; в) респ., підпорядковані тільки РНК респ. Крім наркоматів, до РНК УССР належали держ. комітети і центр. управління (*Держплян*, Гол. управління організованого набору робітників і переселення та ін.). По реформі управління госпвом у 1932—34 кількість нар. комісаріятів СССР збільшилася. Згідно з офіц. теорією РНК стала найвищим адміністративним органом, який під керівництвом партії у межах своїх компетенцій мав виконувати обов'язки уряду сов. держави з метою побудови соц. суспільства.

Гол. і чл. РНК УССР формально призначав ВУЦВК, з 1937 Верховна Рада УССР, яким РНК була підзвітна; на ділі ж вирішальний вплив мало моск. керівництво ВКП(б) та ЦК КПУ і під їх контролем РНК УССР здійснювала доручені їй законодавчі й виконавчі обов'язки. Нормативні акти РНК за конституцією СССР 1924 мали форму декретів і постанов, а за конституцією 1936 — постанов і розпоряджень.

Гол. РНК у 1919—46 були: Х. *Раковський* (1919—23), В. *Чубар* (1923—34), П. *Любченко* (1934—37), М. *Бондаренко* (1937),

Д. *Коротченко* (1938–39), Л. *Корнієць* (1939–44), М. *Хрущов* (1944–46).

У 1946 РНК перейменовано на *Раду Міністрів УССР*, а наркомати — на мін-ва. *А. Білинський*

Рада Народних Міністрів УНР, виконавчий орган влади в УНР, попередня назва *Ген. Секретаріят Укр. Центр. Ради.* Існувала від 22. 1. 1918 (запроваджена IV Універсалом) до гетьманського перевороту (29. 4. 1918, див. *Гетьманський уряд*) та під час *Директорії Укр. Нар. Республіки.* Р. Н. М. творилася на основі домовлення гол. партій про склад кабінету й затверджувалася Центр. Радою. Склад Р. Н. М. пропонував гол. Укр. Центр. Ради, забезпечивши для неї підтримку більшости чл. УЦР.

Перший склад Р. Н. М. у січні 1918 був такий: гол. і мін. внутр. справ В. Винниченко (УСДРП), товариші мін. — І. Красковський (УПСФ), О. Карпинський і Л. Абрамович; міністри: закордонних справ — О. Шульгин (УПСФ), військ. і праці — М. Порш (УСДРП), тов. мін. — О. Жуковський (УПСР), суд. справ — М. Ткаченко (УСДРП), продовольчих — М. Ковалевський (УПСР), шляхів — В. Єщенко, пошти і телеграфу — М. Шаповал (УПСР), морських справ — Д. Антонович (УСДРП), заступник мін. фінансів — В. Мазуренко (УСДРП), освіти — І. Стешенко (незалежний соціял-демократ), товариш мін. — П. Холодний (УПСФ), торгу і пром-сти — В. Голубович (УПСР), великоруських справ — Д. Одинець (рос. нар.-соц. партія), жид. справ М. Зільберфарб (жид. об'єднання соц. партій), поль. справ — М. Міцкевіч (поль. дем. центр.), держ. контролер — О. Золотарьов (жид. «Бунд»), держ. писар — І. Мірний.

Цей кабінет був коаліцією УСДРП, УПСР, УПСФ і нац. меншостей. У наслідок внутр. кризи в УСДРП і УПСР щодо довір'я до кабінету Винниченка, останній 30. 1. 1918 подався на димісію, і була утворена нова Р. Н. М. у поміркованому складі з опозиційних елементів тих же партій. Її склад: гол. і мін. закордонних справ В. Голубович; міністри: військ. — А. Немоловський (УПСР), внутр. — П. Христюк (УПСР), фінансів — С. Перепелиця (близький до УПСР), шляхів — Є. Сокович (близький до УПСР), продовольчих справ — М. Ковалевський, освіти — Н. Григоріїв (УПСР), хліборобства — А. Терниченко (близький до УПСР), суд. справ — М. Ткаченко, морських — Д. Антонович, пошти і телеграфу — П. Сидоренко (позапартійний).

У лютому 1918, у зв'язку з подіями (Берестейський мир, тимчасова окупація Києва) перетворено кабінет під проводом В. Голубовича. До складу Р. Н. М. входили: закордонні справи — М. Любинський (УПСР), військ. — О. Жуковський, внутр. — М. Ткаченко, зем. справи — М. Ковалевський (УСДРП), юстиція — С. Шелухин (УПСФ), фінанси — П. Климович (позапартійний), пошта і телеграф — Г. Сидоренко, освіта — В. Прокопович (УПСФ), шляхи — Є. Сокович, праця — Л. Михайлів (УСДРП), торгівля і промисел — І. Фещенко-Чопівський (УПСФ), харч. справи — С. Коліух (позапартійний), держ. контролер — О. Лотоцький (УПСФ), держ. секретар — П. Христюк. Безпосередньо перед гетьманським переворотом чл. УПСФ вийшли з Р. Н. М.

Згідно з конституцією УНР, ухваленою 29. 4. 1918, Р. Н. М. була «вищою виконавчою владою» в УНР; її мав творити гол. Всенар. Зборів у порозумінні з Радою Старшин, а затверджувати Збори. Р. Н. М. була індивідуально і колективно відповідальна перед Зборами, які могли висловити Р. Н. М. і окремим чл. вотум недовір'я. Чл. Всенар. Зборів під час перебування в Р. Н. М. мали тільки дорадчий голос на сесіях Зборів.

Утворений виконавчий орган влади за гетьмана П. Скоропадського мав назву Ради Мін. (див. *Гетьманський уряд*).

За *Директорії* УНР була відновлена Р. Н. М., яка в принципі мала творитися і діяти у дусі конституційних засад Укр. Центр. Ради.

Трудовий Конґрес оформив тимчасовий конституційний статус Р. Н. М., визначаючи її як «виконавчу владу УНР», яка запрошується Директорією і в час між сесіями Конґресу є відповідальна перед нею. Директорія була наглядовим і вищим законодавчим органом щодо Р. Н. М.; остання мала завдання опрацьовувати законопроєкти. Але в практиці були часті розходження щодо компетенцій між Директорією і Р. Н. М., бо перша втручалася у практичну політику і навіть в адміністрацію.

26. 12. 1918 створено уряд — Р. Н. М. у складі: гол. і мін. закордонних справ — В. Чехівський (УСДРП), внутр. — О. Мицюк (УПСР), зем. — М. Шаповал, пошти і телеграфу — І. Штефан (УПСР), фінансів — В. Мазуренко, торгу й промсти — С. Остапенко (УПСР), продовольчих — Б. Мартос (УСДРП), військ. — О. Осецький, згодом О. Греков, морських — М. Білинський, шляхів — П. Пилипчук (Нар. Респ. Партія), освіти — П. Холодний, невдовзі — І. Огієнко (УПСФ), керуючий управлінням культів — І. Липа (соціял-самостійник), юстиції — С. Шелухин, мистецтва — Д. Антонович, нар. здоров'я — Б. Матюшенко (УСДРП), праці — Л. Михайлів, жид. справ — А. Ревуцький (Поалей-Ціон), виконуючий

обов'язки держ. секретаря – І. Сніжко, згодом М. Корчинський (УПСФ), держ. контролер – Л. Симонів (соціял-самостійник), мін. керівник преси і пропаґанди – О. Назарук (УСРП).

Це була широка коаліція нац. партій, які згуртувалися за гетьманату в Укр. Нац. Союзі і підтримали повстання. В уряді переважали соц. партії. Щоб створити можливість для переговорів між Директорією і Антантою про допомогу у війні проти большевиків, 13. 2. 1919 у Вінниці зформовано Р. Н. М. без чл. УСДРП та УПСР у складі: гол. С. Остапенко (вийшов із УПСР), закордонні справи – К. Мацієвич (УПСФ), внутр. — Г. Чижевський (Нар. Респ. Партія), військ. – О. Шаповал (соціял-самостійник), морські – М. Білинський, госп-во – І. Фещенко-Чопівський, фінанси – М. Кривецький (соціял-самостійник), зем. справи — Є. Архипенко (Нар. Респ. Партія), освіта – І. Огієнко, віровизнання – І. Липа, юстиція – Д. Маркович, нар. здоров'я – О. Корчак-Чепурківський, шляхи – П. Пилипчук, преса й інформація — О. Назарук (гал. радикал), держ. секретар – М. Корчинський, держ. контролер – Л. Симонів. Це був уряд з більш правих та позапартійних елементів – фахівців. Одночасно з Директорії вийшов В. Винниченко, а її гол. став С. Петлюра, який залишив УСДРП.

Після невдалих переговорів з Антантою, які викликали недовір'я серед ліво настроєної більшости до уряду Остапенка, 9. 4. 1919 у Рівному була зформована нова Р. Н. М. із чл. УСДРП, УПСР та зах.-укр. соціялістів у складі: гол. і мін. фінансів – Б. Мартос, заступник гол. і юстиції – А. Лівицький (УСДРП), закордонні справи — В. Темницький (гал. УСДП), внутр. – І. Мазепа (УСДРП), військ. – Г. Сиротенко (УПСР), з липня – В. Петрів, шляхи – М. Шадлун (УСДРП), праці – О. Безпалко (бук. УСДП), нар. здоров'я — М. Білоус (УС ДРП і гал. УСДП), пізніше Д. Одрина (УПСР), зем. справи – М. Ковалевський, згодом мін. нар. госп-ва став Т. Черкаський (УПСР), пошта і телеграф – І. Паливода (УПСР), освіта – А. Крушельницький (гал. радикал), пізніше Н. Григоріїв, віровизнання – М. Мирович, жид. справ – П. Красний (Поалей-Ціон), держ. секретар — І. Лизанівський (УПСР).

У кін. серпня 1919 Р. Н. М. була переформована під головуванням І. Мазепи; ін. зміни в складі уряду: нар. госп-во – М. Шадлун, преса і пропаґанда – Т. Черкаський, шляхи – С. Тимошенко (УСДРП), віровизнання – І. Огієнко, військ. – з листопада 1919 — В. Сальський.

Після укладення *Варшавського договору* з Польщею уряд І. Мазепи димісіонував. 26. 5. 1920 зформовано нову Р. Н. М. у складі: гол. – В. Прокопович, заступник гол. і мін. юстиції — А. Лівицький, закордонні справи – А. Ніковський (УПСФ), внутр. – О. Саліковський (УПСФ), зем. справи – І. Мазепа, військ. — В. Сальський, нар. госп-во – Є. Архипенко, фінанси – Х. Барановський (позапартійний), шляхи – С. Тимошенко, освіта – П. Холодний, віровизнання — І. Огієнко, пошта і телеграф – І. Косенко (позапартійний), нар. здоров'я — С. Стемповський (поль. меншість), держ. секретар – В. Оніхімовський. Це був останній уряд, що ще діяв на частині укр. земель; за партійним складом був поміркований, складався в більшості з правих соціял-демократів, УПСФ і позапартійних.

З поч. 1921 уряд УНР став екзильним. Р. Н. М. очолювали В. Прокопович, П. Пилипчук, А. Лівицький. Після того, як обов'язки гол. Директорії перебрав А. Лівицький (1926), кабінет очолював з незначними змінами аж до 1939 В. Прокопович. Чл. уряду перебували в осередках найбільшого скупчення політ. еміґрації – у Варшаві, Празі й Парижі.

Р. М.

Рада Національностей, друга палата *Верховної Ради* СССР, що репрезентує федеральні й автономні складові частини Сов. Союзу; після довгої нац.-політ. боротьби, утворена 1924 як одна з двох палат Центр. Виконавчого Комітету СССР (друга – *Рада Союзу*). У Р. Н. представлені союзні республіки – кожна 32 депутатами (до 1966 – 25), автономні респ. — 11, автономні обл. – 5, нац. округи – 1, які обираються на 4 рр. Р. Н. збирається двічі на рік на короткі сесії одночасно з Радою Союзу, з якою також відбуває спільні засідання. Р. Н. очолює гол., який має 4 заступників; існує кільканадцять постійних комісій. Р. Н. теоретично рівноправна палата з Радою Союзу і для схвалення законопроєкту потрібно її згоди. На випадок розходжень між палатами (що виключене, бо всі рішення наперед ухвалені в ЦК КПСС) для узгіднення мала б творитися паритетна міжпалатна комісія (досі її не було).

Рада Республіки, за законом УНР від 9. 1. 1921, представницький орган УНР, скликана у лютому 1921 у Тарнові (Польща), вважала себе за «тимчасовий верхній орган нар. влади, якому належить повнота влади». До складу Р. Р. входило 67 депутатів; це були представники партій, проф. і культ. орг-цій та земського самоврядування. Р. Р. проіснувала від лютого до серпня 1921 і видала в

кін. березня універсал до укр. народу. Ґол. був І. *Фещенко-Чопівський.* Р. Р. припинила існування у зв'язку з виходом з неї представникіз ряду орг-цій.

Рада Союзу (Совет Союза), одна з палат Верховної Ради СССР, формально «найвищого органу держ. влади»; обирається на 4 рр. загалом виборців віком понад 18 рр. за принципом 1 депутат на 300 000 населення; з 1970 визначене ч. депутатів 767, і відповідно до цього змінюється ч. представництва на населення. Р. С. збирається окремо або спільно з *Радою Національностей,* з якою творить *Верховну Раду.* Щороку відбуваються дві короткі сесії; має кільканадцять постійних комісій.

Рада старшини, один з органів центр. влади в гетьманській Україні 1648–1781 рр., що діяв поряд з владою гетьмана та *Ген. Військ. Ради.* Компетенція цих органів не була чітко розділеною поміж ними. Крім найважливіших питань законодавчого, адміністративного і судового порядку Р. с. спеціяльно розглядала проблеми упорядження держ. фінансів. Р. с. постійно збиралася як збори ген. старшини при гетьмані; часом на ці наради запрошувалися і полковники. Широкі з'їзди старшинських рад збиралися з гетьманській резиденції на Різдвяні й Великодні свята. У цих з'їздах брали участь полкові делеґації з полкової старшини, сотників і знатного військ. т-ва. Представники цього останнього не раз вибиралися для участи у з'їздах старшини.

Рада Фізичної Культури (РФК), укр. центр. фізкульт. руханково-спорт. установа на еміґрації – існувала у 1945–50 на території зах. Німеччини з осідком у Мюнхені-Карльсфельді. У РФК було зареєстровано: в амер. зоні 39 т-в з 2 873 чл., у бріт. – 12 з 829 чл. Праця РФК велася у 8 референтурах, які організували такі ланки спорту: копаний м'яч, легка атлетика, плавання, спорт. гри (відбиванка, кошиківка), мандрівництво-альпінізм, лещетарство, настільний теніс, бокс, важка атлетика, шахи. Виправлювано правила «Відзнаки фіз. вправности»; у 1947 її здобуло 1 003 особи. При РФК було зареєстрованих 27 суддів з усіх ділянок спорту, організованих в об'єднанні спортивних суддів.

Заходами РФК організовано у 1948 Олімпіяду ДП у рамках Міжнар. Комітету Політ. Втікачів; на цій олімпіяді українці здобули перші місця у відбиванці, футболі, боксі й легкій атлетиці. РФК ініціювала міжнар. (екзильні) спорт. зустрічі та влаштовувала щорічно змагання за першість еміґрації у футболі, легкій атлетиці, лещетарстві, відбиванці й ін. РФК очолювали: А. Лукіяненко, В. Блавацький, І. Красник, С. Кікта.

З масовим виїздом спортовців та діячів фізкультури до ЗДА, РФК у 1950 припинила діяльність.

Література: Альманах Ради Фіз. Культури. — Almanac of Ukrainian Council for Physical Culture. Мюнхен 1951.

Радванка, околиця м. *Ужгорода* (Закарпаття), де 1950 відкрито поселення 8–9 вв. Виявлено напівземлянкові житла, уламки ліпного і кружального посуду. Вважають, що поселення належало слов. племені хорватів, яке жило на території Закарпаття. Розкопи 1964 у Р. дали знахідки, приналежні до *мустьєрської культури* (кін. старшого палеоліту).

Радванський Анатоль (* 1913), співак-баритон і актор, з 1931 на сцені гал. театрів: О. Карабіневича, О. Залеського, Заграви» (1933–35), трупи Й. Бенцаля (1936–38), театрів Львова (з 1939); на еміґрації у театрі-студії Й. Гірняка (1945), Ансамблі Укр. Акторів В. Блавацького; з 1949 у ЗДА. Кращі ролі: Ґамід («Лев з Абесінії» М. Аркаса — М. Чирського), граф Яґужинський («Орленя» І. Зубенка), Михайло («Довбуш» Л. Первомайського) та ін.

Радванський Андрій (1711—62?), маляр-монументаліст; стінні розписи, фрески, ікони.

Радгосп (радянське господарство), держ. с.-г. підприємство. За сов. теорією найвища, «послідовно-соц.» форма сіль. госп-ва, с.-г. фабрика з націоналізованими засобами виробництва й найманою робочою силою, чим відрізняється від *колгоспу, комуни* та *т-ва спільної обробки землі.* У 1919–20, як частина системи *воєнного комунізму,* Р. запроваджувалися большевиками примусово шляхом відбирання від селян розділеної ними поміщицької землі та реманенту. На Україні до літа 1919 так було створено 1 256 Р., що мали 1,2 млн десятин землі (більше, ніж у Росії); крім того, 1.2 млн десятин землі відібрано в укр. селян для цукрової й ґуральняної пром-сти. Освоїти ж Р. спромоглися менше пол. цих земель. Запровадження Р. (разом з комунами) викликало сел. повстання, і тому VIII конференція РКП(б) у грудні 1919 ухвалила сповільнити утворення Р. на Україні. У 1920 їх залишилося лише 571 з 375 700 (перев. у Степу), 1923 – 423 з 221 980 десятин землі (0,65% всієї). За *НЕП* Р. були об'єднані у різні трести, існувало також бл. 100 Р., що належали окремим пром. зав. для прохарчування робітників. У 1925 Р. Укррадгосптресту здавали селянам в оренду понад 20% своїх земель за пол. врожаю, бо не могли самі їх обробити. У 1927 Р. мали лише 1,8%

...ix основних фондів сіль. госп-ва, 0,9% худоби й 4,9% всього реманенту. Держава, субсидіюючи Р., виділяла їм трактори і машини у першу чергу, намагаючися зробити їх зразковими госп-вами.

Під час *колективізації сіль. госп-ва* Р., з допомогою своїх *політ. відділів*, сприяли насильницькому утворенню колгоспів. Одночасно у КПСС виник рух перетворення колгоспів на Р., а також ухвалено організувати у степ. р-нах нові величезні зернові Р.-фабрики (т. зв. гігантоманія, 1929–32 в УССР і Криму – 36). Деякі з них мали понад 100 000 га землі, а сер. – 53 175 га. Їм виділялися найкращі імпортні машини й великі капітали, проте вони були нерентабельні й малопродуктивні, і тому 1932 їх розукрупнено. Всіх трестованих Р. в УССР на поч. 1934 було 768. Крім того, було ще багато т. зв. приписних Р., що належали окремим пром. підприємствам та установам. Всі Р. УССР мали 1934 3 404 000 га посівів, 11 828 тракторів, 309 000 гол. робочої худоби, 703 000 гол. великої рогатої худоби (у тому ч. 292 000 корів), 1 262 000 свиней та 631 000 овець і кіз. Пізніше почали створюватися спеціялізовані підміські Р. для постачання харчів населенню міст. Р. виникли також в системі *НКВД*, у яких працювали в'язні.

У 1945 в УССР було 784 Р. всіх систем; вони мали 1 172 000 га посівів, 198 000 працівників і 6 400 тракторів. Дальше зростання Р. в УССР таке: 1958 – 816, 1960 – 902, 1965 – 1 343, 1970 – 1 605. На поч. 1960-их рр. в КПСС виник досить сильний напрям, що обстоює поступове перетворення усіх колгоспів на Р.

Розміри сер. Р. на Україні видно з табл. Її можна порівняти з табл. сер. розмірів колгоспу (див. стор. 1075). У 1969 на сер. колгосп припадало 553 двори, бл. 650 працездатних робітників, 2 600 га посіву, 1 360 гол. великої рогатої худоби (у тому ч. 441 корова), 1 025 свиней, 668 овець та кіз. Сер. Р., отже, був приблизно на 1/3 більший, ніж сер. колгосп. Найбільші Р. є у Степу, сер. – на Ліво- і Правобережжі, найменші на Поліссі й Зах. Україні.

1970 на Україні Р. належало 21,7% усіх с.-г. земель, колгоспам – 77,1%. Однак. Р. дали лише 14,9% всієї валової продукції сіль. госп-ва, колгоспи — 52,0%. Отже, продуктивність землі у Р. була дещо вища, ніж у колгоспах, але і в колгоспах і Р. значно нижча, ніж у *присадибних госп-вах*. Товарність Р. також дещо вища (1970 вони здали державі 38% свого валового збору зерна), ніж у колгоспів (33%).

Р. є вигідні для держави тим, що вони трохи продуктивніші і більш товарні, ніж колгоспи, і тим, що держава платить Р. на 1/3 нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам, а потім перепродує їхню продукцію пром-сті та міським споживачам з великим монополістичним зиском, що надходить до держ. бюджету як податок з обігу.

Нижчі ціни, що їх держава тепер платить Р. порівняно з колгоспами, пояснюються потребою підвищити життєвий стандарт та реальні доходи колгоспників. У Р. України фактична оплата 1 людино-дня у 1960 була 2,22 карб., у колгоспах – лише 1,19 карб., у 1964 відповідно 2,88 і 2,26 карб. При тому, колгоспник працює у колгоспі протягом доби більше, ніж робітник Р. (за даними з липня 1963 – 37% часу на добу, робітник Р. – 29,5%, пром-сти – 28,7%). Робочий день колгоспника не нормований, а робітник Р. працює лише 7 год., як у пром-сті. Крім того, *заробітна платня* робітників Р. постійна (від 1968 з 2,34 до 3,10 карб. на день на кінноручних і

Характеристика сер. Р. в УССР
(всіх систем)

У сер. на 1 Р. припадало	1940	1958	1969
Всього радгоспів	929	816	1 543
Працівників	326	578	635
Основних фондів (тис. карб.)	274[1]	1 206	2 991
Землі (га)	4 240	6 537	6 061
Посівів (га)	2 485	4 229	3 746
Тракторів (штук)	15	27	40
Вантажних авт (штук)	4	18	26
Електрики (тис. квт.-год.)	56[2]	290	882
Всієї тяглової сили (кінської сили)[3]	489	3 410	6 858
Великої рогатої худоби	448	1 165	1 833
у тому ч. корів	174	407	685
Свиней	576	2 012	1 277
Овець і кіз	587	1 356	1 058
Зерна, валовий збір (т)	1 665	3 352	3 932
М'яса й сала (т)	57	157	194
Молока (т)	381	976	1 612

[1] За карб. 1961. За цінами 1940 — 1 624 тис. карб.
[2] Приблизно.
[3] Включає потужність моторів без навантаження, робочих волів та коней; підсумовано за коефіцієнтом мех. кінських сил.

2,63 до 6 карб. на механізованих роботах), у колгоспах ґарантована лише мінімальна платня, а кінцева залежить від врожаю та держ. заготівель.

Держ. ціни на машини, пальне, будів. матеріяли, хем. добрива тощо тепер однакові у Р. і колгоспах, але колгоспи мусять ще самі оплачувати перевіз цих вантажів залізницями. Не зважаючи на те, що у Р. зарплата вища й машин більше, ніж у колгоспах, собівартість більшости видів продукції у Р. дещо нижча або така сама, як і в колгоспах (дані 1970). Але тому що держава платить Р. нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам, собівартість у Р. часто не покривається, і вони мають значно більші збитки, ніж колгоспи. Так, 1970 продукція м'яса на Україні дала на кожному центнері колгоспам бл. 15% збитків, а Р. — бл. 28%; зерна 40% і 15% прибутку; молоко й яйця були однаково прибуткові. Раніше нерентабельність Р. була ще більша.

Економіку Р. дещо поліпшує за останній час спеціялізація. Протягом 1958—64 кількість спеціялізованих зернових Р. зменшилася з 16% до 1%, натомість значно зросла кількість ін. Так, 1969 18,1% Р. спеціялізувалися на овочах та городині, 22,0% на молоці й м'ясі, 13,1% на плодових і виноградництві, 10,2% на птахівництві, 8,4% на буряківництві.

В РСФСР питома вага Р. у сіль. господарстві є значно більша, ніж на Україні. 1970 їм належало 53,5% всіх с.-г. земель, а колгоспам 45,6%. Р. в РСФСР упривілейовані тим, що держава платить їм за їх продукцію ціни на 15—100% вищі, ніж на Україні. Оплата праці в рос. Р. теж на 8,4% вища, ніж на Україні (дані 1965—67). Екон. виправдання така дискримінація укр. Р. не має.

Література: Совхозы к XV годовщине Октября. М.—Л. 1932; газ. Социалистическое Земледелие. М., 8. 2. 1932; Совхозы в 1934 г. Статистический справочник. М. 1936; Центральное Статистическое Управление СССР. Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М. 1960 і 1971; Сборник решений по сельскому хозяйству. М. 1963; Питання політичної економії. К., випуск 20 (1966), 27 (1967), 45 (1968); Косауров С., Муравьев А., Олейник Г. Нормативный справочник по экономике и организации сельскохозяйственного производства. М. 1967; Мін-во Сіль. Госп-ва Укр. ССР, Укр. н.-д. Ін-т економіки і орг-ції сіль. госп-ва. Соц. перебудова і розвиток сіль. госп-ва Укр. РСР. 2 тт. К. 1968; Центр. Статистичне Управління УРСР. Сіль. госп-во УРСР. Статистичний зб. К. 1969; Решения Партии и Правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.). М. 1971. *В. Голубничий*

Радехів (III—5), м. на Надбужанській кітловині, р. ц. Львівської обл.; 5 700 меш. (1971). Зав.: ремонтний, цегельно-черепичний, маслоробний та пивоварний.

Радзєйовський-Політур (Radziejowski-Politur) Януш, сучасний поль. історик, дослідник новітньої укр. історії і поль.-укр. взаємин; праці з питань ком. руху на Зах. Україні та про нац. питання в УССР у 1920-их рр.

Радзикевич Володимир (1886—1966), педагог, письм. і літературознавець, родом з с. Вишенки (пов. Городок), д. чл. НТШ (з 1932); учитель Акад. гімназії (1908—39), дир. другої гімназії (1941—44) у Львові й таборових гімназій у Німеччині (1945—50); гол. *«Учительської Громади»* (1929—39) і діяч т-ва *«Просвіта»* у Львові. Автор підручників: «Нарис історії укр. літератури» (1922, 1937, 1947, 1956) і «Укр. література XX ст.» (1952), монографії «Павлин Свєнціцький» (1911) та низки літ. причинків («Шашкевича „Олена"» (1908); «Перша повість І. Франка» (1911) та ін. Крім того, писав повісті з тал. життя: «Шляхом туги» (1923), «У подувах буревію» (1951) та для юнацтва («Ніч проминула», 1970) і оп. та вірші для дітей під псевд. Вуйко Влодко. З 1950 жив в ЗДА у Клівленді, де й помер.

В. Радзикевич

Радзикевич Юліян (1900—68), лікар і письм. родом з Вишенки Малої (Галичина), брат Володимира Р.; закінчивши 1927 мед. фак. Карлового Ун-ту в Празі, був лікарем в Галичині, згодом в Австрії і Німеччині, з 1949 у ЗДА. Автор іст. повістей: «Полковник Данило Нечай» (I-II, 1961), «Полум'я» (1963), «Золото і кров» (1967).

Радзимовська Валентина (1886—1953), фізіолог, біохемік, гром. діячка, нар. у Лубнях на Полтавщині, дочка Василя і Любови Яновських (див.). Належала до Лубенського гімназіяльного гуртка РУП, у Києві до укр. соц.-дем. групи УСДП; 1913 закінчила мед. фак. Київ. Ун-ту, пізніше його асистент і доц., проф. (з 1924) Київ. Мед. Ін-ту; проф. фізіології і біохемії Ін-ту Нар. Освіти у Києві (1924—29) і Пед. Ін-ту в Мелітополі (1939—41), одночасно співр. і керівник відділів фізіології та біохемії низки н.-д. ін-тів у Києві (Ін-ту Клінічної фізіології АН УРСР, Ін-ту Туберкульози та ін.; чл. і

В. Радзимовська

[од]на з основоположників н.-д. катедри педології та ін.). У 1929–30 ув'язнена у справі СВУ, після того репресована. У 1941–43 проф. Укр. Центр. Н.-Д. Ін-ту Туберкульози у Києві та Львівського Мед. Ін-ту. На еміґрації в Німеччині (проф. Інтернац. Ун-ту у Мюнхені й УТГІ). З 1950 в ЗДА; д. чл. НТШ і УВАН. Автор бл. 70 праць з фізіології, біохемії, патофізіології, туберкульози, психоневрології і педіятрії. Життєпис і список наук. праць: І. Розгін. Валентина Радзимовська (1968).

Радзимовський Євген (* 1905), видатний учений з ділянки інженерної механіки родом з Білоцерківщини, син Валентини Р. Закінчив Київ. Політехн. Ін-т (1927), 1930 його доц., з 1937 – керівник катедри проєктування вантажопідйомних машин (одночасно старший наук. співр. Ін-ту Механіки АН УРСР). З 1945 у Німеччині (проф. Інтернац. Ун-ту в Мюхені й УТГІ), з 1950 у ЗДА, де працює в Іллінойському Ун-ті (з 1959 його звич. проф.). Р. автор понад 60 наук. праць з галузі інженерної механіки, має кілька патентів у ЗДА. Праці Р. зробили внесок у таких ділянках інженерної механіки: теорії витривалости при змінних контактних напруженнях, гідродинамічної теорії змащування, динамічної міцности шрубових з'єднань, теорії ефективности плянетарних трансмісій, аналізи і синтези неевольвентного трибового профіля, динаміки трибових трансмісій та ін. Здобув премії АН УРСР (у 1940) і Амер. Т-ва Інж. Механіків (у 1969), низка ін. нагород і відзначень. Д. чл. НТШ та багатьох наук. орг-цій, серед них: Амер. Асоціяції для Розвитку Наук, Іллінойської АН та ін. Консультант низки індустріяльних підприємств ЗДА і Канади.

Є. Радзимовський

Радзинь (II—3), м. на півд. Підляшші, до 1946 на укр.-поль. етнічному пограниччі, нині пов. м. Люблінського воєводства в Польщі, 7 000 меш. (1964). У Радзинському пов. 1905 жило 33 600 правос. українців (1/3 всього населення), 1931 – лише понад 2 000 і бл. 30 000 кол. правос., які перейшли на римо-католицизм, але ще вживали укр. мови (*калакутів*).

Радзиховський Борис (* 1909), офтальмолог родом з Херсонщини; проф. Чернівецького Мед. Ін-ту (з 1945), праці гол. з питань главкоми, короткозорости та далекозорости.

Радзівіли (Радівіли), старий лит. рід у В. Князівстві Лит., згодом у Речі Посполитій, а у 18–20 вв. у Рос. Імперії й Пруссії, який у першій пол. 16 в. дістав гідність кн. Священної Рим. Імперії, а потім був посвоячений з Яґеллонами, Гогенцолернами та ін. евр. династіями. Р. були власниками зем. лятифундій, замків, міст та м-ок, зокрема на Україні (Волинь, Київщина), мали свої надвірні війська й займали найвищі урядові посади у Речі Посполитій. В історії України відограли ролю: Альбрехт-Станислав Р. (1593–1656), В. канцлер лит., автор спогадів за 1632–55, у яких присвячено увагу й коз.-поль. війні; Януш Р. (1612—55), лит. польний (1646–54) і великий (з 1654) гетьман; 1649 воював з козаками, 6. 7. 1651 переміг укр. військо під Лоєвом і 4. 8. 1651 зайняв Київ, 1654 зазнав поразки від моск.-укр. військ на Білорусі; Богуслав Р. (1620–69), конюший лит., брав участь у війні з козаками; згодом, уклавши союз з Швецією, нав'язав стосунки з Б. Хмельницьким, який, на його прохання, 1656 взяв під свою протекцію належне Богуславові Р. князівство Слуцьке. *Л. В.*

Радзівілів, Радивилів, кол. назва м *Червоноармійського* Рівенської обл.

Радзієвський Микола († 1944), композитор і диригент; у 1928–35 рр. диригент Київ. опери; під орудою Р. були виконувані опери «Дума Чорноморська» Б. Яновського (1928), «Тарас Бульба» М. Лисенка (1929), балет «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931) та ін. Автор хорових творів («А ти всевидющее око»), сольоспівів та творів для фортепіяна (етюди, прелюдії).

Радзієвський Олексій (1864—1934), хірург та уролог родом з Василькова (небіж І. *Нечуя-Левицького*, у якого і виховувався). Закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (у 1890), де й був залишений працювати, 1903—1920 рр. проф. Київ. Вищих Жін. Курсів, у 1921–1930 рр. – Київ. Мед. Ін-ту. Праці Р. присвячені питанням оперативної хірургії, урології та бактеріології.

Радивиловський Антін († 1688), церк. діяч і письм. Закінчив Києво-Могилянську Колеґію, був архидияконом Чернігівської катедри, з 1656 проповідник, з 1671 – намісник Києво-Печерської Лаври, з 1684 – ігумен Миколаївського манастиря у Києві. Автор двох зб. проповідей: «Огородокъ Марїи Богородицы» (1676) – слова на важливіші свята та про окремих святих, між ними про Антонія і Теодосія Печерських та про кн. Володимира; «Вѣнецъ Хрїстовъ зъ проповѣдій неделныхъ . . .» (1688) – слова на неділі усього року. У деяких проповідях заторкував актуальні питання тогочасної дійсности, в тому ч. тяжке становище селян і жінок, використовуючи сюжети,

приклади і притчі з популярних тоді зб. «*Римські діяння*», «*Велике Зерцало*» й ін.

Ради депутатів трудящих в СССР і УССР, за офіц. термінологією — місц. органи держ. влади. Тому що держ. влада в СССР є єдиною, місц. ради не мають самоврядувального характеру.

В історії місц. рад вирізняються три періоди:

У 1917 ради були гром.-політ. орг-ціями, складеними з представників усіх соц. партій і позапартійних, а не органами місц. влади. Большевики кинули гасло: «Вся влада радам», прагнучи одночасно опанувати їх. Під цим гаслом відбулася *Жовтнева революція*, а під час гром. війни в радах закріплено владу компартії, з якою співпрацювали відламы есерів, меншовиків та ін. груп. На Україні у 1918–19 в сіль. місцевостях укр. есери творили свої Р. сел. та солдатських депутатів, але большевики їх або розігнали, або захопили в свої руки. В укр. містах партнерами большевиків у радах до 1920 були *боротьбісти*, а до 1925 *укапісти*.

У 1920–29 були намагання комбінувати централізм з децентралізацією. На самому низу існували сіль. та міські ради, обирані місц. населенням. В адміністративних одиницях вищого типу (р-ни, округи, губ.) відбувалися з'їзди рад: міськ. і сіль. ради посилали делеґатів на районові з'їзди, які своєю чергою разом з радами більших міст брали участь у творенні округових з'їздів, округові з'їзди формували губ. органи влади, а губ. з'їзди посилали депутатів на Всеукр. з'їзд рад. Подібна система існувала в РСФСР. З'їзди обирали виконавчі комітети, при яких творився адміністративний апарат. Апарат міських і сіль. рад був незначний. Виборчий механізм був у руках партії, яка дбала про «клясовий склад» рад, з'їздів та їх апаратів. За виборчим правом робітництво міст мало втричі більше голосів і депутатів на з'їздах, ніж селянство. В цьому полягала т. зв. «диктатура пролетаріяту». Централізм цієї системи полягав у підпорядкуванні місц. органів по потрійній лінії: а) з'їзди рад і ради були підпорядковані вищим органам «диктатури пролетаріяту» аж до *Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету* (ВУЦВК); б) виконавчі комітети були підпорядковані вищим з'їздам рад та їх виконавчим комітетам, а в центрі — ВУЦВК і *Раді Нар. Комісарів* УССР; в) відділи (інспектури) підлягали вищим відділам, а в центрі — окремим *нар. комісаріятам*. Кожне розпорядження нижчого органу могло бути змінене або скасоване вищим органом, якщо воно було незаконне або недоцільне. Інструкції, циркуляри й розпорядження вищих органів були обов'язкові для нижчих. Контакт нижчих органів з вищими відбувався в інстанційному порядку. Елементи децентралізації мали полягати в тому, що а) особовий склад місц. органів визначався не шляхом призначення, а шляхом виборів, хоч фактично про персональні справи вирішувала партія; б) у межах законних компетенцій ради і їхні з'їзди вважалися найвищою владою на їх території; в) місц. влада мала своє майно і бюджет. Тоді ще не було всеохопного держ. *пляну* і *бюджету*. Бюджет територіяльної одиниці укладався автономно й тільки затверджувався вищими органами.

Від ухвалення першої п'ятирічки почалося повільне звуження прав місц. рад та їх з'їздів. Конституція СССР 1936 формально ліквідувала систему з'їздів, та клясову нерівність голосів робітників і селян (хоч ради вважалися «диктатурою пролетаріяту» аж до Хрущова, а відтоді їх влада зветься «всенародною»), а на її місце ввела систему прямо виборних рад у кожній адміністративній одиниці: сіль., міські, районові й обл. ради. Ради вибирають свої виконавчі комітети, при яких утворюється адміністративний апарат з відділами й управліннями. Кожна адміністративна одиниця одержує згори плян і бюджет, які вона має здійснити впродовж року. Щоправда, рада з її виконкомом і адміністративним апаратом бере участь в укладанні пляну і бюджету, але не має вирішального впливу на їх остаточний зміст. Уся діяльність місц. органів скерована на виконання затверджених плянів і бюджету. Тому що основну роботу виконує адміністративний апарат рад за центр. інструкціями, становище представницьких органів звужено до допоміжних і псевдорепрезентативних функцій. Формально апарат рад був побудований за принципом дем. централізму (подвійного підпорядкування), фактично його підпорядкування радам було лише номінальне. Ефективним було підпорядкування вищим виконавчим органам.

На території окремих адміністративних одиниць (сіл, міст, р-нів і обл.) є велике ч. підприємств і органів мін-в і відомств, які безпосередньо підпорядковані центр. (союзним, союзно-респ.) мінвам і не підпорядковані радам та їхньому апаратові. На них не поширений принцип подвійного підпорядкування. Він має застосування тільки у таких галузях як *комунальне госп-во*, соц.-культ. будівництво, *місц. пром-сть* і побутове обслуговування населення, що належать

до компетенції рад та їх апарату. Відділи і управління рад підлягають по горизонталі своєму виконкомові й раді, а по вертикалі — відповідним вищим відділам і управлінням аж до респ. мін-в. Виконкоми підпорядковані вищим виконкомам аж до Ради мін. респ. До практично найважливіших функцій місц. Р. д. т. належить, напр., розподіл помешкань, будівництво й утримання шкіл та пекарень, доріг, крамниць, ресторанів, видача допомоги з фондів *соц. забезпечення*, контроль над приватною *торгівлею* та *присадибним госп-вом*, над *пашпортною системою*, *тюрмами ЗАГС*-ами.

По смерті Сталіна у зв'язку з введенням територіяльної системи управління госп-вом була спроба поширити компетенції місц. рад, з передачею їм більшого ч. підприємств *«місц. пром-сти»*. Однак практика показала, що вигідніше ці підприємства передати *раднаргоспам*, які не були підпорядковані місц. радам. Тому не дійшло до поширення компетенцій місц. рад. Скасування територіяльної форми управління госп-вом і перехід до галузевої системи управління в 1965 становища місц. рад не змінили. Щойно від 1968 почалися деякі зміни, коли появився указ СССР «Про основні права і обов'язки сіль. і селищних Р. д. т.» і «Зразкове положення про сіль. і селищну Р. д. т.», на основі яких у липні 1968 в УССР ухвалено закон про сіль. і селищну Р. д. т. У 1971 видано укази СССР про основні права і обов'язки районових і міськ. рад та «зразкові положення» про районову та міську і районову раду в місті. На цій основі ухвалено в УССР у липні 1971 відповідні закони, які розпочали реформу, що має бути здійснена у 1975. Підготовляється закон про обл. ради. Сферу діяльности районових і міськ. рад та їх апарату поширено. У їх управління має перейти значна кількість підприємств місц. значення, чимала частина держ. житлового фонду, яким управляли досі не підпорядковані радам підприємства тощо. Місц. органи дістають також певні права щодо підприємств і органів, не підпорядкованих радам. Принципи орг-ції та функціонування місц. рад залишаються в основному незмінними. Однак є намагання пожвавити сесії рад. Зокрема цьому мають служити створення і діяльність цілого ряду постійних комісій, напр., плановобюджетна, пром-сти, будівництва, сіль. госп-ва, освіти й культури, транспорту, торгівлі, працезабезпечення, побутового обслуговування, справ молоді, охорони природи і т. д. Комісії здебільшенш відповідають галузевим відділам адміністративних органів рад — виконкомів, але й створилося багато нових комісій, при чому - різних у різних місцевостях.

Показником самоуправности місц. одиниць і їх органів є бюджетові компетенції. Бюджети місц. рад не є самостійними, а включені до заг.-союзного і респ. бюджетів. Місц. джерела бюджетних надходжень місц. рад порівняно малі: у 1960-их рр. в УССР 46% (52% у містах і лише 17% у селах). Решта походить з відрахувань від союзних *податків* та з респ. дотацій. Прибутки і призначення фондів та їх розміри затверджують вищі органи. Компетенції рад щодо цього мінімальні. Зокрема вони не мають права на власні позики. Постійна нестача грошей у місц. рад гостро позначається на слабостях їх праці та на міському госп-ві.

Вибори до Р. д. т. відбуваються що 4 рр. У 1969 в УССР обрано усіх 425 402 депутати, у тому ч. 47,4% партійних (ч. партійних вище в обл. Р. д. т. — 56,5%, найнижче у сіль. — 45,8%). В усьому СССР обрано у 1969 до місц. Р. д. т. 2 071 333 особи, у тому ч. 48,1% росіян, 20,1% українців. Вибори Р. д. т. ведуться за списками кандидатів «бльоку комуністів і позапартійних» і контролюються партією. *А. Білинський*

«Радикал», політ. двотижневик радикального напряму, виходив у Львові (1895–96); ред. В. *Будзиновський*.

Радикалізм, духова настанова, спосіб думання, а наслідком його також дія, що послідовно і прямолінійно йде до наміченої мети, відкидаючи всякий компроміс. Р. виявляється у різних ділянках: філософії, етиці, релігії, як напрям, який повністю не погоджується з панівними поглядами (для прикладу – атеїзм, матеріялізм).

У політ. ділянці Р. це у заг. кожний напрям, який змагається за ґрунтовні зміни тих чи тих держ. або суспільних стосунків, як правило, вважаючи рішучі й крайні засоби за конечні. Звич. радикальними вважаються крайні «ліві» течії, але Р. існує також серед «правих» течій, так що є Р. ком., але також націоналістичний, клерикальний тощо. Значення слова Р. впродовж історії часто мінялося.

Назва Р. виникла вперше в Англії й Франції після великої франц. революції. У 19 в. його вважали в Европі ідентичним з крайнім лібералізмом, інколи демократизмом або соціялізмом. В усіх країнах тоді почали творитися радикальні партії. Найвідомішою з-поміж них була франц. радикальна партія (Жорж Клемансо), що поєднувала республіканство, ляїцизм, націоналізм і соц. реформізм.

На Україні політ. Р. зустрічаємо у 1890-их рр. при створенні М. Драгомановим, І. Франком і М. Павликом *Русько-Української Радикальної Партії* у Галичині. Її вимогами були: переустрій Австрії на федеральній основі, децентралізація влади, поділ Галичини на дві окремі частини — укр. і польс., введення проґресивного податку, розподіл ґрунтів великої власности поміж мало- і беззем. селянством тощо. На Наддніпрянщині, за ініціятивою Б Грінченка, постала у 1905 *Українська Радикальна Партія*, що виділилася з Укр. Дем. Партії. У кін. того ж року обидві групи знов об'єдналися в *Укр. Радикально-Дем. Партію.* У програмі вона мала домагання нац.-територіяльної автономії для України в рамках Росії та націоналізації землі. Не зважаючи на цю назву, радикали-демократи були насамперед партією поміркованої, ліберальної інтеліґенції і спілкувалися з рос. Партією Нар. Свободи (*«кадети»*). Під тиском реакції в Рос. Імперії, Укр. Радикально-Дем. Партія самоліквідувалася у 1907 і замість неї утворилося *Т-во Українських Поступовців* (ТУП).

Радиловський (Радивиловський) Юрій, маляр другої пол. 18 в., працював у Дубному (1740-і рр.) і Львові (1770-і рр.); портрети, великі рел. композиції («Архиєрей», «Поява апостолів») і ряд ікон для іконостасу собору св. Юра у Львові (з допомогою його учня Л. *Долинського*) у барокковому стилі.

Радимичі, сх.-слов. плем'я, що жило між Дніпром і Сожжю. Це плем'я займалося мисливством, пасічництвом, скотарством та підсічним хліборобством. Гол. городи — Гомель, Чечерськ і Вщиж. До Київ. держави їх приєднав *Олег* (885), а остаточно Володимир В. (984). Коли ж Київ. держава по смерті Ярослава Мудрого розпалася на уділи, зах. частина землі Р. увійшла до складу Смоленського, а. сх. — Чернігівського князівств. Р. разом з кривичами та дреговичами створили білор. народ.

Радимно (IV—3), м. на *Посянні* над р. Сяном, до 1946 на укр.-польс. етнічному пограниччі (1931 2 000 меш., у тому ч. 500 українців); тепер м. Ярославського пов. (Ряшівського воєводства) в Польщі.

Радиш Василь (псевд. Косач В.), кіносценарист та режисер; автор сценаріїв для фільмів ВУФКУ: «Тарас Трясило» (1927), «Велике горе маленької жінки» (1929), «На великому шляху» (1929), «Тобі дарую» (1930), «Ленінське містечко» (1931) та ін. Від 1933 доля невідома.

Радиш Мирослав (1910—56), маляр і театральний декоратор родом з Снятинщини (Галичина); учився у Школі мистецтв у Познані. У 1940–44 був гол. декоратором Львівського Оперного Театру. За той час оформив 12 опер, 5 оперет і 20 п'єс, серед останніх особливо визначалося оформлення п'єс М. Куліша «Мина Мазайло» і «Народний Малахій». З 1945 на еміґрації в Німеччині (був декоратором Ансамблю Укр. Акторів під орудою В. Блавацького) і (з 1950) — в Нью-Йорку. Р. брав участь у численних групових виставках у Львові, Мюнхені і низці м. ЗДА, як також мав кілька індивідуальних виставок. Помер у Нью-Йорку. Там таки видана посмертно монографія «Радиш» (1966).

М. Радиш

Радівці (Rădăuţi; VI—6), м. на півд. Буковині над р. Топлицею у Сучавському пов. Соц. Респ. Румунії; 18 800 меш. (1965). Р. одне з найстаріших м. Буковини, відоме з 14 в., до 1940 пов. м. Зах. частина кол. Радівецького пов. належить до укр. нац. території; тут жило 1930 понад 26 000 українців (16% населення всього пов.). У м. Р. жило 300 українців.

Радіо. ділянка науки й техніки, пов'язана з передаванням на віддаль електромагнетних коливань високої частоти — радіохвиль, з допомогою якого здійснюється зокрема радіомовлення — передача через Р. сиґналів, мови, музики для необмеженої кількости слухачів.

В УССР, як і в усьому СССР, Р. поставлене всеціло на службу держави й ком. партії. Усі програми радіомовлення, починаючи від інформаційних до мист. та реклямних добираються з пропаґандивною метою відповідно до кожночасних завдань і цілей внутр. і зовн. політики СССР. Плянування радіопрограм та їхньої тематики належить до функцій всесоюзного і респ. відділів аґітації й пропаґанди при ЦК партії та — за їх дорученням — до Всесоюзного і Респ. Комітетів радіофікації та радіомовлення при Радах Мін. СССР і УССР. Контроль над радіомовленням в УССР здійснюють, крім згаданих відділів і комітетів, також уповноважені сов. держ. цензури — Головліту та Комітету Держ. Безпеки (КДБ).

Початки й розвиток до 1945 на Центр. і Сх. Укр. Землях. Р. використовується на Україні для радіотелеграфічного зв'язку з 1902. Початки радіомовлення припадають на 1924, ко-

ли у Харкові, 4 рр. після того, як почали діяти 4-кіловатні радіостанції в Москві, Ленінграді й Казані, розпочато радіопересилання через малопотужні передавачі. Перші потужні радіостанції були збудовані у Харкові й Києві 1925 Моск. акціонерним т-вом для широкого мовлення по радіо. Згодом постали радіостанції в Одесі, Дніпропетровському, Донецькому та ін. м. Введена у дію 1927 Харківська була четверта за потужністю у всьому СССР («РВ 4 – Радиовещательная станция 4»). 1941 найпотужнішою довгохвильовою радіостанцією УССР була Київ. (РВ 84), призначена також для пропаґандивних пересилань за кордон.

Розпочата 1928, уже під керівництвом Нар. комісаріяту пошт і телеграфів СССР, радіофікація України відбувалася гол. релейною системою – шляхом будування радіовузлів та дальшої ретрансляції дротами до підключених репродукторів – гучномовців. Панівна в ін. країнах світу етерова метода — встановлення радіоприймачів – використовувалася мало. Етерові радіоприймачі продуковано у незначній кількості, гол. для урядових і партійних установ і осіб. Кількість їх почала збільшуватися щойно під кін. 1930-их рр., після того, як удосконалено засоби заглушування радіопересилань з-за кордону та коли розпочало продукцію етерових приймачів, які були придатні виключно для слухання сов. радіостанцій. В основному аж до останнього часу гол. засобом радіомовлення в УССР, зокрема в робітничих кварталах м. і по селах, є радіовузли та трансляційні радіоточки з репродукторами. У 1940 трансляційних радіоточок в УССР було 1 047 000, у тому ч. у сіль. місцевостях 137 200. Усіх радіоприймачів було лише 255 400, здебільша по містах. Їх треба було реєструвати в міліції.

У серпні 1930 постановою Ради Нар. Комісарів УССР була створена при уповноваженому Нар. Комісаріяту пошт і телеграфів СССР при уряді УССР Всеукр. Радіопрограма з підлеглими їй радіоцентром Автономної Молд. ССР та місц. радіоцентрами. У 1932 Всеукр. Радіоуправу перейменовано на Всеукр. комітет радіофікації та радіомовлення при РНК УССР (з 1938 скорочено – Укр. Радіокомітет). Цей комітет одержував і одержує інформації від Радіотелеграфного Аґентства України (РАТАУ). Допоміжною установою було створене 1930 з місц. т-в друзів Р. респ. Радіот-во України. У 1930-их рр. діяв також Комітет сприяння радіофікації та радіоаматорству при ЦК ЛКСМУ. Питанням радіотехніки, радіомовлення і радіоаматорства був присвячений ж. «Радіо» (1930–41).

УССР була охоплена насамперед радіопересиланнями Моск. Р. Програми укр. мовою були обмежені спершу щодо часу і за змістом. Наприкін. 1920-их рр. і на поч. 1930-их рр. вони складалися на понад 70% з політ. мовлення (політосвіта й аґітація). Програма Харківської радіостанції, крім «радіогазет» роб., сел., комсомольської, піонерської, жид. та есперанто – складалася з доповідів, бесід, останніх новин, звідомлень з з'їздів і нарад. На мист. слово припадало з усіх 18 год. щоденної роботи – 3–4 год. У другій пол. 1930-их рр. програми радіостанцій в УССР доповнено муз. пересиланнями і літ.-драматичними радіомовленнями, як також окремими пересиланнями для дітей і молоді. 30 40% часу приділювано на обов'язкове транслювання моск. пересилань на радіомережу УССР і на пересилання з Москви рос. мовою 12 раз на добу останніх новин. Під час другої світової війни, коли більшість радіостанцій була знищена в наслідок воєнних дій, населення України було обслуговуване або радіопересиланнями нім. окупаційної влади, абож радіомовленням Моск. Р. та сов. військ. радіостанцій. Укр. радіопересилання у 1941–44 вела Радіостанція ім. Т. Г. Шевченка із Саратова, куди евакуйовано частково устаткування радіостанцій з УССР.

В УССР з 1945. Після війни справами радіомовлення і радіофікації в УССР відає Комітет Радіомовлення (з 1950 і телебачення) при Раді Мін. УССР. З лютого 1957 цей комітет видає щодня свої програми п. н. «Говорить Київ».

1965 в УССР діяло понад 50 потужних довгосер.-, коротко- і ультракороткохвильових радіостанцій.

Стан радіомовлення в УССР за 1950–69 унаочнюють нижче подані таблиці (з даними також для всього СССР):

Трансляційні радіовузли

	1950	1960	1965	1970
В УССР	3 055	5 870	5 462	4 657
У тому ч. у сіль. місцевостях	1 910	3 655	3 168	?
В СССР	18 919	39 033	34 206	35 145

Трансляційні радіоточки (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
В УССР	1 482	7 203	8 356	10 267
У тому ч. у сіль. місцевостях	334	4 418,5	4 850	4 970
В СССР	9 685	30 837	35 638	46 193

Радіоприймачі (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
В УССР	528	4 431	6 571	8 157
У тому ч. у сіль. місцевостях	158	1 101	1 535	1 889
В СССР	3 643	27 811	32 826	48 575

Виробництво радіоприймачів, радіол і гучномовців в УССР (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
Радіоприймачі й радіоли	8,5	231,2	553	673
Гучномовці	165	899	700	1 648

В УССР і далі переважає релейна система, тобто передавання радіопрограм з ретрансляційних радіовузлів до радіоточок — репродукторів (гучномовців). Сіль. населення й далі упосліджене у користуванні радіоприймачами. В УССР 1 радіоапарат припадав в 1965 на 6,9 осіб (у с. на 14,4), у ЗДА — 1,2. Радіоприймачі, що вироблялися донедавна, не мали хвиль коротших за 25 м. Тим самим унеможливлювалося слухання багатьох дальніх закордонних радіостанцій. Але останнім часом кількість приймачів з хвилями, коротшими за 25 м, зростає.

Порівняно до 1930-их рр. програми радіомовлення в УССР значно поширилися. На поч. 1965 обсяг респ. радіомовлення становив пересічно 30 год. на добу. Крім 10 випусків «останніх вістей», передаваних щодоби з Київ. Р., програми радіостанцій в УССР включають лекції, бесіди, консультації, загальноосв., літ. і муз. пересилання. Ведуться також радіопересилання для дітей і молоді й окремі програми чужими й укр. мовами для закордону. У 1960-их рр. Укр. Респ. Р. передавало свої пересилання за трьома програмами — першою, що її трансльовано радіовузлами і радіоточками для масового слухача, і другою та третьою — для власників радіоприймачів здебільша по м. або поблизу них. У першій програмі на теми місц. партійного і госп. життя припадало 20–25% часу, решту становили транслювання з Москви. У двох інших більше уваги присвячувано загальноукр. справам, у тому ч. літературі й мистецтву.

Поза тижневиком «Говорить і показує Україна», в УССР нема жадного укр. радіожурн. У вид. Київ. Політехн. Ін-ту виходить з 1958, як орган Мін-ва вищої і сер. освіти СССР, двомісячний ж. «Радиотехника» (3 500–5 000 накладу).

Радіоаматорські клюби й гуртки в УССР працюють у системі Добровільного Т-ва сприяння армії, авіяції і фльоті (ДТСААФ). У 1961 в УССР було 220 самодіяльних радіоклюбів з понад 24 000 радіоаматорів. Працює також понад 2 500 аматорських радіостанцій.

На глушення радіопередач з-за кордону в СССР витрачаються величезні кошти, проте глушення є почасти ефективним лише у вел. містах.

На Зах.-Укр. Землях у 1918–45 і на еміґрації з 1945. На Зах.-Укр. Землях під Польщею Р. було включене у систему держ. зв'язку, і радіослухачі мали реєструватися і оплачувати щомісяця абонемент у поштових урядах. Окремі укр.-мовні радіопрограми, розпочаті Львівським Р. у 1930-их рр., були спорадичні й обмежені часом (15–30 хвилин) і змістом. У неділі і у більші свята передавано богослуження з укр. церков.

Радіомовлення, а також телебачення належать до компетенції Держ. Комітету Ради Мін-рів УССР по телебаченню й радіомовленню (гол. М. Скачко).

У 1930-их рр. було розпочато укр. радіомовлення для населення Закарпаття. У рамках чехо-слов. пересилань з Кошиць передавано двічі на тиждень (з 1934 5 раз) 15-хвилинну програму укр. мовою. У 1934 Р.-журн. Прага увів щоденні радіопересилання для Закарпаття. Під час карпато-укр. державности пересилання укр. мовою передавалося з Банської Бистриці на Словаччині. З поч. 1939 діяла короткохвильова радіостанція у Хусті.

Під час другої світової війни, у 1939 41, укр. населення зах. земель обслуговували сов. радіостанції у Львові, Станиславові й Тернополі. За нім. окупації зах. укр. земель (1941–44) діяла нім. радіостанція у Львові (30-хвилинні укр. програми 3 рази на тиждень).

Існують в 1960–70-их рр. щоденні укр. програми в Чехо-Словаччині (радіо Пряшів), тижневі для укр. меншости в Польщі (з кількох радіостанцій) та в Юґославії на укр.-бачванському діялекті (Новий Сад).

На еміґрації радіопересилання укр. мовою передають щоденно на Україну держ. радіостанції «Голос Америки» з Вашінґтону та «Голос Канади» з Оттави, як також півофіц. амер. *Радіо-Свобода* з Мюнхену. В усіх цих радіостанціях існують для цього окремі укр. відділи. З Риму укр. програми на Україну і для українців на еміґрації передає укр. секція Ватиканської Радіостанції під керівництвом оо. Василіян. Укр. радіопрограми включені у радіопередачі деяких радіостанцій Риму, Мадріду та ін., а також Бразілії й Арґентіни. Ведуться укр. радіопрограми, здебільша

чи одногодинні, у рамках радіомовлення приватних амер. і кан. радіостанцій по більших м. ЗДА і Канади (див. *ЗДА*, *Канада* а також ЕУ 1, стор. 893–...). *Б. Кравців*

«Радіо», ж. радіомовлення, радіотехніки і радіоаматорства, орган Укр. Комітету Радіофікації при Раді Нар. Комісарів УРСР, виходив 1930–41 рр. (з перервою в 1936–37), спочатку двотижневик, з 1938 місячник.

Радіобіологія, наука, що вивчає дію іонізуючого випромінювання на рослини, тварини та людину. Р. опрацьовує також заходи захисту організмів від шкідливого діяння випромінювань та методику застосування певних доз іонізуючого випромінювання у селекції рослин, мікробіології, медицині тощо. Застосування радіоактивних препаратів для лікування називається радіо- або кюрітерапією. Вперше на Україні застосував радій з лікувальною метою Г. Ченч у Харкові (1916). З лікувальних установ радіотерапію вперше (1924) застосував Харківський, згодом Київ. і Одеський рентґенологічні ін-ти; тепер її застосовують у понад 30 м. Укр. радіобіологи: *Кронтовський*, О. Городецький, П. Бережанський, М. Магат, Р. *Кавецький*, В. Киричинський, Н. Заико, С. Нікітін, М. Липкан, С. Покровський; радіотерапевти: І. Шевченко, О. Шраменко, Г. Перевертун, Я. Порховник, Д. Дубовий. Наук. питання Р. та радіотерапії досліджують АН УРСР рентґенологічні ін-ти України тощо. *В. П.*

Радіоелектронна промисловість, галузь машинобудування, яка в плянуванні класифікується від 1968 окремо як радіопром-сть, електронна пром-сть та підгалузь приладобудування (спеціялізовані зав. оборонної, авіяційної і *суднобудів* пром-сти та пром-сти заг. *машинобудування*). В офіц. звітній *статистиці* Р. п. подається тільки в категоріях «прилади, засоби автоматизації і обчислювальної техніки» та «радіоприймачі, радіоли, телевізори і магнетофони побутові», що становить лише частину всієї продукції. За сов. методою обчислення *нац. доходу*, у 1969 Р. п. давала в УССР бл. 1,8% продукції всієї пром-сти (у СССР – 1,7%; в Америці – 4,2%), у дійсності, певно, більше. Р. п. тільки частково виробляє готову кінцеву продукцію; велику частину її продукції становлять компоненти ін. кінцевих продуктів, а також частини, півфабрикати й матеріяли, і тому її тяжко охопити статистичною клясифікацією. Але без компонентів Р. п. не може існувати безліч сучасних готових виробів: ракети, штучні супутники, атомові електростанції і т. п. Як матеріяли й компоненти для своїх виробів Р. п. вживає також багато стратегічно важливих і дефіцитних металів, пластмас, мінералів та синтетиків, тому тісно пов'язана з багатьма ін. галузями пром-сти. За орг-цією виробництва, технологією й зв'язками до Р. п. повністю або почасти належать такі галузі й підгалузі пром-сти: радіотехн., телефонно-телеграфна, пром-сть спеціяльної (у значній мірі воєнної) радіоелектроніки та радіонавіґаційного обладнання, кібернетичні, електронно-обчислювальні та керуючі машини (компютери) і прилади радіоелектронної автоматики, пром-сть, що виробляє електронні машини для програмового управління виробничими процесами, бюровою роботою, контрольно-обліковими, пляновими і комерційно-фінансовими операціями, машини для шкільного навчання, для фоторепродукції документів, зберігання і знаходження інформацій; далі пром-сть вимірювальної апаратури, електровакуумна, технологічної апаратури, напівпровідників, радіодеталів, матеріялів для Р. п. (виробляє електротехн. скло, спеціяльну кераміку, ферити, п'єзокварцеві та слюдяні вироби, люмінофор тощо) та спеціяльне машинобудування для Р. п.

На Україні Р. п. підлягає лише відповідним союзним мін-вам. Вона є наймолодшою галуззю пром-сти як на Україні, так і в світі, але значення її вже величезне, а незабаром буде вирішальним для всього нар. госп-ва, бо Р. п. стає серцевиною всього машинобудування. Початки Р. п. на Україні припадають на 1896, коли у Сумах бельгійці збудували машинобудів. майстерні, що виробляли серед ін. телефонні й телеграфні апарати. Першу радіотелеграфну лябораторію відкрив у Києві С. Айзенштайн у 1905, перша радіостанція була збудована в Миколаєві 1914. Перші електростатичні ґенератори та прискорювачі протонів у СССР були створені у 1930-их рр. в Укр. Фіз.-Техн. Ін-ті у Харкові, телевізія існувала з 1940 (в експериментальній формі). Радіопром-сть розвинулася на Україні в основному щойно після 1945. У Дніпропетровському почалася масова продукція радіоприймачів у 1947, радіол – у 1952; магнетофони почали виробляти у Києві з 1949, телевізори – у Львові з 1958. Електронна пром-сть створилася в основному в 1960-их рр. Львівський зав. кінескопів розпочав масову продукцію телевізійних рурок у 1954 і незабаром став підприємством всесоюзного і сх.-евр. значення; 1968 він почав продукцію рурок для кольорових телевізорів. Перший в СССР компютер був збудований у Києві в

1950; серійне виробництво компютерів «Київ» почалося тут у 1959, керуючої електронної машини «Дніпро» — в 1961, електронної машини для інженерних розрахунків «Промінь» — 1962. Сумський зав. електронних мікроскопів та автоматів для хем. пром-сти став до ладу в 1959. Сіверодонецький приладобудів. зав. почав виробляти компютери та ін. електронні апарати з 1967. Продукція радіопром-сти України зросла за 1959–69 у 8 раз, електронної пром-сти у 16 раз (дані неповні). Приладобудування розвинулося також гол. ч. по війні. Київ. зав. «Точелектроприлад» (1938) став масово виробляти різні електровимірювальні прилади, потенціометри та магнетометри у 1950-их рр. Ін. зав. контрольно-вимірювальних приладів збудовано в Харкові (два), Одесі, Львові («Теплоконтроль»), Житомирі («Електровимірювач»), Івано-Франківському (приладобудів.). Є також менші зав. Р. п. у Черкасах, Лубнях, Мукачеві, Луцькому, Луганському й ін. У 1963 було 14 підприємств приладобудування в УССР, тепер — 18, не рахуючи спеціялізованих воєнних. Продукція Р. п. виробляється й на багатьох ін. багатопрофільних зав.

галузів у всьому сов. бльоці, однак, порівняно з Зах., — відстає. У 1969 на Україні було встановлено лише 74 компютери, тоді як в Зах. Німеччині — понад 300, у Франції — навіть понад 500. За зах. приблизними даними СССР нині продукує яких 500–600 компютерів на рік, Америка — 15 000. За пляном на 1975 СССР мав би продукувати не більше 2 000 компютерів. Невелика кількість великих компютерів, які СССР вживає для вивчення космосу й у військ. справах, були складені поодинці, а ті дрібні компютери, що є тепер у серійному виробництві на Україні і в СССР, є копіями зах. машин, виробництво яких на Зах. припинено ще у 1962. За офіц. сов. даними, у 1972 лише 65% продукції Р. п. СССР відповідало світовому рівневі техніки. Багато виробів Р. п. СССР нині імпортує з Японії, Англії, Франції, Італії, Швайцарії й Данії, а також з усіх країн Сх. Европи.

Продукція приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки
У млн карб.*

Роки	Україна	РСФСР	СССР	Частка України в СССР
1967	452	1 843	2 739	16,50%
1969	518	1 575	2 562	20,21%
1970	613	1 861	3 092	19,82%
1971	717	2 090	3 487	20,56%

* Дані за 1967 — у цінах 1955; 1969—71 — у цінах 1967, хоч це непевне. Постійні ціни 1967 нижчі, ніж постійні ціни 1955, по Р. п. на 35%.

Р. п. — працемістка і матеріялоінтенсивна пром-сть, що не потребує багато металу та енерґії. Натомість їй потрібна велика н.-д. база, експериментальні лябораторії і висококваліфіковані інженерно-техн. кадри. За даними 1966, Р. п. концентрувалася гол. ч. у Півд.-Зах. екон. р-ні (Київ, Львів). Тут вироблялося 78% приладів електровимірювання й 76% приладів контролю і реґулювання технологічних процесів всієї продукції України. Фондовіддача й продуктивність праці тут була вища, ніж в усьому по Україні, а на Україні — вища, ніж в усьому СССР (на 1 карб. основного капіталу 2,35 карб. продукції в УССР і 2,27 карб. в СССР). Розвиток Р. п. в УССР, РСФСР і СССР представлений у табл. З неї видно, що на Україні Р. п. зростала щороку на 19,5%, в РСФСР — на 13,8%, в СССР — на 15,7%, тобто швидше, ніж розвивалася вся пром-сть УССР і СССР.

Р. п. України тепер є на рівні Р. п. Чехо-Словаччини й Сх. Німеччини, тобто належить до найвище розвинутих

Гол. причинами відставання сов. Р. п., крім технології, є низькі норми амортизації та нестача деяких стратегічних матеріялів: феритів, п'єзокварців, селену, індію, галію, телуру, берилію, талію, цирконію (див. *Рідкісні метали*), СССР імпортує ртуть, слюду, барій, плавиковий шпат, потрібні для Р. п.

Література: АН СССР. Очерки истории радиотехники. М. 1960; Розенфельд Я., Клименко К. История машиностроения СССР. М. 1961; Штернов О. (ред.). Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917—1967 гг. К. 1967; Глушков В. Кібернетика на Україні. Нариси з історії техніки і природознавства. Респ. міжвідомчий зб. Випуск X. К. 1968; Berenyj I. Computers in Eastern Europe, Scientific American. т. 233 жовтень. Нью-Йорк 1970; Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970. К. 1971; Куликов В. Советские вооруженные силы и военная наука. ж. Коммунист, ч. 3. М. 1973.

В. Голубничий

Радіології Медичної Харківський Науково-Дослідний Інститут, установа Мін-ва Охорони Здоров'я УССР, заснована 1920 р. як Укр. Рентґенівська Академія; перший дир. С. *Григор'їв*. Має відділи: внутр. та системних захворювань, про-

...вих уражень, радіогінекологічний, ...охірургічний, фіз., 8 лябораторій і ...ку допоміжних відділів. Вивчає проблеми клінічної та експериментальної рентґенології, радіології й онкології.

Радіо «Свобода» (до 1959 п. н. Р. «Визволення») радіостанція у Мюнхені, заснована (1953) і фінансована амер. колами у ЗДА з метою: дати слухачам в СССР об'єктивну інформацію та коментарі про політ. події, щоб сприяти витворенню в СССР незалежної гром. думки. Р. «С.» обстоює дем. свободи згідно з Заг. Деклярацією Прав Людини і право народів на самовизначення. В Р. «С.» діє 9 нац. відділів: азербайджанський, білор., вірменський, грузинський, півн.-кавказький, рос., тат., туркестанський, укр. Укр. щоденна програма (від 16. 8. 1954) подає: політ. новини, хроніку укр. життя, огляди преси, коментарі про актуальні події в СССР та за кордоном, бесіди з історії України, матеріяли укр. (й ін.) самвидаву, літ. огляди, рел. пересилання. Гол. Комітету Р. «С.» Гавленд Сарджент; керівники укр. відділу: М. *Ковальський* (1955), М. *Добрянський* (1956–71), від 1972 А. Ромашко.

Радіотелеграфне Аґентство України, скорочено РАТАУ, створене 1921 (паралельно з РОСТА – Рос. Телеграфним Аґентством), установа урядової інформації УССР. Згідно з положенням, затвердженим ВУЦВК 14. 1. 1922, гол. завданням РАТАУ була орг-ція реґулярного обміну інформаціями про події в СССР і за його межами та інформація урядових органів УССР і всієї періодичної преси УССР. РАТАУ мало обмінюватися інформаціями з телеграфними аґентствами ін. держав і організувати відділи і мережу кореспондентів при дипломатичних і торг. місіях та представництвах УССР за кордоном. З утворенням 1925 Телеграфного Аґентства Сов. Союзу (ТАСС) йому підпорядковано РАТАУ, функції якого обмежено інформаціями про внутр. події і справи УССР та діяльність УССР в *ООН*.

Радкевич Арсен Антін (1759—1821), учений василіянин, проф. гебрейської та грец. мов і герменевтики в обох відділах богословського фак. Львівського Ун-ту (1787 *Studium Ruthenum* і 1791 *Studium Latinum*), 1797 і 1804 його декан; 1818–21 – протоігумен гал. василіян.

Раднаргоспи, ради нар. госп-ва, держ. органи територіяльного управління й *плянування* пром-стю УССР і СССР, що існували 1918–31 і 1957–64. Перші місц. Р. на Україні були створені у січні 1918 Півд. Радою нар. госп-ва Донецько-Криворізького басейну для управління націоналізованими підприємствами під керівництвом Вищої Ради Нар. Госп-ва РСФСР. У період *воєнного комунізму* Р. були у постійному конфлікті з органами *робітничого контролю*. У рр. НЕП Р. на місцях були ліквідовані, і замість них утворено галузеві трести, синдикати й об'єднання, але у межах УССР існувала Вища Рада Нар. Госп-ва України (після утворення СССР, Рада Нар. Госп-ва УССР – її очолював до 1931 В. *Голубович*, підпорядкована Вищій Раді Нар. Госп-ва СССР). У 1932–34 Вища Рада Нар. Госп-ва СССР, Рада Нар. Госп-ва УССР, трести й синдикати були ліквідовані і створено союзні й союзно-респ. галузеві *нар. комісаріяти*, а з 1946 – *мін-ва*.

У травні 1957, після ліквідації більшости мін-в, Р. відновлено як територіяльно-плянові органи управління екон.-адміністративних р-нів (див. *Районування економічне*). В УССР утворено 14 Р., яким підпорядковано майже всі пром. підприємства (за винятком воєнних). Їх завданням було виконувати пляни, складені Держплянами СССР і УССР, складати пляни підприємств, наглядати за їх виконанням, розподіляти кадри й фондовану продукцію, керувати зв'язками між підприємствами. Р. виявили тенденцію до «місництва», тобто інтереси своїх р-нів ставити понад інтереси ін. р-нів і республік. 1960 створено респ. Укрраднаргосп, який очолював М. *Соболь*, а 1962 – Раду Нар. Госп-ва СССР; 1962 відбулася централізація й укрупнення Р.; їх ч. на Україні скорочено до 7. Одночасно обмежено функції держплянів виключно перспективним плянуванням, а складання і виконання щорічних плянів передано РНГ УССР і СССР. З падінням Хрущова 1965 ліквідовано всі Р. й відновлено централізовану галузеву систему мін-в, подібну до часів Сталіна. Держпляни також відновили свої попередні функції, хоч значення територіяльного плянування й районування у розрізі респ. помітно послабло. *В. Голубничий*

Радомишль (III—10), м. на Київ. Поліссі, на правому березі р. Тетерева, р. ц. Житомирської обл.; 10 500 меш. (1970). Р. вперше згадується в літопису 1150 п. н. Мічеськ; у 1746–95 осідок київ. уніятських митр., з 1795 – пов. м. Волинської, 1797 – Київ. губ. 1897 р. 11 200 меш. (у т. ч. $^1/_3$ жидів), 1926 – 12 900. Пром-сть: ліс., мебльова, харч., крохмалева, пивоварна, будів. матеріялів тощо.

Радомишльська стоянка, пізньопалеолітична стоянка в околицях м. *Радомишля*, розташована на плято підвищеного лівого берега р. Тетерева, досліджена 1957 і 1959 І. Шовкоплясом. За-

лишки п'ятьох житлових наметоподібних конічних споруд, розташованих півколом, та окремо сховище великих кісток мамута. Р. с. належить до *орiньякської культури* і свідчить про раннє заселення багнистого Київ. Полісся.

Радруж, с. на Любачівщині (тепер у Ряшівському воєводстві Польс. Нар. Респ.) з дерев'яною церквою св. Параскеви з першої пол. 17 в., що в ній зберігся один з найстаріших стінописів, сюжетно і композиційно поєднаний з іконостасом. Цінні ікони 15 в. (св. Микола) у Львівському Музеї Укр. Мистецтва.

Ц. св. Параскеви (перша пол. 17 в.)

«Радуга», літ.-мист. і гром.-політ. місячник у Києві, орган Правління Спілки письм. України. Виходить рос. мовою і має не так літ.-мист. значення (бо містить твори другорядних рос. письм., що живуть на Україні і переклади з укр.), як політ.: одне з гол. його призначень — бути засобом русифікації. «Р.» мала низку попередників: 1927–32 – «Красное Слово» (Харків), 1933 – «Литстрой» (Харків), 1934–37 — «Советская литература» (Харків, з 1935 — Київ), 1951–63 – «Советская Украина», а з ч. 3 1963 — під сучасною назвою.

Радуль (II—11), с. м. т. на Чернігівському Поліссі, над Дніпром, Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; 2 700 меш. (1966).

Радченко Андрій (* 1900), фахівець з економіки праці та механізації сіль. госп-ва, родом з Сумщини. Проф. (з 1960), завідувач відділом економіки сіль. госп-ва Ін-ту Економіки АН УРСР. Праці про продуктивність праці та ефективність капіталовкладень у колгоспах і МТС.

Радченко Володимир (1916—69), літературознавець і критик родом з Київщини, співр. Ін-ту Літератури АН УРСР. Співавтор «Нарису історії укр. радянської літератури» (1954) та «Історії укр. літератури» (1956), автор монографії про О. Гаврилюка «Безсмертя борця» (1956).

Радченко Гліб (* 1914), маляр родом з Харкова, закінчив Харківський Художній Ін-т; з 1950 у Канаді; портрети, пейзажі («Дніпро на світанку», «Захід сонця», «Маки»), ікони.

Радченко Зінаїда (?- 1916), етнограф, дослідниця укр.-білор. нар. музики і фолкльору. Видавець-ред. зб. пісень «Гомельские народные песни белорусские и малорусские» (1888) та «Сборник малорусских и белорусских народных песен Могилевской губернии Гомельского уезда, Дятловичской волости» (1911).

Радченко Клавдія (* 1930), оперова співачка-сопрано, родом з Білоцерківщини. Училася в Київ. Консерваторії, з 1957 солістка Київ. театру опери й балету. Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Різдвяна ніч» М. Лисенка), Галя («Назар Стодоля» К. Данькевича), Дівчина («Тарас Шевченко» Ю. Майбороди), Тетяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П. Чайковського), Чіо-Чіо-Сан в однойменній опері Пуччіні та ін. гол. ролі у світовому репертуарі.

К. Радченко

Радченко Олександер (* 1894), композитор і диригент, родом з Полтавщини, студіював у Одесі. З 1919 капельмайстер у Червоній Армії, з 1923 диригент самодіяльних гуртків у Одесі, з 1930 зав. муз. частиною в театрі ім. М. Заньковецької у Запоріжжі й Львові (1944 64). Учитель і диригент муз. шкіл Запоріжжя і Дніпропетровського. Твори для симфонічної оркестри: Трагічна поема», «Увертюра-фантазія на укр. нар. теми», численні твори для духової оркестри, обробки нар. пісень, музика до драматичних вистав (бл. 500).

Радченко Сергій (1880—1942), соцгігієніст родом з Конотопу на Чернігівщині. у 1907 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, з 1924 асистент, з 1929 – керівник катедри соц. гігієни Київ. Мед. Ін-ту. Праці присвячені історії земської медицини, питанням охорони здоров'я та санітарної освіти.

Радчук Федір (* 1902), актор характерного пляну родом з Волині. З 1921 у Київ. Театрі ім. Т. Шевченка, з 1923 у «Березолі», з 1935 у Харківському Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Кращі ролі: Яґо («Отелло» В. Шекспіра), Сантос («Уріель Акоста» К. Ґуцкова), Ґоріє де Сант Круа («Жакерія» за П. Меріме), Лизогуб і Бублик («Богдан Хмельницький» та Платон Кречет» О. Корнійчука).

Радянофільство, див. *Совєтофільство*

«Радянська Жінка», гром.-політ. ілюстрований місячник, орган Укр. Респ. Ради Проф. Спілок і Спілки Письм. України, виходить у Києві з 1946. Поряд пропаґандивних ст. про участь і досягнення сов. жінок у госп., політ., наук. і культ. житті, містить поради щодо виховання дітей, охорони здоров'я, домаш-

…ього побуту, моди тощо. «Р. Ж.» «бо…ється» за мир і демократію у світі, але не реагує на визиск, безправ'я і переслідування вільної думки на Україні. В ж. співробітничають визначні сов. письменниці. Наклад «Р. Ж.» 1,7 млн примірників (1973).

«Радянська Культура», півтижневик, орган Мін-ва Культури УРСР та Респ. комітету профспілки працівників культури, що виходив у Києві в 1955–65 рр., замість газ. *«Радянське Мистецтво»*. Газ. містила популярні інформації про різні ділянки мистецтва, кладучи гол. наголос на мист. самодіяльність, клюби тощо. З квітня 1965 виходить п. н. «Культура і Життя».

«Радянська Література», літ.-мист. місячник 1933–41, орган Спілки письм. України (перші два роки — оргкомітету цієї спілки), спочатку в Харкові, з 1934 — в Києві. «Р. Л.» була першим літ. журн., що постав по ліквідації літ. орг-цій і їх друкованих органів та мав призначення уніфікованого органу для утвердження соц. реалізму. Його поява збігається з періодом репресій і розгрому укр. літератури. Керівну ролю в «Р. Л.» відогравали такі партійні літератори, як І. *Микитенко*, О. *Корнійчук*, а першим ред. був І. *Кулик*. З поч. війни 1941 журн. перестав виходити. Замість нього в Уфі розпочато вид. журн. *«Українська література»*.

«Радянська Музика», орган Правління Спілки радянських композиторів України, виходив у Харкові 1933–34 (місячник) и у Києві 1936–41 рр. (двомісячник), ред. А. *Ольхівський* і О. Білоконтов. Вийшли 54 чч. «Р. М.» була ідейно унапрямлювана Спілкою композиторів СССР. Велика частина ст. в «Р. М.» служила партійно-пропаґандивним цілям.

«Радянська Освіта», газ. для вчителів і працівників нар. освіти в Києві, з 1940 орган Наркомосвіти УРСР і ЦК Профспілки працівників початкової і сер. школи, з 1960 орган мін-в — освіти УРСР, вищої і сер. спеціяльної освіти УРСР та Респ. комітету профспілки працівників освіти вищої школи і наук. установ УРСР. Виходить двічі на тиждень. «Р. О.» містить матеріяли з питань навчання і ком. виховання в учбових закладах УССР усіх типів.

«Радянська Освіта», гром.-пед. місячник, орган Нар. Комісаріяту Освіти УРСР і Укрбюра ЦК Робітників Освіти, виходив у Харкові з 1923, спершу за гол. ред. О. *Шумського*, пізніше М. *Скрипника*. «Р. О.» відогравала значну ролю в справах українізації школи. У 1931 об'єднана з ж. «За політех. освіту» [illegible] ж. «Політех. Школа» (1932–34).

«Радянська Україна», газ. у Києві, орган ЦК КПУ, Верховної Ради і Ради Мін. УРСР; виходить 6 разів на тиждень, наклад 520 000 (1971).

Заснована у Харкові 1919 п. н. «Коммунист» (рос. мовою), як орган ЦК КПУ і харківського губкому, українізована 16. VI. 1926 п. н. «Комуніст» («К.»), 1934 перенесена до Києва (у зв'язку з зміною столиці УРСР). Після ліквідації щоденника *«Вісті ВУЦВК»* «Р. У.» стала з 15. V. 1941 також органом Верховної Ради УРСР. Під час війни виходила у Вороніжі, Ворошиловграді, Саратові, Москві та Харкові; від 1944 у Києві. З 1. 2. 1943 виходить під теперішньою назвою.

Найбільшого значення і розквіту газ. досягла після українізації, коли поряд «Вістей ВУЦВК», «К.» був провідною політ. газ. УССР. В газ. друкувалися, крім власних журналістів, ст. політ. діячів УССР, а також провідних комуністів ін. респ. та закордону. У 1930–32 «К.» виходив щоденно (по 359–360 чч. на рік), досягши 450 000 накладу в 1932. У роки сталінського терору ред. і співр. «К.» були репресовані. Від січня 1938 в Києві почала виходити паралельна респ. газ. рос. мовою «Советская Украина» (тепер «Правда Украины»), накладом 345 000, при чому наклад «К.» становив бл. 360 000. По війні наклад «Р. У.» залишився стабільним (400–500 000 примірників); одночасно дві центр. політ. газ. в Москві — *«Правда»* та *«Известия»* досягають зростання накладів до 8–10 млн кожна, а кількість примірників, розповсюджуваних на Україні, значно перевищує весь наклад «Р. У.». Так, 1970 газ. «Правда» передавано на Україну фототелеграфом або друковано з матриць у Києві (750 000 примірників денно), Харкові (270 000), Донецькому (250 000), Дніпропетровському (210 000), Львові (160 000) і т. д.; «Известия» друкувалися у Києві (1 100 000), Харкові (300 000) та кількох обл. центрах. Київ. респ. газ., крім «Р. У.», яка друкується також у Львові, друкуються тільки в Києві і часто надходять у продаж з запізненням. Завдяки такій вид. і кольпортажній політиці партії укр.- мовна преса стала меншостевою на Україні, а респ. газ., у тому ч. «Р. У.», є властиво реґіональним додатком до великих моск. газ. Останні перевищують київ. пресу розміром (як правило 6 стор. проти 4-сторінкових київ. газ.), тематикою і вищим інтелектуальним рівнем, зокрема ширшою закордонною інформацією («Р. У.» не має закордонних кореспондентів), проф. рівнем (здібніших

укр. журналістів переводять на працю в Москву) і, врешті, тим, що вони раніше, ніж київ. газ., доходять до рук читача на Україні. У самій УССР комсомольська газ. *«Молодь України»* має вищий наклад (850 000).

У 1970 в ред. «Р. У.» працювало 95 журналістів, у тому ч. 60 т. зв. творчих співр. (з них 35 працювало у ред., а 25 були кореспондентами). Разом з «Правдою Украины» «Р. У.» належить до найбільших за ч. працівників загальнополіт. респ. газ. СССР (газ. «першої категорії»). Склад ред. «Р. У.» належить до союзної *«номенклятури»*, встановлюється у кожному випадку відповідною ухвалою ЦК КПСС, а не ЦК КПУ. Якщо «Известия» призначені в основному міськ., зокрема інтеліґентському читачеві та працівникам держ. апарату, а «Правда» — чл. партії, «Р. У.» повинна б орієнтуватися на партійно-сов. апарат і на інтеліґенцію м. і с. в УССР; на ділі «Правда Украины» присвячує більше місця проблематиці пром-сти, міста, науки і техніки. «Специфікою «Р. У.» є виступи проти укр. «буржуазних націоналістів» і взагалі матеріяли ідеологічно-пропаґандивного типу. Літ. і мист. критика газ. відзначається консерватизмом та догматизмом навіть на тлі сов., особливо моск. преси. *Р. Ш.*

«Радянська Україна», журн. Президії Верховної Ради УРСР, заснований 1921 в Харкові як «Бюллетень Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов». З 1924 українізований на «Бюлетень Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету Рад» (тижневик), з 1925 п. н. «Радянська Україна» (двотижневик), з 1926 місячник, з 1936 виходив у Києві. Від 10 ч. 1938 мав підзаголовок: Журн. Президії Верховної Ради УРСР. Ліквідований після 4 ч. 1939. Відтоді УССР не має журн., присвяченого праці урядових установ, і на її території поширюється всесоюзний ж. «Советы депутатов трудящихся», наклад понад 700 000 (1972).

«Радянська Школа», держ. учбово-пед. в-во УССР. Засноване 1930 в Харкові, воно увійшло до складу створеного тоді ж Держ. Вид. Об'єднання України (ДВОУ) і по ліквідації ДВОУ у 1934 помітно занепало, хоч і далі діяло як окреме респ. в-во із завданням видавати підручники і методичну літературу для вчителів. Згодом поширило діяльність на видавання мист. і наук.-популярної літератури для шкільних бібліотек, словників, журн. тощо. Підпорядковане Мін-ву Освіти УССР. Обсягом своєї книжкової продукції «Р. Ш.» є найбільше в-во УССР. За час з 1930 по 1959 «Р. Ш.» видала 4 916 назв кн. заг. накладом 589,3 млн примірників: 1961 — 899 кн. і брошур накладом 54 190 000 примірників, 1964 — 804 видань — 45 426 000 накладу, у 1966 — 611 і 42 239 000 накладу, у 1968 — 582 і 46 971 000 і 1970 — 526 і 45 221 000 примірників.

«Радянська Школа», наук.-пед. місячник, орган Мін-ва Освіти УРСР, виходить у Києві з 1945, як продовження «Ком. Освіти» (1931–41). Журн. призначений для учителів різних типів шкіл, містить ст. з питань орг-ції нар. освіти, педагогіки і психології, пед. освіти, практики навчально-виховної роботи в заг.-осв. школах усіх типів тощо. Гол. ред. О. Мазуркевич, з 1958 — М. Хлоп'ячий.

«Радянське Закарпаття», неперіодичний літ.-мист. альманах, виходив в Ужгороді 1947–57 рр. (1958–59 п. н. «Карпати») укр. і рос. мовами; кілька чч. вийшло угор. мовою. Містив також матеріяли з історії, етнографії і краєзнавства Закарпаття.

«Радянське Кіно», журн. гол. управління кіно-фото пром-сти при Раді Нар. Комісарів УРСР «Українфільм», з 1937 орган управління для справ мистецтв при Раді Нар. Комісарів УРСР, виходив у Києві 1935–38; ст. про визначних сов. і закордонних кінорежисерів, фільмову музику, дитячі фільми тощо. Вийшло 26 чч.

«Радянське Літературознавство», наук. журн. теорії, історії літератури і критики, орган Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР і Спілки письм. України; виходить з 1957 в Києві, спочатку як двомісячник, з січня 1965 — місячник. Перший ред. (1957–61) — О. *Білецький*, згодом І. Дзеверін. Наслідком цієї зміни наук. рівень журн. помітно знизився. Назагал великий розділ теорії літератури обмежується полем фіктивного теоретизування навколо питань соц. реалізму. Познаки партійно-пропаґандивного характеру часто мають і ст. з історії літератури й критики, при майже повній відсутності як матеріялів про сучасні прямування світової літератури, так і про зв'язки укр. літератури з літературами Зах. і Сх. До зниження рівня «Р. Л.» спричинилося ще посилення репресій проти укр. культури з поч. 1960-их рр., наслідком чого зайшло звуження тематики, а низка авторів була позбавлена права друкуватися в ньому (І. Дзюба, І. Світличний, Є. Свер-

стюк, В. Іванисенко та ін.). Врешті, на рівні «Р. Л.» позначається заг. занепад укр. літературознавства, спричинений вимиранням учених старої школи (С. *Маслов*, О. Білецький, П. *Попов*, Є. *Ненадкевич* та ін.), на місце яких приходять вихованці сов. школи, серед яких майже немає знавців старої укр. літератури, так що тематика «Р. Л.» дедалі більше звужується до дослідження літ. явищ 19 і 20 в., а типовими дослідниками стають фахівці з питань взаємозв'язків укр. літератури з рос. (Н. Крутікова) або теорії соц. реалізму (М. Шамота). Це помітне, зокрема, на поступовому заниканні на початках добре задуманого розділу – публікації повідомлення. *І. К.*

«Радянське Мистецтво», ілюстрований тижневик, орган Київ. Профради, виходив у Києві 1928–32. У ж. обговорювано перев. питання укр. театру і драматургії, діяльність клюбів тощо; ред. К. Кравченко; вийшло 98 чч.

«Радянське Мистецтво», тижневик Комітету в справах мистецтв при Раді Мін. УССР, утворений на базі реорганізованої в травні 1945 газ. «Література і Мистецтво» (на «Р. М.» і «Літ. газету»); виходив у Києві в 1945–54 рр. «Р. М.» було типово пропаґандистською газ. з притаманним на ті часи звеличенням Сталіна й партії. Ред. його були Ю. Костюк, О. Борщагівський та ін.

«Радянське Право», місячник (до 1963 двомісячник), єдиний правничий журн. на Україні, орган Мін-ва Юстиції, Верховного Суду і Прокуратури УРСР та Ін-ту держави і права АН УРСР, виходить з 1958 у Києві; гол. ред. В. Зайчук, з 1964 – Д. Панасюк. Крім заг.-політ. ст. «Р. П.» містить ст. з іст. і теорії сов. держави та права, суд.-слідчої та адвокатської практики, деякі тексти кодексів і законів УРСР, постанов Верховного Суду УРСР, правні консультації, хроніку, рецензії та бібліографію правничої літератури. У цілому журн. є інтерпретатором партійної лінії на відтинку права.

Радянське право, див. *Право.*

«Радянське Село», тижнева газ. для селян Правобережжя, заснована 20. 6. 1924 в Києві, як орган губкому КП(б)У. Перенесена 6. 11. 1925 до Харкова і реорганізована, після об'єднання з газ. «*Сел. Правда*» (1921–25), як всеукр. сел. газ., орган ЦК КП(б)У з періодичністю 3 рази на тиждень, накладом 165 000, згодом 600 000 (найбільш масова газ. УССР); ред. С. *Пилипенко*. Серед авторів «Р. С.» особливою популярністю користувався О. *Вишня;* в газ. писали також провідні діячі партії та уряду: Г. *Петровський*, В. *Чубар*, М. *Скрипник* та ін. 1 1933 «Р. С.» перейменовано на «Колгоспне Село», а з 31. 12. 1934 ліквідовано. Відтоді до 1939 (див. «*Сіль. Вісті*») в УССР не було жадної центр. газ., призначеної для села.

«Радянський Книгар», орган Всеукр. Ради з'їздів в-в та книготорг. орг-цій, виходив 1929–32 рр. у Харкові, спочатку як двотижневик, з 1931 декадник з неперіодичними додатками: «Рекомендаційні списки», «Книжкові Новини», «Бюлетень на книжково-журнальну продукцію УССР» та ін.

«Радянський Кредит», місячник, ж. с.-г. кредиту УССР, виходив у Харкові 1925–28 рр., вид. Укрсельбанку; ред. В. Богуцький. По 6 ч. у 1928 «Р. К.» був об'єднаний з ж. «Кооп. Село» (з 1922), і на цій базі постав двотижневик «Кооп. Громада» (1928–30).

«Радянський Львів», літ.-мист. і гром.-політ. ж. Львівської орг-ції Спілки сов. письм. України. Виходив з липня 1945 до лютого 1951. Продовженням «Р. Л.» став *«Жовтень»*.

Радянський народ, див. *Совєтський народ.*

Радянський патріотизм, див. *Совєтський народ.*

«Радянський Письменник», книжкове в-во *Спілки письм. України,* засноване у Києві 1939. Випускає перші вид. творів чл. Спілки письм. України, серію творів укр. клясиків літератури «Бібліотека поета», новинки з чужоземних літератур укр. мовою та ін. У 1939–59 в в-ві «Р. П.» видано 1 278 назв заг. накладом 22 215 000 примірників і у 1963 66 – 469 назв заг. накладом 9 633 000.

«Радянський Селянин», популярний ілюстрований двотижневик, вид. Наркомзему УРСР, виходив 1924–31 у Харкові (162 чч.), з 1926 з с.-г. календарем; ред. В. Рум'янцев.

«Радянський Селянин», призначена для селянства зах. обл. України газ., орган ЦК КП(б)У; виходила тричі на тиждень у Києві 1945–49 рр.

«Радянський Статистик», орган *Центр. Статистичного Управління УРСР*, виходив 1924–31 рр. у Харкові з різною періодичністю (тижневик, двотижневик і місячник); ред. М. *Авдієнко.*

«Радянський Театр», двомісячник Управління мистецтв Нар. Комісаріяту Освіти, виходив у Харкові з серпня 1929 до 1931 (16 чч.). «Р. Т.» висвітлював питання теорії, іст., практики театру та інформував про театральне життя УССР, СССР і закордону. На стор. «Р. Т.» відбувся диспут (гол. з приводу вистав «Нар. Малахія» М. Куліша і «Диктатури» І. Микитенка у «Березолі») на тему мист. шукань у театрі, у якому взяли участь Л. Курбас («Треба перемінити окуляри», «На дискусійний стіл»), М. Скрипник («Театральний трикутник»),

В. Сухино-Хоменко («Нотатки про театр»). Активним співр. «Р. Т.» був Я. Мамонтов.

Радянські партійні школи (Радпартшколи), див. *Партійна освіта.*

Раєвська-Іванова Марія (1840—1912), малярка і педагог, родом з Харківщини, студіювала в Дрездені; перша жінка в Рос. Імперії з званням мистця. Р.-І. відкрила 1869 в Харкові школу малювання, на базі якої постала 1896 Міська школа малювання, перетворена 1912 на Художнє училище. Р.-І. авторка підручника «Азбука рисования для семьи и школы» (1879). Твори Р.-І. (олії і акварелі) позначені впливом академізму: Автопортрет (1866), «Смерть селянина на Україні» (1868) та ін.

М. Раєвська-Іванова

Раєвський Аркадій (1848—1916), ветер. лікар, нар. у Воронежі. З 1884 проф. і дир. Харківського Ветер. Ін-ту, засновник ветер.-бактеріологічної станції при ньому й курсів для удосконалення ветер. лікарів. Р. — реформатор вищої ветер. освіти на Україні й у Росії ініціятор виготовлення вакцин проти інфекційних хвороб тварин, автор одних з перших підручників з ветеринарії в Рос. Імперії. Праці Р. поисвячені питанням ветер. епізоотології, мікробіології, патологічної анатомії та гістології.

Раєвський Борис (* 1892), біофізик родом з Чигирина, до 1920 старший асистент Київ. Ун-ту, згодом на еміґрації. Доц. (з 1929) і довголітній проф. (з 1934) Франкфуртського Ун-ту, чл. біофізичного Ін-ту Макса Плянка у Франкфурті (1937–66 його дир.). Праці і винаходи з ділянок: радіології, радіобіології, біофізики високих частот і надзвуків, охорони проти іонізуючого опромінення.

Раєвський Олександер (1872—1924), конструктор паротягів родом з Харкова; з 1900 — конструктор Харківського паровозобудів. зав., з 1910 у Петербурзі. Розробив проєкт паровоза серії «М» та брав участь у конструюванні ін. паровозів і першого в СССР тепловоза.

Раєвський Олександер (* 1891), психолог родом з Києва; викладач (з 1917), проф. (з 1925) і зав. катедрою психології Київ. Ун-ту (з 1945) та співр. Н.-Д. Ін-ту Психології (1945–59). Автор підручника «Психологія» (1941); досліджував історію психології, зокрема її розвитку у Київ. Ун-ті, і психологію мови та залежність людської свідомости від конкретного середовища («Психология речи в советской психологической науке за 40 лет, 1917–57», 1958).

Раєвський Олександер (* 1915), кліматолог родом з Вороніжчини; проф. Одеського Гідрометеорологічного Ін-ту. Понад 30 друкованих праць; синоптико-кліматологічне дослідження небезпечних явищ погоди на Україні.

Раєвський Петро (1847–86), рос.-укр. письм., син священика з України, автор поширеного на Україні й у Росії у другій пол. 19 в. у кільканадцяти вид. і в багатьох передруках зб. гуморесок «Сцены и рассказы из малорусского народного быта» (1871, 5 вид. 1886), «Эпизоды из жизни малоруссов» (1872) і «Новыя сцены из малорусского быта» (1883). Оп. Р. друкувалися укр. мовою в альманахах «Розвага», І. (1905), «Вечорниці» (1907) та ін.

Раєвський Сергій (* 1905), мистецтвознавець; автор монографії «Життя і творчість художника Тараса Шевченка. 1814–1861» (1939), ред. вид. «Плякати А. Страхова» (1936), «М. В. Гоголь і укр. література XIX ст.» (1954); крім того, ст. з питань укр. мистецтва, зокрема шевченкознавства.

Раєвський Юрій (* 1909), інж.-будівельник, фахівець з питань зварних конструкцій; працює в Ін-ті Електрозварювання АН УРСР. Розробив індустріяльну методу будівництва нафторезервуарів з пласких металевих полотнищ, що згортувалися у рульони.

Ражба Яків (* 1904), скульптор-монументаліст родом з Кременчука; закінчив Харківський Художній Ін-т (учень Б. *Кратка* і Е. *Блоха*). У 1930-их рр. працював перев. над скульптурними оздобами; співавтор (разом з А. Волькензоном, А. Дараганом і К. *Бульдином*) скульптурного фриза «Оборона Луганського» для зав. Жовтневої революції в Луганському (1935), барельєфів «З поля», «Вихідний день» (разом з А. Дараганом і К. Бульдином) для Роб. Театру в Дніпропетровському (1937) тощо надгробки, скульптурні портрети; композиції «Тополя», «Лілея» (1957), «Мавка» (1960) зберігаються у музеях Києва Р. працює також у мист. кераміці.

Райгородок, кол. м-ко, тепер с. на Придніпровській височині. Бердичівського р-ну Житомирської обл. У серпні 1919 р. бої І Корпусу Укр. Гал Армії з большевиками.

Райгородок, кол. м-ко, тепер с. на сх. Поділлі, Немирівського р-ну Вінницької обл. 28. 10. 1919 останній наступ Укр. Гал. Армії на денікінську армію на відтинку Р.–Брацлав.

Райгородок (V—18), с. м. т. в Донецькому басейні. Слов'янського р-ну Донецької обл., положене поблизу впадіння р. Казенного Торця у Дінець;

.600 меш. (1966). Курорт; крейдяний :ар'єр.

Райграси, група одно- і багаторічних злакових кормових трав. У культурі на Україні Р. займають площу бл. 2 000 га. Найпоширеніші: Р. високий (Arrhenatherum elatius M. et K.), Р. пасовищний, або англ. (Lolium perenne L.), Р. багатоквісний, або пажитниця багатоквіткова (Lolium multiflorum Lam.). Р. вирощують на сіно, як пасовищні рослини, а також як трави для газонів.

Райдерево, скумпія, сумах (Cotinus coggygria Scop.-Rhus cotinus L.), кущ або деревце 2-5 м висоти, з родини сумахуватих. Росте на півд. Україні, в Криму й на Кавказі. Використовують у техніці й медицині (танін) та при полезахисних насадженнях.

Райковецьке городище, городище на підвищеному лівому березі р. Гнилоп'яті б. с. Райків Бердичівського р-ну, що являє собою залишки невеликого укріпленого города Київ. Руси 9 — першої пол. 13 вв., який 1240 знищили татари. Досліджене у 1929-35 і 1946 рр. Ін-том Археології АН УРСР (розкопи Р. Мовчанівського, П. Курінного, В. Гончарова). Оборонну систему города

Плян і розріз Райковецького городища

становив глибокий на 7 м рів та високий земляний вал з виходами на дітинець; він служив за приміщення для меш. і госп. складів; центр. частина городища була в заг. не забудована; на ній відкрито кілька напівземлянок, що служили для згону худоби, зберігання корму, виробу залізних та ювелірних предметів. Горно для плавки заліза та печі для випалювання глиняного посуду були поза валом города. При розкопах знайдено велику кількість решток хліборобського знаряддя, кісток свійських тварин, тис. побутових і госп. предметів, зброї і культових речей. У деяких приміщеннях знайдено цінні прикраси, залишки золотої та срібної парчі, мідяний позолочений посуд і т. д. Під руїнами житл. та госп. споруд збереглися кістяки загиблих людей.

Література: Гончаров В. Райковецьке городище. К. 1950.

Райнфус (Reinfuss) Роман (* 1910), польс. етнограф родом з Переворська, проф. Люблінського Ун-ту. Автор понад 30 ст. і праць з ділянки нар. культури лемків (найважливіша — «Łemkowie jak grupa etnograficzna», 1948), про лемківсько-бойківське пограниччя тощо.

Район, територіяльно-адміністративна одиниця, що була створена в УССР 1923 шляхом побільшення волостей. Тоді, замість давнього поділу на губ., пов. й волості, запроваджено поділ на округи, Р. і сільради (з 1932 на обл., Р. і сільради). Величина Р була сер. між величиною пов. й волости. 1923 їх було в УССР 706 (замість 1 989 волостей). Ч. і величина Р. постійно мінялася: 1925 — 666, 1930 — 383, 1938 - 500 (?), 1956 (разом з Зах. Україною і Кримом) — 786, 1961 - 604. У зв'язку з короткотривалою реорг-цією адміністративно-територіяльного поділу 1962 їх ч. зменшено до 251, але згодом знову збільшено до 394 у 1965 і 447 у 1966. Пізніше ч. Р. не зазнало більших змін: 1968 - 475, 1970 — 476. На Р. поділяються також м. з населенням понад 100 000; таких міськ. Р. в УССР було на 1970 90. Органом держ. влади в Р. є районова рада, обирана населенням на 2 рр. Райрада визначає з своїх чл. виконавчий комітет, при якому існує адміністративний апарат з відділами й управліннями. Йому підлягають сіль., селищні та міські ради районового підпорядкування. Райвиконком та його апарат підпорядковані, з одного боку, раді, а з другого — вищим адміністративним органам. Розпорядження цих останніх є для районових органів обов'язковими. Райвиконком є не тільки виконавчим, але й розпорядчим органом з компетенціями у всіх справах, у яких компетентна рада. Тому значення та функції ради мінімальні: вона перетворилася на допоміжний орган адміністративного апарату. Виконком повинен скликати не менше шістьох разів на рік сесії ради та інформувати її про справи Р. Однак, він цих термінів часто не дотримує. Сесії тривають дуже коротко й тому не можуть глибше обмірковувати справи. Більше значення мають постійні комісії, що офіц. вважаються допоміжними

органами виконкому. У працях комісій можуть брати участь також і не-депутати. Обсяг справ Р. вузький: місц., підпорядкованої Р., пром-сти майже нема. Адміністративний апарат керує гол. чином сіль. госп-вом, кооперацією та суспільно-культ. справами (див. також *Ради депутатів трудящих*).

Справжнім органом місц. влади в Р. є райком КПУ, що керує радою та її адміністративним апаратом безпосередньо і через партійні групи. Він підпорядкований обл. комітетові партії (див. *Область*). *А. Б., В. К.*

Районування економічне, територіяльний поділ цілости нар. госп-за країни, бльоку чи світу на екон. збалянсовані частини, які відзначаються фіз.-геогр., іст., техн., соц.-демографічною і, в першу чергу, екон. вигідною спільністю і сталістю структури гол. комплексу внутр. і зовн. міжгалузевих зв'язків, внутр. кооперацією й інтеґрацією, зовн. спеціялізацією та порівняльним рівнем розвитку. Спонтанно Р. е. формується гол. ч. під впливом екон. факторів: максимально вигідної продуктивности при мінімальних коштах виробництва, транспорту, розподілу й споживання, але на нього також мають значний вплив і такі позаекон. фактори, як урядова політика, міжнар. стосунки, адміністративне право, нац.-культ. особливості населення тощо. Сучасна наука про Р. е. — реґіональна або просторова економія — є на межі *політ. економії*, *екон. географії*, теорії й практики зовн. торгівлі та матем. й статистичного моделювання рішень; вона аналізує ефективність територіяльного розміщення і переміщення виробництва і споживання, збалянсованість та пропорційність міжгалузево-міжрайонових зв'язків, ефективність орг-ції управління екон. р-нами та політики й плянування їх розвитку.

До 1917 р. Початки Р. е. України можна віднести до кін. 18 в., відколи в рос. і австр. імперіях робилися описи й проєкти Р. е. укр. земель з метою накладання податків, воєнно-стратегічні плянування тощо. Перший наук. стосунок до Р. е. мали екон.-геогр. студії Рос. Імперії — П. *Семенова-Тян-Шанського* (1880), Д. Менделєєва (1893), А. *Ріхтера* (1898) та ін., в яких виділялися природно-екон. р-ни України; рос. праці з с.-г. Р. кін. 19 в. (А. Фортунатова, О. *Челінцева*) та укр. праця про розподіл рос. держ. доходів і витрат М. *Яснопольського*, що започаткувала першу в світі школу територіяльної фінансової економетрії. Пром. Р. е. України розпочав вивчати С. *Подолинський*, а ґрунтовні праці написали у 1910-их рр. І. *Фещенко-Чопівський*, П. *Фомін*, згодом К. *Воблий*.

Індустріялізація останньої чверти 19 — поч. 20 в. спершу спеціялізувала півд. й центр. Україну на с.-г. машинобудуванні, Лісостеп — на цукровій пром-сті, а незабаром, відповідно — на вугільній, гірничій, металюрґійній, хем. та металообробній пром-сті, а всю Україну, крім того, — на харч. пром-сті. Далі розвинулося важке, зокрема — залізниче й корабельне машинобудуваня, будів. пром-сть, шкіряна тощо. Спеціялізація Степу на тваринництві у першій пол. 19 в. створила тут окремий екон. р-н, який у другій пол. 19 в. змінився на зерновий, скерований на експорт до Зах. Европи. Тоді ж виділився й новий цукробуряковий с.-г. р-н у Лісостепу. Зах.-укр. землі під Австрією були окремим, сильно недорозвинутим аґрарним р-ном.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899) В. Ленін висунув гіпотезу, що розвиток капіталізму об'єднує економіку Рос. Імперії в «єдиний всерос. ринок». «Спільний ринок» формально існував, бо не було внутр. митних кордонів, але на території імперії існував також ряд цілком окремих і відмінних екон. р-нів, обмін між якими ще не мав вирішального значення. Таким окремим р-ном була Україна, абож весь «Південь», включаючи Донщину, почасти Півн. Кавказ і Басарабію. Ін. р-ни: Польща, Прибалтицько-Петербурзький, Моск.-Центр., Уральський, Сер.-Азійський, Баку и Закавказький, невеликий Далеко-Сх., що інтеґрувався з Манджурією; Фінляндія мала окрему екон.-адміністративну автономію. Ці екон. р-ни постали в наслідок внутр. екон. інтеґрації, взаємного доповнення власних галузів виробництва та внутр. ринків споживання, місцезнаходження природних ресурсів та спеціялізації пром-сти на їх основі. Відносна недорозвинутість наземних шляхів сполучення, величезні віддалі й кошти міжрайонового транспорту та близькість і дешевизна водного транспорту теж сприяли формуванню цих р-нів, не зважаючи на те, що рос. уряд встановлював штучно знижені пільгові тарифи на далекі зал. перевозки. Вирішальну ролю відогравав і той фактор, що в окремих екон. р-нах імперії панував чужоземний капітал різної національности: франц.-бельг. на Україні та в Домбровському басейні Польщі; нім. — у Варшаві, Прибалтиці, Фінляндії й подекуди у Москві; англ. в Баку і т. д. Рос. приватний капітал переважав тільки на Уралі, в Сибіру, Сер. Азії і подекуди в Москві, але й там втрачав позиції, зокрема в наслідок переможної конкуренції укр. територіяльних *монополій*. Харківська *Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії* й ін. подібні орг-ції (напр., Цукровий синдикат) плянували економіку України, як окремий екон. р-н. Продукція екон. р-нів імперії у переважній частині споживалася на місці або вивозилася за кордон (напр., нафта Баку). Рос. Імперія була екон. інтеґрованою, як цілість, лише системою держ. фінансів та до деякої міри великими банками, центри яких були у Петербурзі, але які своєю чергою перебували під контролем зах.-евр. банків. Зах.-укр. землі були інтеґровані з Австрією та Чехією дещо тісніше, але і в їхній пром-сті панував закордонний капітал.

За сов. влади, у зв'язку з *націоналізацією* економіки та з запровадженням держ. *плянування*, Р. е. стало пов'язуватися з орг-цією й політикою централізованого управління нар. госп-вом. Розвинулася боротьба за встановлення мо-

…нополії моск. уряду над усіма екон. р-нами СССР та за збереження чи й розширення автономії місц. влади республік й ін. адміністративно-територіяльних одиниць над економікою своїх місцевостей. У зв'язку з цим розроблено безліч проєктів і здійснено ряд реформ управління й плянування нар. госп-ва СССР, що заперечували одна одну. Спільною й характеристичною рисою цих проєктів і реформ було намагання поєднувати Р. е. з адміністративно-територіяльним поділом системи органів держ. управління й партійного керівництва. Часто це поєднування призводило до змішування понять і критеріїв ефективности Р. е. й адміністративного Р., і коли переважало це останнє, Р. е. на практиці виходило штучним та призводило до великих втрат для усього нар. госп-ва як окремих р-нів, так і всього СССР.

Боротьба довкола Р. е. УССР розпочалася у 1920–21, коли за підтримкою деяких керівників РКП(б) (Г. *Зінов'єва*, Й. *Сталіна*, Ф. *Артема*, М. *Калініна* та ін.) ряд рос. урядових (Держплян) та наук. (Комісія по вивченню продуктивности сил АН СССР) установ і комісій виступали з проєктами (М. Владимирського, І. Александрова, Г. Кржижановського й ін.) поділити Україну на три або дві адміністративні частини, залишаючи УССР тільки півд. зах. та відокремлюючи від неї усі пром. р-ни – Харківщину, Донбас, Придніпров'я й чорноморські порти, бо, мовляв, у них не переважав укр. пролетаріят. Це було відновлення концепції утворення *Донецько-Криворізької*, Одеської та ін. сов. республік 1918–19. Укр. нац. комуністи виступили проти цих проєктів, доводячи, що непролетарська, сел. УССР не зможе існувати. Вони висунули проєкт наближення сов. влади до населення – утворення кількадесятьох екон.-адміністративних округ та кількохсот р-нів, що об'єднувалися б у єдиній централізованій УССР. Проти рішень уряду РСФСР, сесія ВУЦВК УССР у жовтні 1922 оголосила цей проєкт основним принципом екон.-адміністративного Р. України. М. Полоз та ін. обстоювали його у Москві і рішенням 12 з'їзду РКП(б) він впродовж 1924–29 був поширений на весь СССР. Проте, у лютому 1924 від УССР відокремлено Сх. Донбас і Шахтинську й Таганрізьку округи, хоч це суперечило офіційному Р. е. У 1931–32 округи об'єднано в *області*, партійні органи яких відтоді почали підлягати не лише Києву, а й безпосередньо Москві. Ця централізація позначається й досі на управлінні і плянуванні *місц. пром-стю*, сіль. госпом та культурою.

Р. е. пром-сти й сіль. госп-ва на Україні і всього СССР, за *НЕП* в основному продовжувало складатися так само, як і перед 1917. До 1923 в УССР було створено 19 територіяльно-галузевих пром. трестів і ряд синдикатів й об'єднань, хоч конкуренцію їх проти трестів РСФСР обмежено. До кін. 1929 контроль над цими трестами здійснював сам уряд УССР з утворенням у 1932–34 централізованих галузевих союзних та об'єднаних союзно-респ. пром. наркоматів (з 1946 – мін-в). Існуюче Р. е. було значно порушене, поперше, розподілом за списком і підпорядкуванням окремих підприємств різним органам держ. і партійної влади (почасти в Москві, почасти у Києві), а подруге, політикою плянового переміщення ресурсів і прискореного розвитку одних екон. р-нів коштом занедбання та експлуатації ін.

Вже у першій *п'ятирічці* плян для всього СССР був складений в розрізі 24 екон. р-нів, у другій — 32, у третій — 19. Нар. госп-во УССР плянувалося як респ. цілість, але у ньому виділялися також спеціяльні пляни для Донбасу, Криворіжжя тощо. Почавши з 1930 й донині, т. зв. сх. р-ни СССР (Урал, Півн. РСФСР, Кузбас, Сибір, Казахстан — їх визначення мінялося) почали розвиватися штучно прискореними темпами гол. ч. коштом ресурсів України. Поскільки ці капітальні й людські ресурси на Україну не поверталися, не були позичкою й на них не сплачувано Україні % за втрачений продуктивний час, їх переміщення з України означало її екон. експлуатацію. За приблизними обрахунками (див. стор. 1 733, 2 129), за час 1928—40 і 1950—70 самих капіталів з України до ін. р-нів СССР перекинуто безпосередньо через держ. скарбницю СССР бл. 135 млрд карб. (у *рублях «золотого змісту»* 1961). Поскільки капітал, вкладений поза Україною, давав віддачу в сер. на 20—25% нижчу, ніж на Україні, на втраті цих ресурсів втрачала не лише Україна, а й нар. госп-во всього СССР. Вигоду здобували лише ті р-ни, у які вкладалися ці капітали. Зростання всього нар. госп-ва СССР, крім ін. причин, сповільнювалося через неврахування коштів загосподарення неосвоєних р-нів (інфраструктура), коштів транспорту та споживання продукції цих р-нів в ін. р-нах.

Прискорений розвиток «сх. р-нів» обґрунтовувано за Сталіна потребами оборони, а по ньому — фантастичними переоцінками їхніх природних багатств. Гол. теоретиками цієї політики Р. е. були керівники «Совета по изучению производительных сил СССР» (СОПС) АН і Держпляну СССР (С. Струмілін, П. Володарський, А. Лавріщев, А. Коробов, С. Славін, В. Немчінов, А. Ведіщев; тепер — А. Пробст, В. Некрасов, С. Токарев, В. Васютін, В. Кістанов). Опозиційні погляди висловлювали Ю. *П'ятаков*, Я. Діманштейн, Я. *Фейгін*, Н. Колосовський, П. Алімпієв та ін., зокрема *Держплян* УССР та *Рада для вивчення продуктивних сил УССР*. Керівники КПСС і після Сталіна послідовно підтримували політику розвитку сх. р-нів. За весь час в них вкладено від 40 до 50% усіх капіталовкладень СССР.

Вже впродовж двох останніх передвоєнних п'ятирічок Р. е. СССР допасовано до воєнно-стратегічних плянів. У першому повоєнному десятиріччі в союзних плянах виділювано 13 основних р-нів (серед них Україна й Молдавія). Впродовж реформи 1957–64, коли керівни-

цтво пром-стю й будівництвом було децентралізоване за територіяльним принципом та створено т. зв. *раднаргоспи*, а панівною була воєнна стратегія рухливих наземних збройних сил, весь СССР поділено на 105 екон.-адміністративних р-нів (в УССР: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський). Однак, у зв'язку з переозброєнням армії атомовою й ракетною зброєю та відповідною зміною воєнної стратегії, 1961 створено нову мережу з 17 (з 1963 — 18) т. зв. великих екон. р-нів. В основу цього сучасного Р. е. покладено два принципи: максимально можливу екон. самовистачальність і функціональність кожного р-ну на випадок війни та уможливлення дальшого переміщення ресурсів у сх. р-ни СССР на перспективу до 1980 (тепер — до 1990) у випадку миру. Кожний великий екон. р-н має плянову комісію і раду для координації, які є союзними органами. У плянуванні продукції та запасів підприємств і галузів союзної підлеглости ці органи великих екон. р-нів після 1965 мають, здається, навіть більше влади, ніж уряди і держпляни республік. Україну від 1961 поділено на три великі екон. р-ни: Донецько-Придніпровський, Півд.-Зах. та Південний; вони звуться офіц. р-нами СССР, не УССР. У Москві у 1970-их рр. з'явилися голоси, що пропонують ще більше обмежити значення республік (В. Кістанов) й перетворити великі р-ни на окремі автономні одиниці СССР. Натомість на Україні, як і в ін. республіках, керівники Держпляну (Ф *Хилюк*, П. *Розенко*) вимагали комплексного плянування всього нар. госп-ва УССР та, зокрема, звітности союзних підприємств урядам республік.

Проте, не зважаючи на експлуатацію й на політику неекономного Р. е. СССР, зростаючий об'єм і рівень розвитку економіки України як цілости продовжує детермінувати специфічність її реґіонального положення в економіці СССР, Сх. Европи і світу. В наслідок розвитку економіки центр. Росії та сх р-нів СССР, частка України в економіці СССР за повоєнний період зменшилася (див. стор. 2 360—61), але зменшилися й екон. зв'язки між Україною і Росією. Так, напр., вивіз металу з України до Росії — скоротився з 60% продукції України у 1940 до 24% у 1960 і 10% у 1970, вивіз вугілля з Донбасу — з 30% до 14% і 12%. Одночасно зросли відсотки споживання власної продукції на Україні, а також збільшилися зовн. зв'язки України з Білоруссю та Прибалтикою, з сх.-евр. країнами *Ради Екон. Взаємодопомоги* та за останній час — і з Зах. Европою, Півн. Африкою, Японією. За останніми даними на 1965 Україна експортувала дещо менше 20% всієї продукції: до Росії — 35%, до Сх. Европи поза СССР — 32%, на Білорусь і Прибалтику (й частково далі на зах.) — 13%, на Кубань і Кавказ — 6%, до решти СССР — бл. 6%, до капіталістичних країн світу 8% (числа приблизні). Тобто як цілість, Україна була окремим, внутр.-інтеґрованим економічним р-ном, розташованим збалянсовано між СССР, Сх Европою та Чорноморсько-Середземноморським басейном. Таким р-ном Україна залишатиметься і в передбаченій перспективі.

Сучасне внутр. воєнно-стратегічне Р. е. УССР має лише аґресивне цілеспрямування проти зах. та півд. сусідів СССР. Оборонного значення в умовах атомної війни воно не має жадного З погляду інтересів розвитку економіки України воно шкідливе, бо має тенденцію штучно ділити її цілість. Внутр. раціональне Р. е. повинно б складатися без жадних адміністративних перешкод, а держ. політика повинна б мати на меті створювання вигідних умов для вирівнювання екон. розвитку й життєвого стандарту в усіх частинах України згідно з оптимальною продуктивністю всіх наявних ресурсів, що призвело б до максимального зростання об'єму *нац. доходу*. Тепер різниця рівнів екон. розвитку р-нів України сягає пропорції 1 : 3 між найбіднішою Житомирською і найбагатшою Дніпропетровською обл. Зах. и вся Правобережна Україна залишаються від дорев. часів недорозвинутими, перенаселеними й бідними порівняно з рештою України. Усунення цієї нерівности потребувало б певного переміщення пром-сти на зах., що своєю чергою корисно гальмувало б зайву аґльомерацію індустрії и населення у великих м. Донецько-Придніпровського р-ну, де вже створюються несприятливі екологічні умови для життя.

Література: Фомин П. Очерки экономического описания России. Х. 1914; Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України. 2 тт. К. 1919; Фомин П. Украина — экономическая характеристика. Х 1923; Буценко А. К вопросу районирования Украины Х 1925; Воблий К. Екон. географія України. Х. 1927; Воблий К. (ред.). Нариси екон. географії Радянської України. 2 тт К. 1945—52; АН УРСР. Ін-т економіки Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР. К. 1949; АН СССР. Библиография по вопросам размещения и районирования промышленности СССР 1901—1957. М 1960 (1958—64) М. 1966; Колдомасов Ю. Экономические связи в народном хозяйстве СССР. М. 1963; Укрупнені екон. р-ни УРСР. Довідник. 2. 1965; СОПС при Госплане СССР. Общая методика разработки Генеральной схемы размещения производительных сил СССР на 1971—1980 гг. М. 1966; Вовко Д. Україна в міжнар. екон. зв'язках СРСР. К 1966; АН УРСР. Ін-т економіки. Розвиток нар. госп-ва УРСР 1917—1967. 2 тт. К. 1967. Корецький Л., Паламарчук М. Географія пром-сти УРСР. К. 1967; Соколов П Военно-экономические вопросы в курсе политэкономии. М. 1968; Экономические районы СССР. М 1969; Гуржій І Україна в системі всерос. ринку 60—90-их рр. XIX ст К. 1968; Koropeckyj I. Industrial Location Policy in the USSR during the Postwar Period Joint Economic Kommittee U. S Congress Economic Performance and the Military Burden in the Soviet Union. Вашінґтон 1970; Koropeckyj I Location Problems in Soviet Industry before World War II. The Case of the Ukraine. Чепел Гіл 1971; Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry Мюнхен 1971; Holubnychy V. National Economy Ukraine A Concise Encyclopaedia т. 2. Торонто 1971; Волобой П. Поповкін В. Проблеми територіяльної спеціялізації і комплексного розвитку нар госп-ва УРСР. К. 1972; Bandera V Melnyk Z The Soviet Economy in Regional Perspective Нью-Йорк 1973.

В. Голубничий

Районування фізико-географічне, територіяльний поділ землі на частини, які відрізняються комплексом природних властивостей, зумовлених їхнім положенням, історією розвитку та характером фізико-геогр. процесів. Р. ф.-г.

можна здійснювати, беручи до уваги лише один компонент краєвиду (рельєф, ґрунт, клімат тощо), групу тісно зв'язаних між собою компонентів (геол.-геоморфологічних, ґрунтово-рослинних, гідро-кліматичних тощо) або всі важливіші фізико-геогр. компоненти. Межі фізико-геогр. р-нів є подекуди виразні, часто це широкі переходові смуги, у яких виступають одна поряд одної прикмети сусідніх р-нів. Р. ф.-г. України утруднене тим, що, за винятком гір (частково й зах.-укр. земель), різниці рельєфу — невеликі; тому за основу Р. доцільно брати також водостоки, рід ґрунтів і рослинність.

Перші спроби Р. ф.-г. укр. земель пов'язані з Р. Евр. Росії (В. Докучаєв, Г. Танфільєв та ін.) або іст. Польщі (Е. Ромер й ін.); але вони були зовсім загальні. Докладніше є Р. ф.-г. УССР Б. Лічкова («Естественные районы Украины», 1922; виділено 7 р-нів) і П. Тутковського («Природна районізація України», 1922; виділено 7 краєвидів). Кращим є поділ усіх укр. земель, здійснений С. Рудницьким («Фізична географія України», 1925), на 20 р-нів на підставі геоморфологічних критеріїв; цей поділ має значення дотепер.

З новіших Р. ф.-г. треба згадати Р. К. Воблого (у кн. «Економічна географія Радянської України», 1945), який виділив поліську, лісостеп. і степ. зони та гірську територію Карпат і Передкарпаття, а у зонах визначив 9 мікрор-нів. З Р. різних країв України цікавим є поділ Укр. Полісся на 4 р-ни і 28 підр-нів (у праці «Нариси про природу і сіл. госп-во Укр. Полісся», 1955). Р. ф.-г. набуло нового розмаху з 1957 у зв'язку з виконанням ухвали Мін-ва вищої і сер. спеціяльної освіти УССР про Р. для с.-г. цілей. Серед цих Р. треба згадати такі: схему аґрокліматичного Р. УРСР в «Атласі сільсь. госп-ва Укр. РСР» (1958); поділ на 5 зон (ліс., лісостеп., степ., Карпати, Крим. гори) і на 25 р-нів. Цей поділ на 5 зон характеристичний і для ін. Р., натомість відмінний є поділ зон на менші одиниці, виділені перев. на підставі геоморфологічних критеріїв. Так на карті в «Атласе Украинской ССР и Молдавской ССР» (1962) 5 зон поділено на 47 обл., а в їх межах виділено ще 28 підобластей. У «Геоморфології УРСР» П. Цися (1962) виділено 18 обл., а в їх межах 10 підобластей і 109 р-нів. З праць по окремих р-нах України цінною є праця К. Геренчука, П. Цися і М. Койнова «Природно-геогр. поділ Львівського і Подільського екон. р-нів» (1964). У кн. «Фізична географія Укр. РСР» (1969; автори А. Лянько, О. Маринич, М. Щербань) у межах 5 зон виділено 8 провінцій, а в межах провінцій — 50 обл. У кн. «Украина и Молдавия» (гол. ред. І. Герасимов, 1972) виділено 5 зон, 18 провінцій і 57 обл. Принципи і методика Р. у згаданих й ін. працях — різні, що призвело до розбіжности схем Р., зокрема, якщо мова про докладніший поділ. Р. ф.-г. в ЕУ представлене на карті в ЕУ 1 (стор. 59). *В. Кубійович*

Райс (Rais) Еммануїл (* 1909), літ. критик, перекладач і есеїст (перев. в ділянці філософії й естетики) жид. роду. Нар. в Хотині (тепер Чернівецької обл. УССР); студіював право и літературу в Букарештському й Паризькому ун-тах (1934—40); у 1942—45 учасник франц. резистансу; живе в Парижі. Знавець багатьох мов і літератур, Р. є визнавцем единого роду літ. творчости — лірики. Від 1945 Р. опублікував велику кількість ст. і розвідок гол. з франц., рос. й укр. літератур. Зацікавлення Р. укр. поезією припадає на сер. 1950-их рр.; відтоді він опублікував низку ст. (гол. в «Укр. літ. газеті» й «Сучасності») про М. Драй-Хмару, В. Свідзінського, Е. Андієвську, про модерну поезію на еміґрації й в УССР (зокрема про шестидесятників); крім того, есеї філос.-естетичного й публіцистичного характеру: «Про стиль і відсутність стилю», «Правий і лівий умонастрій у літературі та мистецтві», «Естетика й етика», «Присмерк інтеліґенції», і багато ін. Франц. мовою за ред. і з передмовою Р. вийшла антологія нової укр. поезії «L'Ukraine, cette inconnue» (1967). *І. К.*

Райське (V—18), с. м. т. Донецької обл., підпорядковане Дружківській міськраді, над р. Казенним Торцем (притока Дінця); 2 000 мешк. (1966). Видобуток вогнетривких глин.

Райфайзенки, райфайзенські спілки, хліборобські кредитові кооперативи системи Райфайзена (нім. економіст, 1818—88), які почали ширитися в Европі з пол. 19 в. Перша Р. на Україні виникла 1895 в с. Іванівцях Прилуцького пов. (Полтавщина). У 1915 на Центр. і Сх. землях було 2 401 Р. В Галичині Р. появилася з ініціятиви Д. *Савчака*, який опрацював для них статут; його заходами Гал. сойм ухвалив кредити на орг-цію Р. і створив для них 1899 орг. і контрольний орган-Патронат хліборобських спілок. Керівником став поляк Ф. Стефчик (поляки називали поль. Р. «касами Стефчика»). 1910 під Патронатом діяло в усій Галичині 1 165 Р., у тому ч. 351 укр., решта — поль. і мішані. Тоді під опікою Крайового Союзу Ревізійного на всіх 415 кооператив було 33 Р. На Буковині укра-

їнці організували 168 Р. з централею *Сел. Каси* у Чернівцях.

У 1920–30-их рр. РСУК в Галичині вів сильну акцію за творення самостійних укр. Р.; 1938 їх було 563, всі були чл. РСУК і співпрацювали з Українбанками і Центробанком у Львові. Незначне ч. укр. Р. не належало до РСУК. Всі Р. перестали діяти після окупації укр. земель большевиками.

Див. також *Патронат хліборобських спілок.* *А. К.*

Райхскомісаріят Україне (Reichskommissariat Ukraine), адміністративно-політ. одиниця, що охоплювала більшість окупованих німцями у 1941–44 рр. укр. земель, які були під цивільною владою. Р. У. був одним з 5 Р., що мали бути створені на території СССР за пляном А. *Розенберґа*, якому 20. 4. 1941 Гітлер доручив підготувати плян політ. перебудови евр. частини СССР після їх окупації нім. військами. За пляном Розенберґа Р. У. мав становити незалежний від Росії край з укр. (бодай тимчасовим) урядом, але з забезпеченням нім. контролю у політ., військ. і екон. ділянках. Гітлер призначив Розенберґа мін. окупованих територій Сх. Европи 17. 7. 1941, однак не вважав за відповідне створити укр. уряд, а щоб послабити укр. прагнення до незалежности, він виділив з плянованого Р. У. Галичину (яку приєднано до т. зв. *Ген. Губернії*) та Півн. Буковину і т. зв. *Трансністрію* (їх передано Румунії), а гол. м. Р. У. став не Київ, а м. Рівне.

Р. У. проголошено 1. 9. 1941. Він охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини; при дальшому просуванні нім. військ 2. 9. 1942 була приєднана решта Полтавщини й Запор. обл. (решта Лівобережжя залишалася під військ. владою). Територія Р. У. охоплювала 339 275 км² з бл. 17 млн населення.

Хоч Р. У. мав бути залежний від нім. Мін-ва Сх., на практиці влада Р. У. була зосереджена у руках Еріха *Коха*, що його призначив Гітлер без порозуміння з Розенберґом райхскомісаром

Райхскомісаріят Україне

1 — Кордони держав. 2 — Кордони Райхскомісаріяту Україне, Генеральної губернії й Трансністрії. 3. — Межі «ґенеральбецирків». 4 — Сучасні кордони Укр. ССР. G. G. — Генеральна губернія. А — Територія під нім. військовим управлінням. Б — «Ґенеральбецірк» Білорусь. I—VI — «Ґенеральбецірки»: I — Волинсько-Подільський; II — Житомирський; III — Київський; IV — Миколаївський; V — Дніпропетровський; VI — Кримський

…роли. Кох був безоглядним адміністратором і впроваджував у життя нігілістичну концепцію Гітлера супроти слов'ян, що на Сх. всі питання найкраще вирішувати з позицій сили. Кох був лише формально підпорядкований Розенберґові; завдяки добрим зв'язкам з секретарем Гітлера М. Борманом Кох невтралізував більшість розпоряджень Розенберґа, з яким він не погоджувався. До видатніших осіб в Р. У. належали заступник і однодумець Коха Павль Даргель і їхній опонент Альфред Фрауенфельд, генералкомісар Тавріди.

З-під влади мін-ва Сх., як і Р. У., була відокремлена низка ділянок: поліція була підпорядкована Г. *Гімлерові*, заготівля сировини та велика пром-сть Г. Ґерінґові. як уповноваженому чотирилітнього екон. пляну, мобілізація робочої сили на працю в Німеччині Ф. Завкелеві. осередки пропаґанди Й. Ґебельсові, транспорт і зв'язок — відповідним мін-вам у Берліні.

Адміністративно Р. У. був поділений на «генеральбецірки» (з ген. комісарами на чолі, що їх призначив Гітлер), а останні на «крайзи» (ними завідували «ґебітскомісари», призначувані Розенберґом), що охоплювали по 4 р-ни. У більших м. були штадткомісаріяти, в осідках р-нів -- станиці нім. поліції і т. зв. «ляндвіртшафтсфюрери» для нагляду над сіль. госп-вом. Місц. адміністрація складалася з районових управ, посадників міст і сіль. старост, яких затверджували і мали над ними нагляд «ґебітскомісари». Посадники більших м. були під зверхністю «штадткомісарів». Укр. допоміжна поліція вербувалася шефами р-нів і посадниками більших м.; вона підлягала нім. поліції і цивільній владі Р. У.

У Р. У. скасовано сов. кримінальне право і введено нім. У цивільних процесах мали бути застосовані нім. леґальні норми (не закони), однак користалися також звичаєвим правом і розпорядженнями нім. влади. В Р. У. існувало як нім., так і т. зв. «власнокрайове» судівництво. Б осідках ген. комісарів діяли нім. суди, які були судами першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, що до них були причасні нім. громадяни або німці за походженням (т. зв. Volksdeutsche). У Рівному засідав нім. Верховний Суд (Deutsches Obergericht). До кожного нім. суду був прикріплений т. зв. «спеціяльний суд», який складвся з одного судді і двох засідателів (ці останні могли не мати правничої освіти), що розглядав гол. справи, які «загрожували інтересам Райху» (напр., напад на представників нім. влади, вбивство «райхсдойчів» тощо — провини, за які за статутами грозила кара смерти). Так само, як у випадку нім. Верховного Суду, на вирок «спеціяльних судів» не було відклику. В обставинах безпосередньої загрози безпеки і порядку провини, «що загрожували інтересам Райху», могли судитися «наглими судами» (Standesgerichte). Їх покликав генералкомісар або його представники. Їх вирок після затвердження генералкомісаром був невідкличний.

Щойно (через зволікання Коха) на весні 1942 введено для нім. населення власне «крайове судівництво» для цивільних і менშої ваги карних справ (важливіші розглядалися нім. судом). Численні справи вирішував «ґебітскомісар» адміністративним шляхом. Назагал незначне ч. трибуналів, приступних нім. населенню Р. У., не давало достатньої юридичної опіки, особливо сіль. населенню. Зрештою, винищувальна політика Коха і Гімлера не в'язалася існуючими нормами в Р. У.

Не з'ясоване було право власности. Формально нім. влада, скасувавши сов. законодавство, відстоювала концепцію приватної власности на землю і критикувала колгоспну систему, однак в Р. У. вона була в основному залишена (на думку Коха і нім. Мін-ва прохарчування ця система була зручніша для експлуатації укр. селян на користь Німеччини). Тільки після нім. поразки під Сталінградом Розенберґ запропонував реприватизацію колгоспної землі (статут 3. 6. 1943), але вона була великою мірою бойкотована Кохом і обмежена завдяки активності партизанів та постійного відступу нім. військ, так що ледве бл. 10% землі, призначеної до розподілу, було фактично розділено селянам. Промисел і торгівля мали служити насамперед чотирилітньому екон. плянові, затверджуваному Ґерінґом. Остаточне вирішення права власности пром. та торг. об'єктів мало бути ухвалене після війни. Доти вони вважалися в засаді націоналізованими. Пром. об'єкти передано під тимчасовий заряд різних нім. підприємців і фірм (т. зв. «тройгандфервальтунґ») та створено ряд монополістичних нім. торг. фірм, яким належала заготівля продуктів для потреб Німеччини і розподіл споживчих товарів для частини працюючого населення Р. У. Єдиним винятком була укр. кооп. орг-ція *Вукопспілка*, що її з практичних міркувань залишено в укр. руках, хоч понадрайонову орг. структуру її в кін. 1942 перетворено на нім. торг. інституцію.

Питання остаточних леґальних форм Р. У. та правного статусу його меш. Гітлер залишив неясними. Нац. почування українців у Р. У. мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинім. фронту. Це були гол. мотиви, напр., для введення в Р. У., поряд нім. урядової мови, укр. з виключенням рос.; карб., замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенціяльні чинники нац. свідомости, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежности взагалі. Це виявлялося в обмеженні заг. освіти до чотирьох клясів нар. школи, скорочення вищих щаблів освіти до вузько спеціялізованих прак-

тичних фахів, придушення виявів культ. ініціятиви укр. населення (напр., «Просвіт», вид. руху), закриття наук. установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, обниження рівня преси (її видавали німці), театрів тощо. Ослаблення населення з біол. погляду велося вимореннями з голоду, обмеженням санітарно-мед. обслуги, нелюдською поведінкою з вивезеними до Німеччини укр. робітниками (приблизно 1,5 млн) і сов. військовополоненими і масовими екзекуціями різних груп населення за фактичну чи уявну підтримку руху опору.

Фактично Р. У. являв собою колонію, яка входила до обсягу нім. «життєвого простору» і була позбавлена міжнар. і автономного статусу. У повоєнний час Р. У. мав бути з'єднаний з територією Третього Райху і більшість українців (непридатних до германізації) мали б бути виселені за Урал, щоб звільнити місце для нім. колоністів. У зв'язку з поразкою Німеччини на сх. фронті Р. У. ліквідований офіц. 10. 11. 1944.

Про політ., екон., культ. і рел. відносини в Р. У. докладніше див. в ЕУ 1, стор. 584–86.

Література: Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес 1952; Bräutigam O. Überblick über die Besetzten Ostgebiete während des zweiten Weltkrieges. Тюбінґен 1954; Herzog R. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges. Тюбінґен 1955; Moritz G. Gerichtsbarkeit in der von Deutschland besetzten Gebieten, 1939—1945. Тюбінґен 1955; Ilnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1939—1945. 2 тт. Мюнхен 1955—1956; Kamenetsky I. Hitlers Occupation of Ukraine, 1941—1944. Мільвоке 1956; Kamenetsky I. Secret Nazi Plans for Eastern Europe. A study of Lebensraum Policies. Нью-Йорк 1961; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. 2 вид. Нью-Йорк 1963.

І. Каменецький

Райсхрат (Reichsrat), Держ. Рада, парлямент в Австрії, див. *Парлямент.*

Райцин Єфраїм (1903—69), укр.-рос. письм. жид. походження, родом з Житомирщини. Зб. нарисів «Біробіджан» (1933), п'єси «Троє» (1942), «На безіменній висоті» (1943), «Кому всміхається доля» (1946), «Подруги» (1948), «Чому розлучаються двоє» (1964). Крім того, багато перекладів з жид. (Л. Квітка, П. Маркіша, І. Переца, М. Сфоріма, Шолом-Алейхема та ін.) і з рос. мов на укр.

Рак Антін (1876—1958), родом з Сухорова Ярославського пов. (Галичина), суддя апеляційного суду в Львові, гром. діяч у Любачеві, Винниках, Стрию й у Львові, засланий на Сибір (1915–20); гол. Т-ва прихильників мистецтва у Львові (1930–39), співр. ж. *«Життя і Право»;* з 1944 жив і помер у Відні.

Рак Людмила (* 1909), мовознавець, співробітниця Ін-ту Мовознавства АН УРСР, праці про говірку с. Кодні на Житомирщині, зі стилістики укр. дум, співавторка шкільного правописного словника (1936) та рос.-укр. словника с.-г. термінології (1963).

Рак Софія (1882—1963), уроджена Скобельська, родом з Жукова Любачівського пов. (Галичина), дружина Антона Р., гром.-суспільна діячка, гол. т-в «Сирітський Захист» у Стрию (1924–27) і *«Укр. Захоронка»* у Львові (1928–39). Померла у Відні.

Рак Ярослав (* 1908), спортовий, пластовий і політ. діяч; правник. Нар. у Винниках б. Львова, син Антона і Софії Р. Діяч *Укр. Спорт. Союзу* в Львові у 1930-их рр. і гол. Укр. Студентського Спорт. Клюбу. Чл. ОУН, один з підсудних у Варшавському процесі за вбивство мін. Б. *Перацького* (1934). 1939–40 керівник відділу молоді УЦК у Кракові; 1941–44 в'язень нім. концентраційного табору в Освенцімі; 1945–48 – керівник відділу молоді ЦПУЕ в Німеччині; 1945–53 чл. Гол. Пластової Старшини і з 1970 гол. Координаційної Виховно-Осв. Ради при Укр. Конґресовому Комітеті Америки.

Раки річкові, безхребетні тварини ряду десятиногих ракоподібних, довж. тіла звич. 6–15 см, іноді – до 80 см. На Україні зустрічається три види: Р. р. широкопалий (Astacus astacus L.), поширений у деяких невеличких річках і оз. правобережної заплави Дністра, Пруту й Тетерева; Р. р. товстопалий (A. pachypus L.) у Дніпровсько-Бузькому лимані; Р. р. вузькопалий (A. leptodactylus Eschz.) у всіх прісноводних та солонуватоводних водоймах. Найбільше пром. значення в УССР має вузькопалий Р. р.

Раковецький (Rakowiecki) Іґнаци Бенедикт (1782–1839), поль. історик родом з Бердичева; автор праць про право і звичаї давніх слов'ян. Переклад на поль. мову «Руської Правди» («Prawda Ruska») I–II, В. 1820–28.

Раковецький Теодор, ґравер на міді й дереві та маляр 1760–80-их рр., працював у Бердичеві й у Холмі. Автор багатьох ґравюр для вид. другої пол. 18 в. (зокрема у вид. «Ozdoba y obrona ukraińskich krajów przecudowna w Berdyczowskim obrazie Marya . . . ukoronowana», 1767).

Раковський Іван (1815—85), закарп. гр.-кат. свящ. і гром. діяч русофільської орієнтації. 1856–58 редаґував «Церковную газету», пізніше «Церковный вѣстникъ для русиновъ Австрійской державы». Був одним із засновників *Общества св. Василія Великого* в Ужгороді, на чолі якого стояв у 1866–71. Видав підручники аритметики, географії та рос. мови. Співпрацював у газ.: «Свѣтъ»,

Новый свѣтъ», «Карпатъ», писав також до «*Зорі Галицької*» й ін. гал. вид.

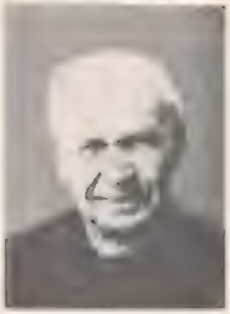
Раковський Іван (1874—1949), антрополог і зоолог, педагог, гром. діяч; нар. у священичій родині у Чагрові (Рогатинщина). Під час студій у Львівському Ун-ті брав жваву участь у студентському житті й був першим гол. *Акад. Громади*, по закінченні ун-ту (1896) учителював у гімназіях в Коломиї й Львові (до 1928). У 1904–06 під керівництвом Ф. Вовка провадив антропологічні поміри в Карпатах і продовжував їх на Поділлі. У 1912–14 антропологічні студії поглибив у Петербурзі (у Ф. Вовка) і в Парижі. У 1914–17 працював у Відні у Forschungsinstitut für Osten und Orient, у 1921–25 один з організаторів і проф. зоології й антропології у Львівському (таємному) Ун-ті. Д. (з 1903) і почесний чл. НТШ, з 1934 його гол. Понад 20 наук. праць з ділянки зоології (зокрема безхребетних) і антропології (найважливіші — «Расовість слов'ян», 1919, «Погляди Хведора Вовка на расовість укр. народу», «Погляд на антропологічні відносини укр. народу» – разом з С. *Руденком*, 1925). Популярно-наук. праці та шкільні підручники з природознавства, «Новий світогляд сьогочасної науки»

І. Раковський

(1947). Р. поглибив теорію Вовка щодо расової будови України з тим, що разом з Руденком, замість досить одноманітного динарського типу Вовка, висунув теорію суміші найменш шістьох гол. евр. типів не відкидаючи при тому переважної кількости динарського на всій території України. Р. був гол. ред. «*Укр. Заг. Енциклопедії*» (1930–35); діяльний у т-вах: «*Рідна Школа*», «*Просвіта*», «*Відродження*» (його перший гол.) та ін. Помер на еміґрації у Ньюарку (ЗДА).

Раковський Йосиф (1870—1944), свящ. і педагог-аґроном, один з піонерів гром. аґрономії в Галичині; учитель природознавства й сіль. госп-ва в учительських семінаріях у Сокалі, Заліщиках і Станиславові; з 1932 у Львові. Організатор гуртків (кружків) і філій Т-ва «Сіль. Господар» (серед ін. довголітній гол. філії у Станиславові), співорганізатор *Просвітньо-Економічного Конґресу* 1909. Ст. в екон. журн., кілька популярних брошур з ділянки сіль. госп-ва тощо.

Р. Раковський

о. Й. Раковський

Раковський Роман (* 1899), кооператор родом з Сокаля (Галичина), син Йосифа Р.; 1924–44 рр. ревізор й інспектор та референт виробничої кооперації при Ревізійному Союзі Укр. Кооператив у Львові, 1932–39 рр. гол. дир. кооп. фабрики «Суспільний Промисл» у Львові. На еміґрації в Німеччині й в ЗДА; з 1951 дир. укр. федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» у Нью-Йорку. Ст. на екон. і кооп. теми.

Раковський (псевд. Христев, Інсаров та ін.) Християн (1873–1941), больш. політ. діяч, болг. роду, рум. підданий; походив з поміщицької родини з Півд. Добруджі. У 1890 еміґрував до Швайцарії, де увійшов у зв'язки з рос. соц.-дем. рухом, потім студіював у Франції, брав участь у студентському рев. русі; у 1904 заснував соц. партію Румунії, а в 1914 – Об'єднану соц. партію Балкан. Заарештований у 1915 й ув'язнений у Ясах, Р. у травні 1917 був звільнений рос. солдатами і відтоді став діячем больш. партії, шість років працював на Україні. На поч. 1918 очолював *ВЧК* в Одесі й Севастополі, був чл. сов. делеґації на мирових переговорах у Бересті Лит., у травні-червні був гол. Мирової Делеґації РСФСР з Укр. державою; 25. 1. 1919 був призначений гол. Раднаркому і наркомом зовн. справ УССР. Одночасно в Комінтерні заступав Балкани. Спочатку поставився вороже до укр. мови й укр. націю називав «вигадкою інтеліґентів», але з 1920 почав поступово міняти погляди на нац. питання: у 1922 критикував Й. Сталіна, що тоді був наркомом національностей РСФСР, за втручання у внутр. і зовн. справи УССР, а в грудні того ж р., при створенні СССР, відстоював конфедерацію, з залишенням права за нац. республіками на самостійні дипломатичні зв'язки й зовн. торгівлю; на XII з'їзді РКП(б) (1923) критикував Й. Сталіна за рос. шовінізм і централізм. Наслідком цього був у сер. 1923 усунений з посади гол. Раднаркому УССР і призначений амбасадором спочатку до Англії, а потім до Франції, звідки 1927

був видалений за підривну рев. діяльність. Ще з поч. 1920-их рр. пристав до *троцькістів*, за що в 1928 був виключений з партії і засланий. Після покаянного листа И. Сталінові 1934 повернувся з заслання і був призначений гол. делеґації Червоного хреста в Японії. У 1936 був знову заарештований і на третьому моск. процесі (1938) засуджений на 20 рр. концтаборів, у яких і помер.

В. Голубничий

Раковський-Білярський Петро (1817—67), рос. мовознавець (з Пензенщини), студіював у Казані й Москві (учень М. Поґодіна й В. Ундольського), з 1865 проф. слов. філології в Одеському Унті. Праці з історії ц.-слов. мови («Судьбы церковного языка», 1847–59), про мову сер.-болг. перекладу хроніки Манасії, *Реймського євангелія* (яке відносив до 14 в.), житія св. Бориса й Гліба, рецензії в «Журнале Министерства народного просвещения», рос. переклад Гумбольдтового «Вступу до заг. мовознавства» (1859).

Ракоці (Rákóczi) **Юрій I** (1593—1648), кн. Семигороду (з 1630), один з провідників протигабсбурзької коаліції у Тридцятилітній війні. 1648, по смерті *Володислава IV*, висунув свою кандидатуру на поль. корону і нав'язав за посередництвом Ю. Немирича дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким. Хмельницький вислав до Семигороду посольство на чолі з І. Виговським. яке прибуло туди вже по смерті Р.

Ракоці (Rákóczi) **Юрій II** (1615—60), кн. семигородський (1648), син Юрія I Р., продовжував політику батька й зносини з Б. Хмельницьким, але 1652, у зв'язку з походом Хмельницького на Молдавію, зірвав їх і уклав военний договір з Валахією та Польщею проти Молдавії. 1654 відновив дружні стосунки з Україною, і 1656 був створений військ. союз Семигороду, України і Швеції проти Польщі. 1657 Р., за допомогою укр. і швед. військ, вдалося захопити значну частину Польщі, включно з Краковом і Варшавою, але він виявився нездібним полководцем та політиком. Б. Хмельницький змушений був відкликати полк. А. Ждановича з коз. військом на Україну, і Р., зданий на власні сили, був оточений поль. військом і 23. 7. 1657 змушений капітулювати під Чорним Островом на Поділлі.

Ракушка-Романовський Роман (1622/23 – 1703), держ. і церк. діяч другої пол. 17 в., родом з Правобережжя. Нар. у Ніжені й 1649 був записаний там до коз. реєстру. У 1654–55 був «ревізором скарбу військового» і «дозорцею скарбу військ. в полку Ніженському»; ніженський сотн. (1658–63) і полковий суддя (1659), ген. підскарбій за гетьмана І. *Брюховецького* (1663–68), організатор фінансів і держ. госп-ва Гетьманщини. В наслідок конфлікту з гетьманом Д. *Многогрішним* переселився на Правобережжя, де став свящ. і протопопом у Брацлаві (1668–75). Після руїни Правобережжя 1676 оселився в Стародубі, де був до кін. життя свящ. Миколаївської церкви. На думку більшости дослідників (М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Оглоблин, М. Петровський, В. Романовський та ін.), Р.-Р. є автор *«Самовидця Літопису»*.

Література: Модзалевський В. Перший військ. підскарбій Роман Ракушка. ЗІФВ ВУАН, I, II—III. К. 1919—1923; Петровський М. Нариси з історії України 17 — поч. 18 ст., т. I. (Досліди над Літописом Самовидця) Х. 1930.

О. О.

Ракша, сиворакша (Coracias garrulus L.), рід птахів ряду ракшоподібних, вага 130–180 г. Дзьоб прямий, сильний, темнобурий, ноги міцні, забарвлення яскраве. На Україні повсюдний гніздовий птах; прилітають на місця гніздування у квітні. На півночі живуть у лісах, садах, на півд. у глинястих балках, на стрімких берегах річок. Починаючи з серпня і протягом вересня відлітають усі. Живляться перев. шкідливими комахами; корисні птахи.

Ральстон (Ralston) Вільям (1829—89), англ. письм. і історик, дослідник укр. і рос. фолкльору. Автор монографії про слов. мітологію і нар. побут та звичаї сх.-слов. народів п. н. «The Songs of the Russian People» (2 вид. Лондон 1872) і ст. про зб. укр. іст. пісень В. Антоновича і М. Драгоманова та чумацьких пісень І. Рудченка, друкованих в англ. періодичних ж., перекладач рос. й укр. нар. казок на англ. мову («Russian Folktales», 1878).

Рамбо (Rambeau) Альфред (1842—1905), франц. історик і політик, автор праць з історії франц.-рос. взаємин. Брав участь у 3 Археологічному з'їзді в Києві (1874) і надрукував у «Revue des Deux Mondes» ст. про цей з'їзд (1874). а також «Україна і її іст. пісні» (1875). У кн. «La Russie épique» (1876) опублікував 10 переспівів з укр. нар. дум.

Ранґи військові, ранґи різних ступенів, що надаються зверхньою військ. владою військовослужбовцям, відповідно до їхньої кваліфікації і фахової підготовки. Той, хто має будь-яку ранґу, є уповноважений до виконування командних функцій над ін. військ. особами, у точно визначеному обсязі. У теперішньому війську Р. в. поділяються на кляси: рядові, підстаршини, молодші й булавні старшини. генерали і адмірали. У сер. існує бл. 20 військ. ступенів, що їх відмітні знаки носять на плечах або на

…коміpі, на рукавах, а також на шапках …шоломах.

Під час укр. державности 1917–21 у …ічні 1918 заведено вперше за Центр. Ради військ. ранґи, що покривалися …точно з виконуваними обов'язками: ко…

Військ. відзнаки в армії УНР і військ. фльоті

…зак, ройовий, чотовий, бунчужний, пів…сотенний, сотник, курінний, полковник, …отаман бриґади, отаман дивізії, корпусу, …армії. Означення службових ступенів …на правому рукаві вище ліктя галу…нові стрічки (шеврони). У липні 1918 …під час гетьманату введено нові служ…бові ступені, з відзнаками на плечах: …рядовий, гуртковий, ройовий, чотовий, …бунчужний, хорунжий, значковий, сот…ник, військ. старшина, полк., ген.-хо…рунжий, ген.-значковий, ген.-бунчуж…ний.

Остаточно у березні 1920 були установ…лені в Армії УНР одностайні військ. …ступені, означувані на комірі: рядові — (1) козак, (2) муштровий козак; підстар…шини — (3) гуртковий, (4) ройовий, (5) чотовий, (6) бунчужний; кандидат на

Військ. відзнаки в УГА
За працею З. Стефанова «Історія Укр. Війська», част. III, Л. 1938)

старшину — (7) підхорунжий; молодша старшина — (8) хорунжий, (9) поручник, (10) сотник; булавна старшина — (11) підполковник, (12) полковник; генерали — (13) ген.-хорунжий, (14) ген.-поручник, (15) ген.-полк., (16) гол. отаман (див. табл.). За гетьманату у липні 1918 усталено старшинські ранґи у військ. фльоті: (1) корабельний ґардемарин, (2) мічман, (3) ляйтенант, (4) старший ляйтенант, (5) капітан 2 ранґи, (6) капітан 1 ранґи, (7) контрадмірал, (8) віцеадмірал, (9) адмірал. (Див. табл.).

Вже з самого поч. орг-ції Укр. Гал. Армії – у листопаді-грудні 1918 була впроваджена номенклятура укр. військ. ступенів, як також укр. військ. термінології, розвинутої у 1914–18 в Леґіоні УСС, у якому укр. мова була службовою. Розпорядком Держ. Секретаріяту Військ. Справ ЗО УНР 30 квітня 1919 устійнено Р. в. та їх відзнаки у всій УГА: рядовики – (1) стрілець, (2) старший стрілець; підстаршини — (3) вістун, (4) десятник, (5) старший десятник, (6) булавний старший десятник; кандидат на старшину – (7) підхорунжий; молодша старшина – (8) хорунжий, (9) чотар, (10) поручник, (11) сотник; булавна старшина: (12) отаман, (13) підполк., (14) полк.; генерали — (15) ген-чотар, (16) ген.-поручник, (17) ген.-сотник. (Див. табл.). В УГА існувала ще тимчасова найвища підстаршинська ранґа бунчужного або заступника старшини відповідно до австр. ранґи «оффіцірсштельфертретер». Вони виконували обов'язки молодшої старшини і їх підвищувано до ранґи хорунжого або чотаря, не іменуючи вже нових.

Про Р. в. у княжому і коз. війську див. гасла: *Військ. старшина, Ген. старшина, Десятський, Коз. старшина, Сотський, Старшина коз. артилерії, Тисяцький.* *З. Стефанів*

Ранґові маєтності, зем. володіння на Гетьманщині, які надавалися коз. старшині гетьманом у тимчасове володіння, «на ранґ», тобто на уряд як винагорода за службу і на покриття, пов'язаних з нею видатків. Систему Р. м. запроваджено за Б. Хмельницького. Р. м. походили з зем. фонду, що створився на Гетьманщині у наслідок конфіскації маєтків поль. землевласників і Кат. Церкви. Для доповнення фонду Р. м. використовувалися військ. або вільні землі. Окрему групу Р. м. складали великі зем. володіння (волості), які надавалися (чи стверджувалися) царем гетьманам «на булаву» (розміри цих володінь були неоднакові). Р. м. відала *Ген. Військ. Канцелярія.* Їх розмір на кожний уряд не був чітко визначений аж до 1732.

Державці Р. м. намагалися перетворити їх на свою повну й спадкову власність, але це вдавалося тільки у деяких випадках, здебільша представникам вищої старшини, у наслідок дарувань від царя, закріплених царськими «жалуваними грамотами».

У 18 в. цей процес ішов швидким темпом, і по ліквідації автономії Гетьманщини у 1780-их рр. більша частина Р. м. стала приватною власністю коз. старшини та її нащадків — лівобережно-укр. дворянства.

Ін. правний характер мали маєтності, які надавалися коз. старшині Гетьманом, а іноді й полк. «до ласки військ.». Але, не зважаючи на це обмеження, більшість цих умовно тимчасових володінь протягом 18 в. стала також приватною власністю.

«Ранґові посполиті», селянство *ранґових маєтностей* на Гетьманщині у 17—18 вв. «Р. п.» були зобов'язані відбувати «послушенство» державцям ранґових маєтностей. Обсяг цих робіт, порівняно незначних у 17 в., у 18 в. наблизився до панщини. Після скасування автономії Лівобережної України «Р. п.» здебільша стали кріпаками овласнених маєтностей. Частина з них перейшла до категорії *держ. селян*.

Ранник (Scrophularia L.), рід зіллястих або напівчагарникових рослин з супротивними листками з родини ранникуватих. На Україні — 12 видів. Найпоширеніші: Р. шишкуватий (S. nodosa L.), довгорічна рослина з м'ясистим бульбистим кореневищем, стебло 40—125 см заввишки, медоносна. Росте по лісах і на луках на півн. України, на півд. зрідка. Р. крилатий (S. alata Gilib.-S. aquatica Ledeb.), багаторічна рослина, стебло до 120 см заввишки. Росте на болотах, луках у ліс. та лісостеп. смугах, у степ. р-нах і в горах Криму рідко. Р. мають велику кількість сапонінів, отруйних для великої рогатої худоби та коней. У нар. медицині вживають для лікування ран; у нар. ветеринарії лікують хворих свиней.

«Ранок», в-во в Києві, засноване 1906 О. Коваленком і І. Самоненком та ін. У 1906 08 видало накладом бл. 40 000 примірників 18 брошур і кн., перев. соц.-політ. та белетристичного характеру.

«Ранок», рел.-нар. газ., спочатку орган Незалежної Грец. Церкви в Канаді, з 1912 Пресвітеріянської, виходила 1905—20 у Вінніпезі як місячник, тижневик (1907) і двотижневик. Поряд рел., заг. гром. тематика і літ. твори. Видавець і ред. І. Бодруґ, з 1911 ред. І. Ґлова. З 1920 виходить п. н. *«Канадійський Ранок»*.

«Ранок», тижневик, орган Хабаровської Укр. Ради, виходив як продовження газ. «Хвиля України», у Хабаровську на Зеленому Клині з серпня 1917 до 1918; «Р.» заступила «Нова Україна»

«Ранок», тижневик, орган укр. консервативно-державницької думки, виходив у Гайденав (Німеччина) 1948–54 рр.; видавець і ред. І. *Марченко*.

«Ранок», гром.-політ. і літ.-мист. місячник, орган ЦК ЛКСМУ, виходить у Києві з липня 1965, як продовження ж. «Зміна». Чимало місця «Р.» приділяє літ.-мист. творам, гол. молодших авторів, з уже виробленим ім'ям, зокрема Г. Тютюнника, В. Шевчука, І. Дзюби, Є. Гуцала, І. Драча, І. Калинця, М. Вінграновського, М. Сингаївського, Є. Сверстюка, Р. Третьякова, В. Діденка, В. Коломійця, В. Коротича та ін., але поступово ці прізвища зникають. В ж. є розділи: «Доброго ранку» (для дебютантів у літературі), «Мист. ранки» молодих мистців, спортові репортажі, побутові поради, гумор тощо.

Рапай-Маркіш Ольга (* 1929), скульптор, нар. у Харкові. Закінчила Київ. Художній Ін-т (1956); працює в галузі порцелянової пластики. Серія статуеток «Цирк», фігурки в нар. вбранні різних обл. України; з кін. 1960-их рр. перев. монументальна декоративна скульптура (фантастичні звірі й птахи), архітектурна кераміка (пано, рельєфи, антропоморфні вази) — в теракоті, майоліці, шамоті.

Рапсодія, пісня чи вірш, виконувані в античній Греції мандрівними співаками — рапсодами, тепер жанр інструментального твору вільної форми, перев. на основі нар. тем. В укр. музиці відомі: дві Р. для фортепіяна М. *Лисенка*, оркестрові Р. — «Стрілецька» (тепер п. н. «Гал. Р.») С. *Людкевича*, «Укр. Р.» В. *Барвінського*, «Лемкізська Р.» (1935) і «Закарп. Р.» (1945) М. *Вериківського*, «Гуцульська Р.» (1948) Ю. *Майбороди*, «Укр. Карпатська Р.» (1960) Л. *Колодуба*. Р. на укр. теми написав також С. *Ляпунов* (1907).

Раси й расові формації України. Раса (Р.) визначає в антропології групу людей з основною сукупністю спадкових прикмет, які відрізняють її від ін. клясифікаційної і приналежної до того самого роду одиниці. Поняття Р. є біол. особливістю, і тому його не треба змішувати з народом і його мовою, релігією, культурою й іст. та екон. умовами, в яких він живе. Оточення впливає виключно на зовн. вигляд індивіда й обмежується тільки його життям. Взаємні схрещування Р. витворюють типи, що являють собою посередню форму між двома і більше Р. та у пізніших спадкових процесах повертаються в заг. до батьківського виду або устабілізовуються. Тепер немає вже чистих Р., бо неможлива їх ізоляція, а тому Р. посідають звич. тільки перевагу прикмет первісної Р. Поодинокі Р. заселюють більші геогр. простори, де вони творять смуги з означеною расовою формацією, до складу

кої входить кілька Р. тієї самої відміни, як надрядного клясифікаційного поняття, і тільки їх відсотковою кількістю одна формація різниться від ін. — сусідньої. Тому при расових висновках вихідною точкою у дослідах є популяція, тобто расова спільнота на даній території при безперервному втримуванні взаємного схрещування.

До расових властивостей належать не тільки тілесні, але й душевні різниці, які важко схопити, бо вони узалежнені від індивідуального хисту і родинного оточення, від освіти і ступеня культури, від характеру і переживань, від особистої і нац. долі. Але як кількісне взаємовідношення різних Р. таки якоюсь мірою відрізняє народи один від одного, так і душевні властивості визначають також їх нац. культуру, як іст. одиниці.

Серед дослідників Р. і р. ф. Европи визначилися Жан Денікер (1926) і Ян Чекановський (1930). Денікер виділив у Европі 6 засадничих Р. і 4 мішані; Чекановський звів їх на генетичній основі до 4 засадничих (нордійська, середземноморська, арменоїдна і ляпоноїдна) і їх 6 мішаних типів (динарський, альпійський, субляпоноїдний, півн.-зах., субнордійський і літоральний). До дослідників Р. ф. У. й антропологічного складу укр. народу (дати в дужках подають рік вид. їхніх основних творів) належать: І. Коперницький (1861), П. Чубинський (1877), В. Емме (1886), В. Дібольд (1886), Д. Анучин (1889), Ю. Талько-Ґринцевіч (1892), Е. Чепурковський (1912), Х. Вовк (1916) і його учні (І. Раковський, С. Руденко, 1925 та ін.), Я. Чекановський (1930) і його учні (Ф. Вокронь, Р. Єндик, Я. Мидлярський та ін.), А. Носов (1927) і його учень М. Ткач, Л. Ніколаєв (1926) і його учні, В. Бунак (1948), В. Дяченко (1965), Г. Зіневич (1968), С. Круц (1968, 1972). Наслідки антропологічних досліджень в УССР публікуються, почавши з 1960, в серії «Матеріяли з антропології України» (випуски I-VI до 1972), що їх видає Ін-т Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР за ред. І. Підоплічка. В. Дяченко, автор праці «Антропологічний склад укр. народу» (1965) розрізняє 4 антропологічні типи на Україні: 1) Центр. укр. тип — на Лівобережній і Слобідській Україні, на центр. Київщині, на Поділлі й Волині; 2) карп. тип — у Карпатах, 3) поліський тип — на Підляшші й зах. Поліссі та 4) дніпровський тип — обабіч Дніпра, від Кременчука вниз. З зах.-евр. антропологів питаннями антропології України цікавилися також Ж. Денікер (1908 і 1926), Г. Пех (1925), Г. Ґюнтер (1929), Е. Айкштедт (1934), Л. Чіпріяні (1936).

Найдавніші сліди людини на території сучасної України виявлено в Криму з кістками неандертальського виду. Останні стадії цієї доби виявляють кроманьонський і неґроїдний види, які в той час заселювали і зах. Европу. В енеоліті і на поч. бронзової доби маємо населення т. зв. трипільської культури з середньоморською й арменоїдною Р., що заселюють Балкани, Грецію, Малу Азію й острови Егейського м., витворивши расовий субстрат, вирішальний для пізніших доіст. і протоіст. міґрацій. Населення шнурової кераміки є перев. нордійське, а значно пізніше — саки (скити, сармати й алани) визначаються нордійськими, субнордійськими і середземноморськими елементами (може, навіть монголоїдними). На півн. окраїнах доходить у ранню добу до мішанини з угро-фінами, з найчисленнішою серед них палеоазійською Р., що затрималася довгий час у поліських болотах. Про якісь більші расові впливи тюркських та монгольських племен на Україну трудно говорити, бо серед населення півд. України тільки винятково зустрічається монгольська пляма, скісний виріз очей і рівне чорне волосся. З ранньоіст. й іст. доби маємо численні краніологічні матеріяли, які подають такі расові склади для поодиноких місцевостей України (у %; їх правдоподібно треба уважати за характеристичні і для суміжного простору):

	нордійська	середземноморська	арменоїдна	ляпоноїдна	палеоазійська
Салтовське 6 в.	24,4	36,3	23,9	15,4	—
Дреговичі 9–13 вв.	22,9	36,1	5,3	20,9	15,5
Київ 6 в.	30,0	24,2	18,6	24,2	3,0
Крилос 7–15 вв.	33,3	20,6	28,4	17,7	—
Львів (Козаки) 17 в.	34,2	21,0	17,4	27,4	—

Формацію з Салтовського над Дінцем треба вважати за типову для тодішньої степ. України з залишками сакійських племен, дреговичів за окраїну на півн.-зах. землях при поєднанні з фінськими племенами, гол. палеоазійська Р. яких сягала частково аж по Київ. Вражає великий відсоток ляпоноїдної Р. серед козаків, що впали під час наступу на Львів 1648. Краніоскопійною методою вдалося виділити серед цієї Р. дві відмінні своєю різьбою форми черепів і тому певно, що у спільній могилі поховані й поляглі татари, які тим самим і підвищили відсоток ляпоноїдів.

У сучасній расовій будові укр. народу виразно визначуються расові формації.

1. Нордійсько-субнордійська: Підляшшя, Полісся, Волинь, Житомирщина у напрямі до півд. Київщини на Дніпропетровське і півн.-зах. Полтавщину; у півн.-зах. частині цієї смуги позначуються також динарські й альпійські елементи, а на півд. Київщині — альпійські. До цієї смуги треба додати расові острови півн.-сх. і зах. частини Івано-Франківської обл. та околиці над сер. течією Прута.

2. Динарська (за Раковським — ядранська): Закарпаття, Підкарпаття, зах. і центр. Галичина, Холмщина, округи над сер. течією Дністра, Поділля аж до центр. і півн. Київщини. У сх. частині Гуцульщини обабіч хребта Карпат аж до півд. Буковини позначається виразно арменоїдна Р., а на зах. і півд. Закарпатті, на сх. Поділлі і на Київщині — альпійська.

3. Альпійсько-ляпоноїдна: Харківщина, центр. і півн. Полтавщина, Сумщина і сх. Чернігівщина.

4. Субляпоноїдна: Донбас і півд.-сх. та півд. степ. обл. з альпійською домішкою. Ця смуга вимагає ще окремих дослідів через невеликий антропометричний матеріял і також через різниці з нашою клясифікаційною системою. Щоправда, зустрічаємо тут умовно низький гол. показник — сер. зріст і найширші показники носа порівняно з усією популяцією, але одночасно і довгі обличчя, а це суперечить характеристиці субляпоноїдного типу.

5. Середземноморська: обл. між Прутом і Дністром аж до Заліщик з динарською домішкою.

Порівнюючи виділені Р. ф. з-перед 25 рр., бачимо різниці насамперед у першій смузі, де зазначуємо тепер субнордійський тип і у виділенні окремої середземноморської.

Виділені расові смуги на укр. території є наслідком доіст. й іст. процесів, почавши від носіїв трипільської культури з середземноморською й арменоїдною расами, сакійських кочовиків з їх останньою аланською хвилею, що у Салтовському позначилася перевагою середземноморської Р., а на сучасній степ. Україні — перевагою правдоподібно субляпоноїдного типу аж по слов., перев. нордійську і ляпоноїдну міґрацію, що остаточно надала їй етнічного і культ. характеру на поданих вище субстратах.

Література: Вовк Ф. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1926; Николаев Л. Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харковского округа. Х. 1926; Раковський І. та Руденко С. Погляди на антропологічні відносини в укр. народі. Л. 1926; Czepurkowski E. Analiza głownych typów ludu rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, litewsko-łotyskiego i polskiego za pomocą metody geograficznej. Pracy i materjały Komisji antropologicznej. Кр. 1926; Deniker J. Les races et les peuples de la terre. Париж 1926; Günther H. F. K. Rassenkunde Europas. Мюнхен 1929; Czekanowski J. Wstęp do antropologji Polski. Л. 1930; Klimek S. Terytorja antropologiczne. Prace geogr. Л. 1932; Єндик Р. Вступ до расової будови України. Мюнхен 1949; Eickstedt E. Rassenkunde u. Rassengeschichte der Menschheit. Штутґарт 1954; Дяченко В. Антропологічний склад укр. народу. К. 1965; Зіневич Г., Круц С. Антропологічна характеристика давнього населення території України. К. 1968; Круц С. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. К. 1972.

Р. Єндик

Раставецький (Rastawiecki) Едвард (1805–74), поль. дослідник мистецтва і колекціонер; у працях Р. «Słownik malarzów polskich...» (I–III. 1850–57) і «Słownik rytowników polskich...» (1886) багато матеріялів про укр. мистців.

Расторгуєв Павло (1881—1959), білор. мовознавець-діялектолог; праці з укр.-білор. мовної межі на півн. Чернігівщині, опрацювання діялектологічних матеріялів Моск. Діялектологічної Комісії, про поль. впливи у говірках Підляшшя та ін.

Растреллі (Rastrelli) Вартоломей (1700–71), архітект італ. походження, нар. у Парижі, з 1716 в Росії, з 1730 придворний архітект, найвизначніший представник пізнього барокко в Рос. Імперії. Важливіші будови: палаци у Петербурзі (Зимовий, Воронцових, Строґанових), у Петергофі і в Царському Селі, Смольний манастир. На Україні за проєктом Р. збудовано в Києві Андріївський собор (1747–53) з ознаками стилю рококо та царський палац (1752–55).

В. Растреллі

Рата, ліва притока Бугу (сточище Висли); довж. 76 км, сточище — 1 790 км², ширина річища до 30 м. Бере початок на Розточчі й протікає по заболоченій Надбужанській котловині.

РАТАУ, див. *Радіотелеграфічне Аґентство України.*

Ратмиров (псевд. Тимківського) Андрій (1884–1967), актор героїчного пляну і режисер, родом з Єлисаветграду. З 1904 на сцені театрів Одеси, Чернігова, Вінниці, Кіровограду; з 1943 режисер Київ. Держ. Укр. Драматичного Театру; у 1949–59 актор і режисер Закарп. Обл. Муз.-драматичного Театру. Гол. ролі Р.: Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера), Незнамов («Без вини винні» О. Островського), Забєлін («Кремлівські куранти» М. Поґодіна), Платон («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін.

Ратмирова Олена (1869—1927), співачка — меццо-сопрано і драматична акторка побутового театру, нар. у Новохоперсь-

ку (Вороніжчина). У 1884–92 рр. у трупах М. Кропивницького, 1894–98 – Г. Деркача, далі мала власну трупу, з 1900-их рр. у О. Суслова та ін. Перша виконавиця ролі Катерини в одноіменній опері М. Аркаса; Наталка («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Олена («Глитай, абож павук» М. Кропивницького), Стеха («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Гощинська («Блакитна Троянда» Лесі Українки) та ін.

Ратне (II—8), с. м. т. на Волинському Поліссі, над р. Прип'яттю, р. ц. Волинської обл.; 5 100 меш. (1970); харч., ліс. та лісохем. пром-сть. Р. вперше згадується у 13 в., 1440 дістало маґдебурзьке право; за Речі Посполитої осідок негородового староства. У складі Рос. Імперії м-ко Ковельського пов. і значний торг. осередок.

Ратуша, ратуш, з нім. раттауз, термін, уживаний у двох значеннях: 1) назва органу *міського самоврядування* в укр. містах 14–18 вв., які не мали *маґдебурзького права.* Такі міста називалися ратушними, на відміну від маґістратських, що мали маґдебурґію, значно ширші адміністративно-суд. та госп. права й краще розбудований апарат самоуправи. Ратушні м. звич. мали тільки війта й 1–2 бурмістрів, які фактично залежали від місц. держ. (чи старостинської) адміністрації (на Гетьманщині – від коз.) або від дідичів.

Ратуша в Кам'янці Подільському (15 ст.)

2) Будинок – осідок міської самоуправи у м. зах. і сер. Европи, а за тим і на Україні (також маґістрат, міська дума) Р., побудована звич. на гол. площі, була одним з найважливіших гром. (як правило, пишно збудованих і оздоблених) будинків м. В укр. м., що були під Польщею, перші Р. постали у 14 в. (напр., Львів). Найстаріші Р. збереглися у Бардієві (15–16 вв.), Старому Самборі (1668), Бучачі (1751), Кам'янці Подільському (1754). З Р., побудованих у 19 в., кращі у Харкові, Полтаві, Львові, Чернівцях.

Львівська ратуша (15 і 17 ст.)

Див. ще гасла: *Маґдебурзьке право, Місто, Міське самоврядування.*

Рафалівка (II—7), с. м. т. на Волинському Поліссі, Володимирецького р-ну Рівенської обл.; 3 100 меш. (1966). Лісопильня, меблева фабрика.

Рафалович Артем (1816—51), лікар і мандрівник родом з Поділля. У 1838 закінчив мед. фак. Берлінського Ун-ту, з 1839 – лікар та викладач Рішельєвського Ліцею в Одесі. У 1846–48 рр. подорожував по країнах Півн. Африки та Півд.-Зах. Азії, де провадив досліди з етнографії, мед. географії, епідеміології. Зібрані ним цінні колекції переховуються в Одеському Історико-Археологічному Музеї. Р. працював також над питаннями боротьби з чумою, курортології та санітарної статистики.

Рафалович (Raffalovich) Джордж (1880–1958), англ. публіцист. Відвідував Галичину, прихильно ставився до українців, був секретарем заснованого у Лондоні в 1913–14 Укр. Комітету – The Ukraine Committee. Автор виданої 1914 у Лондоні (під псевд. Bedwin Sands) праці «The Ukraine» і багатьох інформаційних ст. про укр. справу, друкованих у 1913–16 в англ. періодичних вид. Переклав і видав англ. мовою працю М. Грушевського «Укр. справа в її іст. розвитку» (1915), упорядник і ред. зб. «The Russians in Galicia» Edited by Bedwin Sands, 1916.

Рафальський (псевд. Лозинського) Гнат (1868–1933), актор-комік у трупі М. Кропивницького (1893–1902) та ін. Останні роки працював у Харківській Музкомедії. Кращі ролі: дяк («Царицині черевички» Г. Ашкаренка), писар Зачепа («Запорізький клад» К. Ванченка-Писанецького), Лопуцьковський («Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка) та у численних водевілях.

Рафес Мойсей (1883—1942), жид. політ. діяч, родом з Білорусі, діяч жид. соц. партії «Бунд» на Україні. 1917 – чл. *Малої Ради,* ген. секретар держ. контролю, чл. крайового комітету для охорони революції на Україні; підтримував 3 універсал, ставився критично до закону про нац.-персональну автономію, гостро виступав проти *Берестейського миру.* В кін. 1919 став комуністом і був одним з керівників жид. секції при ЦК РКП(б) і ВКП(б), але незабаром був усунений від партійної роботи і працював як публіцист, а згодом в сов. кінематографії. Автор кн.: «Два года революции на Украине. Эволюция и раскол Бунда» (1920) та ін.

Рахів (V—5), м. на Гуцульщині, над р. Тисою, р. ц. Закарп. обл.; 12 900 меш. (1971). Картонна, меблева фабрики, ліс. комбінат, харч. пром-сть; краєзнавчий музей, туристична база. Р. відомий з 15 в.

Рахкавка звичайна (також райка, деревна жабка, деревна кракавка; Hyla arborea L.), безхвоста амфібія з родини

рахкавок до 5 см. довж. Поширена по всій Україні, але найчисленнішою є на Поліссі та в Лісостепу, а також у лісистих р-нах Криму. В степ. зоні зустрічається по заплавах та плавнях рік, а також у степ. байрачних лісах.

Рахлін Натан (* 1905), дириґент, нар. в Сновську (Чернігівщина) в родині музики; вчився у Київ. Консерваторії і Муз.-Драматичному Ін-ті ім. Лисенка. Дириґент симфонічних оркестр Харкова і Києва, 1937–41 і 1945–62 рр. гол. дириґент Держ. Симфонічної Оркестри УССР, 1941–45 гол. дириґент Держ. Симфонічної Оркестри СССР; проф. Київ. Консерваторії (з 1947). Чимало творів укр. композиторів були виконані вперше під дириґентурою Р.: третя симфонія Б. Лятошинського, «Героїчна увертюра» В. Косенка, твори В. Гомоляки, Ю. Майбороди, Л. Колодуба та ін.

Рахманівка (VI—14); до 1958 — Олександродар, с. м. т. Дніпропетровської обл., підпорядковане Криворізькій міськраді, положене над р. Інгульцем; 5 300 меш. (1966). Видобуток залізної руди, 2 вапняні зав. Р. заснована на поч. 19 в.

Рахманінов Іван (1826—97), вчений у ділянці механіки, з походження росіянин. З 1857 проф. прикладної математики Київ. Ун-ту (з 1881 – його ректор). Автор праць з заг. питань механіки, проблем аналітичної механіки, гідравліки, теорії пружности, геометрії поверхень.

Рахманінов Сергій (1873—1943), видатний рос. композитор і піяніст, виступав на Україні з концертами, брав участь в орг-ції й відкритті Київ. Консерваторії (1913). Серед його творів є три сольоспіви на слова Т. Шевченка у рос. перекладі («Дума», «Полюбила я на печаль свою» і «Я опять одинок»).

Рахманний (справжнє прізвище — Олійник) Роман (* 1919), публіцист і радіокоментатор, нар. у Львові. За другої світової війни співр. підпільних вид. УПА й УГВР; на еміґрації в Німеччині керівник Укр. пресової служби (1946–48), співвидавець газ. «*Час*» й «*Укр. Трибуна*». З 1949 в Канаді: гол. ред. «*Гомону України*» (1949–51) , чл. ред. журн. «*Сучасність*» (з 1964) і «Нові дні» (з 1970), співр. численних укр. періодичних вид. за кордоном; ст. в голл., норв., франц., англ. і амер. пресі. Окремі вид.: «УПА в Зах. Европі» (1948), «Кров і чорнило» (1960), «На 50-ій паралелі» (1969), «Не словом єдиним» (1971) та ін.

Рації й порції, податок натурою (харчі для людей, паша для коней), який мусіла давати укр. людність моск. війську, що було поставлене на Україні після Полтавської битви (1709).

Рачинський Андрій (бл. 1729 — після 1798), композитор, з шляхетського роду на Підляшші. Освіту здобув у Львові, де протягом 3 літ був дириґентом єпископської капелі. З 1753 – придворний капельмайстер гетьмана К. Розумовського. Сотн. новгородсіверський (1763–81), бунчуковий товариш (1780), гол. II департаменту Новгородсіверської Верховної «Расправы» (1781–96). Автор церк. творів (концертів), приділяв увагу й укр. нар. музиці. Р. завдячує поч. славнозвісна нотна бібліотека Розумовських (згодом у Держ. Публічній Бібліотеці УРСР у Києві).

Рачинський Гаврило (1777—1843), син Андрія, музика (скрипаль-віртуоз) і композитор, родом з Новгорода-Сіверського. Вихованець Київ. Академії (1789–95), де був учнем А. Ведселя, й Моск. Університетської Гімназії, де згодом був (до 1805) вчителем вищої муз. кляси. Після того оселився в Новгороді-Сіверському, де й жив до кін. життя. Відомий як скрипаль-виконавець і композитор. У своїх програмах виконував, крім творів зах.-евр. композиторів, свої варіяції на укр., рос. і поль. нар. пісні. Відома його пісня «Віють вітри, віють буйні». Один з його синів був автором ще однієї укр. «Енеїди», багатої на етногр. матеріял (описи сватання й весілля) й написаної доброю укр. мовою.

Рашевський Іван (1849—1921), маляр і скульптор родом з Чугуєва; учився у мистця Л. Лагоріо у Петербурзі. Відомі картини Р.: «По Десні» (1889), «Десна», «Ставок у саду» (1892); портретна скульптура музиканта Длуського (1889) та ін. Багато творів Р. загинули під час війни 1941–45 рр., деякі зберігаються у Київ. Держ. Музеї Укр. Мистецтва і у чернігівських музеях.

Раштат (Rastatt), м. в Бадені (Німеччина), 24 000 меш. (1964); 1915–18 табір укр. полонених з рос. армії, серед яких захо-

Пам'ятник померлим полоненим у Раштаті (Проєкт М. Паращука)

дами *Союзу Визволення України*, велася просвітня й освідомна робота. У Р. організувалися перші відділи *синьожупанни-*

-ів; виходив ж. *«Розсвіт»*. На цвинтарі Р. пам'ятник померлим укр. полоненим (проєкт М. *Паращука*).

Рдесник (Potamogeton L.), рід багаторічних водяних рослин з родини рдесникуватих, з повзучим на дні кореневищем і довгим та тонким стеблом. На Україні — 17 видів. Найголовніші: Р. гребінчастий (P. pectinatus L. = P. marinus Шестериков) — у річках і озерах, також у лиманах і морських затоках, по всій Україні; Р. кучерявий (P. crispus L.); Р. плавучий (P. natans L.). Обидва останні в озерах, ставках, старицях, рідше в річках, зрідка на півд. Степу. Зарості Р. — місця нересту та нагулу риб. Листки мають багато вапна і тому іноді їх використовують для угноєння. Водоплавні птахи їдять деякі види Р.

Реабілітація, заходи для поновлення доброго імени жертв сталінського терору як після їх смерти, так і за життя. Відразу по смерті Сталіна (1953) для цієї мети створено партійну комісію, підпорядковану Президії ЦК КПСС. Вона мала право переглядати матеріяли з архівів органів безпеки й ін. джерел та збирати і впорядковувати ін. додатки. Перші пропозиції Р. скеровувано після схвалення ЦК КПСС до компетентних судів. У таємній промові на XX з'їзді партії (1956) М. Хрущов звітував, що Військ. Колеґія Верховного суду СССР за час від 1954 реабілітувала 7 679 осіб. Є три роди Р.: повна (прізвища реабілітованих появляються у всіх довідниках та політ. літературі без будь-яких застережень, їхні кн., ст. й ін. праці можуть виходити), Р. з натяком «зробив деякі помилки» (напр., Скрипник; до цієї групи належать перев. зліквідовані держ. і партійні діячі з різних нац. республік та ті, що тільки на поч. співпрацювали з опозицією) і т. зв. гражданська (гром.) Р. (стосується лише анулювання причини арешту, гол. обвинувачень, зфальшованих сталінським терористичним апаратом, у шпигунстві, зраді, шкідництві тощо, але без політ. Р.). Р. не підпадають керівники і співр. великих політ. опозицій 1920 і 1930-их pp.: троцькістів, бухарінців, нац. ухилів тощо. Після упадку Хрущова Р. фактично припинено: час від часу виходять біографії ліквідованих, але без даних про причину смерти.

На Україні реабілітовано, починаючи з 1956, більшість репресованих за час «культу особи» укр. письменників, мистців та деяких учених (із ліквідованих істориків, літературознавців, економістів і соціологів реабілітовано лише одиниці). Були реабілітовані також деякі провідні ком. партійні й військ. діячі, ліквідовані у 1930-их pp., між ними: В. Затонський, П. Любченко, В. Чубар, С. Косіор, Е. Квірінґ, П. Постишев, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, П. Дибенко, Н. Демченко, І. Клименко, К. Сухомлін, М. Хатаєвич, В. Чернявський, Й. Якір та ін. Щойно у 1963 реабілітовано ліквідовані кадри Ком. Партії Зах. України, між ними: О. Васильків, Р. Турянський, М. Заячківський (Косар) та Г. Іваненко (Бараба).

Нереабілітованими залишилися: О. Шумський, В. Шахрай, М. Полоз, А. Річицький, М. Волобуєв, М. Хвильовий й ін. Р. провадилася на вимогу впливовіших партійних і культ. діячів з підкресленням, що реабілітовані були жертвами порушень законности в період «культу особи» Сталіна. За останній час цей факт у довідках про реабілітованих ком. діячів промовчується. Р. не підпадають всі ті, що відстоювали відкрито політ. незалежність України чи й окремішність укр. комунізму.

Б. Левицький

Реалізм, стиль і метода у мистецтві й літературі, а також філос. доктрина, яка вчить, що предмети видимого світу існують незалежно від людського відчування і пізнання. Реалістичні доктрини були розвинуті ще античними греками та середньовіччям, проте найбільший їх розвиток припадає на 19 і 20 в. У мистецтві й літературі Р. прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. Проте поняття Р. дуже широке, реалістичним можна назвати монументальне єгипетське мистецтво, але реалістами є й мистці, які з фотографічною точністю копіюють природу. До популярности Р. спричинилася заг. приступність і зрозумілість його мист. засобів, тому його тенденції в укр. мистецтві проявлялися за кожної доби і як стиль він актуальний і досі.

М. Пимоненко — «Самосуд» (1900)

У мистецтві, найстаріша укр. ікона і стінопис були фактично творами Р., лише що він був підпорядкований приматові форми й усталеного сюжету в композиції; все це було зумовлене вимогами обрядовими. Відхід від цього прин-

ципу помічається вже в 16 в., спочатку в портреті, а згодом і в рел. мистецтві. Зах. барокко в 17 в. принесло з собою нові на той час реалістичні форми і нове розуміння композиції, звільненої від

К. Трутовський «Хворий» (1883)

непорушних давніше правил. Позитивним явищем тут було оживлення мистецтва шляхом наближення його до актуальних проблем людини свого часу, неґативним — затрата суворої дисципліни мист. форми, до якої почало повертатися щойно мистецтво нашої доби, після довгого періоду пересичення Р. і натуралізмом.

У старому укр. **мистецтві** Р. рідко виступав у чистому виді, як це було, напр., у Голляндії або Італії; він був тільки складовою, хоч і основною частиною таких стилів, як барокко, рококо, ампір, клясицизм. У своїх суто реалістичних формах він виступив щойно з пол. 19 в. Реаліст Т. *Шевченко*, з своїм гаслом «ні однієї риски без натури», стояв на межі академізму і тієї клясицистичної традиції, яку в Петербурзі залишили його попередники: Д. *Левицький* і В. *Боровиковський*. Ці елементи, разом з відкриттям укр. сюжету (природи, людини, історії) зробили з Шевченка ту ланку, яка поєднала давнє укр. мистецтво з новим. Фактично добою Р. в укр. мистецтві стала доба *передвижників*, у лавах яких було чимало українців. Частина мистців культивувала т. зв. «ідейний Р.», як М. Ґе, М. Ярошенко, М. Пимоненко; ін., як К. Трутовський, О. Сластьон, П. Мартинович, опрацьовували більш етнотр.-побутові теми, ще ін. — І. Рєпін, С. Васильківський, М. Самокиша, зверталися до іст. і батальних сцен. Реакція проти «об'єктивного» відображування природи почалася з імпресіонізму (І. *Труш*, О. *Новаківський*, М. *Бурачек*), які відкрили чар кольорів і показали, що мистецькість твору незалежна від його зв'язку з реальним світом.

Характерно, що укр. нар. мистецтво не приймало Р. як такого, а завжди намагалося перетворити його своїми стилістичними засобами, де основою були вимоги ритму й гармонії. На сов. Україні спроби ввести в кераміку, вишивку й килимарство реалістичні портрети були настільки невдалі, що їх здебільша залишено.

В літературі укр. Р. почався з пол. 19 в., прийшовши на зміну *романтизмові*, від якого він перебрав захоплення етнографізмом та героїзацію іст. постатей. «Нар. оповідання» М. Вовчка (1857) при всій реалістичній актуальності тем ще забарвлені романтичним фольклором. Далі Р. використовувано з позицій народницьких і просвітянських (С. Руданський, А. Свидницький) та гром.-програмових (особливо О. Кониський). Дальшим етапом Р. була «об'єктивна проза» 80—90-их рр. — І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Б. Грінченка й І. Франка. Вона визначається епічною шириною описів і розповіді, уведенням соц. і нац. тем, поширенням тематики з сел. верств на робітничі й нову інтеліґенцію, поданих на тлі тодішнього розвитку капіталізму в Росії й Австрії. У І. Франка, не без впливу Е. Золя, появляється психологічна мотивація, що набирає рис *натуралізму*. Типові для Р. поезії — вірші Б. Грінченка і П. Грабовського («Громадська поезія»); Франко від реалістичних «Панських жартів» пішов у напрямі психологічно-філос. зрушень, і його «Мойсей» (1905) це вже твір на межі модернізму. Як і в мистецтві, на зміну Р. прийшли ін. напрямки, але Р. фактично ніколи не здавав позицій і, особливо в прозі, був завжди актуальним стилем.

С. Васильківський «Бій запорожців з татарами» (1880)

На сов. Україні Р. — стиль майже обов'язковий і виступає там у формі *соцреалізму*. Соцреалістичні теорії розглядають Р. як основну мету і завершення творчости, тоді як антиреалісти приймають Р. як вихідну пізнавальну базу, на основі якої можна розвивати вищі форми мистецтва. *С. Гординський*

Реальна освіта, система заг. сер. освіти, що має практичне спрямування, і дає

ільш широкі, порівняно з клясичною, знання з природничих, фізико-матем. наук, нових мов, креслення, малювання. Виникнення Р. о. в Рос. Імперії припадає на поч. 18 в., а поширення на 19 і 20 вв. З 1864 в Рос. Імперії (і на Україні), поряд шкіл клясичної освіти, засновувалися реальні 8-річні гімназії, які давали заг. підготовку до вступу у вищі спеціяльні навчальні заклади. За статутом 1872 їх перетворено на *реальні училища*.

Реальне училище, сер. учбовий заклад у Рос. Імперії, у тому ч. і на Україні, з семирічним курсом навчання (у тому ч. 1 рік на додатковому відділі для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади). На відміну від *гімназій* у Р. у. не вивчалися клясичні мови; гол. увага приділялася вивченню математики, фізики, природознавства та креслення. Випускники Р. у. мали вступ до високих техн. і с.-г. шкіл, а з поч. 20 в. також на фізико-матем. і мед. фак. ун-тів. 1920 з наказу уряду УССР Р. у. перетворено на єдині трудові школи. У Галичині й на Буковині існували реальні гімназії з 8-річним і реальні школи з 7-річним курсом навчання. 1906 на Україні було 64 Р. у., у зах. обл. бл. 20 реальних шкіл і гімназій.

Ребет Дарія (* 1913), уроджена Цісик, дружина Лева Р., родом з Кіцманя (Буковина), політ. і гром. діячка, публіцистка, за фахом правник. Виховниця юнацтва ОУН, чл. Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Україні у 1934–38 рр., чл. Проводу ОУН під час нім. окупації України, співзасновниця УГВР, чл. її Президії і Президії Закордонного Представництва УГВР; на еміґрації – в Мюнхені. Від 1954 чл. Політ. Ради фракції ЗЧ ОУН, від 1956 – Політ. Ради ОУН за кордоном. Чл. ред. колеґії і співр. газ. «*Сучасна Україна*», журн. «*Сучасність*» та «*Укр. Самостійник*». Ст. на політ. і гром. теми.

Ребет Лев (1912—57), політ. діяч, публіцист і правник, родом з Стрия. В'язень поль. тюрем за приналежність до ОУН, у 1934–38 провідник Крайової Екзекутиви ОУН у Зах. Україні. На еміґрації виступив під час конфлікту в ОУН у 1940 по боці фракції Бандери, 1941 заступник гол. Укр. Держ. Правління у Львові, очоленого Я. *Стецьком;* згодом в'язень у нім. концентраційному таборі в Освєнцімі (до 1944); з 1945 в Мюнхені. Після розриву опозиції в ЗЧ ОУН з Бандерою у лютому 1954 очолював до 1956 другу фракцію ЗЧ ОУН, а після зміни її назви на ОУН за кордоном — гол. її Політ. Ради; з 1950 чл. Закордонного Представництва УГВР і гол. його Ради Референтів. 12. 10. 1957 згинув у Мюнхені від руки больш. аґента Б. Сташинського. Р. на еміґрації був співр. газ. «*Укр. Трибуна*», «Час» та «*Сучасна Україна*», ред. тижневика, а потім місячника «*Укр. Самостійник*». З 1952 доц., з 1954 проф. держ. права УВУ, автор наук. та публіцистичних праць з галузі політики, соціології, права, серед ін. «Формування укр. нації» (1951) і «Теорія нації» (1956).

Л. Ребет

Ребро Петро (* 1932), журналіст і поет родом з Запоріжчини. У 1950-их рр. працював у обл. газ. Запоріжжя, з 1959 — старшим ред. Запор. книжково-газетного в-ва. Як поет друкується з 1955. Низка зб. ліричних і сатиричних поезій, а також книжок для дітей; п'єси, документальна повість «Грім під Запоріжжям» (1969).

Ревай Федір (1888—1945), закарп. політ. і осв. діяч, брат Юліяна (див.); чл. гол. виділу «Просвіти» в Ужгороді, 1928–35 посол до крайового представництва Підкарп. Руси від соціял-дем. партії, з якої його виключили чехи 1937 за укр. «націоналізм»; співвидавець газ. «*Нова Свобода*» (1938–39). Під час автономної Капр. України (1938–39) гол. *Укр. Нац. Об'єднання*, посол до сойму Карп. України, дир. держ. друкарні у Хусті; репресований угор. владою у 1939–44. У 1945 заарештований і вивезений аґентами «Смерш», загинув у сов. тюрмі.

Ф. Ревай

Ревай Юліян (* 1899), визначний політ. і осв. діяч Закарпаття, родом з с. Мирча; педагог; 1922–35 працював у Рефераті мін-ва шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні Підкарп. Руси, співзасновник, згодом гол. *Учительської Громади*, секретар *Пед. Т-ва Підкар. Руси*, крайовий звітодавець Пласту на Закарпатті. Р. був автором і упорядником ряду підручників для нар. шкіл, ред. ж. «*Учитель*» (1924–35), видавець суспільно-госп. ж. «*До Перемоги*»

Ю. Ревай

(1935–38). Р. був активний у закарп. філії чехо-словацької соц.-дем. партії, від якої був вибраний до празького парляменту (1935–39). Як посол і перший заступник гол. Центр. Укр. Ради був іменований чл. автономного карпато-укр. уряду в жовтні 1938; у парляменті був співавтором закону про автономний устрій Карп. України. Р. один з основоположників *Укр. Нац. Об'єднання;* чл. уряду (мін. торгівлі, транспорту, праці), 14. 3. 1939 мін. закордонних справ, а пізніше і гол. уряду Карп. України. Разом з ін. чл. уряду Р. робив заходи у Відні, Берліні й Братіславі за припинення угор. репресій проти укр. діячів та за допомогу втікачам з Карп. України. У 1945 був заарештований сов. органами у Празі, звідки вдалося йому втекти до амер зони Німеччини, де був активний як чл. гол. управи *ЦПУЕН*. З 1948 у ЗДА – гол. допомогового об'єднання «Самопоміч» та дир. канцелярії *УККА* (1949–57), гол. федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» (з 1954), гол. Карп. Дослідного Центру і дир. *Укр. Ін-ту Америки* у Нью-Йорку.

Ревакович (Rewakowicz) Генрик (1837–1907), поль. дем. і нар. (з 1907 гол. партії Stronnictwo Ludowe) діяч і публіцист у Галичині укр. роду, довголітній (1884–1907) гол. ред. щоденника «Kurjer Lwowski», що у ньому в 1887–97 рр. співпрацював І. *Франко*.

Ревакович Тит (1846—1919), суддя, гром. діяч, чл.-засновник НТШ, правний дорадник т-ва «Просвіта» у Львові і його почесний чл., організатор і гол. філії «Просвіта» м. Львова з 1914, гол. *Товариства опіки для еміґрантів ім. св. Рафаїла*. співред. «Зорі» (1888); праці про О. Федьковича, Л. Кобилицю (ЗНТШ, т. CXXVI–CXXVII, 1918) та ін., ст. в пресі.

Ревенко Андрій (* 1933), статистик, фахівець з порівняння статистичних метод, вживаних в СССР і на Зах.; співр. Ін-ту Економіки АН УРСР. Кілька рр. працював у Статистичному Бюрі Орг-ції Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, був представником України на ряді міжнар. статистичних конференцій. Кн. «Сопоставление показателей промышленного производства СССР и США» (1966), «Промышленная статистика США» (1971) та ін.

Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК), провідна установа орг.-ідейного об'єднання зах.-укр. кооперації у Галичині, згодом на укр. землях під Польщею з осідком у Львові. Заснований 1904 під назвою Крайового Союзу Ревізійного (КСР) для встановленої законом періодичної перевірки діяльности об'єднаних кооператив усіх видів і ступенів на території Галичини. Тому що КСР перебрав від *Крайового Союзу Кредитового* (заснованого 1898) справи орг-ції кооп. спілок усіх видів, він поширив також свої завдання: дбати про розвиток об'єднаних кооператив, засновувати нові та розбудовувати їх госп. об'єднання, поліпшувати їх діловодство та поглиблювати й поширювати кооп. ідеї серед укр. громадянства. Між щорічними зборами делеґатів об'єднаних кооператив (найвищого органу КСР) його статутову і гром. відповідальність репрезентувала Рада, обирана з 12 чл. Поточні справи полагоджував Виділ (від 1912 т. зв. Постійний Виконавчий Комітет) і призначуваний ним дир. канцелярії КСР. Гол. Ради КСР у 1904–14 рр. був К. *Левицький*, його заступником і керівником Виділу та гол. ідеологом

Ревізори РСУК, з нагоди ювілейного свята 1934. Сидять: (зліва направо) П. Бакович, І. Грабар, І. Василик, К. Ґуран, В. Кипріян. 1 ряд: М. Мельничук, О. Кіцера, І. Стернюк, В. Ольховий, М. Капуста, Е. Павлюк, Л. Кобилянський, І. Боднар, Л. Кульчицький. 2 ряд: О. Охрим, Б. Головка, А. Гладій, Александрович, М. Біганський, З. Петрів, Т. Мисак, Д. Кульчицький, Д. Квасниця, І. Ольховий, П. Панченко. 3 ряд: В. Кубаєвич, Д. Ерстенюк, Б. Дуткевич, А. Лобачевський, Д. Кульчицький, Р. Раковський, О. Зибенко, М. Стефанівський, П. Базилевич, І. Семянів, Я. Маренін

кооп. руху К. *Паньківський*, який до 1908 редаґував також місячний журн. КСР «*Економіст*» (пізніше – А. *Жук*, що був ред. популярного місячника КСР «*Самопоміч*»). Дир. канцелярії і старшим ревізором до 1914 був О. Саєвич, першими сталими ревізорами: Б. Дуткевич, О. Скрентович, М. Павлюк. а відтак І. Филипович, П. Ґлодзінський, І. Стернюк, В. Ольховий. КСР у 1914 об'єднував 609 кооператив; 1912 на 557 кооператив було 339 (60,9%) кредитових.

Після воєнного знищення й відбудови та пожвавлення кооп. руху від 1921 (на підставі поль. кооп. закону 1920) спільними зусиллями гол. гром. орг-цій та їх виконавчого органу Крайового Комітету Кооператив поширився обсяг діяльности КСР і вага його провідної ролі у кооп. будівництві. Ч. кооператив збільшилося. діяльність КСР поглибилася. 1928 відбулася реорганізація КСР; він прийняв назву Ревізійного Союзу Укр. Кооператив; новий статут нормував поділ праці поодиноких органів РСУК: заг.

рів, Ради та її президії і тричленної дирекції. Заг. збори делеґатів об'єднаних кооперативів — найвищий орган РСУК («кооп. парлямент») заслухували і схвалювали звідомлення виконавчих органів, накреслювали нові напрями праці й вибирали Раду РСУК. Рада стежила за виконанням статутових постанов об'єднаних кооперативів і постанов Заг. зборів, приймала поревізійні звідомлення та передавала поревізійні доручення до різних клітин кооп. орг-ції. Постійно від імени Ради діяла її Президія у складі гол., двох заступників, секретаря й скарбника. Вона схвалювала правила діловодства для дирекції та підтверджувала її пропозиції у персональних справах працівників РСУК, вирішувала приналежність кооперативів до відповідних фахових союзних об'єднань, визначала щорічний вписовий внесок для чл.-кооперативів, скликала кооп. з'їзди і конференції, полагоджувала непорозуміння між союзними кооперативами чи їхніми органами та ін. Всі важливі рішення в РСУК ухвалювали спільно президія Ради і дирекція. Довголітнім (1922–44) гол. ради та її президії був Ю. *Павликовський*. Рада і її президія були дорадчим органом тричленної дирекції, обираної заг. зборами і колеґіяльно відповідальної. Чл. дирекції очолювали три гол. відділи РСУК: фінансово-адміністративний, ревізійний і орг.

Фінансово-адміністративний відділ під керівництвом І. Филиповича (після смерти 1943 — його заступив Р. Левицький) полагоджував справи внутр. господарювання РСУК, виконання бюджету, адміністрацію вид. РСУК, в-во друків і ділових кн. для кооперативів; при ньому була бібліотека. Ревізійний відділ під керівництвом (1929–44) М. *Капусти* (його заступник І. Грабар, згодом Т. Мисак) відповідав за періодичну, законом приписану перевірку кооперативів (не менше як раз на два роки). У 1938 у ревізійному відділі працювало 53 особи, у тому ч. 50 ревізорів (1943–73). До 1934 ревізорів призначувала Рада РСУК; згодом новий поль. кооп. закон вимагав додатково спеціяльного іспиту ревізорів й підтвердження їх Держ. Кооп. Радою. Ревізори мали перев. вищу екон. освіту. Крім перевірки кооперативів, вони вели орг.-інструкторську та ідеологічну кооп. роботу у своїх р-нах, брали активну участь у інструкторських і орг. колеґіях округ. викладали на кооп. курсах.

З розвитком кооп. будівництва при Ревізійному Відділі РСУК утворені були спеціяльні групи ревізорів для окремих секторів кооперативів під керівництвом досвідчених інспекторів. Кредитові кооперативи очолював І. Ольховий, молочарські — О. Зибенко, міські споживчі — Д. Квасниця, сіль.-госп. для заг. закупу й збуту — І. Грабар, а різні ін. — З. Петрів і І. Стернюк.

Найбільше був розбудований орг. відділ, очолюваний у 1929–39 О. *Луцьким* (він же і гол. дир. РСУК), у 1941–44 І. Ґрабарем. У ньому зосереджувалися заснування нових кооперативів, творення округових і пов. союзів і крайових госп. централь, координація їх співпраці, правне оформлення й захист, збільшення кооп. членства, підвищення фахового знання керівництв кооперативів тощо. Вибрані інспектори ревізійного відділу творили центр. орг. колеґію і були відповідальними референтами окремих секторів кооп. орг-ції; вони підтримували зв'язки з орг. відділами при госп. централях, окружних і пов. союзах і українбанках. При їх участі відбувалися конференції територіяльних орг. колеґій, у яких брали участь представники всіх секторів і ступенів кооперативів да-

Будинок РСУК у Львові

ної округи, часто також з участю представників ін. місц. гром. орг-цій. До складу орг. відділу входили реферати: кооп. пропаґанди (референт З. *Пеленський*), зв'язку з Укр. жін. кооп. ґільдією при Союзі Українок, яка була й чл. Міжнар. кооп. ґільдії (референт І. Гладка), кооп. вишколу і шкільництва, кооп. в-ва (місячники «*Кооп. Республіка*», ред. К. Коберський, «*Кооп. Родина*», ред. Р. Купчинський, тижневик «*Госп.-Кооп. Часопис*», ред. В. Софронів-Левицький, та кооп. книжкові вид.). При РСУК працювало статистичне бюро під проводом А. *Жука* та правний відділ під керівництвом М. *Корчинського*, по його смерті (1937) — Д. Бречки.

РСУК намагався охопити орг. діяльністю всі укр. землі, які перебували 1920–39 у межах Польщі. Вже 1921 РСУК нав'язав співпрацю з бюром Волинської Кооперації у Крем'янці, 1927 створив у Луцькому інспекторат з обсягом діяльности на півн.-зах. землі (гол.

працівники: Л. Кобилянський, А. Лобачевський, М. Стефанівський та ін.), але новий поль. кооп. закон 1934 обмежив діяльність РСУК лише трьома сх. гал. воєводствами (тоді від РСУК відпало 430 кооператив). 1939 РСУК об'єднував 3 455 кооператив, у тому ч. 2 360 (69%) с.-г. кооператив для заг. закупу і збуту з 27 їх пов. і округовими союзами та крайовою централею *Центросоюз;* 143 районові молочарні з централею *Маслосоюз;* 115 більших кредитових кооператив Українбанків і 573 сіль. каси райфайзенського типу й ін., об'єднаних у централю *Центробанк*; 194 споживчі кооперативи міськ. типу, об'єднані у *«Народній Торгівлі»*, яка мала також у Галичині 18 філій і 27 складів. Решта кооператив припадала на виробничі, видавничі, будів., здоров'я (у Ременові, Боднарові, Цеблові), жін. з централею *Укр. Народне Мистецтво.*

Під час першої окупації Галичини большевиками, влада ліквідувала РСУК. За нім. окупації (1941–44) РСУК відновлено, однак його діяльність була обмежена (див. стор. 1 129); йому згодом були підпорядковані ревізійні відділи у Любліні (дир. М. Мельничук) та Кракові (дир. І. Фостаківський). Разом у 1944 було об'єднаних Патронатом РСУК 4 624 кооперативи з їх пов., окружними і центр. госп. надбудовами. Друга сов. окупація Галичини принесла з собою остаточну ліквідацію РСУК

За час своєї діяльности РСУК був чл. Міжнар. Кооп. Союзу, а його делеґати брали активну участь у міжнар. кооп. конґресах.

Докладніше про історію й працю КСР і РСУК див. ЕУ 1, 1118–24 стор. і *Кооперація* (стор. 1127–29; також там і докладніші статистичні дані), про пресу, що її видавав РСУК — стор. 1123–24.

Література: Жук А. Укр. кооперація в Галичині. К.—Л. 1913: «Кооп. Республіка» (1928—38 рр.); Витанович І. Історія укр. кооп. руху. Нью-Йорк 1964. *І. Витанович*

Ревізії, переписи населення в Рос. Імперії, яке повинно було платити подушний податок і відбувати *військ. службу.* Р. почали впроваджувати на поч. 18 в., коли подвірне оподаткування змінилося *подушним.* Крім того, Р. обліковувалась більшість населення, що не платила податків (духівництво, відставні солдати з їхніми родинами й ін.) і жіноцтво (у 6 Р.), отже Р. охоплювали бл. 95% населення. Р. були проведені 1719, 1744, 1763, 1782, 1795, 1811, 1815, 1833, 1850 1857; на Україні (крім Слобожанщини, де Р. провадилися й раніше) — з 1782. Кожна Р. тривала кілька рр. Всі особи, в процесі Р. внесені до т. зв. «ревізьких казок» (вони відмічали стан, вік за попередною і поточною Р., народження, смерть, продаж, а у 18 в. також національність), називалися «ревізькими душами». Р. — цінне джерело пізнання чисельности, розміщення та складу населення України.

Ревінь (Rheum L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини гречкуватих, з довгим міцним корінням і простими дуже великими листками, стебло до 2 м заввишки. Деякі види Р. з давніх часів культивують як городні, лікарські й декоративні рослини. На Україні найбільше вирощують: Р. хвилястий (R. undulatum L.) і Р. чорноморський (R. rhaponticum L.). На їжу використовують молоді соковиті хвостики прикореневих листків: з них виготовляють компоти, киселі, конфітури, соки, цукати та ін. Коріння й кореневища Р. тангутського (R. palmatum L. var, tanguticum Maxim.) уживають в медицині як послабляючий і зв'язуючий засіб.

Ревкоми, рев. комітети, місц. і ширші територіяльні центри рев. боротьби за повалєння існуючої влади; утворені рос. компартією спочатку з метою здійснення больш. перевороту в Росії, згодом і на Україні. Влітку 1918 виникли укр. боротьбістські військ.-рев. комітети для боротьби з гетьманатом, а потім з Директорією. У вересні Всеукр.-військ. рев. комітет ЦК КП(б)У, створений на території Росії, розпочав формування червоних укр. військ. частин. У листопаді 1918 передав владу *Тимчасовому Роб.-сел. урядові України.*

Після усунення большевиків вдруге з України для підготовки нового наступу сов. військ і революціонізування сел. мас проти *Денікіна* 11. 12. 1919 постав *Всеукр. Рев. Комітет*, що складався з укр. большевиків та боротьбістів.

1919 існував також антибольш. *Всеукр. Рев. Комітет* з метою координувати повстанські дії проти рос. больш. влади на Україні.

Ревна, р. у півн. частині Придніпровської низовини, ліва притока Снові (сточище Дніпра); довж. — 81 км, сточище — 1 660 км², ширина річища 5–40 м.

Рево Михайло (1889—1962), мікробіолог, д. чл. Укр. Академії С.-Г. Наук, нар. у м. Кролівці на Чернігівщині; з 1925 — проф. Київ., потім Казанського і Харківського ветер. ін-тів. Р. автор праць з питань мікробіології, вірусології та імунітету. Дослідження Р. по вивченню антигенної структури окремих збудників інфекційних захворювань с.-г. тварин, нових методів діягностики та профілактики є цінним вкладом у науку; автор підручників: «Основи мікробіології» (Х. 1929), «Курс спеціяльної мікробіології», (Х.-К. 1931) та «Ветеринарная микробиология» (М. 1958).

«**Революция и Национальности»,** місячник *Ради національностей* ЦВК СССР, виходив у Москві 1930–37. Важливе джерело для вивчення нац. політики в СССР за той період; багато матеріялів стосується України. «Р. и Н.» замінив ж. «Жизнь национальностей», що виходив у Москві 1921–24.

Революційна Українська Партія, див. *РУП.*

«Революційне Право», правничий ж., орган Наркомату Юстиції УРСР, постав на базі об'єднаних ж. «Вісника Радянської Юстиції» та «*Червоного Права»;* виходив неперіодично у Харкові (1931–36) в Києві (1937–41) як двотижневий орган Наркомату Юстиції, Верховного Суду та Прокуратури УРСР. Ж. обговорював питання сов. права, суд., прокураторсько-слідчої та адвокатської практики. Вийшло 173 чч.

Революційні трибунали (ревтрибунали), спец. суд. органи, створені большевицькою владою після перевороту в Росії, а згодом на ін. зайнятих територіях. На Україні Р. т. впроваджено декретом харківського сов. уряду з 4. 1. 1918. На поч. 1919 — органи місц. больш. *ревкомів.* 15. 4. 1919 утворено Верховний Р. т. при ВУЦВК для розгляду особливо важливих справ. У грудні 1922 у зв'язку з заг. суд. реформою в УССР Р. т. скасовано. Р. т. розправлялися з ворогами сов. системи (за «контррев. злочини») позаправними методами. Критерієм правосуддя була рев. доцільність, а суддями і виконавцями брутальні чекісти. Р. т. вславилися терором проти політ. та клясових противників. Див. також *Військові суди, ВЧК, Терор.*

Ревуха, р. на Придніпровській височині, ліва притока Ятрані (сточище Бога); довж. – 53 км, сточище – 439 км^2, пересічна шир. річища 5 м.

Ревуцький Аврам (1889—1946), жид. журналіст і політ. діяч, нар. в Смілі, студіював у Одесі й Відні, писав жид. (ідіш) і рос. мовами, працював у ред. газ. «Одесский Листок». Належав до жид. соціял-демократів сіоністичного напряму (Поалей-Ціон). За Центр. Ради був товаришем мін. жид. справ, у грудні 1919 став мін. жид. справ УНР. Після упадку укр. державности перебував у зах. Европі, Палестині й ЗДА. Автор праці «Ін ді швере Туґ фун Украініє» (1924) та ін.

Ревуцький Валеріян (* 1911), театрознавець, педагог і театральний критик, нар. у с. Іржавець (Чернігівщина), син Дмитра Р.; закінчив Моск. Театральний Ін-т (1941) і Торонтський Ун-т. У 1942–43 мист. керівник театру-студії «Ґроно» у Києві, 1941—42 викладач іст. укр. театру в Києві (Муз.-Драматична Консерваторія), 1943—44 у Львові (Театральна Студія при Ін-ті Нар. Творчости). Від 1960 проф. Департаменту слов. студій при Ун-ті Бріт. Колюмбії (Ванкувер). Кн. «П'ять великих акторів» (1955), розвідки і ст. з іст. театру і драми в укр., рос. та англ. журн.

В. Ревуцький

Д. Ревуцький

Ревуцький Дмитро (1881—1941), музикознавець, фолкльорист і муз. діяч, родом з с. Іржавця на Чернігівщині, брат Левка Р.; закінчив іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту (1906). У 1918–32 рр. проф. Київ. Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, співр. Етногр. Комісії АН УРСР (з 1923), згодом переслідуваний сов. владою й звільнений з праці; 1938 поновлений як старший наук. співр. Ін-ту Фолкльору АН УРСР й як викладач Київ. Театрального Ін-ту. Забитий разом з дружиною у Києві в грудні 1941 під час нім. окупації. Р. значно спричинився до піднесення й поширення муз. культури на Україні, як організатор численних концертів, виконавець нар. пісень і дум, перекладач текстів творів різних евр. композиторів, вчитель-викладач муз. і з музикою пов'язаних дисциплін і ред. численних нотних вид. (твори світових композиторів, вокальні твори Бетговена, «Гал. пісні» в обробці Л. Р., «Дуети М. Лисенка», «Коз. та іст. пісні», три зб. укр. нар. пісень п. н. «Золоті ключі» та ін.). Р. переклав для Київ. Оперного театру лібретта опер: «Викрадення з Сералю» Моцарта, «Пророк» Маєрбера, «Фавст» Ґуно, «Паяци» Леонкавалльо, «Руслан і Людмила» Ґлінки, «Алеко» Рахманінова. Р. автор бл. 60 наук. праць, м. ін. «Укр. думи та пісні історичні» (1919), «Андріяшіяда» — опера-сатира М. Лисенка (1930), «Гулак-Артемовський і його комічна опера «Запорожець за Дунаєм» (1936), «Лисенко — хоровий дириґент» (1937), «Шевченко і нар. пісня» (1939), «Автобіографії М. Лисенка» (1940), «Живе слово» – підручник мист. читання (1923). *В. Витвицький*

Ревуцький Левко (* 20. 2. 1889), визначний композитор, педагог і муз.-гром. діяч, чл. АН УРСР, брат Дмитра Р., родом з с. Іржавця на Чернігівщині. З 1903 був учнем М. *Лисенка,* спершу в приватній муз. школі М. Тутковського в Києві,

згодом у Муз.-Драматичній Школі М. Лисенка. З 1907 студіював право в Київ. Ун-ті. З того часу походять його перші твори для фортепіяна: соната, прелюдії, вальси і концерт для фортепіяна з оркестрою. У 1913–16 вчився композиції у Київ. Консерваторії в клясі Р. Ґлієра. У 1918–24 перебував у Прилуці. Там написав кантату «Хустина» (за Шевченком) для хору, солістів і фортепіяна, пізніше в оркестровій ред. (1944). З 1924 у Києві викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, з 1934 – Київ. Консерваторії. Під час другої світової війни Р. був керівником катедри історії й теорії музики Ташкентської Консерваторії. Р. виховав цілу ґенерацію нинішніх укр. композиторів: М. Дремлюга, В. Гомоляка, О. Андреєва, Ґ. Жуковський, Ю. і П. Майбороди, В. Кирейко, А. Филипенко, С. Жданов, А. Коломиєць, О. Зноско-Боровський, Л. Левитова, В. Рождественський, Л. Грабовський та ін. Гостро скритикований за фортепіяновий концерт (2, 1934), Р. дуже обмежив свою композиторську творчість, зосередившися майже виключно на професорській діяльності та ред. раніше написаних творів.

Р. автор творів великих муз. форм: соната для фортепіяна, дві симфонії (друга на теми укр. нар. пісень 1926, у новій ред. 1940, один з найкращих творів Р.), два концерти для фортепіяна. Ці твори написані з тонким знанням виконавчого апарату, одні з перших в укр. муз. літературі. Також у творах менших форм (фортепіянові прелюдії, твори для скрипки й віольончелі з фортепіяном) Р. дуже ориґінальний свіжістю муз. мови й техн. прийомами. Серед вокальних творів відзначається кантата «Хустина», як і прекрасні обробки нар. пісень для голосу з фортепіяном, в яких особливо цікаві фортепіянові партії, трактовані наскрізь самостійно (окремі зб. «Гал. пісні», «Сонечко», «Коз. та іст. пісні»). Ін. вокальні твори: 4 квартети, твори для хору з фортепіяном («Про Кармелюка», «Три пісні») та ін. Муз. мова Р. значною мірою новаторська, частково романтична, співзвучна музиці поч. 20 в. Разом з Лятошинським Р. найбільш відповідальний за розвиток укр. муз. культури за останні 50 рр. Р. був ред. повного вид. творів М. Лисенка і співред. опери Лисенка «Тарас Бульба», фортепіянового концерту В. Косенка.

Л. Ревуцький

Література: Кисельов Г. Л. М. Ревуцький. К. 1949; Шеффер Т. Л. М. Ревуцький. К. 1958; Бялик М. Л. Н. Ревуцкий. М. 1963; Клин В. Л. Ревуцький. Композитор-піяніст. К. 1973.

А. Рудницький

«Revue des Études Slaves» (RÉS), журн. слов'янських студій, вид. Ін-ту Слов'янознавства Паризького Ун-ту, що виходить у Парижі з 1921. Крім ст. і нотаток RÉS містить хроніку публікацій слов'янських народів. У 1921–69 появилося 48 тт. RÉS за ред. А. Мейе, П. Бойє, А. *Мазона*, А. Ваяна (найдовше редаґував А. Мазон).

Українїстика RÉS представлена ст. О. *Курило*, І. *Борщака*, Ю. *Шевельова*, М. *Шеррер*. Хроніку україністики опрацьовували: А. Мазон, А. *Мартель*, Б. *Унбеґаун*, І. Борщак, М. Шеррер.

«Ревю „Прометей"» («La Revue de Prométhée»), двомісячник франц. мовою, присвячений вивченню питань нерос. народів Сх. Европи, Центр. і Півн. Азії, окупованих СССР («прометейські» народи), виходив у Парижі в 1938—40, у деякій мірі як продовження ж. «*Прометей»*; ред. О. *Шульгин*, чл. ред. М. *Ковальський*. «Р. П.», крім ст. на політ. теми, заторкував іст. та культ. проблематику і присвячував багато місця Україні. Вийшло 9 чч.

«Ревю Українієн» («La Revue Ukrainienne»), ілюстрований укр. інформаційний місячник франц. мовою, орган СВУ, виходив у Льозанні (Швайцарія) 1915–17; ред. А. *Зеліб*, згодом Є. *Бачинський* при співпраці А. *Жука*.

Рев'юк Омелян (1887—1972), амер.-укр. гром. діяч, нар. у с. Перерослі, Надвірнянського пов. (Галичина); з 1912 у ЗДА. Один з засновників *Федерації Українців у Злучених Державах* (1915), гол. *Об'єднання Укр. Організацій в Америці* (з 1927); співред. (з 1920) і гол. ред. (1926–33) щоденника *«Свобода»*. Автор брошур: «Польща йде! Та не одна, а дві!» (1917), «Ukraine and the Ukrainians» (1920), ст. з історії укр. імміґрації в ЗДА, упорядник зб. «Polish Atrocities in Ukraine» (1931) тощо.

О. Рев'юк

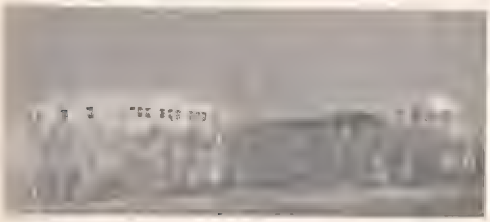
Реґенсбурґ (Regensburg), м. в Баварії, 125 000 меш. (1961), важливий зал. вузол і річковий порт на гор. Дунаї. Торг. зв'язки з княжою Руссю з кін. 11 в. У 1945–49 укр. табір переміщених осіб в оселі Ґанґгофер-Зідлюнґ з бл. 7 000 меш. (гол. табору: Кліш, Артимович); парафії обох укр. церков, *УТГІ*, гімназія й ін. школи; тижневик «Слово», театр В. Блавацького, кооператива «Укр. Мистецтво».

Редедя, кн. касогів (черкесів), який у війні з *Мстиславом Володимировичем* у 1022, щоб не винищувати військ, запропонував закінчити конфлікт двобоєм, у якому Р. загинув; ця подія знайшла відгомін у «Слові о полку Ігореві».

Редемптористи, монаший чин Найсвятішого Ізбавителя (Спасителя; ЧНІ), заснований 1732 учителем Церкви Альфонсом Ліґорієм у Неаполі для проповідницьких місій і духовних вправ, поширений з кін. 18 в. поза Італією у різних країнах Европи, тепер по всьому світу (1973: 36 провінцій, 41 віцепровінція і місія з 7475 чл., 671 дім, 27 ієрархів, 1 кардинал, 4 апостольські префектури).

Укр. вітка Р. постала заходами митр. А. Шептицького, який 1911 поселив Р. з Бельгії, які прийняли гр.-кат. обряд, в *Уневі* б. Перемишлян, а потім у Збоїськах б. Львова (гімназія з інтернатом, новіціят). Найбільший центр укр. Р. мали у Голоску В. б. Львова (дім філос.-богословських студій), місійні доми існували у Станиславові, Ковелі на Волині (резиденція єп. М. *Чарнецького*), у Львові (осідок протоігумена) і в Тернополі. Разом гал. віцепровінція нараховувала на 1946 96 чл. На Закарпатті Р. мали доми у Михайлівцях й у Хусті (24 чл.). Ч. Р. на Україні тепер невідоме.

У Канаді перший дім Р. засновано в Йорктоні заходами о. Ахілла Деляре

Церква, манастир і колеґія св. Йосифа оо. Редемптористів у Йорктоні (Саск., Канада)

(1913), згодом у Айтуні, Роблині (з гімназією), Торонто, Медововейлі (дім філос.-богословських студій), Вінніпезі (осідок протоігуменату). У Йорктоні Р. видають кн. рел. змісту та місячник «*Голос Спасителя*» (укр. і англ. мовами) і богословський квартальник «*Логос*». У ЗДА існують доми Р. у Ньюарку й Вашінґтоні. Кан.-Амер. Провінція укр. Р. нараховує тепер понад 50 чл.-отців і братів.

Визначними піонерами укр. вітки Р. є: А. Деляре, письм. Й. Схрейверс, Й. Девохт; місіонерами: Ґ. *Шишкевич*, С. Бахталовський, В. Породько (†), З. Ковалик (замордований большевиками у Львові 1941). Владики чл. чину Р.: єп. Микола Чарнецький (†), митр. Максим *Германюк* у Вінніпезі, єп. Володимир *Маланчук* у Франції, єп. Василь Величковський у Львові (від 1972 у Вінніпезі, єп. Луацький, †) та єп.-помічник у Торонто — Михайло Руснак (для словаків гр.-католиків). *єп. В. Маланчук*

Реденс Стах (Станислав), поль. большевик, чекіст; друг Ф. Дзержинського, чоловік сестри жінки Сталіна Алілуєвої, з кін. 1920-их рр. до лютого 1933 був начальником ДПУ України; відповідальний за терор на Україні в той час, зокрема проти кол. петлюрівців і УАПЦ, за розкуркулювання і поч. голоду. Пізніше начальник НКВД у Москві, згодом працював у Грузії, в Казахстані; розстріляний Берією у 1938, за М. Хрущова реабілітований.

Редиска (Raphanus sativus var. radicula Pers.), однорічна коренеплідна городня рослина з родини хрестоцвітих. В їжу вживають коренеплоди, які містять вуглеводи, білкові речовини, мінеральні солі, вітаміни (C, B_1, B_2, PP) тощо. На Україні поширені сорти: Рубін, Червона з білим кінчиком, Льодяна бурулька та ін.

Редька (Raphanus sativus var. hybernus L.), дворічна коренеплідна городня рослина з родини хрестоцвітих. В їжу використовують коріння (містять товщі, вуглеводи, білкові речовини, вітаміни C, P) з гострим смаком, що пожвавлює травлення; споживають сирою.

Редькин Петро (1808—91), філософ права і педагог, геґельянець, видатний представник лібералізму, нар. у м. Ромні; вчився в Ніженській Гімназії (згодом ліцей), потім в ун-тах у Москві, Дерпті та Берліні. Проф. енциклопедії права Моск. (1835-48) та Петербурзького (1863—78; у 1873—76 — його ректор) ун-тів, чл. Держ. Ради. Автор праць про філософію Геґеля («Обозрение Гегелевой логики» 1841 й ін.) та цінної історії філософії права (лише античної доби) «Из лекций по истории философии права в связи с историей философии вообще» (I—VII, 1889—91). Пед. ст. Р. були перевидані у 1958 («Избранные педагогические сочинения», М.).

Реєстрові козаки, частина укр. козацтва, прийнята на воєнну службу поль.-лит. владою і записана в окремий список — реєстр, звідки й назва Р. к. Спроби орг-ції Р. к. сягають 1524, у якому В. кн. лит. і король поль. *Жиґмонт I* доручив Семенові Полозовичу і Кримтофові Кмитичу організувати коз. відділ на держ. службу. Через брак фінансів цей проєкт не реалізовано. Подібна доля зустріла пропозицію черкаського старости О. *Дашковича* у 1533, а також заходи Жиґмонта I 1541. Коли укр. старости намагалися організувати коз. відділи гол. для протитат. боротьби, поль. королі вважали, що створення урядових коз. формацій допоможе контролювати

коз. рухи й стримувати протитат. акції козаччини. Військо Р. к. було створене універсалом короля *Жигмонта-Авґуста* II 2. 6. 1572, коли було доручено коронному гетьманові Ю. Язловецькому найняти з низових козаків на службу 300 осіб. Відтоді зустрічаємо назву Р. к. на противагу нереєстровим козакам, які були поставлені у напівлеґальне становище. Р. к. звільнено від юрисдикції льокальних урядів і піддано владі «коз. старшого» (перший «старший» — шляхтич Ян Бадовський). За Стефана *Баторія* реєстр збільшено до 600 козаків і коз. старшим призначено черкеського старосту М. *Вишневецького*. Р. к. одержали додаткові привілеї: звільнення від податків, право землеволодіння, самоуправління з назначеною старшиною; вони мали свій прапор, літаври й ін. інсиґнії. Р. к. одержували платню грішми й одягом; їм передано на власність м-ко *Трахтемирів* з *Зарубським манастирем* для розміщення арсеналу і військ. шпиталю. Р. к. дістали офіц. назву Запор. або Низового війська, чим уряд хотів підкреслити, що справжнє Запор. військо — *Запор. Січ* юридично для нього не існує. Р. к. були зобов'язані відбувати службу на Наддніпрянщині й посилати за наказом поль. уряду залоги на Дніпрові пороги. Намагання короля Стефана Баторія і його наступників контролювати через реєстр зростання укр. козацтва виявилися марними. Консолідаційний процес козаччини під кін. 16 в. концентрувався навколо двох різних осередків: Запор. Січі на Низу і Трахтемирова. Січ стала вогнищем незалежного рев. козацтва, а Трахтемирів реєстрового, яке репрезентувало назагал консервативні коз. кола. Після коз. повстань на Україні у 1580-их рр. уряд видав 25. 6. 1590 новий універсал в справі орг-ції Р. к. і збільшив їх ч. до 1 000; їм передано фортецю в Кременчуці. Під час воєн уряд Речі Посполитої підносив на деякий час реєстр (напр., у час війни з Москвою до 10 000 у 1618, до 20 000 у 1620). Згодом, 1625 ч. Р. к. установлено на 6 000 і їм надано право вибору гетьмана, якого мав затвердити король. За *Переяславською угодою 1630* ч. Р. к. збільшено до 8 000; після придушення коз. повстань, до яких приєдналися Р. к., їх ч. зменшено до 6 і 5 000 і відібрано їм право вибору власної старшини і суду. Під час вибуху повстання Б. Хмельницького 1648 більшість Р. к. перейшла на його сторону і спричинилася до поразок Польщі. Заходи поль. уряду обмежити шляхом договорів ч. Р. к. до 40 000 *(Зборівський договір 1649)* і 20 000 *(Білоцерківська угода 1651)* не мали успіху. Хмельницький збільшив реєстр на 50 000, а 1654 він нараховував 60 000. По 1660 назва Р. к. вийшла з ужитку.

Література: Яковлів А. З історії реєстрації укр. козаків. Україна, т. I. 1907; Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вільности. Жерела... т. VIII. Л. 1908; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957; Винар Л. Початки укр. реєстрового козацтва. Укр. Історик, ч. 2—3. 1964.

Л. Винар

Рез, рези, в Київ. Русі процент від позичених грошей. *«Руська Правда»* згадує 3 роди Р.: місячні, третні (стягувалися по третинах року; дорівнювали 50%) і річні. Розмір Р. був великий і діяльність резоїмців спричинила заворушення в Києві (1113) та обмеження кн. *Володимиром Мономахом* резоїмства.

Резана, 1/20 гривні. Див. *Гривня А.*

Резеда красильна, резеда жовтенька (Reseda luteola L.), дворічна рослина до 125 см висоти, з родини резедуватих. На Україні росте на полях, при дорогах (дуже рідко в півд.-зах. частині), в Криму й на Кавказі. Містить жовту речовину, яку використовували на фарбування.

Резервати, невеликі за площею ділянки, на яких ростуть види рослин, що перебувають під спеціяльною охороною держави. Докладніше ч. Р. на Україні невідоме, в Укр. Карпатах їх є бл. 90 (у тому ч. 52 ліс., 17 фльористичних, 11 гірської сосни — жарану і зеленої вільхи). Іноді Р. називають *заповідниками*. Див. також *Охорона природи*.

Резник Борис (* 1929), педіятр родом з Одещини, з 1956 асистент, з 1966 — проф. Донецького Мед. Ін-ту; праці присвячені питанням гострих дитячих інфекцій, гематології, імунітету та ін.

Рей Міколай (1505—68), видатний поль. шляхетський письм.-мораліст і рел. полеміст кальвіністського табору, нар. у Журавні над Дністром; у прозі дав ідеальний образ шляхтича-хуторянина («Zwierciadło... Żywot człowieka poczciwego», 1567), спопуляризував жанр мініятюрних анекдотичних та моралізаторських віршів («Zwierzyniec...» 1562), наслідуваних і авторами укр. барокко; мав вплив на укр. повчальну літературу 16—17 вв., зокрема його гомілетичний виклад Нового заповіту («Postylla...», 1556).

Реймське Євангеліє, ц.-слов. пергаменовий рукопис, складений з двох частин: 1) кириличних євангельських читань, бракує 19 початкових листів (16 листів), сх. слов. редакції, мабуть, з 11—12 вв., набутий цісарем Карлом IV десь в Угорщині й подарований Емауському слов. манастиреві в Празі, заснованому 1347; 2) хорватсько-глаголичної частини (31 лист) з євангельськими й апостоловими читаннями й пареміями на свята за рим. обрядом, списаної з хор-

атського оригіналу 1395 чехом, ченцем Емауського манастиря для кат.-слов. богослужб. Кінцевий глаголичний запис, говляв, першу (кириличну) частину написав св. Прокіп Чеський, не відповідає дійсності. Цілий кодекс, занесений, мабуть, гуситами (манастир спалено 1421) до Царгороду, був куплений кардиналом Карлом Льотрінґським, що пожертвував його соборові в Реймсі (Франція), де він зберігається від 1574. Навколо багато оправленого рукопису (оправу пограбовано 1793) виникли леґенди, ніби на нього присягали при коронаціях франц. королі, а кириличний текст відчитав уперше цар Петро I (1717) чи рос. посол (1728). З уваги на ці леґенди кириличну частину Р. Є. друковано тричі факсимільно: «Sylvestre de Sacy, Evangéliaire slave...», Париж 1843, 1 вид. (передрук Ганки в Празі 1846), 1852, 2 вид. (виправлення помилок подав Лось ASPh 9 кн. 1886) — на кошти царя Миколи I, та Leger L. L'Evangéliaire slavon de Reims...», Реймс-Прага 1899. Мову Р. Є. вивчали: *Раковський-Білярський* П. (1847, що кириличну частину визнавив як рум. копію 14 в. з сер.-болг. оригіналу) й О. Соболевський («Русский Филологический Вестник», ч. 18, 1887, що уважав її сх.-слов. відписом 11–12 в.).

О. Горбач

Рейнарович Лев (* 1914), співак-баритон родом з Перемишлянщини (Галичина); закінчив Муз. Ін-т ім. М. Лисенка у Львові, з 1941 соліст Львівського Оперного Театру, з 1946 – Укр. Оперового Ансамблю під керівництвом Б. *Гюрка* у Німеччині. Виступав у Нью-Йорку та ін. м. у концертах та по телебаченню. Виконавець партій Скарпіо («Тоска»). Ескамільйо («Кармен»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Генріх I («Анна Ярославна», А. Рудницького) та ін.

Л. Рейнарович

Рейнбот Віктор, юрист і політ. діяч, до 1917 службовець рос. мін-ва юстиції і гол. округового суду у Петербурзі, після гетьманського перевороту на Україні, спершу товариш мін., з 24. 10. 1918 тимчасово керуючий мін-вом внутр. справ, а по проголошенні федерації з Росією — мін. юстиції (в кабінеті С. Гербеля). Заарештований Директорією, був вивезений до Одеси і там звільнений.

Рейпольський Іван (1789—1863), лікар патолог і терапевт; у 1810 закінчив Харківський Колеґіюм, у 1814 — Моск. Медико-Хірурґічну Академію, потім працював військ. лікарем, з 1823 — викладач, з 1830 — проф. ботаніки, патології та терапії Харківського Ун-ту. Р. працював над питаннями холери, отруєнь, зокрема оливом. У 1823 видав у Харкові посібник з ветеринарії.

Рейхель Михайло (1880—1955), правник, сов. держ. діяч; спершу меншовик, згодом перейшов до большевиків; у 1920 — нарком праці УССР, 1921–26 — гол. малого совнаркому і одночасно з 1922 — заступник наркома юстиції і ген. прокурора УССР. З 1926 у Москві і на сов. дипломатичній службі. З 1938 — викладач держ. і цивільного права. Автор кн. «Советское семейное право» (1942) і багатьох ст. у правничих журн.

Рекановський Петро, актор і антрепренер першої пол. 19 в., родом з Галичини, грав у трупах Штейна і Ленкавського (1823); у 1840–43 ґастролював у Києві з поль.-укр. трупою, в 1844–51 мав свою трупу в Києві. Краща роля Виборний («Наталка Полтавка» І. Котляревського); переробив з нім. оперу «Das Donauweibchen» п. н. «Українка, або Заклятий замок» (1823).

Реквієм, первісно заупокійна меса, багатоголосий циклічний хоровий твір на мелодії з Григоріянського хоралу; з 18 в. хорово-оркестровий жалібний твір. З укр. композиторів Р. для хору, солістів, струнної оркестри і органу написав М. *Колачевський.*

Реклінський Василь, маляр поч. 18 в.; шостиповерховий іконостас у Миколаївському соборі в Ніжені (1734), знищений у 1930-их рр.

Реклінський Іван, ґравер на дереві кін. 17 — поч. 18 в.; між 1694–1724 рр. працював у Києві; серед ін. його робіт: рамка до кн. А. Радивиловського «Вѣнецъ Христовъ...» (1688), там само ґравюра «Христос і книжники»; у «Псалтирі» (1690) «Потоплення фараона в морі»; рамка до «Служебника» (1692) з зображенням Успіння, Лаври і 5 святих; в «Акафістах» (1693) Богородиця з архангелами Михаїлом і Гавриїлом, Христос з Богородицею й І. Предтечею; у «Псалтирі» (1708) цар Давид.

Реклю (Reclus), Жан-Жак-Елізе (1830–1905), визначний франц. географ, автор монументального твору реґіональної географії світу («Nouvelle géographie universelle») 20 тт. (1876–94). У 5 т. Р. представив Україну як самостійну геогр. одиницю, користуючися серед ін. творами українців, зокрема М. *Драгоманова,* з яким Р. був у приязних стосунках.

Рекрутські та солдатські пісні, див. *Лірично-побутові пісні.*

Релігійний фонд, фонд утворений в Австро-Угорщині цісарем Йосифом II 1782 з скасованих ним церк. і мана-

стирських маєтків, що служив на покриття видатків поодиноких рел. груп: для дотацій єпархіям, катедральним капітулам, для виховання і допомоги кліру. Р. ф. був під зарядом окремої цісарської ради, яка розподіляла фонди. На зах.-укр. землях Р. ф. існував у Галичині, на Буковині (великі зем. маєтки, що ними відала Правос. Митрополича Консисторія у Чернівцях) і Закарпатті. По розвалі Австро-Угорщини Р. ф. (здебільша посілості) був поділений між державами (Австрія, Угорщина, Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і Югославія) і унормований їхніми *конкордатами* чи «модус-вівенді» з Апостольською Столицею.

«Релігійно-Науковий Вісник», правос. ж. вид. Братства св. Покрови, виходив 1921–23 рр. у таборах інтернованих вояків УНР в Олександрові Куявському і Щипюрні (Польща), спершу неперіодично, у 1923 — двомісячник; ред. о. П. Білонь.

Релігійно-церковна преса, періодичні й серійні вид. різних віровизнань, на Україні (правос., кат. і євангельського), присвячені духовно-церк. справам, для духовенства і мирян. Ідейно близькі до Р.-ц. п. суспільно-політ. і літ.-наук. газ. та журн., видавані політ. партіями або суспільно-гром. орг-ціями того чи ін. віровизнання.

Правос. Р.-ц. п. Видавана Рос. Правос. Церквою впродовж 19 і поч. 20 в. на Центр. і Сх. Землях Р.-ц. п. була в тих умовах рос. за мовою й ідеологією. Офіц. органами Рос. Правос. Церкви були *«Епархіальныя Вѣдомости»*, які виходили з 1860-их рр. при кожній єпископській катедрі: «Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости» (в Одесі з 1860), Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости» (з 1861), «Черниговскія ...» (з 1861), «Подольскія ...» (у Кам'янці Подільському з 1862), «Полтавскія ... (з 1863), з 1867 «Харьковскія ...», «Таврическія ...» (у Симферополі), «Волынскія ...» (в Житомирі), з 1872 «Екатиринославскія ...» і з 1877 «Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ». Крім офіц. повідомлень і інформацій, у цих вид. друкувалися проповіді, ст. на богословські й рел. теми, як також інколи матеріяли з місц. історії й етнографії. Наук. ж. були «Труды Кіевской Духовной Академіи» (з 1860). Недовготривалими були заг.-рел. часописи «Духовный Вѣстникъ» та «Духовный Дневникъ» (обидва в Харкові, у 1860-их рр.). Допоміжну ролю виконували, зокрема у складанні проповідей священиками, київ. місячник «Проповѣдническій Листокъ» та тижневик Київ. Духовної Семінарії «Руководство для сельскихъ пастырей» (з 1860). Політ.-рел. часописом був «Почаевскій Листокъ» (з 1887), орган чорносотенного «Союза Русского Народа». Укр. мовою друкувався частково ж. Свято-Богородицького Братства в Холмі «Холмская Русь» (з 1912).

З відновленням укр. державности у 1917–18 почали появлятися здебільша короткотривалі рел.-церк. журн. у різних м. України. Мін-во віросповідань УНР видавало офіціоз *«Віра та Держава»* (1918) і «Слово» (з жовтня 1918). У Києві виходив «Київ. Правос. Вісник» (під рос. впливом), у Житомирі — «Світець» (ред. *Нікакор* Абрамович), у Запоріжжі «Церк. Вісник». «Волынскія Епархіальныя Вѣдомости» замінила з 1917 «Православна Волинь». З постанням УАПЦ Всеукр. Правос. Церк. Рада видавала у Харкові ж. *«Церква і життя»* (1924-34?). Органом митр. Пимєна був двомісячник «Укр. Правос. Благовісник» (1925–32?), органом Всеукр. Правос. Автокефальної Церкви — «Церк. Вісті» (1927). З розгромом УАПЦ була припинена її Р.-ц. п.

З 1931 правос. єпархії й парафії на Центр. і Сх. Укр. Землях, і з 1945 також на Зах. Укр. Землях обслуговує видаваний у Москві «Журнал Московской Патриархии». З 1946 виходить укр. мовою (з перервою листопад 1962 — липень 1968) у Львові і з 1971 в Києві як орган екзарха Рос. Правос. Церкви для України, місячник *«Православний Вісник»* (у 1946–48 п. н. «Єпархіяльний Вісник», призначений для Львівської єпархії). Ці журн. появляються невеликими накладами. Значно численніша назвами й накладами є видавана в УССР, як й у всьому СССР, антирел. преса, призначена для боротьби з релігією. У 1925–35 Спілка войовничих безвірників України видавала великим накладом ж. Безвірник». 1960–64 виходив ж. «Войовничий атеїст», що його продовженням став з 1965 ж. «Людина і світ». Широко розповсюджується на Україні також рос.-мовна антирел. преса, 1921–41 «Безбожник» і «Антирелигиозник» (1926–41), з 1960 ж. «Наука и религия».

Вільніше розвивалася правос. Р.-ц. п. на укр. землях під Польщею, зокрема на Волині й у Варшаві — осідку правос. митрополії. У Крем'янці продовжував появлятися у 1921–22, вже укр. мовою, перенесений з Житомира орган Волинського Епархіяльного Управління п. н. *«Правос. Волинь»*. За підтримкою правос. митрополії у Варшаві виходив двотижневик *«Духовна Бесіда»* (1924–25), перейменований 1926 на ж. «Наша Бесіда». Там же виходив двотижневик *«Духовний Сіяч»* (1927–29), перенесений 1928 до Крем'янця, де за ред. І. *Власовського*

появлялися згодом ж. «*За Соборність*» (1932–35) та «*Церква і Нарід*» (1935–38). Нар.-церк. часописом був «Шлях», що його видавало в Луцькому Т-во ім. П. Могили. У Володимирі Волинському *А. Річинський* видавав неперіодично ж. «*На Варті*» (1925–26) та «Рідна Церква» (1927). Наук. правос. ж. був виданий Правос. Богословським Відділом у Варшаві «Елпіс» (1926–39), друкований частково укр. мовою. Там же правос. митрополія видавала ж. для дітей «*Дитина*» (1937–39). У таборах інтернованих укр. вояків в Олександрові Куявському і в Щипйорні Братство св. Покрови видавало за ред. о. П. *Білона* «Рел. Наук. Вісник» (1921–23) з додатком «Пропэвідницький Листок».

На Буковині рел. тематику включали москвофільські за спрямуванням газ. у Чернівцях «*Православная Буковина*» (1893–1904 і 1913), «*Православна Русь*» (1909–10) та рум.-укр. «*Канделя*» (1874–1914).

На Закарпатті правос. Р.-ц. п. репрезентували русофільські за спрямуванням «Русский Православный Вестник» (1921–22 і 1935) в Ужгороді, «Церковная Правда» (1925–?), орган Епархіяльного Управління Карпатської Правос. Церкви в Мукачеві-Хусті, «Православная Карпатская Русь» (1928–30), перейменована на «Православная Русь» (1931–39), орган правос. руху Карп. і Пряшівської Руси та «Православный Карпаторусскій Вѣстникъ» (1935–38) в Ужгороді, орган Правос. Мукачівсько-Пряшівської епархії.

На Пряшівщині (Чехо-Словаччина) виходили 1924–38 «Русское Слово» (з 1936 урядова епархіяльна газ.), «Свет Православия» (з 1958 укр. мовою п. н. «Голос Православія») і з 1957 — «Заповіт св. Кирила і Мефодія» як орган Правос. Церкви в Чехо-Словаччині.

На еміґрації у ЗДА виходять: неперіодично «*Укр. Правос. Вісник*» (з 1928; до 1967 п. н. «Укр. Вісник»), орган Укр. Гр.-Правос. Церкви в Америці; місячник «*Укр. Православне Слово*» (з 1950, що є продовженням видаваного у 1920–50 в Чікаґо й у Філядельфії ж. «*Дніпро*») в Бавнд-Бруку, орган Укр. Правос. Церкви в ЗДА з окремим англомовним вид. «The Ukrainian Orthodox Word» (з 1967), місячник «*Правос. Українець*» (з 1952) в Чікаґо, орган Укр. Правос. Церк. Ради (соборноправної); квартальник «*Життя і Церква*» (1956–67) — орган УАПЦ в екзилі; перенесений з Німеччини до Чікаґо 1971 двомісячник «*Церква і Життя*» (з 1957) — орган Укр. Правос. Братства ім. митр. В. Липківського та квартальник Братства св. Тройці в Чікаґо «Голос Правос. Братства» (1963–69). Крім того, більшість існуючих у ЗДА парафій і церк. громад видають недільні бюлетені, частково англ. мовою.

У Канаді — Р.-ц. п. для правос. розпочали русофільські газ. «Православіє» (1907–08) у Вінніпеґу, «Православный Русинъ (з 1911, 1912–13) у Мондері і «Канадійская Православная Русь» (1916–17) у Вінніпеґу. Першим укр. правос. часописом став двотижневик «*Вісник*» (з 1924; до 1928 виходив як місячник п. н. «Правос. Вісник») — орган Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Виданнями цієї ж Церкви були редаґовані митр. *Іларіоном* літ.-наук. ж. «*Слово Істини*» (1947–51), «*Наша Культура*» (1951–53) та «*Віра й Культура*» (1954–67) — усі у Вінніпеґу. Тут же 1949–51 виходив місячник «Церква і Нарід». Появляються також бюлетені окремих правос. установ, шкіл і парафій.

В Арґентіні Братство св. Покрови УАПЦ видає в Буенос-Айресі неперіодично ж. «Дзвін» (з 1950). У Бразілії — виходила неперіодично «Укр. Правос. Нива» (1953–68) — орган Ген. Церк. Управління УАПЦ в Курітібі. В Европі — в Анґлії виходить квартальник «Відомості Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великобрітанії» (1950); в Німеччині видавалися у Мюнхені для вірних УАПЦ двотижневик «Церк. Вісник» (1945–46), місячник «Богословський Вісник» (1948–49) за ред. митр. *Ніканора* Абрамовича і (з 1952) — квартальник «*Рідна Церква*». В Австралії й Новій Зеляндії Консисторія УАПЦ для цих країн видає квартальники «Праця й Життя» (з 1966) та «Укр. Правос. Інформаційна Служба» (з 1962) у Мелборні. *І. Коровицький*

К а т. п р е с а. На Зах. Укр. Землях Р.-ц. п. була розпочата додатком до газ. «*Зоря Галицька*» п. н. «Поученія Церковныя», що появлявся у 1853–54. Першим самостійним рел. часописом була видавана Обществом св. Стефана в Будапешті, здебільша для Закарпаття, «Церковная Газета...» (1856–58), що її продовженням був «Церковный Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Державы» (1858), обидва закриті австр. владою за русофільські тенденції. Такого ж напряму був і двотижневий додаток до «*Вѣстника для Русиновъ Австрійской Державы*» п. н. «Сіонъ. Церковь. Школа» (1858–59).

Нац. укр. напрям у Р.-ц. п. починається видаваним у Львові у 1871–85 з ініціятиви і за ред. о. С. *Сембратовича* двотижневиком «*Сіонъ Рускій*», з 1872 «Рускій Сіонъ», у 1880–82 — «*Галицкій Сіонъ*» з численними співр. з-поміж священства і професури Львівського Ун-ту, який, крім церк. розпорядків, проповідей та богословських праць, містив також ст. на актуальні церк. і політ. теми. Суспільно-політ., літ. і екон. органами кле-

рикального угруповання народовців були двотижневик «Друг Народа» (1896) І. Левицького, «*Русь*» (1885–87) і «*Миръ*» (1885–87) та церк. газ. «*Душпастырь*» (1887–98) — усі у Львові. Того ж типу був видаваний для русько-кат. духовенства у Перемишлі місячник «*Прапоръ*» (1897–1900), а у Львові церк.-суспільний орган — двотижневик (1904–14) і місячник (1916–39) «*Нива*». З наук. богословських ж. того часу важливіші квартальники — проповідницький двотижневик «Богословскій Альманах» (1857) оо. І. Бобикевича і М. Котлярчука у Станиславові, «*Богословскій Вѣстникъ*» (1900–03) та москвофільський «Церковный Востокъ» (1911–14) — обидва у Львові. Богослови духовної семінарії у Львові видавали квартальник «*Всхід*» (1904–05) і «*Кат. Всхід*» (1906–07), згодом неперіодичні альманахи.

Офіц. органами церк. влади були видавані спочатку «язичієм» й етимологічним правописом: «Побѣжное письмо Епископскои Руско-Перемышскои Консисторіи» (з 1871), пізніше «*Вісник Перемиської Єпархії*» (1889–1918) і 1919–39 — «*Перемиські Єпархіяльні Відомості*»; «*Вісник Станиславівської Єпархії*» (1886–1939) та «*Львівські Архієпархіяльні Відомості*» (1889–1944).

У другій пол. 19 в. широко розповсюдилася популярна Р.-ц. п., у т. ч.: місячний додаток п. н. «Слово Боже» (1879–82) до газ. І. *Наумовича* «*Наука*» у Львові, «Кирил і Методій» (1886; ред. о. К. Селецький) в Ярославі; «письмо церк.-народне» — «*Посланникъ*» (1889–11) у Бережанах—Перемишлі, місячник «*Книжечки місійні*» (1890–1911) й особливо вид. накладом до 50 000 і поширений в Галичині й на еміґрації місячник «*Місіонар*» (1897–1944), а для дітей «*Малий Місіонарчик*» (1903–14 і 1920).

Ідейно близькими до кат. Р.-ц. п. були суспільно-політ. щоденник «*Руслан*» (1897–1914, орган Кат. Руського Нар. Союзу і з 1911 — Христ.-Суспільної Партії) та двотижневик «*Основа*» (1906–14) христ. часопис для народу.

Між двома світовими війнами під Польщею далі виходили «Місіонар» і «Нива» та постала низка нових кат. журн., зокрема для молоді, між ними: «*Наш Приятель*» (1922–39) для дітей і юнацтва, «*Поступ*» (1921–31) — для студіюючої молоді, «*Укр. Юнацтво*» (1933–39) та «Лицарство Пресв. Богородиці» (1935–39); світське апостольство пропаґував квартальник «Кат. Акція» (1934–39). Кат. літературу й мистецтво репрезентував ж. «*Дзвони*» (1931–39). богословську науку — квартальник «*Богословія*» (1923–42) і неперіодично «*Записки Чина св. Василія Великого*» (1924–41). Професура духовних семінарій Станиславова і Перемишля видавала квартальник «*Добрий Пастир*» (1930–39). У Львові виходив місячник «*Сівач*» (1936–39), присвячений питанням проповідництва й катехизису.

Суспільно-політ. кат. органами різної політ. орієнтації були газ.: «*Нова Зоря*» (1925–39) і «*Мета*» у Львові, «*Бескид*» (1926–33) й «*Укр. Бескид*» (1934–39) у Перемишлі; популярними кат. газ. були тижневики «*Правда*» (1927–39) та «*Христос Наша Сила*» (1934–39) обидва у Львові.

Після окупації Зах. Укр. Земель сов. військами й приєднання їх до складу УССР, уся кат. Р.-ц. п. була зліквідована.

На Закарпатті кат. Р.-ц. п. розпочала згадана вже видавана у Будапешті «*Церковная Газета*» (1856–58). Видавані *Обществом св. Василія Великого* в Ужгороді тижневики «*Свѣтъ*» (1867–71), «Новый Свѣтъ» (1871–72), *Карпатъ*» (1873–86) й угор. мовою «Görok Katholikus Szemle» (1899–1918) були літ.-суспільними часописами і такого ж типу були півмісячники «*Листокъ*» (1885–1903) та редаґована священиками народовецька «духовна й поучительна газ. для угро-руського народа» — «*Наука*» (1897–1914, 1918–22). Для дітей оо. Василіяни видавали ж. «Свѣтло» (1913–14 і 1926). Між двома світовими війнами офіц. органом Мукачівської і Пряшівської епархій був «*Душпастырь*» (1923–38), а органом Общества Найсв. Серця І. Христа — місячник «Да прійдеть Царствіе Твое» (1928–38). «Духовною газ. для підкарп. русинів» був видаваний оо. Василіянами «*Благовісник*» (1921–44) в Ужгороді (1939, у Хусті) і (1946–48) в Пряшеві. П. н. «Благовѣстник» виходить у Пряшеві з 1968 епархіяльний місячник для гр.-католиків у Чехо-Словаччині.

Офіц. органом для українців-католиків у Юґославії є «Вісник Крижевецької Епархії».

На еміґрації — у ЗДА предвісниками кат. Р.-ц. п. були двотижневики «*Америка*» (1886–90) в Шенандоа о. І. Волянського і В. Сіменовича та «Церк. наука» (1903) у Джавнстайні. Початком справжньої кат. Р.-ц. п. були: місячник «*Душпастир*» (1908–14) у Нью-Йорку, популярний рел. місячник «Місіонар» (з 1917), тижневик «Кат. Провід» (1927–33) о. Є. Теодоровича у Філядельфії та орган Карпаторуської Церкви «*Небесна Цариця*» (1926–56) у Пітсбурґу. Офіціозом для духовенства були «Епархіяльні Відомості». «*Америка*» (з 1912), орган Союзу Українців Католиків «Провидіння» є суспільно-політ. газ. Видаваний укр. і англ. мовами у Філядельфії тижневик «*Шлях*» (з 1946) є органом Фі-

ладельфійської митрополії, а «*Нова Зоря*» (з 1965) — епархії в Чікаґо. У Стемфорді виходив церк.-осв. місячник «*Ковчег*» (1946–56), у Нью-Йорку місячні серії книжечок «Слово Доброго Пастиря» (1950–61) вид. оо. Василіян.

В Канаді — перший укр. кат. часопис був започаткований 1911 заходами оо. Василіян і Редемптористів спершу у в-ві латинської архиепархії «Канадійський Русин», в 1919–33 п. н. «*Канадійськый Українецъ*», уже як офіц. орган укр. кат. Церкви в Канаді. З 1923 у в-ві оо. Редемптористів у Йорктоні виходить рел. місячник «*Голос Спасителя*» і з 1937 — у в-ві оо. Василіян у Мондері і з 1949 у Торонто — місячник «*Світло*». Органами трьох кат. дієцезій у Канаді є суспільно-політ. тижневики «*Укр. Вісті*» (з 1929, до 1931 «Зах. Вісті») в Едмонтоні, «*Наша Мета*» (з 1949) у Торонто та «*Поступ*» (з 1959) з англомовною частиною у Вінніпеґу. Тут виходить ж. для дітей «Наш Приятель» (з 1949). Журн. богословської думки є квартальник оо. Редемптористів «*Логос*» у Йорктоні. Крім названих, у ЗДА і Канаді виходить ще кількадесят періодичних і неперіодичних пресових вид. — бюлетенів кат. установ, шкіл і парафій укр. й англ. мовами.

У Півд. Америці, в Бразілії у в-ві оо. Василіян виходять: популярний місячник «*Місіонар*» (з 1911, від 1935 п. н. «Укр. Місіонар у Бразілії») та інформативно-просвітній тижневик «*Праця*» (з 1912). В Арґентіні появляється місячник «*Життя*» (з 1948). В Австралії виходить часопис «*Церква і Життя*» (з 1960; і з 1968 в Укр. в-ві «Просвіта» як суспільно-гром. двотижневик). В Европі, у Франції виходив ж. «*Вісник Укр. Гр.-Кат. Церкви у Франції*» (1940, 1945–52) і з 1948 — популярний квартальник «*Слідами Малої Святої*». У Німеччині, після другої світової війни, виходив рел.-суспільний тижневик «Христ. Шлях» (1946–47) у Міттенвальді і там же рел. ж. «Христос наша сила» (1948–49). З 1949 у Мюнхені появляється рел.-суспільно-кат. тижневик «*Христ. Голос*», орган Апостольської Візитатури і з 1959 — Екзархату для українців-католиків у Німеччині. В. Мурович видавав неперіодично газ. «Укр. Христ. Вісті» (1966–68). У Бельгії з 1947 виходить популярний рел. двомісячник «*Голос Христа Чоловіколюбця*». У Великобрітанії органом Апостольського Екзархату є квартальник «Наша Церква» (з 1954). В Італії, в Римі, 1949 оо. Василіяни відновили «*Записки ЧСВВ*» у трьох серіях, і з 1963 Верховний архиеп. Й. Сліпий відновив орган Укр. Богословського Т-ва «*Богословія*». Там же виходить «Благовісник Верховного Архиепископа» (з 1965) та бюлетень Укр. Пресового Бюра «Вісті з Риму» і також (з 1954) «Alma Mater» неперіодичний ж. питомців Укр. Папської Колеґії. *Р. М.*

Евангельська Р.-ц. п. Між двома світовими війнами органами Укр. Евангельської Реформованої Церкви були місячники: «*Віра і Наука*» (1925–39, Станиславів, Коломия), «*Укр. Реформація*» (1928–32, Л., Коломия), «*Сіяч*» (1932–33, Коломия). Укр. Евангельсько-Лютеранська Церква видавала місячник «*Стяг*» (1932–39), «Новий світ» (для молоді) і «Прозри» (з 1931) — усі у Станиславові. Місійно-Біблійне Об'єднання Евангельсько-Баптистських Церков видавало місячник «*Післанець Правди*» (1927–39, Рава-Руська, Л.). На Центр. і Сх. Землях у Харкові виходив місячник «Баптист Украины» (1924–28) рос. і частково укр. мовами. П'ятидесятники у Крем'янці на Волині видавали місячники «Будівничий Церкви Божої». (1935–39) і «Евангельський Голос» (1936–39). З 1945 евангельських християн-баптистів на Україні обслуговує видаваний у Москві рос. мовою двомісячник «Братский Вестник».

На еміґрації, у ЗДА першим органом Укр. Пресвітерської Церкви був тижневик «*Союз*» (1908–21, Нью-Йорк, Пітсбурґ). У 1947 відновлено ж. «Післанець Правди», як орган Місійного і Біблійного Об'єднання Евангельсько-Баптистських Церков у ЗДА. Крім того, у 1970–71 у ЗДА виходило ще вісім часописів і листків різних евангельських деномінацій. У Канаді найстарішим евангельським часописом є «Евангельський Ранок» (заснований 1905 п. н. «Ранок»), у 1920–61 виходив п. н. «*Канадійськый Ранок*», тепер орган Укр. Евангельського Об'єднання в Півн. Америці, що об'єднує перев. укр. реформованих (пресвітерських) християн. Крім того, виходив двомісячник п'ятидесятників «Евангелист» (1958–71). Виходять пресвітерський місячник «*Евангельська Правда*» (з 1939) в Торонто, і баптистський «Християнський Вісник» (з 1943) у Вінніпеґу. В Торонто виходить квартальник П'ятидесятницьких Церков «Евангельський Голос» (з 1968). У 1970–73 появлялися в Канаді ще 5 ін. евангельські журн. В Арґентіні виходив квартальник п'ятидесятників «Евангельський Голос» (1958–61) і видається квартальник Першої Укр. Евангельсько-Баптистської Церкви в Буенос-Айресі «Евангельська Зірка» (з 1953) з додатком «Евангельське Проміння» для молоді. В Австралії органом Об'єднання Евангельсько-Баптистських Церков був квартальник «Добра Новина» (1966–70). У Великобрітанії виходив квартальник «Християнин», з 1952 — «Вісник Спасіння»; в Німеччині — «Дорога Правди» (1946–49), «Голос Правди»

(1954–60) і з 1963 появляється квартальник Півн. Місії для Сх. «Нове Життя».

В. Боровський

Література: Левицький І. Галицько-руская Бібліографія XIX ст., т. I—II (1801—86). Л. 1888—95; Левицький І. Укр. бібліографія Австро-Угорщини. т. I—III (1887—93). Л. 1909—11; Ігнатієнко В. Бібліографія укр. преси, 1816—1916. К. 1926 (2 вид. Стейт Каледж, Па, 1968); Кревецький І. Укр. кат. преса. Іст.-бібліографічний огляд в 75-ліття її існування, у газ. Канадійський Українець, ч. 45—46. Вінніпеґ 1929; Животко А. Преса Карп. України Прага 1940; Животко А. Історія укр. преси. Реґенсбурґ 1946; Дорошенко В. Укр. євангельська преса, у газ. Канадійський Ранок, за 1. 7. 1952; Вайда М. Укр. кат. преса в ЗДА, в газ. Америка за 25. 2. 1953; Мох О. Нарис історії укр. кат. преси. Торонто 1959; Дорошенко В. Укр. кат. преса в Канаді, в газ. Наша Мета за 14. 7. — 5. 8. 1962; Дорошенко В. Реєстр укр. періодичних вид. у вільному світі за 1961—82. Нью-Йорк 1963; Фединський О. Бібліографічний покажчик укр. преси поза межами України за 1966, 1967, 1968—69, 1970—71 pp. Клівленд 1967—1972; Марунчак М. Історія преси, літератури, друку піонерської доби (2 вид). Вінніпеґ 1969; Летопись периодических изданий СССР. 1966—70 гг. ч. I. Журналы М. 1972.

Рельєф, скульптурна композиція виконана на площині і пов'язана з тлом. Відповідно до висоти розрізняють високий Р. (горельєф) і низький (барельєф або плоскорізьба). Р. буває й поліхромований; перев. застосовується в архітектурній декорації і в мист. промислі.

На Україні Р. відомий з палеоліту. З 1 в. до Хр. цікаві Р. з зображенням скитських царів з Неаполю Скитського. Техніка Р. була поширена у Херсонесі, Ольвії та ін. м. Криму (Гераклеві подвиги та ін.). З 1 тисячоліття по Хр. походить унікальний Р. на скелі з с. Буші (Вінничина). Заборона у христ. Київ. державі круглої скульптури («кумиротворення») сприяло розвиткові Р. Збережені шиферні Р. з київ. храмів: Михайлівського Золотоверхого («Святі їздці»), Печерського манастиря (Р. з Ґераклом і Кібелою) і Ірининської церкви (фраґмент Р. з воїном) усі з 11 в., з Борисоглібського собору в Чернігові (собако-птаха) та Успенського в Галичі (Р. — фриз у романському стилі) з 12 в. Були поширені кам'яні, металеві й дерев'яні іконки, нерідко з Р. зображенням св. воїнів (11–14 вв.) і великі кам'яні ікони — барельєфи св. Юрій з Маріюполя 14–15 в., Оранта та Антоній і Теодосій Печерські у Лаврській дзвіниці з 1470). Визначні пам'ятки орнаментального й фіґурального Р. доби ренесансу, ампіру, клясицизму збереглися перев. у Львові в декорації житлових будинків і церк. будівель роботи гол. нім. майстрів. Високої майстерности в добу барокко досягла високорельєфна і барельєфна різьба іконостасів та архітектурних деталів дерев'яних будинків, палаців, меблів тощо. У декоративно-рельєфній пластиці при оздобленні манастирів, церков, палаців у кін. 18 — поч. 19 в. працювали нар. мистці у Києві, Полтаві, Ніжені, Миргороді, Переяславі, Глухові, але їх творчість недостатньо досліджена. Р.-плякети на постументах монументів дали І. *Мартос* (на пам'ятнику Рішельє в Одесі), В. Демут-Малиновський і П. Клодт (барельєф на постументі Володимира В. у Києві), Л. *Позен* (барельєфи на пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві) та ін. Низку Р. для будинків Києва на поч. 20 в. виконав Ф. *Балавенський* і його учні. У 1930-их pp. в оздобній скульптурі працювали К. *Бульдин*, А. Дараган (Р.-фриз «Оборона Луганського», 1935), Я. *Ражба* (барельєф для Роб. театру у Дніпропетровському, горельєф «З поля») та ін.

Св. Димитрій, кам'яна ікона 13—14 в. (високий рельєф)

Розп'яття (14—15 в., ажурний рельєф)

У 1945–70 декоративними Р. прикрашено бл. 100 будинків у Києві, Горлівці, Донецькому, Кадіївці, Кіровограді, Новій Кахівці та ін., роботи перев. молодих мистців, станції метрополітену в Києві — «Вокзальна» (карбування на бронзі О. *Мизіна)* і «Арсенальна» (Р. у мармурі І. *Макогона*, А. *Німенка)*, декоративно оформлено концертну залю в Запоріжжі, палац піонерів у Києві (В. Бородай), стели з Р. обабіч монументу І. Франка у Львові та на постументах численних монументів Леніна, сов. «знатних» людей та іст. подій. У Р. працюють також нар. майстрі: П. Верна з Жмеринки («Енеїда», 1948), В. Свида («Опришки»), І. Варна (Р.-стела «Олекса Довбуш», 1960) з Закарпаття, лемківські майстрі: В. *Одрехівський* (Р.-портрети), А. Фіґель (барельєф «Гуралі»), І. і В. Кіщаки та ін. На еміґрації Р.-стели поряд пам'ятників Т. Шевченкові у Вашінґтоні (ЗДА) і в Буенос-Айресі (Арґентіна) створив Л. *Молодожанин*, а у Вінніпезі — А. Дараган. Р.-зображення укр. іст. портретів на медальйонах (64) виконав В. *Масютин.*

Торець станції метро Політехн. Ін-т у Києві (барельєф В. Бородая)

С. Гординський

Реман (Rehman) Антоній (1840—1917), поль. географ і геоботанік, проф. географії Львівського Ун-ту (з 1882), серед ін. дослідник рослинности Карпат, Поділля й Криму. Праця Р. «Ziemie dawnej Polski i sąsiednich Krajów Słowiańskich...» (2 тт., 1895–1904), зокрема I т. — «Karpaty», мала довгий час значення для пізнання географії України.

Рембалович Іван (1891–1944), військ. діяч, підполк. Армії УНР, делеґат 1, 2 і 3 Всеукр. військ. з'їздів у 1917, начальник зв'язку Запор. корпусу і 1 Запор. стрілецької дивізії у 1918–20, учасник 1 і 2 Зимових походів; поляг під Бродами як старшина Дивізії «Галичина».

Ремез (Remiz pendulinus pendulinus L.), птах ряду горобцеподібних; довж. тіла 10–12 см, вага 7–11 г. На Україні Р. — гніздовий птах усієї території, рідкий; селиться б. водойм; живиться комахами, корисний. Гніздо Р. вважається за чудодійний лік, а тому пов'язане з різними забобонами.

Ремез Євген (* 1896), математик, чл.-кор АН УРСР (з 1939), родом з м. Мстиславля (БССР). У 1928–55 рр. викладав у Пед. Ін-ті (проф. з 1933) й ін. високих школах у Києві; з 1934 р. працює в Ін-ті Математики АН УРСР, чл. редколеґії «Укр. Матем. Журналу». Основні праці Р. стосуються конструктивної теорії функцій та наближеної аналізи. Він уперше створив заг. обчислювальні методи чебишовського наближення функцій. Автор понад 100 праць.

Є. Ремез

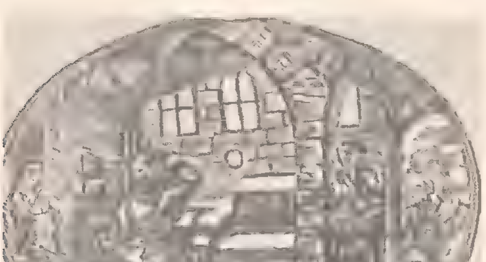
Ремез Олекса, актор у театрі «*Руська Бесіда* у 1906–09 у Львові, в 1910–12 рр. помічник режисера (Г. *Хоткевича*, згодом Л. *Курбаса*) і адміністратор «Гуцульського театру», организованого в с. Красноїлі, з яким у 1911–12 рр. відбув два турне по Галичині та Буковині.

Ремесло, дрібне виробництво за допомогою примітивного знаряддя, для задоволення широких побутових потреб, госп. (давніше й військ.) виряду, різного роду будівництва та частин його устаткування. З завмиранням натурального госп-ва Р. відокремилося від хатнього виробництва (для власних потреб і для сусідів) і, щораз більше спеціялізоване, зосередилося гол. у м. і м-ках у вигляді дрібних підприємств. Вироби виконувалися на замовлення, рідше на ринок. У ремісничих підприємствах майже нема поділу праці, хіба часткова допомога чл. родини чи підмайстрів (челядників) і учнів-практикантів. Ремісник є власником майстерні і засобів виробництва, він сам (чи разом з вишколеним підмайстром) є самостійним виробником того чи ін. предмета, здатним виконати його від поч. до кін. Р. є його основним зайняттям і джерелом прожитку. З поступом техніки Р., крім хисту й хатнього досвіду, вимагало щораз докладнішого й спеціялізованого навчання. У добу найбільшого свого розквіту ремісники творили окрему, досить замкнену соц. групу міщанського стану, характеристичну своїм побутом і гром. значенням, з особливими правами й обов'язками, визначеними цеховою орг-цією. Цим Р. відрізняється від *кустарної пром-сти*, яка перев. буває лише додатковим зайняттям (напр., у вільний від с.-г. робіт час). Р. відмінне від мануфактури, в якій є більший поділ праці, госп. ініціятива і засоби виробництва не належать виробникам; крім того, наявні відповідні техн. прилади і двигуни (вода, вітер тощо). Але в індустріяльну добу у ремісничому виробництві застосовуються, крім основної ручної праці (чи ручних або ножних машин), також досконаліші (напр., електричні) прилади.

Р. було розвинене на Україні від найдавніших часів, але довгий час не було відірване від ін. родів праці. Р. стояло високо в античних м. Півн. Чорномор'я. У ранню добу, з поч. 1 тисячоліття почалося відокремлення Р. від сіль. госп-ва; тоді ж можна говорити про дві основні галузі Р.: залізоробне і ганчарське виробництво. За княжої доби міськ. Р. відрізнялося від сіль. складнішим характером виробництва і вищою якістю виробів. У великих м. існувало вже бл. 60 ремісничих фахів: спеціялізовані галузі металюрґії, ковальство, виробництво зброї, ганчарство, теслярство, ткацтво й кравецтво, обробка хутра, шкіри, льону і вовни, кости і каменю, виріб скла, додатків до харчування (напої) та ін. Зокрема високо стояли вироби прикрас: одягу, оздоблення храмів, палаців та ін. будов; славилися іконописці й ювеліри. За соц. станом ремісники Київ. Руси поділялися на сіль. вільних ремісників, холопів (рабів) на князівських, боярських або манастирських дворах і найчисленнішу групу вільних міськ. ремісників. Вони здебільша оселялися в одному р-ні чи вулиці м., по них і досі залишилися назви (Мечники, Кожум'яки, Ганчарі тощо). Для захисту своїх інтересів міськ. ремісники об'єднувалися у т-вах, які можна вважати зародками пізніших цехів; здебільша вони мали назву дружин, на чолі яких стояв старійшина (староста). Ремісники деяких фахів (напр., ювелірства) Київ. доби вдосконалювали-

ся гол. на грец. зразках. До м. Гал.-Волинської держави кн. Романовичі запрошували майстрів із зах.: Німеччини, Чехії, Польщі, надаючи їм особливі привілеї. Поруч з тим чимало виробів спроваджувано з ін. країн, гол. з Близького Сх. і Візантії.

Тат. навала призвела до занепаду Р.: деякі галузі його цілком занепали, ін. зазнали погіршення техніки й якости виробів, послабли зв'язки міськ. ремісників з ринком. Найскоріше Р. відновилося у Гал.-Волинській державі, де у другій пол. 14 в. — першій пол. 15 постала цехова орг-ція (див. *Цехи*) в системі *Маґдебурзького права*. Вона швидко поширилася, і з кін. 16 — поч. 17 в. ремісники були об'єднані у цехи вже майже в усіх більших м. України. Вони мали завданням реґляментувати виробничу діяльність (продукцію, якість, ціни) майстрів і захищати їх від утисків можновладців, влади, а також від конкуренції сіль. ремісників, які переселялися до міст. Цехи гуртували кравців, шевців, кушнірів, постригачів, угнарів (гарбарів), сідельників, ковалів, слюсарів, ливарів, теслів, бондарів, токарів, різників, пивоварів, пекарів, цегельників, каменярів, з новіших Р. — рукавичників, поясників, юхтинників, сап'яників, шабельників, рушничників, годинникарів, друкарів, ґраверів і т. д. Найбільшим ремісничим центром був Львів, у якому

У друкарні, ілюстрація з кн. А. Венгриновича «Syllabus Marianus» (Л. 1717)

вже у другій пол. 15 в. було понад 50 ремісничих професій, а у першій пол. 17 в. — 133 ремісничі фахи; цехів наприкін. 16 в. було 27, у першій пол. 17 в. — 33, у яких працювало бл. 2 000 цехових ремісників, пересічно 4 на одну майстерню (майстер, 2 підмайстрі, 1 учень). На другому місці був Київ (у 16 в. — 20 Р.); менші осередки: Луцьке, Кам'янець Подільський, Перемишль, Ярослав. За соц. структурою ремісники належали до сер. групи міщанства (майстрі і заможніші позацехові ремісники) або до бідноти (підмайстрі, учні та більша частина позацехових ремісників, т. зв. партачів). Більшість заможних майстрів були поляки, німці або вірмени. Українців серед цехових ремісників на Зах. Україні було мало, бо деякі цехи їх не приймали або не давали їм звання майстрів і забороняли учням стати підмайстрами. У Львові, напр., хоч українці працювали у бл. 50 галузях Р., вони могли належати лише до 9 цехів, проте і в тих мали чимало труднощів (див. та-

Срібний позолочений «значик» (мала корогва) Ніженського золотарського цеху 1786. У медальйоні св. Лука-іконописець і терези

кож стор. 1 408). Часто управи м. забороняли українцям ремісникам проживати і працювати за своїм фахом поза визначеними для них дільницями (напр., на «Руській вулиці» чи на передмістях). Для захисту своїх прав укр. ремісники разом з ін. прошарками укр. міщанства гуртувалися у *братствах*. Взагалі права ремісників були обмежені у м., які не мали маґдебурзького права.

З другої пол. 17 в. Р. на Зах. Україні й на Правобережжі зменшилося у зв'язку з заг. занепадом міст (див. стор. 1 591) і міщанства, поширенням не цехового Р. (у Львові партачі становили з сер. 17 в. бл. 40% заг. кількости ремісників), поселенням при старостинських замках, панських дворах у м. і на передмістях підданих сіль. ремісників, конкуренцією жид. Р. та виробів Р., спроваджуваних з Зах. Краще розвивалося Р. у Києві й на Лівобережжі, зокрема у м.: Полтаві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Ніжені та ін. Воно поширювалося також серед козацтва та по селах.

На укр. землях у Рос. Імперії заг.-імперський закон, що стосувався цехів, поширено на Лівобережжя (1785) і Правобережжя (1840). За законом з 1852, у м. і м-ках існували ремісничі управи. Ремісник, який не мав звання майстра і не записався до цеху, не мав права керувати ремісничим закладом, тримати робітників та виставляти вивіску. Кіль-

кість ремісників у 9 укр. губ., об'єднаних у цехи, становила за даними на 1858 — 77 000, у тому ч. 32 500 майстрів, 28 400 робітників і 16 800 учнів. За ін. даними ч. всіх ремісників у м. становило бл. 100 000. За австр. переписом 1773 в усій, тобто і зах. (поль.) Галичині жило 44 000 ремісників, у тому ч. ткачів 17 900, ковалів 2 800, кушнірів 1 800, шевців 5 500, кравців 2 800, бондарів 1 400, ґанчарів 1 200, колодіїв 1 000; ремісників-жидів було 16 000. 1837 в Галичині нараховували 45 000 ремісників, які платили прибутковий податок.

У першій пол. 19 в. тиск фіскальної політики відчуло Р. на Центр. і Сх. Землях і в Галичині. Ще неґативніше на Р. вплинули у другій пол. 19 в. розвиток фабричної пром-сти і капіталізму, будова залізниць, що полегшило привіз фабричного краму (перев. з позаукр. земель), втрата значення ремісничих цехів (з 1900 рос. уряд почав вживати заходів до скасування решток цехового устрою), низька освіта ремісників та лихварство. Особливо кризовими були для Р. 1870–90-і рр. Значна частина міськ. Р., не витримуючи конкуренції фабрично-зав. продукції, відмирала; краще розвивалася *кустарна пром-сть*. На допомогу ремісникам і зокрема кустарям прийшли деякі урядові аґентства (1888 засновано урядовий Кустарний комітет) і особливо земства. Їх заходами створювалася інструкторська допомога, постачалися деякі види сировини з держ. підприємств. відкривалися кустарно-ремісничі учбові майстерні та організовувалися місц. і міжнар. виставки кустарних виробів, на яких були широко представлені вибори з України (кролевецькі тканини й ін.). Гол. Управління Землевпорядження і Хліборобства посередничало у купівлі ремісничих і кустарних виробів замовцями — військ. і морськими відомствами, постачало кустарям безкоштовно і в кредит зразки верстатів, двигунів та ін. знаряддя, видавало мист. альбоми зразків кустарного виробництва тощо. Деяке значення мала спроба орг-ції кустарних кооператив (1913 у 6 укр. губ. Рос. Імперії — 18).

Килимар з с. Гаї Ростоцькі на Тернопільщині при варстаті

У Галичині й на Буковині Р. не мало особливої допомоги з боку уряду. Ремісничі палати у Львові й Чернівцях (при крайових виділах) вели статистику Р., влаштовували ремісничі виставки, опікувалися (у Львові) ремісничим Пром. Музеєм тощо. Допомогу укр. ремісникам давали міщанські братства у Львові (з 1872) і згодом в ін. м. Галичини та засноване 1881 В. *Нагірним* ремісниче т-во *«Зоря»*, яке зокрема опікувалося ремісничою молоддю, що прибувала з сіл до м. Таку мету мали також будів. комбінат, заснований у Львові І. *Левинським*, та жін. кравецька спілка *«Труд»*. Зростання укр. Р. у м. Зах. України (менше Центр. і Сх. Земель) утруднювало опанування Р. неукр. елементом, а також те, що діти заможніших укр. ремісників лише рідко залишалися працювати у фахах батьків.

Перед першою світовою війною у 9 укр. губ. Рос. Імперії ремісників і кустарів було 700 000, у тому ч. кустарів 358 000, самостійних ремісників (за матеріялами Мін-ва Торгівлі і Пром-сти) 57 000, необлікованих кустарів і ремісників 105 000, кустарів харч.-смакової пром-сти 135 000, учасників різних нетоварових промислів 45 000. Кустарі жили перев. у с., ремісники — у м. У Галичині (всій) на поч. 20 в. було бл. 85 000 дрібних ремісничих підприємств, які давали працю бл. 130 000 осіб. Попри часткове зменшення Р. на Україні на переломі 19–20 в., Р. і кустарна пром-сть до 1914 були основним джерелом задоволення потреб широких споживачів виробами легкої й харч. пром-сти. У Р. і кустарній пром-сті працювало більше осіб, ніж у великій цензовій.

На поч. 1920-их рр. значення Р. на Центр. і Сх. Землях у зв'язку з занепадом фабричної пром-сти на деякий час збільшилося. Ч. ремісників і кустарів в УССР зросло до 820 000 (1928), у тому ч. 179 000 в кустарно-пром. кооперації; тоді ж у цензовій пром-сті працювало 620 000 осіб; натомість вартість продукції нецензової (ремісничої і кустарної) пром-сти становила лише 15% всієї пром-сти. Згодом суцільна націоналізація й розвиток фабричної пром-сти спричинили занепад Р.; його і кустарну пром-сть об'єднано майже повністю у пром. кооперацію, і самостійних ремісників і кустарів нараховувалося у 1939 ледве 57 700. На Зах.-Укр. Землях до часу їх приєднання до УССР відносини залишилися ті самі, що й до війни 1914. На укр. землях у Польщі ч. ремісників було таке саме, як до війни (понад 90 000).

Після ліквідації пром. кооперації у 1960 Р. і кустарну пром-сть передано до системи держ. *місц. пром-сти*. Попри поширення з 1966 місц. пром-сти на нові асортименти продукції, кустарне і ремісниче виробництво, хоч і не реґламентовані урядово, — не зникли. Вироби цих

промислів не тільки використовуються у госп-вах продуцентів, але йдуть на ринок (зокрема — сіль.) і все ще широко обслуговують потреби місц. населення у житловому будівництві, кравецтві, шевстві тощо. Хоч в офіц. статистичних даних ч. ремісників і кустарів не подається, але воно має бути чимале.

Література: Подолинський С. Ремесла і хвабрики на Україні. Женева 1880; Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI. К.—Л. 1907; Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Л. 1929; Держплян УСРР. Нариси передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісничої пром-сти України. Х. 1929; Січинський В. Нариси з історії пром-сти. Л. 1938; Крип'якевич І. Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1960 рр.), у кн. З історії зах.-укр. земель, випуск 1, 4. Л. 1957; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1957; Нестеренко О. Розвиток пром-сти на Україні, І. К. 1959; Компан О. Міста України в другій пол. XVII ст. К. 1963; Моргун О. Нариси історії пром. кооперації України. Мюнхен 1966; Голобуцький В. Екон. історія Укр. РСР. Дожовтневий період. К. 1970.

І. Витанович

Ремесло Василь (* 1907), селекціонер родом з Полтавщини, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1964). З 1948 працює на Миронівській селекційно-дослідній станції (з 1964 — дир.). Вивів високоврожайні стійкої на морози і на посуху сорти озимої пшениці Миронівська 264 і Миронівська 808.

Ремісничі училища, нижчі проф. школи в УССР і СССР системи *проф.-техн. освіти*, які підготовляли кваліфікованих робітників у різних ділянках пром-сти, транспорту і зв'язку. Створені у жовтні 1940 за постановою Президії Верховної Ради СССР «Про держ. трудові резерви». Термін навчання 2–3 рр.; навчання теоретичне і практичне. За «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям» Р. у. 1958–64 перетворено на *проф.-техн. училища*.

Ремонтне (VII—24), с. у півд. сх. частині Дол.-Донської низовини, р. ц. Ростовської обл. РСФСР. Р. лежить на сх. пограниччі укр. мішаної етнічної території; 1926 р. у Ремонтнинському р-ні українці становили 86,8% населення.

Ренесанс, Відродження, рух у літературі, науці, мистецтві у 14–16 вв., започаткований в Італії і заснований у значній мірі на імітації античних традицій. З Р. пов'язане поняття «нових часів», що усучаснили духову структуру людини тодішньої зах. і сер. Европи та поширили її інтелектуальні горизонти.

У мистецтві Р. — назва стилю, що прийшов на зміну *ґотиці*. На Україні на поч. 16 — пол. 17 в., за доби розвитку міст і зростання міщанського стану. Пам'ятки Р. характеристичні насамперед для зах. обл. України, зокрема для Львова, до якого приїздили кваліфіковані майстрі з мист. центрів Італії (Кастіліо Петро, Італьчик Петро, Красовський Петро, Римлянин Павло й ін.) і Німеччини (Пфістер Йоганн, Горст Гайнріх, Шольц Гануш та ін.). Елементи Р. помітні в перебудові (у Кам'янці Подільському, Меджибожі — 1545) і будові замків (Синявських у Бережанах — 1534–55, С. Конєцпольського у Підгірцях та ін.). Свідоцтвом раннього Р. є кам'яниця Орсеттіх у Ярославі (1570), синагога в Сатанові (1532) й ін. Львів після пожежі 1527, яка знищила будови візант. і ґотичної доби, відбудувався у стилі Р.: «Чорна кам'яниця» (1577), дім Корнякта (1580) в Ринку, ансамбль Братсько-Успенської церкви з каплицею Трьох Святителів і вежею, манастир-фортеця Бенедиктинок з льоджею (1595), синагога Золотої Рози (Р. у поєднанні з ґотикою, 1582), каплиці Боїмів і Кампіянів – поч. 17 в., костьол Бернардинів (Р. з манеризмом, 1600–30). Зразком пізнього Р., що переходить у барокко, є Іллінська (Богданова) церква в Суботові (1653). Деякі елементи Р. мали також перебудовані церкви старокняжої доби в Києві, Чернігові та ін. Поряд з мурованим будівництвом і з певною аналогією до нього розвинулося дерев'яне церк. будівництво (церква св. Духа в Потеличі, св. Юра і Воздвиженська в Дрогобичі, собор Благовіщення в Ковелі, Крехівський манастир й ін.). Прикладом містобудування доби Р. за принципами реґулярного пляну можуть бути Жовква (будівничий А. Прихильний) і Броди (архітект Дель'Аква, інж. Боплян).

Ренесансова кам'яниця Орсеттіх у Ярославі (1570)

У скульптурі Р. дав спроби реалізму у лежачих або напівлежачих постатях на саркофагах (К. Рамультової у Дрогобичі, О. Ванька-Лагодовського в Уневі 1573, кн. К. Острозького у Києві 1579, дітей Даниловичів у Жиравці 1580 та ін.), у рельєфах на кам'яних плитах і погруддях. Декоративна різьба почала розвиватися у Львові. Нім.-нідерляндські й італ. каменярі-різьбарі застосували форми Р. в оздобленні фасад, обрамлень вікон і входів та інтер'єрів («Чорна кам'яниця»). Шедевром архітектурно-декоративного різьблення доби Р. є портал

Портал каплиці Трьох Святителів у Львові (1590—1671)

каплиці Трьох Святителів. У добу Р. збагатилася дерев'яна різьба — вівтарна й іконостасна (у церкві св. П'ятниць у Львові, св. Духа в Рогатині, у Молчанському і Спасо-Преображенському соборах у Путивлі й ін.). В іконах Р. відбився тільки спорадично, але його сліди ще помітні на поч. 18 в. (Богородчанський іконостас 1705). Зате Р. спричинився до емансипації портрета (К. Корнякта, В. Лянґиш), а ще більше помітний у графіці й мініятюрі (Пересопницьке євангеліє — 1550–51), а також у друкарстві.

Деталь плащаниці з Киево-Печерської Лаври (1655). Ренесансовий рослинний орнамент — стилізовані квіти-розетки, листя та плоди граната. (Гапт золотом і сріблом на малиновому оксамиті)

У декоративно-ужитковому мистецтві впливи Р. позначилися у декорі золотарських виробів — посуду, предметів церк. призначення (оправа євангелія т. зв. Горностаєвого — 1542), зброї (церемоніяльний меч львівських війтів), ювелірних прикрас тощо. Також відомий стиль Р. у мебльовому мистецтві, кераміці, гаптуванні й вишиванні шовком, у яких в орнаментиці мотиви візант. трилисника замінено акантом, ґранатом, лілеями, часто поряд місц. фльори. *С. Гординський*

Ренесансова різьблена шафка з Галичини (16 ст.)

Для доби Р. як на Зах., так і у слов. країнах, зокрема на Україні, характеристичний синкретизм — сполучення теоретичних думок з галузі філософії, теології, політики і конкретних наук з гарною літ. формою (поетичною або реторичною).

У літературі й науці, поруч з тенденцією відродити культуру античности (так, як її тоді розуміли), йшли намагання культивувати людську індивідуальність, що мусить бути звільнена від авторитетів традиції, переживати й думати незалежно від них. При сильних ще традиціях середньовіччя в 16 в., знання латинської мови, яка в навчанні стала поруч грец., спричинилося до знайомства з новою латинською літературою, яка гол. завдяки діяльності гуманістів-чужинців (Конрад Цельтес, Каллімах та ін.) почала розповсюджуватися в Польщі й Литві та на Зах. Укр. Землях, у Львові, де якийсь час перебував Каллімах, прибулий з Константинополя. У Польщі видатним представником Р. 15–16 в. були учені і письм. укр. роду: Лука із Руси, автор вид. у Кракові 1522 підручника епістолографії, Павло Русин із Кросна (кін. 15–поч. 16 вв.), Станислав Ожеховський (Оріховій Роксолян) з Оріхович б. Перемишля (1513–66), Шимон Шимонович зі Львова (1557–1629) та ін. На Україні засвідчене знайомство з поетикою Р., вплив граматичних творів розпочався на укр. словниках і граматиках 16 в., у творах укр. письм., а ще більше на поч. 17 в. зустрічаються згадки про авторів Р. (Еразма Роттердамського, Джордано Бруно, Кардана та ін.). Латинськими працями користувалися й укр. полемісти 16 в., іноді згадки про авторів Р. трапляються й у 18 в. (у Г. Сковороди). В Острозькій академії навчання включало знайомство з вченими Р. З красного письменства відомий укр. переклад однієї новелі з «Декамерона» Боккаччо і новий переклад «Олександрії» та кілька дрібних оп. Літ. творчість І. Вишенського стилістично була вже переходовим явищем до бароккo.

Література: Чижевський Д. Ренесанс та Реформація, у Історії укр. літератури. Нью-Йорк 1956; Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М. 1963; Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М. 1963; Січинський В. Історія укр. мистецтва. І. Архітектура. Нью-Йорк 1956; Мистецтво XIV — першої пол. XVII ст. в Історії укр мистецтва в 6 тт., т. II. К. 1967; Овсійчук В. Ансамбль Руської вулиці. Л. 1972; Рудольф Н., Лесина Н. Каплиця Боїмів. Л. 1972; Свєшнікова І. Будинок Корнякта. Л. 1972.

Див. ще ЕУ 1, т. 2 і 3, стор. 749, 820, 824, 833, 839. *Д. Чижевський*

Рені (VIII—9), м. у півд. Басарабії обл. підпорядкування Одеської обл., положене на лівому березі Дунаю, за 3 км від гирла Пруту; зал. вузол, морський торг. порт; 19 600 меш. (1970) — за нац. складом: українці, росіяни, молдавани. Підприємства для обслуговування залізничого транспорту, харч. пром-сть.

Рентґенологія, наука про рентґенівські проміння (Р. п.), у вужчому значенні — галузь медицини, що вивчає дію Р. п. на людський організм та застосування їх для розпізнавання і лікування різних хвороб. До революції 1917 Р. на Україні

була розвинена слабо. На поч. 1920-их рр. на Україні були засновані рентґенівські ін-ти у Києві, Одесі та Харкові й перші в СССР катедри Р. при мед. інтах у цих м. 1920 у Харкові засновано Укр. Рентґенологічну Академію. Піонерами Р. на Україні були С. Григор'їв, А. Штерман, Г. Хармандарян. М. *Ісаченко*, Ю. Тесленко, Ф. Богатирчук та ін.; питання Р. опрацьовували також: В. Роше, О. *Кронговський*, М. Магат, О. *Репрєв*, І. Міщенко, С. Нікітін, О. *Тимофієвський*, О. *Смірнова-Замкова*, Т. *Шведкова-Роше*, П. Бережанський, Г. Биховський, В. *Іванов*, А. Пипко, А. Богаєвський, Г. Бурлаченко, В. Бобрецька, М. Шор та ін. Я. Шик написав підручник «Медична рентґенологія».

Тепер на Україні є два н.-д. ін-ти Р. та радіології (Київ, Одеса), 20 катедр Р. при мед. ін-тах та ін-тах для удосконалення лікарів, 6 754 рентґенівських кабінетів (у 1956 р. було 2 603, з них на с. — 497), 4 100 рентґенологів та понад 3 000 рентґенотехніків і рентґенолаборантів. Видавалися такі ж. з Р.: «Рентгеновский Вестник» (1907–1909, у Одесі); «Известия Киевской рентгеновской Комиссии» (1915–17), «Експериментальна та клінічна рентґенологія» (1931). Рентґенівські ін-ти видають не періодично наук. зб. Укр. Т-во рентґенологів та радіологів об'єднує 1 855 осіб. Рентґенівські ін-ти, катедри рентґенології та 390 онкологічних закладів з 7 723 ліжками ведуть значну роботу по боротьбі з пістряком та ін. злоякісними пухлинами. Упродовж 1964 р. було профілактично оглянуто бл. 14 млн осіб.

Література: Ручковский Б. Из истории отечественной онкологии. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Покровський С. та ін. Розвиток рентґенології і радіології в УРСР. В кн Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958.

В. Плющ

Рентґено-радіологічний та онкологічний Київський Науково-Дослідний Інститут, заснований 1920 р. Ю. Тесленком, є у віданні Мін-ва Охорони Здоров'я УРСР. Має відділи: рентґено-діягностичний, рентґено-терапевтичний, фізикотехн., телегама-радіологічний, експериментальної радіології та онкології, 8 лябораторій і клініку з 4 відділами. Вивчає етіологію та патогенезу злоякісних пухлин, профілактику, діягностику та лікування їх, передпістрякові захворювання, керує орг-цією боротьби з злоякісними пухлинами та здійснює керівництво рентґенівськими установами в УССР. Ін-т опрацював багато питань рентґенології і радіобіології, методики діягностики та комплексного лікування злоякісних пухлин, сконструював ряд оригінальних рентґенівських апаратів.

Репатріяція, повернення на батьківщину військовополонених, втікачів чи примусово вивезених під час воєнних дій та ін. категорій громадян, що довший час перебували поза батьківщиною. Особливого політ. змісту термін Р. набув у стосунку до повернення політ. еміґрантів до країн їх походження.

У 1918–19 репатріювалися спонтанно та через укр. консульства українці з Росії на Україну, а зах. українці, вивезені насильно в глиб Росії чи як полонені, до Зах. України. У 1920–21 уряд УССР уклав з сусідніми державами ряд угод про Р. громадян УССР. У всіх випадках ішлося про добровільну Р., хоч представники ССР намагалися вести аґітацію за Р. гол. у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі з обіцянкою помилування і повернення гром. прав. Те саме робили поль. представники у таборах інтернованих вояків УГА у Чехо-Словаччині. Деяка частина укр. втікачів і вояків повернулася до УССР або до Польщі.

Р. українців стала гостро актуальною після другої світової війни, в наслідок якої 2–3 млн українців опинилися на території кол. нім. Райху та ін. зах. країн (див. *Еміґрація*). Згідно з міжальянтськими угодами (Потсдам та ін.) всі чужинці мали репатріюватися до своїх країн. В результаті заходів представництв політ. еміґрантів з Сх. Европи та під тиском світової гром. опінії застосовано принцип добровільности щодо Р. людей з підком. країн, за винятком воєнних злочинців, яких видавали країні, що висувала право юрисдикції над ними. Сов. та ін. сх.-евр. уряди створили цілу мережу репатріяційних комісій з військ. та розвідочним персоналом. Вони довільно інтерпретували угоди про добровільність Р. та т. зв. військ. злочини. Доходило до трагічних випадків насильного вивезення, у тому ч. і до самогубств *переміщених* осіб з Німеччини й Австрії, особливо кол. чл. військ. частин нім. армії (власовці, Укр. Визвольне Військо та ін.), напр., у Кемптені, Дахав. У 1946–49 сов. представники в ООН часто домагалися примусової Р. усіх громадян ком. країн. Р. закінчилася, поза індивідуальними випадками, у 1947–48. Частково репатріювалася у повоєнні рр. і міжвоєнна заробітчанська еміґрація з Франції і з Арґентіни.

Р. іноді називають також обмін населення в наслідок зміни кордонів, напр., поль.-сов. та чехо-словацько-сов. у 1945–46. Цей обмін (у випадку українців у Польщі більш примусовий, ніж добровільний) охопив бл. півмлн українців, які переїхали до УССР. У 1950-их рр. час-

гина українців Пряшівщини (6–8 000), що виїхали по війні до УССР, домоглися поновної Р. до Чехо-Словаччини, як і окремим українцям з теперішньої поль. території вдалося залишити СССР під різними претекстами. *В. М.*

Репрєв Олександер (1853—1930), видатний патофізіолог, один з засновників эндокринології на Україні, нар. б. м. Суздаля, у 1891–95 рр. проф. Томського, 1895–1924 рр. — Харківського ун-тів, одночасно проф. Харківського Ветер. Ін-ту та Вищих Жін. Курсів. З 1924 співр. низки н.-д. установ Харкова. Праці Р. присвячені питанням обміну речовин, дослідженню залоз внутр. секреції, радіобіології, онкології тощо; він — автор капітального підручника «Основы общей и экспериментальной патологии» (X. 1911).

Репта Василь (чернече ім'я Володимир; 1841–1926), рум. церк. і пед. діяч укр. роду на Буковині, проф. теології Чернівецького Ун-ту (з 1875), єп. Радівців (1898–1902), митр. Буковини (1902–25); виступав проти зрівняння в правах українців (на церк. полі) на Буковині.

«Република», щоденник, офіціоз уряду ЗО УНР, виходив у Станиславові від 2. 2. до 25. 5. 1919; вийшло 94 чч.; ред. І. *Кревецький*, співр. В. Дорошенко, М. Струтинський, М. Федюшка.

Реп'яшок пряморогий (Ceratocephalus orthoceras DC. = Ranunculus orthoceras Benth.), однорічна зілляста рослина з родини жовтецюватих. Росте по степах, схилах, досить часто у лісостеп. і степ. частинах України, у півд. частині Полісся і рідше в Криму. У нар. медицині з давніх часів свіжі квітки вживали при пашкірних хворобах — екземах, ранах; вживання свіжого зілля дуже поширене при малярії (як зовн. засіб).

Реріх Микола (1874—1947), рос. маляр, закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (учень А. *Куїнджі*), з 1909 акад.; працював також на Україні в галузі монументального мистецтва; з 1920 перебував у ЗДА та Індії. 1903–06 за ескізами Р. виконано дві мозаїки («Покрова») для церкви у с. Пархомівці на Київщині, 1910 мозаїки для Троїцького собору Почаївської Лаври.

Республіканський полк, відомий як 1 Укр. Респ. піхотний полк, був зформований у 1917 з українців 5 рос. армійського корпусу сотн. П. *Болбочаном;* боровся проти большевиків під час їх наступу на Київ за Центр. Ради. Рештки полку (бл. 200) у лютому 1918 увійшли до складу 2 піхотного куреня Окремого Запор. загону, а згодом до 2 Запор. піхотного полку, яким командував полк. Болбочан у Запор. корпусі.

«Республіканські Вісті», тижневик, виходив 1919–20 у Вінниці й Кам'янці Подільському.

Реут, р. на Басарабській височині, права притока Дністра, довж. — 286 км, сточище — 7 760 км², пересічна шир. річища 30 м, долини — 7 км. Живлення перев. снігове. Замерзає в грудні, скресає у березні. Використовується для зрошення.

Рефлексивні дієслова, дієслова з постфіксом -ся, первісно формою знахідного відмінка зворотного займенника, що почала зростатися з своїм дієсловом ще в староукр. добу, оформлюючи подекуди нові значення відповідних дієслів. Р. д. можуть мати такі значення: власне-зворотне (одягатися), взаємно-зворотне (обійматися), заг.-зворотне (вибиратися, схилятися), посередньо-зворотне (пакуватися), активно-безоб'єктне (собака кусається), пасивно-якісне (дріт гнеться) і (звичайно з недоконаними дієсловами), власне пасивне (часом з орудним суб'єкта дії: Навіки прокленетесь своїми синами). Р. д. виключають уживання прямого об'єкта в знахідному відмінку, за винятком нечасто вживаних безособових конструкцій типу: книжку читається. З неперехідними дієсловами вияву зовн. ознаки (зеленіти — зеленітися), зокрема ж у сполуці з префіксами *роз-*, *з-*, *на-*, *до-*, *ви-*, *-ся* надає значення повноти, вичерпаности й інтенсивности дії чи стану (*роз-*, *на-*, *до-*, *ви*-говоритися — говорити). З Р. д. творяться певні типи безособових речень (смеркається, йому не спиться). Деякі дієслова, близькі до заг.-зворотних, уживаються лише у зворотній формі (боятися, каятися). Постфікс -ся, крім своєї гол. функції змінювати стан дієслова (зокрема виключаючи можливість перехідности), інколи модифікує лексичне значення дієслова (роздатися — роздати). Значення властивої зворотности може підкреслюватися додатковим зворотним займенником *сам, сам себе, самому собі, з самим* собою, *один одного*. В активно-безоб'єктному й пасивному значеннях постфікс *-ся*, поширеніший у сх.-укр. говірках; у півд.-зах. говірках, де *-ся* вживається як частка і перед дієсловом (як ся маєш?) *ся* більш зберігає іст. зв'язки з займенником; у покутсько-гуцульських говірках *-ся* звучить *-си*, мабуть, енклітична форма давального відмінка зворотного займенника *си* (знана з півд.-зах. говірок), сконтамінована з *ся*. *О. Г.*

Реформатський Сергій (1860—1934), хемік-органік рос. роду, чл.-кор. АН СССР (з 1928). Проф. Київ. Ун-ту (1891–1934) і Політехн. Ін-ту (1898–1907), гол. Київ. Фіз.-Хем. Т-ва (1910–16 і 1920–33). Розробив методу синтези ß — оксикислот ді-

єю цинку та суміш альдегідів чи кетонів або складних етерів з етерами а — галогенозаміщених кислот (реакція Р., 1890). Автор понад 50 наук. праць та підручника «Начальный курс органической химии» (1893, 17 вид. 1930).

Реформація, церк.-рел. і політ.-соц. течії, що почалися при кін. 14 в. і тривали кілька вв. у Зах. Европі (звідки поширилися й на Україну), пробудивши нац. свідомість і розвиток культури окремих народів та витворивши низку прот. церков. Р. була спрямована однаково проти догм і устрою, як і проти екон. і політ. становища Кат. Церкви (секуляризація церк. земель тощо). На відміну від понаднац. характеру Кат. Церкви, що вживала у богослужбі латинську мову, діячі Р. вводили живі мови у церкві, а тим самим і в літературу багатьох народів, зміцнюючи їхню нац. свідомість і культ. розвиток. Р. охопила різні соц. верстви і цілі держави, а також спричинила між ними гострі зудари, що виявилися у довготривалих війнах.

На Україну Р. проникла спочатку в незначній мірі у 15 в. з Чехії, через студентів з України, на яких впливали наука Яна Гуса і гуситські війни, а також через гуситських еміґрантів у Польщі й Литві, де в 16 в. реформаційні течії дуже поширилися серед маґнатів і шляхти. Чимала кількість маґнатів і шляхти (Радзівіли, Воловичі, Кишки, Любинецькі, Морштини, Фірлеї, Сапіги, Гойські, Ходкевичі, Сенюти, Холоневські, Чапличі, Войнаровські, Немиричі та ін.) були захоплені ідеями Р. Реформаційні рухи особливо сильно почали проникати на Україну після Люблінської унії 1569. проте вони не охопили усього обширу укр. земель і всіх прошарків населення. Однак, поруч з ін. чинниками, Р. певною мірою активізувала правос. шляхту, міщанство, козацтво й духовенство, що для них загрожена кат. наступом, особливо після церк. унії 1596, «руська» віра набрала ознак нац. ідентичности. Провідник правос. опозиції до унії, кн. Василь-Костянтин *Острозький* схилявся до зближення з протестантами, що позначилося кількома спільними нарадами у 1595, 1596 та особливо у Вільні 1599.

Чималий відгук Р. мала у церк.-культ. ділянці. Чес. переклади св. Письма були знані на Укр. Землях у 15 в., з'явилися перекладені на тогочасну літ. укр.-білор. мову такі твори, як «Новий Заповіт» В. *Негалевського* (1581), Евангеліє В. *Тяпинського* у кін. 16 в., *Пересопницьке Евангеліє* (1556–61), базовані перев. на прот. текстах. Ці переклади вживано не тільки для приватного читання, але й при богослужбах («Тріодіон», 1664). Одночасно ширилася проповідь живою мовою, а у рел. полеміці тією ж мовою брали участь не тільки католики й православні, але й протестанти. Таким чином, під впливом Р., поряд з традиційною на Україні ц.-слов. та з новопоширюваною серед вищих верств поль., почала вживатися книжна укр.-білор. мова, як мова письменства. Особливо характерні були публікації католиків руською мовою (як «Катехизм или наука всім православним христіяном...», 1585) та двомовні паралельні публікації окремих творів, — укр.-білор. і поль. мовами.

У осв. ділянці визначилася низка реформаційних шкіл, що іноді перевищували своїм рівнем кат., і в них охоче вчилася укр.-білор. молодь (напр., соцініянські й аріянські школи на Волині).

Р. посилила традиційну рису укр. церкви — її соборноправність, що особливо виявилося у діяльності церк. братств (16–17 вв.). Братчики практикували читання св. Письма, не тільки на сходинах, але і вдома, стежили за поведінкою своїх чл., мали нагляд над церк. справами, контролювали діяльність свящ. і еп., аж до виступів проти декого з них, як «ворога істини» (Статут Львівського Братства, 1588). Еп. не погоджувалися з такими широкими повноваженнями світського елементу, і їхній перехід на унію з Римом був у деякій мірі спричинений реформаційними впливами у правос. громадах.

У царині соц.-політ. Р. на Україні позначилася також зростанням нац. свідомости й політ. активности Козаччини, яка, переймаючи у першій пол. 17 в. провід укр.-нац. життям, ставила щораз більший опір поль. пануванню на Україні й активно підтримувала Правос. Церкву проти наступу католицизму. Шукаючи союзників проти Польщі, Козаччина, у своїй зовн. політиці, почала орієнтуватися також на допомогу прот. держав (Швеція, Трансільванія, Бранденбурґ).

Але вплив і успіхи Р. на Україні не були тривалими. Щільно пов'язана з прот. рел. течіями, Р. опинилася між двох протилежних сил — кат. Польщею й правос. Україною, ворожих між собою, але й ворожих до протестантизму. Успішна боротьба Кат. Церкви (особливо ордену єзуїтів) і поль. уряду проти протестантизму й неґативне ставлення Правос. Церкви до «люторів», зокрема до поширеного в шляхетських колах Правобережжя антитринітаризму та ін. радикальних прот. течій, позбавили Р. певної соц. бази, а перемога укр. нац. виз-

вольної революції у сер. 17 в. відкривала на Україні шлях ін. культ.-політ. течіям та впливам (барокко).

Література: Bukowski J. Dzieje reformacji w Polsce. I—III, 1883—86; Грушевський М. Культ.-нац. рух на Україні в XVI—XVII віці. К. 1912; Koch H. Ukraine und Protestantismus Ostdeutsche Wissenschaft. Мюнхен 1954.

І. Коровицький

Речення значеннєве, граматичне і інтонаційне ціле, що виражає якусь думку в відношенні її до дійсности (предикативність, створена категоріями модальности, часу й особи) одним словом чи сполукою слів. В укр. мові основою типового Р. є *підмет* у його зв'язку з *присудком* (Учень читає, т. зв. непоширене Р.), навколо яких згуртовуються у поширеному Р. його другорядні члени — означення й прикладки в групі підмета та додатки і обставини в групі присудка (Білявий учень-шестикласник уважно читає при столі книжку). На вираз синтаксичних і значеннєвих стосунків слова Р. перебувають поміж собою у зовн.-формальних зв'язках підрядности (за традицією шкільної граматики, т. зв. погодження, — *узгодження*, *керування*, *прилягання* й тяжіння) або сурядности (поміж однорідними членами Р.: Учні й студенти читають і вчаться). Окремі слова й словосполучення можуть інтонаційно до певної міри виділюватися зі складу Р. як його супровідні та постпозитивні уточнювальні члени (звертання, відокремлені члени Р. — прикметниковий, дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти, вставні і вставлені та модальні слова). Внутр. відношення поміж членами Р. підрядного зв'язку поділяють на: апозитивні (між іменником і прикладкою), предикативні (між підметом і присудком), об'єктивні (між присудком і додатком), атрибутивні (між іменником і його означенням) та обставинні (між присудком тощо і обставинами). Де граматичний центр Р. складений з одного гол. члена Р., співвідносного з підметом чи присудком, там Р. одночленне — безприсудкове чи безпідметове: номінативне або *називне* (Ніч). *безособове* (Світає. Його шкода. Бути бурі. Ліс вітром повалило), узагальнено-особове (Всієї роботи не переробиш) чи неозначено-особове (Просять не курити). Як еквіваленти Р. можуть виступати однослівні й кількаслівні вислови, модальні слова й частки, що функціонують як Р. на тлі певного контексту або обстанови (— Невже? — Егеж. — Ого!). Вони, як і неповні та недокінчені Р. та приєднувальні конструкції, характеризують зокрема діялогічну й розмовну мову, як також побудовані на ній (або на оповіді персонажа) жанри красного письменства. Два й більше Р. можуть поєднуватися зв'язком сурядности (*паратакси*) в складно-сурядні Р. (Наступила хмара, і став дощ накрапати), а зв'язком підрядности (*гіпотакси*) в складно-підрядні Р. В разі значеннєво-інтонаційного протиставлення двох таких багаточленних частин постає ***період.*** З погляду модальности Р. поділяють на розповідні (стверджувальні й заперечні: заг.-заперечні й частково-заперечні: Учень не читає книжки. Учень читає не книжку), питальні, спонукальні, умовні й допустові. а з погляду інтонації на розповідні, питальні й вигукові.

О. Горбач

Речмедін Валентин (* 1916), письм. і журналіст родом з Вінничини. Під час другої світової війни працював у ред. «Радянської України», по війні заступник ред. *«Літ. газети»*, довголітній ред. газ. *«Культура і Життя»*, чл. ред. ж. *«Вітчизна»*. Працює перев. в прозі: повість «На верховині» (1951), роман «Коли закипала кров» (1958). зб. оп. «Вітер з берегів юности», «Відчинив у світ я двері» (1960), романи «Весняні грози» (1961), «Романтична історія» (1962), «Ходімо зі мною, сину!» (1965), іст. повість «Дівчина в терновому вінку» (1967).

Решетар Іван (* 1924), історик і знавець сов. проблем, нар. в Міннеаполісі (ЗДА), викладав політ. науки у різних амер. ун-тах, звич. проф. (з 1962) в ун-ті Вашінґтона в Сієтлі (ЗДА); д. чл. УВАН. Праці з історії України, зокрема найновішої: "The Ukrainian Revolution, 1917—20"; A Study in Nationalism (1952); "Lenin on the Ukraine", The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A., T. IX (1961) та ін.; та СССР: "A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union" (1960), "Breve Historia del Partido Comunista de la Union Sovietica" (1963), "The Soviet Polity, Government and Politics in the U.S.S.R." (1971).

І. Решетар

Решетилівка, с. м. т., р. ц. Полтавської обл., положена над р. Говтвою (притока Псла); 10 100 меш. (1966). Відома з 1638 р. Один з осередків укр. нар. ткацтва, килимарства і вишивкарства та кушнірства, що розвинулися гол. в 19 в. У 1905 р. в Р. була утворена ткацька майстерня, 1922 перетворена на артіль, що з неї 1960 постала фабрика мист. виробів з школою майстрів. Виробництво декоративних тканин: доріжок, скатертин,

килимів, вишиваних рушників, сорочок, прикметних своєю декоративністю і яскравістю барв. Решетилівські вироби

«У Решетилівці», акварели Т. Шевченка (1847)

експонуються на міжнар. виставках й експортуються гол. до сателітних країн. З переходом на фабричне виробництво якість цих виробів занепала: на зміну первісній органічності нар. мистецтва прийшов штамп, подекуди зумовлений пропагандивними вимогами кіч.

Решетилівські статті 1709, 14 пунктів петиції, що її подав гетьман І. *Скоропадський* цареві *Петрові* І у м. *Решетилівці* 17. 7. 1709. Вони торкалися докладнішого визначення «прав і вольностей» України-Гетьманщини, які, були «ген.» стверджені царем у маніфесті 1. 11. 1708, а також низки практичних питань, пов'язаних з тодішніми подіями та обставинами. Відповідь на Р. с. Петро І дав в указі з 31. 7. 1709 у Києві, повторюючи попередні запевнення про збереження автономного устрою Гетьманщини, з додатком, що «статьи ... обстоятельные против прежнего дадутся впредь». Це питання укр. уряд порушував знову в 1710, але й тоді, й пізніше (за Скоропадського) воно не було розв'язане, бо Петро І, маючи пляни дальшого обмеження автономії Гетьманщини, не хотів зв'язувати собі руки конкретними зобов'язаннями та обіцянками. *О. О.*

Решетило Степан Семен (1889—1950), церк. діяч, василіянин, талановитий проповідник і організатор масових нар. місій на Закарпатті 1923–28, перший настоятель поверненого василіянського манастиря у Варшаві 1929–30, протоігумен василіянської гал. провінції 1931–35, секретар єп. Д. *Нарадія* за державности Карп. України 1938–39; помер у Давсоні б. Пітсбурґу і похований у Чікаґо (ЗДА).

о. С. Решетило, ЧСВВ

Редін Єгор (1863–1908), історик мистецтва і археолог, проф. Харківського Ун-ту, зав. Музею мистецтва і старовини, чл. Харківського Іст.-Філол. Т-ва. Серед праць Р.: «Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Исследования древней мозаической и фресковой живописи» (разом з Д. Айналовим, 1889), «Каталог выставки XII археологического съезда в Харкове. Отдел церковных древностей» (1902), «Материалы к изучению церковных древностей Украины» (1905).

Резанов Володимир (1867—1936), історик літератури родом з Курщини. Закінчив Ніженський Іст.-Філол. Ін-т (1890) і з 1899 був проф. у ньому, за сов. часу проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, а потім Пед. Ін-ту. Чл.-кор. АН СССР (з 1923) і співр. УАН. 1934 усунений від викладання за «несприйняття» марксистської методології. Р. належить бл. 70 праць з історії рос., світової й укр. літератури. Гол. значення мають багаті джерельним матеріялом праці, присвячені історії евр. рел. драми і на їх основі укр. шкільної драми: «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), фундаментальне дослідження з текстами й великим наук. апаратом «Драма українська: Старовинний театр український», тт. І, III, IV, V, VI (1925–29, у ЗІФВ УАН); з іст. поетики – «До історії літ. стилів: Поетика ренесансу на терені України і Росії» (1931). Крім того, низка розвідок про Т. Шевченка, Л. Українку тощо. Велика рукописна спадщина Р. лишилася не опублікована. *І. К.*

Резниченко Абрам (*1916), графік родом з Кременчука; з 1933 р. працював ілюстратором «Комуніста» та різних журн., малював пропаґандивні й сатиричні плякати; з другої пол. 1930-их рр. активний у книжковій графіці. Ілюстрації до творів М. Островського («Як гартувалася сталь», 1936–37 і 1949), О. Гончара («Земля гуде», 1950), Ю. Збанацького, В. Бичка та ін.

Резніков Петро (1904—68), журналіст і письм. родом з Донеччини, довголітній співр. провінційних газ., з 1959 р. – відповідальний секретар Херсонської філії СПУ. Романи «Прорив» (1931), «Селяни» (1950–57), повісті «Хто винен» (1931) і «Над Дніпровською сагою» (1958); переклади з рос.

Река Валентина (* 1946), співачка меццо-сопрано, солістка Київ. Держ. Театру

Опери й Балету, лавреатка міжнар. конкурсу оперових співаків у Софії (Болгарія).

Репін Ілля (1844—1930), визначний маляр-реаліст, нар. у Чугуєві на Харківщині; хлопцем учився у місц. іконописній майстерні, з 1863 у Петербурзькій малювальній школі, 1864–71 – у Петербурзькій Академії Мистецтв (учень І. *Крамського*), яку закінчив з золотою медалею і відбув студійну подорож до Італії і Франції; з 1893 акад., проф. Петербурзької Академії (до 1907); чл. т-ва *Передвижників* (з 1878) і мист. групи «Мир искусства» (з 1890). Р. залишив багату й різноманітну мист. спадщину; його ранні розписи церков на Україні знищені під час війни; численні жанрові, побутові картини, портрети і твори на іст. теми зберігаються в музеях Росії, України та у приватних зб. Найвідоміші твори: «Бурлаки на Волзі» (1870–73), «Іван Грозний і син його Іван» (1881–85), «Царівна Софія» (1879), «Засідання Держ. Ради» (1901–03); на укр. теми: «Запорожці пишуть листа тур. султанові» (1880–91) — один варіянт у Москві, другий – у Харківському Держ. Музеї Образотворчого Мистецтва; «Вечорниці» (1881), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1908), «Гопак» (1930; не закінчений); численні портрети діячів рос. культури, з укр. серед ін.: С. Любицької, М. Мурашка (1877), М. Костомарова, В. Тарновського (1880; «Гетьман») і С. Тарновської, Т. Шевченка (1888), Д. Багалія (1906); чотири ескізи проєкту пам'ятника Шевченкові у Києві (на конкурс 1910–14); ілюстрації до творів М. Гоголя «Тарас Бульба» і «Сорочинський ярмарок» (1872–82), кн. Д. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» (1887), рисунки з пам'яток укр. архітектури, укр. нар. типів тощо.

І. Репін

Р. типовий реаліст, який проте не копіював природи, а перевтілював її мотиви своїм розмашним, часто майже експресіоністичним малярством. Майстерно охоплював людську постать у русі, її типаж і вираз, а його соковиті і звучні барви надавали творові ефектної пластичности. На деяких творах Р. помітний вплив імпресіонізму й символізму. Залежно від того, де і над якою тематикою Р. працював, періоди його творчости можна визначити укр. чи рос. У творчості він продукт укр.-рос. культ. симбіози. Проте з Україною Р. був зв'язаний не тільки походженням, але й чуттєво. Він був закоханий в укр. природу, людину, фолкльор та висував проблему укр. стилю в мистецтві. До друзів Р. належали укр. діячі: М. Кропивницький, М. Мурашко, Д. Яворницький, Є. Чикаленко й багато ін.; між учнями були М. *Пимоненко*, О. *Мурашко*, І. *Макушенко*, Ф. *Красицький*, С. *Прохоров*, І. Шульга, Ф. Чуприненко та ін. Р. як педагог і критик написав кн. «Далекое близкое» (1953). Після революції Р. не бажав жити під совєтами й залишився у своєму маєтку «Пенати» у Куоккала (Фінляндія), де й помер. 1962 «Пенати» відбудовано й відкрито як «Музей-усадьба И. Е. Репина».

Література: Москвинов В. Репин на Харковщине. Х. 1959; Репин и Украина. К 1962; Бєлічко Ю. Україна в творчості І. Ю. Репіна. К. 1963. *С. Гординський*

Рєпнін (нар. кн. Волконський) Микола (1778–1845) кн., нащадок чернігівських Рюриковичів, рос. держ. і військ. діяч, ген.-губернатор Саксонії (1813–14) і Лівобережної України (1816–34), чл. Держ. Ради. Одружений з унукою гетьмана К. *Розумовського*, Р. як гол. адміністратор Лівобережжя, послідовно обстоював місц. укр. інтереси перед рос. урядом, співчував укр. автономістичному рухові й був зв'язаний з його діячами, боронив козаків і селян від поміщицьких надуживань, склав 1830–31 проєкт відновлення коз. полків, цікавився історією України й допомагав Д. Бантиш-Каменському у написанні «Истории Малой России». Ця політика Р., близько спорідненого з декабристами, і його популярність на Україні викликали підозріння Миколи І, стурбованого ще поль. повстанням 1830–31 й змовою грузинських автономістів 1832. Р. був усунутий з посади ген.-губернатора й виїхав за кордон. Останні рр. жив у своєму маєтку – *Яготині*, де у 1843–44 бував Шевченко, до якого Р. і його родина (зокрема дочка Р. – княжна Варвара) ставилися дуже прихильно й дружньо. *О. О.*

Рєпніна Варвара (1808—91), дочка «малорос.» ген.-губернатора кн. Миколи Рєпніна-Волконського і княгині Варвари з Розумовських. Дитинство провела в Полтаві. Була знайома з М. Гоголем і написала про нього спогади. Під час перебування Т. Шевченка в Яготині в 1843 р. закохалася в поета; історію своїх взаємин з Шевченком насвітлила в просторому листі до свого вихователя Ш. Ейнара та в безіменній повісті, що являють собою важливі документи до психологічної характеристики Шевченка та його біографії. Шевченко присвя-

тив княжні Р. поему «Тризна». Під час заслання поета Р. клопоталася про полегшення його долі і листувалася з ним, поки їй це не було заборонене урядом. Пізніші її спогади в «Русском Архиве» про Шевченка позначені меншою достовірністю, хоч і перейняті пошаною до нього.

Ржевуський (Rzewuski) Вацлав, «Емір Золота Борода» (1785–1831), поль. маґнат на сх. Поділлі, подорожник; після авантурницької подорожі на Близький Сх. завів у своєму дворі в Саврані романтичний бедуїнсько-кочовий стиль життя з двірськими козаками й торбаністами (він же герой пісні «Ревуха»), чим зміцнив козакофільсько-балагульську моду серед шляхетської молоді. Включившися у поль. повстання 1830–31, загинув після битви з рос. військом під Дашевом.

Ржевуський (Rzewuski) Генрик (1791—1866), поль. маґнат родом з Волині, письм. і публіцист консервативного напряму, звеличував у нарисах розповідною манерою часи Польщі 18 в., у тому ч. й на Правобережжі («Pamiętniki Imć pana Seweryna Soplicy, cześnika Parnawskiego», 1839), разом з барокково-витівничими постатями козаків (так само в іст. повістях, напр., «Zaporożec», 1854).

Ржегорж (Řehoř) Франтішек (1857—99), чес. етнограф, дослідник укр. нар. побуту і фолкльору в Галичині, де жив у 1877–90 рр.; прихильник укр. відродження, почесний чл. «Просвіти» (1895). Автор бл. 120 праць і ст., друкованих у чес. зб., журн. і газ., про нар. звичаї укр. населення Галичини, зокрема лемків, бойків і гуцулів, про нар. календар, медицину, демонологію, природознавство, як також понад 160 українознавчих

Ф. Ржегорж

гасел і ст. для «Ottův naučný slovník», опрацьованих з допомогою укр. учених. Зустрічався і листувався з багатьма укр. науковцями і письм., у тому ч. з І. Франком, М. Павликом, В. Шухевичем, О. Кобилянською, Є. Ярошинською. Із зібраних Р. етногр. колекцій був створений окремий укр. відділ у Празькому Пром. Музеї (кол. ім. Напрстка), включений потім до етногр. відділу Нац. Музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Подарована ним Львівській «Просвіті» бібліотека зберігається тепер у фондах Наук. Бібліотеки у Львові.

Ржепецька Олена, уроджена Покровська (1885–1948), письм. родом з Житомира. Її оп. друкувалися під псевд. Нічий у «ЛНВ» («Вічна весняна казка», «Скарга», «Останній день Білецького» й ін.) й у львівському календарі «Дніпро» (1934; «На берегах Гориня»); зб. оп. «Вічне полум'я» (1936). Померла у Львові.

Ржепецький Антін, гром. і політ. діяч, нащадок давнього шляхетського роду, до революції 1917 — дир. банку і радний Київ. міської думи, під час першої світової війни керував акцією т. зв. «Татьянинского Комитету» для допомоги біженцям. Як мін. фінансів за гетьманської влади (травень-грудень 1918) спричинився до розбудови укр. грошової системи і до зміцнення укр. валюти, захищав укр. екон. інтереси в переговорах з Німеччиною і відстоював права України на Крим, але одночасно виступав проти українізації держ. адміністрації і належав до прихильників федерації України з Росією. Після упадку гетьманату заарештований Директорією, але згодом звільнений.

Ржепецький Борис (* 1895), гром. і політ. діяч, економіст родом з Волині. У 1917 заступник губ. комісара Волині, 1918 делеґат УПСР до Центр. Повстанського Комітету під головуванням К. *Коржа*, засновник і ред. газ. «Селянська Думка» у Бердичеві. У жовтні 1919 чл. Дипломатичної Місії УНР, очоленої А. *Лівицьким*, до Варшави. Після ризького договору залишився у Варшаві, працював економістом у «Centralnym Związku Polskiego Przemysłu . . .» і співр. журн. Przegląd Gospodarczy». Від 1950 у ЗДА, довголітній гол. Літ.-Мист. Клюбу в Нью-Йорку.

Ржищів (IV—11), с. м. т. Кагарлицького р-ну, Київ. обл., положене на Придніпровській височині, на правому високому березі Дніпра, пристань; 7 700 меш. (1966). Через значну відстань від зал. не розвивається (1926 — 7 500 меш.). Радіяторний зав., 2 цегельні, харч. промсть. Технікуми: гідромеліорації і с.-г. будівництва.

Ржищівський Преображенський манастир, б. с. м. т. *Ржищева* (Київщина) над Дніпром. Відомий з 1649 р., спочатку чоловічий (у 18 в. до 1794 уніятський), з 1852 — жін. Зліквідований сов. владою.

Рибак Ігор (* 1934), лікар-спортсмен — важкоатлет, здобув золоту медалю на Олімпійських іграх у Мелборні 1956 з важкої атлетики у легкій вазі (устійнив олімпійський рекорд у тризмагу 377,5 кг); чемпіон Европи 1956 у півсер. вазі.

Рибак Микола (1890–1973), політ. і екон. діяч родом з Підгаєччини, адвокат у Глинянах, з 1928 у Перемишлі; чл. Надзірної Ради *«Маслосоюзу»*, гол. пов.

комітету УНДО в Перемишлі; на еміґрації в Німеччині й (з 1949) у ЗДА.

Рибак Натан (* 1913), укр. письм. жид. походження, родом з Черкащини, друкується з 1930. Видав кілька зб. поезій: «Країна роботи» (1932), «Похід колон» (1933), «Робочий день» (1934), але спеціялізувався гол. на прозі, видавши кілька зб. героїко-рев. оп. і новель: «Дорогами змагань» (1931), «Історія одного кулемета» (1933), «Мужність» (1934), «Останній маршал» (1935), потім перейшов до жанру великої прози. Найбільш відомі його іст. романи («Дніпро», 1939, «Зброя з нами», «Переяславська Рада», 1948–53 й ін.) та твори іст.-біографічного жанру (зб. «Іст. новелі», 1938; роман «Помилка Оноре де Бальзака», 1940). Темам сучасности присвячені романи «Час сподівань і звершень» (1960) і «Солдати без мундирів» (1966). Неґативно позначається на творчості Р. (особливо на таких поліґ. актуальних, як «Переяславська Рада») соц. замовлення й припасування до соц.-реалістичної методи. Повне вид.: «Твори в 5 томах» (1964). (1964).

Рибаков Борис (* 1908), рос. археолог і історик родом з Москви, проф. Моск. Ун-ту, д. чл. АН СССР, автор численних праць з археології та історії Київ. Руси. Головніші праці: «Радзімічы» (1932), «Анты и Киевская Русь» (1939), «Ремесло древней Руси» (1948), «Древности Чернигова» (1949), «Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи» (1963), «Первые века русской истории» (1964), «„Слово о полку Игореве" и его современники» (1971), «Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве"» (1972). Р. провадив археолог. досліди на Україні (Чернігів, Любеч, Вітачев та ін.).

Рибаков Іван, історик, викладач Полтавського Ін-ту Нар. Освіти у 1920-их рр., згодом працював у Ленінграді, де брав участь у Т-ві дослідників укр. історії, письменства та мови. Автор ст. з історії України (гол. першої пол. 19 в.), зокрема: «1825 рік на Україні» («Україна», 1925), «До історії Малорос. Таємного Т-ва» (там же), «Совісний суд на Україні» («Наук. зб. Ленінградського Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови», I, 1928), «До характеристики доби кризи «ancien régime» на Україні» (там же, II, 1929), «Українці-народники 1870–80-их рр. на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру» («Україна», 1929) та ін.

Рибалко Павло (1894–1948), сов. військ. діяч, українець з роду, маршал панцерних військ; у другій світовій війні командувач танкового корпусу і армії, з 1947 – панцерних і механізованих військ.

Рибалочка, блакитна, водомороз (Alcedo attis attis L.), птах ряду ракшоподібних, довж. тіла 15—20 см, вага 25–40 г.; населяє узбережжя водойм, гніздиться у норах по схилах круч та в дуплах дерев. Живиться дрібною рибою і комахами; шкідливий для рибного госп-ва.

Рибальський спорт, ловіння риби спортивними снастями (вудками, спінінґами тощо), вид активного відпочинку, що має віддавна прихильників. До 1917 по більших м. України існували різні рибальські т-ва спортово-товариського характеру. Тепер в УССР любителі Р. с. об'єднані у районові відділи-секції Укр. т-ва мисливців і рибалок (на 1. 1. 1962 – 400 з 250 000 чл.). Р. с. у всьому СССР керує Всесоюзна федерація спортового рибальства у Москві.

Рибальченко Всеволод (* 1904), композитор і педагог родом з Харкова, закінчив Харківський Муз. - Драматичний Ін-т у клясі С. *Богатирьова;* з 1944 працює в Києві. Опери «Перекоп» і «Гайдамаки» (обидві у співавторстві з Ю. *Мейтусом* і М. *Тіцем*); для симфонічної оркестри сюїта на основі укр. нар. пісень, друга сюїта «Молодіжна», поема, «Весела увертюра», численні сольоспіви на слова Т. Шевченка, М. Лермонтова, В. Маяковського, М. Рильського, В. Сосюри та ін.

В. Рибальченко

Рибальченко Михайло (* 1909), маляр, закінчив Харківський Художній Ін-т; у 1930-их рр. пропаґандивні плякати, картини на рев. теми («Білі в місті», «Після відступу», 1937); панно «Збирання яблук» (разом з О. Любимським) на Всесоюзній госп. виставці в павільйоні УРСР у Москві (1939); картини на воєнні теми («На світанку», 1957) та ін.

Рибачек Михайло (1874—1926), педагог, математик, гімназійний учитель у Коломиї (1898–1907), згодом львівської Філії Акад. гімназії (у 1917–19 її дир.); розвідки і рецензії з ділянки математики.

Рибачук Ада (* 1931), маляр і графік родом з Києва, закінчила Київ. Художній Ін-т; у 1955–58 – ілюстрації до дитячих вид. (перев. ліноґравюри) та картини з Півночі («Погоня», «Ліпк, син Севка», «Елалау. Велика стоянка»); з 1960-их рр. працює перев. у монументальному декоративному мистецтві. Разом з В. Мельниченком декорувала комплекс київ. автодвірця (1961), палац піонерів і школярів у Києві (1965) та ін.,

використовуючи мотиви укр. нар. мистецтва.

Рибець (сирть, Vimba), рід риб родини коропових. Довж. 25–30 см, іноді до 50 см, вага 300–800 г, іноді до 3 кг. У роді один вид, представлений кількома підвидами. Типова форма – Р. (V. vimba), поширена у басейнах Півн. і Балтицького морів. У басейнах Чорного й Озівського м. живуть підвиди: Р. озово-чорноморський (V. v. carinata), Р. малий (V. v. tenella), Р. дніпровий (V. v. v. infranatio borysthenica-Velykochatjko), Р. лобач (V. v. v. natio bergi Velykochatjko) – прохідні чи напівпрохідні види, що для розмноження заходять у річки; ікру відкладають у квітні-липні. Живляться донними безхребетними. Мають важливе пром. значення.

Рибинський Володимир (1867—?), історик, проф. Київ. Духовної Академії, співр. ВУАН (з 1920), чл. Гебраїстичної Іст. Археографічної Комісії; праці з історії жидів на Лівобережній Україні та ін.

Рибка, нар. танок у колі парами, зверненими одна до однієї обличчям. Муз. такт 2/4. Кроки: починають зірницею, дівчата йдуть по променях кола, акцентована хода, тинок, плетінка. Раніше танок ілюстрував пісню. Слова і мелодію Р. записав В. *Верховинець* у с. Шпичинці на Київщині.

Рибне господарство, галузь нар. госп-ва, до якої належить добування, переробка, відтворення і збільшення запасів риби та ін. водяних організмів у природних і штучних водоймах. Р. г. дає цінні харч., кормові, лікарські й техн. продукти. У сучасній термінології в УССР Р. г. поділяється на рибальство (Р.), що має завданням ловити рибу і добувати морського звіра, та рибництво – збереження і поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби у штучних. Р. може бути пром. або аматорське (див. *Рибальський спорт*). Пром. Р. ділиться на океанічне, морське, прибережне і на внутр. водоймах (річках, оз., ставках, водоймищах).

На Україні Р. г. було відоме від палеоліту. В античну добу з України у великій кількості вивозили рибу до Греції з *Ольвії* та ін. грец. колоній, за середньовіччя – до Візантії. На Запор. Січі Р. г. було одним з основних промислів запорожців. Про рибне багатство України згадують подорожні М. *Литвин* (1550), Ґ. *Боплян* (1630–47), Ґ. Ржончинський (1721) та ін. У 19 в. надмірний і хижацький вилов риби зменшив рибне багатство України, хоч уведено контроль над виловом риби й засновано риборозплідники (у Рос. Імперії охоронні заходи застосовано вперше у 1771, але перші «Правила рыболовства» видано щойно 1878; у Польщі рибальські справи нормувала «Ustawa rybacka» з 1932). Тому щорічний вилов риби у річках Центр. і Сх. Укр. Земель за час з 1900 до 1914 зменшився приблизно на пол. – зокрема вилови цінних і рідкісних риб, а деякі види їх загинули. 1913 вилов риби, здобич морських звірів і морепродуктів на території сучасної УССР становили 37 100 т, або 3,7% всього СССР (190 млн т). 80% видобутку риби в УССР припадало на моря, 20% – на річки. Після зменшення вилову риби і морського звіра в 1916–23 він став збільшуватися і досяг 1940 139 100 т (див. також таблицю). У 1930-их рр. здійснено колективізацію Р. г.

Вилов риби, здобич морського звіра, китів і морепродуктів

Роки	СССР тис. т	УССР тис. т	УССР у % до СССР
1913	1 051	37,1	3,5
1928	840	44,7	5,3
1932	1 333	126,4	9,5
1940	1 404	139,1	9,9
1945	1 125	59,8	5,4
1950	1 755	190,3	10,8
1955	2 737	246,1	6,6
1960	3 541	535,8	15,2
1965	5 774	589,4	10,2
1970	7 900	891,1	9,9

Після повторного занепаду Р. г. у 1941–44 (1945 видобуто лише 59 800 т риби) воно швидко зростає завдяки вдосконаленню метод вилову риби і добування морського звіра, модернізації рибопром. фльоти і поповненню її найновішими типами суден (риболовними травлерами різних видів, плавучими базами тощо), введенню розшукової гідроакустичної апаратури, збільшенню й якісному поліпшенню рибоводних і меліоративних заходів (зокрема у внутр. водоймах, серед ін. поліпшення видового складу пром. риб, забезпечення процесу розмноження риб тощо), розбудові рибних пристаней і рибної пром-сти. Чимале значення мало поширення Р. трохи далі від берега на відкриту частину Чорного м. (Чорне море дуже бідне на рибу), значно більше на світові океани (від 1958) і добування китів у водах Антарктики та їх переробку.

Розиткові Р. г. на Україні, зокрема у внутр. водоймах, допомагають н.-д ін-ти: Укр. н.-д ін-т рибного госп-ва у Києві, створений 1930, Київ. відділ Всесоюзного Ін-ту для проектування рибогосп. споруд, Озово-Чорноморський н.-д ін-т морського рибного госп-ва і океанографії в Керчі, Ін-т біології півд. мо-

рів АН УРСР у Севастополі (з 1963), Озівський н.-д. ін-т рибного госп-ва в Ростові на Дону, Ін-т гідробіології АН УРСР (створений 1932 на базі Київ.-Дніпровської біологічної станції) та ін. Ці установи вивчають санітарний стан річок, питання ставкового Р. г., гідробіол. режим водосховищ, гирлові ділянки річок і лимани; приділяють увагу розселенню та акліматизації різних риб і безхребетних у внутр. водах тощо.

Океанічне і морське Р. в СССР і УССР належить держ. підприємствам, які мають велику пром. фльоту, рибопереробні, судноремонтні верфі та ін. Добування риби у прибережних смугах морів і у внутр. водоймах належить в основному риболовецьким колгоспам (подекуди радгоспам), які діють за статутом рибальської артілі з 1939. На Україні їх було на 1970 — 109, гол. на узбережжях морів, на Дніпрі й Дунаї і його водосховищах. Рибальські колгоспи добувають щороку бл. 1,5 млн кг риби (20—25% вилову в УССР); вони об'єднані у рибоколгоспспілки.

Р. г. у всьому СССР відає Мін-во Р. г. в Москві, якому підпорядковане Мін-во Р. г. в УССР. Заг. керівництво Р. г. у ставках та водоймах України здійснює створене при Раді Мін. УССР Гол. управління Р. г. внутр. водойм Укр. РСР. Вилов риби, добування морського звіра, китів і морепродуктів в УССР за місцями вилову у 1969 такий:

Місце вилову			1 000 т	%
Світовий океан			419,0	61,7
Озівське і Чорне м.			139,5	20,6
Внутрішні води			119,9	17,7
у тому ч.:				
річки	67,6	10,0		
озера	2,3	0,3		
ставки	30,0	4,5		
водойми	20,0	2,9		
Разом			678,4	100,0

Води України мають бл. 200 (за ін. даними — 180) видів риб: 110 у річках, 180 — у морі (бл. 90 видів живуть і в прибережних частинах Озівського та Чорного морів, і в ріках, що впадають у ці моря). Переважна більшість видів риб є пром.; кілька десятків не мають пром. значення з уваги на свою нечисленність, малий розмір чи отруйність; серед пром. ледве бл. 10% має більше значення, і на них припадає більшість улову.

Риби внутр. водойм України трапляються такі, що постійно живуть у річках, оз. чи ставах, такі, що обмежені у своєму поширенні окремими річками, такі, що живуть одночасно і в річках і в лиманах; прохідні (осетри, білуга, оселедець та ін.), що частину життя проводять у морі, частину — в річках, ще ін., що живуть в опріснених, прилеглих до гирла рік ділянках м. і входять у річки для нересту та зимівлі. Рибою, яка живе у річці, але на нерест іде у море, є вугор. Р. на внутр. водах вже не має добрих умов розвитку, бо води України все більше стають занечищені, а для їх очистки вкладається замало коштів. Ряд видів риб винищено, на що вплинув також її хижацький вилов.

Річкове Р. г. мало на Україні до поч. 19 в. найбільше значення. Серед рік України основне рибогосп. значення мають Дніпро (з його приток — гол. Прип'ять і Десна), дол. Дунай, менше Дністер, Бог, Дінець і Кубань. У сточищі *Дніпра* налічується 66 видів риб (у пригирловій частині); основними пром. видами є: лящ, судак, короп, лин, щука, сом, окунь. Багатий на рибу дол. *Дунай* — 71 вид, серед них більше пром. значення мають: білуга, осетер, севрюга, чечуга (стерлядь), сом, лин, короп, щука і оселедець, що заходять з моря. Кубань має 52 види риб (у тому ч. лише кілька з них мають пром. значення).

Чимало риб має *Бог*, зокрема у пригирловій частині (70 видів; у сер. — бл. 30), серед них найголовніші: короп, лящ, плітка, червоноперка, окунь, карась. Іхтіофавна *Дністра* нараховує 57 видів (у верхів'ї переважають марена, підуст, головець та ін. види, що живуть у текучій воді; у нижній — плітка, червоноперка, окунь, бичок, чехоня, лящ та ін.); *Дінець* — 44 види (лящ, підуст, в'язь, щука й ін.). Деяку ролю у відтворенні рибних запасів великих річок відограють їхні притоки.

Крім риб, властивих фавні України, у деяких річках трапляються риби, завезені з ін. країн (голубий окунь, сомик, ґамбузія). За останні роки ведуться досліди над акліматизацією сигів; з далекого сх. завезено для акліматизації білого і чорного амура, амурського сазана, білого та пістряного товстолобика.

Озерне госп-во зосереджене перев. на Поліссі й у заплаві нижньої течії Дунаю. На Поліссі є 268 озер заг. площею 16 000 га; у них є 32 види риб, у тому ч.: лящ, плітка, червоноперка, щука, окунь, лин, карась, йорж, карликовий сом; пром. рибопродуктивність окремих озер є від 7,5 до 40 кг/га. Водна площа основного фонду наддунайських озер є бл. 45 000 га з рибопродуктивністю від 21 до 73 кг/га; цінніші види: сазан, лящ, судак, щука, менше цінні: окунь, червоноперка, бички, тюльки, верховодка та ін.

Найінтенсивнішою формою Р. г. є ставкове. Ставковий фонд УССР (бл. 22 000 ставків) становить лише бл. 170 000 га водної площі, з них зариблено бл. 75 000 га; щорічний вилов риби у них

— бл. 30 000 т. Пересічна рибопродуктивність держ. ставків (1970) — 720 кг/га. Основним об'єктом тепловодного ставкового Р. г. є короп, холодноводного — пструг (гол. у горах).

У ставковому Р. г. розгорнена племінна робота, спрямована на поліпшення спадкових якостей і підвищення продуктивности риби. На Україні виведено дві породи коропа — укр. лускатий і укр. рамчастий, які на 20% продуктивніші, ніж безпородний дзеркальний короп. Ведуться також і пром. схрещування коропів різних порід та коропа з амурським сазаном, заведено теж китайського коропа. У наслідок інтенсифікації ставкового Р. г. площа рибоводних ставків і вилови риби у них повільно зростають. Для штучного риборозведення існує 8 форельних рибоводних зав. у Карпатах та 1 у Криму, 2 форельні ферми у Волинській та Тернопільській обл., товарне госп-во «Свалява» в Карпатах, осетровий зав. на нижньому Дніпрі, нерестововирощувальні госп-ва на Каховському і Кременчуцькому водоймищах.

У зв'язку з спорудженням Дніпровського каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі Р. погіршало. У великих водосховищах, організовано Р. г. нового типу, відмінне від річкового. Причиною цього є те, що гребля б. Дніпропетровського (а згодом й ін.) обмежила вільний доступ прохідним рибам, а риби, які не люблять стоячих вод перейшли на півн. Основними об'єктами промислу в дніпровських водосховищах є лящ, судак, сазан і сом. 1969 з водосховищ Дніпра видобуто 172 600 т риби (площа водосховищ 5 282 км²), або 33 кг з 1 га. Найбільшу рибопродуктивність (бл. 40 кг) мають Каховське і Кременчуцьке водосховища. Добування риби здійснюють рибоколгоспи кількох рибокомбінатів. На водосховищах створено кілька госп-в, у яких вирощують мальків цінних видів риб для зариблення ріки і водоймищ. Велику увагу приділяють меліорації водойм. Деяке значення для Р. г. мають також водосховища питної води, іриґаційні та ін.

Форма годівлі риб у Донецькому

Морське Р. охоплює чорноморський та озівський р-ни. Найбільше значення має озівський р-н; його рибне багатство відзначається чималою поживою (органогенні речовини, акумульовані Доном і Кубанню), наявністю місць, придатних для відкладання ікри (гирла Дону й Кубані) і прохідними й півпрохідними рибами. Гол. місця вилову — гирла Дону й Кубані та Керчинська протока; взимку провадять підльодові вилови у Таганрізькій затоці. Пром. продуктивність Озівського м. дуже велика — до 80 кг/га. В Озійському м. зустрічається бл. 80 видів і підвидів; найбільше пром значення мають: тюлька, хамса, бички, судак, лящ, тараня, сазан, осетер, севрюга, оселедці, кефаль, анчоус й ін. Пересічний річний вилов риби в усьому Озівському м. (тобто в УССР і в Рос. СФСР) у 1960-их рр. був 170 000 т (у 1893 — 89 000, 1910 — 34 000, 1930 — 114 000).

За останній час він сильно зменшується через занечищення м. і надмірний вилов. На базі рибних ресурсів Озівського м. у межах УССР працюють Генічевський, Ждановський і Керчинський рибокомбінати та Мисівський і Аршинцівський рибозав.

Чорне м. у своїй продуктивності обмежене недостачею мілин та чималою глибиною, наповненою сірководнем (з глибини 150–200 м). На відміну від Озівського м., у Чорному основну масу виловлюваної риби дають морські види.

У прилеглих до Чорного м. водоймах та у пониззях Дністра й Дунаю розвинуто промисел прісноводного рака (1969 — 455,5 т).

Тепер найбільше значення має океанічне Р. (80% вилову риби і морського звіра), хоч воно почало розвиватися щойно з 1958. Йому приступні всі невтральні води морів і океанів, але основними р-нами Р. і китобійного промислу є Антарктида. У зв'язку з надмірною інтенсифікацією вилову і значним його зменшенням, освоюються (в Індійському океані й б. берегів Антарктиди) нові р-ни і об'єкти риболовлі. Рибопром. фльота (1966 — 50 океанічних суден, 1960 — 3) працює у тісній взаємодії з фльотилією розшукових суден наук.-пром. розвідки, а також обслуговуючою фльотою, до складу якої входять 25 великих рефрижераторних і приймально-транспортових суден УССР. У океанічному Р. в улові риби переважають такі види, як ставрида, сардинела, сардини, скумбрія, мерлуза, хейк, нототенія, тунець тощо. Дедалі більшого розвитку набуває промисел креветок, лянґустів, кальмарів, а також нерибних морепродуктів (напр., водоростів).

1946 організовано китобійну антарктичну фльотилію «Слава» (28 715 т), 1959 — також фльотилію «Радянська Україна» (43 800 т), що базуються в одеському порту. Нині вони становлять китобійну антарктичну фльотилію «Радянська Україна», до якої належить китобаза «Радянська Україна» і 20 китобійних суден. Вона оперує на півд. від 40° півд. шир. навколо Антарктики і належить до більших фльотилій світу. За останні рр. зменшується вилов китів.

Рибна пром-сть і рибоконсервне виробництво зосереджене на узбережжі Чорного і Озівського морів і над Дніпром. Гол. його центри: Одеса, Керч, Севастопіль, Очаків, Білгород-Дністровський, Жданов, Бердянське, Вилкове, Генічеське, Ялта, Запоріжжя, Дніпропетровське, Черкаси, Ізмаїл, Кілія.

Приймання риби на Жданівському рибоконсервному комбінаті

На поч. 1971 в УССР діяло 181 риболовне, рибообробне і рибопереробне підприємство. Найбільші з них: Керчинське управління антарктичного Р., Севастопільське управління тралової фльоти, управління антарктичної китобійної і риболовної фльоти в Одесі, Ждановський рибоконсервний комбінат, Керчинський рибоконсервний зав., Бердянський, Севастопільський та ін. рибоконсервні комбінати. Хоч вилов риби і морського звіра досяг 1970 р. 891 100 т, продукти рибної пром-сти не покривають попиту населення, і Україна примушена довозити рибу з ін. р-нів СССР.

Китобійна антарктична фльотилія підходить до Одеського порту

Споживання риби й рибопродуктів на душу населення в УССР було: 1960 — 9,7 кг, 1965 — 12,5 кг, 1969 — 16,9 кг (в СССР відповідно — 9,9, 12,6, 15,8 кг). Пропорція риби до м'яса становить 1 : 2,8.

Література: Наук. праці Укр. н.-д. ін-ту рибного госп-ва (17 випусків). К.; Короткий Й. Риби і рибний промисел на природних водоймах малого рибальства УРСР. К.—Х. 1951; Марченко О., Короткий І. Визначник прісноводних риб УРСР. К. 1954; Ворисов П., Вогданов А. Сырьевая база рыбной промышленности СССР. М. 1955; Slastenenko E. Karadeniz havzazi baliklari — The Fishes of the Black Sea Basin. Істамбул 1955—56; Амброз А. Рыбы Днепра, Южного Буга и Днепровско-Бугского лимана. К. 1956; Жарський Е. Річкове рибне госп-во гор. Дністра. Нью-Йорк 1958; Мурін Д. Питання економіки і орг-ції рибного госп-ва. К. 1960; Галусин П., Карпенко І., Кубарський І. Рибництво — важливе джерело продовольчих ресурсів. Л. 1965; Просяний В., Соловей А., Шпет Г. Рибництво. К. 1966; Сысоев Н. Экономика рыбной промышленности СССР. М. 1966. Томашевська С. Рибна пром-сть Півд. екон. р-ну. Розміщення продуктивних сил УкрРСР, респ. міжвідомчий зб., випуск 9. К. 1970.

Е. Жарський

Рибниця (VI—10), м. респ. підпорядкування у Молд. ССР, положене на Поділлі на лівому березі Дністра, на укр.-рум. етнічному пограниччі; 32 000 меш. (1971). До революції 1917 м-ко Балтського пов. Подільської губ. 1926 — 9 400 меш.: 33,8% українців, 38,0% жидів, 16,0% румунів (молдаван); у р-ні українці становили 48,3%, румуни — 35,7%, 3,8% — росіяни. Річкова пристань, харч. (цукроварня, спиртовий і маслоробний зав.) і будів. (цементний і залізобудів. виробів та конструкцій зав.) пром-сть.

Рибчин Іван (1892—1970), педагог та соціолог родом з Товмаччини (Галичина), д. чл. НТШ (з 1962), учитель гімназії та довголітній гол. Філії Т-ва «Учительська Громада» у Станиславові. На еміґрації в Австрії, доц. соціології та іст. сх. слов'ян в ун-ті в Ґраці (з 1949). З 1950 в Австралії, гол. НТШ у Австралії (з 1961). «Геопсихічні реакції і вдача українця» (1966), «Динаміка укр. козацтва» (Наук. Записки Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, 1970), ст. з ділянки соціопсихології та соц. філософії.

І. Рибчин

Рибчинський Євген, актор на характерних ролях у театрі М. Садовського в Києві (1909—16) і у Театрі ім. Т. Шевченка: Дяк («Різдвяна ніч» М. Лисенка), Лісовик («Зачароване коло» Л. Ридля), Генерал, Гайдамака («Суєта», «Сава Чалий», І. Карпенка-Карого), Авраам («Прислужники» М. Кропивницького) та ін.

Рига (Riga), столиця *Латвії*, тепер Латвійської ССР, м. засноване 1201, один з найбільших портів на Балтицькому м. 733 000 меш. (1970), у тому ч., починаючи з 19 в., також українці (25 300 у 1970). В 1919—21 осідок посольства УНР під проводом В. *Кедровського*, консуляту УНР під керівництвом В. Конашевського і у 1920 делеґації ЗУНР під проводом К. *Левицького*. У жовтні 1920 в Р. був укладений договір про перемир'я між Польщею, з одного боку, і РСФСР та УССР, з другого, і 18. 3. 1921 підписано *Ризький мир*. У 1933 в Р. було засноване Латисько-Укр. Товариство. Латисько-укр. взаємини виявляються м. ін. вид. у Р. перекладів укр. клясики і сучасної літератури, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, М. Рильського і багатьох ін. Р. пов'язана газопроводом з *Дашавою* в УССР.

Ридз-Сміґли Едвард (1886—1941), поль. військ. і політ. діяч, ген., один з найближчих співр. Ю. *Пілсудського;* 1918 мін. війни, у травні 1920 командир армії, яка зайняла Київ. З 1921 — інспектор армії, по смерті Пілсудського 1935 — ген. інспектор поль. збройних сил і фактичний диктатор Польщі, з 1936 маршал. Начальний вождь поль. армії у війні з Німеччиною 1939; після поразки поль. військ інтернований у Румунії, але 1941 нелеґально повернувся до Варшави, де й помер. Як уродженець Бережан (Галичина) і абсольвент тамошньої гімназії мав чимало особистих зв'язків з українцями, але до нац. прагнень українців у межах поль. держави ставився неприхильно і до деякої міри відповідальний за протиукр. політику поль. уряду в другій пол. 1930-их рр.

Риж посівний (Oryza sativa L.), однорічна культура родини злакових, одна з найдавніших і найпоширеніших продовольчих культур світу. Розповсюджена гол. у тропіках і субтропіках півд.-сх. Азії, де становить основний продукт харчування. Культура Р. вимагає багато тепла і вологости; веґетаційний період скороспілих сортів 85–110 днів. Здебільша Р. вирощують при постійному суцільному затопленні поля впродовж усього веґетаційного періоду. Світове виробництво зерна Р. 1968 становило 280,5 млн т (пшениці — 337,0 млн т).

На Україні й на Кубані сіяти риж почали 1930. Посівна площа Р. в УССР на 1971 становила 32 000 га (1940 — 2 000, 1965 — 12 000) або 2,0% площі всіх зернових, сер. урожайність за 1966–70-ті рр. — 5 т з 1 га, сер. заг. збір — 160 000 т. Посіви рижу зосереджені гол. на малопродуктивних, штучно зрошуваних солонцевих ґрунтах Півн. Причорномор'я та на території Присівашшя й засолених заплавних землях дол. Дунаю і Бога. На Кубані посівна площа Р. має приблизно 140 000 га (заг. збір 470 000 т), гол. в дельті р. Кубані і на півн. від неї. Посівна площа Р. у всьому СССР — 0,3 млн га, заг. збір — 1,1 млн т. На Україні відомі на 1971 сорти: Дубовський 129, Донський 63, Краснодарський 424, Кубань 3.

В. Рижевський

Рижевський Василь (1886–1965), інж. будівельник, мірник і промисловець, родом з Струсова (Галичина), сотник і техн. референт Начальної Команди Укр. Гал. Армії; власник будів. фірми, співвласник шляхово-будів. підприємства Кінель-Р., фабрики картонових виробів «Декоро» у Львові та ін., один з піонерів укр. промсти в Галичині, кількакратний гол. *Укр. Техн. Т-ва* у Львові. На еміґрації в Німеччині й (з 1950) у ЗДА; гол. і почесний чл. *Т-ва Укр. Інж. Америки;* помер у Маямі (Фльоріда).

Рижій (Camelina Crantz), рід однорічних рослин з жовтими пелюстками з родини хрестоцвітих, стебло 30–100 см заввишки. На Україні 6 видів, з них у культурі найпоширеніший Р. посівний ярий [C. glabrata (DC.) Fritsch. ex Zinger = C. sativa var. glabrata (DC.)], рідше Р. озимий [C. pilosa (DC.) Zinger = C. sativa subsp. pilosa N. Zinger]. Насіння Р. містить 25–46% олії, яку використовують гол. у техніці (для змащування різних частин), виготовлення оліфи, лаку, для миловаріння, рідше — харчування. На Україні посівна площа Р. займає 5–6 000 га (3% всіх олійних рослин), гол. у півн. частині лівобережного Лісостепу.

Рижський Іван (1759—1811), рос. літературознавець і філософ, перший ректор Харківського Ун-ту (у 1805–06 і 1808–11 рр.). Автор праць: «Умословие, или Умственная философия» (1790), «Опыт риторики» (П. 1796, 2 і 4 вид. у Х. 1805 і 1822), «Введение в круг словесности» (Х. 1806), «Наука стихотворства» (1811). У філос. працях Р. позначився вплив франц. енциклопедистів.

Ризи, богослужбовий одяг (облачення) священнослужителів, найчастіше з золотої або срібної парчі, в укр. церквах також з полотна, прикрашений вишивкою. Старовинні укр. Р., прикрашені орнаментом та виготовлені з рідкісних тканин, мають високу мист. й іст. вартість, тому конфіскуючи Р., світська влада СССР часто розпродує їх за кордоном (1970 р. до ЗДА продано колекцію старовинних Р. з кол. Києво-Печерської Лаври).

Різним ступеням священства при богослужбах належать окремі Р. (звич. з назвами грец. походження), і вищий чин облачається у Р. нижчого з додатком своїх. Дияконське облачення: «стихар» — довгий одяг з рукавами, та «орар» — довга широка стяжка через плечі. Свящ. облачення: стихар з легкої тканини, що зветься «підризник», «епітрахиль», тобто дияконський орар, складений удвоє, що охоплює шию і спереду спускається униз, пояс, нарукавники («поручі»), «фелон», або «риза», без рукавів, прикрашений хрестами, набедреник (відзначення). Єпископське облачення таке, як у свящ., лише замість «фелона» еп. має «саккос» і на нього накладає ще «омофор», що покриває плечі, і «полицю» (її

носять також відзначені заслужені свящ.). Поодинокі Р. вбираються з відповідними молитовками, що вплинули на витворення їхньої символіки (стихар — чисте сумління, пояс — духова сила і т. д.). Р. укр. правос. і кат. духовенства незначно відрізняються формою, особливо дияконський стихар («далматика»), фелон та омофор. Приміщення в церкві, де переховуються Р. і священний посуд, є б. вівтаря і зветься «ризниця».

Ризою також зветься накладена на ікони позолочена або посріблена фольга, іноді з шляхетного металу та з дорогоцінним камінням (що спричинило масове нищення образів в СССР під час відбирання церк. цінностей). *І. К-ий*

«Ризниця», торг. спілка з обмеженою порукою для виробу й продажу церк. речей у Самборі, заснована 1893 р. заходами о. Т. *Ріпецького* (він і перший гол. дир. «Р.») і о. Ф. *Рабія*. Централя «Р.» побудувала у Самборі будинок, у якому містилися робітня, маґазини і крамниця. «Р.» мала філії у Львові, Перемишлі та Станиславові. Була чл. засновником Крайового Союзу Кредитового у 1898 р. у Львові. 1939 ліквідована большевиками.

Ризький мир, договір, підписаний у Ризі 18. 3. 1921 представниками РСФСР і УССР, з одного боку, та Польщі — з другого, який формально закінчив польс.-сов. збройний конфлікт 1919–1920 рр., санкціонував поділ укр. і білор. земель між Польщею і Сов. Росією та фактично анулював *Варшавський договір*. Р. м. був завершенням переговорів, які велися спершу (серпень 1920) у Менську, а згодом (від 21. 9. 1920) у Ризі. Поль. делеґацію очолював Я. Домбський, сов. — К. Данішевський (Менськ) і А. Йоффе (Рига); УССР репрезентував спершу Д. *Мануїльський*, а потім Ю. *Коцюбинський* і Е. *Квірінґ*. Поль.-сов. переговорам безуспішно намагалися протидіяти посол УНР у Латвії В. *Кедровський*, представник уряду УНР С. *Шелухин* та делеґація ЗУНР під проводом К. *Левицького*. Наслідком переговорів 12. 10. 1920 був підписаний прелімінар мирового договору та досягнено порозуміння в справі перемир'я, яке вступило в силу 18. 10. 1920. Договір складався з 26 ст. і включав ряд додаткових протоколів і умов, які реґулювали різні екон.-правні питання. Він уточнював держ. кордон між Росією, Білоруссю і Україною з одного боку, і Польщею — з другого, який залишав за Польщею приблизно 180 000 км² на сх. від *«Керзонової лінії»*. Обидві сторони визнавали незалежність України і Білорусі, «згідно з принципом самовизначення народів», та зобов'язувалися шанувати суверенні права і не втручатися у внутр. справи другої сторони, а особливо не дозволяли на творення і перебування на своїй території орг-цій, які «присвоюють собі ролю уряду другої сторони або частини її території». РСФСР і УССР забезпечували за поляками на своїй території повну рел. і культ. свободу, а Польща ґарантувала ті самі права своїм меш. рос., укр. і білор. національности. Окремі ст. Р. м. реґулювали питання громадянства та репатріяції. Обидві сторони зрікалися воєнних відшкодувань, а РСФСР і УССР зобов'язувалися повернути Польщі різні воєнні трофеї і культ. та мист. скарби, бібліотеки й архіви, загарбані чи вивезені царським урядом, та виплатити їй 30 млн золотих карб. як винагороду за «активну участь» поль. земель у госп. житті кол. Рос. Імперії. Р. м. формально набрав чинности після обміну ратифікаційними документами в Менську 30. 4. 1921 і був дійсний до 17. 9. 1939, коли його односторонньо анулював сов. уряд у зв'язку з окупацією Зах. України і Зах. Білорусі Червоною армією. *Б. Будурович*

Риков Валеріян (1874—1942), архітект, нар. у Тбілісі; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв. Викладач Київ. Політехн. Ін-ту (1904–10), співорганізатор і проф. Архітектурного Ін-ту (1918–23), викладач Київ. Художнього Ін-ту (1920-і рр.) і там же завідувач катедрою архітектурного проєктування (1934–41); чл. АРМУ. Численні житлові і гром. будинки в Києві, серед них «Нар. авдиторії» (1909; тепер «Діпроцивільпромбуд»), лікарні «Громади сестер-жалібниць Червоного Хреста» (1913; нині Клінічний Ін-т ім. М. Стражеска), кінофабрики (1927—30; тепер Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка).

В. Риков

Рилєєв Кіндрат (1795—1826), рос. поет і революціонер-декабрист, один із дуже нечисленних рос. прихильників ідеї нац. визволення України. Син дрібного поміщика, нар. в Петербурзькій губ., виховувався у кадетському корпусі. З 1814 був у рос. діючій армії в Зах. Европі. Перебування у Німеччині, Швайцарії, Франції заплiднило його ідеями лібералізму, що переросли в рос. демократизм з плянами знищення монархії й царської фамілії. На 1817–20 припадає перебування Р. на Слобідській Україні. У 1820 переселився до Петербурґу і слу-

жив спочатку в кримінальному суді, з 1823 в «Рос.-Амер. Торг. Компанії». У політ. житті активізувався з 1823, вступивши до Півн. Т-ва декабристів, що готувало держ. переворот у Росії, і став одним з його керівників. Наслідком невдалого повстання декабристів (14. 12. 1825) був заарештований і 13. 7. 1826 згинув на шибениці.

Як поет, Р. був романтиком. У його «Думах» відчувається спочатку рос. націоналізм, який незабаром заміняється ідеєю боротьби проти моск. деспотизму («Марфа Посадниця»), возвеличенням укр. козацтва, що під проводом Хмельницького веде боротьбу проти поневолення (дума «Богдан Хмельницький»).

Інтерес до України у Р. диктувався мотивами естетичними й політ. Р. вивчав укр. фолкльор, був знайомий з представниками укр. школи в рос. літературі М. *Маркевичем* і О. *Сомовим*, з укр. етнографом кн. М. *Церетелевим*. Його симпатії до України визначилися і його переконанням, що укр. народові залишилася чужою рабська психіка, породжувана рос. кріпацтвом («Про Острогозьке»). Всупереч заг.-прийнятій за його часів іст. схемі М. *Карамзіна*, у Р. знаходимо натяки на органічний зв'язок коз. Києва з Києвом старокнязівським (уривок «Київ» з фраґментів поеми «Наливайко») — наслідок впливів «Історії Русів». У тонах байронізму написана поема «Войнаровський», в якій Войнаровського, засланого на Сибір, показано в авреолі носія укр. нац. ідеалів, а натяками піднесено гетьмана І. Мазепу на п'єдесталь героїзму. Хоч поему й скалічила цензура скороченнями і коментарями, твір викликав ентузіязм серед українців (лист М. Маркевича від імени укр. суспільства до автора, відгук у харківському «Украинском Журнале»), а серед росіян — шовіністичне обурення. Саме на противагу Р. О. *Пушкін* написав поему «Полтава». Збереглися уривки поеми Р. «Мазепа», настроєво сильні, перейняті патосом боротьби проти рос. поневолення України.

Погляди Р. шанував Шевченко, що спричинилося до його ідеалізації декабристського руху, в істоті централістичного.

Р. багатократно перекладано на укр. мову (П. Грабовський, П. Мирний, О. Кониський, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Малишко, М. Терещенко, та ін.). Один з кращих перекладів «Войнаровського» належить О. Коваленкові (1916). *Ю. Бойко*

Рилло Максиміліян (1715–93), церк. діяч родом з Віленщини, василіянин, 1748–56 ігумен холмського манастиря; як холмський єп. (1759–84) був також діяльний на Правобережній Україні (1763–66 і 1773–74, аж до ув'язнення окупаційними рос. військами у Бердичеві), 1780–84 адміністратор, пізніше єп. перемиської епархії. Заснував духовні семінарії у Холмі й Перемишлі, дбав про заснування катедральних капітул і піднесення духовенства, виклопотав від австр. цісаря Леопольда II декрет про зрівняння гр.-кат. обряду з латинським та розпочав заходи за відновлення гал. митрополії (1790). Залишив праці з історії укр.-кат. Церкви і цінний щоденник (від 1742), зокрема для історії укр.-кат. Церкви 18 в.

Єп. М. Рилло

Рильськ (II—15), м. на Слобожанщині над р. Сеймом, положене на укр.-рос. етнічному пограниччі, р. ц. Курської обл. РСФСР; 16 400 меш. (1970). Р. стародавнє м. — існувало, мабуть, уже у 9 в. як один з осередків *сіверян*, у літописі згадується вперше 1152 як м. Новгород-Сіверського Князівства, 12–13 в. гол. м. удільного князівства і 14–15 в. входило до складу В. Лит. Князівства, з 16 в. до Моск. держави і являло собою важливий стратеґічний пункт; часто руйнований татарами. З 1797 до 1920-их рр. пов. м. Курської губ. 1926 у Рильському пов. українці становили 20,9% всього населення (вони жили у півд. частині пов.).

Рильський Максим (19. 3. 1895 — 24. 7. 1964), один з найвидатніших укр. поетів 20 в., перекладач, наук. і куль.-гром. діяч, д. чл. АН УРСР (з 1943), АН СССР (з 1958), з 1944 до кін. життя дир. Ін-ту мистецтвознавства, фолкльору та етнографії АН УРСР; нар. у Києві. Син Т. *Рильського*, одруженого з селянкою с. Романівки Сквирського пов., в якому с. Р. почасти прожив дитячі рр., почасти в Києві, в родині М. Лисенка, де в колі видатних діячів культури формувалася укр. свідомість Р. Закінчив гімназію в Києві, потім учився на мед., а далі на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. У 1919–29 учителював по сіль. школах, а пізніше у Києві, згодом цілковито віддався літ. праці.

М. Рильський

Р. почав писати рано (перший вірш надрукований 1907) і в 1910 видав першу юнацьку зб., позбавлену самостійного літ. значення, «На білих островах». Але першою вже зрілою, що заповідала появу видатного поета, була зб. «Під осінніми зорями» (1918, перевидана у понад пол. скороченому вигляді 1926). У всій поетичній силі талант Р. розвинувся у 1920-их рр., коли з невеликими перервами появляється ряд таких зб., як «Синя далечінь» (1922), «Поеми» (1925), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Гомін і відгомін», «Де сходяться дороги» (1929). Лірика Р. виросла як на вершинних на той час досягненнях укр., так і на широкому ознайомленні з світовою поезією, зокрема франц. (гол. творчістю «парнасців»); почасти на ранніх поезіях Р. слідні впливи рос. поетів (О. Блок, І. Анненський і О. Пушкін); широко використовував Р. і мотиви й образи античної мітології. Це останнє й висока культура поетичної форми зблизили Р. з гуртом *неоклясиків*, хоч філос.-контемплятивна лірика, з багатством інтимних настроїв, мотивів природи і єднання людини з нею далеко не вміщалася у рамки вузько окреслюваного неоклясицизму.

Як і решта неоклясиків, Р. безпосередньо своєю творчістю не реаґував на бурхливі події нац.-держ. будівництва 1917—21 і протягом 1920-их рр. цілковито ізолювався від сов. дійсности, лише подекоди в одвертій формі (напр., у вірші «На світі є співучий Лянґедок») чи у вигляді іронічних «відступів» (як у «Чумаках» чи поемі «Сашко») у нього проривалося обурення проти ідейно-політ. і літ. атмосфери, що панувала тоді на сов. Україні. Така постава Р. викликала гострі напади офіц. критики, що врешті закінчилося короткотривалим арештом у 1931, наслідком якого Р. деклярував цілковиту перебудову і в зб. «Знак терезів» (1932) проголосив активне сприйняття сов. дійсности, завдяки чому він єдиний з неоклясиків урятувався від знищення в рр. сталінського терору і був зарахований до ч. офіц. сов. поетів, хоч, на відміну від ін., проголошуючи хвалу компартії (до чл. якої був записаний у 1943) і особливо Сталінові, назавжди зберіг увагу до досконалої чіткости вислову й форм віршування.

Відтоді Р. видав понад 30 кн. поезій і поем. Гол. з них до війни: «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940); за війни й перебування на евакуації в Уфі: «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір», «Світла зброя» (1942), «Жага» (1943), «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість» (1944); по війні: «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Під зорями Кремля» (1953), «На оновленій землі» (1956), «Голосіївська осінь» (1959), «В затінку жайворонка» (1961) та багато ін.

Часто самі назви цих творів свідчать, що це було радше віршування, ніж поезія. Але зате усе своє творче життя Р. плідно працював як перекладач. У цій царині йому належить одне з найпочесніших місць в укр. літературі. У низці перекладів з польс. взірцевим прикладом перекладницької майстерности є його переклад «Пана Тадеуша» А. Міцкевіча. Такі ж досконалі його численні переклади з франц.: від клясиків 17 в. аж до поезій П. Верлена, зокрема: «Ернані» В. Гюґо, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Орлеанська Діва» Вольтера та ін. З анг. Р. перекладав В. Шекспіра («Король Лір» і «Дванадцята ніч»); з рос. О. Пушкіна («Євгеній Онєгін») та ін.

З поч. десталінізації Р., як і більшість поетів старшого покоління, на відновлення своєї творчости не спромігся, і його поезія цього часу так само лишається на рівні вправного віршування. Зате як гром. діяч і публіцист Р. вельми багато спричинився до гуманізації гром. і культ. життя, яка на короткий час викликала літ. відродження поч. 1960-их рр. У поточних ст., що зібрані в таких кн., як «Вечірні розмови» і «Про мистецтво» (1962) Р., хоч обережно й тактовно, але й наполегливо боронив позиції укр. культури проти натиску рос. шовінізму.

Р. не був новатором в укр. поезії, гол. його заслуга полягає в доведенні до вершинної досконалости вірша в клясичних строфах і формах, особливо в розвитку укр. сонета; так само він більше, ніж будь-хто ін. з його сучасників, спричинився до вироблення укр. літ. мови.

Поза окремими зб. вийшло кілька його зібраних творів: «Поезії» (I-III, 1946), «Поезії» (I-III, 1949), «Твори» (I-III, 1956) і «Твори» (I-X, 1960—62).

Література: Зеров М. До джерел. К. 1926 (2 вид. 1943); Новиченко Л. Повість про поета. К. 1941; Крижанівський С. Максим Рильський. К. 1960; Малишко А. Слово про поета. К. 1960; Білецький О. Творчість Максима Рильського. Вступна ст. в Рильський. Твори в десяти томах. т. І. К. 1960; Шаховський С. Лірика і лірики. К. 1960; Незабутній Максим Рильський. Спогади. К. 1968; Скокан К. Рильський. Бібліографічний покажчик. 1907—65. К. 1970. *Р. М.*

Рильський Тадей (1841—1902), гром. і культ. діяч, нар. у с. Романівці Сквирського пов. (Київщина) у польс. шляхетській родині. Під час студій у Київ. Ун-ті заприязнився з В. *Антоновичем* і став активним чл. старої Київ. Громади. У своєму маєтку створив школу і в ній учителював. Ст. у журн. «Основа» (під псевд. Максим Чорний), «КСт.», «Записках НТШ», польс. газ. «Głos», тощо на

екон., соц. теми, з етнографії й фольклору укр. народу. Серед ін.: «Рассказ современника о приключениях с ним во время „Колиивщины"» («КСт.», 1887), «К изученію украинского народного мировоззрения («КСт.», 1888, 1890, 1903), «О херсонских заработках» (1904) тощо. Ґол. екон. праця Р. — «Студії над основами розкладу багатства», написана в дусі т. зв. «австр. школи» у політ. економії, опублікована в «ЗНТШ».

Т. Рильський

Рим, метрополія старовинного світу (за переказом, з 753 до Хр.), від пол. 1 в. гол. осередок зах. християнства, з 1870 — столиця *Італії*; 3,4 млн меш. (1970). Як осідок пап, Р. має титул Апостольської Столиці (Апостольського Престола), хоч тепер ця назва стосується до осідку папів Ватикану, що охоплює базиліку св. Петра, папські палаци й низку установ на просторі 0,44 км² та екстериторіяльні об'єкти поза Ватиканом. Вільне Ватиканське М. з суверенними правами існує на підставі лятеранського пакту з Італією 1929. У Ватикані діють найвищі установи Кат. Церкви, у тому ч. *Конґреґація для Сх. Церкви*. Ватикан утримує дипломатичні зв'язки з ін. державами (тепер з 73) на підставі т. зв. *конкордатів*.

За найдавнішою традицією, Р. пов'язаний з Україною вже ім'ям одного з перших наступників св. Петра, св. папи Климента († 101), засланого цісарем Траяном на вигнання до Криму, де його мощі знаходилися у Херсонесі, а 861 були віднайдені св. Кирилом Солунським і 868 перенесені до Р. Щойно по охрищенні кн. Володимира В. відомі безпосередні зв'язки України з Р.: папські посольства Івана XV 988 і 991 та Сильвестра II 1000 до Володимира В. і його посольства до Р. 991 і 1001. До зв'язків Володимира В. з Р. належить також перебування у Києві *Бруно з Кверфурту*, який з Р. бл. 1006 поїхав у місійну подорож до печенігів і прийнятий був у кн. Володимира. В. кн. Із'яслав Ярославич 1075 вислав сина Ярополка до папи Григорія VII, який наділив Із'яслава королівською короною. Посол папи Інокентія IV до тат. орди Пляно *Карпіні* під час подорожі до Монголії через Україну розпочав зв'язки Данила і Василька Романовичів з Р., які завершилися коронацією Данила 1253 папським леґатом *Опізо*. У 14 в. у Р. жив і помер київ. митр. кардинал *Ісидор* (1454–63) і з Р. вислав на Україну 1458 свого наступника митр. *Григорія II*. 1483 у Р. вийшов перший друкований твір укр. автора «Judicium prenosticon...» Юрія *Дрогобича* з посвятою папі Сікстові IV.

Нова доба укр. взаємин з Р. розпочалася унійним актом київ. митрополії з Апостольською Столицею 23. 12. 1595, підписаним посланцями укр.-білор. епископату І. *Потієм* і К. *Терлецьким* (див. *Берестейська унія*). Про тісні зв'язки укр.-білор. Кат. Церкви з Р. свідчать серед ін. часті поїздки до Р. київ.-гал. митр. та еп.: Й. *Рутського*, Р. *Корсака* М. *Терлецького*, Я. *Суші* й ін. та теперішнім перебуванням у Р. верховного архиєп. кардинала Й. *Сліпого* і архиєп. І. *Бучка*. Постійну репрезентацію Укр. Кат. Церкви у Р. становили прокуратори (апокризарії) київ. митрополитів і василіянського чину від 1626, що жили при храмі св. Сергія і Вакха (1639—1880) з чудотворним образом Матері Божої Жировицької. Властивим студійним осередком для українців була спершу Грец. Колеґія св. Атанасія, заснована Григорієм XIII 1573 для виховання гр.-католицьких богословів, де найперше побували І. *Мороховський* (1596–1603) і Й. *Рутський* (1599–1603) та далі 150 укр.-білор. василіян до 1820-их рр. Крім них, понад 50 ін. василіянських богословів і кілька світських виховувалися у інтернаціональній Колеґії Конґреґації Пропаґанди Віри, що піклувалася Укр. Кат. Церквою від ерекції 1622 аж до часу створення окремої Конґреґації Сх. Церкви 1917. Від 1845 світські богослови з гал. епархій виховувалися у Грец. Колеґії, що звалася Греко-Руською до 1897, коли Лев XIII заснував окрему Укр. Колеґію (див. стор. 1 078) при дотеперішній василіянській церкві св. Сергія і Вакха. Коли 1932 Пій XI збудував Укр. Папську Семінарію у екстериторіяльній ватиканській зоні на Джанікольо для 50 богословів з усіх гр.-кат. епархій, Гол. Василіянська Курія купила попередній будинок, розбудувавши його на студійний дім чернечого доросту. 1960 вона перенеслася до нового осідку в Авентіні, а її кол. дім набув верховний архиєп. кардинал Й. Сліпий на приміщення для укр. кат. парафії та музею-ґалерії укр. мистецтва.

Храм св. Сергія і Вакха

…рім цих давніших установ, до яких …також належить вілла Укр. Папської Семінарії у Кастельґандольфо за Римом (літня резиденція папи) ім. її фунда-

Собор св Софії, на дальшому пляні будинок Укр. Кат. Ун-ту

тора митр. А. Шептицького (1929), у Р. в повоєнний час постали нові: Гол. манастир СС *Служебниць* (1947) і *Василіянок* (1953) та укр. папська *Мала семінарія,* збудована 1959 й утримувана Сх. Конґреґацією для укр. молоді під проводом оо. *Салезіян,* манастир Студійського Уставу «*Студіон*» (1964) за Р. у Рокка ді Папа, храм св. Софії й комплекс *Укр. Кат. Ун-ту ім. св. Климентія папи,* засновані кардиналом Й. Сліпим (1964—69).

Дім Курії СС Василіянок

Ватиканські архіви й рукописні колекції зберігають багато документів і пам'яток з минулого України: папські листи в укр. справах, почавши від листів Григорія VII до київ. кн. *Із'яслава,* та в обороні його до поль. короля Болеслава II Сміливого з 17 і 20. 4. 1075 (перші збережені пам'ятки дипломатичних зв'язків України з евр. Зах.); багате листування папських посланців і нунціїв у Польщі та ін. державах, що дбали про інформацію Апостольської Столиці про церк.-політ. події на укр. землях; архіви Конґреґації Пропаґанди і Сх. Церкви, що від 17 в. є у прямій реляції з укр.-білор. Кат. Церквою; Грец. Колеґії (із зб. портретів київ. митр. 17—18 вв.) й чернечих чинів, що працювали на укр. землях (єзуїтів, театинів й ін.); цінний архів василіянських прокураторів 17—19 вв. (22 тт.) був перед першою світовою війною перевезений до Нац. Музею у Львові. У Р. також вийшли перші публікації за кордоном з укр. церк. історіографії; біографії св. Й. Кунцевича А. Джерардія (1643) і Я. Суші (1665), що також у Р. видав життя М. Смотрицького (1666), та перший іст. нарис укр. церкви І. *Кульчинського* (1733—34). Джерельні вид. рим. документів з укр. історії розпочали у 19 в. А. Тайнер й ін. чужинецькі, гол. поль. й рос. дослідники; згодом після скромних спроб НТШ (М. Кордуба, С. Томашівський і ін.) взявся до їх докладнішої колекції митр. А. Шептицький за допомогою К. Королевського, Г. Бенедетті та ін. Систематичне вид. рим. документів 1952 почали «Записки ЧСВВ» у окремій серії «Римські документи до історії Укр. Кат. Церкви» трудом протоархимандрита А. *Великого* (досі 50 з намічених 90—100 тт.). Рим. архіви та мист. зб. вивчали В. і Д. Антоновичі, М. Грушевський, О. Сушко, В. Щербаківський і багато молодших дослідників укр. церк. історії: М. Войнар, І. Прашко, Д. Блажейовський, А. Пекар, О. Баран й ін. З 1961 заходами Укр. Кат. Ун-ту видано «Іст. документи України» із згаданої колекції митр. А. Шептицького (12 тт.) й ін. джерела. З пол. 1960-их рр. в Р. має осідок *Укр. Богословське Т-во,* яке видає річники «*Богословія*». 1962 тут засновано *Укр. Пресове Бюро,* що видає «Вісті з Риму». Дослідницьку працю уможливлюють багаті зб. з укр. іст. тематикою у бібліотеках: Ватиканській, Папського Сх. Ін-ту й Укр. Папської Семінарії (вона отримала книжкову спадщину митр. Й. Сембратовича), Укр. Кат. Ун-ту й ін. У базиліці св. Петра (з 1963) є мощі св. Йосафата *Кунцевича,* у церкві св. Сергія і Вакха спочиває митр. Р. *Корсак* († 1640), а в крипті собору св. Софії (з 1973) митр. Й. *Сембратович* († 1900).

Р. був місцем нарад укр. кат. епископату в 1929, 1932, 1955, під час другого Ватиканського Собору (під проводом верховного архиєп. Й. Сліпого) і згодом. Офіціозом Верховного архиєп. є «Благовісник». З 1946 в Р. діє Апостольська Візитатура для українців у Зах. Европі, під проводом архиєп. І. Бучка, з 1972 монс. М. Марусина.

До Р. з його багатством античних пам'яток та христ. святощів і мист. скарбів, високими школами (ун-т Сапієнца, Академія Мистецтв св. Луки й ін.) прибували паломники й мандрівники та студенти з усіх укр. земель, у тому ч. також правос.: М. Корнякт зі Львова, Т. *Прокопович* (1698—1701), *Йосиф* Курцевич-Коріятович (1615), Г. *Скибінський* у кін. 17 в. і В. *Григорович*-Барський з Києва (1724), що залишив цінні рим. спогади, ченці з Манявського Скиту у 1720-их рр., гетьман К. *Розумовський,* М. *Гоголь* (1837—39) й ін. Р. відомий і в укр. літературі, напр., у оп. і переробках з «Ґеста Романорум», про різних осіб — від цісаря до коваля «В том же м. Римі», чи у «Повісті про сімох мудреців» (16 в.), «О Понціані цесару римском». У Р. також студіювало чимало укр. мистців

17–20 вв., почавши від Юрія *Шимоновича-Сімігінівського*, придворного маляра короля Я. Собеського, що перший між учнями Рим. Академії св. Луки з України і Польщі здобув першу нагороду, згодом: О. *Білянський* (1766), І. *Мартос* (учень Канови), В. Береза, Р. *Гадзевич*, В. *Орлов*, І. Шаповаленко, А. *Мокрицький*, С. *Васильківський* і багато сучасних мистців. Під час свого навчання і виступів в Італії, гол. у Мілянї, у Р. перебували деякий час визначні укр. музики і співаки: М. *Березовський*, Д. *Бортнянський*, С. *Гулак-Артемовський*, О. *Мишуга*, С. *Крушельницька* й ін.

У 1919–20 у Р. мали осідок дипломатичні місії УНР і ЗУНР до італ. уряду (див. *Італія*) та дипломатична місія УНР до Ватикану під проводом графа М. *Тишкевича* (його наступником був о. Ф. Бонн), що її прийняв у червні 1919 кардинал П. Ґаспарі, держ. секретар Ватикану. Між двома світовими війнами у Р. працювали укр. політ. діячі: Є. *Коновалець*, Є. *Онацький;* тут навчалися або доповнювали студії малярі: І. *Курах*, С. *Мако*, Р. *Лісовський*, Г. *Мазепа* та ін.; 1938 була влаштована виставка укр. графіки (374 твори, 41 автор). 1940 при держ. ун-ті був створений лекторат укр. мови (лектор Є. Онацький). З 1945 діяла невелика Укр. Громада (гол. до 1947 Є. Онацький, згодом В. *Федорончук*). Контакт з італ. політ. колами підтримувала гол. ОУН. Після 1945 у Р. опинилася чимала група втікачів. Ними і військ. полоненими І Дивізії Укр. Нац. Армії, що були приміщені у *Ріміні*, опікувався *Укр. Допомоговий Комітет* під керівництвом архиєп. І. Бучка. Укр. справу популяризувало серед італійців Т-во італ.-укр. поиязні у Р. і ж. «Ucraina» (1954–56), частково «*Інтернаціонал Свободи*», «Середземноморська Академія» й ін. (див. стор. 905). Постійні укр. радіопересилання передають Ватиканська (від грудня 1939 – з перервою 1944–47 – під проводом Василіян) і італ. закордонна радіослужба (з 1951). Попри нечисленну укр. колонію у Р., він є одним з найважливіших укр. осередків у діяспорі.

Література: Шмурло Е. Россия и Италия, IV. П. 1927; Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. Зб. Заходознавства, вид. ВУАН, II. К. 1930; Ковалів С. Вічне Місто. Жовква 1937; Хомин П. Місто Рим. Торонто 1964; Онацький Є. Записки 1919—21. 3 тт. 1964—67 та ін. його мемуари про італ.-укр. взаємини у наступні рр. (до 1943) й численні рим. спогади й описи В. Терлецького, К. Селецького, М. Грушевського, О. Назарука, М. Островерхи тощо.

о. М. Ваврик

Риманів (IV—2), м. у Низькому Бескиді, на пограниччі сх. Лемківщини, тепер у Сяніцькому пов. (Ряшівського воєводства) в Польщі; 3 300 меш. (1965). Курорт (мін. джерела хлористо-содово-йодні).

Римляни на Україні. Після розвиття *Понтійського царства*, яке володіло також *Боспорським царством*, та по смерті його останнього володаря Мітрідата IV († 63 до Хр.), його син Фарнак, залишивши за собою Боспорське царство, піддався Р. Коли ж його протирим. повстання закінчилося поразкою, Р. у 48 р. до Хр. захопили все півн. побережжя Чорного м. з грец. містами-колоніями (*Фанагорія*, *Пантікапей*, *Херсонес*, *Ольвія* та ін.). Цю залежність від Риму часто переривали напади кочовиків; вона закріпилася після завоювання Р. *даків* (створення провінції Дакії) за цісаря Траяна (98–117), який зміцнив рим. залоги у чорноморських м. та будував фортифікації (напр., *Траянові вали*). Край рим. пануванню на півн. Причорномор'ї поклала велика мандрівка ґотів в кін. III в. по Хр.

За часів рим. панування у м. півн. Чорномор'я розвинулася жвава торгівля хліборобськими продуктами України та ремісничими виробами Риму (знаряддя, ювелірні та текстильні вироби, кераміка тощо); тут поселилося чимало рим. купців, багато з них їздили на землі України поза сферу політ. впливів Риму. Скарби з рим. монетами, що їх відкрито у понад 1 000 місцевостях України, доводять, що срібні *денарії* були у 2–5 вв. гол. монетою в обігу на Україні. Археологічні знахідки багатьох залишків рим. побутових предметів і предметів розкоші (також – культу, напр., статуї богині Ізіди) свідчать, що Р. були чималим стимулом у розвитку матеріяльної культури населення України, а почасти й сприймання чужого рел. культу.

Римлянин (Paolo Dominici Romanus) Павло († 1618), львівський архітект, італієць з походження, нар. у Римі. Вперше згадується в цехових кн. Львова 1585 р. Р. був гол. будівничим Успенської (Волоської) церкви (1591–98), костьолів Бернардинів (1600–30) і Бенедиктинів, каплиці Кампіянів та ін. будов у Львові. Будовам Р. притаманні риси італ. Відродження в поєднанні з місц. традиціями.

«Римські діяння», популярна на Зах. за середньовіччя зб. оп. й анекдот, складена латинською мовою п. н. «Gesta Romanorum», правдоподібно, в 13 в. для повчального читання та використання у проповідях. Перекладена скорочено (39 з усіх майже 200 латинських оп.) на польс. мову, була надрукована 1566 р. п. н. «Historye Rzymskie» і перевидана у 17 і 18 в. У перекладі на укр.-білор. мову з польс. вийшла 1669 р. Окремі оп. з неї

укописно були поширені на Україні. Приклади з «Р. д.» були використовувані укр. проповідниками 17–18 в. (також з латинських чи поль. вид.).

Римша Андрій, укр. письм. і перекладач кін. 16 в., родом з Білорусі, вчився в Острозькій школі. Автор «Хронології» — віршованого пояснення назв місяців ц.-слов., гебрейською й укр. мовами, виданої 1581 р. в Острозі, «Которогося месеца што за старых веков дѣело короткое описаніе», перше друковане вид. віршованого твору, епіграм й од на герби Л. Сапіги (у «Статуті», 1588), Ф. Скумина (в «Апостолі», Вільна 1591) й ін. та розповіді про воєнні дії кн. К. Радзівіла (1585). Перекладав з лат. мови.

Ринդзівки або рогульки, величально-вітальні пісні, залишки відомих у давнину на Україні «волочільних» (див. *Волочіння*) обрядів і пісень, які подекуди збереглися до 20 в. п. н. Р. (Яворівщина в Галичині). Р. співали хлопці під вікнами дівчатам і одруженим на поч. року жінкам на другий і третій день Великодніх свят, ходячи з музикою від хати до хати. За змістом і ритмікою Р. — пісні колядкового типу, у яких різдвяний рефрен заступлено воскресним («Же Христос, же воскрес, же воістину же воскрес»).

Риндик Степан (1887—1972), псевд. С. Киднир, письм. й інж.-механік, родом з Дунаївців на сх. Поділлі, закінчив 1914 р. Київ. Політехн. Ін-т. На еміґрації у Польщі, Чехо-Словаччині (доц. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі) і з 1951 р. у ЗДА. Автор зб. сатиричних віршів «Логос» (1942), зб. оп. «Смілянська хроніка» (1944), «Пригоди і люди» (1960) і для молоді «Пригоди Сірка Клаповухого» (1961); підручники: «Міцність матеріялів» (1924), «Елементи машин» (1943).

Рипдя Лаврентій, його син Евстахій та онуки Іван та Василь, родина кролевецьких ткачів другої пол. 18 — поч. 19 в. — майстрів, скупників і гуртових торговців на ярмарках.

Рипська Неоніла (* 1918), мистецтвознавець, доц. Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва. Монографії: «Абстракціонізм та деякі проблеми сучасного мистецтва» (1963). «Мистецтво італ. Відродження» (1968), «Київ. Держ. Музей Зах. і Сх. Мистецтва» (путівник-буклет, 1964); ст. з питань укр. та зах.-евр. мистецтва.

Рись [Felis (Lynx) lynx L.], хижий ссавець роду кіт. Довж. тіла 82–105 см, хвоста — 20–31 см, висота у плечах 60–65 см, вага до 32 кг. На Україні: в Карпатах і на Поліссі; рідкий.

Рихлік Євген (1888—1939), славіст родом з волинських чехів, закінчив Київ. Ун-т, проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти; праці про поезію Ф. Челяковського, укр. мотиви в творчості Ю. Словацького й ін. поль. поетів, слов'янофільство кирило-методіївців (1926), лексику с. Вільшанки на Житомирщині («Записки Ніженського Ін-ту Нар. Освіти», ч. 7, 1927); як чл. Етногр. Комісії УАН опублікував низку етногр. матеріялів, у її «Етногр. Віснику» обговорював чес. і поль. фахові публікації. 1930 заарештований і засланий.

Рихло Іван (1891–?), лікар, військ. і гром. діяч. Служив в Леґіоні УСС, у 1915 — в рос. полоні. 1917 один з організаторів Січ. Стрільців у Києві. У 1918–20 — санітарний шоф Корпусу Січ. Стрільців, пізніше Дійової Армії УНР.

Рихловський Миколаївський манастир, б. м. *Коропа* на Чернігівщині. Заснований 1666 р. майбутнім гетьманом Дем'яном та його братом Василем Многогрішними. 1754 знищений пожежею, але швидко відбудований. У 1920-их рр. ліквідований сов. владою, при чому церк. будови були знищені. У Р. М. м. зберігався, шанований населенням, образ св. Миколая, на якому риза була виконана коштом «Війська Запор. полк. миргородського Данила Апостола». У гол. церкві була також мист. срібна дарохранительниця, виконана у 1749.

Рихловський манастир 17—18 вв. (реконструкція К. Лопяло)

Рицина (Ricinus communis L.), олійна рослина з родини молочаюватих; походить з Африки, на Україні вирощується з 1920-их рр. В ядрі насіння є до 55% олії. Рицинову олію використовують у

медицині (проносне тощо), авіяції, хем., текстильній, поліграфічній, електротехн., парфюмерній та ін. видах пром-сти. На Україні посіви Р. поширені у сх. Степу (гол. в Запор. обл.) і на Кубані (укр. землі постачають бл. 90% продукції рицинової олії в СССР). Посівна площа в УССР (у тис. га): 1940 – 52,5, 1950 – 46,3, 1960 – 36,9, 1969 – 80,0. Поширені на Україні сорти: Круглик 5, Санґвінеус синтетичний.

Рів, Ров, р. на Подільській височині, права притока Бога; довж. – 100 км, величина сточища 1 162 км², перев. ширина річища 5–20 м, заплава Р. заболочена.

Рівенська область, обл. у півн.-зах. частині УРСР; охоплює центр. частину Волині, положену в сточищі р. Горині, і сусідню смугу Полісся; 20 100 км², 1 048 000 меш. (1970), у тому ч.: 289 000 міськ. За переписом 1970 р. українці становили 93,5% населення, росіяни 4,3% ін. 2,2%. 9 міст (у тому ч. 1 обл. підпорядкування), 16 с. м. т., 16 сіль. р-нів, 324 сіль. рад.

Рівеньки (IV—19), с. на Слобожанщині над р. Гайдаром; р. ц. Білгородської обл. РСФСР; 1926 р. у Рівенківській волості українці становили 94,7% всього населення.

Рівеньки (V—20), м. на Донбасі, підпорядковане Ворошиловградській обл.; 61 000 меш. (1970). Кам'яновугільна і харч. пром-сть, фабрики: вуглезбагачувальна, взуттєва, мебльова. Гірничий технікум, краєзнавчий музей. Р. засновані у 1730-их рр. як один з опірних пунктів укріпленої *Укр. лінії.*

Рівна (Полонина Рівна), гірська група в Полонинському Бескиді (див. стор. 967) між р. Лютою і Сипотом (сточище р. Уж), висота до 1 482 м; широкий лагідний хребет вкритий полонинами (узбіччя буковим лісом), спадає стрімко на півн.

Рівне (офіц. назва Ровно, III—7), м. на центр. Волині положене над р. Устією, притокою Горині, на пограниччі лісостеп. і ліс. смуги; центр Рівенської обл., 116 000 меш. (1970). Р. вперше згадується 1282, з пол. 14 в. входило до складу Литви, 1569–1793 – Польщі; у кін. 14 в. дістало маґдебурзьке право і почало розвиватися завдяки корисному положенню на шляху Київ–Володимир Волинський; у другій пол. 16 і в 17 в. Р. належало кн. Острозьким, згодом – після деякої перерви – Любомірським. З 1793 р. у складі Рос. Імперії, пов. м. Волинської губ., невеликий торг.-адміністративний і пром. осередок; 1870 р. – 6 000 меш. Р. почало зростати після будови залізниці з Одеси до Варшави (1873), а згодом через Полісся до Барановичів, разом з сусіднім *Здолбуновим* воно стало важливим зал. вузлом; 1897 – 24 500 меш., здебільша жидів. У 1917–19 Р. було у межах укр. держави (у квітні-травні 1919 осідок Директорії), згодом пов. м. в Польщі і осідок шкільної кураторії; 1930 – 41 400 меш. (у тому ч. 5 500 українців, 20 000 жидів і 14 300 поляків), невелика харч. пром-сть (цукроварні), деякий час укр. культ. осередок (укр. приватна гімназія). Восени 1939 Р. зайняли большевики, влітку 1941 німці (з осени 1941 до пол. 1944 – осідок Райхскомісаріяту України), з 1944 – знову в складі УССР.

З 1950 Р. швидко розвивається завдяки зростанню пром-сти: 1959 – 56 000 меш. (у тому ч. 67% українців), 1970 – 116 000 (найбільший приріст з усіх м. УССР понад 100 000 меш.). Приладобудів., металообробна, текстильна, харч.

Центральна магістраля м. Рівного

і легка пром-сть. Гол. підприємства; льонокомбінат (заснований 1963, один з найбільших в Европі – працює 7 000 робітників. 1968 випустив 23 млн м тканин), високовольтової апаратури (з 1957), тракторних запасних частин (з 1963), залізобетонових виробів, овочесушильно-консервний комбінат, швейна, мебльова і кондиторська фабрики, зав. азотних добрив, досл.-показова фабрика нетканих матеріялів. Р. важливий зал. і автомобільний вузол; аеропорт. Р. – культ. центр: 3 вузи (ін-ти пед. та інженерів водного госп-ва, фак. київ. ін-ту культури), 9 сер. спеціяльних і 24 заг.-осв. школи, муз.-драматичний театр, філармонія, 2 музеї. Пам'ятки архітектури: дерев'яна Успенська церква, будинок кол. гімназії.

У Р. у 1840 учителював М. Костомаров, пізніше вчився в гімназії письм. В. Короленко, жив жид. письм. Шолом-Алейхем.

Ріґельман Микола (1817—88), внук Олександра Р., великий дідич на Чернігівщині, історик-публіцист і пром. діяч слов'янофільського напряму (гол. Київ. Слов'янського Благодійного Т-ва), близький до Кирило-Методіївського Т-ва.

ув дир. нар. училищ Київ. губ. й чл. Київ. Археографічної Комісії; разом з І. Самчевським, редаґував «Літопис Самійла Величка», виданий названою Комісією (тт. I-IV, 1848—64). Автор низки праць публіцистичного характеру, присвячених слов'янським і слов'янофільським проблемам того часу, зокрема «Три поездки за границу» (1871), «О значении общения нашего со славянами...» (1874) тощо. Близько споріднений з Г. Ґалаґаном і В. Тарновським, приятель Костомарова й Куліша. Р. цікавився укр. питанням, розглядаючи його з позицій консервативного слов'янофільства. Маючи доступ до урядових архівів, склав Записку про свідчення Шевченка в процесі Кирило-Методіївців, опубліковану в «КСт.» 1902. *О. О.*

Ріґельман Олександер (1720—89), історик України, військ. інж. з нім. шляхетського роду. Вчився в Сухопутному Шляхетському Корпусі в Петербурзі; 1738 був відряджений на Україну для топографічно-інженерних робіт, які провадив здебільша на Півдні (зокрема у 1741–43 на Запоріжжі). Брав участь у рос.-тур. війні 1735–39 (згодом також у війні 1769–74). У 1740-их рр. складав пляни з проєктами укр. міст, будував укріплення тощо. У 1750—60-их рр. працював на півд. сх. Рос. Імперії, зокрема на Дону, де збудував фортецю св. Димитрія (майбутній Ростов на Дону). Після відставки (1782) оселився в маєтку своєї дружини, уродженої Лизогуб, на Чернігівщині, де й помер.

Р. багато працював над історією, гол. України й Дону, і залишив низку праць, опублікованих вже у 19 в., зокрема «Историю или повествование о Донских казаках» (1846), і «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (1847), що їх видав О. Бодянський в «Чтениях Московского Общества Истории и Древностей» (і окремо). Історія України Р. подає повну, систематичну історію від найдавніших часів до 1787. До неї додано також «Особое списание о бывших запорожских казаках», етногр. опис укр. людности й 28 малюнків укр. типів (у відповідному одязі), виконаних Т. Калинським. *О. О.*

Рід, граматична категорія, властива іменникові в однині. Укр. іменники в однині належать до чоловічого, жін. чи сер. Р. (винятково і до чоловічого і до жін.: той/та сирота — залежно від статі Р.). Крім назв осіб і деяких тварин, що (хоч і не послідовно) мають чоловічий або жін. Р. за статевими ознаками (син, батько, баран, джура; дочка, телиця) приналежність іменників до трьох родів умотивована значенням і визначається за морфологічними ознаками (суфіксами й закінченнями в називному відмінку однини: у зв'язку з типом відмінювання чоловічого — на твердий і (функційно) м'який приголосний, зрідка на *-о*, при родовому на *-а;* жін. — на (функційно) м'який приголосний. на *-а*, винятково на *-і* при родовому на *-и, і*; сер. на *-о*, *-е*, *-'а* при родовому на *-а* (пор. хліб, ніж, кінь, Дніпро; ніч, сіль, рука, пані; село, поле, знання); відповідно до того чужі слова або змінюють свій Р. в укр. мові (авкціон, технікум, саботаж, бар, бакара), або, затримуючи давній Р., змінюють закінчення (акція, група). З Р. іменника узгіднює свої родові закінчення залежний від нього прикметник (у широкому розумінні (білий, цей, один) та дієслово — у минулому часі й умовному способі. Родові розрізнення у називному-знахідному множини укр. мова усунула ще у 14—15 вв. Крім називного-знахідного однини, де розрізнюються всі три Р., родове протиставлення закінчень однини у прикметниках зводиться здавна до жін. й чоловічо-сер. Р. Сер. Р. послуговується експресивно-розмовна мова на вислів емоційного ставлення до осіб, тварин і речей. (Таке воно придирливе, ота сусідка). *О. Г.*

Рід, доіст. і ранньоіст. суспільно-орг. спільнота, до якої належали кровно пов'язані нащадки одного предка. Р. доповнювався екзоґенними подружжями, принагідною адоптацією чужих одиниць та визволюванням рабів. На думку деяких дослідників, на чолі Р. стояла спершу жінка — родоначальниця (матріярхат), але справжнім головою Р. був виборний ватажок, здебільша хтось з найближчих родичів родоначальниці. Коли ж завдання Р. почали ускладнюватися, на чолі його став чоловік (патріярхат). Р. оселювався в одному місці, мав спільну власність і спільне госп-во, разом дбав про харчування своїх чл., управляючи ріллю, годуючи худобу, полюючи на звірів і ловлячи рибу; у замкненому колі Р. вироблялося здебільша все потрібне для прожитку знаряддя. Крім госп., Р. виконував ще суспільні функції, охороняючи своїх членів перед чужинцями та підтримуючи згоду поміж чл. Р. Чисельне зростання чл. Р. і зміна госп. системи спричинилися до того, що з Р. почали відокремлюватися сім'ї, не втрачаючи однак з ним зв'язку. Відкриті археологами стоянки показують, що вони вистачали тільки на приміщення однієї сім'ї, зате кількість стоянок у поселенні одного Р. значно збільшувалася. Екзоґенні подружжя вимагали близького співжиття кількох Р., пов'язаних з собою родинними відносинами. Сусід-

ні Р., що їх, крім споріднення, єднала ще та сама мова (абож діялект), рел. культ і праця, об'єднувалися у племена.

Існування Р. на Україні в доіст. період не викликає сумнівів. Але про Р. у ранньоіст. добу України маємо дуже скупі відомості. «Повість Временних Літ», розповідаючи про розміщення укр. племен, пише: «Полем же жившемъ особѣ и володѣющемъ роды своими, иже и до сее братьѣ бяху поляне, и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ». Археологи вважають, що прикладом патріярхального поселення є городище (8—10 вв.) *Монастирище* б. Ромна, де було виявлено 20—25 землянок для приблизно 70—80 осіб. У поглядах на наявність Р. у стародавній Київ. державі історики поділяються на дві групи: перша з них твердить, що Р., як окрема суспільно-орг. і продукційна одиниця, ще існував у ранньоіст. добу України; на думку ін. (більшости) — він уже був тоді пережитком. Назва Р. прикладалася до ширшої родини (сім'ї), до складу якої, крім батька, матері й дітей, належали найближчі родичі.

Пережитки ширшого Р., як об'єднання кількох споріднених родин з спільним майном під проводом старшого в Р., зберігалися в існуючих ще у 14—16 вв. (на Бойківщині ще й на поч. 20 в.) дворищах, до складу яких входило 40—50 осіб не тільки кровних родичів, але й приймаків.

Традиції родової солідарности наявні в укр. нар. обрядовості, зокрема у весільній: договір старост двох Р. — молодого і молодої — про їх поєднання, участь у весіллі ближчої і дальшої родини включно з сусідами чи й жителями усього с., як Р. у ширшому обсязі, обов'язковий розподіл короваю поміж весільних гостей і передання його неприсутнім чл. родини тощо. Значення, честь і слава Р. підкреслені часто у нар. піснях і у приповідках («Хто виречеться роду, того й рід виречеться» та ін.).

Поняття Р. вживалося у минулому також і в ширшому значенні. Літописне «От рода руського» (у договорах Олега й Ігоря) визначало державу київ. кн. Під висловом «коз. роду нема переводу» розуміли не лише коз. стан, а й тодішню укр. націю. За новіших часів назва Р. стосується здебільша вужчої родини — батьків і дітей, братів і сестер. Проте вона може охоплювати ближчих і дальніх родичів, а то й племінну (групову) чи нац. спільноту. *М. Ждан, Б. Кравців*

Ріджайна (Regina), гол. м. провінції *Саскачеван* (Канада), бл. 145 000 меш., у тому ч. понад 7 000 українців. Перші українці появилися в Р. у кін. 19 в. (працювали при міських обслугах і залізниці). У 1909—14 рр. у Р. діяли засновані урядом учительські курси для підготови учителів-чужинців (їх закінчило бл. 100 українців). Тепер є 4 укр. парафії: 2 Укр. Кат. Церкви і 2 Укр. Гр.-Правос. Церкви та низка укр. орг-цій. У місц. ун-ті (бл. 4 500 студентів) є слов. департамент, у якому викладає кілька українців.

Рідкісні метали. За заг. номенклятурою до Р. м. зараховують: цирконій, ґерманій, стибніт та велику групу т. зв. акцесорних рідкоземельних металів, найважливіші з яких вольфрам, кадмій, молібден, церій, берилій, ніобій, реній, ітрій, лантан, літій, гафній, уран і багато ін.; умовно також золото та срібло (група, т. зв. шляхетних або дорогоцінних металів).

С р і б л о (найчастіше — амальґама срібла) є на Україні в анкеритах і кіноварі у приблизному відношенні 50/50. Срібло виявлено також у деяких гідротермальних породах Закарпаття. Невеликий об'єм обох виявлень не розкриває перспектив їх практичної розробки.

Кращі можливості має з о л о т о, яке у кін. 1960-их та в 1970-их рр. знайдено у докембрійських метаморфозних породах і в алювії ранньопалеогенових долин Сер. Придніпров'я; вкрапленість золота приблизно 37 г/т, трапляються нечисленні самородки діяметром на 0,2—2,5 мм.

Ц и р к о н і й і ґ е р м а н і й є у докембрійських покровах Укр. кристалічного масиву (зокрема у кварці та польових шпатах), сер. вміст ґерманію коливається від 1,7 до 4,0 г/т. Попередні дослідження наявности м о л і б д е н у і в о л ь ф р а м у тривають у ґрейзенізованих зонах Волині і гідротермальних утворах Закарпаття.

Багаті у р а н о в і в і д к л а д и (уранові руди U_3O_8 з домішками ThO_2) є в околицях м. Жовті Води на Криворіжчині; на їх базі побудовано найбільший в СССР ураново-плутонієвий зав. і дослідні лябораторії, а поблизу, у Чорнобилі, будується велика атомова електростанція.

За останні роки на Україні знайдено також целестини (руди стронцію) та борати (у межах Бахмутської улоговини), а далі монацити, себто породи, що включають деякі кількості ітрію, лантану, церію, неодиму й ін. Р. м. (здебільша у Бердичівському ґраніті). Значні сліди цієї групи Р. м., а також ніобію і цирконію знайдено у розсипах укр. ільменітів. Пром. використання руд Р. м. уже

озпочато у р-ні Самотканського рутило-льменітового родовища (насамперед ци-)конії, титан та ін.). Ще у 1946 створе-но Маріюпільське управління Р. м., що здійснювало розробку родовищ. Пер-спективним є освоєння залізо-кобальто-нікелевих родовищ Придніпров'я (Девла-дівського, Тернівського, Кодацького, Во-дянського) та Завалівського куща (Кі-ровоградщина — Грушівське і Капіта-нівське поліметалічні родовища). Про-дукція (рафінація) деяких Р. м. налад-нується в експериментальних цехах Дні-провського титано-магнієвого зав., Крим. зав. двоокису титану та Побузького ні-клевого зав. (Кіровоградщина).

Проте, нестача деяких важливих Р. м. напр., церію, стибніту, берилію й ін.) та неосвоєння технології їх домішування й втоплювання з звичайними металами по-мітно ще знижує міцність укр. чавуну і сталі, гальмує розвиток будівництва атомових реакторів, знижує якість про-дукції машинобудування (зокрема хем. і електронного). Питання продукції й освоєння Р. м. у наш час є дуже пеку-че як на Україні, так і в усьому СССР.

Література: АН УССР. Институт проблем материаловедения. Редкие и редкоземельные элементы в технике. К. 1964; Проблемы ме-таллогении Украины (відповідальний ред. Белевцев Я.). К. 1964; Бондарчук В. Ге-ологія родовищ корисних копалин України. К. 1966; Губарев В. Атомные города. М. 1966; Щербаков І., Латиш І. До гео-хемії золота в породах Укр. щита. Доповіді АН УРСР, серія «Б», ч. 2, К. 1972; Заруць-кий К. Прояви золота в алювії Правобереж-жя Сер. Придніпров'я. Доповіді АН УРСР, серія «Б», ч. 3, К. 1972. *С. Процюк*

«Рідна Земля», тижневик «для селян й робітників» дистрикту Галичина, ви-даваний нім. владою 1941—44 рр. у Льво-ві й під різними назвами для окремих округ («Станиславівське Слово», «Тер-нопільський Голос», «Чортківська Дум-ка», «Голос Підкарпаття», «Воля Покут-тя», «Голос Самбірщини») з додатком стор. з місц. відомостями; гол. ред. Ю. *Гарнович.* На весні 1944, коли Галичи-на була прифронтовою смугою, нім. шеф преси видавав «Р. З.», як щоденник (100 000 накладу); її розповсюджувано по с. безкоштовно.

«Рідна Мова», популярний місячник, редаґований І. Огієнком (див. *Іларіон),* що виходив у Варшаві 1933—39 рр. (81 чч.) і був присвячений гол. питанням чистоти й правильности мови; норматив-но-пуристичні ст. І. Огієнка як і його вид. «Бібліотеки „Р. М."» сприяли попу-ляризації норм укр. літ. мови й акад. правопису серед українців поза СССР. Крім ст. про мову новочасних укр. письм. та обговорення мови нових літ. творів, ж. містив матеріяли до укр. етимології Г. Ільїнського, І. Огієнка та ін.), праці про словотвір (І. Ковалика), фразеоло-ґію, синтаксу, давав зразки говірок тощо. За полеміку проти русифікаторсь-кого курсу в УССР «Р. М.» була побо-рювана у київ. «Мовознавстві», а з ува-ги на пуризм ред. ж. викликав критику гал. україністів.

«Рідна Справа — Думські Вісті», орган Укр. Парляментарної Фракції у 2 Держ. Думі, видавався два рази на тиждень від 12. 4. до 6. 6. 1907 у Петербурзі Укр. Громадою; офіц. ред. М. Хотовицький (6 чч.) і С. Нечитайло, фактичний — Василь *Доманицький.* «Р. С.» пропаґу-вала нац. автономію України.

«Рідна Хата», просвітнє т-во на Холм-щині й Підляшші, засноване 1920 у Хол-мі; заборонене владою 1921, діяло част-ково законспіроване, 1922 дозволене за новим статутом як Русинське добродій-не т-во «Р. Х.». «Р. Х.» була організо-вана за зразком т-ва «Просвіта» у Льво-ві (яке не одержало дозволу поширити свою діяльність на півн.-зах. землі). Централя існувала у Холмі (власний будинок, напівпроф. театр — дир. Д. Крих, хор, книгарня «Бут») і мала фі-лії (1927 — 90, 1930 — 125), при яких дія-ли бібліотеки, читальні, аматорські хо-рові й театральні гуртки, кооперативи, групи навчання укр. мови тощо. Най-більше філій було у Володавському (33), Грубешівському (32), Холмському і То-машівському (по 20) пов., в ін. 2–6. Гол. діячі «Р. Х.»: А. і П. *Васильчуки,* Я. *Войтюк,* С. *Любарський,* С. *Маківка,* І. *Пастернак,* О. *Рочняк,* К. *Сошинський* (незмінний секретар) та ін. В кін. 1920-их рр. керівництво т-вом захопили дія-чі комунізуючої Сель.-Роб. Лівиці з С. Маківкою на чолі, що дало владі при-від ліквідувати 1930 «Р. Х.».

Т-во «Р. Х.» за 10 рр. існування чимало спричинилося до поширення і поглиб-лення укр.-нац. свідомости. Після роз-паду Польщі 1939 р. «Р. Х.» відновила діяльність, а ч. її філій порівняно з 1930 значно збільшилося. Влітку 1940 замість «Р. Х.» постали *Українські Ос-вітні Товариства* (УОТ).

«Рідна Церква», церк.-рел. квартальник, орган Вищого Церк. Управління УАПЦ, виходить з 1952 р. в Карлсруе-Ляндсгуті (Німеччина); гол. ред. о. А. *Дублянський;* між співр. о. Д. Бурко, І. Власовський, о. Л. Овчаренко, Н. По-лонська-Василенко. Цінна хроніка жит-тя УАПЦ на еміґрації.

«Рідна Школа», місячник для ширення науки і освіти між укр. народом в Аме-риці. Виходив 1918 у Джерсі-Сіті (ЗДА) у в-ві «Т-ва гр.-кат. дякоучителів в Америці». Гол. ред. Д. *Андрейко.*

«Рідна Школа», пед.-виховний дво-тижневик, орган т-ва «*Рідна Школа*»,

виходив у Львові 1927 (6 чч.) і 1932–39 рр.; ред. М. *Струтинський*, І. *Герасимович* (1933–36) і М. *Терлецький* при співпраці визначних педагогів.

Обкладинка роботи П. Холодного

«Рідна Школа» — Українське Педагогічне Товариство, осв.-виховне т-во, засноване 1881 у Львові, як «Руске Товариство Педаґоґічне», з завданням: а) «промишляти над потребами руского народа на поли шкіл народних, середних і висших, займатися оснуванєм руских шкіл і піддержувати справи виховання публичного і домашного на основі матерного язика; б) подавати членам поміч так моральну, як і матеріяльну». Для виконання цих завдань т-во організувало боротьбу за укр. школу в Галичині (1881 на понад 3 000 укр. громад було всього 1 529 шкіл з укр. мовою навчання) шляхом меморіялів і петицій до влади і поширення зацікавлення шкільними справами серед загалу укр. суспільства; творило бурси для сіль. молоді у Львові (1905 — 4) і на провінції (16), щоб уможливити їй науку у сер. школах; видавало дитячу літературу і книжки для широких мас белетристичного і наук.-популярного змісту (з 1886 у в-ві «*Бібліотека для молоді*», до 1906 — 118 кн.), дитячий ж. «*Дзвінок*» (1892–1914), шкільні підручники й читанки, щорічний стінний календар (з 1889); присвячувало увагу проф. справам учительства аж до постання 1905 т-ва *Взаємна Поміч Укр. Вчительства*, а частково й пізніше та видавало ж. «*Учител*» (1889–1914). Відносно пізно Т-во почало організувати приватне шкільництво (1898 — перша укр. виділова дівоча школа ім. Шевченка у Львові, 1903 — дівоча учительська семінарія у Львові і 1907 — школа вправ при ній, 1906 — перша сіль. нар. школа у Зарваниці). Т-во творило філії (перша 1888 у Щирці); 1906 їх було 33, а ч. чл. збільшилося з 83 (1881) до 943 (1900) і 3 000 (1906).

1912 на підставі зміненого статуту Т-во прийняло назву — Укр. Пед. Т-во (УПТ), філії Т-ва названо кружками, що об'єднувалися на певній території в Союзи кружків, так що УПТ стало автономно-федеративним т-вом. За останні рр. перед першою світовою війною УПТ присвячувало більше уваги відкриттю нових шкіл, зокрема сер., і курсів, які підготовляли сіль. молодь до гімназій і учительських семінарій, творило численні курси для неписьменних, бібліотеки, далі поширювало мережу бурс (за 1907–14 їх постало 26) і видавничу діяльність. 1914 УПТ мало 18 нар. шкіл, 38 підготовчих курсів, 7 гімназій; ч. чл. зросло до 4 814, згуртованих у 59 кружках. Деяким недоліком укр. приватного шкільництва була двоїстість його праці: ним керували у 1910–14 як УПТ, так і *Крайовий Шкільний Союз*, до складу якого входило УПТ; компетенції обох установ не були ясно розмежовані. Клопотання УПТ в урядових установах спричинилися у деякій мірі до збільшення мережі укр. нар. (1914 р. — 2 510) і сер. (6 гімназій, 10 утраквістичних семінарій) шкіл у Галичині.

Визначнішими гол. Руского (Укр.) Пед. Т-ва до 1918 були: А. *Яновський* (перший гол.), о. В. *Ільницький*, о. І. *Чапельський*, О. *Барвінський*, Е. *Харкевич*, О. *Макарушка*, о. Т. *Войнаровський*; індіячі: о. О. *Базюк*, А. *Вахнянин*, Г. *Врецьона*, Р. *Заклинський*, К. *Малицька*, К. *Паньківський*, Ю. *Романчук*, о. О. *Стефанович*, В. *Шухевич* й ін.

Після занепаду діяльности під час світової і визвольної війни УПТ довелося працювати в умовах ліквідації поль. владою укр. нар. шкіл (залишилося лише 352 школи з укр. мовою навчання) і неприхильної настанови поль. влади. Щойно після зміни статуту 1924 умови праці УПТ дещо покращали; проте не було дозволено йому поширити діяльність на півн.-зах. землі. 1926 змінено

Головний Виділ Руського Педагогічного Товариства
Сидять зліва направо: А. Підляшецький, А Алиськевич, о. І. Чапельський, К. Малицька, о. Д. Лопатиський; стоять — О. Янів, Сахрин, М. Рибачек, М. Мороз, С. Ґерусинський, М. Коць

азву УПТ на «Рідна Школа», Укр. Пед. Т-во (термін «Р. Ш.» вживався вже раніше). Членство в «Р. Ш.» було одноступневе, т-во очолювала Гол. Управа у Львові, вибирана на Заг. з'їздах «Р. Ш.». Низовими клітинами були кружки «Р. Ш.»; посередніми орг. ланками — пов. Союзи кружків; у тих пов., де їх не було, керівництво вели кружки «Р. Ш.» у пов. м. Ч. гуртків і їх членство постійно зростало так, що 1939 55% укр. місцевостей у Галичині мали свої кружки «Р. Ш.», а членство «Р. Ш.» охоплювало бл. 8% укр. населення у віці 20 рр. і більше; ч. пов. союзів — 30. Зростання кружків і членства видно з таблиці:

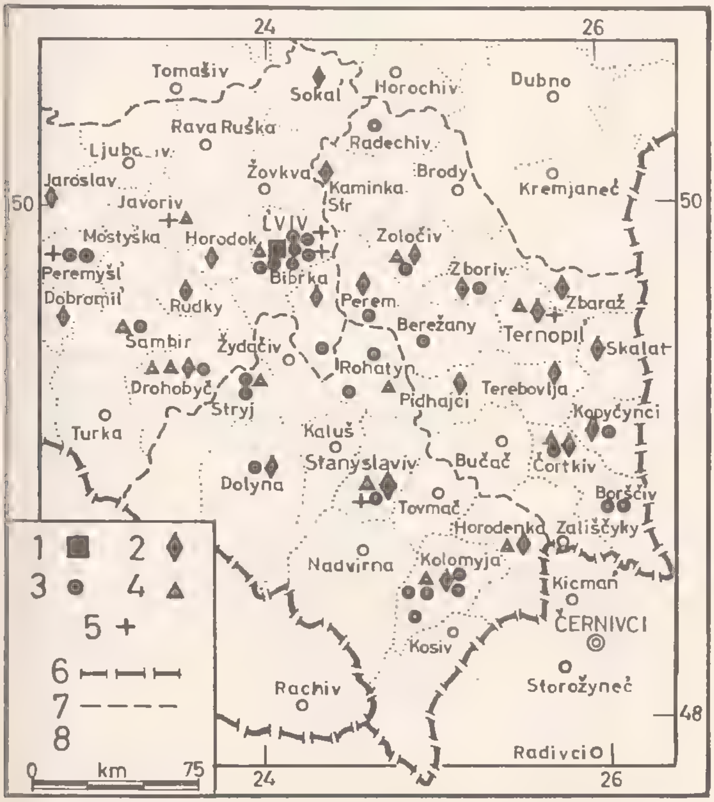
	1914	1930	1939
Кількість кружків	59	593	2 074
Кількість чл. (у тис.)	4,8	31,6	105,0

«Р. Ш.» стала в нових умовах ідейною і орг. централею всього укр. приватного шкільництва в Галичині та очолювала боротьбу за укр. школу; вона звертала гол. увагу на розбудову шкільництва всіх видів. Кількість шкіл «Р. Ш.» і учнів у них (в дужках у тис.) така:

Рід шкіл	1914	1930		1938	
Народні	18	81*	(6,7)	33	(6,1)
Сер. заг.-освітні	7	12	(1,6)	23**	(2,5)
Фахові	—	7	(0,9)	15	(1,5)

* Разом із «збірними лекціями».
** У тому ч. — 12 гімназій і 11 ліцеїв.

Ч. нар. шкіл «Р. Ш.» було невелике (у них вчилося бл. 2% укр. дітей) як через фінансові труднощі, так і перепони з боку поль. влади. У деяких місцевостях їх заміняли т. зв. «збірні лекції» — школи без урядової концесії, а після їх ліквідації владою т. зв. «домашнє навчання» (не більше 10 дітей разом), яке також не розвинулося через переслідування адміністрації (1938 це навчання вели ледве 4 кружки). У сер. школах «Р. Ш.» навчалося понад 20% укр. молоді, яка ходила до сер. шкіл. Серед фахових шкіл була одна сер. (торг. гімназія у Львові) і 5 фахово-доповнюючих. Разом у всіх школах «Р. Ш.» працювало бл. 350 постійних учителів і 150 — т. зв. доходячих. «Р. Ш.» буйно розвинула у 1930-их рр. сезонові садки (1930 — 41, 1938 — 605 з 22 100 дітьми); постійних садків було мало — 3 т. зв. захоронки (120 дітей) і 3 світлиці (100 дітей). Дошкільній праці допомогло вид. «Р. Ш.» підручника «Укр. дошкілля» (ред. Л. Ясінчук).

Т-во «Рідна Школа» у Львові 1936
1 — Централя. 2 — Пов. союзи кружків. 3 — Нар. школи. 4 — Сер. школи. 5 — Фахові школи. 6 — Кордони держав. 7 — Межі воєводств. 8 — Межі повітів

При кружках «Р. Ш.» творено гуртки доросту «Р. Ш.» (1935 — 16 000 молоді, 1936 — 873 гуртків з 6 188 учнями), але влада їх заборонила (однак, деякі діяли й далі), й згодом виховання молоді велося у заг. рамках праці кружків. Бурси «Р. Ш.» втратили значення: їх було в 1938–39 рр. 5 з 151 учнем.

«Р. Ш.» вела також виховно-осв. діяльність для старших за допомогою рефератів (1937 їх було 1 761, а слухало – 24 524 особи), концертів (306), аматорських і театральних вистав (1 560) та прилюдних виступів шкільної молоді виховних установ «Р. Ш.» (4 208). Важливе значення мали різного роду курси (українознавства, для неписьменних, керівниць садків і рідношкільних керівників, плетіння, куховарства тощо) – разом 64 з 1 480 учасниками; ці курси часто заміняли шкільне навчання. При кружках діяли бібліотеки (653 з 72 207 книжками і 17 097 читачами, у тому ч. 11 176 молоді), а при Гол. Управі «Р. Ш.» пед. бібліотека з 2 580 кн. (всі числа на 1937–38). Видавнича діяльність була менша, ніж до 1914; з 1932 «Р. Ш.» видавала ілюстрований ж. *«Рідна Школа»*, що виходив двічі на місяць.

Під поль. натиском на оборону укр. шкільництва «Р. Ш.» доводилося витрачати більше енерґії, ніж до 1918. Найбільше зусиль коштувало влаштування шкільних плебісцитів за укр. мову у школах – вперше 1924 (понад 600 000 заяв від батьків).

При Гол. Управі «Р. Ш.» існувала (у 1930-их рр.) Укр. Порадня для вибору звання (гол. С. *Пастернак*, секретар В. Метельський) та два підприємства — книгарня (1938 обороти 228 000 золотих – чистий прибуток 3 970 золотих) і в-во.

До найважливіших імпрез, що їх влаштовувала «Р. Ш.», належали: святкування 50-річчя «Р. Ш.» 1931–32 у Львові, на провінції в Галичині й на еміґрації, зокрема в ЗДА; І Укр. Пед. Конґрес (2–3 липня 1935) та його завершення – Перша Укр. Пед. Вистава (Львів, червень 1938). Щороку перед закінченням шкільного року у Львові і по більших м. відбувалися рідношкільні Свята Молоді.

Видатки «Р. Ш.» становили на поч. 1930-их рр. 2,2 млн золотих річно, 1937–38 – 1 430 500 золотих, прибутки (гол. оплата в сер. і фахових школах, прибутки з в-ва і кооперативи *«Рідна Школа»* тощо) становили звич. пол. видатків (1937–38 – 754 700). Недобір покривався з добровільних пожертв громадянства (серед ін. укр. еміґрації за океаном, зокрема у ЗДА) та членських внесків; щороку влаштовувано масові збірки «на коляду» і «на писанку» «Р. Ш.».

Головами «Р. Ш.» у 1920–30-их рр. були: А. *Гладишовський*, О. *Терлецький*, Б. *Янів*, І. *Кокорудз*, І. *Галущинський*, М. *Заячківський*, Д. *Коренець*; ін. діячі «Р. Ш.» (крім довоєнних): І. *Герасимович*, В. *Ільницький*, О. *Кисілевська*, М. *Климкевич*, М. *Коновалець* (довголітній секретар «Р. Ш.»), О. *Попович*, О. *Степанів-Дашкевич*, М. *Терлецький*, Л. *Ясінчук* (делеґат «Р. Ш.» до ЗДА) та ін.

Після приходу большевиків «Р. Ш.» була ліквідована. За нім. окупації більшість її майна перейшла у власність *Укр. Осв. Товариств* (вони й виконували частину завдань кружків «Р. Ш.») та УЦК і його клітин.

На еміґрації подекуди вживають назву «Р. Ш.» установи, що утримують укр. школи або ведуть осв. роботу.

Література: Ясінчук Л. 50 літ «Рідної Школи» 1881—1931, Л. 1932; журн. «Рідна Школа», рік I—IX, Л. 1932—39. *В. Кубійович*

«Рідна Школа», пед.-методичний ж.-бюлетень Централі шкіл українознавства «Шкільна Рада» Укр. Конґресового Комітету Америки і 1966–67 також Об'єднання Укр. Педагогів Канади. Виходить у Нью-Йорку від 1964, спершу як квартальник і від 1969 як двомісячник; ред. Е. *Жарський*.

«Рідне Слово», тижневик заснований *Синьожупанниками* 1917 р. у Білій Підляській, з грудня 1918 до лютого 1919 виходив у Бересті; ред. М. Соловійчук (Терешко) і А. Савчук. В-во «Р. С.» видало Календар Укр. Громади у Білій Підляській на 1918 р. та популярні книжечки.

«Рідне Слово», газ. для українців у Юґославії. Виходила укр. літ. мовою у Руському Керестурі у 1931–41 рр., спершу один раз, згодом тричі на місяць; видавець і ред. о. М. *Фірак*. При «Р. С.» вийшло кілька календарів і кн. «Р. С.» відограло важливу ролю у культ. житті українців у Юґославії.

«Рідний Край», газ. політ., екон., літ.-наук. і популярно-осв. характеру, виходила з кін. 1905, спочатку заходами укр. місц. громади у Полтаві, з кін. 1907 до 1914 у Києві (з 1908 з місячним додат-

Останнє засідання редакції «Рідного Краю» у Полтаві 1907. Сидять зліва направо: Г. Коваленко, П. Мирний, Леся Українка, Олена Пчілка, М. Дмитрієв. Стоять — Л. Пахаревський, Г. Шерстюк

ком для дітей «Молода Громада») і в Гадячому (1915–16) як тижневик, з 1910 тричі на місяць, з 1913 неперіодично.

«Р. К.» друкувався фонетичним правописом, 1915–16 —ярижкою. Видавець Г. Маркевич, ред. М. *Дмитрієв* і Г. *Коваленко*, з 1907 О. Косач *(Пчілка)*. «Р. К.» приділяв чимало уваги історії, етнографії, нар. творчості, питанням розвитку укр. мови і літератури, а також інформував про суспільно-політ. і культ. життя. Попри цензурні утиски, «Р. К.» проіснував 10 рр. Серед співр. «Р. К.» були П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, А. Кащенко, Г. Шерстюк, О. Сластьон, П. Капельгородський, Л. Пахаревський, Д. Яворницький, О. Олесь, П. Тичина та ін.

«Рідний Край», щоденник угодовського напряму, підтримуваний поль. урядом. Виходив у Львові 1920–23 рр. як орган Укр. Хліборобського Союзу, заснованого С. *Твердохлібом*, згодом Укр. Нар. Партії (УНП); ред. М. *Яцків*. Продовженням «Р. К.» був тижневик «Право народу» (1923) у Коломиї, орган фракції М. *Ількова* в УНП.

«Рідний Край», політ.-інформаційний тижневик на позиціях *Укр. Нац. Партії* у Румунії, виходив у Чернівцях 1926–30 (вийшло 201 ч.); гол. ред. Л. *Когут*. 1930 «Р. К.» об'єднався з газ. *«Час»*.

Різак (Falcaria Bernh.), рід дворічних віллястих рослин з родини окружкових. На Україні — 2 види: Р. веховий (F. sioides (Wib.) Aschers. = F, vulgaris Bernh.]. Рослина гола, сизуватозелена. Росте в степах, уздовж меж і шляхів, на луках, як бур'ян на полях по всій Україні, крім Карпат. У нар. медицині вживають при шлункових хворобах, у побуті — для вигнання мух; Р. занедбаний (F. neglectissima Klok.). Росте в степах і по степ. схилах, рідко в Лісостепу.

Різдво, Різдво Христове, свято нар. Ісуса Христа, що його відзначувано на Сх. спершу 6 січня разом з Богоявленням Господнім (див. *Водохрища*), а з сер. 4 в. встановлено в Римі, як окреме свято на 25 грудня за юліянським календарем. На Україні, з уведенням християнства у 10 в., Р. злилося, як і в ін. країнах, з місц. поганським святкуванням повороту сонця на весну — хліборобського нового року, зберігаючи подекуди первісну назву Коляда. Найцікавішим днем укр. Р. є його навечер'я — Свят-вечір, що відбувається у супроводі багатьох обрядових і магічних дій, спрямованих на забезпечення врожаю і достатку, в ньому беруть участь також і померлі предки та чл. роду, персоніфіковані снопом збіжжя — «дідом», «дідухом», «колядою», «корочуном». Визначальним елементом Р. є *колядування* (величання господарів і їх дітей співанням *колядок*) та ходіння з вертепом, «козою» і «звіздою». Церк. святкування Р. охоплює три дні з участю у різдвяних богослуженнях (особливо на перший день), ходінням з колядою, відвідуванням і гостюванням рідних та знайомих (докладніше про Р. див. ЕУ 1, стор. 229–32). Прийнятою із Зах. Европи різдвяною ялинкою відзначають тепер на Україні Новий Рік. Тема Р. посідає видатне місце (більше, ніж Великдень) в образотворчому, зокрема церк. мистецтві та в поезії.

Різдвянка, кол. назва с. м. т. *Сивасъкого*.

Різдорфер Микола (* 1901), лікар і гром. діяч на Закарпатті родом з Рахова, керівник укр. руху на Свалявщині, у ЗДА з 1950. Праці про лікувальні властивості мінеральних вод та про питання соц. медицини на Закарпатті, з геронтології тощо.

Різниченко Василь, бджоляр-історик; праці з історії укр. бджільництва (монографія про П. *Прокоповича* та ін.), ред. місячника «Пасічнича старовина» (додаток до ж. «Пасічник»). Мабуть, на поч. 1930-их рр. репресований.

Різниченко Володимир (1870—1932), геолог, д. чл. АН УРСР (з 1929) і НТШ (з 1929) та низки ін. наук. т-в, нар. на хуторі Велентієвому (тепер Ніженського р-ну). У 1896 р. закінчив Харківський Ун-т, потім до 1916 провадив геол. дослідження у Сер. Азії та Казахстані, зокрема у гірських масивах Тарбагатаю, Тянь-Шаню, Півд. Алтаю (склав першу геол. і тектонічну карту того р-ну, відкрив ряд нових льодовиків, за що Геогр. Т-во нагородило його медалею ім. М. Пржевальського). Протягом 1916–17 рр. вивчав гідрогеол. умови Волині, пізніше працював старшим геологом, а згодом дир. Геол. Комітету; з 1930 р. очолював Н.-Д. Геол. Ін-т АН УРСР. Р. по-новому ґрунтовно висвітлив стратиграфію та тектоніку Сер. Придніпров'я, особливо Канівських гір; 1931 організував і очолив першу комплексну експедицію в р-н Дніпробуду; він організатор комісії по вивченню антропогенового періоду на Україні. Р. опублікував понад 70 наук. праць, присвячених перев. геол. будові й тектоніці України та Сер. Азії. Найважливіші: «Природа Канівських дислокацій», Вісник Укр. Відділу Геол. Комітету, випуск 4, 1924; «До питання про час і умови утворення укр. лесу». Труди Укр. Н.-Д. Геол. Ін-ту, т. 3. 1929;

В. Різниченко

«Про четвертинні рухи земної кори в р-ні сер. Дніпра». Записки Фізико-матем. Відділу ВУАН, 1931.

Р. відомий також як поет і маляр-карикатурист (псевд. Велентій — дівоче прізвище матері). Поезії і етюди друкував у ЛНВ (1901–12; перші вірші: «Зірка на землі», «На чужині далекій») і зб.-альманах «Перша Ластівка» (1905), «*Розвага*» (1905, 1908), «Терновий Вінок» (1908), «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові» (1910); карикатури у ж. «*Шершень*» (1906) і газ. «*Рада*» (1909–12). З 1913 не друкувався. Див. ще монографію: І. М. Блюміна «В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет» (1972).

Різниченко Федір (1865—1924), маляр родом з Черкащини; «Зимовий вечір на Україні», «Село Кирилівка», «Осінь» (1911), «Хутір узимку» (1912), «Старі верби» (1913) та ін.

«Рій» (Крайове пасічницьке об'єднання «Р.»), кооператива, заснована у Львові 1926 Є. *Архипенком* з метою орг-ції бджолярів на зах.-укр. землях, постачання їх приладдям, модерними вуликами, вощиною, дешевим цукром для бджіл, наладнування збору і купівлі меду тощо. «Р.» мав майстерню вуликів, зразкові показові пасіки під Львовом і в Перегінську (Ґорґани), крамниці у Львові й Лодзі. З 1928 «Р.» допомагала пасічнича секція Т-ва «Сіль. Господар» та її орган-місячник «Укр. Пасічник». «Р.» діяв (з перервою під час першої сов. окупації) до 1944, а у Холмі у 1940–44. У 1938 — 1 370 чл., продаж товарів на 60 788 золотих. Гол. діячі: М. *Боровський* (дир. 1928–37), Р. Голод (дир. 1937–39), А. Адамчук, Ф. Яцура та ін.

«Рій» (Т-во пчолярôв «Рôй» в Ужгороді), т-во пасічників на Карп. Україні, діяло у 1924–30 рр. з метою ширити модерне пасічництво на Закарпатті. Організувало пром. пасіку, майстерні, курси, виставки; видавало ж. «Підкарпатське Пчолярство» (1923–25).

Рій, найменша військ. одиниця з 9–15 вояків, якою командує підстаршина; 3–4 рої становлять *чоту*.

Ріка, р. на Закарпатті. Див. *Велика Ріка*.

Ріки. Укр. Р. це здебільша довгі водяні артерії, що пливуть перев. з півн. на півд. до Чорного й Озівського морів; Р. півн.-зах. України пливуть з півд. на півн. зах. і півн. до Висли і Прип'яті. До сточища Чорного й Озівського морів належить понад 90% укр. території, що її відводнюють гол. Р.: Дунай з Тисою, Прутом і Серетом, Дністер, Бог, Дніпро з Прип'яттю і Десною, Дін з Дінцем і Кубань. До сточища Балтицького м. належать правобічні притоки Висли: Вепр, Сян і Буг. Гол. вододіл між Чорним і Балтицьким м. та між сточищами гол. Р. проходить перев. низовинами, за винятком Карпат, і дає змогу пов'язати Р. різних сточищ системою каналів та сполучити обидва моря.

Число Р. по всій укр. етнічній території оцінюють на бл. 30 000, у тому ч. в УССР 23 000 з заг. довж. бл. 170 000 км, з них бл. 3 000 завдовшки 10 і більше км, 116 понад 100 км. Перелік гол. Р. і їх найбільших приток з поданням довж., площ сточища і пересічного річного стоку поданий у табл. (стор. 2025). Характер Р., зокрема густота річкової мережі, величина стоку, водоносність, сезонові й багаторічні зміни тощо залежать від клімату, рельєфу, геол. основи, рослинного покриву, культ. освоєння місцевости та ін. факторів.

Густота річкової мережі найбільша у гірських обл. — бл. 1,1 км довж. на 1 км² площі; на Передкарпатті, Потиській низовині й Передкавказзі — 0,6 км/км², на височинах (Розточчя, Поділля, Донецький кряж) бл. 0,5 км/км². У заг. річкова мережа рідшає в напрямі на півд. і сх.; вона дуже рідка (нижче 0,1 км/км² між нижньою Десною й верхів'ями Остра, Трубежу і Супії; між нижнім Дніпром і Молочною Р. майже немає.

На живлення Р. складаються дощові, снігові, підземні й частково льодовикові води. Звич. формою атмосферичних опадів у теплий період року є дощ, який дає бл. 75% усієї атмосферичної води. З неї значна більшість випаровується або інфільтрується і лише мала частина стікає до Р.: найбільше в горах — бл. 50%, на рівнинах — нижче 10%, у степ. смузі майже вся дощова вода випаровується, а малі Р. пересихають, якщо не дістають підземного живлення. Гол. джерелом живлення Р. рівнинних обл. є води талого снігу, які завдяки незначному випаровуванню у холодний період року і перерваній інфільтрації в замерзлий ґрунт у перев. більшості спливають до Р. Підземне живлення наявне впродовж року; воно особливо важливе взимку, коли майже всі атмосферичні опади випадають у вигляді снігу. До Р., живлених льодовиковими водами, належить лише Кубань й ін. Р., що витікають з льодовиків Кавказу. У заг. розподілі, основну частину живлення гірських Р. становлять дощові, рівнинних — талі снігові води (залежно від місц. умов — 50–80%); на живлення підземними водами припадає 10–20%.

Пересічний річний стік для окремих сточищ Р. поданий у таблиці (в км³ і м³ на сек., а також у перечисленні на літри на сек. з 1 км²) та на карті (в мм). Залежно від гідрологічних умов вели-

Гідрографічна сітка Української РСР

чина стоку різниться не тільки між сточищами окремих Р., але також у межах того самого сточища. Найбільший пересічний річний стік виявляють гори (Кавказ — 75 л, Карпати — 35 л, Крим. гори 15 л (сек. км^2). На переважній частині України він становить 1–4 л/сек. км^2, у степу 0.5–0,1 л/сек км^2. Геогр. розподіл стоку в мм представлений на карті (стор. 2524). Стік виявляє чіткі сезонові зміни: він найбільший на весні (50–80% річної суми), коли тануть сніги, найменший — під час теплої й сухої погоди пізнього літа і ранньої осени. З року на рік трапляються великі відхилення від норми. Так, напр., у сточищі Бога у березні 1921 стекло 3,6 мм, у березні 1922 — 81 мм води (сер. стік за березень — 20,8 мм). Сумарний стік на укр. землях обраховується на бл. 16% усієї атмосферичної води; для УССР пересічна річна сума опадів — бл. 300 км^3, стік — 48 км^3.

Водостан Р. пов'язаний тісно з величиною стоку. Він найвищий на весні, коли тануть сніги, найнижчий взимку. Під час весняної повені проходить 50—80% річного стоку, на малих Р. степу — майже весь річний стік. Весняна повінь триває на малих Р. 10–15 днів, на великих — 1–1½ місяця. Крім весняної, трапляються повені літні, спричинені рясними атмосферичними опадами — звич явище у гірських Р. Карпат і Кавказьких гір. У водостані Кубані помітні чотири сезонові повені: дзі весняні (у лютому, коли тануть сніги у нижній частині сточища, і у квітні, коли тануть сніги в горах), літня (у червні й липні), пов'язана з таненням льодовиків, і осіння, спричинена збільшенням атмосферичних опадів у жовтні. У сточищі Тиси трапляються зимові повені, спричинені відлигою, принесеною середземноморськими циклонами.

Повені бувають тоді, коли надто швидке танення снігу на весні або зливи (звич. влітку) приносять до Р. більше води, ніж вона спроможна її вмістити. Винятково великі бувають повені у сточищі Дніпра вище Києва, спричинені одночасним інтенсивним таненням снігу в сточищі Прип'яті й Десни. Весняні повені на Прип'яті бувають щороку. На Сяні, Бузі й Дністрі весняні повені — спричинені надто швидким таненням снігу у верхньому сточищі, коли сер. течія Р. ще скута кригою. У пригирлових ділянках Дніпра, Дунаю, Дністра, Бога й Кубані спостерігаються значні коли-

Середній річний стік на території УРСР

вання рівнів води, зумовлені вітровими нагонами і згонами.

Зимовий режим Р. З початком морозів на Р. починається утворення льоду, яке звич. закінчується льодостаном. Р. у сточищі гор. Дністра замерзають в останню декаду листопада і від верхів'їв льодостан посувається вниз за течією; Р. Передкарпаття — у пол. грудня, Закарпаття — на два тижні пізніше; малі й сер. Р. на півн. України — пересічно у третю декаду листопада (на сх. раніше, ніж на зах.). Льодостан посувається з півн. на півд. Сер. дати замерзання: для Дніпра — під Києвом 21. 12, під Запоріжжям — 29. 12, під Херсоном — 28. 12 (повільніше текучі частини ріки замерзають раніше); для Дністра — під Заліщиками — 30. 12, під Дубосарами — 20. 12, під Тирасполем — 28. 12, для Бога — під Вінницею — 6. 12, під Прибожанами — 11. 12. Кубань і Тиса не мають тривалого льодостану. Льодостан Сяну і Бугу часто переривається відлигами.

Скресання Р. починається від півдня. Сер. дати для Дніпра: під Херсоном — 3. 3, під Запоріжжям — 15. 3, під Києвом — 24. 3; для Бога під Прибожанами — 7. 3, під Вінницею — 21. 3; для Дністра під Тирасполем — 5. 3, під Дубасарами — 9. 3, під Заліщиками — 4. 3. Гірські Р. починають скресати з нижньої течії. У сер. Р. півн. України вкриті льодом бл. $3^1/_2$ місяці, півд. — $2^1/_2$ місяці.

Твердий стік або транспорт річковою водою звітрілих, розмитих і розпущених у воді мінералів залежить гол. від швидкости течії і геол. основи. Найбільше скельного матеріялу несуть гірські Р., зокрема під час повеней, коли можуть котити по своєму днищу навіть більші каміння, найменше — повільно текучі Р. рівнин. Однак, річкова вода завжди несе дрібні частинки мінералів, які роблять воду каламутною. Найменш каламутні поліські Р., що у них кількість завислих мінеральних частинок доходить до 50 г на 1 м³ води, найбільш каламутні гірські Р. — до 1 000 г/м³; в ін. Р. каламутність коливається між 150 і 500 г/м³.

Мінералізація річкових вод півн. України коливається між 200 і 500 мг розпущених мінералів на 1 л води. Вона зростає у півд. і сх. напрямі. Найбільше мінералізовані води Донецького басейну (бл. 2 000 мг/л) і Р. між Дунаєм і Дністром, а найменше — Карпат (нижче 100 мг/л).

З уваги на гідрологічні чинники і характер Р. укр. землі можна поділити на низку **гідрографічних р-нів**. До них належать:

Полісся, відводнене *Дніпром* (вище Києва) *Прип'яттю, Десною* і *Бугом*. Пересічна річна сума атмосферичних опадів 500–600 мм, річний стік – від 100 до 120 мм (20%). Похил річищ малий (бл. 0,5 м/км); течія Р. повільна; долини широкі, з низькими берегами, забагнені; щороку повені на весні; час замерзання сер. $3^{1}/_{2}$ місяці, на сх. довший, ніж на зах.

Волинсько-Холмська височина, відводнена Р. *Вепром, Бугом* і правобічними притоками Прип'яті (*Стохід, Стир* з Іквою, *Горинь* із Случчю). Сума атмосферичних опадів — 500—700 мм, річний стік 100—150 мм (20%). Похил Р. на півд. понад 1 м/км — зменшується на півн.; долини широкі, часто забагнені; повені на весні; час замерзання на зах. бл. 3, на сх. — бл. $3^{1}/_{2}$ місяці.

Поділля, відводнене лівобічними притоками *Дністра* і правими *Бога*. Сума атмосферичних опадів на зах. бл. 700 мм спадає до 450 мм на півд. сх., стік на зах. — 200 мм (30%), на півд. сх. — 40 мм (10%). Густота мережі Р. 0,4—0,5 км/км². У верхніх течіях спад Р. малий (бл. 1 м/км), долини широкі, місцями забагнені, у сер. — він зростає, річкові долини переходять у вузькі й глибокі яри (найхарактеристичніший яр Дністра); у межах півд.-зах. відніг Укр. Кристалічного масиву річища кам'янисті. Повені весняні, на Дністрі також літні. Час замерзання бл. 3 місяців.

Придніпровська височина, відводнена правобічними притоками Дніпра (Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин, верхній Інгулець) і лівобічними притоками Бога (Соб, Синюха, верхній Інгул). Сума опадів 450–550 мм, стік бл 100 мм на півн. зах. (18%) зменшується до 30 мм на півд. сх. (6%); спад Р. бл. 2 м/км; річища у межах Укр. Кристалічного масиву кам'янисті й порожисті; долини Р. глибокі, у верхніх течіях яристі. Найвищий водостан на весні. Час замерзання 3 місяці, на півдні на 1–2 тижні коротший.

Придніпровська низовина, відводнена лівобічними притоками Дніпра (Удай, Псьол, Ворскло, Орель, Самара). Річна сума атмосферичних опадів 450–550 мм, стік 40–120 мм. Спад Р. бл. 1 м/км, річища вирівняні, долини широкі з пологими берегами. Високий водостан на весні. Час замерзання на півн. $3^{1}/_{2}$, на півд. – 2 місяці.

Довжина, площа і пересічний стік важливіших Р. України

Ріки	Площа сточища в км²	Довжина в км	Пересічний річний стік л/сек/км²	м³/сек	км³
Сточища Чорного й Озівського морів					
Дніпро	510 000	2 285	3,2	1 650	52,0
Прип'ять	114 300	748	3,8	440	13,8
Десна	88 900	1 126	3,9	346	10,9
Псьол	22 800	692	2,4	54	1,7
Самара	22 600	311	0,8	18	0,6
Сула	18 100	310	2,3	42	1,3
Тетерів	15 300	385	3,0	46	1,4
Ворскло	14 700	452	2,1	32	1,0
Інгулець	14 460	549	0,7	10	0,3
Рось	12 575	346	2,2	28	0,9
Притоки Прип'яті					
Горинь	27 650	659	3,3	91	2,9
Случ	13 900	451	3,5	48	1,5
Дністер	72 000	1 362	5,0	360	11,3
Бог	63 700	792	1,5	96	3,0
Синюха	16 725	111	1,7	28	0,9
Дунай					
Прут	27 000	845			
Тиса	150 000	1 410			
Дін					
Дінець	98 900	1 053	1,6	160	5,0
Оскіл	14 680	436	2,9	43	1,4
Кубань	61 500	910	6,5	400	12,5
Лаба	12 360	320			
Сточище Балтицького м.					
Висла					
Буг	73 470	813	3,7		
Сян	16 730	444	6,0		

Донецький кряж, відводнений *Дінцем* і його правобічними притоками, Р. Озівського м. (Міюс і Калміюс) та верхів'ями лівобічних приток Дніпра –

Вовчої і Самари. Річна сума опадів бл. 500 мм, стоку – бл. 50 мм (10%). Спад річища Дінця бл. 0,5 м/км, приток – 1 м/км і більше, долини Р. глибокі, у Дінця правий берег вищий, ніж лівий. Високий водостан на весні. Час замерзання бл. 3 місяців.

Півд.-зах. смуга Сер. височини, відводнена верхів'ями лівобічних приток Дніпра (*Десни* з Сеймом, *Псла, Ворскла*), Дінцем і його лівобічними притоками (Оскіл, Айдар, Деркул) та правобічними притоками *Дону* (Калитва). Річна сума опадів 400–500 мм, стік на півн. бл. 120 мм, скорочується до 60 мм і менше на півдні. Спад Р. бл. 2 м/км; долини глибокі, праві береги Р. вищі, ніж ліві. Найвищий водостан на весні. Час замерзання бл. 3½ місяців.

Чорноморська низовина, відводнена нижніми течіями Дністра, Бога, Дніпра і менших Р. Чорного й Озівського морів. Річна сума опадів 270–400 мм, стік менше 25 мм (перев. на весні), тобто 6% і менше. Влітку майже вся вода випаровується; тоді малі й сер. Р., як Малий і Великий Куяльники і Тилигул, пересихають (вони кінчаються *лиманами*). Долини Р. широкі з низькими берегами, річкові заплави поросли комишами. Замерзання – бл. 2½ місяці.

Кримські гори дістають 400–1 000 мм опадів, перев. пізньою осінню і взимку; велика частина дощової води губиться у щілинах вапнякових порід (підземне відводнення), стік 20–200 мм. Долини Р. вузькі й глибоко врізані.

Карпати і Передкарпаття відводнені правобічними притоками *Висли* (Дунаєць, Вислока, *Сян*), *Дністром* і його притоками, лівобічними (Стривігор) і правобічними (Бистриця, Стрий, Свіча, Лімниця, Солотвинська й Надвірнянська Бистриці), *Тисою* і її правобічними притоками (Тересва, Теребля, Ріка, Боржава, Ляториця, Уж, Ляборець) та лівобічними притоками *Дунаю* (*Серет* і *Прут*). Сума атмосферичних опадів від 700 мм на передгір'ях до 1 500 мм у найвищих частинах гір; величина стоку 350–750 мм (50% і більше), залежно від висоти. Густота річкової мережі 1,1 км/км²; спад Р. 60–70 м/км у вищій, 5–10 м/км – у нижчій течії. Долини в горах відносно вузькі і глибокі (600–800 м), на передгір'ях – 150–250 м. Великі літні повені, час замерзання – 2½ до 4 місяців, залежно від висоти. Майже кожної зими льодостан підгірських Р. переривається відлигами. Сер. течія Тиси не має тривалого льодостану. Вода Р. має високий твердий стік, але слабу мінералізацію.

Кубань відводнена *Кубанню* і її лівобічними притоками (Великий і Малий Зеленчуки, Лаба, Біла, Пшиш). Річна сума опадів над нижньою Кубанню – 500 мм зростає до 1 000 мм на передгір'ї і 2 400 в Кавказьких горах; стік у гірській смузі 50% і вище, на низовині спадає до 10%. Живлення мішане: дощове, снігове й льодовикове. Долини Р. на низовині широкі, з пологими берегами, у горах вузькі й глибоко врізані. Льодостан не кожного року.

Р. відограли велику ролю у минулому України для заселення, транспорту, прохарчування (рибальство). Тепер *річковий транспорт* і річкове *рибне господарство* мають менше значення, натомість збільшилася роля Р. для *водопостачання, зрошення, осушення*, приймання стоків, також як джерело гідроенергії. Р. відограють ролю як місця відпочинку і туристичні шляхи (див. *Водне господарство*), їх значення зменшується надмірним скиданням занечищених пром. і міськ. вод.

Див. також поодинокі Р., зокрема *Бог, Буг, Десна, Дін, Дінець, Дніпро, Дністер, Дунай, Кубань, Прип'ять* (там також і література).

Література: Давыдов Л. Гидрография СССР (Воды суши), ч. 2. Л. 1955; Чіппінг Г., Лисенко К. Річний та мінімальний стік на території України. К. 1959; Гідрологічні розрахунки для річок України. К. 1962; Швець Г. Характеристика водности річок України. К. 1964; Швець Г. Річки. Укр. Радянська Енциклопедія, т. 17. К. 1965; Ланько Р., Маринич О., Щербань М. Фізична географія Укр. РСР. К. 1969.

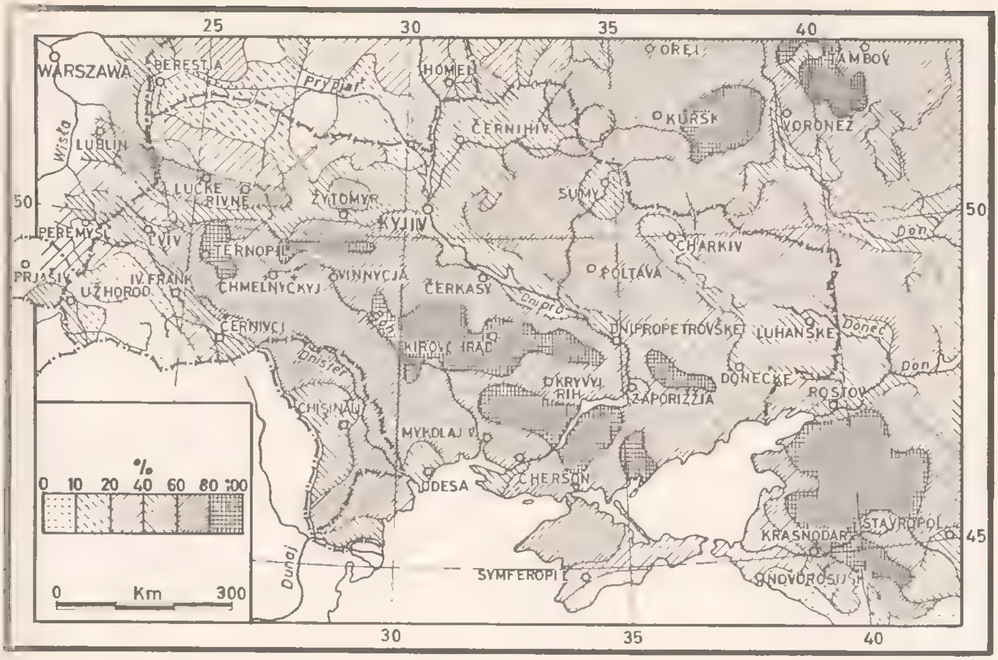
І. Тесля

Рілля (орна земля), найважливіше с.-г. угіддя. На території УРСР Р. займає 34,1 млн га (без садиб; з садибами 36 млн га), тобто 53,3 (57,6)% всієї площі і 80,3% всіх с.-г. угідь. На Кубані (Краснодарський край) Р. становить 4,5 млн га (54% всієї площі і 85,3% с.-г. угідь); на всіх укр. землях (разом з садибами) приблизно 60 млн га (59% всієї території і 83% с.-г. угідь).

Площа Р. зазнала впродовж віків значного збільшення завдяки заоранню степів і одночасному обезлісненню. У кін. 18. в., перед розорюванням півд. степ. України, Р. займала на території сучасної УРСР понад 30% всієї площі, у 1890 – 60%, у 1920-их рр. 68%. Пізніше площа Р. зазнала зменшення через зайняття великих просторів на будівлі, пром. об'єкти, шляхи та водоймища. Майже вся Р. зайнята під *посівну площу* (1969 в УРСР – 96%; 1940 – 91%, 1913 – 81%).

Розміщення Р. нерівномірне, залежно від природних умов.

Вона становить понад ⅔ всієї площі Лісостепу й Степу, ⅓ у ліс. смузі, лише 14% у Карпатах. Понад 70% площі Р. становить в обл.: Кіровоградській, Мико-

Розміщення ріллі

...таївській, Запор. і Вінницькій, найменший у Закарп. (14%), Рівенській (31%) і Волинській (34%). Докладніше див. карту (Розміщення Р. на Поліссі, стор. 2178).

В. К.

«Рілля», с.-г. популярний двотижневик, виходив у Києві 1911–14 і 1917–18; ред. А. Терниченко.

Рільке (Rilke) Райнер Марія (1875—1926), нім. поет, родом із чес. Праги, автор зб. поезій „Buch der Bilder" (1902), „Stundenbuch" (1905), „Neue Gedichte" (I–II, 1907–08), „Duineser Elegien" і „Die Sonette an Orpheus" (1923) та багатьох ін. Поезія Р. вирізняється ліризмом і символічністю, глибиною філософського сприймання внутр. життя і довколишньої дійсности. Р. мав великий вплив на модерну поезію різних народів, у тому ч. й на укр. Враження Р. з відвідин Росії і України 1899 і 1900 позначилися на циклі «Книга про чернече життя», зб. «Часослов», як також на кн. коротких розповідей п. н. «Про Господа Бога та інше» (1900), у тому ч. й на двох з укр. тематики «Як старий Тимофій умирав співаючи» та «Пісню про правду».

Враженнями цієї подорожі навіяні вірші Р. із «Книги про паломництво» зокрема поема «Карло XII, швед. король, їде степами України». Зацікавившися тоді «Словом о полку Ігореві», Р. переклав його у 1902–04 (опубліковане 1930). Україну від Росії Р. чітко не відрізняв. Твори Р. перекладали на укр. мову: М. Зеров, М. Йогансен, О. Луцький, Ю. Клен, Л. Мосендз, М. Орест, Р. Курінна, О. Зуєвський, М. Бажан і багато ін. Окремою зб. вийшли переклади з Р. Б. Кравцева п. н. «Речі й образи» (1947). Про Р. й Україну писали Є. Ю. Пеленський (1935) й О. Ізарський (1952). Зацікавлення творчістю Р. відновилося в УРСР з 1966.

Б. К.

Ріміні, старовинне м. у півн.-сх. Італії на побережжі Адріятицького м.; 94 000 меш. (1961). По другій світовій війні в окрузі Р. були розташовані табори полонених, куди прибули також вояки 1 Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії (див. *Дивізія «Галичина»*) кількістю понад 10 000, що здали зброю брітанцям в Австрії у травні 1945. Від поч. червня до 16 жовтня дивізійники перебували у таборі ч. 5-ц б. Беллярії, згодом до пол. червня 1947 у таборі ч. 1 б. Мірамаре. Життя у таборі 5-ц б. Беллярії мало познаки тимчасово-

Укр. вояцтво в рімінському таборі (1945—47) слухає «живу газетку» з гучномовця. На другому пляні заг. вигляд табору

сти; тоді в наслідок діяння сов. репатріяційної місії зголосилося до повороту на рідні землі бл. 900 осіб (8,5%). У таборі ч. 1 були кращі життєві умови, внутр. орг-ція табору мала військ. структуру. Табір очолював комендант (ген.-хорунжий М. *Крат*, підполк. Р. Долинський, майор С. Яськевич) з штабом, з 7 відділами та 8 референтурами. Таборяни були поділені на 8 полків і частини окремого призначення. У Рімінському таборі було 1946 р. 9 310 осіб, у тому ч. 288 старшин, 822 підстаршин та 8 200 вояків.

Рел. опіку таборяни одержували від 4 укр.-кат. і одного правос. душпастирів-капелянів Дивізії. Охорона здоров'я була під опікою 16 лікарів і досить великого ч. санітарів. Шкільництво охоплювало ряд шкіл: початкову (для малограмотних), гімназію, торг., учительську семінарію, сер. техн., однорічну рільничу, лісництва, драматичну, дяківську та ремісничу, з численними відділами; діяли різні курси і нар. ун-т.

Культ.-осв. праця охоплювала: таборовий театр, хори «Бурлака», «Славута» і правос. церк хор, мист. спілку «Веселка», три оркестри, бандуристів і ревелерсів. Виходили: щоденник «Життя в Таборі», тижневик «Батьківщина», двотижневик «Юнацький Зрив», гумористично-сатиричний двотижневик «Оса», літ.-мист. й популярно-наук. ж.: «Наш Шлях» і «Гроно» та неперіодичні вид. Було організоване спортове життя (серед ін. масове змагання за Відзнаку Фізичної Вправности), і діяли різні об'єднання (правників, учителів, інженерів, ремісничий цех з підвідділами, студентська громада, літ.-мист. клюб, т-во філателістів, пластові гуртки, читальні «Просвіти»).

Особливу опіку над табором у Р. розгорнув єп. І. *Бучко* як гол. рим. *Укр. Допомогового Комітету*. *Р. М.*

Ріо-Ґранде-до-Суль (Rio Grande do Sul), півд. штат Бразілії, 282 200 км², 6,9 млн меш. (1970). Перші українці приїхали до Р.-Ґ.д.-С. у 1891–92, а під час масової іміґрації у 1895–1913 поселилися у муніципіях Санта Роза (Santa Rosa), Їжуї (Ijui), Жаґварі (Jaguari) і Ерешінь (Erechim) і займалися випасом худоби та рільництвом. З 1965 через роздріблення землі молоді українці з цих муніципій почали переселюватися до зах. частини штату *Парани*, а ті, що залишилися, мають дуже рідко контакти з укр. центрами у Бразілії. У гол. м. штату Порто Алеґре 933 000 меш. (1970), є чимала укр. роб. громада, створена під час останньої масової іміґрації (1947–50); 2 парохії — правос. і кат., філія Т-ва Прихильників Укр. Культури.

Ріпа (Brassica campestris L. var. rapa L.), коренеплідна дворічна городня рослина з родини хрестоцвітих. На Україні культивують рідко. Кормова Р. відома п. н. *турнепс*.

Ріпай Андрій (1829—1914), педагог родом з с. Улич-Криве (Ужської жупи), учитель (деякий час дир.) учительської семінарії в Ужгороді, ред. першого на Закарпатті пед. журн. «*Учитель*» (1867) і автор книжечки для народу «Народное Господарство. Земледѣліе і скотоводство» (1864).

Ріпак (Brassica napus L. var. oleifera Metzg.), однорічна олійна рослина родини хрестоцвітих. Існують 2 форми: Р. ярий (кольза) і Р. озимий, який має основне значення. Насіння Р. містить 48–52% олії, що її використовують у лакофарбовій, миловарній, харч. (марґариновій) та ін. галузях пром-сти. Макуху після пропарювання згодовують худобі; Р. озимий вирощують також на зелений корм; медонос. Посіви Р. на Україні значно зменшилися (1940 — 91 200, 1966 — 5 700 га); вони поширені гол. у правобережному Лісостепу.

Ріпецький Всеволод (1884—1919), родом з Самбора, син о. Теодора, адвокатський кандидат, активний чл. УСДП Самбірщини і Дрогобиччини, пов. комісар Турчанщини 1918–19 рр., розстріляний поляками у липні 1919 без суду б. Солотвини, разом з держ. секретарем зем. справ ЗУНР М. *Мартинцем*, І. Сілецьким і його сином Степаном та зятем, адвокатським кандидатом В. Падохом.

Ріпецький Мирослав (* 1889), родом з Самбора, син о. Теодора Р., митрат, польовий духівник Укр. Гал. Армії 1919–20; у 1947 переселений до Польщі, 10 рр. був єдиним укр. свящ. у Вармії (Сх. Пруссія); автор численних ст. і кн., зокрема 9 випусків п. н. «Сторінки з історії Укр. Церкви й культури» (1952–69).

Ріпецький (псевд. Богдар Жарський) Нестор (*1919), письм. і журналіст, родом з Галичини, з 1950 р. в Канаді. Автор зб. поезій: «Кучеряві дні» (1936), «Шлях пілігрима» (1937), «Триєога» (1939), «Поворот» (1941), переспівів з японської поезії «Пісні далеких островів» (1941), драми «Україна в крові» (1938), оп. «Галя» (1947), «Сонце сходить із Заходу» (1955), «Р 33» (1967), зб. ст. «Думки на вітрі» (1941), «Хвилі шукають берегів» (1955); ред. і співр. газ. і ж. у Галичині й Канаді.

Ріпецький Олександер (1888—1929), син о. Теодора Р., адвокат, культ., кооп. і політ. діяч у Самборі (1918–19 заступник пов. комісара) і у 1920-их рр. у Сокалі, де був гол. філії «Просвіти», Пов. Союзу Кооператив, пов. комітету УНДО (1925–27) та ін.

Ріпецький Степан (* 1894), адвокат і політ. діяч та публіцист родом з Самбора, син о. Теодора Р.; чл. управи т-ва

Січ. Стрільці» у Самборі 1913–14, четар УСС, гол. *Укр. Акад. Громади в Празі* 1921–22, чл. Закордонного Комітету УП СР 1921–26, лектор соціології Високого Пед. Ін-ту в Празі 1923–26, чл. Гол. Управи УСРП у Львові 1926–39; на еміґрації в Німеччині (чл. ЦК УСП та УН Ради) і (з 1949) у ЗДА, співред. і ред. ж. «Вільна Україна» (1960–69). Д. чл. УВАН, автор праць «Укр. Січове Стрілецтво» (1956), «Листопад 1918 р.» (1961), «Бібліографія джерел до історії УСС» (1965), ред. зб. «За Волю України» (1967) та багатьох ст., зокрема про часи визвольних змагань.

С. Ріпецький

Ріпецький Теодор (1861—1901), гром. і церк. діяч у Самборі, свящ.; засновник і дир. т-ва виробу й продажу церк. речей «*Ризниця*», Ін-ту-приюту для вдів і сиріт по свящ., автор праць іст. і рел. змісту, зокрема «Илюстрованная народная история Руси» (1890), «Вибрані життя святих» (1890), «Господні і Богородичні празники» (2 ч.) та ін.

Ріпки (II—12), с. м. т. на Чернігівському Поліссі, р. ц. Чернігівської обл.; 5 200 меш. (1966). Відомі з 1651.

Ріттер Павло (1872—1939), літературознавець і мовознавець-санскритолог й індоевропеїст та перекладач, родом з Полтавщини. По закінченні Харківського Ун-ту (1894) Р. студіював у Берліні санскрит і порівняльне мовознавство; з 1897 викладач Харківського Ун-ту (з 1921 проф., з 1922 – очолював катедру мовознавства), спочатку італ. мови, а з 1899 санскриту, один із засновників Всеукр. Наук. Асоціяції Сходознавства (ВУНАС), автор низки ст. про індійську літературу в енциклопедії братів Ґранат. Р. належить багато перекладів з санскриту на рос. мову; на укр. він переклав поему «Хмара-вістун» Калідаси (1928), гімни Риґ-Веди, а з нової індійської літератури перекладав поезії і прозу Р. Таґора та ін. У 1938 заарештований, збожеволів, помер у тюрмі. Про Р. див. «Антологія літератур Сходу» (1961) та «Павло Григорович Ріттер. Збірник біографічних та бібліографічних матеріялів» (1966).

Ріттер фон Ріттерсберґ Людвиг (Ritter z Rittersbergu, 1809–58), чес. поет і журналіст. Відвідував Галичину, перебував у Львові. У своїх писаннях „Myšlenky o slovenském zpěvu“ (1843; опублікованих з рукопису 1947) та „Pravlast slovanského zpěvu“ (Časopis Českého Museum, ч. 20, 1846) доводив, що прабатьківщиною слов. пісні було укр. Поділля з його коломийками.

Ріттіх Олександер (1831–?), рос. ген., картограф, етнограф і статистик; автор перших докладніших карт Сх. Европи, які були довгий час основою знання про етнічні відносини на укр. і сусідніх землях. Важливіші праці: «Этнографическая карта славянских народностей» (П. 1874), «Этнографическая карта Европейской России» (1:2.520.000; П. 1875), „Ethnographie des russischen Reiches“ (Ґота 1878), «Этнографический очерк Харьковской губернии» (Х. 1879) та ін.

Ріхтер Святослав (* 1915), видатний піяніст, нар. у Житомирі; навчання почав у свого батька органіста; у 1933—37 був концертмайстром Одеської опери, 1947 закінчив Моск. Консерваторію у клясі Г. Нейгавза. Гра Р. віртуозна, але одночасно одухотворена й емоційна. Р. концертував у країнах СССР, Европи й Америки й здобув визнання одного з найвидатніших піяністів світу. У репертуарі Р. є як твори давніх, так і сучасних композиторів.

С. Ріхтер

Річ Віра (Rich Vera; * 1936), англ. поетка й перекладачка; секретар Англо-Укр. Т-ва в Лондоні. Авторка зб. ориґінальних поезій, у тому ч. на укр. і білор. теми «Outlines» (1960), «Portents and Images» (1964) і зб. перекладів з Шевченка «Song out of Darkness» (1961); переклади з І. Франка, П. Филиповича, П. Тичини та ст. про укр. літературу в англомовних ж.

Річинський Арсен (* 1892—?), церк. (правос.), гром. і пластовий діяч на зах. Волині, за фахом лікар. Автор ст. на рел.-церк. теми та кн. «Проблеми укр. рел. свідомости» (1923); ред.-видавець перев. неперіодичних журн.-часописів: «Нова Дорога» (1918), «На Варті» (1925—26), «Рідна церква» (1927), «Наше братство» (1929), в яких пропаґував нац. відродження Правос. Церкви. Церк. композитор (муз. зб.: «Скорбна мати», «Укр. відправа», «Колядки»). Радикальні церк. погляди спричинили конфлікти Р. з тогочасним церк. керівництвом правос. митрополії, що ви-

А. Річинський

явилися навіть у тимчасовому відлученні його від церкви, а гром.-пластова діяльність — у переслідуванні поль. влади (в'язень Берези Картузької, 1939) та репресії сов. влади (вивезений у 1939 або 1940). Дальша доля невідома.

Річицький Андрій (псевд. Пісоцького Анатоля; 1882–1937), політ. діяч, чл. УСДРП, 1917–18 рр. чл. Укр. Центр. (і Малої) Ради, з січня 1919 — один з ідеологів *«незалежників»* та засновників УКП («укапістів») і її керівник. Співред. органу УКП «Червоний Прапор», в якому в 1920 викривав КП(б)У як рос. окупаційну партію на Україні. Після ліквідації УКП (1924) чл. КП(б)У, в якій був однодумцем М. *Скрипника* і гол. інтерпретатором його теорії й політики українізації; разом з ним був противником «шумськізму» і гостро критикував М. *Волобуєва*, М. *Грушевського*, М. *Хвильового*. Тоді ж Р. став викладачем ВУАМЛІН-у й наук. співр. Н.-Д. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка. Після самогубства Скрипника заарештований під провокаційним закидом «перевиконання» хлібозаготівель з голодуючих сіл і розстріляний. Праці з літературознавства («Тарас Шевченко в світлі епохи», 1923, «Винниченко в літературі й політиці», 1928), найновішої історії («Центр. Рада від лютого до жовтня», 1928), про «українізацію» («Основи українознавства», 1929; «Нац. питання доби наступу соціялізму», 1931), про Маркса («Карл Маркс, його життя й діяльність», 1929); за ред. Р. вийшов вперше укр. мовою «Капітал» К. Маркса (1927–29).

Річка, с. Косівського р-ну Івано-Франківської обл., давній осередок нар. мистецтва Гуцульщини. Славна майстрами виробу дерев'яного посуду бондарської роботи, декорованого випалюваним рослинним і геометричним орнаментом (І. Грималюк), різьбарами по дереву, з застосуванням інкрустації, інтарсії і точених дзвіночків (М. *Мегединюк*, І. Кіщук, М. Медвідчук, І. Пітеляк, Я. і М. Тонюки, Ф. Якиб'юк, І. Абрамович, М. Біляк та ін.) та мосяжниками — ґравірування та інкрустація на металі (І. Тинкалюк, В. Медвідчук, І. Кіщук). Р. — осередок виробів іграшок з сиру (А. Грепиняк), сопілок, а з одягу — кептарів, запасок і поясів. Майстрі об'єднані у двох цехах пром.-мист. об'єднання «Гуцульщина» в Косові. У Р. є музей гуцульського мистецтва.

Посудини, прикрашені випаленим орнаментом, майстра І. Грималюка

Річковий транспорт, один з основних видів *транспорту*, що здійснює перевезення вантажів та пасажирів внутр. водними шляхами. Перед поширенням зал. транспорту Р. т. був на Україні гол. засобом масового транспорту, пізніше занепав і тепер становить не цілих 2% порівняно з усіма видами транспорту на суші. Довж. річкових судноплавних експлуатованих шляхів на всіх укр. етногр. землях доходить до 6 200 км, у тому ч. 200 км каналів. В УССР довж. всіх річок протяжности 10 км і більше дорівнює 90 400 км, судноплавних водних шляхів 4 800 км (у тому ч. штучних — бл. 1 000 км), на 4 000 км сплав — можливий. З судноплавних р. для транспорту використовується на території УССР: по Дніпру — 1 205 км, по його притоках: Десні — 520 і Прип'яті — 60, по Дунаю — 160, Богу — 155, по ін. т. зв. малих р. — 2 700 км. За межами УССР Кубань судноплавна на довж. 300, Прип'ять — 500 км.

Природні умови для транспорту на укр. р. досить сприятливі. Гірських р. є небагато, тому спад р. перев. невеликий і допускає плавбу аж по гор. течію. Вихідний напрям р. — з півн. на півд., і вони пов'язують одні з одними різні природні, а одночасно госп. р-ни. Нарешті, різні системи р. зближені гол. на зах., у гор. течії, отже їх легко сполучити каналами. До несприятливих умов належать: зимова перерва плавби — $1^1/_2$–4 місяці, сильне коливання стану води, зокрема низький стан влітку в степ. смузі, часті закрути р., замулювання (особливо в лесовій і чорноземній смузі), мілкість лиманів, невелике число р. у рівнобіжному напрямі.

До цих природних підстав людина додала дуже мало — водне госп-во на Україні взагалі екстенсивне. Канали становлять ледве 3% природних судноплавних шляхів, реґуляція р. — за винятком (і то частково) Дніпра — занедбана. Основні показники роботи Р. т. заг. користування такі:

	1932	1940	1950	1960	1965	1969
Перевезено вантажів (по чистому відправленню) — млн т	3,2	4,6	4,3	12,8	17,4	25,3
Вантажооборот — млрд т км	0,6	1,1	1,1	4,1	4,5	5,5
Перевезено пасажирів — млн	8,7	6,8	4,4	15.2	18,7	20,9
Пасажирооборот млн пасажиро-км	407	356	183	309	413	486

Хоч Р. т. вантажів зріс за 1940–65 рр. майже вчетверо, його питома вага у всіх видах вантажообороту зменшилася з 1,5 на 1,3% (залізничого впала з 96,3 на 89,4%, автомобільного — зросла з 2,2 на 9,3%). Ще більше зменшився пасажирооборот: з 2,1 на 0,6%. Для порівняння — питома вага річкового вантажообороту в усьому СССР зменшилася за 1940–69 з 7,5 на 5,9, пасажирообороту з 3,7 на 1,1%.

До поч. 1930-их рр. у Р. т. України гол. значення мав транспорт лісу й хліба; ще 1940 на перевіз цих двох видів вантажів припадало понад 35%, 1969 вже ледве 2,6%. Натомість сильно збільшився транспорт вугілля й руди (з 7,3 до 21%), і найбільше мінеральних будів. матеріялів (включаючи цемент), які становлять тепер майже 2/3 вантажообігу на р. України.

Хоч уже 1823 появилися перші парові судна, проте ще 1913 Дніпрова фльотилія складалася лише з бл. 400 невеликих самохідних і понад 2 000 несамохідних (гол. барж) суден. Нині переважають самохідні судна, серед них вантажні теплоходи вантажопідйомністю 600, 1 800 і 2 000 т; великі дізельні електроходи, комфортабельні пасажирські судна (теплоходи та ракети на підводних крилах) і буксирні судна. 1969 на перевезеннях Р. т. працювало 8 200 осіб; завдяки техн. поступові продуктивність їх праці збільшилася за 1960–69 на 2/3.

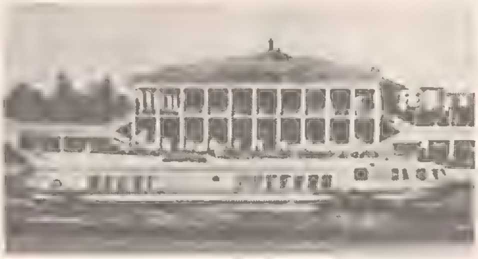
Ракета на підводних крилах проходить шлюзу Дніпрогесу

Керівництво Р. т. здійснює Гол. управління річкової фльоти при Раді Мін. УССР. Р. т. на Дніпрі веде Дніпровське річкове пароплавство; конструктивно-технологічні роботи ведуть серед ін. проєктно-розвідувальні ін-ти Укрдніпрорічтранс, проєктоконструкторське бюро Укрголоврічфльоти у Києві та ін.

Перевезення вантажів Р. т. по видах вантажів таке (у тис. т; у дужках питома вага поодиноких видів):

	1940		1960		1969	
Перевезено вантажів (по чистому відправленню)	4 637	(100,0)	12 780	(100,0)	25 337	(100,0)
У тому ч.:						
Кам'яне вугілля	311	(6,7)	4 314	(33,7)	3 743	(14,8)
Нафта і нафтопродукти	435	(9,3)	187	(1,5)	410	(1,6)
Руда	29	(0,6)	1 311	(10,2)	2 304	(6,2)
Метали та металолом	113	(2,4)	229	(1,8)	185	(0,7)
Лісні вантажі	836	(17,8)	249	(1,9)	128	(0,5)
Мінеральні будів. матеріяли	1 191	(24,2)	5 028	(39,1)	15 962	(63,0)
Хлібні вантажі	818	(17,6)	494	(3,9)	545	(2,1)

Основною річковою маґістралею є *Дніпро;* на Дніпро та його притоки Десну і Прип'ять припадає бл. 75% перевозу вантажів і майже 90% пасажирів всіх

Черкаський річковий вокзал

судноплавних шляхів УССР, хоч ці 3 ріки становлять лише 37% їхньої довж. Транспорт на Дніпрі сильно зріс після затоплення порогів і створення Дніпрогесу (1932), потім після завершення споруд (1950–64) Кахівського, Кременчуцького, Дніпродзержинського і Київ. гідровузлів. Він ще зростатиме після розв'язки т. зв. проблеми В. Дніпра (див. стор. 536), коли Дніпро буде приступний для морських суден від гирла до Києва і для великих річкових суден вище Києва та на його притоках, врешті після пов'язання Дніпрового шляху з Балтицьким, Білим, Озівським і Каспійським морями.

Чимале значення має Р. т. на *Дунаї* який на довж. 160 км становить кордон України. На всі ін. судноплавні шляхи, т. зв. малі річки (довж. їх — 63% довж. всіх), припадає лише 20% перевозів вантажів і 9% пасажирів всіма річками України. Невелике значення мають через маловодність: *Дністер* (також численні закрути; транспорт на ньому цілком занедбаний, хоч р. судноплавна на довж. бл. 700 км), *Дінець* (судноплавний на 330 км); більше значення мають *Бог* — лише у дол. частині (155 км), багатоводні

є притоки Прип'яті: *Стир* (судноплавний на 340 км) і *Горинь* (280 км) та Десни — *Снов* (110 км). Ін. судноплавні річки *Сейм* (160 км), *Інгулець* (55 км), Сула, Самара тощо.

Література: Туровецький Ф., Лузин С. Водний транспорт України та шлях його соц. реконструкції. Х. 1932; Проблема Большого Днепра. АН УРСР. К. 1956; Лебедич Н., Пышкин В. Судоходство на малых реках Украины. К. 1957; Речной транспорт за 50 лет Советской власти. М. 1967; Коровин А. Речной транспорт Украины за 50 лет Советской власти. К. 1967.

Див. також список літератури при гаслі *Дніпро*.

В. Кубійович

«Річник Волинський» («Rocznik Wołyński»), реґіональний наук. зб., видаваний заходами Волинської управи Округи Союзу Поль. Учительства (Związek Nauczycielstwa Polskiego), виходив у Рівному 1930–39 рр.; 8 тт. Ст. з усіх ділянок знання про Волинь; цінна бібліографія Волині. Авторами були лише поляки; ред. *Я. Гофман*.

Рішельє Арман Еммаңюель дю Плессі (1766–1822), герцоґ, нащадок старого франц. роду. Після Франц. Революції 1789 перейшов на рос. військ. службу і з 1803 був градоначальником Одеси, а в 1805–14 — ген.-губернатором т. зв. Новоросійського краю. Багато зробив для заселення й загосподарення Півд. України і для розбудови м. й порту Одеси. 1815 повернувся до Франції, де був мін. закордонних справ і Гол. ради міністрів (1815–18, 1820–21), але й далі цікавився справами Півд. України. Його ім'ям був названий ліцей в Одесі (відкритий 1817).

Рішельєвський ліцей, закритий становий учбовий заклад, заснований 1817 у м. Одесі. Названий на пошану кол. новорос. ген.-губернатора А. Е. *Рішельє*. До 1837 Р. л. мав характер більш гімназійний; пізніше вищий учбовий заклад; складався з двох відділів (фізико-матем. і юридичного) та ін-ту сх. мов; 1842 відкрито ще і камеральний відділ, на якому викладалися с.-г. і природничі науки. Навчання провадилось франц. і рос. мовами, Р. л. готував урядовців різних професій і вважався одним з кращих учбових закладів на Україні й у Рос. Імперії. 1865 на базі Р. л. відкрито *Новоросійський Ун-т*.

Рішко Микола (* 1907), закарп. поет, учитель, родом з Драгова. Автор зб. віршів «Гірські вітри» (1936), «Заграли струни» (1960) та ін.

Рклицький Михайло (* 1864—?), історик-статистик, з старого священичого роду Новгородсіверщини. Вчився у Харківському Ун-ті, де був чл. групи рев. народників, за що 1888 був засланий до Сибіру. З 1898 працював у Статистичному Бюрі (з 1902 — його керівник) Полтавської Губ. Земської Управи. Автор низки праць з іст. економіки й статистики Лівобережної України. Гол. праці: «Мобилизация земельной собственности в Полтавской губернии» (1904), «Задолженность землевладения в Полтавской губернии» (1904), «Землевладение в Полтавской губернии» (1908), «Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи» (1909), «Казаки Полтавского и части Зеньковского уездов по данным Румянцевской описи» (1911), «Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее» та ін. Співр. «КСт.» і багатьох рос. журн., де друкував свої ст. й оп. Автор спогадів про П. Ґрабовського (Граба) та його добу (Зб. «Література», ВУАН, І, 1928). *О. О.*

Рклицький Сергій, брат Михайла Р., історик, співр. «КСт.» (1900–05), де вмістив низку документальних публікацій з історії України-Гетьманщини 18 в.

Ро Лев (1883—1957), плодовод-селекціонер, родом з Росії; працював в учбових і дослідних установах України — в Умані, Полтаві, Млієві, Симферополі та ін.; з 1933 — проф. Праці з питань біології і селекції плодових рослин; Р. створив багатий гібридний фонд плодових культур (12 ґатунків яблуні й один груші).

Роберт-Ковалевич Іван (також Ковалевич І.; * 1896), укр. євангельський діяч родом з Галичини, з 1914 в Канаді. У 1929–65 укр. проповідник у Пресвітерській, а пізніше Злученій Церкві Канади; 1947–58 ред. *«Канадійського Ранку»;* майже постійний чл. (інколи гол.) проводу Укр. Євангельського Об'єднання у Півн. Америці, з 1949 — чл. Екзекутиви і Президії Комітету Українців Канади. Публіцистичні ст. (перев. в укр. прот. пресі).

«Робітник» («Robitnyk»), двотижневик, орган групи соц.-демократів, що вийшли з Русько-Укр. Радикальної Партії; виходив латинкою 1897 у Львові за ред. М. *Ганкевича*.

«Робітник», соц. газ., орган *Укр. Федерації Соц. Партій у Злучених Державах*, виходив з 1914 спершу 3 рази на місяць у Детройті й у 1915–17 як тижневик та у 1917–18 з перервами 3 рази на тиждень у Клівленді, з кін. 1918 до поч. 1920 у Нью-Йорку. Ред. «Р.» були: М. *Січинський*, М. *Цеглинський*, Е. Крук; з переходом «Р.» на сов. платформу газ. редаґував ред. комітет під проводом П. Ладана. Із заснуванням у вересні 1919 Укр. Федерації Ком. Партії в Америці «Р.» став її органом і з кін. січня 1920 почав виходити як щоденник п. н. *«Укр. Щоденні Вісті»*.

«Робітник», орган харківської орг-ції Укр. Соц. Дем. Роб. Партії, виходив тричі на тиждень у Харкові 1917 (від червня).

«Робітник», тижневик, орган Соц.-Дем. Партії, виходив у Чернівцях 1919–23 (з перервами); ред. В. Руснак.

Робітництво, робітники (Р.), суспільна кляса вільнонайманих, перев. індустріяльних, але також і с.-г. та ін. безпосередніх виробників матеріяльної продукції, що працюють і не посідають власних знарядь виробництва; цим Р. відрізняються від кустарів (див. *Кустарна пром-сть*), ремісників (див. *Ремесло*), *селянства*, інженерно-техн. та адміністративного персоналу, службовців тощо. Р. нелегко піддається точному статистичному визначенню і почасти зливається з суміжними клясами. Здебільшого під Р. розуміється пром. пролетаріят. У сов. статистиці до Р. зачисляються пром. і транспортні Р., Р. радгоспів тощо. З появою нових професій (напр., шофери, оператори автоматичних машин тощо) та з зростанням техн. освіти якісний і кількісний склад Р. помітно змінюється; питома вага Р. фіз. праці, завдяки механізації, має тенденцію до постійного зниження. *В. Г.*

Д о 1 8 6 1 . Робоча сила в промисловості існувала на Україні віддавна. Наймані робітники, які походили з різних прошарків людности були звичайним явищем на доманyфактурних і мануфактурних закладах, а зокрема на будах, руднях, гутах, салітрарнях. папірнях та ін., починаючи з 16 в. Здебільшого це були вільні робітники. Але, крім них, були ще підданські (а згодом кріпацькі) робітники в панських чи церковних (манастирських) маєтках. В умовах докапіталістичного госп-ва, зокрема за часів кріпацтва, Р. на Україні ще не становило окремої суспільної кляси. У 18 і в першій пол. 19 в. більшість закладів фабрично-заводської пром-сти належала поміщикам (т. зв. «вотчинні фабрики»), які використовували підданську (згодом кріпацьку) працю. Казенні й т. зв. «посесійні» фабрики (спочатку мануфактури), на яких, крім вільних робітників, працювали приписні селяни, були на Україні порівняно рідким явищем. Більшість робітників була так чи так зв'язана з сіль. госп-вом. Виняток становили тільки робітники, яких поміщики або уряд переводили з Росії й Білорусі для праці на промислових закладах України. Відірвані (здебільшого назавжди) від сіль. госп-ва й рідного ґрунту, вони перетворювалися на постійних і спадкових промислових робітників. Вільнонаймані робітники за докапіталістичних часів були гол. (хоч і не завжди) на купецьких, колоністських і взагалі недворянських підприємствах, яких тоді було ще небагато.

Щойно в першій пол. (здебільшого в другій чверті) 19 в. у зв'язку з дальшим розвитком пром-сти, збільшенням розмірів фабрик, з частковою або повною механізацією виробництва поміщицькі власники фабрик починають, крім панщизняної праці, вживати найману працю (себто оплачувати фабричну працю своїх кріпаків). Розвиток цукрової пром-сти й поява великих, здебільшого механізованих цукроварень, зокрема рафінарень, вимагали поширення джерел робочої сили, шляхом «оренди» кріпаків у сусідніх чи дальших дідичів абож коштом збільшення вільнонайманих робітників. Зріст пром-сти, щораз більша нерентабельність кріпацької праці і збільшення вільнонайманого робітництва підривали основи кріпацької системи і прискорювали розвиток капіталістичних відносин не лише в царині пром-сти, але й у цілому госп-ві країни й кінець-кінцем привели до скасування кріпацтва в 1861 й перемоги капіталістичної системи. Якщо число вільнонайманих робітників на Україні у 1828 становило приблизно 25%, то в 1861 воно піднеслося до 75%, а скоро після реформи 1861 індустріяльне робітництво стає виключно вільнонайманим і поступово творить окрему суспільну клясу. *О. Оглоблин*

1 8 6 1 — 1 9 1 7 . Капіталізм на Україні як у пром-сті, так і в поміщицькому сіль. госп-ві, розвивався значно буйнішим темпом, ніж у Росії, і з далеко глибшими циклічними кризами й хвилями масового безробіття, що чимало позначилося й на специфіці формування та зростання Р. на Україні. Після скасування панщини, через малоземелля, аґрарне перенаселення й тяжкі *викупні платежі*, зростало зубожіння значної частини селян, і вони стали гол. джерелом творення кляси Р. Разом з цим кількість Р., яка становила на Україні в 1860 86 000, почала сильно зростати. Подаємо кількість пром. Р. і їх розподіл по 9 укр. губ. (пересічно на рік у тис. і в дужках у %):

Роки	1861—70	1871—80	1881—90	1891—1900	1900
Правобережжя	66,9 (46,9)	66,1 (50,7)	77,1 (45,2)	92,1 (35,7)	104,3 (32,0)
Лівобережжя	57,0 (40,0)	40,5 (31,1)	42,9 (25,2)	58,3 (21,8)	71,3 (21,8)
Степ	18,7 (13,1)	23,7 (18,2)	50,4 (29,6)	110,7 (42,5)	151,8 (46,2)
Вся Україна	142,6 (100,0)	130,4 (100,0)	170,4 (100,0)	259,1 (100,0)	327,4 (100,0)

1901 — 360,2	1906 — 418,0	1911 — 513,4
1902 — 354,7	1907 — 431,3	1912 — 549,4
1903 — 370,7	1908 — 449,5	1913 — 631,6
1904 — 372,4	1909 — 441,7	1914 — 631,4
1905 — 371,0	1910 — 481,0	1915 — 635,3
		1916 — 812,5

Ці дані стосуються лише пром. закладів, які мають не менше 16 Р. і механічний двигун або не менше 30 Р. без двигуна. За переписом 1897, всіх пром. Р. на Україні було 425 413, що становило 7,4% всього самодіяльного населення; ч. всіх Р. становило 1 478 109 (у тому ч. 199 491 поденників і чорноробів, 430 693 — слуг, 424 569 Р. у сіль. госп-ві і 425 413 пром. Р.). Протягом 1880—1900-их рр. відбулися глибокі зрушення в структурі укр. пром-сти й центр її ваги остаточно перемістився на Півд., де виникла нова важка пром-сть. Ще у 1875 91% усіх фабрично-заводських Р. України працювало в легкій та харч. і лише 9% у важкій пром-сті; відсотки на 1895 — 64% і 36%, на 1912 — 39% і 61%. У дійсності ч. Р. було більше, бо переписи не охоплювали всіх сезонових Р. Взагалі статистичні дані про Р. не є докладні.

Утворення роб. кадрів на Україні, зокрема в Степу, натрапляло на великі труднощі. Основним контингентом для них було селянство; їх не могла дати міська людність, бо вона була нечисленна, а більші пром. підприємства постали за межами міськ. осередків; Степ, у якому була зосереджена пром-сть України був мало заселений, і саме сіль. госп-во Степу вимагало великої кількости Р. А селяни з аґрарно перенаселеного Лісостепу нерадо відривалися від землі, щоб перейти до нової соц. групи, воліли йти у найми до поміщиків півдня (зарплатня не була нижчою, ніж у пром-сті) або до цукроварень Лісостепу, а з кін. 19 в. переселювалися масово на вільні землі Сибіру, Далекого Сх. і Туркестану, де не міняли свого традиційного зайняття.

Одночасно укр. пром-сть, гол. в Степу, відчувала аж до поч. 20 в. брак Р., зокрема кваліфікованого. Ці кадри давало рос. селянство (гол. з центр. Росії), яке було психологічно прив'язане до землі значно менше, ніж укр., а стимулом до його мандрівок на півд. були зарплатня в пром-сті й сіль. госп-ві України, на 40–50% вища, ніж у Росії. За деякими обрахунками, поміж шахтарів Донбасу вихідці з центр. Росії становили у 1871 — 82,5%, 1884 — 59,9%, 1900 — 55,7%. Подібна ситуація була і в залізоробній і будів. пром-сті та на транспорті, натомість у цукроварній пром-сті переважали українці. У 1890-их рр. у більших м. України відкрито понад 50 бірж праці, на яких Р., що шукали праці, мусіли реєструватися. За переписом 1897, 44% Р. України (в Степу 65%) складалося з немісц. населення (у Рос. Імперії — 36,3%, у Царстві Поль. — 30%), частково з ін. укр. губ., більше з неукр.

Укр. пром. Р. лише частково вважало пром. працю за постійне зайняття. Плинність Р. була не тільки у тих галузях пром-сти, які мають сезоновий характер (напр., цукроварство), але і в ін. До 1890-их рр. на Донбасі й в Придніпров'ї в металюрґії, за винятком Р.-чужинців, майже не було постійних місц. кадрів Р., що приходили на зиму без родин, а на літо поверталися до своїх осель (тому копальні мусіли зменшувати свою продукцію), решта шахтарів жила перев. в довколишніх с. та займалася одночасно сіль. госп-вом. 1913 плинність Р. у металюрґії України сягала 60%, на вугільних копальнях — 80—85%. Питому вагу цих змінних кадрів серед укр. Р. ілюструють дані перепису 1897, за якими лише 48,6% було одружених, а з них аж 55% жило поза родиною.

Вищезгадані статистичні матеріяли дозволяють на деяку демографічну характеристику Р. України. За переписом 1897, жінки становили 9,3% серед всього Р., а серед дорослого — 7,1% (1901 — 11,1%, 1912 — 18,3%), діти (до 12 рр.) і підлітки (до 16 рр.) — 13,3%. За 1901—13 ч. Р. зросло: чоловіків на 30%, жінок на 81%; дорослих Р. на 20%, підлітків на 83%. Найбільше жінок і підлітків працювало у харч. і легкій пром-сті, найменше у важкій і кам'яновугільній (серед шахтарів Донбасу жінки становили 1,4%, підлітки 7,4%). 1902 70% Р. України жило в с., лише 30% (74 000) у м., у тому ч. 49 800 у 8 м.: Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Києві, Черкасах, Харкові, Кременчуці, Миколаєві.

Поділ Р. за окремими галузями праці 1912 був такий (у тис.): на 495,3 всіх Р. у гірництві працювало 240,8 (46,6%) і 137,6 (27,6%), в металюрґії і машинобудівній 49,5 (10,0%), у видобутку й обробці каміння, землі та глини — 33,8 (6,8%), у ін. галузях — 33,6 (6,8%). З двох основних галузів праці — харч. була перев. сезоновою, вугільна давала зайняття здебільша некваліфікованим Р.

За обчисленнями М. Порша на підставі перепису 1897, українці становили серед пром. Р. меншість — 137,7 тис. або 32,4%; вони працювали (у тис. й у %) у виробництві одягу (20,8 — 35,2%), обробці металів (19,4 — 32,8%), будівництві (17,9 — 37, 8%), на залізницях (13,0 — 41,5%), у харч. пром-сті (14,0 — 31,4%), на обробці дерева (10,7 — 35,9%), у руднях (9,7 — 33,8%). Серед усього Р. відсоток українців був більший.

На поч. 20 в. в розвитку Р. України відбулися значні зміни. Хоч зарплатня в пром-сті підвищилася і перевищувала зарплатню у сіль. госп-ві, міґрація рос. селян на Україну помітно зменшилася, бо тоді приспішився розвиток пром-сти й у центр. Росії і сер. платня тут була

вже на 12% вища, ніж на Україні. Тому більшість нових Р. на Україні походила з укр. с. Про збільшення роб. кляси коштом укр. селян свідчать такі приклади: на Полтавщині 1900 зареєстровано 56 189 селян, які відходили на заробітки, 1910 вже 82 675. Зем. перепис на Харківщині зареєстрував у безпосівних сіль. госп-вах (у 10 пов.) таке ч. осіб у роб. віці, які працювали в пром-сті (у тис.): у цілковитому відриві від хліборобства — 392,5, у частковому — 128,3 і 116,6, що від хліборобства не відривалися. Разом з збільшенням ч. Р. у 1897 і 1910 подвоїлося населення вже типово роб. м., як Юзівка, Кривий Ріг, Кам'янське, Маріюпіль, Синельникове, Дебальцеве. розрослися роб. передмістя Харкова, Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва.

Роб. законодавство в Рос. Імперії в своєму розвитку сильно запізнилося і було лише повільною реакцією уряду на виступи Р. Це законодавство орієнтувалося на потреби рос. Р. у старих пром. р-нах Москви і Петербурґу і не брало до уваги специфічних потреб укр. Р. Але й ці недостатні закони часто не додержувалися адміністрацією, яка ставилася до Р. вороже. Найважливіші закони, що стосувалися Р.: від 1. 6. 1882, 3. 6. 1890 і 2. 6. 1897, що реґулювали робочий день і працю жінок та підлітків; закон від 3. 6. 1886 устійнював заг. норми умов праці, 1889 заведено на фабриках інспекторів праці, 1906 дозволено творення профспілок; закони від 3. 6. 1903 і 22. 6. 1912 були спробами орг-ції соц. забезпечення Р.

Час праці Р. зазнав скорочень з 12 год. денно у 19 в. до 10 год. під час революції 1905—06; він був менший для жінок, ще менший (8 год.) для підлітків. 1913 29,5% працювало до 10 год. на день, 27,9% — 9, 15,5% понад 11, 10,0% — 10—11, 7,1% — 8. У найпоширеніших на Україні галузях робочий день тривав: у харч. пром-сті для 48,6% Р. понад 11 год., 18,8% — 10, 12,9% — 8, 11,4% — 10—11, 8,4% — 9—10; у кам'яновугільній пром-сті на підземних роботах 58,8% Р. працювало 10 год. денно, 15,8% понад 11, 11,9% — 8, 11,7% — 10—11. Чимало Р. працювало додатково (обов'язково або добровільно).

Пересічна річна заробітна платня Р. України була у 1913 216 карб. (1910 вона сягала — за золотим паритетом — 22% сер. платні Р. у Зах. Европі); вона була найліпшою у металообробній пром-сті (347), найгіршою (139) у харч.; для пром. підприємств з-поза території Степу й великих м. бл. 200; зарплатня в гірництві піднеслася з 267 карб. у 1904 до 357 у 1905. Заробітки вищих категорій Р. були вдвічі і втричі більші, ніж некваліфікованих. Більша частина зарплатні Р. йшла на прохарчування. Денний заробіток с.-г. Р. у Степу був у 1891—1900 на весні 0,5, влітку 0,9 карб., тобто був майже такий, як і в пром-сті. Екон. становище Р. погіршувала неакуратна виплата платні, часто бонами, або харчами, та різні штрафи.

Житлові умови Р. були незадовільні, найкращі у м., жалюгідні на Донбасі, де більшість Р. жила в казармах або землянках. У Києві 1913 лише 28,0% самітних Р. мало кімнату, 39% — куток, а 6% — ліжко.

Мед. допомога для Р. була у початковій стадії розвитку; санітарні умови і безпека праці — погані, і тому бувало багато нещасних випадків. Під наглядом фабрично-заводської інспекції 1912 введено вперше забезпечення від хвороб, каліцтва і смерти, але ним було охоплено тільки частину Р. Відшкодування за втрату працездатности можна було одержати лише через суд.

Освіта Р. на Україні стояла загалом низько. За міськ. переписами у 1866—74 письменність серед Р. — чоловіків сягала 33—50%; жінок — 27—40%; серед «пром. населення» у 1897 — 50,8%, 1914 вона збільшилася приблизно до 70%. Лише незначний відсоток Р. мав нижчу *проф. освіту*. На поч. 20 в. на Україні було понад 100 фабрично-заводських шкіл для дітей Р.

Соц.-екон., політ. і нац. свідомість Р. на Україні розвивалася поволі. Тривалий зв'язок з селом і слаба урбанізація, велика мобільність та непостійність праці, важкі побутові умови, низький рівень освіти й культури та сваволя працедавців — все це призвело до того, що Р. як кляса було недорозвинуте на Україні, як і в усій Рос. Імперії. До революції 1905 існував лише суроґат роб. т-в — т-ва взаємної допомоги (насамперед серед друкарів і прикажчиків), але вони, як і різні зародки проф. орг-цій, мали мінімальний вплив на роб. маси. Проф. спілки розвинулися масово під час революції 1905 — покищо нелеґально, пізніше на підставі закону 4. 3. 1906. Проте, нормальному їх розвиткові перешкодила реакція. Нечисленні постійні кадрові Р. були зацікавлені у збереженні праці та в поліпшенні її умов, а тому й у законному полагодженні соц.-екон. конфліктів, але маса Р. була нестабільна, плинна, ще не організована. Тому рух Р. на Україні, почавши з 1870-их рр., відразу набрав вибухових форм стихійного, гострого соц. конфлікту і протесту, нерідко у формі кривавих бунтів. Страйки, спершу чисто місц. й спонтанні, набирали з часом, не зважаючи на терор поліції. дедалі більше масового маштабу. У липні-серпні 1903 вони охопили майже всю Україну, коли одночасно у 15 м. страйкувало бл. 150 000 Р. Цей страйк, як й ін., був придушений військом, але вже 1905 вибухла революція, в наслідок якої були дещо розширені права Р. і на деякий час покращали умови життя і праці.

Першими на Україні і в Рос. Імперії політ. організаціями були «Южно-Российский Рабочий Союз», створений в Одесі 1875 Є. *Заславським* і Ф. Кравченком, і «Южно-Русский Рабочий Союз» у Києві (1878) на чолі з Г. Поповим і В. Владиченком. Обидві орг-ції були під впливом рев. народництва й марксизму та мали підпільні клітини й кілька сот чл. у ряді укр. м. Пізніше постало багато ін. політ. гуртків і орг-цій, а потім і політ. партій: *Бунд, РСДРП, Укр. Соц.-Дем. Спілка, УСДРП.* На відміну від Росії серед Р. України існувало значно більше різноманітних нелеґальних і леґальних ідеолог. груп, друкованих органів різних соц. напрямів, ширилася евр. соц. література; тут були більше поширені ідеї анархізму, синдикалізму, утопійного соціялізму, «кооп. суспільства» та ін. течій.

Укр. роб. рух почав ширитися серед укр Р. на поч. 20 в. у зв'язку з розвитком діяльности укр. соціял-демократів. У 1902 на Дон-

басі поширювано перші летючки укр. мовою, завезені з Галичини. Після 1905 постали більші групи організованого укр. Р. в Катеринославі, Києві й Полтаві. Значно краще, ніж укр. і рос. Р. на Україні, було організоване жид. Р.

За останні рр. перед першою світовою війною у зв'язку з дальшим зростанням пром-сти і збільшенням постійних кадрів Р. поступав процес оформлення роб. кляси, але його спинили воєнні події.

Розвиток воєнної індустрії спричинив збільшення кількости Р. (з 631,6 тис. у 1914 до 812,5 у 1916, у тому ч. Р. у кам'яновугільній пром-сті — з 89,1 до 237,8, в ін. ділянках гірництва з 139,0 до 389,1), при чому постійні кадри Р. зменшувалися коштом зростання випадкового і перемінного складу.

Ч. всього пролетаріяту, за сучасною сов. дефініцією, на 1917 М. Рубач обрахував на 3 612 тис., у тому ч. пром. Р. (у тис.) 893, залізничників — 121, Р. міськ. ремісничої пром-сти — 230, будівельників — 300, Р. сільс. кустарної пром-сти — 444, с.-г. Р. — 1 200, домашніх слуг — 365, Р. торгівлі, міськ. транспорту тощо —59. Враховуючи родини, пролетаріят України становив 13,1% всього населення (в Росії — 11,0%).

Від 1917. У революції 1917—20 на Україні участь Р. спершу виявилася у великих політ. демонстраціях і страйках та у спонтанній орг-ції проф. спілок. *Перший Всеукр. Роб. З'їзд*, що відбувся 24—26. 7. 1917 у Києві, висловив підтримку Укр. Центр. Раді і обрав Всеукр. Раду Роб. депутатів у ч. 100 осіб (70 чл. УСДРП і 30 УПСР), які увійшли до складу Центр. Ради. Другий з'їзд (26 — 27. 5. 1918), що відбувся нелеґально в Києві, висловився проти гетьманського уряду, за самостійність УНР. На таку ж позицію стали й три *Всеукр. з'їзди залізничників. Всеукр. з'їзд Рад. роб., солдатських і сел. депутатів у Києві* в грудні 1917, хоча й ініційований большевиками, підтримав Укр. Центр. Раду, після чого большевики скликали у Харкові свій з'їзд, на якому проголосили «владу рад» (совєтів) в УНР. Чимало Р. було чл. Трудового Конґресу. Укр. Центр. Рада III Універсалом проголосила м. ін. свободу страйків, установила 8-годинний робочий день, визнала за Р. право контролю над пром-стю. Буйно розвинулися проф. спілки, ставлення яких до большевиків було також неґативне (див. стор. 2 380—81), провідні діячі укр. роб. руху входили до складу укр. урядів. У процесі революції невелика політ. свідома частина пром. Р. поділилася за нац. ознакою: Р.-українці, що були свідомі своєї національности, підтримували перев. УНР і партії УСДРП, УПСР, лише почасти — рос. большевиків і меншовиків; росіяни і менше свідомі укр. Р. спершу в більшості підтримували Рос. Соціял-Дем. Роб. Партію, пізніше большевиків, почасти ін. соц. партії й іноді укр.; жиди підримували свої та рос. партії, а іноді й укр.

У процесі громадянської війни і чужих інтервенцій пром-сть на Україні була зруйнована. Частина Р. намагалася забезпечити собі працю шляхом захоплення підприємств та встановлення над ними роб. контролю (див. *Націоналізація*). Проте, це допомогло мало, і за 1918—22 на Україні чимало Р. деклясувалося, кількість Р. у цензовій пром-сті зменшилася аж на 70% (у тис.): 1914 — 631,4, 1917 — 812,5, 1921 — 316,5, 1922 — 280,5, 1923 — 277,4. Щойно з 1924 їх ч. почало зростати: 1924 — 349,0, 1925 — 385,2, 1926 — 541,1, 1927 — 617,9, 1928 — 653,9.

Закріпившися при владі, большевики, щоб побороти кризу, намагалися серед Р. ввести воєнну дисципліну (див. *Трудармія*), але ці заходи викликали опір Р. З переходом до *НЕП* у 1921 вперше запроваджено страхування від безробіття. Допомогу на безробіття в УССР одержували у 1924—25 68 644 Р., у 1927—28 — 116 829, але ч. зареєстрованих безробітних на біржах праці було у жовтні 1928 211 950. Плинність нефахових Р. на Україні ще довго була не меншою, ніж до революції, але у Донбасі фахових Р. бракувало. Далі був ще чималий зв'язок Р. з селом — серед шахтарів бл. 50%. Серед нових Р. — металюрґів у 1926—29 23,5% ще мали землю, а 8,5% також хату і двір на селі; влітку ці Р. поверталися на польові роботи на село. Проте, в кін. 1920-х рр. на Україні вже зформувалася спадкова кляса Р., хоч вона ще становила лише бл. третини усіх Р.

Захопивши владу, РКП(б) розпочала політизацію Р., тобто піднесення його «клясової свідомости» шляхом аґітації й пропаґанди та виділення Р. на «провідну клясу» всього суспільства, надаючи йому певних соц. привілеїв, як переважне право на вищу освіту, на партійні й урядові посади тощо. Відтоді і до другої світової війни належати до кляси Р. чи походити з неї було вигідно. Під час першої *п'ятирічки і колективізації сіль. гос-ва* набула поширення практика т. зв. висуванства, коли партія вибирала з-поміж Р. таких, яких вона посилала вчитися до вищих шкіл, очолювати будівництва й нові підприємства та різні органи влади (зокрема сіль.), створювати колгоспи, МТС тощо. Так, у 1933 серед секретарів сіль. райпарткомів 58% були Р.; серед голів райвиконкомів — 50%. Поміж випускників вузів у 1933—37 44,4% були Р. або їхні діти. Поміж дир. пром. підприємств у 1936 50—60% становили кол. Р. Але керівна роля Р. в сов. державі й партії була і є фікцією, бо вся влада фактично належить партійним апаратчикам різного соц. походження.

У добу індустріялізації кількість Р. в УССР зростала дуже швидко, мабуть, у сер. бл. 8% на рік. Про це свідчать опубліковані ч. Р. великої пром-сти: 1. 10. 1925 — 570,6; 1. 10. 1927 — 653,8; 1. 10. 1929 — 732,8; 1. 7. 1933 — 1 015,5; 1. 9. 1939 — 1 326,9. Крім цих Р., у 1927—28 працювало у дрібній та ремісничій пром-сті (74% її було приватною) 86 900 Р., у будівництві — 100 200, на транспорті — 247 400. У великій пром-сті тоді підлітки становили 5,1%, жінки — 14,2% всіх Р. (офіц. безробіття було ліквідоване у жовтні 1930). У кін. 1937 в усій

пром-сті УССР нараховувано 1 822 000 Р., у 1940 (у нових кордонах — 2 206 000, в усьому нар. госп-ві — 4 578 000).

В умовах колективізації й голоду був стихійний наплив населення (особливо молоді й чоловіків) з села до пром. м. аж до часу, коли введено поліційну «приписку» у містах. Пізніше й донині міґрація з с. до м. здійснюється у значній мірі за контрактами у пляновому порядку (див. *Організований набір Р.*). За пляном на 1941, напр., в СССР організованому вивозові за межі обл. і респ. підлягало 764 200 осіб (без родин), у тому ч. з України до ін. республік — 83 200, або 11%, з обл. РСФСР — 76%. Крім вихідців з села, важливим джерелом зростання Р. стали жінки з міст, які після 1930 мусіли йти на працю чи вчитися, бо заробітку самого чоловіка на утримання родини не вистачало. Уже 1936 жінки становили в усій пром-сті України — 30% усіх Р.

Наплив селян, а також почасти й тодішня національна політика партії призвели до того, що у 1930-их рр. Р. стало перев. укр. За переписом 1926 нац. склад усіх Р. в УССР (у дужках всього населення) був такий: укр. — 41,6% (80,0), рос. — 40,65% (9,2), жиди — 10,05% (5,4), ін. — 7,8% (5,4); ч., за даними Укр. Ради профспілок (також на 1926), дещо ін.: 51,7%, 30,5%, 12,1%, 5,7%; на 1931: 59,2%, 25,2%, 10,1% і 5,5%. З усіх чл. профспілок говорили укр. мовою 32,3%, при чому цей відсоток зріс серед металюрґів з 19,1% у 1925 до 45,9% у 1931, шахтарів з 19,4% до 65,0%. Поширенню укр. мови серед Р. сприяли також ліквідація неписьменности Р. і політика «українізації» шкільництва, культ.-освітніх установ, пропаґанди тощо. Але не припинявся також і наплив фахових Р. з РСФСР. Р.-українці здобували фаховий вишкіл безпосередньо при праці на зав. і фабриках або на короткотривалих курсах. Найвищого фаху Р. приїжджали з-за кордону разом з імпортованими машинами і навчали місц. Р.

Нім.-сов. війна 1941—45 завдала Україні важких втрат. У 1941 на сх. СССР було евакуйовано з України бл. 1 млн Р., бл. 1,5 млн мобілізовано до війська; решта за нім. окупації розбрелася з зруйнованої пром-сти на села. Серед молоді, яку вивезли німці до Німеччини (див. *Остарбайтер*) також було чимало Р. Після війни не менше пол. всіх цих Р. на Україну не повернулися. Кількість Р. у пром-сті України зменшилася з 1 974 000 у 1940 до 950 000 у 1945, себто на 62%; у 1950 в пром-сті було 1 788 500 Р. і щойно у 1953 — 2 080 600. На відбудову нар. госп-ва України було скеровано багато Р. з Росії та ін. респ.: (напр., азербайджанці відбудовували нафтову пром-сть Галичини). Частково ці Р. пізніше повернулися на свою батьківщину, але ін., як також і чимало демобілізованих вояків, осіли на Україні. Однак, гол. джерелом поповнення Р. за весь повоєнний період були спершу жінки й селяни, пізніше молодь. Серед Р. і службовців у всьому нар. госп-ві УССР жінки становили 50% у 1945, 43% у 1950 і 50% у 1971; серед Р. пром-сти — 36% у 1947, 38% у 1950 і 45% у 1971. З 1953 різко обмежено доступ середньошкільників до вищої освіти на денних відділах (до 20—25% випускників) і тим скеровано молодь на виробництво, а з 1956 дозволено брати до пром-сти 15-літніх (як учнів). Середньорічне ч. Р. України у всьому нар. госп-ві за офіц. статистикою було таке (у тис.):

1940 — 4 578	1960 — 7 904
1945 — 3 077*	1965 — 9 746
1950 — 4 971*	1970 — 11 602
1955 — 6 403*	1971 — 11 968

* Обраховано на підставі заг. ч. Р. і службовців.

Офіц. статистика Р. є незадовільна. З поч. 1920-их рр. не публікуються бюджети родин Р. Довгі рр. публікувалися ч. Р. і службовців лише разом. До Р. включають також сезонових і тимчасових Р. та тих, що тимчасово не працюють.

Після воєнних втрат зростання ч. Р. на Україні було повільне (в сер. 293 300 на рік між 1950—60), пізніше було збільшене міґраційною політикою (369 800 між 1960—70) з с. до м. та з-поза меж України, за останні роки знову сповільнилося. Після грошової реформи 1947, кількакратним зниженням цін на споживчі товари, а у 1960-их рр. значним підвищенням зарплатні, помітно поліпшено життєвий рівень Р. у м. порівняно з с. і тим збільшено заохочення сіль. молоді міґрувати до м.; бажання набути освіту й фах також діяло у цьому напрямі. 1968 з-поміж тих, що кінчали сер. школу у с. України, 44% пішли далі вчитися до м., 20% стали відразу Р., решта залишилася на с.

У 1960-их рр. уряд СССР посилив безпосередні т. зв. планові форми переміщення Р., у тому ч. й через систему *організованого набору* Р.; за контрактами скеровано Р. з України до Росії й Сер. Азії, а з Росії на Україну, посилилася й спонтанна міґрація (геогр. напрями її приблизно ті самі). Так, новобудови в Сибіру наймають Р. на Україні, даючи їм подвійну платню, а селян з Центру контрактують на Донбас і до великих укр. м., особливо на сезонові роботи на

будівництві, до харч. пром-сти, у радгоспи (у них у 1970 було 160 000 сезонових Р.). Усі ці міґраційні процеси партія здійснює для вимішування населення з метою посилення денаціоналізації нац. республік і їх русифікації.

Баланс міжресп. руху людности за 1959—70 був додатнім; на кожних 100 вибулих з України — прибуло 120; протягом цього періоду переселилося на Україну бл. 370 000 Р. з родинами, серед них багато росіян. Це явище неґативне й з соц.-екон. погляду, бо наявне й без того на Україні приховане безробіття в наслідок напливу росіян ще побільшується. Незатруднених працездатних в УССР на 1970 було 2 200 000 (8%); за переписом 1959, серед чоловіків віком 20—29 рр. — 8,9%, 30—39 рр. — 5,1%, 40—49 рр. — 7,2%; Відповідно жінок — 23,9%, 27,9% і 33,4%. Це перев. мешканці невеликих м. і с.м.т., а також селяни, особливо на Правобережжі та в Зах. Україні, хоча й на Донбасі у родинах Р. 30% працездатних не працювало поза домом (1969). Крім того, чимало Р., зайнятих у пром-сті УССР, є фактично зайвими (за деякими обчисленнями 1969 — 10—15%). За цих умов тривалий наплив росіян на Україну гальмує затруднення місцевого населення і знижує його життєвий рівень. З погляду політ. це є одним з виявів нац. дискримінації українців.

Плинність Р. у межах України у 1970 становила 31—32%. Більше пол. цих Р. кидали працю з власного бажання, причому понад пол. їх становить молодь. За причину 23% подали незадовільні житлові умови та 34% недостатню платню. Найбільша плинність є серед шахтарів та гірників, у харч. пром-сті (59%) і навіть у машинобудуванні (28%); на Донбасі і Дніпропетровщині, а також у Києві, Одесі, Львові, Харкові. У бюрах для працевлаштування у 1969 було зареєстровано понад 850 000 осіб, які шукали праці. Жадної допомоги на безробіття ніхто не одержує, бо офіц. безробіття не існує. Особливо в критичній ситуації опинилася за останній час міська молодь, серед якої безробіття часто сягає 20%. Разом Р., що не мали праці, та сезонові, становили у 1967—69 понад 2 млн. Усіх Р. (включно з радгоспними) в УССР у 1959 нараховувалося (з родинами) 17 123 106, у тому ч. 28,3% на селі. Їхнє розміщення таке:

Екон. р-ни	у% до всіх Р. УССР	у % до всього населення р-ну
Півд.-Зах.	53,5%	55,3%
Донецько-Придніпровський	33,9%	28,6%
Південний	12,6%	42,6%

Найбільше Р. було у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Харківській обл. З-поміж пром. Р. бл. 20% доїжджало на працю з-поза м.

Середньорічна кількість Р. по галузях нар. госп-ва така (у тис. і в дужках — у %):

	1940	1960	1971
Промисловість	2 206 (48,2)	3 541 (45,0)	5 206 (43,5)
Транспорт і зв'язок	545 (11,9)	923 (11,6)	1 393 (11,6)
Будівництво	296 (6,5)	929 (11,7)	1 384 (11,6)
Сільське гос-во	459 (10,0)	868 (10,9)	1 089 (9,1)
Обслуга	1 072 (23,4)	1 643 (20,8)	2 898 (24,2)
Разом	4 578 (100,0)	7 904 (100,0)	11 968 (100,0)

Питома вага Р. пром-сти і сіль-госп-ва за останні два десятиліття почала дещо зменшуватися, а обслуги зростати — явище, що спостерігається в усіх екон. розвинутих країнах. Тепер зникає цілий ряд старих професій Р. (напр., ковалі, залізничники-стрілочники і кочегари, гірники-забійники й кріпильники тощо), натомість з'являються нові професії (оператори машин-автоматів, кібернетичних машин тощо), а швидко розростаються деякі вже існуючі (техніки, креслярі, пілоти, медичні й наукові техніки тощо).

В умовах сучасного наук.-техн. проґресу постійне підвищення освіти й кваліфікації Р. стає конечним. На ділі в УССР (як у всьому СССР) рівень заг. освіти Р. помітно піднявся (Р. з освітою нижче 7—8 кляс становили 1939 бл. 75%, 1959 — 40%, 1970 — 20%), проте, стан проф.-техн. та спеціяльної сер. освіти в цілому ще незадовільний. Піднесення заг. освіти серед Р., а також те, що понад 40% їх становить молодь (сер. вік Р. тепер 35 рр.), надає сучасному Р. характеристичних соц.-культ. рис. Типовий Р. нині багато читає, навчається на різних вечірніх курсах, хоче піднести свій життєвий рівень.

Незадовільне забезпечення відпочинку та культ. потреб, а також невдоволення матеріяльним достатком і працею спричинює деморалізацію частини Р. Крім частого залишення праці й шукання кращої, масовим явищем є крадіжки на роботі, порушення дисципліни, хуліганство, пиятика. Порушників трудової дисципліни (не звільнених, а лише штрафованих) у пром-сті України було 1969 — 9,1% всіх Р., а звільнених — 59 200. Упродовж 1961—71 на одного Р. в пром-сті понад передбачені законом відпустки було втрачено 15—16 робочих днів на рік, у тому ч. 83% — по хворобі, 14% — з дозволу адміністрації й 3% — прогули. До витверезників за цей період потрапляло в сер. бл. 1 млн осіб на рік, значне ч. стає хронічними алькоголіками.

Безнастанну й одноманітну партійну пропаґанду, спрямовану на підвищення продуктивности праці, орг-цію соцзмагання тощо, Р. сприймає пасивно, обмежується формальним схваленням партійних постанов, за яким криється політ. байдужість. Серед молодих Р. «гром. обов'язки» партії й комсомолу виконували 54—59%, та й то гол. ч. коли йшлося про «народний контроль» торгівлі (проти спекуляції, розкрадання), садження дерев у парках тощо. Деяке зацікавлення викликають виробничі наради та профспілкові збори, коли обговорюються питання матеріяльного забезпечення й орг-ції праці. Партія не користується популярністю поміж Р., але в ок-

...мих випадках їй вдається настроювати ...гину Р., напр., проти селян (за високі ці... на базарі), опозиційної інтеліґенції («анти...вєтчиків», «націоналістів», «сіоністів»), за...ордонних «ворогів», що «хочуть війни», то...що. Р. воліли б мати голос у рішеннях адмі...страції, але це на практиці дуже обмежене. ... останні роки подекуди виникали страйки ..., але влада або швидко й нещадно задушує ..., або, боячися поширення й розголосу ...трайку, йде на поступки, щоб потім їх уне...жнити, а ініціяторів страйку покарати.

Офіц. статистика нац. складу Р. не ...ублікується. За деякими обчисленнями, ... в УССР 1959 становили 34,0% всіх ...українців (1939 — 29,3%), тобто Р. укр. ...ціональности було 10 934 000 (63,8% ...заг. числа). За нашими приблизними ...бчисленнями — 53—59% всіх пром. і ...транспортових Р. на Україні вважали ...воєю рідною мовою укр. як у 1959, так ... у 1970, а володіло укр. мовою 1970 не ...енше 63% всіх Р.

При зростанні питомої ваги українців ...серед Р. УССР (що є наслідком міґра...ції з села і природного приросту міськ. ...населення) вживання укр. мови в м. ...зменшується, натомість її коштом зро...стає вживання рос. мови, що спричине...не русифікацією проф.-техн. шкіл, пре...си тощо і напливом міґрантів з Росії та ...вживання рос. мови серед нац. менщо...стей. Рос. мова і рос. елемент є також ...панівним в адміністрації великих під...приємств та в госп. установах.

Русифікація укр. Р. не означає, що ...они перетворюються на нац. свідомих ...росіян, вони скорше стають «місц.», «сов. ...людьми», як правило, не високої куль...тури. Так само й рос. Р., нар. на Украї...ні, не тотожні в культ. й психологічно...му відношенні до справжніх нац. росіян; ...багато з них володіє укр. мовою, їхні ...соц.-екон. інтереси цілком місц.

На збереження укр. нац. свідомости серед ... на Україні впливає те, що за повоєнний ...час на Центр. і Сх. Землі наплило чимало ...молодих Р. українців з Зах. України, а та...кож соц.-екон. конкуренція, дискримінація з ...боку рос. шовіністів, пророс. нац. політика ...партії, суперечливість офіц. пропаґанди, як і ...тимчасові міґрації укр. Р. до Росії, Сибіру, ...Казахстану тощо, де вони почувають себе в ...нац. чужому оточенні.

Наук. соціологічних студій про укр. Р. не...має, або їх наслідки (за останній час в ...УССР) мало публікуються з уваги на їх ...політ. значення. Більше опрацьована історія ..., але ця література має описовий і пропа...ґандивний, а не аналітичний характер.

Матеріяльне, соц.-політ. і правне ста...новище Р. у сов. умовах незрівняно гір...ше, ніж у розвинених країнах За...ходу. Вони позбавлені права страйків і ...взагалі права в будь-якій формі відсто...ювати свої інтереси перед працедавцем, ...яким є держава. Щоправда, Р. зобо...в'язані бути чл. профспілок, але ці ...останні стоять на сторожі інтересів дер...жави і партії, а не трудящих (див. *Професійні спілки*). Про житлові умови ... до 1956 див. *Житлова проблема*. За наступні рр. навколо великих м. розрослися робітничі поселення «супутники», а також розгорнено індивідуальне житлове будівництво на приватній базі. Наслідком цього є деяке покращення житлових умов. За офіц. статистикою пересічна житлова площа міського мешкання (вона вища від пересічної для Р.) на 1963 становила 11,4 млн м² (1917 — 7,1, 1956 — 4,9); за цими ж даними, у 1961—65 введено в дію в м. 67,5 м² житлової площі, у 1966—70 — 70 млн м². Але мешканеві умови й далі незадовільні і далеко гірші від побутових умов Р. розвинених капіталістичних країн; і далі ще є типовим явищем однокімнатне помешкання на робітничу родину із спільною для кількох родин кухнею.

Про довжину робочого дня, оплату й охорону праці див. *Праця*.

На Зах. Україні до 1939. На укр. землях в Австро-Угорщині капіталізм й індустріялізація розвивалися спізнено й повільно, не зважаючи на раннє скасування панщини і побудову залізниць. Щойно на поч. 20 в. пром-сть на Зах. Україні, гол. в Галичині, почала зростати (у великій мірі завдяки припливу чужинецького капіталу до нафтової пром-сти), однак вона відставала від Центр. і Сх. Земель. Назагал Зах. Україна була бідною, аґрарно перенаселеною країною з слабою пром-стю (гол. нафтова, харч., деревообробна) з невеликими зав. (див. ЕУ 1, стор. 1 037 і 1 084 та ЕУ 2, стор. 348—49). Тому ч. Р. було незначне і зростало повільно. Зміни в ч. всіх найманих Р. у Сх. Галичині в пром-сті, будівництві, транспорті й торгівлі (без поденних, сезонових та с.-г. Р.) такі (у тис.): 1869 — 66,1, 1871 — 71,3, 1902 — 75,0 (на Закарпатті бл. 7,0, на Буковині бл. 6,0); ч. всіх постійних Р. у нар. госп-ві (без сіль госп-ва) на 1900 — 113 тис. Ч. Р. у Сх. Галичині, які працювали в обробній пром-сті на зав., що мали 20 і більше Р. (у тис.): 1890 — 15, 1902 — 26, 1910 — 36, 1914 — понад 40. Найбільші скупчення пром. і будів. Р. на 1910 такі: в Галичині — Львів (18 тис. Р.), Борислав, Дрогобич, далі — Стрий, Станиславів, Перемишль, Сянік; на Буковині — Чернівці; на Закарпатті — Ужгород, Мукачів, Берегово та ін.

Крім постійних Р., багато було поденних і сезонових, які не поривали зв'язків з селом (напр., у нафтовій пром-сті працювало 4 000 постійних і 10 000 сезонових Р.; відповідні ч. для Львова — 2 500 і 5 000). Безземельні й малоземельні селяни працювали як поденні Р. на панських фільварках, більше на сезонових — рільничих і ліс. роботах; бл. 75 000 (пересічні річні за 1907—12) виїздило на сезонові (гол. с.-г.) роботи до Німеччини (гол. до Пруссії), також до Чехії, Данії, Румунії. Великий відсоток сіль. населення на Зах. Україні не знаходив праці на місці й еміґрував назавжди за океан (за 1890—1913 рр. 700—800 000

українців; див. *Еміґрація*). Разом з цим до м. і пром-сти — гол. до Львова й Борислава — припливали чужинці, не лише кваліфіковані фахівці (перев. німці), але й поль. Р. з Зах. Галичини; цьому сприяла політика поль. адміністрації. Це й було однією з причин, що українці серед Р. становили меншість: у 1900 поміж усіх постійних Р. — 18% (за ін. даними лише 14,7%); поляки — 56%, жиди — 24,5%. На Закарпатті українці серед Р. становили бл. 20%. Ч. українців-Р. у Галичині, зайнятих постійно в пром.-сті й торгівлі, можна рахувати на бл. 20 000 у 1900 і на 30—40 000 у 1913. Найбільший відсоток українці становили серед Р. у Сх. Галичині в залізничних майстернях (бл. 40%), у будів., гірничій, добувній пром-сті (по 24%); майже 100% серед сезонових ліс. Р. На Закарпатті в ліс., лісообробній і соляній пром-сті, на Буковині в ліс. і харч.

Серед Р. у Сх. Галичині 1900 жінки становили 9% (у 1860–70-их рр. – 20%), діти й молодь до 20 рр. – 30% (Р. у віці до 30 рр. аж 62%). На підставі закону від 8. 3. 1885 робочий день тривав 11 год., насправді ще 1897 — перев. 12 год. і тільки після страйку 1905 здебільша — 11 год.; він був різний для різних професій. Зарплатня Р. була незадовільна і не вистачала навіть на дуже скромний прожиток. Вона була вдвічі нижча, ніж в Австрії й в Чехії, а в укр. Галичині нижча, ніж у поль. За урядовими даними, пересічну денну платню пром. Р. в усій Галичині (1901) обраховують на 1,66 корон (у нафтовій — 2,20, у деревообробній — 1,62, на ґуральнях 1,26 і т. д.); значно нижчою була зарплатня сіль. Р., зокрема сезонових; великі різниці були між платнею кваліфікованих і некваліфікованих Р. Цю мізерну платню зменшували нерегулярні виплати (подекуди бонами до фабричної крамниці), штрафи, часті безробіття. На поч. 20 в. зарплатня Р. у промсті Зах. України піднеслася, гол. завдяки страйкам профспілок, і була у 2,3 рази вища, ніж на Сх. Україні; проте кошти прожитку на Зах. Україні були вищі. Порівняльна структура місячного бюджету витрат сер. родини Р. у Львові й Харкові була така (1 карб. = 2,53 корон) у 1910:

	у Львові	у Харкові
Разом витрат	110 корон	18,1 карб.
у тому ч.:		
харчування	45,4%	56,9%
помешкання	31,8%	14,2%
ін. потреби	22,8%	28,9%

Житлові умови Р. на Зах. Україні були такі ж важкі, як і на Сх. і Центр. Землях, найгірші в Бориславському р-ні, але й у Львові на поч. 20 в. 19% жило у підвалах, 48% не мало ліжок. Багато Р., зокрема сезонових, не мало постійного приміщення. Соц. забезпечення й охорона праці були кращі, ніж на Центр. і Сх. Землях, але далеко не задовільні.

За покращення важкої долі Р. дбали *професійні спілки* (див. стор. 2 381), які почали виникати з 1869, мали значення й страйки (зокрема у 1895, 1899 і 1905—06 рр. та великий аґрарний страйк укр. с.-г. Р. у 1902), організовані, на відміну від укр. земель у Рос. Імперії, профспілками і політ. партіями.

Роб. рух на Зах. Україні, зокрема серед укр. Р., розвинувся щойно у 1890-их рр., хоч уже 1817 у Львові виникла перша на всій Україні орг-ція Р.-друкарів (її чл. були перев. поляки). Перша робітнича газ. «Праця» (виходила поль. мовою) була заснована 1878 українцем Й. Данилюком при співпраці серед ін. І. Франка й М. Павлика. Нечисленні укр. роб. і соц. діячі співпрацювали з Соціял-Дем. Партією Австрії, складовою частиною якої була формально Гал. Партія Соціял-Демократів (з 1897 — Соціял-Дем. Партія Галичини), що постала 1892 у Львові. У 1899 ця партія поділилася на поль. і укр. (див. *Укр. Соціял-Демократична Партія — УСДП*) соц.-дем. партії, 1905 постала й окрема жид. соц.-дем. партія. Укр. Р., гол. залізничники, належали до УСДП, менше — до *Укр. Радикальної Партії;* на Буковині до УСДП.

У 1918—20 політ. свідомі укр. і поль. Р. стали по боці своїх новопосталих держав. Укр. Р., особливо залізничники, активно боролися за ЗУНР-УНР; їхні представники входили до складу Укр. Нац. Ради та урядів обох укр. держав.

Укр. землі, що в 1920—39 входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії, були далі екон. недорозвиненими, аґрарно перенаселеними країнами, слабо індустріялізованими (див. стор. 309, 349, 725). Для укр. населення в Галичині й на Волині екон. відносини навіть погіршилися, бо, крім зменшення еміґрації за океан, тут припливали поль. колоністи, українців майже не брали на працю в пром-сті, а індустріялізація, яку провадила Польща на своїх корінних землях («Польща А»), не заторкнула укр. земель («Польща Б.»). Дві госп. кризи 1921—23 і 1929—33 рр. вдарили Зах. Україну й Закарпаття значно сильніше, ніж центр Польщі і Чехо-Словаччину. Тому ч. пром. Р. в Галичині й на Волині (без транспортових і будів. Р., ремісників, обслуги і безробітних) мінялися за приблизними підрахунками на підставі офіц. статистики так (у тис.): 1913 — 210, 1925 — 147, 1928 — 221, 1931 — 123, 1932 — 123, 1934 — 141, 1936 — 163, 1938 — 201, 1939 — 219. Одночасно росло ч. безробітних; за офіц. даними (особи, які одержували допомогу) в Галичині й на Волині — з 11 200 осіб у 1923 до 33 000 у 1937, фактично далеко більше. На Закарпатті під час кризи було офіц. 22 000 безробітних, на Буковині приблизно 25—30 000.

За переписом 1931, у Галичині й на Волині було таке ч. Р. (у тис.): пром. 393,7,

-г. — 341,4. Разом з с.-г. Р., ремісниками і тими, що не були затруднені, а також з Р. Закарпаття й Буковини все Р. Зах. України (в кордонах 1945) у 1930—31 становило бл. 1 260 000 (15% всього населення).

Роб. кляса Зах. України поповнювалася дітьми Р. і ремісниками та у незначній мірі селянами, що працювали перев. на укр. підприємствах, але їх ч. було незначне. Плинність поміж пром. Р. була велика: 1936 в Галичині 45%, на Волині 68%. Найбільше кадрових Р. працювало в залізничих майстернях, нафтовій і деревообробній пром-сті; великий відсоток Р. ще не порвав остаточно з сіль. госп-вом. Зокрема серед укр. Р. було відносно мало постійних і спадкових.

Як до 1914, так і в 1920—30-их рр. нац. склад Р. на Зах. Україні був строкатий, хоч відсоток укр. Р. збільшився. За переписом 1931 нац. склад Р. (без Р. у сіль. госп-ві) у трьох гал. (разом з поль. частиною Львівського) і Волинському воєводствах був такий (за українців вважаємо гр.-кат. і правос., за поляків рим.-кат., за жидів осіб Мойсеєвої віри):

	у тис.	у %
Українці	134,3	34,1
Поляки	192,0	48,8
Жиди	59,9	15,2
Інші	7,5	1,9
Разом	393,7	100,0

Серед Р. с.-г. припадало у тис.: на українців 204,6 (61,8%) поляків 116,5 (35,2%), жидів 4,1 (1,2%), ін. 6,2 (1,8%). Українці переважали також у ліс. пром-сті, більший відсоток становили у будів., нафтовій, на цегельнях.

Час праці Р. (крім. с.-г.) — 48—56 год. на тиждень, з 1936 — 48 годин; відпустка — 8—15 днів на рік. Трудові спори між Р. і працедавцями мали вирішувати суди праці, декрет 1933 ввів колективні договори праці. У Польщі була свобода страйків (обмежена в 1938).

Проф. рух у Польщі буйно розвинувся у 1920-их рр., але після 1929 його значення було обмежене. Українці в ньому ролі не відогравали (див. стор. 2 382).

Більшість Р. Зах. України жила досить злиденно. У 1928, що був найкращим р., тижневий дохід родини Р. становив 45 золотих. Під час кризи 1929—33 — реальна зарплатня пром. Р. на Зах. Україні впала на 45% і навіть у 1939 становила лише 90% рівня 1913; реальна зарплатня в «Польщі В» була завжди на 15—20% нижча, ніж у «Польщі А». У сіль. госп-ві Р. заробляв ½ того, що в пром-сті. Однак, за нашими приблизними підрахунками, життєвий рівень Р. у Львові в 1939 був на 20% вищий, ніж Р. у Києві. На підставі офіц. даних, структура видатків місячного бюджету родини Р. виглядала приблизно так:

	Львів 1938	Київ 1939
Разом витрат у тому ч.	291 золотих	377 карб.
Харчування	58,0%	55,3%
Помешкання	12,2	7,9
Одяг і взуття	16,9	14,7
Прямі податки тощо	5,2	19,2
Ін. потреби	7,7	2,9

Весь час існувала скрутна нестача житла. Соц. забезпечення Р. стояло вище, ніж до 1914. У випадку хвороби пов. каси хворих (вони виникли ще у 1880-их рр.) давали чл. безкоштовну лікарську допомогу впродовж 26 тижнів і 40—60% зарплатні; їхні кошти на ⅔ утримували Р., на ⅓ — працедавці. Існував держ. інспекторат праці, що наглядав за правами Р., безпекою праці тощо, але не дуже пильно.

Політ. активними серед укр. Р. були гол. *УСДП* і *УСРП*, невеликі були впливи *«Сельробу»*, *КПЗУ* і *ОУН*. На Закарпатті Р. було під впливом соц.-дем. і ком. партій (більшість з них становили жиди й угорці); на Буковині — УСДП, а після її ліквідації — ком. чужинецьких нелегальних орг-цій.

Література: Русов С. Донецкие углекопы. ж. Вестник Европы. ч. VI. П. 1888; Гехтер М. До історії робочої кляси на Україні рос. Студії з поля суспільних наук і статистики. ч. І. Л. 1909; Порш М. Робітництво України: нарис по статистиці праці. ЗНТК. X—XII. К. 1912—13; Левинський В. Нариси розвитку роб. руху в Галичині. К. 1914; Равич-Черкаський М. Роб. орг-ції на Україні. ж. Червоний Шлях, ч. 8. Х. 1923; Балабанов М. К истории рабочего движения на Украине. Х. 1925; Пажитнов К. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Х. 1927; Слабченко М. До методології історії роб. кляси. ж. Червоний Шлях, ч. 5. Х. 1927; Садовський В. Праця в УССР. Праці Укр. Наук. Ін-ту. т. VII. В. 1932; УНГО УСРР. Праця в УСРР. Статистичний зб. К. 1937; GUS R. P. Statystyka przemysłowa za 1937 r. B. 1938; GUS R. P. Statystyka pracy. 1931; z. I. B 1938; Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины. М. 1954; Гуржій І. Зародження роб. кляси України. К. 1958; Яцкевич Е. Становище роб. кляси Галичини в період капіталізму. К. 1958; Кравець М. Нариси роб. руху в Зах. Україні в 1921—1939 рр. К. 1959; Фіголь Д. До історії побуту робітників Львова в кін. XIX — на поч. XX ст. Матеріяли з етнографії та мистецтвознавства, ч. IV. К. 1959; Становище робітників Львова Документи та матеріяли. Л. 1961; Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. Сборник статтей. М. 1962; Лось Ф. Роб. кляса України в 1907—1913 рр. К. 1962; Слуцкий А. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. К. 1963; Потолов С. Рабочие Донбасса в XIX веке. П. 1963; Лугова О. Сіль.-госп. пролетаріят Півдня України в період капіталізму. К. 1965; Гошко Ю. Гром. побут робітників Зах. України (1920—1939). К. 1967; АН УРСР. Ін-т історії. Історія роб. кляси УРСР. 2 тт. К. 1967; ЦСУ СССР. Труд в СССР. Статистический сборник. М. 1968; Епштейн А. Робітники України в боротьбі за створення матеріяльно-техн. бази соціялізму (1928—1932). Х. 1968; Макаєв В. Роб. кляса Галичини в останніи третині XIX ст. Л. 1968; Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. М. 1971; Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry. Мюнхен, 1971; Landau Z., Tomaszewski J. Robotnicy przemysłowi w Polsce: materialne warunki bytu

1918—1939. В. 1971; Lewytzkyj B. Politische Opposition in der Sowjetunion 1960—1972. Мюнхен 1972; Кізченко В. Культ.-осв. рівень роб. кляси України напередодні революції 1905—1907 рр. К. 1972; Гордієнко Л. Про ліквідацію безробіття в УРСР (1921—1930). Укр Іст. Журнал. ч. 9. К. 1973. *В. Голубничий*

«Робітниця», ком., ілюстрований двотижневик, орган жін. секції *Т-ва Укр. Роб.-Фармерського Дому,* виходив у Вінніпезі 1924–37; ред. М. *Ірчан* (1924–29), М. Ленартович (1929–33), П. *Прокопчак.* Містила серед ін. твори письм. України і робітників-письм. Канади і ЗДА; мала дитячу сторінку.

«Робітнича Газета», щоденник, орган УСДРП, виходив (з перервами) з 30. 3. 1917 до 1919, спершу в Києві, пізніше у Вінниці й Кам'янці Подільському; гол. ред. В. *Винниченко,* у 1919 — І. *Мазепа.*

«Робітнича Газета», виходить у Києві з 1957, 6 раз на тиждень укр. та рос. («Рабочая Газета») мовами як орган ЦК КПУ. Наклад укр. вид. (1965) 78 000, рос. — 121 000; заг. наклад обох вид. (1970) — 300 000. До 31. 12. 1962 газ. була органом Укр. Респ. Ради Профспілок. Відтоді окремої профспілкової газ. в УССР нема і на її території поширюється всесоюзна профспілкова газ. *«Труд».*

«Робітнича газета Пролетар», масовий щоденник, орган Всеукр. Ради Профспілок, з 1930 ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради Профспілок, виходила у Харкові 1926–32, до 1928 з додатками: «Індустріялізація, раціоналізація, винахідництво», «По світах», «Фізкульт», «Фото-кіно», «Що читати», «Терпуг»; містила також літ. твори. «Р. г. П.» була партійним офіціозом, призначеним гол. для роб. читача. Ред. Б. Ліфшиць.

«Робітнича Освіта», місячник, орган Центр. Ради Робітників Освіти при Нар. Комісаріяті Освіти УРСР, виходив у Харкові 1927–32.

«Робітниче Слово», двотижневик, орган соц. фракції УСДП, виходив у Торонто 1915–18 (до 1916 як місячник п. н. «Свідома Сила»); видавець і ред. І. Стефаніцький; співр. Г. Мак, Д. Бориско, П. Крат. «Р. С.» було деякий час в опозиції до газ. *«Робочий Народ»* і підтримувало соц. самостійницькі партії на Україні; видавало чимало соц. пропаґандивних брошур. Заборонене урядом Канади.

Робітничий контроль, у 1917-20, спонтанне рев. перебрання робітниками спочатку контролю, а потім і управління пром. і торг. підприємствами, залізницями, складами товарів тощо. Відразу після падіння царату, у березні-травні 1917, у великих підприємствах України повсюдно створилися *фабрично-зав. комітети,* ради уповноважених, ради старост та ін. орг-ції робітників для переговорів з адміністрацією і власниками. У межах окремих м. фабзавкоми різних підприємств створювали центр. ради фабзавкомів та ради роб. депутатів. Влітку 1917 з фабзавкомів окремих галузів промисти створилися *профспілки,* і пізніше фабзавкоми були їхніми низовими органами. Коли в процесі переговорів і страйків власники не йшли робітникам на поступки, фабзавкоми почали вимагати Р. к. над адміністрацією, бухгальтерією, розподілом грошей, замовлень, а далі й безпосередньої участи в управлінні підприємствами. На весні 1918 у тій чи ін. формі Р. к. існував майже на всіх більших підприємствах України. Укр. Центр. Рада III і IV Універсалами забезпечувала цілковиту свободу роб. рухові, але для наладнання нар. госп-ва проголошувала створення «держ.-нар. контролю», який, однак, на практиці не був здійснений. З розвитком революції, громадянської війни та змінами різних фронтів власники багатьох підприємств позакривали їх і повтікали. Щоб мати змогу працювати, фабзавкоми перебирали такі підприємства в свої руки, оголошуючи їх «під Р. к.», «соціялізованими» чи «націоналізованими» (див. *Націоналізація*). Большевики декларативно визнавали Р. к., але розуміли націоналізацію тільки як удержавлення, тобто, що всіма підприємствами мали одноосібно керувати призначені державою управителі та політ. комісари. На Україні робітники чинили опір больш. комісарам, намагаючися затримати управління підприємствами у своїх руках. З цього конфлікту 1919 виникла «Робітнича опозиція». Після її розгрому та опанування профспілок большевиками в 1921 Р. к. був остаточно зліквідований і пізніше замінений т. зв. *партійно-держ. контролем.* *В. Г.*

«Робітничі Вісті», газ. укр. троцькістів, що виходила як двотижневик у 1933—36 й неперіодично у 1937—38 в Торонто (Канада), спочатку як орган Роб. Культ. Осв. Т-ва «Каменярі» (відлам *Т-ва Укр. Робітничо-Фармерський Дім*), пізніше — Кан. Секції Інтернац. Лівої Опозиції — Четвертого Інтернаціоналу. Засновники і ред.: В. Босович, М. Оленюк, Н. Олійник. Газ. містила ст. Л. *Троцького,* критикувала політику Сталіна, компартії Канади, обстоювала «перманентну революцію» й приєднання Зах. України до «відродженої, рев.» УССР.

Робітничі університети, заг.-осв. школи для дорослих в СССР (і в УССР) у 1925–31 рр. Створювалися Гол. Політ.-Осв. Комітетом при Нар. Комісаріяті Освіти України. У Р. у. велася підготовка і перепідготовка робітників – висуванців без відриву від виробництва. Р. у. відкривалися у великих пром. цен-

..., базою їх навчальних процесів були вузи й ін. учбові заклади. У Р. у. було два відділи: суспільно-екон. з циклами — адміністративно-госп., кооп., проф. і політосв. роботи, робкорівським термін навчання 2 рр.); гром.-техн. з циклами: електротехніки, хемії, механіки, агрономії та ін. (термін навчання 3 рр.). Навчання відбувалося 4 рази на тиждень по 4 год.

Робітничі факультети (робітфаки), заг.-осв. учбові заклади для підготовки робітників і селян до вступу у вищі навчальні заклади. Р. ф. на Україні створено 1921 при вузах для їх оробітничення. На Р. ф. приймалися робітники і селяни за відрядженням партійних, комсомольських і профспілчанських орг-цій. Від вступників вимагано лише вміння читати, писати та знати 4 аритметичні дії. Р. ф. становили собою невід'ємну частину вузу, і їх слухачі брали участь у всіх процесах акад, життя, як усі студенти. Р. ф. були денні з терміном навчання 3 і вечірні — 4 роки. Слухачі денних Р. ф. забезпечувалися стипендіями. Хоч акад. підготовка робітфаківців була значно нижча, ніж випускників профшкіл, вони майже всі вступали (без іспитів) до вузів. На Р. ф. України 1929 були 14 553 слухачі, у тому ч. українців 51,8%, росіян — 24.1%; чл. та кандидатів КП (б)У — 35,8%, чл. ЛКСМ — 38.6%, позапартійних — 25,6%. Викладовою мовою на більшості Р. ф. (62%) була укр. 1940 Р. ф. ліквідовано. 1969 їх відновлено при вищих навчальних закладах як підготовні відділи. Ці відділи комплектуються з робітничої й сел. молоді по закінченні сер. школи, а також з демобілізованих з армії. *І. Б.*

Робітничо-Запомогове Товариство (РЗТ), асекураційна установа просов. напряму в Канаді (осідок централі у Вінніпеґу), організована у 1922 з ініціятиви чл. «Стоваришення» — Укр. Роб. Дім (пізніше *ТУРФ-ДІМ*). Веде також деяку культ.-осв. діяльність. Відкрило пам'ятник І. Франкові (1956) та організувало Бібліотеку ім. І. Франка у Вінніпеґу й літню оселю для дітей «Гусавик». На 1972 мало бл. 12 000 чл., 198 відділів, у тому ч. 30 рос., 11 поль., 5 карпаторуських, 2 англ. РЗТ тісно співпрацює з проґресистським Т-вом *Об'єднаних Укр. Канадців* та подібними орг-ціями ін. національностей.

Робітничо-колгоспні театри, див. *Пересувні театри*.

Робітничо-селянський уряд України, див. *Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України*.

Робітфаки, див. *Робітничі факультети*.

Роборецький Андрій (* 1910), укр.-кат. єп. родом з В. Мостів, Жовківського пов. (Галичина), до Канади прибув 1913. Богословські студії закінчив у Торонто 1934, душпастирював у Зах. і Сх. Канаді, з 1948 єп.-помічник архиєп. Василя *Ладики* у Вінніпезі, з 1951 — єп. Саскатунської епархії.

Єп. А. Роборецький

«Робочий Народ», орган укр. соціялдемократів у Канаді та ЗДА, з 1914 — УСДП Канади, виходив у Вінніпезі 1909—18, спочатку місячних, потім двотижневик, тижневик (з 1911) і півтижневик (з 1917); ред. М. *Стечишин*, І. Навазівський (з 1911), Є. Гуцайло, І. Стефаніцький, П. Крат, М. *Попович* (1916) та Д. *Лобай*. З 1916 газ. перейшла на соц.-ком. позиції; 1918 була заборонена владою. 1917 мала понад 3 000 передплатників.

«Робселькор» (до квітня 1928 р. «Робкор України» і «Селькор України»), ж. для роб. і сел. кореспондентів, виходив 1927–41 рр., спочатку в Харкові, з 1934 у Києві з різною періодичністю: місячник (1927–28, 1933–34), три рази на місяць (1931–33) і як двотижневик (1929–30, 1934–41); ред. І. Сазонов. З 1939 орган ЦК КП(б)У.

Робселькори, роб. і сел. кореспонденти сов. преси; масовий рух, ініційований ком. партією для підтримки сов. газ. на місцях, постачання їх кореспонденцією та активізації читачів. У перші рр. роб.-селькорівського руху дописи Р. використовувалися як доноси на антисов. виступи селянства, що викликало часті вбивства селькорів, які своєю чергою влада використовувала для актів терору проти заможного селянства (відома справа у с. Димівці Миколаївської обл. 1924, на матеріялах якої написаний роман А. Головка «Бур'ян»). У 1920-их рр. цьому рухові патронували центр. сов. газ.; на поч. редакції газ. містили більше матеріялів Р., що знижувало журналістичний рівень, зокрема провінціяльної преси. Пізніше значення Р. у ред. практиці послабилося. Проте цей рух на низах стимулюється далі; у 1960-их рр., за сов. даними, на Україні було понад 400 000 Р.

Ровінський Дмитро (1824—95), рос. історик мистецтва, збирач і дослідник рос. й укр. ґравюр, нар. картин й ікон. Р. належить низка праць з історії мистецтва, зокрема «Русскія народныя картинки» (1881) і «Подробный словарь русскихъ гравировъ XVI—XIX вв.» (1895), в яких є багато документально-біографічних матеріялів з історії укр. ґраверства.

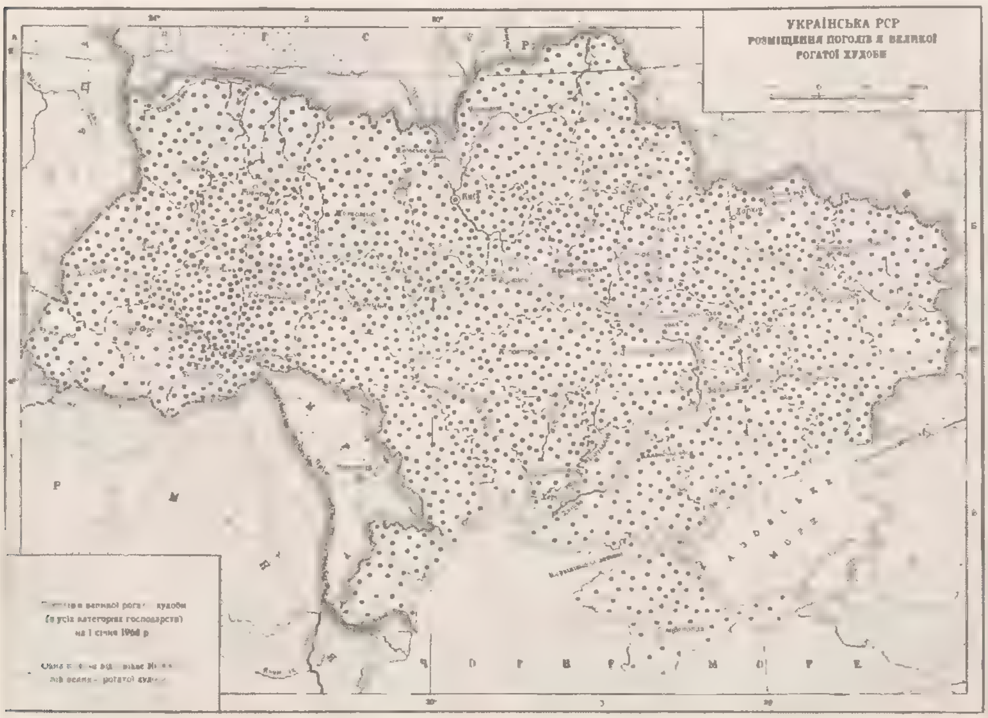
Ровне, див. *Рівне*.

Рогалевський Іларіон († 1742), правос. архиеп. і церк. діяч. Нар. у Менську, вчився в Київ. Академії, був архимандритом Лубенського Мгарського манастиря, згодом архиеп. казанським (1732) і чернігівським (1735). Дбав про поширення освіти серед духовенства, виступав проти обмежень царським урядом прав укр. церкви, зокрема проти заборони манастирям набувати землю; за гострі вислови був під арештом, 1738 у заштаті в Києво-Печерській Лаврі.

Рогань (IV—17), с. м. т. на півд. Слобожанщині, Харківського р-ну Харківської обл.; 7 600 меш. (1966). Картонна фабрика. Відома з 1736 р.

Рогата худоба (велика рогата худоба), група видів тварин бичачих, найважливіші свійські тварини, що постачають молоко, м'ясо, шкіру, органічні добрива, а також тяглову силу (перев. воли). На укр. землях Р. х. відома як свійські тварини з молодшого неоліту; за слов. доби і згодом була найважливішою свійською твариною. Від 15 в. відомий вивіз волів (на м'ясо і як робочу силу) до Зах. Европи, а згодом і до Московщини, у 18 в. Р. х. експортовано гол. з Лівобережжя й Поділля, пізніше перев. з Півд. України. У другій пол. 19 в. кормова база для Р. х. зазнала скорочення (через розорання степів при панівній системі трипілля; лише на Зах. Україні панувала сівозміна), а разом з цим поголів'я Р. х. не зростало паралельно до приросту населення; за 1897–1912 воно навіть зменшилося на Центр. і Сх. Землях на 8%. 1912 на всіх укр. землях було понад 10 млн Р. х. Забезпечення людности Р. х. було найслабше на Правобережжі й Лівобережжі, найкраще на Поліссі (багато природних лук і пасовищ) і в Галичині (багато сіяних трав). 35,7% сел. госп-в не мали зовсім корів. Одночасно змінився склад Р. х.: зменшилася її м'ясна і тяглова частка (вола замінив кінь), зросла – молочних корів. Плекання Р. х., не зважаючи на працю земств, було занедбане; молочна продуктивність корів у сіль. р-нах становила 600–1 000 кг на рік. Хоч товарність Р. х. зменшилася, проте з укр. губ. вивозилося тваринницьких продуктів на понад 50 млн карб. річно (гол. до Польщі).

Поголів'я Р. х. збільшилося на Центр. і Сх. землях у перші рр. світової війни (з 6,5 млн у 1912 до 7,7 у 1916) завдяки збільшенню перелогів, впало під час революції і знову піднеслося у роки НЕП (8,6 млн у 1928) у зв'язку зі збільшенням ч. сел. госп-в (кожне з них хотіло бути забезпечене Р. х.), сильно зменшилося

роки колективізації і голоду (1933 – 3,4 млн). Щоб піднести кількість Р. х., сов. влада присвятила багато уваги розбудові тваринництва у колгоспах і радгоспах; при всіх колгоспах створено тваринницькі ферми, організовано тваринницькі радгоспи, багато зроблено для масового покращення Р. х. Одначе ці заходи не дали значних успіхів, бо хоч кількість Р. х. в УССР (у межах до 1939) піднеслася 1938 до 7,8 млн, переважна більшість її була в приватних руках: 69% Р. х. належало колгоспникам і приватним особам (1941 лише 50,5%), 7% радгоспам, 24% колгоспам. На Зах. Україні змін у кількості Р. х. не було.

1941 поголів'я Р. х. в УССР становило 11 млн (на всіх укр. землях понад 13 млн). У наслідок сов.-нім. війни воно впало приблизно до пол. і щойно 1950 досягнуло стану 1941. Назагал піднесення тваринництва йшло з значно більшими труднощами, порівняно з ін. галузями сіль. госп-ва, і щораз більше відставало від зростаючих потреб все численнішого міськ. населення на тваринницькі продукти. Як раніше, незадовільна була ще кормова база, а також колгоспи були не зацікавлені матеріяльно у розвитку тваринництва. Ці огріхи намагалися усунути рішеннями пленумів ЦК КПСС (вересневого 1953, січневого 1955 й ін.), рядом ін. постанов партії й уряду, які визначали напрям розвитку тваринництва. Серед ін. створено солідну кормову базу збільшенням посівів кормових культур і кукурудзи, підвищено заготівельні та закупочні ціни на продукти тваринництва, поліпшено племінний склад тварин, виведено ряд нових порід Р. х. й поліпшено багато старих.

Зростання поголів'я Р. х. видно з таблиці. Воно зросло 1966 до 21,2 млн і відтоді залишилося без змін: 1972 — 22,3 млн (на всіх укр. землях приблизно 27 млн) або 21,8% поголів'я всього СССР; ч. корів — 8,5 млн (41,5% всієї Р. х.).

Показником інтенсивности скотарства є число Р. х. на 100 га с.-г. угідь; в УССР їх припадає 50,0 (проти 25,0 у 1941; у всьому СССР на 1971 лише 18,2), у тому ч. корів – 20,7. Найбільшу густоту Р. х. виявляє Галичина, Волинь і Правобережний Лісостеп (55–67), сер. – Лівобережжя й Кубань, найнижчу – півд.-зах. Степ (38); подробиці видно з карти.

Поголів'я Р. х. за категоріями госп-в на різні рр. (у млн, у дужках у відсотках всієї Р. х.):

Поголів'я Р. х., виробництво яловичини, та молока (у тис. т):

Роки	Рогата худоба Вся	Рогата худоба Корови	Яловичина і телятина	Молоко
1916	9 132	4 116	600,0 [1])*	4 667 [1])*
1928	9 928	4 938		
1935	5 113	2 514		
1941	10 996	5 964	408,7 [2])	7 114 [2])*
1946	8 275	4 312		4 813
1950	11 103	4 796	552,3	6 804
1955	11 674	5 727		9 670
1960	17 040	7 687	714,8	13 995
1965	19 777	8 559	793,3	13 629
1972	22 955	8 840	1 118,0 [3])*	18 947 [3])*

[1]) — 1913, [2]) — 1940, [3]) — 1968, *) Чч. приблизні.

Госп-ва	1941	1955	1960	1965	1972	У т. ч. корови 1972
Колгоспи	3,4 (31,2)	5,8 (49,5)	10,8 (63,5)	12,3 (62,2)	14,0 (62,7)	4,5 (51,0)
Радгоспи й ін. держ. госп-ва	0,6 (5,4)	0,6 (5,0)	1,6 (9,4)	2,9 (14,6)	3,7 (16,0)	1,2 (13,6)
Особисті підсобні госп-ва	7,0 (63,4)	5,3 (45,5)	4,6 (27,1)	4,6 (23,2)	4,6 (20,6)	3,1 (35,4)
Усі категорії госп-в	11,0 (100)	11,7 (100)	17,0 (100)	19,8 (100)	22,3 (100)	8,8 (100)

Збільшення поголів'я Р. х. стосується лише колгоспно-держ. сектора; в особистих підсобних госп-вах ч. Р. х. залишилося за останні 10 рр. без змін, а то й зменшилося. Гол. причиною цього є відсутність відповідної кормової бази для Р. х. колгоспників; тому тепер лише пол. колгоспних дворів має власні корови. Напрям колгоспного й держ. тваринництва – м'ясо-молочний, приватного – гол. молочний: на 100 штук всієї Р. х. на корів (1972) припадало у колгоспах – 32,0%, у радгоспах – 32,2%, у приватних госп-вах – 69,4%

Значно більше, ніж ч. Р. х., зростає кількість м'яса і молока в наслідок інтенсифікації тваринництва. У 1950 в УССР вироблено 552 333 т яловичини і телятини, 1971 вже 1 118, що становило 21,4% продукції всього СССР. У

1950 вироблено 6 804 100 т молока, 1971 — 18 947 100 т (у тому ч. у колгоспах і держ. госп-вах 67,4%, в особистих госп-вах — 32,6%, що становило 20,8% молочної продукції всього СССР. На 100 га с.-г. угідь вироблено в УССР у 1971 442 центнерів молока (1940 — 162,5; в СССР на 1971 — 152), а сер. надій молока від однієї корови становив 2 198 кг (1955 — 1 569 кг; в СССР на 1971 — 2 105 кг). Виробництво молока на 100 га с.-г. угідь було найінтенсивніше, як і густота корів, на Зах. Україні та в околицях великих м., поблизу яких скотарство має молочарський характер. Продукція молока на 1 меш. на Україні 1971 становила 397 кг, м'яса 64 кг (в СССР — 338 і 54 кг). Попри збільшення продукції м'яса, воно з трудом покриває попит населення міст.

За останні рр. вся велика Р. х. була породиста. Її відсоток зростав у колгоспах України так: 1951 — 62, 1955 — 96, 1966 — 100,0. На Україні поширені молочно-м'ясні і молочні породи: червона степ., симентальська (у колгоспах і радгоспах на ці породи припадає — 80% всієї Р. х.), червоно-ряба, лебединська, червона-поль. та ін.

Досл. роботу з Р. х. провадять Н.-Д. Ін-т Тваринництва степ. р-нів ім. М. Іванова («Асканія Нова»), Н.-Д. Ін-т Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), Н.-Д. Ін-т Землеробства і Тваринництва зах. р-нів УРСР (Львів), Укр. Н.-Д. Ін-т Експериментальної Ветеринарії (Харків), Укр. Н.-Д. Ін-т Фізіології і біохемії тварин (Львів), катедри с.-г. ін-тів, досл. станції.

Література: Широкий І. Велика рогата худоба. Х. 1930; Романенко И. Развитие продуктивного животноводства Укр. ССР. К. 1957; Сільс. госп-во УРСР. Статистичний збірник. К. 1969; Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М. 1971. *В. Кубійович*

Рогатин, м. на Опіллі над р. Гнилою Липою, р. ц. Івано-Франківської обл.; 5 500 меш. (1970). Відомий з 14—15 вв. 1415 дістав маґдебурзьке право; найбільший розвиток Р. припадає на 16 в. (серед ін. осідок Ставропігійського братства; визначний центр іконописного малярства в 16 в.); за Австрії і Польщі пов. м. з ремісничо-торг. характером. У 1909—39 осідок гімназії «Рідної Школи». у 1931—39 — Малої Семінарії. У 1923—24 в Р. виходив двомісячник «Рогатинець».

Старозавітна св. Трійця, ікона церкви св. Духа (1650)

У Р. збереглися: кам'яна церква Різдва Богородиці (14 в.), дерев'яна церква св. Духа (1644—45) з монументальним мист. іконостасом (1650), ґотично-ренесансовий костьол (1666), житлові будинки 18 в.

Рогатинець Юрій (?—1608), багатий львівський міщанин, провідний діяч Львівського Успенського Братства, оборонець православія. Був у добрих взаєминах з кн. К. *Острозьким* і з І. *Потієм;* у своїх листах до львівського (1596) і віленського (1599) братств радив поміркованість у рел. боротьбі. 1604 р. проти Р., як багатія, виступав І. *Вишенський.* Деякі з дослідників приписували Р. авторство *«Перестороги»*.

Рогач Іван (1913—42), журналіст, закарп. молодіжний і націоналістичний діяч родом з В. Березного; 1938 ред. *«Нової Свободи»* в Ужгороді, 1938—39 особистий секретар прем'єра А. *Волошина.* 1941 з *похідними групами ОУН* полк. А. Мельника був на Україні, співред. «Укр. Слова» у Києві. Заарештований ґестапом у 1941 і зліквідований разом з сестрою Анною Р. 1942.

І. Рогач

Рогачевський Іван, протопоп лохвицький на Полтавщині поч. 18 в. Заарештований 1712, був доставлений до Москви, звідки разом з ін. особами, прихильниками гетьмана І. Мазепи, висланий на Соловки. Згодом дістав дозвіл навчати у новостворених школах м. Архангельська. У 1720-их рр. повернувся на Україну і був чл. Кодифікаційної Комісії, що опрацьовувала *«Права, по которымъ судится малороссійскій народъ»*.

Рогіз [Typha (Tourn) L.], рід однодомних багаторічних болотних або прибережних рослин з родини рогозуватих, з повзучим кореневищем і дворядними довгими піхвами. На Україні 5 видів, з них найпоширеніші Р. широколистий (T. latifolia L.) і Р. вузьколистий (T. angustifolia L.), їхні стебла до 2,5 м заввишки. Утворюють зарості по болотах, у плавнях річок (зокрема у *плавнях* дол. Дніпра, Дністра, Кубані й Дунаю), по берегах ставків. Молоді стебла їдять сирими, кореневища — печеними. Стебла Р. використовують для покриття дахів і на паливо; листки — для плетіння грубих циновок, кошиків, замість рафії під час щеплення овочевих дерев. Волоски суцвіття можна використовувати як набивний і пакувальний матеріял, а також у суміші з шерстю тварин для

иироблення капелюхів. Р. є сировиною паперової і целюльозної пром-сти. У молодому стані Р. (його кореневища мають багато крохмалю) дає добрий силосний матеріял.

Рогніда († 1000), дочка полоцького кн. Рогволода, була приневолена вийти заміж на *Володимира В.* Їх син *Ізяслав Володимирович* став засновником полоцької лінії Рюриковичів.

Роговик (Cerastium L.), рід дрібних гіллястих однорічних або багаторічних, здебільша опушених рослин з родини гвоздикуватих. Пелюстки білі, рідко блідорожеві. На Україні – 16 видів. Найпоширеніші: Р. дернистий (С. caespitosum Gilib – С. triviale. Шмальг. auct. fl. ucr., non Link.), на луках, галявинах, узліссях і між кущами; Р. круглолистий (С. rotundum Schur. = С. semidecandrum Bess.), на піщаних місцях, особливо в соснових лісах. Поширений на Поліссі й по борових терасах річок Лісостепу, рідше в Степу; Р. тристовпчиковий (С. anomalum Waldst. et Kit – Stellaria viscida M. B.), на вогких піщаних і солончакуватих місцях, у подах півд. частини Степу.

Рогович Микола (1855–1913), лікар і гром. діяч, син Опанаса Р., доц. хірургії Київ. Ун-ту, згодом проф. хірургії Томського Ун-ту; пізніше лікар у Катеринославі й діяч тамошньої «Просвіти».

Рогович Опанас (1813–78), ботанік і палеонтолог, коз.-старшинського роду на Чернігівщині. 1837 закінчив Київ. Ун-т, з 1843 його адьюнкт, у 1853–68 проф. ботаніки, одночасно дир. Ботанічного саду ун-ту. Р. зібрав багатий колекційний матеріял (гербарій з 10 000 рослин, який подарував ун-тові), вивчав буровугільні відклади; подав перші ґрунтовні списки рослин Лісостепу і Полісся, описав ряд нових видів рослин, досліджував викопних риб, ссавців, птахів, морських їжаків. Р. збирав матеріяли до словника нар. назв рослин України з повір'ями й оповіданнями про них. Важливі праці: «Об ископаемых рыбах губерний Киевского учебного округа», випуск I (1860); «Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа» (1869) та ін.

О. Рогович

Рогові оркестри, поширені в 2 пол. 18 і на поч. 19 в. в Росії і на поміщицьких дворах на Україні, перев. з кріпаків. Р. о. складалися з рогів різної величини, кожний ріг міг видавати тільки один звук. Р. о. мали своє нотне письмо, в якому були позначені тільки ритмічні вартості. Виконання музики Р. о. вимагало великого фіз. зусилля, і проти практики Р. о. підносилися в Зах. Европі голоси протесту.

Рогоза Олександер (1869–1919), ген.-поручник рос. армії родом з Київщини, командир корпусу перед першою світовою війною, у 1915–17 – командувач 4 рос. армії; 1918 за Гетьманату військ. мін. в уряді Ф. Лизогуба. Убитий большевиками.

Роґуля Петро, іконописець й портретист 18 в. родом з Полтавщини. Учився у Т. *Павловського* в іконописній школі Києво-Печерської Лаври; ікони для собору Охтирського манастиря (1744), Покровської церкви с. Котельви (1749) та ін.

Роґульський Іван (1892–?), військ. діяч родом з Стрийщини. Від 1914 при УСС – хорунжий і командир відділу мінометів, 1916 в бою під Потуторами взятий у полон. У 1917–19 сотник, згодом полк. київ. Січ. Стрільців, командир 1 піхотного полку Січ. Стрільців та 1 дивізії Січ. Стрільців. Залишився 1920 на Україні, у 1930-их рр. заарештований і зліквідований.

Роґуцький Іван (1892–1952), політ.-гром. діяч, адвокат; оборонець у політ. процесах у Самборі й Львові, гол. Пов. Управи УСРП, філії т-ва «Просвіта» в Самборі; на еміґрації заступник гол. Т-ва Правників українців у ЗДА, помер у Нью-Йорку.

Роґуцький Микола (1883—1941), сел. діяч на Самбірщині, заступник гол. управи УСРП. посол до поль. сойму (1928-30), кількакратний політ. в'язень; замордований большевиками у самбірській тюрмі 26. 6. 1941.

Род, Рід, гол. бог давніх слов'ян, проти культу якого, як божества неба, володаря дощів і творця світу, що давав життя всьому живому, виступали автори церк. поученій 11 в. Культ Р. був пов'язаний з культом *рожаницъ.* Згідно з новими дослідами (Б. Рибаков) культ Р. прийшов на зміну культові Богині-Матері доби матріярхату й установився ще до виникнення дружинного культу *Перуна;* у зах. слов'ян Р. називався *Святовитом.*

Родакове (V—20), с. м. т. на Донбасі, Слов'яносербського р-ну Ворошиловградської обл. Зал. вузол. 10 500 меш. (1966). Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту. Засноване у 1880-их рр.

Родень (Родня), укріплений город на т. зв. Княжій Горі, недалеко від гирла Росі на півд. від Канева. Археологічні досліди датують початки цього города 7–8 в., але найвищого екон. і культ. розквіту Р. досяг у 11–12 в. Тоді він став не тільки фортецею проти нападів коче-

виків, але й важливим ремісничим та торг. осередком. Р. впав жертвою тат. погрому у 1240-их рр. і вже більше не був відбудований. Розкопи Р. провадили

Місто Родень (реконструкція Г. Мезенцевої)

серед ін. М. Біляшевський (1891) і у 1958–65 експедиція Київ. Ун-ту (Мезенцева Г «Древньоруське місто Родень», 1968).

Родзевич Сергій (1888—1942), укр. літературознавець і критик нар. у Лодзі. Закінчив Київ. Ун-т (1913) і викладав у сер. школах Києва, з 1935 р. проф. Київ. Ун-ту. Ст. і дослідження про зах.-евр. письм. (Р. Роллян, А. Франс, Л. Араґон), передмови до укр. перекладів світової клясики (В. Шекспір. Д. Дідро, Вольтер). Розвідки з шевченкознавства: «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка (1927), «Романтизм і реалізм у ранніх творах Шевченка» (1939).

Родзін Микола (* 1924), графік родом з Харківщини; серії офортів: «Індустріяльні мотиви» (1955), «Каховська ГЕС» (1956–57), «Дніпропетровське – місто чавуну, сталі і прокату» (1957), «Рідний Край» (1967) та ін.

Родзянки, коз.-старшинський (згодом дворянський) рід на Полтавщині й Катеринославщині 18–20 в., який походить від Василя Р. (1652–1732), сотн. хорольського

В. Родзянко (1652—1734)

С. Родзянко, полк. обозний

ського (1701–04) й миргородського полкового обозного (1723–34). Його син Степан Р. (1687–1736) і внуки Єремій і Іван Р. створили «династію» сотн. хорольських (1701–68). Згодом Степан і Єремій Р. були миргородськими полковими обозними (1735–36 і 1767–79). Їх нащадки зберегли свої маєтки й провідні позиції в укр. суспільстві Полтавщини до 20 в. Семе[н] Р. (1782–1808?), поет, був чл. «Дружеского Литературного Общества» (1801–04) [в] Москві. Аркадій Р. (1793–1846), чл. «Общества любителей словесности, наук [и] художеств» (1825), автор укр. і рос. віршів, близький до декабристів, був при[]ятелем Пушкіна, Державіна, С. Акс[а]кова й добрим знайомим Шевченка. Ві[н] та його брати були широко відомі з сво[є]го укр. патріотизму й ворожости до ро[с.] політики на Україні. Валеріян Р. (1846[–]1904) був у 1860-их рр. чл. Укр. («малоросійської») Громади в Москві. Сергі[й] Р. (* 1866) був комісаром Центр. Ради на Холмщині у 1917–18 (зберіг свою посаду й за Гетьманату 1918). Р. були споріднені з Лесевичами, Ломиковськими[,] Оболонськими, Остроградськими й Старицькими (нащадками Р. були письм. Михайло Старицький і Людмила Ста[]рицька-Черняхівська).

У кін. 18 в. одна галузь Р. переселилася на Катеринославщину, де здобул[а] великі маєтки в Новомосковському пов[.] До цієї галузі належав серед ін. Михайло Р., гол. III і IV Держ. Думи (див.). О.О.

Родзянко Михайло (1859—1924), великий дідич і гром. діяч Катеринославщини. Був Новомосковським маршалом дворянства (1886–96), гол. Катеринославської Губ. Земської Управи (1900–06), чл. Держ. Ради (1906–07). Депутат III і IV Держ. Думи від Катеринославщини (1907–17) і гол. Думи (1911–17). Один [з] лідерів партії «октябристів», ставивс[я] неґативно до укр. нац. питання. Прихильник конституційної монархії англ[.] типу. Р. був зв'язаний з рос. опозиційними колами, які під час першої світово[ї] війни боролися проти Распутіна й готували «революцію згори». У лютому (березень за н. ст.) очолив Тимчасовий Комітет членів Держ. Думи, у руки яко[го] Микола II передав верховну владу. Ци[м] скінчилася політ. кар'єра Р., який, піс[ля] короткого перебування при Добровольчі[й] армії Денікіна, еміґрував 1920 до Юґославії, де й помер. Автор спогадів «Кру[]шение империи» (І вид. 1924, II — 1929)

Родильний будинок, лікувально-профі[]лактичний заклад в УССР у системі Мін-ва Охорони Здоров'я, який подає акушерську та гінекологічну допомогу вагітним, роділлям, породіллям і мед. новонародженим дітям. Р. б. по м. мають акушерський і гінекологічний стаціонар та жін. консультацію. У 1969 в УССР було 45 700 ліжок для рододопомоги (у 1961 — 49 820, у тому ч. на селах бл. 16 000). В УССР працює 7 530 акушерів-

інекологів та понад 50 000 акушерок, з них на с. 625 лікарів і 17 000 акушерок (1969).

«Родимый Листокъ», літ.-наук. двотижневик, виходив у Чернівцях 1879–82 рр.; видавець і ред. о. М. *Огоновськкий.* В «Р. Л.» поряд москвофілів (що писали язичієм) друкувалися твори (з елементами фонетичними) народовців. У «Р. Л.» співробітничали: Я. Головацький, М. Устиянович, І. Онишкевич, І. Воробкевич, В. Залозецький, Г. Купчанко, О. Попович, Ю. Федькович, М. Шашкевич та ін.

Родинне право, ділянка права, що встановлює порядок і умови одруження та припинення шлюбу, а також реґулює особисті й майнові відносини, які виникають в родині між подружжям, батьками й дітьми та ін. чл. родини.

В дохрист. часи формами індивідуального шлюбу, як основного інституту Р. п., були викрадання, купівля й приведення жінки. Впровадження християнства вплинуло на поступове встановлення одноженства як панівного принципу Р. п. Згідно з прийнятими у княжі часи візант. законами, договірний елемент шлюбного акту переважав над розумінням шлюбу як церк. таїнства. *«Руська Правда»* містить низку постанов про інститут опіки, але окремо Р. п. не обговорює.

Р. п. розроблене значно ширше у *Лит. Статуті.* Принцип одноженства закріпився, шлюб став одночасно і договором і таїнством. Вільне волевиявлення сторін стало умовою дійсности шлюбу. Встановлено мінімальний вік подружжя. Духовний суд вирішував справи розлучення.

Гетьманщина не впровадила змін у системі Р. п. Лит. Статуту. Зате поширення на укр. землі «Своду законов» підпорядкувало родинні справи повністю церк. судівництву з помітною нерівноправністю жінок. На укр. землях під Австрією був чинний австр. цивільний кодекс 1811 р. з системою конфесійного Р. п. й тим самим неможливістю розлучень між кат. подружжями (докладніше про історію Р. п. див. ЕУ 1, стор. 654–55, 657–59 і 678–79).

У роки нац. державности України (1917–20), діяло давнє родинне законодавство. Зате одночасно з встановленням сов. влади на Україні скасовано царське Р. п., а видано 20. 2. 1919 Совнаркомом УССР декрети: «Про громадянський шлюб і про ведення книг записів акту громадянського стану», «Про розлуку» та «Про організацію відділів ЗАГС». Ці декрети, як також впроваджений у 1926 новий *«Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР»*, були гострою реакцією проти царського законодавства й означали повне зрівняння прав чоловіка й жінки, виключення впливу церкви на родину, відсутність різниці між шлюбністю й нешлюбністю дітей, дуже легку розривність подружжя. На відміну від рос. кодексу Р. п., укр. прийняв лише реєстрацію подружжя в органах ЗАГС безспірним, до спростування судом, доказом наявности одруження. Єдиною правною формою стала згідна заява обох сторін і реєстрація цієї заяви в ЗАГС. Згідно з вимогами кодексу 1926, мінімальний шлюбний вік встановлено для чоловіка 18 р. і для жінки 16 р. Одружуватися не могли особи, вже в даний момент одружені, визнані за слабоумних або душевнохворих, споріднені по прямій лінії, а також повнорідні й неповнорідні брати і сестри. У 1947–53 шлюби між громадянами СССР і чужинцями були заборонені.

Необмежена свобода шлюбних розлучень позасудовим порядком, навіть на бажання лише однієї сторони, тривала до 1936. Тоді введено виклик обох сторін до органів ЗАГС, проґресивну оплату від розлучень і відмітку в пашпорті. Обов'язок аліментації непрацездатного, розлученого дружини (жінки або чоловіка) був часово обмежений до одного року. Для зміцнення родин і збільшення приросту населення, знищеного другою світовою війною, декрет від 8. 7. 1944 значно обмежив свободу розлучень. Були встановлені високі суд. оплати й оголошення в пресі про намір розлучитися. Нижчий суд намагався примирити сторони, а вищий — розглядав підставність причин розлучення і приймав рішення. Союзний декрет 1965 послабив ці умови, скасувавши вимогу оголошення в пресі, як також обов'язковий перегляд справи розлучення вищим судом.

До 1944 батько дитини, народженої в шлюбі й поза шлюбом, був обов'язаний утримувати дитину. Допускалися позви встановлення батьківства. Декрет від 8. 7. 1944 заборонив такі позви й наклав на державу обов'язок утримувати дітей, народжених поза шлюбом.

З 1. 10. 1968 діють «Основи законодавства Союзу РСР і союзних респ. про шлюб і родину», а з 1. 1. 1970 увійшов у силу виданий на їх основі «Кодекс про шлюб та сім'ю Укр. РСР» від 20. 6. 1969. Завданням кодексу є «дальше зміцнення радянської сім'ї, яка ґрунтується на принципах ком. моралі» (ст. 1). Права і обов'язки подружжя дає лише шлюб, укладений у держ. органах ЗАГС. Для укладення шлюбу потрібна взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку: 18 р. для чоловіків і 17 для жінок. Кожний з подружжя користується в родині рівними правами і

має рівні обов'язки. Майно, нажите подружжям за час шлюбу, є спільною власністю.

Новий кодекс допускає розлучення в органах ЗАГС при взаємній згоді, коли нема неповнолітніх дітей. У ін. випадках суд розлучає подружжя у разі встановлення, що далі спільне життя і збереження родини стали неможливими. Чоловік не має права без згоди дружини розпочинати справу про розірвання шлюбу під час вагітности дружини і впродовж року по народженні дитини. Щоб уникнути необдуманих подруж, укладання шлюбу відбувається через місяць після подачі бажаючими одружитися заяви в ЗАГС. Цей реченець може бути в окремих випадках скорочений. Розлучений дружина має право на аліменти тільки у випадку непрацездатности (з деякими винятками). Походження дитини від батьків, які не є подружжям, встановлюється заявою батьків дитини в органи ЗАГС. Допускається суд. встановлення батьківства дитини, народженої від батьків, які не є подружжям. Є можливе позбавлення батьківських прав суд. порядком. Батьки зобов'язані утримувати неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх. Існує також обов'язок дітей утримувати непрацездатних батьків. Щоб відтяжити державу, існують аліментні обов'язки ін. чл. родини та родичів.

Усиновлення допускається лише щодо неповнолітніх дітей та в їх інтересах. Для виховання неповнолітніх дітей, які через смерть батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків чи з ін. причин лишилися без їхнього піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей встановлюється опіка і піклування. Опіка і піклування визначаються не судом, а виконавчим комітетом районової (міської), сіль. або селищної ради депутатів трудящих.

Одруження сов. громадян з чужинцями не веде до зміни громадянства. Коли шлюби між сов. громадянами й шлюби сов. громадян з чужинцями укладені поза межами СССР з додержанням форми шлюбу, встановленої законом місця укладення, вони визнаються дійсними в Укр. ССР, якщо до визнання нема перешкод, передбачених в укр. родинному кодексі (взаємна згода, шлюбний вік, одноженство, дозволений ступінь спорідження, стан здоров'я).

Література: Бошко В. Родинне подружнє право. X. 1929; Бошко В. Очерки советского семейного права. К. 1952; Свердлов Г. Советское семейное право. М. 1958; Матвеев Г. История семейно-брачного законодательства Укр. ССР. К. 1960; Bilinsky A. Das sowjetische Eherecht. Герреналь6 1961; Новое в законодательстве о браке и семье. М. 1970

Ю. Фединський

Родинно-побутові пісні, див. *Лірично-побутові пісні.*

Родинське (V—18), м. на Донбасі, підпорядковане Красноармійській міськраді Донецької обл.: 16 400 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти. Засноване 1952 р.

Родін Микола (* 1919), київ. графік; серії рисунків і офортів: «Седнів. Липа Т. Г. Шевченка» (1961), «На березі Дніпра», «Трипільська трагедія» (1961).

Родіонов Петро (* 1896), фармаколог родом з Київщини, у 1932–41 і 1945–55 проф. Київ. Стоматологічного Ін-ту. Праці Р. присвячені питанням фармакології та токсикології, зокрема хемотерапії пістряка.

Родіонов Сергій (1898—1961), петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), родом з м. Загорська (Моск. обл.). У 1931–35 – дир. Криворізької геологорозвідувальної бази і одночасно керівник катедри геології Криворізького Гірничорудного Ін-ту; з 1935 працював у Києві в Укр. Геол. Управлінні, з 1938 – в Ін-ті Геол. Наук АН УРСР. Опублікував бл. 100 наук. праць; гол. з них присвячені вивченню Укр. Кристалічного Масиву і залізорудним родовищам України.

Родовик лікарський (Sanguisorba officinalis L.), багаторічна зілляста рослина з родини розоцвітих, з непарнопірчастими листками, заввишки до 1 м, квітки темночервоні. Росте по заплавних луках, лучних степах, узліссях, берегах річок. Кореневище містить 12–13% чинбарських речовин; крім того, має етерову олію, крохмаль, щавелево-кислий кальцій, вітамін С. Його використовують у медицині як в'яжучий і кровоспинний засіб при внутр. кровотечах. З рослини виготовляють також препарат санальбін, який є бактерицидним і вживається проти шлункових хвороб.

Рододендрон, див. *Бердулян.*

Родопоміч, система орг-ції мед. допомоги вагітним, роділлям і породіллям. Р. відома з давніх часів, перші відомості про неї знаходимо у літ. джерелах стародавнього Єгипту, Індії, Китаю, Юдеї та ін. за 3 000–1 000 до Хр. Досить багато порад щодо Р. є у староукр. літературі: «Ізборниках Святослава», «Фізіологу», «Пчелі», у літописах, лікувальниках, травниках, вертоградах, а особливо у праці княгині Євпраксії-Зої (12 в.). До розвитку наук. *акушерства* на Україні у другій пол. 18 в. допомогу при пологах подавали лише баби-повитухи, що на практиці вивчалися від ін. обізнаних жінок. Перші акушерські клініки при ун-тах України були відкриті у Харкові (1829) та Києві (1844). У 1880-их рр. по великих м. України були засновані пологові будинки, акушерські школи, зросла мережа пологових ліжок у лікарнях

у 1913 р — 1 221 ліжко), досить добре розвинулася наук. праця у галузі Р. Однак лікарська Р. здійснювалася лише на 5–30% всіх пологів (у 1913: Київ — 29,3, Харківська губ. 6,9, Херсонська — 6,4, Полтавська — 3,5, Катеринославська — 2,7). Значно розвинулося Р. у 1920–30-их рр., ч. пологових ліжок збільшилося в УССР до 39 000 у 1948 р. і 44 709 у 1971. Тепер стаціонарною Р. охоплено 99,5% людности (на с. перев. через примітивні колгоспні будинки, що їх обслуговують акушерки). Смертність роділь та породіль становить ледве 0,05%, новонароджених дітей — 0,7%, мертвонароджених 1,4%.

Видатні акушери-гінекологи: Г. *Писемський*, О. Крупський, К. Жмакін, Л. *Мельник*, В. Хатунцев, А. *Ніколаєв*, Н. Панченко, О. *Лур'є*, О. *Ольшанецький* та ін. На Україні вперше опрацьовано і запроваджено в життя психо-профілактичну методу провадження пологів (К. *Платонов*, І. Вельвівський, А. Ніколаєв).

На Україні нині працює 4 ін-ти охорони материнства та дитинства (Київ, Харків, Львів, Мукачів), а при всіх мед. (17) та ін-тах для удосконалення лікарів (3) працюють катедри акушерства і гінекології. Укр. Т-во Акушерів і Гінекологів об'єднує 3 000 осіб, виходить ж. «Педіятрія, Акушерство та Гінекологія». Див. також *Акушерство*.

Література: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Ногіна О. Охорона здоров'я жінок і дітей в СРСР. К. 1955; Щукін А. Колгоспний родильний будинок. К. 1955; Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970.

В. Плющ

Рожа, див. *Алтей*.

Рожавська Юдит (* 1923), композитор родом з Києва, де закінчила консерваторію. Опера «Казка про загублений час» (1968); балет «Королівство кривих дзеркал» (1955), оркестрова поема «Дніпро», кантата «Моя радянська Україна» (на слова М. Стельмаха); фортепіяновий концерт з оркестрою; для фортепіяна — сонатіна, 10 п'єс і 3 п'єси; численні сольоспіви на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Дж. Байрона, П. Тичини, М. Рильського; три цикли пісень для дітей на слова сов. поетів. Музика до радіо- і телепересилань та фільмів.

Ю. Рожавська

Рожалин Кузьма (1730–86), лікар родом з Ромна, у 1758 закінчив Києво-Могилянську Академію, у 1760 — Медико-Хірурґічну Школу при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, потім військ. лікар. У 1761–67 студіював за кордоном, у 1765 у Лейденському Ун-ті захистив докторську дисертацію «De scorbuto». Викладав у обох петербурзьких медико-хірургічних школах, у 1776–78 був керівником Єлисаветградського шпиталю. Р. був у дружніх стосунках з Й. В. Ґете та з низкою нім. учених.

Рожанківський Володимир (1906–73), мистецтвознавець, син Теодора Р.; автор монографії «Укр. художнє скло» (1959) та ін. Згинув у катастрофі на Україні.

Рожанковський Теодор (1875–1970), політ. і військ. діяч родом з Сокаля. До 1914 суддя й організатор нар. життя Турчанщини, її посол до гал. сойму (з 1913) від укр. Нац.-Дем. Партії; чл. Бойової Управи і перший комендант Леґіону УСС (у серпні 1914), від жовтня 1914 до листопада 1918 комендант і заступник коменданта Коша УСС; згодом отаман Укр. Гал. Армії і комендант Військ. Округи Станиславів (1918–19), чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР, військ. аташе місії УНР у Празі (1919–20); за Польщі — адвокат у Львові. Помер у ЗДА.

Т. Рожанковський

Рожанський Гнат (1844–83), гр.-кат. свящ. гал. гром. діяч у Калущині. Навчаючися у духовній семінарії, був ініціятором і ред. (разом з О. *Барвінським* і Г. Боднаром) першого вид. творів Т. Шевченка в Галичині п. н. «Поезиї Тараса Шевченка», (I–II, 1867–69). Листування з Ю. Федьковичем, І. Франком та ін.

Рожанський Дмитро (1882—1936), фізик родом з Києва, чл.-кор.. АН СССР (з 1933); у 1911–21 проф. Харківського Ун-ту. Основні праці стосуються електричних розрядів та радіофізики.

Рожанський Любомир (1872—1925), син Гната, гром. діяч і економіст, дир. Укр. Зем. Банку Гіпотечного у Львові (1910–25), один з засновників укр. *Нац. Дем. Партії;* ст. про еміґрацію, парцеляцію, зем. реформу тощо, під псевд. Л. Селянський і Л. Суходольський.

Рождественський Всеволод (* 1918), композитор родом з Полтави, учився у Харківській (в клясі С. Богатирьова) і Київ. (у клясі Л. Ревуцького) консерваторіях. З 1945 р. дириґент Київ. Драматичного Театру ім. І. Франка. Гол. твори — муз. комедії («Пісня про щиру любов»,

«Сонячним шляхом», «За двома зайцями» за комедією М. Старицького, «Черевички» за М. Гоголем та ін.). Крім того, концерт для скрипки з оркестрою, два струнні квартети (другий 1965 — пам'яті Т. Шевченка), сольоспіви, хорові твори.

В. Рождественський

Рождественський Микола (1878–1952), хемік родом з Новочеркаського. Проф. Донецького Індустріяльного (тепер Політехн.) Ін-ту (з 1922). Праці присвячені органічній хемії і методиці викладання хемії.

Рожевий гірчак звичайний [Acroptilon picris (Pall.) C.A.M. = A. repens (Гроссгейм) = Centaurea repens L.], багаторічна рослина з родини кошикоцвітих, з тонким повзучим кореневищем, поширена в півд. Україні. Росте на солончакових луках, у степах і як шкідливий бур'ян на полях, особливо на ущільнених ґрунтах.

Рожевий шпак (Pastor roseus L.), птах родини шпакових ряду горобцеподібних; довж. тіла 21-24 см, вага 65-90 г. На Україні зустрічається гол. ч. у півд.-сх. р-нах степ. зони, на півд. Полтавщині, в Криму. Гніздиться колоніями на скелях, у норах по кручах та ярах, зрідка у будівлях. Корисний птах — знищує сарану і прямокрилих.

Рожественський Борис (1874–1943), вчений аґроном родом з м. Пермі, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1935). Працював на Іванівській дослідній станції (1902–07), в Укр. Н.-Д. Ін-ті Рослинництва (Харків) і Харківському С.-Г. Ін-ті (1931–41; з 1934 — проф.). У 1909 організував Харківську селекційну станцію, якою керував упродовж 18 рр. Праці з питань угноєння, методики дослідної праці тощо.

Рожище (III—6), с. м. т. на зах. Волині, над р. Стиром, р. ц. Волинської обл.; 9 300 меш. (1966). Ремонтний, плодоконсервний і маслоробний зав., прядильно-ткацький, мебльова фабрика; зооветер. технікум. Вперше згадане 1377.

Рожнітів, Рожнятів (V—5), с. м. т. б. підніжжя Ґорґанів, поблизу р. Лімниці; р. ц. Івано-Франківської обл.; 3 100 меш. (1970). Ліс. пром-сть, замок з 13 в. Р. відомий з 12 в.

Рожок Григорій (1899—1944), оперовий співак, драматичний тенор, співав у Київ. та Дніпропетровській операх (1930—41); Радамес («Аїда» Дж. Верді), Хозе («Кармен» Ж. Бізе), Герман («Винова краля» П. Чайковського). Помер у Німеччині.

Рожок Степан (* 1917), маляр і мистецтвознавець родом з Калущини на Зах. Україні. Вчився в Академії Мистецтв у Мюнхені і в Пенсільванській Мист. Академії у Філядельфії (1952–57), учасник її виставок й ОМУА. Ст. на мист. теми.

Розанов Гавриїл, у світі Василій (1781–1856), архиеп. катеринославський, пізніше херсонський, дослідник історії Півд. України і Запоріжжя. Крім ін. праць, опублікував розвідку про запор. Самарський манастир (1838), «Хронологическое и историческое описание церквей Херсонской епархии» (у «Чтениях Одесского Общества Истории и Древностей», т. II, 1848) та Очерк повествования о Новороссийском крае...» (там же, т. III і V, 1857). Видав «Спогади запорожця Микити Коржа» (1842).

«Розбудова Держави», бюлетень-квартальник, орган студентської націоналістичної орг-ції *«Заграво»*, виходив з 1949 у Мюнхені (на циклостилі), з 1951 друком у Монтреалі, з 1954 у Клівленді і 1955–57 у Денвері (ЗДА); ред. М. Антонович (1949–54), пізніше Б. Винар. Спочатку ідеологічний ж. студентів групи полк. А. Мельника, згодом — державницької думки, присвячений актуальним питанням. У «Р. Д.» співпрацювали фахівці різних ділянок українїстики і совєтознавства.

«Розбудова Нації», ідеологічний орган Проводу Укр. Націоналістів, заснований у січні 1928. «Р.Н.» виходила у Празі, спершу як місячник, з 1931 — двомісячник. Видавець М. *Сціборський*, гол. ред. В. *Мартинець*. Крім них, в «Р.Н.» активно співпрацювали: Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, О. Грицай, М. Капустянський, Є. Коновалець, З. Кузеля, М. Кушнір, П. Макаренко, О. Мицюк, М. Омелянович-Павленко, Є. Онацький і багато ін., у тому ч. і чужинці. Видавана леґально в Чехо-Словаччині, «Р.Н.» була кольпортована нелеґально в Польщі й Румунії. Перестала виходити восени 1934, разом з органом УВУ *«Сурма»*, у зв'язку з поліційними репресіями в Чехо-Словаччині й Німеччині після атентату ОУН на мін. Перацького у Варшаві.

«Розвага», тижневик полонених українців рос. армії у таборі в Фрайштадті (Австрія) у 1915–18 рр.; вийшло 134 чч.

Розвадовський Вячеслав (1878—1943), маляр і педагог, родом з Одеси; закінчив Одеську мист. школу і Петербурзьку Академію Мистецтв (у А. *Куїнджі*). У 1904–06 організував перші укр. пересувні мист. виставки по Херсонській, Полтавській, Харківській, Чернігівській, Київ. і Подільській губ., з каталогом укр. мовою («Опис картин нар. виставки»). У 1905 заснував у Кам'янці Подільському мист. школу (з укр. мовою

навчання) й інтернатом при ній для сел. дітей; 1912 засланий до Туркестану, де працював педагогом і досліджував нар. мистецтво; там і помер. Мист. спадщина Р. — пейзажі й жанрові картини («Гуцулка», «Гопак», «Жнива», «У Бескидах», «Над Дніпром» та ін.).

Розвадовський Тадей (1866–1928), поль. генерал, 1918–19 командувач протиукр. фронту.

Розвадовський (Rozwadowski) Ян Міхал (1867–1935), видатний поль. мовознавець, індоевропеїст і славіст молодограматичного напряму, проф. Краківського Ун-ту (з 1904), чл. (1925–28 през.) Поль. АН, співзасновник та співред. ж. «Rocznik sławistyczny» (з 1908) та «Język polski» (з 1913). Праці з слов. мовознавства, в тому ч. й про півд.-білор. й поліські дифтонги та про слов. назви річок (зокрема й півн.-зах. України) як джерело для визначення прабатьківщини слов'ян. Бібліографія праць у «Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski» 1, 1927, Кр. і «Wybór pism», 1-3, В. 1959–61.

Розгін Іван (1897—1972), біолог-патолог родом з с. Куманова на Поділлі; 1928–32 керівник катедри заг. і експериментальної патології Всеукр. Ін-ту Експериментальної Ветеринарії у Харкові, 1932–41 проф. патології і гігієни с.-г. ін-тів Дніпропетровського і Білої Церкви; у 1930–41 співпрацював у Ін-ті Експериментальної Біології і Патології ім. О. Богомольця у Києві. На еміґрації в Німеччині (проф. УВУ, Укр. Техн. Госп. Ін-ту та Правос. Богословської Академії) і ЗДА (наук. співр. Ін-ту для дослідження пістряків); д. чл. НТШ і УВАН. Бл. 80 наук. праць з біології, патології, онкології та ветер. медицини; підручники з тваринництва і ветеринарії для сер. і вищих шкіл. Гол. праці: «Обмін речовин у тварин при лихих новотворах» (1930), «Роля бактеріофага у варіябільності віруса і вакцин B. anthracis» (1937), «Матеріяли до вивчення резистентності організму до пістряків» (1953), «Тваринництво України» (1969–71) та ін.

І. Розгін

Розділ (IV—5), с. м. т. на півд.-зах. Опіллі, Миколаївського р-ну Львівської обл., 6 500 меш. (1965), Швейна фабрика, пивоварний зав. Р. заснований 1571.

Роздільна (VII—11), м. у зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.; 16 200 меш. (1967). Заснована у 1870-их рр. у зв'язку з прокладенням залізниці, з 1890-их рр. значний зал. вузол. Хлібний, маслоробний, винорóбний зав., пром. і харч. комбінати.

Роздільський Богдан (* 1916), лікар-невропатолог родом з Лемківщини. Студії у Познані, Львові та в Монтреалі і в Саскачеванському Ун-ті, у якому працює як проф. з 1962 (його звич. проф. з 1973), д. чл. НТШ. Публікації (перев. англ. мовою) з патології нервової системи, вроджених дефектів мозку, інфекційних та деґенеративних процесів нервової системи, особливо екстрапірамідальної; експериментальні праці з ділянки проникности кровоносних судин мозку, у яких застосував вперше методу авторадіографії. Р. досліджував питання токсичности жовчового барвника білірубіни на нервову систему новонароджених, т. зв. ядерної жовтяниці (Kernicterus).

Роздольне (до 1944 — Ак-Шеїх; VIII—14), с. м. т. на Крим. низовині, Чорноморського р-ну Крим. обл.; 4 100 меш. (1966). Засноване 1875–78 рр.

Роздольський Данило (1875–1902), гр.-кат. свящ. в Галичині, композитор церк. творів, музика до слів Т. Шевченка «Сонце заходить».

Роздольський Осип (1872—1945), брат Данила, етнограф, клясичний філолог і перекладач родом з Збаражчини (Галичина), д. чл. НТШ (з 1930). Працював учителем у гімназіях Коломиї, Перемишля і Львова.

Р. — збирач і дослідник укр. нар. музики, записав у 1900–36 рр. 3 000 нар. пісень з мелодіями. Співпрацював з І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Колессою, С. Людкевичем. Зібрані ним матеріяли були опубліковані в «Етногр. Збірнику» НТШ: «Гал.-руські нар. казки» (1895, 1899), «Гал. нар. новелі» (1900) та «Гал.-руські нар. мелодії» у 2 тт., 1906, 1907). Перекладач «Евтифрона» Платона (1906) й ін. творів грец. літератури укр. мовою, як також новель й оп. В. Стефаника, Л. Мартовича, С. Васильченка і драм Лесі Українки нім. і поль. мовами.

О. Роздольський

Роздольський Роман (1898–1967), марксолог та екон. історик, син Осипа, нар. у Львові. Студіював у Празі й Відні, 1921–22 ред. ж. «Наш Стяг» (псевд. Прокопович) та перший гол. Тимчасового ЦК Компартії Сх. Галичини; був одним з засновників і керівників *КПЗУ*, але з 1926 від партійної діяльности відійшов.

У 1927–31, перебуваючи у Відні, був наук. співр. Моск. Ін-ту Марксизму-Ленінізму (вивчав марксистські першоджерела під керівництвом Д. Рязанова й І. Рубіна), після його розгрому вивчав віденські архіви стосовно нар. госп-ва Галичини та всієї Австр. Імперії 18 в. У 1934–39 перебував у Львові, пізніше в Кракові, 1942–45 — в'язень нім. концтаборів, з 1945 — в Детройті. Автор монографій: «Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II» (1961), «Stosunki poddańcze w dawnej Galicji» (1962, 2 тт.), «Friedrich Engels und das Problem der Geschichtlosen Völker» (1964; перше історіографічне дослідження марксистських поглядів на питання національностей), «Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital"» (1968–69, 2 тт., два наклади) та багато ст. Праці Р. стосуються походження й розвитку теорій Маркса-Енґельса, соц.-екон. історії, суспільних і рев. рухів та ідей у Сх. Европі 18–19 в., у тому ч. й на Україні. В сучасній зах.-евр. наук. літературі Р. визнають за знавця Марксової теорії і одного з представників неомарксизму, бо він цілком по-новому тлумачив «Капітал» Маркса.

Р. Роздольський

Роздольський гірничо-хемічний комбінат, див. *Новий Роздол.*

Роздори (V—16), с. м. т. Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., положене над р. Нижньою Терсою (сточище Дніпра); 4 800 меш. (1966). Керамічний зав. Р. засновані 1778 р.

Розе Федір (* 1902), невропатолог, проф. (з 1964) Дніпропетровського Мед. Ін-ту. Автор бл. 80 наук. праць перев. в галузі ревматичних захворювань нервової системи.

Розенбаум Соломон (1885–1941), маляр, нар. в Полтаві, учився в Одеському Художньому Училищі і Петербурзькій Академії Мистецтв; чл. АХЧУ. «Околиці Полтави» (1926), «На Дніпрельстані» (1928), «Зимовий день», «Лісова поляна», «Над Дніпром», «Зима», «Осика» (1936) та ін.

Розенберґ Альфред (1893—1946), нім. націонал-соц. політик і ідеолог родом з Естонії: близький співр. А. *Гітлера*, мав вплив на його концепцію здобути для німців «життєвий простір» на Сх. Европи. З липня 1941 мін. Сх. Окупованих Територій, які охоплювали також *Райхскомісаріят України.* Проєкт Р. розчленувати Сов. Союз був прийнятий Гітлером, натомість відкинутий плян здобути симпатії для Німеччини нерос. народів шляхом тимчасового створення їхніх нац. держав і збройних сил. На адміністрацію Сх. Р. не мав великого впливу, його намагання послабити винищувальну політику Гітлера, *Гімлера* і свого підвладного райхскомісара України Е. *Коха* залишилися безуспішними. Р. був засуджений Нюрнберзьким Трибуналом у процесі «гол. воєнних злочинців» на кару смерти.

Розенберґ-Чорній Людвик († 1940), політ. діяч жид. роду, вихованець укр. гімназії в Рогатині. 1914—16 — у Леґіоні УСС; 1916—17 — у рос. полоні, згодом сотник СС. Після повернення до Галичини був чл. УВО, пізніше став діячем КПЗУ. Після больш. окупації Галичини розстріляний.

Розенко Петро (* 1907), інж. вугільної пром-сти родом з Донбасу. У 1937–50 працював в урядовому апараті паливної пром-сти в Москві, у 1950–54 — керівник вугільних підприємств на Донбасі, 1954–57 — заступник гол. Ради Мін. УРСР, 1957–59 — перший заступник гол. Держпляну УРСР і мін. УРСР; 1959–63 та з 1967 гол. Держпляну УРСР. Ст. в пресі та екон. журн. з питань плянування нар. госп-ва. Після централізації управління 1965 виступав за збереження прав Держпляну УРСР та за територіяльне плянування.

Розенштейн Яків, віольончеліст, проф. Харківської Консерваторії, дириґент опери і симфонічної оркестри при радіостанції у Харкові (1920-і до пол. 1930-их рр.) і Київ. опери (1935–41). Під його керівництвом відбулися перші виконання численних оркестрових творів тогочасних молодих композиторів, зокрема К. Данькевича («Лілея» 1940) та ін.

Розівка (VI—17), с. м. т. на Приозівській височині, Куйбишевського р-ну Запор. обл.; 6 000 меш. (1966). Маслоробний і по переробці етерних культур зав., цегельня, пром. і харч. комбінати. Р. заснована в сер. 19 в.

Розкольники, див. *Старообрядці.*

Розлучення, розлука, розв'язання законного шлюбу у встановленому законом порядку за життя обох дружин. Див. *Родинне право.*

Кількість зареєстрованих розлук в УССР така:

Роки	На 1 000 осіб населення	На 100 зареєстрованих шлюбів
1925—29	1,9	17
1950	0,3	3
1960	1,2	11
1965	1,7	19
1971	2,9	27

Рознійчук Іван (1910–45?), закарп. сатирик, відомий під псевд. Марка Бараболі, за фахом учитель. У 1928–35 часто виступав із гумористичними нарисами і гострою сатирою у періодичних вид. Закарпаття на суспільно-політ. і культ. теми. Вибрані праці видані в зб. «З-під їдкого пера Марка Бараболі» (1941) та «Тутешняцька губернія» (1970).

Розов Володимир (1876—1940), філолог, викладач Київ. Ун-ту і Ніженського Іст.-Філол. Ін-ту, 1919 р. еміґрував до Юґославії, де й помер; працював викладачем рос. мови в ун-тах у Скоп'ї й Заґребі; підготував до друку укр. грамоти 14–15 вв. (надруковані як вид. Рос. АН з рос. примітками 1917 р., у формі кн. вийшли 1928 р. у вид. УАН; «Укр. грамоти, І: 14 в. і перша пол. 15 в.»); автор ст. про мову цих грамот і про вивчення історії укр. мови (ЗНТШ, 77-78, 1907) та ін. У рукописній спадщині Р. залишилися топо- й антропонімічний іст.-геогр. показник до його зб. грамот і праці з історії укр. та рос. мови й культури (архів у Ін-ті Мовознавства в Києві).

Розрив-трава (Impatiens L.), рід зіллястих рослин, з черговими листками, з родини бальзамінуватих. На Україні 3 дикорстучі однорічні види: Р.-т. звичайна (I. noli-tangere L. = I. noli-metangere Crantz), росте на вогких місцях в ярах, по берегах річок у лісах і на болотах – на Поліссі, в Лісостепу й у Карпатах; Р.-т. дрібноквіткова (I. parviflora DC.), заносна рослина, яка з ботан. садів поширюється по тінистих вогких місцях; Р.-т. Ройля (I. Roylei Walp.), яку культивують по садах. По садах також розводиться як декоративна Р.-т. бальзамін (I. balsamina L.), квітки білі, рожеві або пурпурові, іноді строкаті.

«Розсвіт», тижневик (1916), згодом двотижневик полонених українців, вояків рос. армії у таборі в *Раштаті* (Німеччина) у 1916–18 рр.; ред. В. *Сімович*, Г. Петренко, П. Мороз.

Розсипне (V—19), с. м. т. на Донбасі, підпорядковане Торезькій міськраді (Донецька обл.), 7 200 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти. Р. заснозане 1900 р.

Розсудов-Кулябко Василь (1863–1930), актор героїчного пляну З 1885 р. у трупі М. Старицького, потім у трупах М. Кропивницького (як режисер), у Т-ві братів Тобілевичів, О. Суслова, М. Васильєва-Святошенка; останні роки в Театрі ім. Т. Шевченка в Дніпропетровському. Виконував партії: Івана в прем'єрі «Катерини» М. Аркаса, Богдана Хмельницького і Бурлаки в одноіменних п'єсах М. Старицького і І. Карпенка-Карого.

Розточчя, звужене горбисте пасмо 15—20 км завширшки і до 400 м заввишки, яке простягається у напрямі зі Львова на півд. сході до Томашова, Щебрешина і Красніка на півн. зах. Над прилеглими рівнинами – *Надсянською низовиною* на півд. зах. і *Надбужанською котловиною* на півн. сх. Р. підноситься на 100-150 м; на півн. зах. воно з'єднується з Холмською і Люблінською височинами. Р. становить собою несиметричну антикліналю, складену з крейдових і дол. міоценових відкладів, вкритих льодовико-

Краєвид Розточчя в околиці Щебрешина

вими шарами і лесом; його межі з Надсянською низовиною і Надбужанською котловиною покриваються з лінією скидів. Півд.-зах. схили Р. порівняно прямолінійні, східчасті; півн.-сх. більше розчленовані з останцевими горбами. Води з зах. схилів Р. спливають до Сяну його притоками: Шклом, Вишнею, Любачівкою і Танвою, з сх. – до Вепра і Бугу річками Полтвою, Ратою, Солокією і Гучвою; на півдні Верешиця пливе до Дністра, так що через півд. Р. проходить евр. вододіл між Чорним і Балтицьким морями. Долини рік широкі, перев. забагнені, творять подекуди стави (напр., у долині Верешиці); вони втинаються на 50-70 м, і тому Р. має краєвид мальовничого ерозійного низькогір'я. У місцях нагромадження лесу поширені яруги і балки, у нагромадженнях пісків – еолові форми («львівська Сагара»). Переважають ґрунти світло-сірі та сірі ліс., у зниженнях – дерново-підзолисті, місцями дерново-глейові.

Р. являє собою кліматичне, фльористичне і фавністичне пограниччя. Воно є перешкодою зах. і півн.-зах. вітрам, що приносять вологість; атмосферичних опадів тут багато (понад 700 мм), що спричинює велике нагромадження ґрунтових вод на півд. зах. На Р. трапляються представники фльори і фавни Поділля, Полісся, Карпат і заг.-евр. Тут проходять межі суцільного поширення ялиці, смереки, бука й модрини. Ліси — мішані (бук, ялиця, дуб), на піщаних масивах соснові бори. Ліс становить 40%, орна земля 30% всієї площі. Оселі й шляхи положені здовж Р.; більші м. розташовані там, де перехід через Р. легкий: *Львів*, на півн. зах. *Жовква* (Нестерів), *Рава Руська, Белзець, Томашів* й ін.; на півд. зах.- Івано Франкове, *Немирів*, *Білгорай* та ін.

Півн.-зах. Р. є на поль. етнічній території, сер. лежало до 1946 на укр.-поль. етнічному пограниччі — на Холмщині, майже все півд. Р. становить і тепер частину укр. етнічної території та входить до складу УССР. *В. Кубійович*

Розумовський Кирило (1728—1803), граф, гетьман України (1750—64), рос. ген.-фельдмаршал; за допомогою брата Олексія був викликаний до Петербурґу, звідки посланий був, під опікою адьюнкта Академії Наук Г. *Теплова*, в осв. подорож за кордон (Німеччина, Франція, Італія), де перебував у 1743—45. Повернувшися до Петербурґу, 1745 був призначений през. Академії Наук і 1746 одружився з родичкою цариці Єлисавети — Катериною Нарищкіною. Коли у 1740-их рр., на домагання укр. старшини, підтриманої Олексієм Р., рос. уряд погодився відновити гетьманат, Р. К. було обрано гетьманом на раді в Глухові, у лютому 1750. Було відновлено автономію Гетьманщини, й права гетьмана поширено на Київ й Запоріжжя. Відання укр. справами в Петербурзі було передано з Сенату до Колеґії закордонних справ.

К. Розумовський

Р. намагався перебудувати Гетьманщину на самостійну укр. державу евр. типу. У процесі цієї перебудови виявилися дві гол. політ. течії серед вищої коз. старшини. Одна з них, консервативна (речником її були ген. писар А. *Безбородько* й ген. підскарбій Михайло Скоропадський), намагалася, зберігаючи традиційний коз. устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої. За гетьманування Р. Гетьманщину було поділено на пов., запроваджено систему шляхетських судів — земських, ґродських і підкоморських (1760—63), війтівські посади у великих м. передано до коз. старшини. Поширилися політ. права старшини, яка частіше брала участь у старшинських з'їздах «зібраннях», а згодом (1763—64) у «Ген. зібранні» в Глухові для обговорення важливіших справ і проєктів держ. реформ. Термін «шляхетство» став офіц. назвою коз. старшини. Поруч з тим ішов процес обмеження прав посполитих, але одночасно було відкрито ширший доступ до старшини представникам не-коз. верств (духовенство, міський патриціят тощо).

Друга політ. течія, до якої належали гол. представники молодої старшинської інтеліґенції, що здобували часто високу освіту в Зах. Европі (речником їх були брати *Туманські*, зокрема Василь, майбутній ген. писар), шукала зразків для держ. перебудови своєї країни на Зах. й воліла встановити на Україні, в дусі освіченого абсолютизму, гетьманську монархію, спадкову в роді Р., але з наданням їй певних конституційних форм парляментарного типу («Ген. зібрання»). Ця течія набрала більшого впливу на поч. 1760-их рр., коли вона 1764, мабуть, за згодою Р. зробила спробу висунути свої домагання не лише на Україні, але й перед рос. урядом.

Це пожвавлення укр. політ. життя й думки за Р. було пов'язане з діяльністю самого Р. Він намагався, але без успіху, дістати право дипломатичних зносин, дбав про розвиток укр. торгівлі й промисли, розпочав широку програму «нац. строєній», у зв'язку з проєктом перенесення столиці до Батурина (цими заходами керував Г. Теплов), реформував коз. військо («воїнська екзерциція», за проєктом полк. лубенського Івана Кулябки, та ін. заходи), плянував відкриття ун-ту в Батурині, сприяв розвиткові укр. науки (зокрема іст.), літератури й мистецтва.

Широка програма модернізації Гетьманщини й участь у ній Р., а ще більше політ. активізація укр. шляхетства цілком розбіглася з цілями рос. уряду, який ще з 1750-их рр. почав щораз більше обмежувати екон. й політ. права України (указ 1754 про контроль над фінансами Гетьманщини; скасування індукти й евекти у 1754; ліквідація митного кордону між Росією й Україною 1755; вилучення Києва з під влади гетьмана; передача укр. справ знову у відомство Сенату і контроль над наданням урядів і маєтків гетьманом тощо). Новий уряд Катерини II посилив централістичну політику щодо України. З другого боку, соц. політика Р. й перетворення Гетьманщини на державу шляхетського типу поглибили соц. суперечності, а династичні пляни Р. викликали опозицію й опір з боку шляхетської аристократії. До того додалися ще великі втрати України в наслідок її участи у Семилітній війні. У цих умовах Катерина II скористалася з петиції про спадкове гетьманство в роді Р., і 1764 примусила Р. зреzиґнувати з гетьманства, за що йому збережено було становище високого достойника Рос. Імперії, забезпечено велику пенсію й надано було у власність кол. гетьманські маєтки, зокрема Батурин. Кілька рр. (1765—67) Р. провів за кордоном, а з сер. 1770-их рр. оселився на постійно в Батурині, де помер і був похований. *О. Оглоблин*

Розумовські, графський (і князівський) рід коз. походження з Чернігівщини.

Яків Романович і син його Григорій Розум († бл. 1730) були реєстровими козаками козелецької сотні київ. полку. Старший син Григорія Р. – Олексій Р. (1709–71), згодом граф (з 1744), обер-еґермайстер і ген.-фельдмаршал (1756), був (з 1731) співаком придворної капелі в Петербурзі й фаворитом царівни Єлисавети Петрівни, яка, ставши імператрицею, таємно одружилася з ним (1742). Завдяки цьому, вся родина Р. та їх родичі й свояки дістали великі маєтки, посади і впливи в Рос. Імперії. За підтримкою Олексія Р., було відновлено гетьманство на Україні, й гетьманом став його брат Кирило Р., одружений з родичкою цариці – К. Наришкіною. З їх синів, старший – граф Олексій Р. (1748–1822), був мін. нар. освіти (1810–16), сприяв поширенню мережі початкових шкіл та гімназій, дбав про поліпшення метод навчання, цікавився особливо природничими науками і в своєму підмоск. маєтку – с. Горенках створив великий ботан. сад і зібрав найбільшу в Імперії бібліотеку з природознавства; разом з тим він був містиком і масоном та віцепрез. Рос. Біблійного Т-ва. Його нешлюбні діти дістали ім'я *Перовських*. Другий син гетьмана – граф (з 1814 – кн., з 1815 – світлійший) Андрій Р. (1752–1836), рос. дипломат, був послаником у Неаполі (1777–84) і Швеції (1786–88), амбасадором в Австрії (1790–99, 1801–07) і керівником рос. делеґації на Віденському Конґресі (1814–15); сам добрий скрипаль (чл. струнного квартету), був меценатом мистецтва, протектором і приятелем Бетговена (який присвятив Р. 3 струнні квартети, опус 59 і 5 та 6 симфонії), знав Гайдна й Моцарта, зібрав картинну ґалерію й побудував у Відні, де постійно жив після відставки, кілька репрезентативних будов, на що витратив величезні кошти, чим спричинив занепад своїх маєтків на Україні, які потім перейшли до Скарбу. Третій син гетьмана, граф Григорій Р. (1759–1837), вчений мінералог, почесний чл. Рос. Академії і багатьох евр. наук. т-в, оселився у Моравії, де діти його (від другого шлюбу, не визнаного в Росії) та їх нащадки створили австр. лінію графів Р., яка існує й досі (рос. лінія Р. вигасла ще в другій чверті 19 в.). *О. О.*

Розхідник (Glechoma L.), рід багаторічних зіллястих рослин з повзучими стеблами і підведеними квітконосними гілками з синьо-фіялковим віночком, з родини губоцвітих. На Україні – 2 види: Р. звичайний (G. hederacea L. = Nepeta glechoma Benth.), має етерову олію, динбарські речовини, гірку речовину, сапоніни, смолу. Росте на вологуватих затінених місцях на узліссях, у чагарниках, при берегах рік, на вологих луках, а також як бур'ян; Р. волосистий (G. hirsuta L.) росте у широколистястих лісах, між чагарниками по всій Україні, але в Степу рідше, у Криму не зустрічається.

Роєвич Дем'ян († 1708), жовківський маляр. іконописець; «Народження Марії» (1666; храмовий образ з церкви у Кам'янці Волоській), «Старозавітна трійця» (1667), «Іван Предтеча», – два останні зберігаються у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва.

Ройовий, в Армії УНР підстаршинська ранґа (див. *Ранґи військові*); в Укр. Гал. Армії – означення функції командира рою.

Ройтер Володимир (1903–73), фізико-хемік родом з Дніпропетровського, д. чл. АН УРСР (з 1961). З 1929 р. працював в Ін-ті Фіз. Хемії АН УРСР, одночасно у вищих учбових закладах Дніпропетровського (з 1934 – проф.) і Києва. Основні праці стосуються теорії гетерогенної каталізи, макрокінетики на пористих каталізаторах, кінетики й механізму конкретних каталітичних процесів у хем. пром-сті тощо.

Рокачевський Опанас (1830—1901), маляр-портретист родом з Києва. Закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв; з 1860 р. акад., відтоді очолював Малювальну школу при Києво-Печерській Лаврі. Портрети: «Дочка», «Невідома», «Селянка», «Ліцеїст» – всі у Київ. Держ. Музеї Укр. Мистецтва. Дотримувався акад. напрямку в мистецтві.

Рокитне (II—8), с. м. т. на Волинському Поліссі, р. ц. Рівенської обл.; 5 100 меш. (1966). Склоробний зав., пром. і харч. комбінати. Р. вперше згадується 1586.

Рокитне (IV—11), с. м. т. на Придніпровській височині над р. Россю, р. ц. Київ. обл.; 5 100 меш. (1966). Зав. залізобетонних виробів, гранітний кар'єр, харч. пром-сть. Вперше згадане 1590.

Рокитне (III—16), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; 1926 у Рокитнинській волості українці становили 49,1% всього населення.

Рокицький Микола (1901—44), маляр-монументаліст родом з зах. Волині. Закінчив Київ. Художній Ін-т (учень М. *Бойчука*); чл. *АРМУ*, орієнтувався на зах.-евр. мист. течії, гол. постімпресіонізм; виставлявся з 1927. Розписи фресками: у Київ. Художньому Ін-ті «Зміна» (1927), «Свято врожаю» (разом з О. Мізіном) у Сел. Санаторії ім. ВУЦВК в Одесі (1928); «Біля яблуні» (1925); індустріяльні мотиви у циклі «Доменний цех», «Ковалі» (1929); з іст.-рев. тематики – «Оборона Луганського» (1932) та ін. Критикований за «формалізм» і стилізацію, перейшов на соц. реалізм («Похорони бойового товариша», 1935; картини

для тематичних декоративних килимів тощо). Див. монографію М. Є. Холостенка «Микола Рокицький», 1933.

Рокітник, див. *Зіноватъ.*

Рококо, антагоністичний стиль до барокко, що в першій пол. 18 в. дійшов (з Франції і Австрії) на Україну — до Києва, Львова, а звідси у 1760–70-их рр. поширився по всій території. Творчим рушієм доби Р. у всіх ділянках культури було еспрі («esprit») на противагу чуттєвості («sensibilité») барокко чи рації («raison») клясицизму.

Стиль Р. створений для жінки й пристосований до її смаку, у мистецтві визначається легкими, нервовими, ніжними і химерними формами («грайливе» Р.). Він виявився насамперед у розплянуванні і декорації інтер'єру (палаців, церков, костьолів) при чому скульптура (перев. поліхромована) стала істотною частиною архітектурної композиції, а орнамент (зокрема у різьбі) набрав форм мушлі («rocaille»). У добу Р. широко розвинулося мист. ремесло — ювелірство, порцеляна, меблі

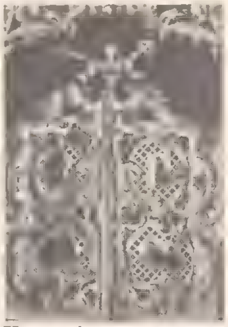
Кращі зразки архітектури доби Р. на Україні: Покровська (1766) і Набережно-Миколаївська (1772–74; архітект І. *Григорович-Барський)* церкви на Подолі, Лаврська дзвіниця (1731–45; архітект Й. Шедель), *Андріївський собор* (1747–53; архітект Б. *Растреллі)* — у Києві, ратуша в Бучачі (1751) і катедра св. *Юра* у Львові (1745–70; Б. *Меретина-Мардерера),* собор Різдва Богородиці в *Козельці* на Чернігівщині (1752–63; архітект А. *Квасов* і І. *Григорович-Барсъкий),* собор Успіння *Почаївської Лаври* (1771–83; архітект Ґ. *Гофман),* римо-кат. костьоли Домініканів (1745–49; архітект А. Мощинський і Т. Таловський) у Тернополі й (1747–64; архітект Я. де *Вітте*) у Львові, парафіяльний костьол у Холмі (1753).

Церква св. Покрови в Києві (1766), арх. І. Григорович-Барський

Центром розвитку скульптури Р. був Львів. У добу раннього Р. тут працювали перев. майстрі нім. походження, автори численних статуй, що прикрашали римо-кат. костьоли: Т. Гуттер, К. Кученратнер (костьол Бернардинів у Львові), Т. Фершер (у Белзі), Ю. Маркварт (у Жовкві і костьол Єзуїтів у Львові) та ін. З 1740-их рр. перев. у палацовій скульптурі працювали майстрі французи (Лябен) або франц. школи (палаци у Підгірцях, Рівному, Олеську, Жовкві й ін.). Визначними представниками пізнього Р. були С. Фессінґер (кам'яні статуї на фасадах костьолів у Підгірцях, Домініканів і Марії Магдалини у Львові), А. *Осинський* (вівтарні фігури в костьолах Бернардинів у Збаражі, Домініканів у Львові та ін.) і Й. *Пінзель* (скульптури для фасади катедри св. Юра і Розп'яття для костьолу св. Мартина у Львові, для ратуші й церкви у Бучачі, костьолу в Монастириськах, барельєфів у церкві й костьолі в Городовиці та ін.). До цього періоду належить серія фігур під барабаном бані костьолу Домініканів у Львові колективної роботи. В останньому етапі розвитку скульптури Р., в кін. 1760-их рр., працювали уже перев. місц. майстрі: С. *Стражевсъкий,* М. *Філевич,* М. *Полейовсъкий,* Й. *Оброцъкий* та ін., гол. при оздобленні катедри св. Юра і переобладнанні римо-кат. катедри у Львові, а також у Перемишлі, Почаєві, Володаві й ін.

Стиль Р. вніс істотні зміни як у побудову, так і в декорацію іконостасів. Іконостаси Р. не мають суцільної площі і не зберігають симетрії та структурної логіки. Як декоративні елементи (або замість ікон) подекуди з'являються скульптурні зображення. Тлом для орнаментики царських врат виступає решітка або штахетка, виноградну лозу замінюють мушлі або арнамент з тонких вигнутих галузок, перестилізованих на зразок мушлів, а також орнамент у формі вогника, гусениці тощо. Кращі іконостаси доби Р. були у Києві в церквах: Успенській на Подолі, Щекавицькій, Петра і Павла, Георгіївській, Трьох Святителів, Видубецького Михайлівського манастиря, деяких церков Лаври; також у Ромні (1764), Ізюмі, Лохвиці, Гадячому, Козельці, Чемерисах Волоських (1766), Яришеві (1768), Печанівці (1771) та ін.; на Волині в Борках б. Крем'янця і Жолобках б. Шумського. В Галичині у Львові в катедрі св. Юра, у церквах Успенській, Миколаївській і св. Духа, у Миколаївській церкві в Золочеві (1765), Бродах, Романові, у Покровській церкві в Бучачі, у Білій, Галичі, Новиці, Болехові, Креховичах (з фігурним Преображенням Господнім), Пійлі, Підбірцях, Жиравці (1770), Руданцях, Нагірцях, Зборові, Пикуловичах, Гриневі (фігурний Юрій Переможець), Скваряві Новій та ін. Іконостаси виготовля-

Царські врата в соборі св. Юра у Львові (1768)

ли столярно-різьбарські майстерні Києва, Чернігова, Львова, Жовкви й ін. Вплив стилю позначився і на іконописі. Зокрема у церквах у Сорочинцях, Березні («Гріхопадіння»), Св.-Покровських церквах у Межиріччі («Сон Якова», «Зішествіє в пекло», «Видіння Савла», «Усікновенія») і в Смілі (євангелисти, життя мучениці Варвари), фрески у Троїцькому манастирі в Чернігові («Видіння Савла») та ін. У графіці помітний вплив Р. у І. Филиповича (орнаментика на портреті І. Савіги) й ін.; у ґравюрі у І. Зарицького, чернігівського ґравера на міді (Богородиця в картуші) та ін.

Чільна дошка срібної оправи Євангелія, карбована 1768, майстер І. Атаназевич

У мист. промислі поряд ремісничих центрів і орг-цій, виникли гетьманські меблярські майстерні на Чернігівщині й маґнатські у Корці та ін. У меблярстві працювали майстрі-різьбарі з Глухова, Ніжена, Олеська. Меблі доби Р. легкі, малі, м'які, вигнутої форми, мальовані білим з золоченою різьбою. Основний декоративний мотив — мушля. Порцеляну в стилі Р. виробляли фабрики у Корці, Волокитині та ін. за зразками севрських виробів (див. стор. 2 270–71). Високий мист. рівень виявляло *ювелірство* доби Р.

Література: Січинський В. Історія укр. мистецтва. І. Архітектура. Нью-Йорк 1956; Мистецтво другої пол. XVII—XVIII ст. у Історії укр. мистецтва в 6 тт., т. III. К. 1967; Драган М. Укр. декоративна різьба. К. 1970; Петренко М. Укр. золотарство XVI—XVIII ст. К. 1970; Tomkiewicz W. O potrzebie integracji badań nad rokokiem y кн. Granice sztuki. B. 1972.

С. Янів

Рокосовська (Rokossowska) Софія, збирач і дослідник укр. фольклору на Волині, упорядник зб. «Wesele i pieśni ludu ruskiego ze wsi Jurkowszczyzny, w powiecie Zwiahelskim na Wołyniu», «Pieśni z Jurkowszczyzny» та ін., друкованих у вид. «Zbiór wiadomości do antropologii ludowej» (1883–89) і «Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnograficzne» (1897).

Роксоляна (Лісовська Настя; 1505—61), дружина тур. султана Сулеймана І, дочка свящ. з м. Рогатина (Галичина); 1520 полонена під час нападу на Рогатин крим. татарами, попала до султанського гарему. Як дружина Сулеймана, мала великий вплив на чоловіка й тур. політику, подбала посадити на тур. престол свого сина Селіма. Про Р. написані — опера Д. Січинського «Роксоляна» (1908–09), повісті О. Назарука (1930), С. Плачинди і Ю. Колісниченка («Неопалима купина; 1968), драма Г. Якимовича (1869) та роман М. Лазорського «Степова Квітка» (1965), студія І. Книш «Імператорська кар'єра Анастазії Лісовської» у «Відгуки часу» (1972).

Роксоляни, сарматське кочове плем'я (див. *Сармати*), що у 2 в. до Хр. перекочувало у сх. частину чорноморських степів. Р. вели боротьбу з *скитами, Понтійським царством* (у Криму) і грец. колоніями. У сер. І в. нової ери частина Р. перекочувала в степи між дол. Дніпром та Дунаєм. Бл. 70 рр. Р. зайняли провінцію Мезію, але були розбиті римлянами, з якими і далі воювали над дол. Дунаєм. У другій пол. 2 в. Р. були розбиті ґотами; остаточного удару їм у 4 в. завдали *гуни*.

Ролл Яків (1887—1961), ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), родом з м. Луганського. У 1915–30 рр. викладач Харківського Лісогосп. і С.-Г. Ін-ту (з 1920 — проф.); з 1934 р. працював на Гідробіол. станції у Києві, перетвореній 1939 р. на Ін-т Гідробіології АН УРСР; Р. був його дир. від поч. до 1959 р. і одночасно проф. Київ. Лісогосп. Ін-ту і Київ. Ун-ту. Опублікував понад 80 праць; досліджував фльору прісноводних водоростей і фітопланктон річок України. Розробляв методи прогнози біол. режиму новостворених водоймищ.

Я. Ролл

Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.; 1830—94), поль.-укр. історик-письм., за фахом лікар-психіятр, із спольщеного франц. роду на Поділлі, вихованець Київ. Ун-ту, чл.-кор. Краківської Академії Наук. Автор численних монографій, ст. і нарисів з історії Правобережної України 16–19 вв., здебільша опертих на архівних матеріялах (зокрема з приватно-панських архівів), опублікованих у багатьох поль. вид. (дещо в рос. перекладі, також у «КСт.») й згодом здебільша виданих у 9 серіях. Вибір з цих поезій виданий був у Кракові 1966, у 3 тт.: І і II — „Gawędy historyczne", т. III — „Sylwetki literackie". Гол. праця Р. — монографія „Zameczki Podolskie na kresach multańskich" (3 тт., видані 1869).

Ролле Михайло, старший син Антонія-Йосифа Р., поль. історик і письм., автор монографії про *Крем'янецький Ліцей* („Ateny Wołyńskie" II вид. 1923), зб. ст., спогадів і промов „In illo tempore" (1914) та численних іст. нарисів і літ. творів.

Роллечек (Rolleček) Вацлав, дириґент і композитор чес. походження. З поч. 1820-их, до поч. 1830-их рр. був дириґентом військ. оркестри у Львові й катедрального хору церкви св. Юра, де ввів твори для хору з оркестрою. Скомпонував багато творів на ц.-слов. тексти, як також латинських мес.

«Ролянд», леґіон Дружини Укр. Націоналістів (ДУН), створений у травні 1941 ОУН (група Бандери) і вищими нім. старшинами вермахту з метою застосування на майбутньому сов.-нім. фронті; командир «Р.» полк. Є. Побіґущий (кол. старшина поль армії), старшини: М. Бриґідер, Герман, Л. Ортинський, о. І. Дурбак (капелян) та ін. У сер. липня «Р.» виїхав на фронт у напрямі на Одесу, але з Балти був повернений до Франкфурту над Одрою, реорганізований в один відділ разом з леґіоном «Нахтіґаль» під проводом сотн. Р. *Шухевича* і висланий після вишколу на Білорусь для поборювання сов. партизанів. У грудні 1942 ДУН відмовився далі від служби, тоді вояків звільнено, а старшин заарештовано (звільнено в кін. квітня 1943). Майже всі старшини ДУН пізніше були на командних постах в УПА і в Укр. *Дивізії «Галичина»*.

Роман, нар. танок на Київщині. Муз. такт 2 4, спершу повільний, а далі щораз швидший. Танцюють групи по три пари в гурті. Кроки: зірниця, звичайна хода, біг. Танок наче відображує природу перед і під час вітру.

Роман, жанр оповідної літератури, за нових часів перев. в прозі, хоч ще й у 20 в. трапляються поодинокі випадки віршованих Р. Найзагальнішою ознакою його вважається широке охоплення життя з великим ч. персонажів, але іст. поняття Р. зазнавало і зазнає безперестанних змін. В укр. літературі це заг. визначення не відрізняє чітко Р. від *повісти*, яка часто буває більша розміром і з більшим ч. персонажів, ніж у Р., так що ці обидві назви вживаються дуже довільно. Термін Р. з'явився вперше у франц. літературі (roman) у 12 в. на означення перекладів з латинської на lingua romana, тобто на нар. мову, потім його почали застосовувати й до творів ориґінальних, а в поренесансову добу цей термін набув поширення у світовій літературі. Добою найвищого розвитку Р. був 19 в.

В укр. літературі попередниками Р. були старокиїв. повісті типу «Житія Бориса і Гліба», перекладні повісті і Р. «Варлаам і Йоасаф», «Олександрія», а в ближчі часи життя І. Турчиновського, описане ним самим (18 в.); сам же Р. у новітньому розумінні слова появився щойно в першій пол. 19 в. Хронологічно першим був не друкований Р. П. Білецького-Носенка рос. мовою «Зиновий Богдан Хмельницкий» (1829). І перші друковані Р. укр. авторів були писані теж рос. мовою: «Пан Халявский» (1839) Г. Квітки-Основ'яненка і «Чайковский» (1843) Є. Гребінки. Укр. автори писали й пізніше Р. рос. мовою (М. Вовчок, Д. Мордовець, М. Старицький), які пізніше появилися в укр. перекладах, спочатку в Галичині, а в 1920-их рр. і в УССР. Першим визначним явищем укр. мовою був іст. Р. П. Куліша «Чорна рада» (1857). Розквіт укр. Р. у другій пол. 19 в. завдячується гол. діяльності П. Мирного й І. Нечуя-Левицького. Перший був творцем великого соц.-психологічного Р. («Хіба ревуть воли, як ясла повні» 1880; «Повія» 1883—84). Заслугою І. Нечуя-Левицького було поширення тематики Р., що доти обмежувалася перев. сел. життям, на ін. верстви суспільства, гол. на інтеліґенцію з наголосом на показі пробудження нац. свідомости («Хмари», 1871). Завдяки названим письм., М. Стороженкові («Облога Бущі» 1894) та ін. укр. Р. увійшов у 20 в. у такому значенні, як і на Заході, але під важкими утисками царату не набув такого поширення.

На поч. 20 в. до тематичного збагачення укр. Р. і його модернізації найбільше спричинився В. Винниченко. Його Р. «Чесність з собою», «По — свій», «Божки», «Рівновага», «Заповіт батьків», «Хочу!», «Записки Кирпатого Мефістофеля» зажили популярности не лише на Україні, а й були перекладені на ін. мови.

У період між двома світовими війнами, особливо у перше десятиліття по революції, укр. Р. набув значного розквіту, передусім у тематичному збагаченні: «Місто» (1928) В. Підмогильного остаточно утвердило в ньому міську тематику; романтика укр. визвольної війни і перших кроків нац. відродження по ній знайшли свій вияв у Р. Ю. Яновського «Майстер корабля» (1928) і «Чотири шаблі» (1930); традиції іст. Р. успішно продовжили О. Соколовський («Богун» 1931), З. Тулуб («Людолови» 1934—37) та ін.; з'явилася мало знана доти екзотична тема: Р. О. Досвітнього «Американці» (1925), «Гюлле» і «Хто?» (1927), «Роман Міжгір'я» (1928) І. Ле, «Чорне озеро» (1929) В. Ґжицького; біографічний Р.: «Аліна і Костомаров» (1929) і «Романи Куліша» (1931) В. Петрова; пригодницький Р.: «Останній Ейджевуд» (1926), «Господарство доктора Гальванеску» (1929) Ю. Смолича. Але назагал уже й з перших рр. сов. влади література була під утиском, відхід від офіц. лінії був заборонений; Р., не відповідні партійній догмі нищено (напр., «Вальдшнепи» М. Хвильового), натомість всі-

пко підтримувано твори, в яких вихваляється перемога й закріпачення сов. влади: «Бур'ян» (1927) А. Головка, «Ранок» (1933) І. Микитенка та ін. З 1930-их рр., коли посилився сталінський терор і соц. реалізм проголошено обов'язковою методою, Р. якісно занепадає, домінантним стає т. зв. «виробничий Р.», у якому розробляється або тема колективізації — «Аванпости» (1933) І. Кириленка, або соц. змагання в пром-сті — «Перешихтовка» (1932) того ж автора, «Інтеґрал» (1931) І. Ле та багато ін. Відтоді аж до війни поява мистецьки вартісного в ґалузі Р. становить поодинокі винятки типу «Вершників» (1935) Ю. Яновського.

На зах. землях Р. з'являється пізніше, ніж на підрос. Україні, але з кін. 19 в. набирає великого значення в заг.-укр. літературі, зокрема завдяки творчості І. Франка: Р. (називані ним повістями) «Борислав сміється» (1881), «Для домашнього огнища» (1894), «Основи суспільности» (1894), «Перехресні стежки» (1900) та ін.; О. Кобилянської: «Земля» (1902), «У неділю рано зілля копала» (1909); А. Крушельницького: «Буденний хліб» (1900) й ін. І тут помітне значне пожвавлення по першій світовій війні: на поч. 1920-их рр. припадає низка Р. А. Крушельницького («Дужим помахом крил», «Змагання», «Рубають ліс», «У хуртовині»), далі іст. Р. О. Назарука: «Князь Ярослав Осмомисл» (1920) і «Роксоляна» (1930); іст. твори В. Бірчака: «Василько Ростиславич» (1923) і «Володар Ростиславич» (1930); багатотомовий іст. твір Б. Лепкого «Мазепа» (1926–29), «Шеломи в сонці» (1925) і «Шестикрилець» (1935) К. Гриневичевої; Р. А. Чайківського й Ю. Опільського. Примітними явищами цієї доби були Р. У. Самчука: «Волинь» (1932–37) і «Марія» (1933). Прикметною особливістю гал. Р. цієї доби є перевага іст. тематики з підкресленням героїки минулого для виховання нац. свідомости.

З сталінського терору й другої світової війни укр. література вийшла знекровлена, але вже в перші повоєнні рр. поповнилася новими авторами з молодшого покоління, що пережило війну на фронті. Ці, як і письм. старшого покоління, звернулися передусім до воєнної тематики. Однак війна і перші рр. руїни по ній не знайшли належного висвітлення в укр. Р., бо письм. змушені були висвітлювати події в псевдопатріотичному дусі. З успіхом по війні дебютував О. Гончар трилогією «Прапороносці» (1947–48); ін. винятки з одноманітної прози становлять лише поодинокі твори: «Жива вода» (1947, спотворений примусовою переробкою Р. вийшов у 1956 п. н. «Мир») Ю. Яновського, «Вир» (1960) Г. Тютюнника і «Дикий мед» (1963) Л. Первомайського. Поруч з воєнною тематикою дедалі більшого значення набирає (відроджений з 1930-их рр.) «виробничий Р.» — з показом успіхів і переборення недоліків у пром-сті і сіль. госп-ві, з незмінними «позитивними» і «неґативними» героями. Поминаючи менш істотне в тематиці, можна зауважити за повоєнного часу значний інтерес до іст. Р.: «Данило Галицький» (1951) А. Хижняка, «Переяславська рада» (1948–53) Н. Рибака, «Гомоніла Україна» (1954) П. Панча, «Богдан Хмельницький» (1957–65) І. Ле і багато ін. Але всі вони ідеологічно узгоджені з концепцією «безкорисної допомоги» рос. народу всім, кого Росія підбивала, і тим фальшують іст. факти. Не вільний від цієї вади і найпопулярніший з іст. Р. «Козак-Мамай» (1958) О. Ільченка. Ще фальшивіша інтерпретація нової історії в Р. Ю. Смолича «Світанок над морем» (1956), «Мир хатам, війна палацам» (1958), у низці Р. М. Стельмаха та ін. Більше за повоєнного часу пощастило пригодницькій і наук.-фантастичній тематиці, представленій творами В. Владка, О. Бердника, гостро критикованого за «Зоряний Корсар» (1971) та ін.

З формально-мист. погляду укр. сов. Р. застиг на поетиці 19 в. Для нього типова статична описовість, розтягнені пейзажі, фальшива патетика і обтяження мови прикрасами з епітетів і порівнянь. Вишукана складність композиції, як у Л. Первомайського становить поодинокі винятки. Не вкладаються в канони соц. реалізму як спроби самостійно трактувати події недавнього минулого (заборонений Р. Р. Андріяшика «Полтва», 1968), так і придушені в 1960-их рр. вельми успішні спроби модернізації укр. Р. у шестидесятників (зовсім нова мовностилістична структура і психологічна багатоплановість у великій прозі В. Шевчука, В. Дрозда). Зокрема В. Шевчук був критикований за Р. «Набережна 12», «Серед охрестя» (1968), а оригінальний твір В. Дрозда «Катастрофа» (1968) критика цілковито замовчала.

На еміґрації після перемоги сов. ладу на Україні опинився один з найпопулярніших письм. 20 в. В. Винниченко. Його Р.-утопія «Соняшна машина» (1928) був друкований в УССР і користався великою популярністю; у пізніші рр. він написав ще кілька Р., з них опублікований лише «Слово за тобою, Сталіне!» (1972). По другій світовій війні на еміґрації опинилося багато укр. письм., і картина Р. цього часу вельми строката. Традиції клясичного Р. знайшли продовження у творах І. Багряного («Сад Гетсиманський» 1950, «Вогненне коло» 1953, «Маруся Богуславка» 1957, «Людина біжить над прірвою» 1965), Д. Гумен-

ної («Діти Чумацького шляху» 1948–51, «Хрещений яр» 1956 та ін.), У. Самчука («Ост» 1948, «Чого не гоїть вогонь» 1959), Галини Журби («Тодір Сокір» 1956) і багатьох ін. Так само традиційні іст. Р. з підкреслено патріотичною настановою М. Лазорського («Гетьман Кирило Розумовський» 1961, «Степова квітка» 1965), Людмили Коваленко трилогія («Наша, не своя земля» 1964–68), Ю. Тиса та ін. Цілком новими явищами в укр. літературі є оригінальний стилістично-композиційною структурою Р. В. Барки «Жовтий князь» (1962), у стилі фантастичного реалізму «Ротонда душогубців» (1956) Т. Осьмачки і чисто інтелектуалістичний Р. В. Петрова «Доктор Серафікус» (1947). Стилістично оригінальна низка автобіографічних повістей і Р. О. Ізарського: «Ранок» (1963), «Віктор і Ляля» (1965), «Чудо в Мисловицях» (1967), «Саксонська зима» (1972) і «Київ» (1973). До спроб модернізації укр. Р. належать: написаний під значним впливом Ж.-П. Сартра Р. «Шляхи» Ю. Тарнавського (1956) і «Герострати» (1971) Е. Андієвської й ін. Тема з життя еміґрантів у чужинному оточенні, за малими винятками, належного відображення в Р. не знайшла.

І. Кошелівець

Роман, ромен (Anthemis L.), рід багаторічних або однорічних зіллястих рослин з родини кошичкоцвітих, з глибокозубчастими, перистими або двоякоперистими листками, квітки великі або сер. розміру. На Україні — 15 видів. Найпоширеніші (перев. розповсюджені по всій Україні, за винятком гір, часто як бур'ян): Р. польовий (A. arvensis L.), однорічна рослина (раніше уживали в медицині як засіб проти глистів); Р. укр. (A. ruthenica M. B. = A. arvensis L. B. ruthenica Шмальгаузен), однорічна рослина; Р. красильний або фарбувальний (A. tinctoria L.; тепер об'єднує на Україні 4 види рослин). З жовтоцвітих Р. добувають жовту фарбу, придатну для фарбування тканин. Використовують як декоративну рослину; Р. собачий (A. cotula L. = A. foetida Lam.), однорічна рослина з неприємним запахом; роман рим., рим. ромашка, хамамелюм рим. [Chamaemelum nobile (L.) All. = A. nobilis L. Шмальгаузен], багаторічна рослина, яку культивують як лікарську (пом'якшувальний засіб) та декоративну.

Роман, митр. лит.-гал. у 1354—61 рр. По смерті митр. київ. Феогноста (1353), Р. за підтримкою В. кн. лит. *Ольґерда* намагався зайняти звільнену катедру, але його випередив у царгородського патріярха архиеп. Владимирський Алексій. Патріярх поставив Р. лише у митр. лит., поширивши його владу на укр. епархії: Холмську, Гал., Перемиську і Луцьку. Незадоволені Ольґерд і Р. розпочали затяжну боротьбу за київ. митрополію, в Царгороді і в митрополії. Сприяючи противоск. плянам Ольґерда, Р. намагався перенести катедру митр. київ. і усієї Руси з Москви (де вона тоді перебувала) назад до Києва. Прибувши до Києва, куди сягала влада кн. Ольґерда, Р. оголосив себе митр., але не зміг виконувати митрополичі функції. У розпалі цих змагань Р. помер.

Роман, різьбар на дереві 17 в.; виконав іконостас для притвору св. Катерини у Михайлівському соборі в Києві знищений совєтами.

Роман Лев (* 1918), хірург, родом з Ростова над Доном, у 1941 закінчив Ростовський Мед. Ін-т, з 1964 проф., керівник катедри шпитальної хірургії Чернівецького Мед. Ін-ту; автор 93 наук. праць, присвячених питанням хірургії печінки, жовчевих шляхів, сечокам'яної хвороби, гематораксу та ін.

Роман Данилович († 1258), син короля *Данила Романовича*. По смерті останнього Бабенберґа, Фрідріха Войовничого, одружився з спадкоємицею австр. престолу, племінницею Фрідріха, Ґертрудою, і якийсь час (1252) князював в Австрії. Згодом (бл. 1254) він отримав від В. кн. Лит. *Мендовга* Чорну Русь як лен.

Роман Ігорович († 1211), син героя «Слова о полку Ігореві», по смерті *Романа Мстиславича* захопив спершу Звенигород (1207), а потім на короткий час Галич, звідки його прогнали угри. Повернувшись вдруге до Галичини, він намагався закріпити свою владу, стративши бл. 500 бояр. Бояри запросили на допомогу угор. короля *Андрія II*. Угор. війська здобули Галич і взяли в полон Р. І., але гал. бояри викупили його і разом з братом Святославом повісили.

Роман-Кош (VIII—15), найвищий верх *Крим. гір*, розташований в масиві Бабуган-Яйли. Висота — 1 545 м, складений вапняками.

Роман Михайлович, «старий» кн. Чернігова і Брянська, тесть володимирського кн. *Володимира Васильковича*, якому допомагав відбити напад литовців; учасник походу гал. і волинських кн., організованого кн. *Львом Даниловичем* у 1275 (при співучасті татар) на Литву.

Роман Мстиславич († 1205), син київ. кн. *Мстислава Ізяславича* та Аґнеси, дочки поль. кн. Болеслава Кривоустого, одержав від батька спершу новгородське, а згодом волинське князівство (1170). По смерті останнього гал. кн. з династії Ростиславичів *Володимира*, сина Ярослава Осмомисла, з'єднав Галичину з Волинню (1199), створивши Гал.-Волинську державу. Зручний політик і добрий полководець, приборкавши непо-

кірних бояр, мав підтримку у міщанства. У двох походах 1201–02 і 1203–04 рр. його війська розбили половців та визволили чимало бранців. Завершенням його успіхів було здобуття Києва та включення його у сферу своїх впливів. Р. М. загинув б. Завихоста, у засідці, організованій поляками. Сучасний Р. М. літописець, оцінюючи його заслуги у справі з'єднання більшости руських земель, називає його «самодержцем усієї Руси».

Романенко Віталій (* 1926), спортсмен-стрілець родом з с. Русанова (Бориспільського р-ну Київ. обл.); на чемпіонатах світу (1954, 1958, 1962) здобув 7 золотих і 2 срібні медалі, на Олімпійських іграх (1956) – золоту медалю (441 пунктів, олімпійський рекорд), на першостях Европи (1955, 1959) 3 золоті; 8 разів чемпіон УССР, першун СССР, 8 золотих медалів міжнар. майстра (1953, 1954, 1957, 1959).

Романенко Ілля (* 1909), фахівець з економіки сіль. госп-ва, зокрема тваринництва, родом з Київщини. Проф., чл.-кор. та завідувач катедри економіки сіль. госп-ва Укр. С.-Г. Академії, дир. Укр. н.-д. ін-ту економіки і орг-ції сіль. госп-ва; 1952–56 – заступник дир. Ін-ту Економіки АН УРСР. Автор понад 150 друкованих праць, зокрема кн. «Развитие продуктивного животноводства Украинской ССР» (1957), «Экономическая эффективность интенсивных систем земледелия» (1963), «Размещение и специализация социализации сельского хозяйства» (1963), «Экономика социализации сельского хозяйства» (1966); також праці з історії сіль. госп-ва України. У своїх працях критично оцінює стан тваринництва на Україні.

І. Романенко

Романенко Олександер (* 1895), драматичний актор і співак. Сценічну кар'єру почав у Театрі ім. І. Франка (1922), згодом актор у Держ. Драматичному Подільському Театрі (1924–25), у «Березолі» (1926–33) і знову в Театрі ім. І. Франка на характерних ролях: Петренко і Мирон Горлов («В степах України», «Фронт» О. Корнійчука), Лавро («Остання жертва» О. Островського); співав басові партії у Подільському театрі (батько у «Катерині» М. Аркаса).

Романицький Борис (* 1891), визначний режисер і актор школи П. *Саксаганського*, нар. у с. Чорнобаї (Черкащина). На сцені з 1913. Після закінчення Муз.-Драматичної Школи ім. М. Лисенка грав у Т-ві Акторів під орудою І. Мар'яненка (1916) і Держ. Нар. Театрі (1918–22); з 1922 співзасновник і мист. керівник Театру ім. М. Заньковецької, спочатку мандрівного, з 1931 р. стаціонарного у Запоріжжі, з 1944 – у Львові, де Р. працював актором і режисером. Р. підготував бл. 60 вистав. Серед ін.: «Розбійник Кармелюк» (Л. Старицької-Черняхівської), «Чужі люди» (В. Винниченка), драми Я. Мамонтова («Рожеве павутиння», «Княжна Вікторія», «Республіка на колесах», «На камені горить» та ін.), М. Куліша («97»), І. Кочерги («Фея гіркого мигдалю», «Марко в пеклі»), М. Ірчана («Родина щіткарів»), О. Корнійчука («Місія містера Перкінса»), Л. Первомайського («Олекса Довбуш»), В. Собка («Мала перемога»), О. Левади («Камо» та «Остання зустріч»); з світової клясики: «Примари» Г. Ібсена та ін. Кращі ролі Р.: Святослав («Сон кн. Святослава» І. Франка), Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера), Акоста («Уріель Акоста» К. Ґуцкова), Отелло (в одноіменній п'єсі В. Шекспіра) тощо. Р. автор кн. «Укр. театр у минулому і тепер» (1950). *В. Р.*

Б. Романицький

Романишин Михайло (* 1933), маляр родом з Закарпаття; учився в Ужгородській Мист. Школі і Київ. Художньому Ін-ті; «Лісоруб» (1964), «Ранок», «Господарі» (1967), «Вівчар», «Свято», автопортрет з дружиною та ін.

Романів, кол. назва с. м. т. *Дзержинського* (сх. Волинь).

Романівська Марія (* 1901), дитяча письм. родом з Полтавщини. Кн. для дітей: казка «Мурашина перемога» (1927), повість «Марійка» (1930); наук.-фантастичні і наук.-популярні повісті: «Загнуздані хмари» (1936), «Шахти в небі» (1940), «На верхів'ях холоду» (1960); повісті: «Високий літ» (1950) і «Червоний тюльпан» (1956), роман «Любов і мир» (1966), «Рятівне коло» (1969).

Романівський Хутір, кол. назва м. *Кропоткін*.

Романов Олексій, політ. діяч, син письм. Одарки Р. (див.), за гетьманської влади чл. Держ. Сенату і товариш мін., а від серпня до 24. 10. 1918 – мін. юстиції. Належав до групи мін. русофільської орієнтації, не допускав до українізації судівництва і виступав за збереження рос. мови і культури на Україні.

Романова Одарка (псевд. Одарка, О. Романенко), письм. кін. 19 і поч. 20 в.; жила в Києві, була у близьких взаєминах з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Друкувалася з 1887 у ж.: «Зоря», «ЛНВ», у альманахах: «З-над хмар і долин», «Розвага», «Нова Рада», «Укр. Муза» та ін. Авторка зб. «Пісні, думки, леґенди» (1896), казок, серед ін. у ж. «Дзвінок» (з 1895).

Романови, династія царів і (з 1721) імператорів, що царювала в Росії 1613-1917. Р. були боярського роду, який здобув впливи у 16 в. завдяки одруженню царя Івана IV Грозного з Анастасією Р.; небіж останньої – Федір Микитович Р. став моск. патріярхом (під ім'ям Філарета). Після вигаснення династії *Рюриковичів* (1598) і внутр. заворушень («Смути») 1613 царем обрано сина патріярха Філарета Михайла Федоровича Р. (1613–45). Його наслідниками на моск. (рос.) престолі були: син його – *Олексій Михайлович* (1645–76), внуки – Федір Олексійович (1676–82), Іван V Олексійович (1682–96) і *Петро I* Олексійович (1682–1725), *Катерина I,* (друга дружина Петра I; 1725–27), внук Петра I – *Петро II* Олексійович (1727–30, з яким вимерла династія Р. чоловічої лінії), Анна Іванівна (дочка Івана V; 1730–40), правнук Івана V – Іван VI Антонович (1740–41), *Єлисавета Петрівна* (дочка Петра I; 1741 61, з якою вигасла династія Р. жін. лінії). Проте офіц. прізвище Р. носили наступники Єлисавети Петрівни (фактично вони були представниками Гольштайн-Ґотторпської династії) *Петро III* Федорович (син дочки Петра I Анни й герцоґа Гольштайнського Карла Фрідріха; 1761–62), *Катерина II,* (дружина Петра III, уроджена принцеса Ангальт-Цербетська; 1762–96), їх син *Павло I* (1796–1801), сини Павла I – *Олександер I* (1801–25) й *Микола I* (1825–55), син останнього – *Олександер II* (1855–81), його син – *Олександер III* (1881–94) і син Олександра III – *Микола II* (1894-1917), що його з родиною замордували большевики 1918. Багатьох чл. роду Р. большевики знищили у 1918–19 рр. Деякі представники роду Р. перебувають на еміґрації в Зах. Європі й Америці.

Романович Василь, київ. маляр 18 в.; розмалював Борисоглібську церкву на Подолі.

М. Романович

Романович (Рожанковська) Марія (1852–1930), акторка, родом з Галичини, сестра Теофілі Р. На сцені з 1867 у трупах О. *Бачинського,* Т. *Ґембицького,* А. *Моленцького* і в 1873–85 у трупах і театрах («Руської Бесіди» у Львові, Першому Руському Драматичному Т-ві в Чернівцях) під орудою Т. *Романович.* Померла у Вижниці (Буковина). Амплюа Р. – молоді героїні у трагедіях і комедіях та в опереті.

Романович Марко (1904—58), укр.-кат. свящ., василіянин, родом з Снятина (Галичина), церк. і гром. діяч у Канаді. Місіонер, проф. філософії і богословія в Мондері, засновник ж. «*Світло*» (1938) і жін. чернечого Згромадження Сестер Місіонерок Христ. Любови.

Романович Теофіля, справжнє прізвище Рожанковська, по чоловікові Коралевич (1842–1924), драматична акторка і організаторка театру, родом з Галичини. Дебютувала 1867 в трупі О. *Бачинського* у Тернополі, згодом у Кам'янці Подільському, з 1869 в трупі А. *Моленцького,* 1873 мала власну трупу і з нею виступала на Сх. Укр. Землях і в Росії. У 1874–80 – дир. театру т-ва «*Руська Бесіда*» у Львові, для якого приєднала кращі акторські сили (зокрема М. *Кропивницького,* 1875). 1881–83 мала знову власну антрепризу, 1883–85 виступала на сцені Першого Руського Драматичного Т-ва у Чернівцях, після чого разом з чоловіком (на сцені Душинський) покинула театр. Як акторка відзначалася у ролях старух і цокотух: Сваха («Одруження» М. Гоголя), Стеха («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Одарка («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка), Терпелиха («Наталка Полтавка» І. Котляревського) та ін. Померла у Чернівцях.

Т. Романович

Романович-Славатинський Олександер (1832–1910), історик-празник родом з Переяславщини. З 1856 – проф. держ. права Київ. Ун-ту. Гол. праці: «Дворянство в России от начала 18 в. до отмены крепостного права» (1870), «Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева» (1876), «Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии сравнительно с государственным правом Западной Европы» (ч. I, 1886). Автор спогадів «Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–84. Воспоминания и заметки» («Вестник Европы», 1903, I–VI).

Романович-Ткаченко Наталя (1884—1933), письм., нар. у Сквирі на Київщині. Живучи в Чигирині, брала участь у діяльності укр. рев. гуртків. У 1903–06

жила у Львові, де познайомилася з І. Франком; там таки почала (1905) друкувати оп. в «ЛНВ», у якому були друковані й дальші її твори, зокрема трилогія «Мандрівниця» і подорожні записки з Галичини (1917–18). З 1923 Р.-Т. друкувала свої твори в ж. «Червоний Шлях». Зб. оп. «Життя людське» (1918), «Несподіваний землетрус» (1928), «Чебрець-зілля» (1928). «Зінькова Зірка» (1929) і кн. «Нас кличуть гудки. Записки революціонерки 900-их рр.» (1931). Чл. літ. орг-ції «Плуг». Померла у Києві.

Н. Романович-Ткаченко

Романовичі, галузь *Рюриковичів*, нащадки кн. *Романа Мстиславича*, що володіла у 1200–1340 рр. Гал.-Волинською державою. Найвизначнішим її представником був кн. *Данило Романович* (від 1253 король). Див. *Рюриковичі. Генеалогічна таблиця.*

Романовський Віктор (1890—1971), історик, археограф і архівіст, народжений у Глухові, вихованець Київ. Ун-ту. Був викладачем Київ. Ун-ту й Археологічного Ін-ту, дир. Центр. Архіву Давніх Актів у Києві (1921–31), наук. співр. ВУАН (1928–34) й Харківського Н.-Д. Ін-ту історії укр. культури ім. Д. Багалія. У 1930-их рр. був засланий. З 1947 проф. Ставропільського Пед. Ін-ту. Автор численних праць з історії України 17–18 в., археографії та архівознавства. Головніші праці: «Друкар Іван Федорович . . .» (1925), «Хто був Самовидець» («Україна», 1925), «Нариси з архівознавства» (1927). За ред. Р. ВУАН видала «Переписні книги 1666 року» (1931). Велика праця Р. «Очерки по истории государственного хозяйства Украины во второй половине XVII в.» (докторська дисертація) залишилася неопублікованою, як і зібраний ним Кодекс грамот на маґдебурзьке право міст України 16–18 в.

Романс у музиці — 1. тип лірично-сантиментальної пісні, в якій переважають інтимні (зокрема любовні) мотиви («Дивлюсь я на небо», «Скажи мені правду» та ін.) 2. в інструментальній музиці твір наспівного характеру (напр., 3 частина симфонії М. Колачевського). 3. в рос. музикознавстві твір для сольового співу з інструментальним, гол. фортепіяновим супроводом; в укр. музиці в цьому розумінні вживається термін «сольоспів».

Романський стиль, стиль раннього евр. середньовіччя кін. 10–12 в., що виявився гол. в архітектурі: застосування круглих склепінь та компактної, замкнутої конструкції мурів. Р. мистецтво є результатом великого рел. піднесення 11–12 вв. Притаманною рисою Р. будівництва є багата зовн. різьба в камені, не тільки святих осіб, а й фантастичних звірів і багатої орнаментики. Як в архітектурі, так і в різьбі домінують круглясті, гармонійні форми, які наближають цей стиль до візант.

На Україні Р. с. відбився в низці будов на всій території, проте найбільше у будовах Чернігова і Галича, в якому збереглася церква св. Пантелеймона (1200), що в ній форми романські значно переважають візант. Особливо портали з колонками та внутр. багаторізьблені фризи з аканту і плетінки, близькі до подібних пам'яток Зах. Також будови Чернігова своєю монументальною простотою і деталями відбивають романські впливи (Успенський собор Єлецького манастиря), хоч вони в своїй основі мають усі типові риси староукр. візантики. Ці романські риси мали й ін. будови України: у Галичі (княжий собор Богородиці в Крилосі), у Володимирі-Волинському та, особливо, кілька церков-ротонд у Галичині, на Волині й Закарпатті. Ті романські впливи могли прийти на Україну з Польщі, Угорщини й Чехії. Одночасно давня Україна передавала ці впливи далі (церкви Володимиро-Суздальської Руси перебрали з Чернігова й Галича деякі типові риси саме Р. с.).

Капітель зах. порталю церкви св. Пантелеймона в Галичі (бл. 1200)

В іконографії не збереглися твори, які показували б якісь впливи Р. с. на давнє укр. малярство. Тільки в збережених мініятюрах Трірського Псалтиря з другої пол. 11 в. можна помітити деякі романські риси, що й спонукало дослідників мистецтва вважати їх творами зах.-укр. майстрів. *С. Гординський*

Романтизм, ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкін. 18 в. у Німеччині, Англії й Франції, поширився з поч. 19 в. в Росії, Польщі й Австрії, а з сер. 19 в. охопив ін. країни Европи та Півн. і Півд. Америки. Виниклий після франц. революції, в умовах утверджуваного на зламі 18–19 вв. абсолютизму, Р. був реакцією проти раціоналізму доби просвітництва і застиглих форм, схем і канонів *клясицизму* та подекуди проти сантименталізму. Визначальними для Р. стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народности, захоплення фольклором і нар. мист. творчістю,

шукання іст. свідомости й посилене вивчання іст. минулого (історизм), іноколи втеча від довколишньої дійсности в ідеалізоване минуле або у вимріяне майбутнє чи й у фантастику. Р. призвів до вироблення романтичного світогляду в духовості та романтичного стилю і постання нових літ. жанрів — баляди, ліричної пісні, романсової лірики, іст. романів і драм.

Своїми ідеями і настановами, зокрема наголошуванням народности і ролі та значення нац. у літ. і мист. творчості, Р. відограв визначну ролю у пробудженні й відродженні слов. народів, між ними й укр. Першими виявами укр. Р. були: видана 1818 у Петербурзі «Грамматика малороссийского наречия» О. *Павловського* і зб. М. *Цертелева* «Опыт собрания старинных малороссийских песней» з висловленими в них думками про глибоку своєрідність і самостійність укр. мови й укр. нар. поезії. До виявів укр. передромантизму зараховують також виданий у Москві 1827 зб. «Малороссийские песни» М. *Максимовича* і баляди П. *Гулака-Артемовського* («Твардовський» і «Рибалка», 1827). Укр. Р. виник не так як реакція проти не надто значного в укр. літературі клясицизму, а проти наявних у ній тоді бурлескних і травестійних традицій (див. *Бурлеск* і *Травестія*) і розвинувся у великій мірі під впливом поглиблених студій нар. творчости, з одного боку, та писань рос. і поль. романтиків — з другого. Зокрема чималий вплив на утвердження Р. в укр. літературі мали «укр. школи» в рос. і поль. літературах. В рос. літературі провідними представниками «укр. школи» були не тільки захоплені укр. екзотикою (природою, історією, нар. побутом і творчістю) росіяни (К. *Рилєєв*, О. *Пушкін*, Ф. *Булґарін*), але й численні українці, що писали рос. мовою (О. *Сомов*, М. *Маркевич*, Є. *Гребінка* й особливо М. *Гоголь*). Визначальними були укр. теми й укр. екзотичні сюжети також для творчости поль. «укр. школи» — романтиків А. *Мальчевського*, Б. *Залеського* й С. *Ґощинського*.

Становлення укр. Р. відбувалося паралельно з розвитком таких ділянок науки, як етнографія і історія, виявом чого були зб. етногр. і фолкльорних матеріялів — укр. нар. пісень М. Максимовича (1827, 1834, 1849), іст. пісень і дум І. *Срезневського* (у тому ч. й написаних ним самим) у зб. «*Запорожская Старина*» (1833–38), нар. усної творчости П. *Лукашевича* (1836), як також публікації іст. праць і пам'яток: Д. *Бантиш-Каменського* (1822), М. *Маркевича* (1842–43), О. *Бодянського* (1846–48, у тому ч. коз. літописів й «*Історії Русов*»), А. *Скальковського* (1846) та ін. Основоположницею для розвитку укр. Р. була харківська школа з її двома гуртками — першим, що створився ще у 1820-их рр. навколо І. Срезневського і що з ним були пов'язані найвидатніші з поетів-романтиків Л. *Боровиковський* і О. *Шпигоцький*, та другим, що діяв у сер. 1930-их рр. також під проводом І. Срезневського, до нього були причетні: А. *Метлинський* (псевд. Амвросій Могила), М. *Костомаров* (псевд. Ієремія Галка), й. О. *Корсун* з М. *Петренком* і С. *Писаревським* та ін. Програмовими для діяльности цих гуртків були зб. «Украинский Альманах» (1831) та «Запорожская Старина». Поетичну творчість цього гуртка поетів (між ними й І. Срезневського, як автора укр. і рос. віршів) характеризує ідилічно-песимістичне захоплення укр. минулим, культ могил й іст. героїв і особливо співців та бандуристів, слабе й безперспективне у своїх прагненнях слов'янофільство. Одночасно з харківським осередком у Галичині виступила «*Руська Трійця*» з участю М. *Шашкевича*, І. *Вагилевича* і Я. *Головацького* для яких була програмовою «*Русалка Дністровая*» (1837) з її елегійним захопленням ідеями народности і слов. братерства. Послідовниками «Руської Трійці» в її романтичних змаганнях за народність укр. мови й літератури стали згодом М. *Устиянович* і А. *Могильницький* у Галичині та О. *Духнович* на Закарпатті.

Другим осередком чи й етапом укр. Р., уже з багатшим на мист. засоби і літ. жанри творчим доробком і з виразнішим нац. й політ. обличчям, був Київ другої пол. 1830–40-их рр. з М. *Максимовичем*, П. *Кулішем*, Т. *Шевченком*, автором виданого вже 1840 «Кобзаря», і прибулими туди з Харкова А. *Метлинським* і М. *Костомаровим*. Філософський Р. чл. цього гуртка і близьких до нього тогочасних київ. учених, проф. Київ. Ун-ту, поєднаний з вивченням укр. нар. творчости і історії та ідеями слов'янофільства вплинув на постання *Кирило-Методіївського Братства* з його *виробленою* М. Костомаровим романтично-христ. програмою — «Книгами Битія українського народу» і, з другого боку, дав нову за поетичними засобами і діяпазоном політ. мислення поезію Т. Шевченка з його візією майбутньої України. Літ. трибунами цього етапу укр. Р. були альманахи: «*Киевлянин*» (1840, 1841, 1850) М. Максимовича, «*Ластівка*» (1841) Є. Гребінки, «*Сніп*» (1841) О. Корсуна, «*Молодик*» (1843, 1844) І. Бецького, «*Южно-Русский Сборник*» (1848) А. Метлинського. Так само, як харківський осередок романтиків не був обмежений

тільки Харковом. причетними до київ. осередку були укр. романтики з ін. м. України й Росії. У «Ластівці» друкувалися поезії чернігівців В. *Забіли*, в «Молодику» виступив полтавець О. *Афанасьєв-Чужбинський*, у Москві жив і працював видавець іст. укр. матеріялів і одночасно автор романтичних віршів О. Бодянський.

Третім етапом укр. Р. була діяльність, згуртованих навколо ж. «*Основа*» (1861—62) письм. і діячів, між якими були: кирило-методіївці В. Білозерський, М. Костомаров, автор першого романтичного роману — «Чорна Рада» (1857) й видавець альманаха «Хата» (1860) П. Куліш і Т. Шевченко, автор перейнятих нац.-політ. патосом, але романтичних в основі подражаній пророкам і поем «Юродивий» і «Неофіти». До цього ж етапу пізнього Р. зараховуються: О. *Стороженко*, автор багатьох повістей і оп. з фантастичними сюжетами й мотивами, ліричні поети Я. *Щоголів*, Ю. *Федькович*. Наявні елементи Р. у ранніх поетів другої пол. 19 в.

В загальному у поетичній творчості укр. Р. помітні два струми — нац.-патріотичний у більшості поетів-романтиків і суб'єктивно-ліричний у таких його представників, як М. Петренко, В. Забіла, згодом Я. Щоголів. В порівнянні з рос. Р. укр. Р. вирізняється історичністю в епічних жанрах, ідеалізуванням минулого й мотивами нац., не особистої, печалі в ліриці та нахилом до форм пісенної творчости в стилі. В цьому укр. Р. має більше спільних рис із поль., як з рос. Р.

Відкриваючи значення й вагу нар. поезії і нар. мистецтва для розвитку й зростання літератури та іст. пам'яток і досліджень для нац. самовизначення, укр. Р. спричинився одночасно з цим до вироблення й усамостійнення укр. літ. мови й до удосконалення поетичних засобів. Проте, обмежуючися здебільша жанрами баляди і ліричної поезії, укр. романтики не збагатили своїми творами ін. жанрів: романтичної поеми, іст. роману і драми. Винятком були ранні поеми Т. Шевченка і «Чорна Рада» П. Куліша. Іст. драми М. Костомарова «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська Ніч» (1841) залишилися тільки слабими спробами. Позитивним фактором було те, що укр. теми й сюжети у творах рос., поль. й укр. романтиків вплинули деякою мірою на ознайомлення з Україною, укр. історією й культурою в зах. літературі й науці.

Ідеї, теми й сюжети як і мист. засоби Р. мали великий вплив на образотворче мистецтво кін. 18 і поч. 19 в. Зах. Европи і сусідніх з Україною слов. народів, зокрема тих мистців, що були народжені або жили на Україні: з рос. В. *Тропінін*, з вірмен І. *Гайвазовський* (Айвазовський), з поль. Ю. *Коссак*, А. *Ґроттґер* та ін. Елементи Р. наявні в ранніх творах Т. Шевченка і К. *Трутовського*, у творчості І. *Сошенка*, А. *Мокрицького*, згодом у О. *Сластьона*, М. *Івасюка*, С. *Васильківського*, П. *Пимоненка*, А. *Ждахи* та ін.

О. Сластіон. Ілюстрація до «Гайдамаків» Т. Шевченка

В укр. музиці вплив Р. позначився слабо. Його елементи помітні щойно у творах укр. композиторів другої пол. 19 в.: С. *Гулака-Артемовського*, М. *Лисенка*, В. *Матюка*, П. *Воробкевича*, А. *Вахнянина* й ін., зокрема у їхніх композиціях на слова поетів-романтиків. Тривале місце в історії укр. музики й театру зайняли написані за творами романтиків опери «Запорожець за Дунаєм» (1863) С. Гулака-Артемовського, «Різдвяна ніч» (1874), «Утоплена» (1883–84), «Тарас Бульба» (1890) М. Лисенка.

Питання Р. в укр. театрі не досліджене. Іст. п'єси письм.-романтиків не здобули собі тривалого місця в театральному репертуарі. Романтичне забарвлення мала подеколи режисерська діяльність М. Старицького, М. Кропивницького й ін. діячів укр. театру.

Література: Дорошкевич О. 20—40-і роки в укр. літературі. I—II. К. 1922—24; Шамрай А. До початків романтизму, ж. Україна, X—XI. К. 1929; Харківська школа романтиків. Вступна ст., ред. і примітки А. Шамрая. I—III. X. 1930; Шамрай А. Харківські поети 30—40 років XIX ст.; харківська школа романтиків. X. 1930; Чижевський Д. Романтика. ЕУ 1. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Чижевський Д. Іст. укр. літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк 1956; Čiževski D. On Romanticism in Slavic Literature. s'-Ґравенгаґе 1957; Коцюбинська М. Поетика Шевченка і укр. романтизм. Зб. шостої наук. Шевченківської конференції. К. 1958; Волинський П. Теоретична боротьба в укр. літературі (перша пол. XIX ст.). К. 1959; Нудьга Г. Два поети-романтики. Віктор Забіла — Михайло Петренко. Поезії. К. 1960; Матеріяли до вивчення укр. літератури. Т. II. К. 1961; Приходько П. Шевченко й укр. романтизм 30—50 рр. XIX ст. К. 1963; Шевельов Ю. З іст. укр. романтизму. Orbis Scriptus; Dmitrij Tschizevskij zum 70 Geburtstag. Мюнхен 1966; Волинський П. Укр. романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов. літера-

турах. К. 1963; Письм. Зах. України 30—50-их рр. XIX ст. К. 1965; Кирчів Р. Україніка в поль. альманахах доби романтизму. К. 1965; Іст. укр. літератури у восьми тт. Т. II. К. 1967; Крижанівський С. і Ротач П. Визначний представник укр. романтизму. Левко Боровиковський: Повне зібрання творів. К. 1967; Укр.поети-романтики 20—40-их рр. XIX в. Із ст. І. Айзенштока, 1968; Вопросы романтизма в советском литературоведении. Библиографический указатель. 1856—1968. Ред. Н. Гуляев. Казань 1970; Luckyj G.S.N. Between Gogol' and Ševčenko. Мюнхен 1971; Амвросій Могила — Ієремія Галка: Поезії. Із ст. С. Крижанівського. К. 1972; Олександер Афанасьєв-Чужбинський: Поезії. Із ст. М. Гнатюка. К. 1972; Польский романтизм и восточнославянские литературы. М. 1973.

Б. Кравців

Романченко Микола (* 1921), поет родом з Житомирщини. Кілька зб. поезій: «Зоря моя» (1956), «Пісню іду шукати» (1961), «Вітчизну славлю» (1962), «Грім і колос» (1964); повість «Захмарний ґарнізон» (1966).

Романченко Трохим (1880—1930), письм. родом з Полтави. Друкуватися Р. почав 1905 в альманасі «Перша ластівка»; його вірші вміщувалися у дорев. ж., альманахах і антологіях, у сов. часи – у ж. «Зоря». Окремо вийшла зб. «Поезії» (1916). Р. – автор оп., літ.-критичних (зокрема про І. Манджуру) та публіцистичних ст.

Романчич Ганка, по чоловікові Ковальчук (* 1907), укр. і кан. гром. діячка нар. у Канаді. Діячка *Союзу Українок Канади*, перша його секретарка, заступниця гол. (1945–51); репрезентантка на Першому Світовому Жін. Конґресі (1934) у Станиславові і на різних жін. міжнар. конференціях і конґресах. Живе у Вінніпеґу.

Романчук Антін (1898—1960), маляр-портретист, син Тита, нар. у Львові. Студіював у Швайцарії (Женевській Академії і в школі А. Журдена в Давосі), з 1920 жив у Італії, у 1940-их рр. у Німеччині, з 1950 у ЗДА; учасник виставок в Европі й ЗДА; портрети (музик І. Падеревського, Я. Кубеліка та ін.), краєвиди, натюрморти. Помер у Нью-Йорку і тут зберігаються його твори в Укр. Ін-ті Америки.

А. Романчук

Романчук Тит (1865—1911), маляр-імпресіоніст і графік, нар. у Львові, син Юліяна Р.; учився у Львівській пром. школі й в робітні С. Ґрохольського у Мюнхені; карикатурист і ілюстратор «Зеркала» (1882), календаря «Просвіти» та «Історії України» М. Аркаса (1912); квіти, пейзажі, жанрові картини, портрети. Кращі твори Р. зберігаються у Львівському Музеї Укр. Мистецтва. Довгий час жив і помер у Ловрані (Юґославія).

Романчук Юліян (24. 2. 1842 — 22. 4. 1932), визначний політ. і гром. діяч, довголітній політ. провідник гал. українців, педагог, письм. і журналіст; нар. у Крилосі б. Галича в родині нар. учителя. Закінчив ун-т у Львові, де у 1863–1900 був гімназіяльним учителем (клясичний філолог) і жив там до смерти. 1885 ініціятор і провідник *Народної Ради*, 1899 співзасновник *Нац.-Дем. Партії* (до 1907 її гол.). 1883–95 посол до гал. сойму (з 1889 – гол. Укр. соймового Клюбу), 1890 один з творців т. зв. «*нової ери*», в опозиції до якої став 1894 р. 1891–97 і 1901–18 посол до австр. парляменту (1907–10 і 1916–17 гол. Укр. Парляментарної Репрезентації, з 1910 віцепрез. парляменту). Під час першої світової війни – гол. Укр. Допомогового Комітету і *Укр. Культ. Ради* у Відні. 1918 чл. Укр. Нац. Ради, 10. 11. 1918 Р. заприсягнув у Львові членів Держ. Секретаріяту ЗУНР. По відданні 1923 р. Радою Амбасадорів Галичини Польщі відібрав на площі св. Юра від тисячних мас присягу на вірність укр. державності.

Ю. Романчук

Чл.-засновник т-ва «*Просвіта*» (почесний чл., у 1896–1906 гол.), *НТШ* (д. чл.), *Учительської Громади* (другий гол., згодом почесний чл.). Засновник і видавець газ. «*Батьківщина*», співзасновник і співр. «*Діла*», місячника «Ruthenische Revue» («Ukrainische Rundschau») у Відні. Р. видавець-ред. творів Т. Шевченка в Галичині – «Поезії» (1902), «Твори» (I-II, 1907), «Кобзар» (1914), дослідник текстів Шевченкових поезій, автор літ.-критичних ст., ініціятор вид. «Просвітою» бібліотеки укр. клясиків «*Руська Письменність*» і видавець-ред. 23 її тт. у 1904–20 рр. Ред. місячних книжечок і календарів «Просвіти», упорядник, виданих 1879 р. шкільних підручників (укр. читанки для нар. і сер. шкіл, у які разом з О. *Барвінським* увів 1890 фонетичний правопис, з 1899 також у популярні вид. «Просвіти»). Підтримував активні зв'язки з укр. письм. й гром. діячами на Центр. і Сх. Укр. Землях. У 1903 репрезентував гал. українців на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Як сеньйор гал. політ. і гром. діячів Р. користувався заг. пошаною серед укр. громадянства і мав великий вплив на розвиток політ., гром. і культ.-осв. життя. У 1900–10 разом з Є. Олесницьким

і К. Левицьким був чл. фактичного політ. проводу гал. українців. У 1920-их рр. очолював, скликувану для політ. консультацій, «Раду сеньйорів».

о. *І. Сохоцький, Р. М.*

Романюк Анатоль (* 1924), демограф родом з Хотинщини (півн. Басарабія); дослідник-демограф в кол. бельгійському Конґо (1953–61), проф. Оттавського (1964–69), пізніше Монтреальського ун-тів (Канада). Праці з демографії тропічної Африки (зокрема родючости), теорії стабільної популяції та демографічних проєкцій тощо: «La fécondité des populations congolaises» (1967), «The demography of Tropical Africa» (1968, співавтор).

Романюк Іван (1886–1973), аґроном, кооператор і промисловець, родом з Борщівщини; у 1920-их рр. екон. діяч Борщівщини, у 1930-их рр. у Львові (співвласник фабрики картонних виробів «Декоро» і власник фабрики свічок «Астра»); на еміґрації в Німеччині, Канаді й (з 1957) у ЗДА.

Ромашка (Matricaria L.), рід однорічних дуже розгалужених рослин з сильним ароматичним запахом з родини кошичкоцвітих. На Україні — 4 види, поширені як бур'яни на відкритих місцях. Серед них: Р. обідрана або лікарська (M. recutita L. = M. chamomilla L.), нерідко культивована як лікарська рослина, зокрема у Криму і на Херсонщині. Має до 0,85% запашної етерової олії, антимисову кислоту, глюкозиди та ін. У медицині вживають її суцвіття як зовн. антисептичний зв'язуючий засіб для полоскання, примочок, ванн, настоянку Р. використовують як потогінне, чай — при спазмах кишок, метеоризмі, розвільненні; Р. запашна або без'язичкова [(M. matricarioides (Less.) Porter ex Britton] = M. discoidea DC.). Допускається для використання замість Р. лікарської; Р. незапашна (M. inodora L.). Р. називають також деякі ін. види рослини: трореберник непахучий, маруну цинераріелисту або далматську Р. та ін.

Ромен (III—14), м. обл. підпорядкування на Придніпровській низовині, р. ц. Сумської обл., розташоване над р. Сулою; 48 400 меш. (1970). Р. вперше згадується у Лаврентіївському літописі з часів походу Володимира Мономаха на половців — 1096. З поч. 17 в. до 1648 р. Р. з прилеглими м. і с. належав до володінь кн. Вишневецьких, 1648–58 сотенне м. Миргородського, 1658–1781 — Лубенського полку; 1782–96 пов. м. у складі Чернігівського намісництва, 1797–1802 — Малорос. губ., у 1802–1924 — Полтавської губ.; 1924–30 — округове м. У 19 в. до 1852 р. тут щороку відбувався один з найбільших на Україні ярмарків (Іллінський), згодом перенесений до Полтави. Ч. меш. (у тис.): 1860 р. — 5,6, 1897 — 22,5, 1926 — 25,8, 1959 — 40,0. У м. є зав.: машино-будів., автоматичних телефонних станцій, тракторних запасних частин; фабрики — мебльова, текстильно-ґалянтерійна, швейна, тютюнова, шкіряно-взуттєвий комбінат та підприємства для перероблювання с.-г. продукції. На передмісті — Засуллі знайдено нафту. На околиці м. є держ. розплідник гусей роменської породи. С.-г. технікум, мед. училище, краєзнавчий музей (з 1920, бл. 15 000 експонатів). Археологічна пам'ятка з 8–10 в. — *Монастирище.* Пам'ятки архітектури: дерев'яна ц. св. Юрія (1730; будівничий І. Федорів), кам'яний собор Св. Духа, збудований коштом М. Заборовської (1742–46); іконостас і образ Богородиці у нар. вбранні (у виконанні Г. *Стеценка*), нині в Краєзнавчому музеї в Сумах. Миколаївська церква в стилі ампір, фундація С. Манджоси (1816), дерев'яна церква св. Покрови, побудована коштом П. *Калнишевського* (1764; будівничий І. Федорів, різьбар Сисой Шалматов), перевезена 1907 у Полтаву, згоріла 1941. З славетних іконостасів Р. залишилися останки після знищення у 1930-их рр. совєтами. 1918 в Р. поставлено за проєктом І. *Кавалерідзе* монументальний пам'ятник Т. Шевченкові.

Покровська церква (1764), перенесена у Полтаву 1907

Ромен, р. на Придніпровській низовині, права притока Сули (сточище Дніпра); довж. — 111 км, сточище — 1 645 км.² У заплаві Р. 1933 р. споруджено Роменську осушувальну систему для меліорації боліт та заболочених земель у заплавах р. Р. і Торговиці; її заг. площа — 14,100 га, вона забезпечує використання 11 900 га земель, у т. ч. 2 000 га орних.

Роменський Михайло (1887—1971), співак-бас, нар. у Курську. По закінченні Моск. Консерваторії працював у оперових театрах РСФСР (1917–34), у 1934–41 соліст Харківського, 1942–58 Київського оперових театрів, у 1947–52 — проф. Київ. Консерваторії. Гол. ролі: Борис («Борис Ґодунов» М. Мусорґського). Тарас («Тарас Бульба» М. Лисенка), Карась

М. Роменський

(«Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Ґаврило («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Мефістофель («Фавст» Ш. Ґуно) та ін.

Роменсько-борщівська культура, культура городищ сх.-слов. племен 8–10 вв. у лісостеп. смузі між сер. течією Дніпра і гор. течією Дінця. Назва походить від двох груп досліджених городищ – б. м. *Ромна* і с. Борщеве (Воронізька обл.). Прикмети Р.-б. к.: оборонне положення городищ, півземлянковий тип житла з печами-кам'янками або глинобитними, кераміка перев. ліпна (горщики, миски, сковорідки), панівний обряд поховань – трупоспалення. Основне зайняття сіль. госп-во, розвинене ремесло. Найкраще дослідженими пам'ятками є *Монастирище* і *Новотроїцьке*.

Ромер Еуґеніюш (1871–1954), визначний поль. географ і картограф, довголітній доц. (з 1899) і проф. (1911–31) Львівського Ун-ту. Р. автор синтетичної праці про положення, морфологію і клімат Польщі, що до неї зараховував Зах. і Центр. Укр. Землі, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Це стосується зокрема його праці «Geograficzno-statystyczny atlas Polski» (1916), яка мала значення в устійненні кордонів Польщі у 1919–21 (він також і поль. експерт на мирових конференціях у Парижі й Ризі). До України і українців Р. і його учні ставилися неприхильно, а то й вороже (напр., брошура «Polski stan posiadania na Południowym Wschodzie Rzeczypospolitej», 1937).

Ромер Ян (1869–1934), поль. генерал, у 1919 під час укр.-поль. війни командував оперативною групою «Буг» (Жовква–Кам'янка–Рава-Руська).

Ромжа Теодор Юрій (1911—47), церк. діяч і гр.-кат. єп. на Закарпатті родом з В. Бичкова. Філос. і богословські студії у Римі (в Колеґії «Руссікум»), свящ. з 1936 р., 1939 проф. філософії в епархіяльній Духовній Семінарії в Ужгороді, з 1944 – апостольський адміністратор Мукачівської епархії та єп. За оборону прав гр.-кат. Церкви скрито вбитий большевиками (1. 11. 1947).

Єп. Т. Ромжа

Ромодан (IV—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, Миргородського р-ну Полтавської обл.; зал. вузол; 7 500 меш. (1966). Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту. Р. постав у 1880-их рр. під час будівництва залізниці. 19–21. 3. 1918 бої Окремої Запор. дивізії з большевиками.

Ромоданів Петро, єп. УАПЦ, див. *Петро* Ромоданів.

Ромоданівський шлях, Ромодан, старовинний торг. шлях, що проходив Лівобережною Україною з півн. на півд. через Ромен–Лохвицю–Лубні–Кременчук, частина шляху з Росії до Криму. До побудови залізниць у 1860–1880-их рр. Р. ш. був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили до Криму по сіль; у 19 в. його також використовували для прогону з України в центр. губ. Росії гуртів худоби.

Рондяк Петро (1873—1944), суддя родом з Самбірщини, з 1918 р. адвокат у Косові, організатор культ. і кооп. життя Косівщини (гол. філії «Просвіти», засновник Нар. Дому), чл. ЦК УНДО.

Ропська Олександра (1897—1957), оперова співачка – меццо-сопрано, родом з Вороніжчини; закінчила Саратовську Консерваторію, сценічну діяльність почала в Полтаві. Працювала в Одеському, Харківському і Київ. (1928—44) оперних театрах. Згодом викладач співу в Київ. Консерваторії. Гол. партії: Амнеріс («Аїда» Дж. Верді), Кармен («Кармен» Ж. Бізе), Ольга (Євгеній Онєгін» П. Чайковського), Настя («Тарас Бульба» М. Лисенка) та ін.

О Ропська

Ропуха (Bufo), безхвоста земноводна тварина. На Україні поширені: Р. звичайна (B. bufo L.), яку також називають земляна сіра жаба, до 20 см довж., поширена у лісах, садах і луках у ліс. і лісостеп. смугах, зрідка у передгір'ях і на півн. схилах Крим. гір; Р. зелена (B. viridis L.) – по всій Україні; Р. очеретяна (B. calamita Laur.) у зах. обл. України. Корисні — знищують шкідників.

Рорбах (Rohrbach) Павль, (1869—1956), балтицький німець, нар. у Латвії, євангельський теолог, історик, видатний політ. публіцист, знавець сх. Европи і подорожник. Р. у своїх численних публікаціях вже на переломі 19 і 20 вв. з'ясував загрозу експансії Росії і обґрунтовував погляд про цілковиту нац. й

П. Рорбах

культ. відрубність України від Росії та далекосяжне значення укр. питання для світової політики. Особливу вагу мали ці писання Р. під час першої і другої світових воєн, що й створило йому опінію великого приятеля України. Р. д-р г. к. УВУ і почесний през. (з 1952) Нім.-Укр. Т-ва у Мюнхені. Про Р. «Dem Andenken Paul Rohrbachs», у «Deutsch-Ukrainische Herder-Gesellschaft» (1959).

Росава, р. на Придніпровській височині, ліва притока Росі; довж. — 90 км, сточище — 1 720 км², пересічна шир. річища у сер. течії — 10 м. Частково використовується для водопостачання.

Росичка, росянка (Drosera L.), рід багаторічних болотяних комахоїдних рослин з родини росичкуватих. На Україні 3 види, поширені перев. на мохових болотах: Р. круглолиста (D. rotundifolia L.); Р. англ. (D. anglica Huds. = D. longifolia L.) і Р. сер. (D. intermedia Hayne D. longifolia L.). Надземна частина Р. діє спазмолітично, настоянку з неї вживають при коклюші, хронічному бронхиті, при астмі та артеріосклерозі. Екстракт з Р. п. н. дрозерол входить до складу відхаркувальних препаратів.

Російська Визвольна Армія (Русская Освободительная Армия — РОА), військ. допоміжні з'єднання в складі нім. армії, що їх з пропаґандивною метою названо Р.О.А., організовані за підтримкою нім. військ. командування під проводом ген. А. *Власова* в рамках розпочатого ним 1942 «Русского Освободительного Движения» (з листопада 1944 — «Комитет Освобождения Народов России» — КОНР). Стан на 1. 6. 1943: 78 батальйонів, 1 полк та 122 роти. З 1944 керівництво над КОНР і РОА перебрала гол. команда нім. СС. Частини Р.О.А. організовано з сов. полонених, на поч. 1945 вони нараховували яких 200 000 вояків, у тому ч. бл. 40%, автоматично переведених до них українців. Участи у боях проти сов. армії ці частини не брали. У травні 1945 деякі зі з'єднань Р.О.А. підтримали чес. протинім. повстання у Празі; більшість з них здалася зах. союзним військам, була інтернована і перев. передана сов. армії.

Російська мова на Україні. Питання рос.-укр. мовних контактів у княжу добу поміж Києвом, Черніговом, Галичем, Володимиром Волинським тощо та Новгородом, Суздалем, Переяславом (півн.), Ростовом, Володимиром тощо (церк. й літ., торг. зв'язки; з кн. поселювалися бояри з його прибічної дружини) не досліджені. Так само не дослідженою залишається проблема рос.-укр. мовних зв'язків у лит.-поль. добу (торг., церк. й політ. — зокрема в час приналежности Чернігівщини 1503–1618 до Моск. держави, — чому дехто приписує появу акучих форм у тамошніх говірках). Якщо не враховувати моск. ґарнізону Києва, з 1654 почавши, то до істотніших рос. поселень (гол. старовірів) дійшло від другої пол. 17 в. на півн. Чернігівщини, звідки вони згодом (у 18–19 вв.) переселювалися й на Правобережжя та Півд. Україну. Ін. хвиля рос. старовірчої колонізації сягала від Півн. Добруджі й Півд. Басарабії аж на Буковину, коли у 1770-их рр. «некрасовці» (див. *Некрасов Ігнат*) остаточно поселилися в гирлі Дунаю, звідки їх вербувала австр. влада у 1780-их рр. для поселення на Буковині й Хотинщині (с. Біла Криниця, Білоусівка, Липовани, — їх говірки досліджують В. Столбунова і В. Кузнєцов). З уваги на чітку конфесійну відмежованість старовірчих рос. поселень від укр. довкілля, дотичні (перев. півд.-рос., рідше сер.-рос.) говірки зазнали порівняно невеликого укр. мовного впливу (гол. в лексиці).

Рос. колонізаційні хвилі на Харківщину й Вороніжчину (тут зустрілися укр. поселенці з ними у 17 в.), а згодом, від кін. 18 в., на Півд. Україну (старовіри, кріпаки, переводжені рос. поміщиками на дохідніші ґрунти, військ. кантоністи на поч. 19 в й утікачі-кріпаки) — були, крім суцільних ареалів,назагал асимільовані укр. сел. довкіллям: від того укр. степ. й слобожанські говірки зазнали в різній мірі рос. впливу (випадки спиненого переходу о в *і*, перехід наголошеного *е* в 'о, спорадичне акання, вирівняння типу *на рук'і* «на руці», двоїнні чоловічі форми типу *два гóда*, див. *Степові говірки*). Суцільніші рос. говіркові ареали збереглися в півд. Басарабії (с. Вознесенка, Введенка, Павлівка в Арцизькому р-ні — переселенці з Орловщини й Курщини, згідно з дослідами Л. Усачової, І. Нелюбової, Л. Дерганової, Ю. Лістрової, І. Ґріценка), півн. Одещині (с. В. Плоске Михайлівського р-ну — рос. старовіри з-перед 200 рр., за дослідами М. Тіхомірової, — так само як у р-ні Віньковецькому Хмельницької обл., за дослідами М. Бріцина), в сс.: П'ятидуб Малинського р-ну Житомирської обл., Рахвалівці й Красилівці в Іванківському р-ні на півн. Київщині (за дослідами Є. Самохвалової і Л. Ціпцюри), на Приозів'ї (досліди С. Ґаба) й півн. Харківщині (сс. В. і Малі Проходи Верганівського р-ну, Руські Тишки, Плоске і Липці Харківського р-ну, за дослідами Л. Бузніка, приналежні до півд. групи півд.-рос. говірок Курщини з помітними укр. впливами в наголошуванні дієслів). У 1923–41 укр. мова могла впливати на ці рос. говірки і через школи, коли по школах нац. меншостей УССР обов'язкове було її навчання, як предмета. Не дослідженими залишаються рос. говірки ін. поселень УССР (зокрема 1930-их рр. і після

1945 – по виселенню німців, а в Криму і татар).

Цілком інакше зформувалися укр.-рос. міжмовні стосунки в укр. говіркових масивах поза кордонами УССР (Курщина, Білгородщина, півд. Вороніжчина, Донщина, Кубань, Саратовщина, Зелений Клин, діяспора в Сибіру, Казахстані й на півд. Уралі), де був і є значно сильніший вплив довколишніх рос. говірок, а ще більше рос. літ. мови через школу, радіо, телебачення, пресу, військо й адміністрацію та судівництво. Скрізь там у висліді відсутности укр. школи й преси проходить поступове російщення, виникають мішані укр.-рос. говірки на укр. основі. Ті процеси описані в говірках кол. Коротоякського пов. (Н. Ґрінкова), Білгородщини й Курщини (А. Бескровний, Ф. Медведєв, В. Собіннікова, Г. Денисевич, А. Пашківський, В. Тітовська), Донщини (А. Міртов, К. Удовкіна) та зокрема Кубанщини (І. Шаля, В. Чістяков, Н. Бушина, М. Саділенко, Е. Тарасенкова, О. Шейніна, М. Шабалін, Н. Федоренко, І. Чередниченко), а далі Поволжя (А. Дульзон, І. Вальченко), Киргижчини (С. Лейферман), Далекого Сх. (А. Ґеорґієвський, Т. Назарова) й півн. Молдавії, де по укр. селах є також лише рос. або молд. школи (Л. Єрмакова, З. Ряполова, Ю. Лістрова). Окремими проблемами є ще: 1. рос. діялект міськ. типу, поширений серед великоміських низів і робітництва в УССР; 2. вживаний на Україні двомовним освіченим прошарком місц.-укр. провінційний («півд.») варіянт рос. літ. мови.

Зросійщена говірка міськ. низів, великоміських передмість і роб. поселень Донбасу і Дніпропетровщини виникла в наслідок русифікації місц. укр. елементу і постійного колонізаційного допливу росіян, що прибували (а за совєтів призначувані) сюди для праці, створюючи дрібноурядовський, ремісничий, купецький і роб. прошарок. Насичена сленґізмами й арґотизмами, великоміська рос. говірка люмпенпролетаріяту й правопорушників (Одеси, Києва, Харкова, Дніпропетровського, міст Донбасу), поширена особливо по революції, втримувала свою рос.-мовну форму, зокрема у висліді постійного сезонового (особливо на зиму) флюктуаційного припливу її носіїв – такого ж рос. елементу з Ленінграду й Москви. Цей мовний «суржик» (суміш) характеризують деякі півд.-рос.-укр. спільності, у тому ч. укр. вимова *г*, голосних *о*, *е*, *и* (рос. ы) з спорадичним аканням, вимова *е*'*е*/*йе* з етимологічного ѣ, стверділі *р* та губні у кін. слів, йотована вимова груп типу *вя*, *бя*, *пя*, тверді *ч*, *шч*, укр. міжслівна фонетика, укр. наголос, керування дієслів та прийменників (по *домах*), як і побутові лексичні українізми та нерозрізнювання предикативних від атрибутивних форм прикметника. Питання укр.-рос. міськ. «суржика» розглядають окремі ст. Б. Ларіна (Харків), К. Німчинова (Донбас), В. Шадури (Дніпропетровщина). У красному письменстві для характеристики персонажів царського підстаршинського середовища його використовував В. Винниченко, для міщанського – М. Старицький, для сов. міліційного – О. Корнійчук, а для люмпенпролетаріяту – В. Винниченко, А. Тесленко, І. Микитенко Л. Первомайський, Г. Брасюк. Укр. провінційний варіянт рос. літ. мови вживався раніше серед поміщицтва і провінційної інтеліґенції, нині – серед партійних урядовців і техн. інтеліґенції у висліді русифікаційного тиску й мовної політики, спрямованої на бодай рос.-укр. білінґвізм тих мовців, які не можуть чи не хочуть відразу перейти на рос. мову. Тій меті служить нині відповідна популяційна політика (з перекиданням українців на сезонову чи на постійну працю поза УССР і насиланням на Україну росіян та чужинців, що змушені користуватися рос. мовою) і така ж *мовна політика* (в структуру укр. літ. мови впроваджуються лише елементи, тотожні з рос., поборюються відмінності; потурається рос.-укр. суржикові міськ. низів і робітництва). Законами з 1869 і 1886 рос. уряд (аж до революції) виплачував грошову надбавку всім урядовцям немісц. походження на Правобережжі для його зросійщення (офіц. ніби для його відпольщення), чим стягнув туди чимало росіян; таку саму політику тут вела й Рос. Правос. Церква. Укр. провінційний варіянт літ. російщини проявляється гол. у вимові як і в різній насичености (залежно від рос.-мовної культури мовця) окремими рисами міськ. укр.-рос. суржика (див. *Русизми*). В Галичині й на Буковині (у 19 в., зокрема після 1866 аж по 1920-і рр.) та Закарпатті (тут аж по 1945) поширювалася через пресу й вид. москвофільського табору, гол. серед частини духовенства та рідше і світської інтеліґенції, окрема форма літ.-мовного «язичія»: архаїзована суміш укр. і рос. ц.-слов'янізмів з укр. вимовою та обов'язковим етимологічним правописом.

Проблеми укр.-рос. мовних взаємин досліджували П. *Житецький*, О. *Курило*, М. *Сулима*, М. *Гладкий*, О. *Синявський*, С. *Смеречинський*, Р. *Смаль-Стоцький*, В. *Чапленко*, І. Білодід, Й. Багмут, Г. Їжакевич-Цілуйко, Ф. Середа, Г. Гнатюк, Д. Мірошник, А. Шиловський, Б. Шарпило, Р. Болдирев, О. Сербенська, В. Столбунова, В. Ільєнко, М. Рогаль, Л. Коробчинська, Б. *Антоненко-Давидович*, Ю. *Шевельов* й ін.

Література: Зеленецкий К. О русском языке в Новороссийском крае. О. 1855; Долопчев В. Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи (преимущественно в Южной России). О. 1886, друге вид. 1909; Смаль-Стоцький Р. Укр. мова в Сов. Україні. В. 1936; друге вид. Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж 1969; Tichy F. Vývojsoučasného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi Прага 1938; Їжакевич (—Цілуйко) Г. Питання рос.-укр. мовних зв'язків. К. 1954; Гнатюк Г. Рос.-укр. літ.-мовні зв'язки в другій пол. XVIII — першій четверті XIX ст. К 1957; Мирошник Д. Н. В. Гоголь. Его роль в укреплении русско-украинских языковых связей. Х. 1959; Славянское языковедение, библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг., 1—2 М. 1963; Королевич Н., Сарана Ф. Слов. філологія на Україні (1958—62), бібліографія. К. 1963; Питання стилістики укр. мови в її взаємозв'язку з ін. слов. мовами. Тези доповідей міжвузінської наук. конференції. Чернівці 1963; Респ. наук. конференція з питань рос.-укр. мовних зв'язків. Тези доповідей. XII. 1964. Луганське 1964; Зв'язки укр. мови з рос. та ін. слов. мовами в 16—19 ст. К. 1968; Королевич Н. (й ін.). Слов. філологія на Україні (1963—67), бібліографія, частина 1. Мовознавство. Фолкльористика. К. 1968; Укр.-рос. мовні зв'язки радянського часу. К. 1969; Славянское языковедение, библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1961 по 1965 т., с дополнением за предыдущие годы. М. 1969; Штець М. Літ. мова українців Закарпаття і Сх. Словаччини (після 1918). Братіслава 1969; Shevelov G. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18 Jahrhunderts Wiener slavistisches Jahrbuch 16. 1970.

О. *Горбач*

Російська Православна Церква («Русская Православная Церковь»), найбільша з сучасних автокефальних правос. церков. РПЦ керує патріярх моск. і всієї Руси разом з Священним Синодом (постійними чл. якого є митр.: Крутіцький Ленінградський і Київ.). При Священному Синоді діють відділи: адміністративний, зовн. церк. зносин, вид. і госп., а також навчальний і пенсійний комітети. Офіц. органом Моск. Патріярхії є місячник «Журнал Московской Патриархии». Крім принагідних книг, зб. (у тому ч. неперіодичних зб. духовних академій п. н. «Богословские Труды»), РПЦ видає місячник «Правос. Вісник» (орган екзарха всієї України) та закордоном «Stimme der Orthodoxie» (орган Центр.-Евр. Екзархату) і «Messager de Exarchat du Patriarche Russe en Europe occidentale» (орган Зах.-Евр. Екзархату).

У межах СССР, РПЦ у 1971 нараховувала 71 епархію (з цього ч. 16 без правлячих еп.) та 63 діючі еп. (у тому ч., крім патріярха, 6 митр., 27 архиєп. та 29 еп.). У 1966 діяло приблизно 7 500 церков та така ж кількість духовенства РПЦ. Ч. вірних РПЦ ймовірно становить 20–25 млн. Поза межами СССР до РПЦ належать: Зах.-Евр. Екзархат (4 еп.) з осідком у Лондоні, Центр.-Евр. Екзархат (4 еп.) з осідком у Сх. Берліні, Екзархат Центр. та Півд. Америки (1 еп.) з осідком у Буенос-Айресі й управління парафіями РПЦ у Канаді (1 еп.) з осідком в Едмонтоні; парафії у ЗДА, духовні місії у Святій Землі, і постійне представництво при Світовій Раді Церков у Женеві. З-поміж рос. закордонних Церков (до них належить чимало українців), у порозумінні з Моск. центром, перебуває Автокефальна Правос. Церква в Америці (раніше митрополія Рос. Правос. Церкви в Америці), натомість цілковито відокремлена від Моск. патріярхії т. зв. «Зарубежная» Рос. Правос. Церква.

РПЦ має дві духовні академії: Моск. (в Загорську) та Ленінградську і три духовні семінарії (в Загорську, Ленінграді й Одесі); у всіх згаданих богословських школах у 1973 вчилося приблизно 500 студентів. Крім того, у Загорську діють заочні богословські курси.

За сов. конституцією церква в СССР відокремлена від держави, проте РПЦ (як й ін. рел. групи) є під пильним контролем держави через Раду у справах релігій при Раді Мін. СССР (від 1943 до 1965 – у справах РПЦ) та уповноважених Ради, які прикріплені до респ. рад мін. та обл. виконавчих комітетів. Діяльність РПЦ обмежена відправами у храмах служб і треб і не може виявлятися поза церквами у місіонерській, проповідницькій, навчальній, харитативній чи гром.-політ. ділянках (за винятком т. зв. «патріотичної» діяльности РПЦ, зокрема за кордоном). Церква позбавлена права власности на храми та утвар, які держава дає за відповідним договором у користування т. зв. «двадцяток» і їхніх виконавчих комітетів, складених з мирян, які піклуються госп. справами парафії, «наймають» «служителя культу» і т. п. Як «двадцятки», так і всі «служителі культу» (еп. і свящ.) підлягають реєстрації в держ. органах; розривом «договору» на оренду церк. будинку чи «зняттям» «двадцятки» або свящ. з реєстрації влада може припинити леґальну (поза офіц. РПЦ, в СССР діють, у підпіллі, окремі групи вірних) діяльність парафії. Попереднього дозволу влади вимагають також церк. собори, синоди та конференції, а також різні прилюдні церк. обряди поза церк. огорожею. Свящ. заборонено навчати дітей і підлітків релігії, а організоване навчання релігії особам понад 18 рр. допускається лише за дозволом влади, у кількох духовних школах.

Історію РПЦ розпочинають від охрищення Руси у 10 в. Проте існування цієї Церкви починається після нападу монголів на Київ 1240, коли загинув київ. митр. Іосиф, а 1299 київ. митр. Максим перенісся до спокійніших країн на півн., до Володимира над Клязьмою. Наступні митр. перебували у Москві, що

стала центром держ. життя Московщини, пізніше Росії. Разом із змцненням Московщини, її митр. намагалися позбутися залежности від Константинопільського патріярха, у юрисдикції якого й далі залишалася Київ. митрополія.

1448 у Москві було поставлено митр. Іону без порозуміння з константинопільським патріярхом, а ще через 10 рр. моск. собор виразно маніфестував відрив РПЦ від Києва. Це було виявом довгого існування двох окремих сх.-слов. церков-митрополій: Київ. (укр.-білор.) і Моск. (рос.). Наступник Іони Теодосій вже іменувався «Моск. (а не «Київ.») і всієї Руси».

Порвавши зв'язок з центрами сх. християнства моск. Церква щораз більше ставала знаряддям держ. влади. У кін. 15 в., коли Москва звільнилася від підлеглости татарам, створюється концепція, що Москва — це спадкоємець давнього й нового Риму — Царгороду та охоронець чистоти православія. Цьому сприяли також упадок Константинополя у 1453, а ще перед тим спроба поєднання Сх. і Зах. церков (Фльорентійська унія 1439), коли в Москві не прийняли прихильника унії, київ. митр. Ісидора. Виявом цієї концепції була теорія III Риму (Москви), зформульована в писаннях псковського ченця Філофея, про те, що всі правос. землі тепер зібрані під владою єдиного правос. моск. царя; що два попередні Рими впали, третій, Москва, стоїть, а «четвертому не бути». Царя почали вважати за гол. Церкви, що особливо виявилося, починаючи з царювання Івана Грозного.

1589 РПЦ стала патріярхатом, але це не змінило її залежности від царської влади. Десятий з рос. патріярхів (Адріян) помер 1700, після нього нового не поставлено, і понад 200 рр. РПЦ не була патріярхією. 1721 патріярхат РПЦ замінено Духовною Колеґією («Святейший Правительствующий Синод»). Це завершило формальну деґрадацію РПЦ, яка стала держ. інституцією, що діяла під зверхністю й за «указом» царя (імператора). Контрольною інстанцією Синоду був його обер-прокурор, світський держ. достойник, що його називали «царським оком». Щойно 1917 РПЦ позбулася, але на дуже короткий час, підлеглости світській владі.

У своїй експансії, РПЦ, використовуючи політ. могутність держави, поширила свої впливи на епархії Київ. митрополії, особливо після Переяславської угоди 1654. Київ. митрополія боронилася проти цього, воліючи залишитися в юрисдикції Константинопільського патріярха. Проте 1686 приєднання Київ. митрополії до Москви стало доконаним фактом. Освічене духовенство спроваджувано з Київ. митрополії до Москви пізніше — до Петербурґу, де воно працювало у церк. адміністрації, шкільництві, проповідництві тощо. Місіонери РПЦ охрищували інородців на півн. і півд.-сх. Евр. Росії та у Сибіру. РПЦ поширила свої впливи і на Америку, де з 1870 існує епархія еп. алеутського і аляскинського.

РПЦ скупчувала колись у своєму володінні величезні зем. маєтності. У зв'язку з цим розросталося ч. духовенства світського й чернечого. Багатство церкви держава обмежувала забороною набувати нові землі (1649), створенням короткотривалої контрольної установи (Манастирського приказу) тощо. Назрівав конфлікт, що виявився особливо за патріярха Нікона (1652—58), який намагався зміцнити становище і вплив церкви. Його заходи закінчилися невдачею та засланням його самого. Також натрапили на гострий опір його намагання ввести реформи у церк.-обрядові справи. Прихильники старовини (*Старообрядці*, старовіри) виступили проти виправлень церк. книг і обрядів. Жорстокі переслідування не зламали опозиції, але змусили старообрядців рятуватися переселенням у відлюдні місцевості за межі Московщини, частково й на укр. та білор. землі. Туди ж рятувалися від переслідувань послідовники й ін. рел. груп.

РПЦ посилювала русифікацію приєднаних до Росії народів і церков (на поч. 19 в. підпорядковано Грузинську Правос. Церкву, яка відновила свою автокефалію лише по революції 1917). Зокрема Київ. митрополії заборонено було плекати традиційну богослужбову мову, обряди, звичаї і наказано (1720) укр. друкарням, щоб у їхніх вид. «жадної різниці і особливого наріччя не було», а згодом від духовенства вимагалося виголошувати ц.-слов. тексти з рос. вимовою.

Під зовн. обезличенням РПЦ, у масі вірних не вгасало рел. піднесення і прямування до христ. досконалости, що виявилося у містичних течіях, які заперечували панівну церкву, і в чинах тих подвижників, що належали до РПЦ. Церква прославилася багатьма святими; між ними дехто, як Сергій Радонезький († 1392) та Серафим Саровський († 1833) шановані і поза рос. землями. Ці подвижники здебільша оселювалися у найдальших і найнесприятливіших околицях імперії, зокрема на Соловецьких о. Білого м. (1429). Ін. вдавалися до надзвичайних виявів своєї релігійности, напр., *юродиві* (Максим Моск., Іоан Устюзький та ін.).

Недоліком РПЦ був низький осв. рівень духовенства, яке у 15—16 в. звич. неспроможне було виголошувати пропо-

віді. Щоб зарадити цьому, спроваджувано з закордону учених богословів, серед них у першій пол. 16 в. Максима Грека (Михайло Триволіс), який перекладав церк. книги з грец. мови. Серед численного духовенства, спроваджуваного з України з 17 в., були й такі визначні учені, як Стефан *Яворський*, Димитрій *Туптало*, Теофан *Прокопович* та ін.

З 19 в. значно поліпшився осв. рівень рос. духовенства; у царській Росії високу освіту давали 4 духовні академії (у Києві, Москві, Петербурзі й Казані), сер. — численні (59) *духовні семінарії*, а нижчу — *духовні училища*, яких було бл. 200. Ця мережа духовних шкіл існувала до 1918.

Література: Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. К. 1872; Филарет, архиеп. черниговский. Сокращенная история Русской Церкви. П. 1877; Макарий, митр. (Вулгаков). История Русской Церкви. 12 тт. П. 1877—91; Голубинский Е. История Русской Церкви. 2 тт. М. 1901, 1917; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914; Brian-Chaninov. L'église Russe. Париж 1928; Милюков П. Очерки по истории русской культуры. т. II: Вера, творчество, образование. Париж 1930; Никольский Н. История Русской Церкви. М. 1930; Лотоцький О. Автокефалія. т. II: Нарис історії автокефальних церков. В. 1938; Curtiss J. S. Church and State in Russia. The Last Years of the Empire 1900—1917. Нью-Йорк 1940; Mouravieff A. A History of the Church in Russia. Оксфорд 1942; Zernov N. The Russians and Their Church. Лондон 1945; Amman A. M. Abriss der ostslavischen Kirchengeschichte. Відень 1950; Curtiss J. S. The Russian Church and the Soviet State 1917—1950. Бостон 1953; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кельн-Браунсфельд 1953; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. 4 тт. Нью-Йорк—Бавнд-Брук, Нью-Джерзі 1956, 1957, 1961, 1966: Московская Патриархия, Русская Православная Церковь. Устройство, положение, деятельность. М. 1958; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. 2 тт. Париж 1958; Kischkowsky A. Die sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche. Мюнхен 1960; Struve N. Les Chretiens en URSS. Париж 1963; Smolitsch P. Geschichte der Russischen Kirche 1700—1917. т. I. Лейден 1964; Chrysostomus I. Kirchengeschichte Russlands des neuesten Zeit. т. 3. Мюнхен—Зальцбурґ 1965—68; Академия Наук СССР. Институт истории. Церковь в истории России (IX в. — 1917). Критические очерки. М. 1967; Константинов Д. Гонимая Церковь. (Русская Православная Церковь в СССР). Нью-Йорк 1967; Hayward B. and Fletcher W. C. (eds.) Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. Нью-Йорк 1969; Codevilla G. Stato e Chiesa nell' Unione Sovietica. Мілян 1972. Журнал Московской Патриархии. М. 1931—1935, 1943; Епархіяльний Вісник. Л. 1946—1948; Правос. Вісник. Л.—К. 1948—1963, 1968.

Б. Боцюрків, І. Коровицький

Російська Советська Федеративна Соціялістична Республіка (РСФСР), офіц. назва рос. ком. держави, яка була утворена в наслідок збройного повстання большевиків проти Тимчасового Уряду дем. Рос. республіки в листопаді 1917 (*Жовтнева революція*). Рев. уряд — Совет нар. комісарів (Совнарком) на чолі з В. *Леніном* домігся схвалення перевороту 2 Всерос. з'їздом советів у Петрограді. Назва РСФСР була прийнята в січні 1918, а 10. 7. 1918 5 Всерос. з'їзд советів схвалив конституцію РСФСР.

Творці РСФСР уважали нову держ. формацію за спадкоємця кол. Росії, але коли окремі країни на її території — Україна, Білорусь, балтицькі й закавказькі народи — оформились у нац. держави, уряд РСФСР, під впливом міжнар. і воєнних обставин, тактично визнав їх незалежність (17. 12. 1917 Совнарком Росії визнав УНР), а пізніше розпочав проти них інтервенцію. З метою прикриття інтервенції виглядом гром. війни, уряд РСФСР користувався місц. сов. урядами та військ. формаціями, в яких основну ролю відогравали росіяни. Три збройних напади РСФСР проти України в 1917—21 мали на меті ліквідувати укр. нац. державність і відновити єдність кол. Росії. З цією метою утворено *Укр. Сов. Соціялістичну Республіку*, яка була твором рос. комуністів та уряду РСФСР. Вже під час рос.-укр. війни УССР стала залежною від РСФСР, хоч формально існували між ними союзно-договірні зв'язки. Роля рос. комісарів при укр. сов. уряді та прероґативи гол. рос. командування на Україні і централізованих органів РКП(б) перевищували компетенції держ. органів УССР та КП(б)У.

На основі т. зв. військ.-політ. союзу між РСФСР й ін. сов. республіками, декретованого рос. Совнаркомом 1. 6. 1919, УССР, Білорусь, Литва і Латвія підпорядкували зверхництву сов. Росії такі справи: військ., ради нар. госп-ва, фінанси і працю. 28. 12. 1920 уряди РСФСР і УССР підписали «роб.-сел. союзний договір», який оформив попередньо декретований союз, зводячи фактично УССР до становища автономної одиниці РСФСР. Формально УССР продовжувала бути «самостійною» аж до утворення СССР у грудні 1922 (див. *Союз Сов. Соц. Республік*). У колах РКП(б) роблено заходи в 1921—23 включити сов. республіки до складу РСФСР на базі автономности (Сталін та ін.). Перемогла з тактичних міркувань більш поміркована концепція союзного зв'язку тих республік з РСФСР.

РСФСР була задумана больш. партією як «федеративна» держава, в рамках якої народи і національності Росії мали б самовизначитися як автономні одиниці; в 1919—23 були утворені автономні респ. і обл. деяких народів на території РСФСР (Тат., Башкирська, Карельська, Киргизька, Туркестанська та ін.).

Але, поза назвою, РСФСР не мала федеративного характеру. Справами національностей і складових частин «федерації» відав Нар. комісаріят у справах національностей, очолюваний Сталіном. При наркоматі діяла дорадча рада з представників окремих національностей, у тому ч. і таких, які входили до складу ін. сов. респ. Напередодні утворення СССР у складі РСФСР було 7 автономних респ., 9 автономних обл.; під безпосереднім впливом РСФСР були також 2 «нар.» сов. республіки, а в т. зв. союзно-договірних взаєминах перебували 5 окремих сов. республік, у тому ч. УССР. Взаємини останніх з РСФСР так само характеризували тісне підпорядкування рос. держ. органам, централізація різних ділянок управління, уніфікація законодавства та політики.

30. 12. 1922 створено союз республік – СССР, до якого увійшли РСФСР, УССР, Білор. ССР та Закавказька Сов. Федеративна Соц. Республіка (Азербайджан, Вірменія і Грузія). Фактично СССР був продовженням РСФСР. Складові частини РСФСР часто міняли своє конституційне становище, утворювалися нові автономні респ., обл. або нац. округи, деякі одиниці здобували статус союзних респ. і виходили із складу РСФСР, ін. змінювали свою територію і назви. У 1954 Кримська обл. (до 1944 Крим. АССР) була передана до складу УССР.

У 1973 до складу РСФСР входили такі одиниці: 16 автономних респ., 5 автономних обл., 10 нац. округ, 6 країв і 49 обл. (два останні типи є адміністративно-територіяльного, а не нац.-політ. характеру).

Територія РСФСР становить тепер 17,1 млн км², тобто 76% всієї території СССР, а населення (1973) 132,5 млн – 53,4% всього населення СССР. За переписом 1970 ч. росіян – 107,7 млн (82,8% людности республіки), татар 4 758 000 (3,7%), українців 3 346 000 (2,9%), чувашів 1 637 000 (1,3%), башкирів 1 181 000 (0,9%), мордви 1 177 000 (0,9%); ін. народи РСФСР кількісно понад півмлн: білоруси, жиди, німці, удмурти, марійці, чеченці. В РСФСР живе ще понад 100 менших національностей і мовних груп.

Насправді ч нерос. національностей є вище, бо сов. переписи з 1959 і 1970 – невірні. За сов. переписом 1926 на території РСФСР (у сучасних межах) жило 6 872 000 українців. Вони жили перев. на укр. етнічній (суцільній і мішаній) території, частково в розпорошенні (перев. у великих етнічних островах). Розміщення українців у РСФСР, за В. Кубійовичем (див. ЕУ 1, стор. 164 і далі), було 1926 (у тис. і % всього населення) таке:

	у 1 000	у %
1. Укр. суцільна, етнічна територія	3 357	66,0
У тому ч.:		
Воронізька і Курська губ.	1 412	64,2
Донеччина	597	76,8
Зах. Передкавказзя	1 348	63,8
2. Мішана рос.-укр. територія	1 294	29,6
У тому ч.:		
Півн. Чернігівщина	124(?)	14,1(?)
Сх. Передкавказзя	1 170	33,9
3. У діяспорі	2 221	
У тому ч.:		
В Евр. частині	1 076	
В Азійській частині	1 145	

За сов. переписом 1959 ч. українців в РСФСР зменшилося до 3 359 000. Насправді на осіб укр. походження можна дати приблизне число – понад 9 млн. Третя кількісно національність — українці — не мають в РСФСР жадної нац.-територіяльної одиниці, хоч укр. населення творить більшість у поданих вище краях (див. докладніше *Кубань, Донеччина, Слобожанщина, Ставропільщина, Терщина, Надволжя* (див. Доповнення), *Урал, Сибір, Зелений Клин*). Яке є їхнє справжнє число невідомо, бо супроти укр., білор. та ін. нац. груп в РСФСР провадиться посилена *русифікація*.

З правно-устроєвого погляду РСФСР не має повних ознак федерації: існує однопалатна система (Верховна Рада РСФСР); уряд (Рада Мін. та Верховний Суд й ін. центр. респ. органи) не відтворює федерального складу держави. Його осідком є Москва, яка одночасно є столицею СССР. В РСФСР немає окремої, бодай формальної партійної орг-ції, як це є у випадку ін. союзних респ., бо КПСС на ділі є рос. партією. У 1956 Хрущов утворив окреме бюро ЦК КПСС для РСФСР (ліквідоване в 1966). Не зважаючи на назву, РСФСР є скорше унітарним держ. організмом. Див. також *СССР і Україна*. *М. Маркусь*

Російська Соціял-Демократична Робітнича Партія (РСДРП), утворилася на І з'їзді в Менську в березні 1898. У з'їзді взяли участь 9 делеґатів, що репрезентували Союз Боротьби за Визволення Роб. Кляси з Петербурґу, Москви, Києва та Катеринослава, жид. Бунд та «Рабочую Газету», що видавалась у Києві. З'їзд обрав Центр. Комітет, до якого увійшли А. Кремер, А. Ейдельман та С. Радченко.

Статут РСДРП був побудований на дем. принципах. Бунд входив до партії як автономна орг-ція. Партія визнавала

право на самовизначення за кожною національністю. Офіц. органом РСДРП визнано «Рабочую Газету», а репрезентантом партії поза Росією Союз Рос. Соціял-Демократів за кордоном. Перший з'їзд не спричинився до розгорнення ширшої діяльности РСДРП. Дуже швидко після цього, більшість чл. партії була заарештована, у тому ч. також чл. ЦК. Одночасно в партії почалися розходження щодо програми і тактики. У 1903 в Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Там дійшло до розколу партії на фракції большевиків (див. *Ком. Партія Сов. Союзу*) і меншовиків. Групу большевиків на II з'їзді очолював Ленін, керівниками меншовиків були П. Аксельрод, О. Потресов, Віра Засуліч, Л. Мартов, пізніше Г. Плеханов. Розкол у РСДРП стався в наслідок розбіжностей думок щодо структури та характеру партії та її ролі в суспільстві. Група чл. РСДРП під проводом Леніна, випадково здобула на одному лише засіданні з'їзду більшість голосів, але після цього стала називати себе «большевиками». В дійсності ж більшість в РСДРП весь час мали меншовики. Фракція Леніна уважала чл. партії тільки тих, хто брав активну участь у діяльності партійних органів; меншовики, під проводом Мартова, допускали до партії також її прихильників. Крім того, Ленін і його послідовники вимагали, щоб РСДРП перетворити на централізовану, пов'язану залізною дисципліною орг-цію-орден, що бореться за монопольну владу в суспільстві. Ленінська філософія створила передумову для перетворення спершу дем. РСДРП на партію тоталітарної диктатури, яка під гаслом «диктатури пролетаріяту» виконує монопольну владу в суспільстві.

На відміну від большевиків, меншовики були близькі до мислення зах. соціял-дем. партій як у питаннях внутр. структури партії, так і її ролі в суспільстві. Ленін уважав їх прихильниками «буржуазно-інтеліґентського індивідуалізму» і протиставляв їм концепцію «пролет. орг-ції і дисципліни». Меншовики перебували з большевиками в одній партії аж до 1912 (на Україні до серпня 1917), але большевики мали в РСДРП свій власний «центр», пресу і касу та влаштовували здобування фондів також т. зв. експропріяціями (грабунками банків, поштових кас тощо).

Спір між меншовиками і большевиками поглибився під час революції 1905. Меншовики були проти центр. керованого роб. повстання і проповідували зростання організованого роб. руху, проф. спілок, кооператив, культ. і осв. орг-цій у капіталістичній Росії. Їхні діячі (І. Церетеллі, Н. Чхеїдзе й ін.) брали активну участь у діяльності Думи.

Під час першої світової війни стався розкол серед меншовиків на групу т. зв. оборонців під керівництвом Потресова, що стояли на позиції захисту Росії, і другу групу (Аксельрод, Мартов, Церетеллі, Т. Дан), які у війні бачили поч. революції. У 1917 Церетеллі, Чхеїдзе та ін. ввійшли до *Тимчасового Уряду*. Після больш. перевороту меншовики були в опозиції до ком. диктатури в советах, але частина з них перейшла на больш. позиції і потім була на важливих посадах (напр., наркомом закордонних справ РСФСР Ґ. Чічерін, сталінський верховний прокурор А. Вишинський та ін.). Від 1922 репресії проти меншовиків унеможливили леґальну діяльність їхньої партії в СССР. На еміґрації група меншовиків видавала ж. «Социалистический Вестник» у Берліні, а потім у Парижі й Нью-Йорку.

Меншовики на Україні. Перші рос. соціял.-дем. гуртки появилися на Україні в кін. 19 в. серед студентів та робітників Києва, Одеси, далі Харкова, Катеринослава і Єлисаветграду. З утворенням РСДРП у 1898 вони набрали характеру партійних клітин. Після розколу в РСДРП у 1903 більшість робітництва на Україні пішла за меншовиками, зокрема в Київ. і Харківському комітетах, тоді як большевики опанували Катеринославський комітет і утворили т. зв. Півд. Бюро в Одесі. Больш. радикалізм знаходив кращий ґрунт серед здебільша менш свідомих великих роб. скупчень Росії. Натомість ремісничий, торг. та дрібно-пром. пролетаріят України йшов скорше за меншовиками.

Після 1905 рос. соціял-демократи, які до того часу діяли на Україні гол. серед пром. пролетаріяту, звернули увагу на сіль. і загалом непром. робітництво. Тут вони зустрілися з укр. нац. питанням, яке доти іґнорували (правда, ще у 1902 РСДРП на Донбасі перевидавала для місц. робітництва брошури гал. соціял-демократів укр. мовою). У зв'язку з цим уже 1905 утворилась *Укр. Соціял-Дем. Спілка*, як складова частина РСДРП, для праці серед робітництва, що розмовляло укр. мовою. У проводі Спілки були М. *Меленевський* і О. *Скоропис-Йолтуховський*, вона була в опозиції до *Укр. Соціял-Дем. Роб. Партії*, якій закидали «націоналізм». Згодом Спілку покинули свідомі українці, і вона завмерла. Зростання нац. свідомости укр. робітництва спричинилося також до того, що воно почало дивитися на РСДРП, як на чужу укр. нац. інтересам силу.

На поч. революції 1917 меншовики поставилися неґативно до укр. нац.-політ.

вимог. Округовий з'їзд меншовиків у Києві на поч. травня ухвалив резолюцію В. Дремінґа проти перебудови Росії на федеративних засадах. До Центр. Ради меншовицькі делеґати увійшли на поч. серпня. Їхніми представниками в Малій Раді були М. Балабанов та А. Доротов. Вони висловилися проти III, а пізніше проти IV універсалів. До рос. меншовиків належали також українці К. Кононенко і Д. Чижевський (згодом відомі укр. діячі). Під час жовтневої революції воєнним комісаром Київ. округи був меншовик І. Кирієнко, а комісаром Тимчасового Уряду в Києві – меншовик К. Василенко. До жовтня 1917 меншовики були, порівняно з большевиками, гол. силою рос. соціялізму на Україні. Але у виборах у міські та губ. ради, від вересня до грудня, большевики перемогли меншовиків. Становище змінилося знову на користь меншовиків на Першій всеукр. конференції профспілок у травні 1918, на якій з усіх 539 делеґатів меншовики здобули 31% мандатів, а большевики тільки 8%.

Больш. переворот у Росії примусив меншовиків на Україні частково змінити своє ставлення до самостійности УНР. У квітні 1918 вони відбули в Києві «першу всеукр. партійну конференцію», на якій на доповідь Балабанова ухвалили резолюцію, в якій говорилося, що РСД РП повинна «відстоювати самостійність народів України перед небезпекою попасти під політ. і екон. впливи центр. евр. імперіялізму». Одночасно конференція висловила погляд, що після ліквідації ком. диктатури в Росії і повернення дем. свобод УНР повинна приєднатися до неї на федеративних засадах.

Гетьманський переворот меншовики прийняли вороже. Зате прихід до влади Директорії пожвавив інтерес меншовиків до укр. нац. питання, як вирішальної проблеми революції. До *Трудового Конґресу* меншовики поставилися неґативно, але від такої постави відмежувалася фракція інтернаціоналістів. У 1919 і 1920 меншовики відогравали меншу ролю на Україні, хоч їхні впливи в профспілковому і кооп. русі були сильні. Вони видавали газ. «Начало» у Києві і «Мысль» у Харкові.

Характеристичною рисою меншовизму на Україні була слабість керівного центру, що призводило до існування різних течій (Київ, Харків, Одеса). У цілому вони боронили дем. принципи в держ. органах, були за самоврядування місц. суспільних орг-цій, стояли за єдність Росії в кордонах 1914, з допущенням автономії для нерос. народів. Як і большевики, меншовики ставилися неґативно до держ. самостійности України. Меншовики залишилися чужою за національністю, рос. політ. партією на Україні.

Література: Винниченко В. Відродження нації. т. I—III. К.—Відень 1920; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії укр. революції 1917—1920 рр. Відень 1921—1922; Мазепа І. Вольшевизм і окупація України. Л.—К. 1922; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. т. I—II. Ужгород 1932; Більшовицькі орг-ції на Україні в період першої рос. революції (1905—1907). К. 1955; Подготовка Великой Октябрьской революции на Украине. Сборник документов и материалов. К. 1955; Menshevism. McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. Нью-Йорк—Торонто —Лондон 1961; Волин С. Меньшевики на Украине (1917—1921); Inter-University Project of the History of the Menshevik Movement. Paper 11. Нью-Йорк 1962; Стахів М. Україна в добі Директорії. т. I-VII. Скрентон 1962—1966; Короливский С., Рубач М., Супруненко Н. Победа советской власти на Украине. М. 1967; Ленін В. Повне зібрання творів. т. 8. К. 1970; Нариси історії Ком. партії України. К. 1971.

М. Прокоп

Російське Музичне Товариство (з 1873 Імператорське М. Т.) діяло у 1859–1917 рр., організоване А. Рубінштейном у Петербурзі для піднесення муз. культури в Рос. Імперії. Р. М. Т. мало відділи і на Україні: у Києві (з 1863), Харкові (з 1871), Одесі (з 1884) та ін. м.; засновувало муз. училища, організовувало концерти. Деякий час у діяльності т-ва брали участь укр. муз. діячі (В. Пухальський, В. *Сокальський*), М. *Лисенко* був чл. дирекції київ. відділу (1872–73), але під впливом шовіністичних настроїв частини рос. діячів він та ін. укр. музики вийшли з нього.

Російський для зовнішньої торгівлі банк (офіц. назва «Русский для внешней торговли банк»), спершу четвертий, а під кін. другий за розміром акціонерний банк Рос. Імперії і найбільший на Україні, заснований 1871 в Петербурзі нім. консорціюмом на чолі з «Дойче Банк». Відогравав вирішальну ролю в експорті зерна з України і контролював понад 50% торгівлі укр. цукром. Мав відділи в усіх гол. м. України й півн.-зах. Росії, а також в Константинополі, Ґенуї, Парижі й Лондоні, хоч керований був весь час з Німеччини і був під впливом братів Ротшільдів. Під час першої світової війни за допомогою рос. уряду контрольний пакет акцій у ньому захопив фінансовий маґнат з України К. *Ярошинський*. Спершу націоналізований урядом РСФСР 27. 12. 1917, а остаточно – урядом УССР 21. 1. 1919.

Російський Торговельно-Промисловий Банк («Русский торгово-промышленный банк»), шостий за розміром акціонерний банк у Рос. Імперії, заснований 1889 в Петербурзі франц. капіталом, з 1912 – контрольований англ. капіталом. Фінансував розбудову воєнної пром-сти на Україні і в Зах. Росії, також був конкурентом *Рос. для зовн. торгівлі банку,*

коли рос. держ. політика змінила орієнтацію з Німеччини на Францію. На поч. 1917 перебрав збанкрутовані цукроварні братів *Терещенків* на Україні, але підпав під контроль К. *Ярошинського*; 14 його відділів на Україні були націоналізовані урядом УССР 21. 1. 1919.

Російсько-Азіятський Банк, найбільший приватний банк Рос. Імперії, заснований 1910 в наслідок злиття Рос.-Китайського й Рос.-Півн. банків; був цілковито під контролем франц. капіталу. На Україні мав значну мережу відділів і аґентств та впливи в торгівлі хлібом й над деякими воєнними зав.

Російсько-Український Союз Євангельських Християн Баптистів, об'єднує частину євангельсько-баптистських громад у ЗДА і Канаді, вірних сх.-слов. походження, у тому ч. великий відсоток українців. Р.-У. С. Є. Х. Б. заснував 1903 І. Колесників (еміґрант з Центр. Укр. Земель), створивши в Нью-Йорку і навколо нього кілька громад. 1904 у Скрентоні постала Руська Євангельсько-Баптистська Церква перев. з поліщуків і галичан. Назви і нац. спрямування громад мінялися, поступово укр.-мовні громади оформилися як *Укр. Євангельсько-Баптистська Церква*, ін. громади 1919 об'єдналися під проводом І. Давидюка (пізніше І. Кмети) у Філядельфії, у Р.-У. С. Є. Х. Б. з осідком в оселі Ашфорд б. Гартфорду, (там таки і їх дім для похилих віком). У Канаді 1907 союз оформився п. н. Русько-Укр. Союз Євангельських Християн Баптистів. Обидва союзи об'єднують бл. 4 000 вірних і мають два органи: «Сіяч Правди» (з рос.-мовним відповідником «Сеятель Истины») у Канаді та англо-мовний «Herald» у ЗДА. Активні діячі Р.-У. С. Є. Х. Б: П. Бартків, Н. Шельпук, Б. Букін, В. Перетятко, В. Плохотнік, Й. Пуховський, А. Сильвестер.

Російсько-українські мовні зв'язки. Впливи укр. мови на рос. літ. мову ішли книжним й усним шляхом через церкву ще від Київ. доби, згодом у час т. зв. другого півд.-слов. впливу (кін. 14 в. по 16 в., зокрема за митр. Кипріяна) та в період т. зв. «перелетних птахів» (17–18 вв.), коли від часу реформ патріярха Нікона українці (і білоруси) посіли впливові місця в рос. церк. ієрархії й закладали на рос. землях духовні школи, а укр. граматична наука (Л. Зизаній і зокрема М. Смотрицький) клала підвалини під норми й рос. літ. мови (граматики В. Адодурова, 1738–50 і М. Ломоносова 1755–57). Під впливом укр. вимови ц.-слов. мови зазнала архаїзації і рос.-церк. вимова (а з нею в 17–18 вв. почасти й рос. літ. мова): 1) не допущення акання (вимови ненаголошеного о як *а* тощо), переходу наголошеного *е* перед твердими приголосними в *'о* у ц.-слов. виразах (пор. одéжда: одёжа — одяг), не змішування етимологічних *ѣ* та *е* у вимові, пізніше тільки у правописі (до 1917), 2) вимова спірантного *г* (не *ґ*, у літ. мові до 1930-их рр. у словах церк. вжитку, напр., Господь, Бог, благо) також у зах. запозиченнях та назвах з *h*, що згодом було замінене на *ґ* (пор. ґáлстук, Ґéйне, Ґéйдельберґ — супроти новішої передачі зах. *h* як *х:* Хéльсінкі, Ейзенхауер). Укр. походження є, ймовірно, тверда вимова приголосних перед *е* в церк. текстах окремих півн.-рос. старовірчих безсвященицьких груп (деінде пізніше усунена уніфікованою вимовою духовних семінарій). Укр. ц.-слов. традиція співвплинула архаїзуюче й на морфологію літ. мови Москви в 18 в., сприяючи усуненню: 1) раніших удомашнених у рос. діловій мові нар. форм (у відміні іменників сер. роду: *-ы/-и* в називному множини типу *óкны, знáньи*, в однині форми без поширеної основи в типі *úмя*, в родовому множини закінчення *-ов/-ей* у типах *местóв, пýлей* «мест, пуль»), 2) ненаголошеного закінчення називного однини чоловічих прикметників *-ой/-ей* (велúкой, сúней «великий, синий»). Правдоподібно тоді ж поширився присудковий орудний іменника, замість називного (он был/будет учителем). Популярність укр. пісенного фолкльору у рос. двірських колах 18 в., участь укр. авторів у творенні нової рос. літ. мови, почавши з 18 в. (В. *Капніст*, В. *Наріжний*, Є. *Гребінка*, Г. *Квітка-Основ'яненко*, М. *Гоголь*, П. *Куліш*, Т. *Шевченко*, М. *Вовчок*, М. *Костомаров*, О. *Стороженко*, Г. *Данилевський*, Д. *Мордовець*, В. *Короленко*), як і росіян, що виросли чи перебували на Україні (А. Чехов, І. Бабель, Е. *Багрицький*, І. Сельвінський, М. *Островський* та ін.), що ввели в нову рос. літ. мову деяку укр. лексику, синтаксичні конструкції й наголоси. Так само укр. тематика в творах рос. авторів (О. *Пушкін*, К. *Рилєєв*, О. Малишкін, О. Серафімович, І. Еренбурґ та ін.) спричинилися до вживання украïнізмів для створення льокального кольориту. З таких же міркувань появляються українізми і в мові персонажів М. Шолохова та ін. при відтворюванні донсько-козачих говірок.

Проникнення русизмів в укр. мову пов'язане з політ. експансією Росії на Україну, почавши від 17 в. Як поминути торг. й адміністраційно-військ. *термінологізми* (соболь; лазýтчик — розвідник, прикáз — канцелярія царська), то в укр. літ. мову 17–18 вв. (спершу Слобожанщини-Лівобережжя) русизми почали проникати у високий та ділово-канцелярський стиль (див. *Стилістика*) як спільні укр.-рос. словотвірно-лексичні й фра-

зсологічні *церковнослов'янізми* (враг — ворог, диявол) і термінологічні *етранжизми* (солдат — жовнір), що витіснювали тут укр. нар. вираз, поль.-укр. кальку чи *польонізм*. Ініціяторами тих процесів часто були освічені церк. й світські автори 17—18 вв. (не без традиції подібних укр.-білор. об'єднувальних тенденцій 16—17 вв.), що писали для укр. і рос. читача. Укр. автори, переходячи в Росію, усували з своєї укр. літ. та ц.-слов. мови різкіші українізми (гол. синтаксичні й лексичні), замінюючи їх невтральними церковнослов'янізмами чи й русизмами (Є. *Славинецький*, С. *Яворський*, Д. *Туптало-Ростовський*, Т. *Прокопович* та ін.). Такий, ше й з фонетичного та морфологічного погляду зрусифікований варіянт літ. мови заведено в сер. 18 в. в Духовній Академії в Києві (митр. Г. *Крем'янецький* та С. *Миславський*), як і в держ. діловодстві після скасування Гетьманщини на Лівобережжі; ним писав і Г. *Сковорода*.

З запровадженням примусової рос. вимови для такої більш чи менш уніфікованої з правописно-граматичного й лексично-словотвірного погляду «укр.-рос.» літ. мови впродовж 18 в., при одночасній політ.-конфесійній відокремленості й культ. спольщеності осередньозах. укр. земель, дійшло до повного відриву цієї літ. мови від укр. фонетичної бази: спільні (укр.-рос.) і ц.-слов. лексеми стали відчуватися як русизми, а в правос.-церк. вжитку поширилася рос. вимова ц.-слов. тексту остаточно у 19—20 вв. (всепстая Дсва Марія; алілуя).

Норми рос. літ. мови, зформульовані М. Ломоносовим (1755—57), популяризувала — ще паралельно з ц.-слов. традицією «Грамматики . . .» М. Смотрицького (вид. 1648) — «Грамматика руководствующая к познанию славено-российского языка» (1794) українця Андрія Байбакова-Аполлоса.

Гал.-закарп. *язичіє* 19-20 вв. теж послуговувалося перев. спільними з рос. мовою церковнослов'янізмами, але їх, як і перейняті русизми, вимовляли на укр. лад (почтéниє — поважання, дітство — дитинство).

Постання новітньої літ. мови від часів І. *Котляревського*, О. *Павловського*, Т. Шевченка й П. Куліша було водночас актом відмовлення від звироднілої зрусифікованої традиції старшої книжної мови. Ця новітня літ. мова була в засаді й фактично майже зовсім вільна від русизмів. Її газ.-наук. стиль і термінологія поставали в 19 — на поч. 20 вв. у Галичині й на Буковині на поль.-нім.-чес. (а не ц.-слов.) зразках шляхом калькування. І згодом, в УНР і в УССР літ.-мовно-нормативні пуристичні намагання у 1920-их рр. пішли в напрямі усування неприйнятних чужомовних елементів у словотворі, лексиці й синтаксі з запровадженням новотворів, що краще відповідали системі укр. мови в її нар.-фолкльорному стилі (термінологічні словники *Ін-ту Укр. Наук. Мови*, праці О. *Курило*, М. *Гладкого*, М. *Сулими*, С. *Смеречинського* й ін.). Цей процес був у 1930-их рр. насильно спинений адміністративним втручанням; йому на зміну прийшла така ж насильна русифікація норм укр. літ. мови в усіх ділянках від правопису чужих слів та прізвищ почавши (проект, діалект, Гегель), що викликало з часом і таку ж протиприродну «шкільну» вимову. В ортоепії й флексії підтримано збіжні з рос. мовою укр. діялектну вимову й флексійні морфеми (сполуку лише пом'якшених фонем з *і*: н'іс — носа, л'із — лоза; бáтьку — батькові, в лісý — в лісі). Найяскравішої русифікації зазнали словотвір і лексика в наук.-термінологічній ділянці. Погромниками раніших пуристичних праць виступили А. *Хвиля*-Мусульбас, С. *Василевський*, Н. *Каганович*, О. *Фінкель*, П. *Горецький*, Г. *Сабалдир*, І. *Кириченко* й ін. На місце раніших термінологічних словників Ін-ту Укр. Наук. Мови випущено у 1934—35 відповідно зрусифіковані «Термінологічні бюлетені» Ін-ту Мовознавства та заг. рос.-укр. словники (1937 за ред. С. Василевського й Н. Кагановича, 1948 — I вид., 1956 — 2 вид. за ред. М. Калиновича). Новостворені й частково вже удомашнені неологізми заступлено новими кальками з їх рос. відповідників, навіть не скрізь дбаючи про адаптацію до фонетичних законів укр. мови, себто без перезвуку *о*, *е* в *і* (взвод — чота, підготовка — готування) та з переходом *е* в *'о* (роцóт — обслуга гармати, польот — літ), збереженням префікса *с* (снаряд — набій, стрільно, гарматень). Хоч частина удомашнених зах. етранжизмів проникла в укр. мову без рос. посередництва, і вони з фонетичного погляду відрізнялися від їх рос. відповідників, тепер накинено українцям їхню рос. форму (лампа — лямпа, клуб — клюб), а там, де замість етранжизмів існували удомашнені новотвори, запроваджено етранжизми, однакові з рос. (екватор — рівник, полюс — бігун). У словотворі термінологізмів поширено застосування звичніших у російщині суфіксів: -чик/-щик (пікіровщик — пікувальник), -тель (зачинатель — започаткувач) -ка (для назв дії: закльопка — заклепування), -о/е-видний (конусовидний — стіжкуватий), дієприкметники активні на -щий, а(ю)чий, -уючий, -вший (трудящий, служачий — працівник, співчуваючий — співчутливий, заіснувавший — заіснувалий, насталий; перемігший — переможний) й пасивний на -мий

(любимий усіма — люблений), -ичати (важничати — вдавати важного), як і словоскладення ц.-слов. типу (злосмрадний — відразливий, горе-вчений — партач) і запозичення чи кальки (дітище — духова дитина, відщепенець — апостат, перекинчик). Всякі тенденції до унезалежнення укр. літ. мови від рос., як і раніші пуристичні намагання очистити її від калькових канцеляризмів, проголошено бездискусійно «укр. буржуазним націоналізмом та фашизмом у мові», а дотичних мовознавців репресовано. Після деякого відпруження у цьому курсі в 1939—41 та у 1955—67 адміністративні намагання до насильного наближення норм укр. літ. мови до рос. відновилися наприкін. 1960-их рр. (у зв'язку з просовуваними від ком. партії теоріями про творення спільної «ареальної надмови» та гол. про рос. мову як «другу рідну» для всіх народів СССР). Цим разом наступ поведено й на мову красного письменства: черпати з говірок слід лиш вирази однозгідні з рос.-мовними; слова, відмінні від рос., відкидаються як небажані («нежиттєздатні») «вузькі діялектизми» чи «архаїзми»; новотвори допускаються лише як кальки з рос. (вертоліт — гелікоптер, супутник — космолітна ракета). Цій мовнонормативній політиці служать відповідні рос.-укр. словники термінологічні, заг. й тлумачний («Словник укр. мови», 1-4, а-м, 1970—73).

Фонетичні як і лексично-словотвірні русизми поширені гол. серед зросійщених міськ. низів та робітництва на півд. сході й півд. України, у вислуженців з армії по селах (як й у службовців раніше). Побутові лексичні русизми більше поширені по сх. говірках поза УССР, на Донеччині й Степ. Україні (духовка — братрура), у меншій мірі на Слобожанщині, Лівобережжі (даже — навіть) і Правобережжі. Після 1940—45 русизми проникли і в говірки Галичини-Буковини—Закарпаття, охопивши тут військ. (льотчик — летун), адміністративно-суд. (стрибки — истребители — озброєні активісти для боротьби з партизанами) й техн.-виробничу термінологію (постройка — побудова; наря́д — приділ до праці).

Русизми охоплюють перейняті з рос. мови фонетичні форми слів (факультет; з ветерко́м — швидко вниз шахтовим ліфтом), граматичні категорії (розрізнювання предикативної й атрибутивної форми: щаслива юність нам дана́ — да́на вимова хибна), морфеми флексійні (професора́ — професори; ходімте, пі́демте — ходімо) та словотвірні (покажчик — показник, підши́вка — підшивання, підшиття, безді́льничати — байдикувати); є русизми семантичні (направлення — напрямок, спрямування; збутися — здійснитися; заказати — замовити), синтаксичні (не женися *на* багатій — з багатою, нарада *по* питаннях зв'язку — з питань) і гол. фразеологічні (добро пожалувати! — вітайте!, приймати міри — поробити заходи) та лексичні (полоса́ — смуга, люби́й — будь-котрий, прийом — засіб, спосіб, підхід). Насиченість русизмами залежить від мовостилю, мовної культури, значеннєвої ділянки й може сягати від рос.-мовних *кальок* (слідуючий — наступний) до вкраплювання в текст однослівних і фразових цитат, більш чи менш узгіднених з правописними нормами рос. мови (канєшно/конечно — звичайно). Рос.-мовну фонетичну форму мають у розмовній мові звич. русизми низькостилевого вжитку (зануда грєшная — нудяр, див. *Арґо*, *Сленґ*), пестливі форми деяких імен (Серьожа — Сергійко, Свєта — Світланка) та деякі офіц. місц. назви на Україні (Ровно — Рівне, Северодонецьк — Сіверськодонецьке) й деінде (Бухарест — Букарешт).

У сх.-укр. говірках існує низка давніх спільних з рос. мовою лексем та синтаксичних конструкцій, що в укр. літ. мові уживалися з 19 в. чи то ще вживаються в поезії, хоч до нормативної лексики й синтакси не ввійшли (го́род — місто, год — рік, сва́дьба — весілля, пособи́ти — допомогти, у мене є — я маю, у мене болить толова — мені болить голова).

Література: Селищев А. Язык революционной эпохи. М. 1928; Сиповський В. Україна в рос. письменстві, I, (1801—50 рр.). К. 1928; Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. М. 1 вид. 1934, 2 вид. 1938. Лейден 1949; Їжакевич (— Цілуйко) Г. Питання рос.-укр. мовних зв'язків. К. 1954; Гнатюк Ґ. Рос.-укр. літ.-мовні зв'язки в 2-ій пол. XVIII — першій чверті XIX ст. К. 1957; Мирошник Д. Н. В. Гоголь. Его роль в укреплении русско-украинских языковых связей. Х. 1959; Питання стилістики укр. мови в її взаємозв'язку з ін. слов. мовами. Тези доповідей міжвузівської наук. конференції. Чернівці 1963; Респ. наук. конференція з питань рос.-укр. мовних зв'язків. Тези доповідей, XII, 1964. Луганське 1964; Зв'язки укр. мови з рос. та ін. слов. мовами в 16—19 ст., зб. ст. К. 1968; Їжакевич (— Цілуйко) Г. Укр.-рос. мовні зв'язки радянського часу. К. 1969; Русские писатели Украины, литературные портреты. К. 1970. Shevelov G. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache. Wiener slavistisches Jahrbuch 16. Відень 1970.

О. Горбач

Російсько-українські політичні взаємини на еміґрації. Після жовтневої революції, на еміґрації, зокрема в Европі, опинилося на поч. 1920-их рр. бл. 1 млн росіян — кол. військ., високих урядовців, промисловців, інтеліґенції. Вони поселилися здебільша у країнах, які до 1917 входили до складу Рос. Імперії і в них залишилися рештки росіян з-перед 1914, тобто в Польщі, Латвії, Естонії і Фінляндії та у сусідніх: Чехо-Словаччині, Румунії, Юґославії, Болгарії,

далі в Німеччині, у Франції і ЗДА; врешті в Китаї (гол. у Харбіні), де до 1917 жило чимало росіян. Варшава, Рига, Букарешт, Софія, а гол. Београд, Прага, Берлін, Париж, Харбін, Нью-Йорк стали на довгі роки осередками діяльности рос. еміґрації. Поступово рос. еміґранти включилися в політ., гром., культ. та наук. життя країн своїх поселень і здобули чималий вплив на формування політ. і наук. думки зах. держав, на їх ставлення до Росії і до нерос. народів СССР. Вони великою мірою сприяли дезінформації Заходу щодо укр. питання. Протиукр. працю вели також рос. еміґранти серед українців на півн.-зах. землях, які входили до складу Польщі (зокрема Правос. Автокефальна Церква в Польщі), і на Закарпатті. У рос. церк. і церк.-гром. об'єднаннях опинилася й денаціоналізується частина укр. заробітчанської еміґрації з-перед першої світової війни і утікачів з укр. земель по другій світовій війні, тих, що не порвали зв'язків з Рос. Правос. Церквою, до якої належали на батьківщині.

Рос. еміґрацію (серед них було чимало осіб укр. походження) творили люди різних політ. напрямів, але їхнє ставлення до українців та ін. нерос. народів було майже однакове. Рос. монархісти взагалі заперечували нац. права укр. народу і обстоювали неділимість Рос. Імперії. Рос. дем. партії (меншовики, есери, кадети) також відстоювали єдність Росії, але її держ. устрій узалежнювали від вирішення майбутніх Рос. Установчих Зборів. Сумніви деяких росіян щодо можливости і доцільности зберегти Росію в дорев. межах (зокрема стаття історика Г. Федотова в ж. «Новый Журнал», ч. 16, 1947) викликали одностайний осуд усіх рос. політ. угруповань.

Такі погляди рос. еміґрації унеможливлювали співпрацю з нею укр. політ. груп. Проте, на поч. 1920-их рр. у Чехо-Словаччині безрезультатно велися інформативні розмови між рос. соціялістами (В. Чернов й ін.) та діячами укр. соц. партій (М. Шаповал, Н. Григоріїв й ін.) про можливості спільного протибольш. фронту. Також безуспішно закінчився обмін думками між ред. ж. «Борьба за Россию» С. Мельгуновим і Д. Дорошенком у 1926. Мельгунов висловлювався за співпрацю укр. і рос. народів в одній державі, Дорошенко ж — за співпрацю двох самостійних держав.

Чергові переговори відбулися у зв'язку з заходами німців довести нерос. народи СССР до співпраці з ген. А. *Власовим* і очолюваною ним *Рос. Визвольною Армією* (РОА) та з «Комитетом Освобождения Народов России» (КОНР). Однак КОНР прагнув зберегти імперіяльну єдність Росії, хоч формально деклярував «рівність народів Росії і їх право на нац. розвиток, самовизначення і держ. незалежність» (Маніфест КОНР, проголошений у Празі 14. 11. 1944). Власову вдалося приєднати до КОНР лише кількох осіб укр. походження, що деклярували себе федералістами (Ф. Богатирчук, Ю. Музиченко, К. Штепа).

По другій світовій війні рос. політ. орг-ції перенесли діяльність у країни Зах., гол. у Зах Німеччину. Там таки почали діяти політ. групи, утворені з кол. підсов. громадян, перев. т. зв. власовці. Новими силами зміцнився також «Народно-Трудовой Союз» (НТС), орг-ція, що вийшла з передвоєнних солідаристів з програмою «вождизму», згодом вона стала найсильнішою рос. політ. групою на еміґрації.

На поч. 1950-их рр., у зв'язку з загостренням взаємин між ЗДА і СССР, деякі амер. політ. кола намагалися довести до співпраці поміж укр. і рос. політ. групами. На поч. 1951 у Нью-Йорку постав Амер. Комітет Визволення Народів Росії (АКВНР) з амер. публіцистом Ю. Лайонсом на чолі, що мав на меті об'єднати рос., укр. та ін. рос. політ. групи на плятформі спільної боротьби проти большевизму. В наслідок того у серпні 1951 в Зах. Німеччині утворився «Совет Освобождения Народов России» (СОНР). До складу СОНР увійшло кілька рос. груп; СОНР відстоював т. зв. непередрішенство, тобто, визнаючи право нерос. народів СССР відокремитися від Росії, узалежнював це від вирішення майбутніх Рос. Установчих Зборів або від плебісциту під наглядом Об'єднаних Націй. Українці таку плятформу вважали для себе неприйнятною й у 1951—52 всі укр. політ. партії заявили, що СОНР може виступати тільки від імени росіян.

Щоб паралізувати опозицію українців та ін. нерос. груп, діячі СОНР за допомогою АКВНР створили у 1952 в ЗДА Об'єднання Українців-Федералістів та ін. однаково короткотривалі групи; їхніми органами були у 1952—53 «Східняк» (додаток до рос. газ. «Новое Русское Слово» у Нью-Йорку) та ж. «Общее Дело» (1954). Тоді ж у Німеччині утворилась орг-ція п. н. Український Визвольний Рух (УВР), що мала об'єднувати українців-федералістів і видавала ж. «Нова Україна». В її проводі був Д. Гулай, а у 1954 — В. Василакий, який згодом повернувся до СССР.

У 1952 СОНР змінив назву на «Координационный Центр Антибольшевистской Борьбы» (КЦАБ), а Амер. Комітет Визволення Народів Росії перейменовано у 1953 на Амер. Комітет Визволення від Большевизму. Ці зміни у назві були поступкою нерос. діячам, які були проти того, щоб їх народи називати «народами Росії», а політ. плятформа тих орг-цій стверджувала право кожного народу СССР на самовизначення. В наслідок цього деякі укр. учені й журналісти погодилися співпрацювати в *Ін-ті для вивчення СССР* та на радіостанції «Визволення» (пізніше радіо «Свобода»).

У 1950-их рр. у Нью-Йорку відбулися розмови на тему вирішення нац. питання на Сх. Европи між укр. і рос. соціялістами (Б. Ніколаєвський). Багато уваги рос.-укр. взаєминам присвячувала *Укр. Рев.-Дем. Партія* (УРДП) та її газ. «Укр. Вісті» у Зах. Німеччині. В-во «Пролог» у Нью-Йорку влаштувало окрему конференцію у 1961, присвячену питанням рос.-укр. взаємин. Однак на перешкоді до співпраці укр. політ. кіл на еміґрації з рос. еміґраційними групами стоїть те, що вони далі обстоюють принцип т. зв. непередрішенства і на ділі не визнають права укр. народу на держ. самостійність. Все таки рос. еміґраційна преса за останні рр. часто об'єктивно інформує про становище на Україні та про вияви боротьби українців в СССР за нац. і політ. права.

По другій світовій війні також серед росіян на еміґрації були кола, які ставилися критично до рос. імперіялістичних концепцій. Так, у 1953—56 в Новому Ульмі (Зах. Німеччина) виходив при співпраці росіян, українців й ін. двотижневик, пізніше місячник «Освобождение» (у 1955—56, ред. кол. чл. Держ. Думи Г. Алексинський), що виступав за держ. усамостійнення всіх народів СССР і боротьбу проти больш. диктатури та рос. імперіялізму. У 1954 у Зах. Німеччині утворилась Нац. Орг-ція Рос. Демократів (НОРД) з метою боротися за рос. нац. державу і висловлювалася за співпрацю з українцями та ін. нерос. народами СССР.

У 1960-их рр. у ЗДА і в Канаді діяла т. зв. Кронштадська група росіян, що співпрацювала з українцями та ін. неросіянами. Вона виходила з програми кронштадських повстанців 1921, а в галузі міжнац. взаємин пропаґувала утворення конфедерації самостійних держав Сх. Европи, Сибіру й Туркестану. Цю програму групи виклав її діяч В. Петров у трактаті п. н. «Кронштадська теза». В органі «За нашу і вашу свободу» (ч. 2, 1966) стверджувалося, що «немає ніяких розумних підстав заперечувати самовизначення укр., білор., грузинського, таджикського, киргизького, тат. й ін. народів . . .», що розповсюджене широко серед рос. еміґрації гасло «непередрішенства» по суті мало чим відрізняється від старого гасла про «єдину, неділиму . . .». Кроншадці не розвинули широкої діяльности, бо ін. рос. угруповання засудили їх як «розчленителів Росії».

Почавши з 1956, росіяни й українці зустрілися на форумі міжнар. антиком. орг-цій: Антиком. Ліґи Азіятських Народів (АПАКЛ), Світової Антиком. Ліґи (ВАКЛ) та ін. Виступаючи з доручення АБН або ОУН (р), укр. представники добилися того, що учасники щорічних конференцій цих орг-цій визнали права укр. народу на самостійність і ухвалювали прихильні до укр. справи резолюції. З рос. боку у конференціях брав участь НТС, який, до приходу українців, цілковито опановував цей форум. У наслідок безперервних сударів з українцями, що виявляли недемократичні й імперіялістичні тенденції НТС, ця орг-ція зовсім покинула АПАКЛ і ВАКЛ (1965—68).

На поч. 1970-их рр. сов. уряд дозволив виїхати за кордон або вислав з СССР деяких визначних росіян. Дехто з них (О. Єсєнін-Вольпін, П. Літвінов, В. Некрасов, О. Солженіцин та ін.) виявили у своїх висловлюваннях більше зрозуміння до укр. народу та його прагнень. Конкретних заходів до рос.-укр. співпраці вони не розпочали.

Література: Двинов Б. Власовское движение в свете документов. Нью-Йорк 1950; Wraga K. Russian Emigration After Thirty Years Exile. Лондон 1951; Возрождение. ч. 17. Париж 1951; Fisher G. Soviet Opposition to Stalin. Кембрідж 1952; Освобождение. Орган международного революционно-демократического движения народов СССР, чч. 1—56. Новий Ульм 1953—56; McGraw Hill. Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. Нью-Йорк 1961; Petrow-Skitaletz E. The Kronstadt Thesis. Нью-Йорк 1964; Бюллетень ч. 2. За нашу и вашу свободу. ЗДА—Канада 1966. *М. Прокоп*

Росіна Юлія (1877–1960), акторка родом з Одеси. З 1892 у трупі братів Тобілевичів, згодом у О. *Суслова* та О. *Суходольського* на героїчних ролях у побутовому репертуарі: Аза («Циганка Аза» М. Старицького), Бондарівна (в одноіменній драмі І. Карпенка-Карого) та ін. З 1929 у Харківській, у 1936–49 у Київ. музкомедіях; краща роля — Ганнуся («Весілля в Малинівці» О. Рябова, 1938).

Росія, назва для визначення території й держави, населеної росіянами (русскими, великоросами, москалями). Прийнята з візант. термінології як відповідник до «Руси», вона застосовувалася інколи для В. Князівства Моск., згодом — моск. царства у тогочасних моск. документах, почавши з 15 в. і — подекуди на Зах.: в геогр. описах на картах в латинізованій формі Russia для визначення Московії. Як політ. термін назва Р. (або Рос. Імперія) була усталена офіц. 1721 з прийняттям Петром І титулу імператора для всіх земель Моск. царства та завойованих або інкорпорованих ним країн і територій, народів і національностей. Відтоді, на вимогу царського уряду або його представників, назву Р. — Russia, Russland почали вживати також на Зах., замість Московії. В офіц. вжитку назва Р. або Рос. Імперія існувала до 1917 і збереглася у прикметниковому вигляді у визначенні *Російська Совєтська Федеративна Соціялістична Республіка* (РСФСР). Поза СССР назва Р. вживається в поточному користуванні (неточному) ще й далі для визначення також і всього СССР.

До 15 в. Р. (Московія, Московщина, Москва) постала в басейні р. Оки та верхньої течії Волги. Фінські племена чудь, меря, весь, мурома та ін., що заселювали цю територію під впливом інфільтрації та колонізації півн. слов. племен, почавши з 9 в. повільно, але безупинно зазнавали слов'янізації, даючи таким ч. у процесі перемішування з слов. племенами ільменських словен, кривичів і вятичів початки рос. народові, що й створив рос. державу — Р. Поруч з найстарішими фінсько-слов. городами Ростовом і Муромом з поступом колоні-

зації виростали там нові городи Суздаль, Володимир над Клязьмою (заснований Володимиром Мономахом у 1108–09), Москва, Твєрь й ін. Вже в часи приналежности до Київ. (Руської) держави — півн.-сх. її провінції виявляли сильні відцентрові тенденції, так що Святославові Хороброму (966) і Володимирові В. (982) доводилося упокорювати вятичів. До остаточного відокремлення тих земель від Київ. держави спричинився княжий *Любецький з'їзд* (1097), у наслідок якого згадані землі дістав молодший син Володимира Мономаха — *Юрій Долгорукий* (бл. 1125–57), що став не тільки засновником моск. династичної лінії Рюриковичів («молодші Мономаховичі»), але й організатором ядра пізнішої Р. — Володимиро-Суздальського князівства. За його часів зросла екон. і політ. сила цього князівства та виникли нові міста — Переяславль-Залєський та Юрьєв-Польський. Його син *Андрій Боголюбський* (1157 74) намагався поширити свою владу і на Київщину, зруйнувавши доценту її столицю Київ (1169). Брат Андрія, Всеволод III, званий «Велике Гніздо» (1176–1212) поширив свої впливи на Переяславське князівство та Рязань і Новгород і воював з успіхом з половцями, болгарами та мордвою. Для підкреслення своєї незалежности від Києва і вищости над усіма півн. князівствами прийняв титул В. кн.

Володимиро-Суздальське князівство (ін. назва Ростовсько-Суздальська земля, Заліська земля) завдячувало зростання свого значення також сприятливим геогр. умовам. Воно лежало в центрі Сх.-Євр. рівнини в сточищі гор. Волги та її приток (Оки з Клязьмою та ін.), які у своїх верхів'ях наближалися до рік ін. сточищ, що улегшувало сполучення з сусідніми країнами. На межиріччі Оки й гор. Волги (зокрема на Володимирщині) значні простори займали врожайні ґрунти, виниклі на лесоподібних суглинках, на яких скупчилося досить густе хліборобське населення (на т. зв. Опіллях) та постали численні городи, чому сприяло також захисне положення далеко від кочовиків. Півн. і півн.-зах. частина князівства, вкрита лісами, була дуже слабо заселена. На поч. 13 в. Володимиро-Суздальське князівство займало територію 230 000 км² з бл. 1 млн населення.

Син Всеволода і його наслідник у Володимирі В. кн. Юрій II (1212–16, 1218–38) намагався протиставитися тат. навалі Батия, але, розбитий над р. Сіттю (1238), сам наложив головою. Тоді ж усі півн. князівства підпали під панування Золотої Орди і князі мусіли одержувати від хана ярлики на свої волості. Перший поїхав по ярлик брат Юрія II, Ярослав II Всеволодович, за яким Батий затвердив титул В. кн. Т. ч. Володимир над Клязьмою ще на якийсь час залишився кристалізаційним центром рос. народу (див. *Росіяни*) та держави. Значення Володимира над Клязьмою зросло з перенесенням сюди з Києва резиденції митр. (1299). Але вже з кін. 13 в. Володимир почав занепадати, а на перший плян висувалися два конкуруючі між собою князівства: Моск. з нащадками Олександра Ярославича Невського на чолі і Тверське, в якому правили потомки Ярослава III Ярославича. У 1328 великокняжий титул з ласки хана Золотої Орди Узбека перейшов до кн. Москви — внука О. Невського, Івана Даниловича Калити (1325–40), але символічним осередком півн. земель все таки залишався на якийсь час Володимир. Іван Калита поширив свої впливи на Новгород та Псков і майже на всі півн. князівства. Для підтримки своїх політ. плянів він переніс столицю митр. «всієї Русі» з Володимира до Москви (1320-і рр.). Ще більше зміцнив авторитет Москви та усталив її політ. перевагу на півн. внук Івана — Дмитрій Іванович Донський (1359–89). Він підкорив Твєрь (1375) і, користаючись з анархії в Золотій Орді, розбив тат. військо Мамая на Куликовому Полі над Доном (1380). Ця перша в історії перемога моск. над тат. військом не тільки піднесла престиж Москви, але й спричинилася до дальшого закріплення її політики експансії.

Напад хана Золотої Орди Тохтамиша у 1382 (після придушення тат. анархії) на Москву і зруйнування її, не надто ослабили дальшу ролю її в будові рос. централізованої держави. За Василія I Дмитровича (1389–1425) окремі півн. князівства: Нижегородське, Муромське та ін., самостійність яких була дуже обмежена, опинилися у складі Моск. В. князівства. Його син Василій II Темний (1425–62) продовжував політику батька, приєднавши майже всі півн. удільні князівства до Москви (Серпухов, Можайськ та ін.). У зміцненні внутр. зв'язків Моск. держави їй допомагала Правос. Церква, яка у 1448 унезалежнилася від константинопольського патріярха. За Івана III Васильовича (1462–1505) до Моск. держави приєднано князівства: Ярославське (1463), Ростовське (1474), Тверське (1485), Вятську землю (1489) та більшу частину Рязанщини. Після довготривалого періоду конфліктів і збройних зударів *Новгород Великий* змушений був визнати моск. зверхність (1478). Під час воєн з Литвою в кін. 15 — на поч. 16 в. Москва захопила значну частину Чернігово-Сіверщини. Ще за Василія II Москва перестала платити Золотій Орді щорічну данину, обмежуючись до при-

нагідних подарунків, а 1480 остаточно звільнилася з-під влади татар.

Після падіння Візантії (1453) в Р. з'являється концепція перебрання політ.-церк. ролі Царгороду і теорія «*Третього Риму*», символічною ознакою чого був шлюб Івана III з Софією Палеолог, племінницею останнього візант. імператора, та прийняття візант. двоголового орла за герб Моск. держави.

В. Моск. князівство в пол. 15 в. охоплювало територію 430 000 км² з бл. 3 млн населення, а після захоплення просторих земель Новгорода В. - понад 2 млн км² з бл. 6 млн людности. Моск. держава сягала на півн. по Біле й Баренцове м. (ця півн. частина була дуже рідко заселена або й незаселена), на півн.-зах. вона межувала з Швецією і доходила до Фінської затоки, на зах. з Лівонією (кол. кордон Київ. держави), на півд.-зах. — з В. Князівством Лит. (приблизно вододілом між сточищами Волги і Дніпра та Зах. Двини), на півд. сх. з незаселеними постійно степами — Диким Полем, на сх з Казанським ханством, на півн. сх. сягало до Уралу. Це величезне зростання Моск. держави уможливило серед ін. її сприятливе положення у відносно затишному центрі Сх. Европи та слабкість її сусідів. Підкорені Москвою невеликі фінські народи зазнавали повільної русифікації, у чому чималу ролю відограла місійна діяльність Рос. Правос. Церкви.

М. Ждан, В. Кубійович

Моск. держава в 16—17 вв. Наслідник Івана III Василій III (1505—33) до свого тодішнього титулу «В. кн. Володимира і Москви» додав «і государ всеї Руси». Цей останній титул не тільки підкреслював його суверенність і незалежність від Золотої Орди, але й висував претенсії на всю спадщину Київ. Руси. Завдяки переможним війнам з Литвою, Москва приєднала до себе Псков (1510), Смоленськ (1514) і Рязань (1521). Син Василія III Іван IV Грозний (1533—84) перший офіц. прийняв титул царя (1547). Він підкорив Казанське (1552) та Астраханське ханства (1556), узалежнив від Москви Сибірське царство (1555), В. Ногайську Орду, кабардинських і черкеських кн. (1557). Шукаючи торг. зв'язків з Европою через Балтику, Москва розпочала війни з Польщею і Швецією, але зазнала поразки й 1582—83 змушена була відмовитися від Лівонії і доступу до Балтицького м. Деспотичний та тиранічний володар, Іван IV, зробив виконавцем своїх розпоряджень т. зв. «опричнину». За його директивами, на Стоглавому Соборі (1551) затверджено новий кодекс прав (Судебник). Паралельно з формуванням централізованої Моск. держави йшов розвиток рос. культури. У Москві почалося друкарство («Апостол», 1564), був витворений своєрідний архітектурний стиль (храм Василія Блаженного в Москві).

По смерті Івана Грозного та його сина й наступника царя Федора I (1584—98) скінчилася династія Рюриковичів, і почалася боротьба між боярами, що в ній переміг Борис Ґодунов, який став царем (1598—1605). В той час остаточно усамостійнено Рос. Правос. Церкву створенням Моск. патріярхату (1589). Політика дальшого закріпачення селян спричинилася до виникнення коз. руху над Доном, Тереком і Уралом.

Після Ґодунова, у 1605—12, в Р. панувала анархія, громадянська війна та почалася поль.-швед. інтервенція — період т. зв. «Смути». Користаючися з взаємопоборювання самозванців-царів, поль.-лит. військо гетьмана С. *Жолкевського* разом з козаками зайняло Москву, а земський собор вибрав царем поль. королевича *Володислава* (1610). Цей стан анархії в Р. закінчився новим земським собором, що вибрав царем Михайла Федоровича Романова (1613 45), який розпочав династію *Романових*. Це викликало війну з Польщею, в наслідок якої Москва втратила Смоленщину і Сіверщину (Деулінське перемир'я 1618, закріплене після нової, невдалої для Москви війни в 1633—34 *Поляновським миром 1634*), а Швеція зайняла частину земель, які раніше належали до Новгорода (Столбовський мир 1617).

За царя *Олексія Михайловича* (1645—76) Україна під проводом Б. *Хмельницького* увійшла у військ.-політ. союз з Р. (*Переяславська угода* 1654, якої Москва не дотримала), а *Андрусівським договором* (1667) Україну поділено між Р. і Польщею по лінії Дніпра; цей договір був підтверджений моск. «*вічним миром*» (1686), коли Запоріжжя, Лівобережжя (з Києвом) і Смоленщина відійшли до Р. Соц. утиски та дальше закріпачення селянства, узаконене «Соборным уложением» (1649), призвели до великого коз.-сел. повстання у Р. (Степан Разін, 1670—71), а реформи патріярха Никона викликали розкол у Правос. Церкві («розкольники», див. *старообрядці*). У другій пол. 17 в. Р. поширила свої володіння в Сибіру аж до границь Китаю (Нерчинський договір 1689).

До 17 в. Московщина жила майже відокремлено від решти Европи, а внутр. деспотичний лад носив ознаки, з одного боку, довголітнього співжиття з тат.-монгольськими елементами, а з другого — намагання моск. царів перебрати віджилі середньовічні порядки і структуру загиблої Візантії. У соц.-церк.-культ. царині Москва була дуже відстала.

Впродовж 16—17 вв. територія Моск. держави кількакратно збільшилася. Ли-

Поширення Російської Імперії в Європі

1 — Московське князівство 1303. 2 — Велике Московське князівство 1462. 3—8 — Територія опанована в рр.: 3 — 1462—1584; 4 — 1584—1682; 5 — 1682—1762; 6 — 1762—1800; 7 — 1800—1855; 8 — 1855—1914. 9 — Кордони Рос. Імперії й ін. держав 1914.

не на півн.-зах. її кордони майже не зазнали змін; тут Москва не тільки не поширила свого доступу до Балтицького м., але у війнах зі Швецією була від нього відрізана (втрата гирла р. Неви). У війнах з В. Князівством Лит. і Річчю Посполитою Моск. держава здобула частину білор. (Смоленщина разом з стратегічно важливою «Смоленською брамою» і Гомельщина) та укр. (Черніговo-Сіверська земля, протекторат над Лівобережною Україною — Гетьманщиною і Запоріжжям) земель. Зайняття Казанського і Астраханського ханств віддало Моск. державі весь водний волзький шлях і дозволило на колонізацію вільних степів у сточищах гор. Дону і на правому Надволжі. Заселення степів відбувалося під охороною т. зв. ліній — системи прикордонних укріплень для захисту від нападів кочовиків, гол. ногайських і крим. татар. У заселенні Степу брали участь, крім росіян, також українці (*Слобідська Україна*), на низу Дону оформилося Донське Військо, яке являло собою автономну частину Моск. держави. Проникнення в Степ призвело Москву до конфліктів з татарами та їх зверхником Туреччиною і довготривалих воєн з нею. На сх. Моск. держава, майже без опору місц. нечисленних народів, захопила весь Сибір; на поч. 17 в. її володіння сягали по р. Єнісей, в пол. 17 в. по Охотське м. Зміну території і кількости населення Моск. держави видно з табл. (у млн км² і млн людности; приблизні числа).

	Площа	Населення
поч. 16 в.	2,8	5–6
кін. 16 в.	5,4	7
кін. 17 в.	13,8*	15–16**

* у тому ч. в Европі 4,0
** у тому ч. в Сибіру 0,3

У 16–17 вв. Моск. держава перетворилася з однонац. на багатонац.; крім росіян, у ній жили українці, білоруси, на Надволжі й Уралі казанські й астраханські татари, башкири, чуваші, удмурти, марійці, мордва, комі й ін. та низка малочисленних народів на півн. й в Азії. Одночасно з територіяльним зростанням Моск. держави з пол. 16 в. відбувалося поселення росіян на новопридбаних землях, зокрема в Степу та на Надволжі й Уралі, на яких рос. колоністи відсунули місц. населення від гол. водних артерій та уздовж Ками й Уфи і почали міґрувати за Урал.

Рос. Імперія. Політ. владу й територіяльну експансію посилив творець Рос. Імперії цар *Петро I* (1682–1725, від 1721 — імператор), який закріпив владу Р. над Лівобережною Україною (*Полтавська битва* 1709), а в наслідок Півн. війни з Швецією (1700–21) Р. здобула вихід до Балтицького м. та збільшила свій вплив на справи Польщі. Петро I здійснив важливі реформи в Р. щодо дальшої централізації держ. управління: замість Боярської думи створено Сенат (1711), модерну адміністрацію (створення губерній, 1708 і колеґіяльної системи управління), реґулярну армію й фльоту, скасовано патріярхат і наставлено «Святейший» Синод, поширено шкільну освіту, зокрема техн., створено на зразок Київ.-Могилянської Академії Слов'яно-Греко-Латинську Академію в Москві (1687) та відкрито Академію Наук (1725). На зовн. відтинку було припинено дотогочасну ізоляцію від Европи, і Р. почала брати активну участь в евр. справах. Столицю Р. перенесено до *Петербурґу* (1712), заснованого 1703. Розвиток торгівлі й пром-сти сприяв зростанню міст і міщанства, але одночасно було остаточно закріпачено селян, що, поруч з обмеженням прав Донського козацтва й утисками над нерос. народами (татари, башкири тощо), викликало ряд повстань (К. *Булавіна*, 1707–08).

Европеїзація Р. охоплювала лише вищі суспільні прошарки, натомість нижчі, зокрема позбавлене всіляких прав селянство, нею майже не були заторкнені, що й спричинило ряд внутр. конфліктів, які знайшли своє завершення у революції 1917.

Період після Петра I позначений політ. боротьбою, згодом «палацовими переворотами». Дуже важко пережила країна жорстокий режим Біроновщини 1730-их рр. Щойно за царювання *Єлисавети* Петрівни (1741–61) дещо злагіднено політ. режим і досягнено певних успіхів у культ.-осв. і мист. ділянках. *Катерина II* (1762–96) відновила й розгорнула імперіялістичну політику Р. В наслідок рос.-тур. воєн (1768–74 та 1787–91) Р. оволоділа півн. побережжям Чорного і Озівського морів й анектувала Крим (1783). Користаючи з розборів Польщі (1772, 1793, 1795) Р. зайняла Київщину, Поділля, Волинь, Полісся, Білорусь, Литву і Курляндію. Паралельно з загарбанням нових територій, йшла уніфікація і централізація Рос. Імперії: скасування гетьманства на Україні (1764), знищення Запор. Січі (1775) й ліквідація автономії Гетьманщини (1780-і рр.) та закріпачення селян на Лівобережній Україні (1783). Населення евр. частини Рос. Імперії досягло 36 млн. Посилення кріпацтва й утисків над козаками і нерос. народами викликали коз.-сел. повстання на чолі з Омеляном Пуґачовим (1773–75), яке охопило великі простори Р., але незабаром було жорстоко придушене.

У другій пол. 18 в. на культ. відтинку Р. виявила дальший поступ: 1755 засновано Моск. Ун-т, 1756 — рос. театр, розцвітала рос. наука і література (М. Ломоносов, А. Сумароков, Г. Державін, Д. Фонвізін. М. Новіков, А. Радіщев та ін.).

У 18 в. Рос. держава поширила свої володіння в Европі. Вона здійснила більшість своїх територіяльних плянів: здобула доступ до Балтицького і Чорного морів (до них рос. етнічна територія майже не доходила), як також трохи не закінчила процес «об'єднання всіх руських земель» (всіх білор. і 85% укр.). Разом з тим Рос. Імперія здобула природні межі, не лише на півн., але й на півн. зах. та на півдні; її територія охопила майже всю Сх. Европу. Простір й населення Рос. Імперії збільшилися з 13,8 млн км² і 15 млн населення на поч. 18 в. до 14,5 млн км² (у тому ч. в Азії 9,8) з 37 млн населення (у тому ч. в Азії 0,6) в кін. 18 в.

У зв'язку з здобуттям територій нерос. народів ч. нерос. народів в Рос. Імперії збільшилося до 36% (оцінки на кін. 18 в.). Росіяни, а також українці у 17 і 18 вв. продовжували колонізацію Лісостепу і — менше — Степу; з кін. 18 в. почалася колонізація надчорноморських і прикавказьких степів. Слідом за тим значно продовжилася рос.-укр. етногр. межа — до 16 в. обидва народи сусідували між собою лише на півн., пізніше також на півн. сх. і на сх.

Зміни в імперіялістичній, колоніяльній і нац. (щодо нерос. народів) політиці за імператорів *Павла I* (1796—1801) і *Олександра I* (1801—25) були мінімальні. Участь Р. в антифранц. коаліції закінчилася поразкою Р. (1805—07), однак, поділ сфер впливів і залишення вільних рук для Р. на сх. Европи (*Тільзітський мир* 1807) довели до війни зі Швецією (1808—09) і окупації Фінляндії, війни з Туреччиною (1806—12) й анексії *Басарабії* (1812) тощо. 1801 була інкорпорована Ґрузія. Перемога Р. над Наполеоном (1812) зробила її евр. потугою і дозволила їй стати «жандармом Европи». За ухвалою *Віденського Конґресу* (1814—15) Р. зайняла т. зв. Герцоґство Варшавське, і рос. імператор став королем Польщі. Реакційна політика самодержавства, русифікації та утиски нерос. народів за *Олександра I* і особливо *Миколи I* (1825—55) призвели до зростання рев., політ., нац. і соц. рухів: *декабристів*, петрашевців, *польс. повстання* й війни з Р. 1830—31, *Кирило-Методіївського Братства* (1845—47), *Київ. Козаччини* (1855) тощо. У зовн. політиці продовжувалася імперіялістична політика: війни з Іраном (1826—28) і Туреччиною (1828—29), в наслідок яких до Р. приєднано Сх. Вірменію і Кавказьке побережжя Чорного м.; 1848—49 Р. допомогла Австрії придушити угор. революцію. Намагання Р. послабити Оттоманську імперію, зайняти домінуюче становище на Дунаї та Балканах і дістати вільний перехід через протоки (Босфор і Дарданелли) довели до *Крим. війни* з Туреччиною, Англією, Францією та Сардінією (1853—56), в якій Р. зазнала поразки й змушена була відійти від гирла Дунаю й погодитися на демілітаризацію Чорного м. (Паризький мирний договір 1856). Під впливом цієї поразки та зростання сел. рухів Олександер II (1855—81) був змушений здійснити сел. реформу 1861 (скасування кріпацтва), але продовжував і посилив централізаційну та русифікаційну політику щодо нерос. народів: придушено поль. повстання 1863—64, переслідувано католиків і уніятів, заборонено розвиток укр. культури (Валуївський циркуляр 1863, і *Емський указ* 1876). В наслідок аґресивної зовн. політики підкорено весь Кавказ (1864), окуповано просторі землі Сер. Азії (Туркестан, 1864—85) і Далекого Сх. (*Зелений Клин*) та проведено успішну війну з Туреччиною 1877—78, яка довела до визволення з під тур. влади Румунії, Сербії й частково Болгарії. Гальмування дальшої рос. експансії на Балканах Берлінським Конґресом (1878) довело до зближення Р. з Францією і Англією за царя *Олександра III* (1881—94), що стало зав'язком майбутньої Антанти.

Поразка Р. у війні з Японією (1904—05) за царя *Миколи II* (1894—1917), розвиток пром-сти і сіль. госп-ва, зростання пролетаріяту й роб. руху й пов'язані з тим страйки, сел. рухи, посилення діяльности політ. партій (Соц.-Рев. з 1902 і Соц.-Дем. з 1903) довели до революції 1905—07, яка намагалася перетворити Р. на конституційну монархію (маніфест з 17. 10. 1905) з забезпеченням основних гром. прав та створенням своєрідного парляменту — *Держ. Думи* (1906—17). Але новий поворот до реакційної політики в Р. загострив клясові суперечності й посилив рев. настрої робітників і селян та невдоволення нерос. народів. Воно збільшилося під час світової війни 1914—18 і призвело до березневої революції 1917, яка ліквідувала царат (15. 3. 1917) і встановила дем. республіку під проводом *Тимчасового уряду*, який був повалений, 7. 11. 1917, в наслідок больш. повстання, що встановило владу совєтів на чолі з В. *Леніном* (жовтнева революція) і перетворило Р. на *Рос. Соц. Фед. Сов. Республіку*, яка 30. 12. 1922 ввійшла до створеного тоді Союзу Соц. Сов. Республік.

Поширення території Рос. Імперії в Европі у першій пол. 19 в. продовжувало тенденції 18 в.: краще опанування Бал-

Поширення Російської Імперії в Европі й Азії

1 — Територія Московського царства 1581. 2—5 — Територія опанована в рр.: 2 — 1581—1619; 3 — 1619—1689; 4 — 1689—1855; 5 — 1855—1914. 6 — Кордони Рос. Імперії 1914.

тицького (окупація Фінляндії) і Чорного (захоплення Басарабії і всього сх. побережжя) морів та проникнення вглиб Сер. Европи (окупація Поль. Королівства). Намагання вийти з замкненого Чорного м. і опанувати чорноморські протоки не дозволила здійснити Крим. війна. Здійснення цих намагань і разом з тим опанування Балкан, а далі анектування решти укр. і поль. земель було однією з цілей Р. у першій світовій війні. В Азії у 19 в. Рос. Імперія дійшла до природних меж на півд.; її намаганню досягти теплої частини Тихого океану перешкодила програна війна з Японією.

Значно більшим, ніж зростання території, було зростання населення Рос. Імперії завдяки високому (найвищому в Европі) природному приростові. Відсоток населення Евр. частини Рос. Імперії зріс з 21% населення всієї Европи до 29% у 1910. Зміна території (в млн км^2) й кількости людности (в млн) Рос. Імперії видно з табл.

Роки	Вся імперія		Евр. частина		Азіятська	
	територія	населення	територія	населення	територія	населення
1858	19,6	74	5,5	65	14,1	9
1897	21,3	128	5,5	109	15,8	19
1914	21,3	178	5,5	150	15,8	28

Рос. Імперія стала в 19 в. найбільшою щодо території й населення державою світу (без колоній). У першій пол. 19 в. найгустіше заселена частина імперії — центр і Україна, але й слабше заселене Поволжя висилали надвишки свого населення на Півд. Україну і Передкавказзя, згодом перев. за Урал, а також у пром. р-ни: Моск., Петербурзький і наймолодший — Донбас. Разом з тим збільшився відсоток людности, яка жила в азіятській частині Рос. Імперії: з 12% у 1858 до 14,8% у 1897 і 15,7% у 1914.

За переписом 1897 Рос. Імперія була багатонац. державою, у якій неросіяни становили 55,7% всього населення (фактично більше). Гол. національності (в млн): росіяни — 55,7 млн, українці — 22,4, поляки — 7,9, білоруси — 5,9, жиди — 5,1, киргизи — 4,1, татари — 3,7, фіни — 2,5, німці — 1,8, литовці — 1,8, латиші — 1,4, башкири — 1,3, вірмени — 1,2, румуни — 1,1, естонці — 1,1, мордва — 1,0.

А. Жуковський, В. Кубійович

ХРОНОЛОГІЯ*

* Зіркою позначені події й особи, яким присвячено окремі гасла.

** Всі дати подано за старим стилем

10—11 в.

982	Приєднання Ростовсько-Суздальської землі до Київ. (Руської) держави.
1097	Постановою *Любецького з'їзду кн. Ростовсько-Суздальська земля дістається в спадкове володіння Володимира Мономаха та його нащадків

12 в.

1125—57	*Юрій Долгорукий молодший син Володимира Мономаха, кн. Ростовсько-суздальський, засновник молодшої — моск. лінії Рюриковичів.
1147	Перша літописна згадка про Москву, засновану Юрієм Долгоруким.
1157—74	*Андрій Юрійович Боголюбський — кн. Ростовсько-суздальський; переніс столицю князівства до Володимира над Клязьмою.
1169	Андрій Боголюбський поширює свій вплив на Новгород В.
1176—1212	Всеволод Юрійович «Большое Гнездо», кн. Володимирсько-суздальський.
1186	Літопис вперше називає Всеволода В. кн.

13 в.

1212—38	В. кн. Юрій II Всеволодович.
1221	Кн. Юрій Всеволодович здобуває землі мордви і будує фортецю Нижній Новгород.
1238	Напад татар на Суздальсько-Володимирське князівство. Смерть Юрія II в битві над р. Сіттю.
1240	Перемога кн. Александра Ярославича (Невського) над шведами на р. Неві.
1242	Перемога кн. Олександра Невського над нім. рицарями на Чудському озері («Ледове побоїще»).
1243	Кн. Ярослав Всеволодович дістав ярлик на В. князівство Володимирське.
1252—63	В. кн. Александр Ярославич Невський.
1299	Переїзд митр. Максима з Києва до Володимира.

14 в.

1328	Моск. кн. Іван I Данилович Калита (1325—1340) дістає ярлик на Володимирське В. князівство.
1364—72	Твєрь за допомогою лит. кн. *Ольґерда тричі безуспішно нападає на Москву.
1380.8.9	Перемога В. кн. Дмитрія Івановича Донського (1359—89, В. кн. з 1362) над тат. військом Мамая на Куликовому полі.
1382	Тат. військо Тохтамиша здобуває Москву, Володимир й ін. міста.
1392—93	В. кн. Василій I Дмитрович приєднує до Москви Суздальське і Нижегородське князівства.
1395	В. кн. лит. *Витовт займає Смоленськ; користаючися з розгрому Золотої Орди Тімур-Ленком, Москва перестає платити татарам щорічну данину.

15 в.

1406—08	Війна Литви з Москвою та її союзником — татарами.
1408	Напад тат. еміра Едиґея змушує Москву відновити данину татарам.
1425—62	Князювання В. кн. Василія II Васильовича Темного.
1427	Твєрь визнає зверхність Литви (1430 також Рязань).
1448	Моск. Церква виходить з-під зверхности царгородського патріярха.
1456	Війна Москви з *Новгородом В. і обмеження його суверенности.
1462—1505	Князювання В. кн. Івана III Васильовича.
1478	Москва завойовує Новгород В.
1480	Остаточне звільнення Москви з-під тат. влади.
1485	Москва підкоряє Твєрь.
1497	«Судебник» Івана III.

16 в.

1500–03	Моск.-лит. війна і приєднання до Москви Верхівських князівств.
1505–33	Князювання В. кн. Василія III Івановича.
1510–23	Приєднання до В. Князівства Моск. Пскова (1510), Смоленську (1514), Рязані (1521), Новгорода-Сіверського (1523).
1533–84	Князювання Івана IV Васильовича Грозного (з 1547 з титулом царя).
1549	Перший Земський собор.
1551	Стоглавий собор затверджує новий кодекс прав — «Судебник» 1550 Івана IV.
1552	Завоювання Казанського ханства.
1556	Завоювання Астраханського ханства.
1558–83	Лівонська війна Москви проти Лівонського ордену, Польщі і Швеції за вихід до Балтицького м.; несприятливі для Москви угоди з Польщею (1582) і Швецією (1583).
1564	Друк «Апостола» в Москві.
1565–72	Опричнина.
1571	Напад крим. хана Девлет Ґірея на Москву.
1581	Початок походу Єрмака на Сибір.
1584–98	Царювання Федора Івановича, останнього з династії Рюриковичів.
1589	Встановлення Моск. патріярхату.
1590–93	Моск.-швед. війна.
1598–1605	Царювання Бориса Ґодунова.

17 в.

1605–13	Моск. Смута.
1610	Перемога поль.-лит. війська над моск. під Клушином і захоплення ним Москви (до 1612). Королевич Володислав обраний царем Московщини.
1611	Шведи займають Новгород.
1613–45	Царювання Михайла Федоровича Романова (поч. династії *Романових).
1617	Столбовський мир зі Швецією.
1618	Деулінське перемир'я з Польщею, Чернігово-Сіверщина переходить до Польщі.
1632–34	Моск.-поль. війна. *Полянівський мир (1634).
1645–76	Царювання *Олексія Михайловича.
1649	«Соборное уложение» — кодекс законів Московщини.
1653–56	Церк. реформа патріярха Нікона. Початок розколу.
1654	*Переяславська угода гетьмана Б. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем.
1654–67	Війна Москви з Польщею.
1656	Моск.-поль. перемир'я у Вільні.
1656–58	Моск.-швед. війна.
1661	Кардиський мир зі Швецією.
1667	Моск.-поль. *Андрусівський договір.
1670–71	Коз.-сел. повстання С. Разіна над Доном і Волгою.
1676–81	Війна Московщини з Туреччиною і Кримом і *Бахчесарайський мир (1681).
1682	Повстання стрільців у Москві.
1682–1725	Царювання *Петра І.
1686	Моск.-поль. *«Вічний мир».
1687	Заснування Слов'яно-Греко-Латинської Академії в Москві.
1687–89	Крим. походи.
1689	Нерчинський договір між Москвою і Китаєм.
1696	Завоювання Озова.
1697	Завоювання Камчатки.

18 в.

1700	Константинопільський мир з Туреччиною. Запровадження Юліянського календаря.
1700–21	Півн. війна.
1703	Заснування *Петербурґу.
1707–08	Повстання К. Булавіна (Дон).
1708–09	Адміністративна реформа (створення губ.).
1709.27.6	*Полтавська битва

1710–13	Рос.-тур. війна і Прутський трактат (1711).
1711	Створення Сенату.
1712	Перенесення столиці з Москви до Петербурґу.
1721	Окупація Лівонії й Естонії на підставі рос.-швед. Ништадтського договору. Скасування патріярхату в Росії і заснування *Святішого Правительствуючого Синоду. Проголошення Рос. Імперії.
1722	Створення *Малоросійської колеґії (першої).
1722–23	Рос.-іранська війна; приєднання до Росії зах. побережжя Каспійського м.
1724	Відкриття Рос. Академії Наук.
1730–40	Царювання *Анни Іванівни; Біроновщина.
1732–41	Друга експедиція Берінґа (відкриття Аляски).
1733–34	Участь Росії у війні за поль. престол.
1735–39	Рос.-тур. війна. Беоґрадський мир (1739).
1741–43	Рос.-швед. війна.
1741–61	Царювання *Єлисавети Петрівни.
1755	Заснування Моск. Ун-ту.
1757	Заснування Академії Мистецтв у Петербурзі.
1757–62	Семилітня війна (1756–63).
1762–96	Царювання *Катерини II.
1764	Скасування гетьманства на Україні.
1767–68	Комісія для утворення «Нового Уложення».
1768–74	Рос.-тур. війна і *Кучук-Кайнарджійський договір (1774)
1772	Перший *поділ Польщі.
1773–75	Повстання О. Пуґачова.
1775	Ліквідація Запор. Січі. Губернська реформа.
1781	Ліквідація автономії Гетьманщини.
1783	Анексія Криму Росією. Георгіївський договір про протекторат Росії над Грузією.
1787–91	Рос.-тур. війна й Яський мирний договір (1791). Зайняття півн. побережжя Чорного і Озівського морів.
1788–90	Рос.-швед. війна.
1793 і 1795	Другий і третій поділи Польщі.
1796–1801	Царювання *Павла I.
1799	Італ. похід О. Суворова.

19 в.

1801	Приєднання Грузії до Рос. Імперії.
1801–25	Царювання *Олександра I.
1804–13	Рос.-іранська війна й приєднання до Росії Півн. Азербайджану і Даґестану.
1805–07	Участь Росії у антифранц. коаліції і Тільзітський мир (1807).
1806–12	Рос.-тур. війна і Букарештський мирний договір (1812); анексія Басарабії.
1808–09	Рос.-швед. війна. Фрідріхсгамський мир і окупація Фінляндії (1809).
1812	Похід Наполеона на Росію і його відступ.
1813–14	Похід рос. війська в Зах. Европу; здобуття Парижу (1814).
1814–15	*Віденський Конґрес.
1819	Заснування Петербурзького Ун-ту.
1825–55	Царювання *Миколи I.
1825–26	Повстання *декабристів у Петербурзі і на Україні.
1826–28	Рос.-іранська війна; приєднання до Росії Сх. Вірменії.
1828–29	Рос.-тур. війна і Адріянопільський договір (1829).
1830–31	*Поль. (листопадове) повстання проти Росії.
1833	Кодифікація «Свода законов Российской Империи»
1837	Проведення першої залізниці в Росії (від Петербурґу до Царського Села).
1845–49	Т-во петрашевців у Петербурзі.
1847	Ліквідація *Кирило-Методіївського Братства на Україні.
1849	Рос. військо допомагає придушувати угор. революцію.
1853–56	*Крим. війна. Паризький мир (1856).
1855–81	Царювання *Олександра II.
1858	Айгунський договір з Китаєм.

1861	Скасування *кріпацтва (19. 2).
1863–64	*Поль. (січневе) повстання проти Росії
1863	Валуєвський циркуляр (див. *Валуєв* П.). Університетська реформа.
1864	Шкільна, суд., зем. реформи. Остаточне завоювання Кавказу.
1864–85	Завоювання Сер. Азії.
1867	Продаж Аляски ЗДА.
1870	Реформа міськ. самоуправління.
1873	Рос.-австр.-нім. порозуміння («Союз трьох імператорів»).
1874	Введення заг. військ. повинности.
1876	*Емський указ.
1877–78	Рос.-тур. війна й Сан-Стефанський договір (1878).
1878	*Берлінський Конґрес.
1881–94	Царювання *Олександра III.
1891	Початок будови великої сибірської залізниці (закінчена 1916).
1893	Оформлення рос.-франц. союзу.
1894–1917	Царювання *Миколи II.
1897	Перший заг. перепис населення в Росії.
1898	Перший з'їзд *Рос. Соц. Дем. Роб. Партії (РСДРП) в Менську.

1900–19

1902	Постання рос. партії *соц.-революціонерів (есерів).
1903	Другий з'їзд РСДРП у Брюсселі-Лондоні і поч. больш. фракції РСДРП.
1904–05	Рос.-японська війна; Портсмутський мир (1905).
1905	Маніфест царя Миколи II про перетворення Росії на конституційну монархію (17. 10).
1905–07	Перша революція в Росії.
1906	1 *Держ. Дума (27. 4 – 8. 7). *Столипінська аґрарна реформа (перший указ 9. 11. 1906).
1907	2 Держ. Дума (20. 2 – 2. 6). Скликання 3 Держ. Думи (1. 11 до 9. 6. 1912).
1912	4 Держ. Дума (15. 11 – 25. 2. 1917).
1914	Німеччина (19. 7, за н. ст. 1. 8) і Австро-Угорщина (24. 7) оголосили війну Росії.
1914–18	Перша *світова війна.
1914	Рос. військо зайняло Галичину зі Львовом (серпень-вересень).
1915	Поразка рос. війська в Галичині – відступ зі Львова (травень-вересень).
1916	Наступ рос. війська на Волині й у Галичині – офензива О. *Брусілова (22. 5 – 31. 7).
1917	Лютнева (березнева) революція; утворення *Тимчасового уряду і проголошення Р. респ. [2. (15) 3]. *Жовтнева революція (25. 10., за н. ст. 7. 11); больш. переворот в Петрограді (Совєт Нар. Комісарів очолив В. *Ленін). Відновлення патріярхату в Росії. Декларація прав народів [2. (15) 11]. Ультиматум Совнаркому укр. урядові з однозначним визнанням УНР [4 (17) 12] і поч. інвазії рос. війська на Україну. *Р. М.*

Українці в Росії. Від 14 — до сер. 17 в. Не зважаючи на безпосереднє сусідство України з В. Князівством Моск. і пізнішими його землями, У. прибували туди спершу тільки спорадично й у невеликій кількості.

Вже з кін. 13 в. поодинокі У. почали йти на моск. землі з України, тікаючи від тат. насильства: чернігівський боярин Ф. Бяконт (батько митр. Олексія), київ. митр. Максим (1299); за князювання Івана Калити (1325–40) туди прибув «з княжатами, боярськими дітьми і двором» київ. вельможа Родіон Нестерович. Вихідцями з Києво-Печерського манастиря були суздальський єп. у 1374 і згодом митр. «всея Руси» Діонисій і тверський єп. Арсеній, який 1406 склав нову ред. «Києво-Печерського Патерика». З того часу почали селитися на моск. землях (для участи в будівництві оборонних споруд у Москві, Рязані, Твері та ін. м.) також окремі укр. ремісники.

На поч. 15 в., з розгортанням боротьби між В. князівством Лит. і Москвою за укр. землі і намаганням укр. кн. унезалежнитися від Литви, в Москву прибула 1408 група укр. бояр з єп. чернігівським і військ. дружинами на чолі з кн. *Свидригайлом*. Згодом, у другій пол. 15 в. почали переходити на бік моск. кн. й поселюватися на його землях також укр. і білор. кн. з Чернігівщини, Сіверщини і Смоленщини: кн. Оболенські, Одоєвські, Мезецькі, Масальські, Вяземські, Торуські та ін. Разом з ними переходили й їхні бояри та слуги. З розвитком торгівлі між укр. землями й Московщиною прибували спорадично до рос. міст через Чернігів і Путивль укр. купці («гості») з Києва, Черкас, Брацлава, Вінниці тощо.

Перехід У. на моск. землі посилився з поч. 16 в. Після поразки повстання кн.

М. *Глинського* в лютому 1508 частина повстанців мусіла еміґрувати на територію Московщини. Прибулий до Москви разом з братами і слугами кн. Глинський одержав для поселення Малий Ярославець і Медин з навколишніми селами. У сер. 16 в. до Москви прибув Д. *Вишневецький* і, ставши на службу царя Івана Грозного, одержав м. Бєлєв (на півд. від м. Тули) з прилеглими волостями і селами. Одночасно на Московщину прибували укр. купці й ремісники. Відвідуючи торговиці Москви, Ярославля, Курську, Володимира, Твері, вони жили іноді по кілька тижнів у спеціяльних «гостинних дворах» цих м.

Докладніших даних про ширше переселення У. на територію В. Князівства Моск. і його земель у 14–16 вв. немає. «Чернігівські», «Сіверські», «Путивельські» У. поселювалися гол. ч. б. оборонних пунктів на Курщині і Вороніжчині, де перебували моск. залоги, стаючи до них на службу або працюючи під їх охороною при відбудові знищених татарами або при заснуванні нових м. Наприкін. 16 в. прикордонні моск. залоги складалися перев. з У. Згідно з твердженням англ. купця Д. Флетчера, у 1588 на моск. півд. кордонах на 4 300 найманої піхоти було бл. 4 000 У. Кількість укр. переселенців збільшувалася на півд. територіях Моск. держави гол. ч. після придушення поляками коз. повстань, учасники яких еміґрували на територію тогочасних моск. володінь, здебільша на землі пізнішої Слобожанщини і Донщини, засновуючи там разом з ін. переселенцями багато нових поселень. Наслідком того у першій пол. 17 в. основну масу населення Слобожанщини складали У. 1638 на Дону майже пол. населення були У. (яких 10 000).

Від сер. 17 до кін. 18 в. Переселення У. на землі Моск. держави посилилося в 17 в., особливо після *Переяславської угоди 1654*. Одночасно з масовим переселенням, яке йшло, як і раніше, на півд. сх. на старі укр. землі, гол. на Слобожанщину, а також на Донщину і дол. Поволжя, поодинокі особи і групи фахівців переселялися тимчасово або назавжди на Московщину, зокрема до Москви, або на виклик моск. уряду чи великих землевласників-бояр, або з власної ініціятиви, шукаючи кар'єри й заробітку. Склад цієї категорії переселенців був дуже різноманітний: духовні особи (свящ. й ченці), вчені і вчителі, мистці, перекладачі, співаки, купці, промисловці (зокрема будники, гутники й рудники, які працювали в сер. 17 в. на центр. Московщині й Поволжі), ремісники різних фахів тощо. Окрему групу У. на Московщині становили посланці укр. уряду, чл. їх почтів, укр. закладники тощо. З другої пол. 17 в. у Москві утворюється постійна укр. колонія, осередком якої був т. зв. Малоросійський двір (згодом вулиця з прилеглим р-ном Москви — т. зв. Маросєйка). Поселені в Москві і на її околицях У. були у відомстві *Малоросійського приказу* і здебільша зберігали зв'язок з батьківщиною, куди більшість їх потім і поверталася, хоч деяка частина осідала там назавжди.

Ще у 1630–40-их рр. на Московщину почали переселюватися й осідати в моск. манастирях ченці й черниці з деяких лівобережно-укр. манастирів. У 1645 до Москви переїхало з України понад 30 укр. учених: філологів, філософів, знавців реторики, музики й ін. ділянок. Вони поселилися у збудованому спеціяльно для них манастирі. У 1649, заходами окольничого Ф. Ртищева, були викликані до Москви Є. *Славинецький* та А. *Сатанівський* разом з гуртом учених ченців. Поселені в заснованому для них Андріївському манастирі, вони працювали над перекладами літ. і церк. писань з грец. мови. У 1652 з України приїхало 12 співаків під проводом В. Тернопільського; у 1656–57 прибули київські «півчі»: Л. Лешковський, К. Коновський, С. Шаровський, І. Коленда. Тоді ж були викликані з Києва маляр Варлаам і різьбар Антоній. Видатним представником укр. і білор. культури й «київ. науки» став прибулий до Москви 1660 з 13 учнями вихованець Києво-Могилянської Колеґії С. *Полоцький* — педагог і письм., автор проекту Моск. Слов'яно-Греко-Латинської Академії, творець нової літ. школи в Москві й учитель царських дітей. Свящ. при церкві св. Івана Богослова був призначений 1669 вихованець Києво-Могилянської Колеґії глухівський протопоп І. Шматковський. Вихованцем тієї ж колеґії був П. Муравський, призначений 1679 на єп. коломенського, згодом суздальського архиєп., а з 1683 на митр. рязанського. Крім названих церк. діячів, на моск. царському дворі і по домах моск. бояр У. працювали вчителями дітей, іконописцями, різьбарями, садівниками тощо. Наприкін. 17 в. у моск. Оружейній палаті працювали укр. ґравери Л. *Тарасевич*, І. *Щирський* та ін.

Окрему категорію (вже примусово поселених на моск. землях) становили депортовані з України рос. урядом — ув'язнені, інтерновані або заслані укр. гетьмани і чл. коз. старшини антирос. орієнтації, реальні чи й потенціяльні противники Москви. Депортованих привозили до Москви, влаштовували над ними слідство (часто з допомогою тортур) і потім, після вироку засилали на Сибір, а згодом також до Архангельська чи Соло-

вецького манастиря й ін. манастирських в'язниць півн. Росії. Між депортованими були укр. гетьмани (Д. *Многогрішний*, І. *Самойлович*), заслані з родинами до Сибіру, численні ген. старшини й полк., визначні духовні особи тощо. Був депортований також гетьман П. *Дорошенко*, який і помер на Московщині.

Деякі з укр. колоній на Московщині були досить великі. Напр., у маєтках боярина Б. Морозова в 1657 жило 1 177 осіб чоловічої й жін. статі «белорусцов», як називали тоді у Москві У. і білорусів. Це були перев. промисловці (рудники, будники, гутники) й ремісники (котельники, мельники й ін.).

Чимало укр. людности на межі 17 і 18 вв. — вільно або невільно — переселилося до маєтків вищої коз. старшини (зокрема гетьмана І. Мазепи та його рідні) у суміжних з Україною пов. Московщини (Севськ, Трубчевськ й ін.).

Визначно посилилася участь У. у церк., культ. і госп. житті Московщини за царювання Петра І. Особливо значною і численною була ця участь у церк. житті. Затриманий у Москві Петром І, С. *Яворський* був призначений на митр. рязанського, згодом став «блюстителем патріяршого престола» і з 1721 першим през. *Святішого Синоду*. Провідне місце в церк. ієрархії посів Т. *Прокопович*, найближчий співр. Петра І в будівництві Рос. Імперії. Викликаний з Києва Д. Тупталенко (Д. *Туптало*) став митр. тобольським і сибірським, а з 1704 — ростовським і ярославським. Крім них і цілого ряду ієромонахів Києво-Печерської Лаври та ін. київ. манастирів і вчителів Києво-Могилянської Академії, призначуваних на вищі становища церк. ієрархії (у 1700–62 рр. на самих тільки рос. землях було 70 єп. — У.), до Москви чи до Петербурґу прибувало багато викликаних з Києва для допомоги в церк. чи осв. праці різних учених і фахівців. У самій лише Москві між 1702 і 1705 згуртувалося понад 35 київ. ченців. Прибулі з України київ. ченці жили в численних моск. манастирях: крім Андріївського, в Іверському, Чудовському, Богоявленському, Донському, Даниловому, Воскресенському і Савино-Сторожевському б. Москви та ін. У деяких з них провід і більшість чернечого складу становили У. Київ. черниці жили в Савинському дівочому та ін. манастирях.

В осередках окремих епархій і при багатьох манастирях діяли засновані київ. ученими й учителями або під їх проводом школи (напр., заснована Є. Славинецьким школа в Чудовському манастирі та створена С. Полоцьким школа в Заіконоспаському манастирі. В усіх тих школах керівниками й педагогами були здебільша У. Ректорами і префектами заснованої у Москві Слов'яно-Греко-Латинської Академії були у 1700–53 рр. майже виключно київ. учені й ченці (у 1700–63 рр. на всіх 19 ректорів 16 були У.); у деяких рр. У. становили більшість поміж її студентами (у 1704 на всіх 34 студентів було всього 4 росіян). Заходами укр. ієрархів і педагогів були засновані школи (семінарії) в ряді рос. епархій. У 1721 почали свою діяльність школи Т. Прокоповича і Т. *Яновського* в Петербурзі. Під проводом У. діяли школи в Суздалі, Казані, Твері, Вятці, Волоґді, Рязані та ін. м. За підрахунком М. Петрова, кількість кол. вихованців Києво-Могилянської Колеґії й Академії, які в 1721–50 рр. працювали учителями в духовних семінаріях Московщини, сягала до 125 осіб. За участю У. (Т. Прокопович) була заснована 1724 Академія Наук у Петербурзі, що її през. з 1746 був майбутній гетьман К. *Розумовський*.

У. в Р. брали провідну участь у розвитку рос. науки 18 в., зокрема мед. Чл. керівної мед. адміністрації в Рос. Імперії, т. зв. Держ. Мед. Колеґії, були на протязі 18 в. 16 У., при чому один з них був її гол., 3 — секретарями та помічниками секретарів і 7 почесними чл. колеґії. Лікарі У. були гол. і старшими докторами чи хірургами петербурзьких і моск. шпиталів і лікарень, і багато з них мали відповідальні посади в армії і фльоті.

Водночас з цим У., поруч німців і голляндців, були найвидатнішими організаторами, проф. й викладачами т. зв. шпитальних шкіл, мед.-хірургічних училищ і згодом проф. Моск. і Петербурзького акад. ун-тів та Петербурзької і Моск. мед.-хірургічних академій. У. спричинилися також і до розвитку таких ділянок мистецтва, як театр і спів, танок і музика. У Москві працював з 1675 гол. майстер театральних вистав у Києво-Могилянській Колеґії С. Чижинський, а з участю У. діяли шкільні театри в Тобольській, Ростово-Ярославській та ін. семінаріях. При моск. царському дворі двірський хор доповнила 1713 21-особова група привезених з України співаків. Диригентом хорової капелі моск. ген.-губернатора Єропкіна був у 1790-их рр. А. *Ведель*. Діяли численні укр. хорові й танцювальні групи також у Петербурзі. У 1739 туди була привезена з України група з 18 укр. танцюристів, а в 1741 друга велика група у складі 132 танцюристів, у тому ч. 44 чоловіки, 33 жінки і 55 дівчат. Музиками і диригентами створеної 1763 Імператорської Придворної Співочої Капелі були М. *Полторацький* і Д. *Бортнянський*. У Петербурзі співав і творив М. *Березовський*. У. мали також провідне місце і в розвитку образотворчого мистецтва й архі-

тектури, зокрема в діяльності заснованої 1757 Петербурзької Академії Мистецтв як її проф.: К. *Головачевський*, Д. *Левицький*, А. *Лосенко*, В. *Боровиковський* та ін.

Видатною була участь У. у держ. будівництві Рос. Імперії зокрема в 1780—90 рр., коли її канцлером був О. *Безбородько* (див. *Петербурґ*, стор. 2 024). Починаючи з другої пол. 18 в., чимало У. служили в рос. армії, зокрема у ґвардії. Кількість У. в Р. збільшувалася в першій пол. 18 в. за рахунок депортованих з України чл. коз. старшини і діячів науки, засланих потім у різні сторони Рос. Імперії. Найбільша хвиля цих депортацій і заслань припадає на часи Петра І, коли, після Полтавської поразки 1709, чимало т. зв. мазепинців заслано до Сибіру (ген. суддя В. *Чуйкевич*, охочекомонний полк. Г. *Новицький*, родина *Мировичів* та ін.) або до Архангельська (ген. осавул Д. *Максимович*, кол. ректор Києво-Могилянської Академії Г. *Одорський* та ін.), здебільша з родинами. Були заслані також до Сибіру або на півн. Московщини родичі гетьмана І. Мазепи: небіж гетьмана А. *Войнаровський*, підступно схоплений аґентами Петра І в Гамбурзі, — до Якутська, небога гетьмана М. Витуславська — до Горицького манастиря. Були депортовані у Московщину й інтерновані там: схоплений у Варшаві ген. осавул гетьмана П. Орлика Г. *Герцик*, родини мазепинських еміґрантів і навіть ті еміґранти, які добровільно повернулися на Україну, сподіваючися на амнестію рос. уряду (полк. прилуцький, Д. *Горленко*, ген. писар гетьмана П. Орлика І. Максимович). Були інтерновані у Петербурзі коз. старшини, заарештовані у справі ув'язненого гетьмана П. Полуботка. Тільки декому з усіх цих депортованих пощастило згодом повернутися на Україну. Більшість з них залишилася, дістаючи інколи після звільнення з інтернування урядові й церк. посади. Згодом (1775) був засланий на Соловки кошовий отаман Запор. Січі П. *Калнишевський*, а суддя І. *Головатий* і писар П. *Глоба* — до Сибіру.

До масового, примусового здебільша, переселення укр. козаків і посполитих до Росії спричинилося також будівництво Петербурґу, численних фортець та укріплень (т. зв. ліній), каналів (зокрема Ладозького) в першій пол. 18 в. З цим пов'язана й історія Волзького коз. війська, що було створене У., які, на заклик рос. уряду, почали селитися з 1717 к. т. зв. Царицинської лінії, на дол. Волзі, а до них у 1730-их рр. приєдналася частина донських козаків. У 1733 Волзьке коз. військо мало вже 1 050 дворів. Після ліквідації цього війська 1780 частина козаків була приписана до Астраханського Коз. Війська, решта, поселена над р. Тереком, увійшла до складу *Терського Коз. Війська*.

Крім названих категорій укр. іміґрації, численність і обсяг якої статистично не можна визначити, відбувалося переселення укр. військ., чиновників і селян на суміжні з Україною рос. землі (Курщина, Орловщина, Вороніжчина тощо).

Деякі дані про кількість і розміщення У. в Р. дають ревізії: третя (1763), четверта (1782), п'ята (1795). За їхніми даними У. становили абсолютну більшість серед населення *Слобідської України* і суміжних частин Білгородської і Воронізької (1795 — Курської і Воронізької) губ., а тим самим ці землі ввійшли до складу суцільної укр. етнічної території; далі на півн. У. становили лише острови серед росіян. Такі самі відносини були на землях Війська Донського, зах. частина якого являла собою суцільну укр. територію. Завдяки жвавим колонізаційним процесам кількість У. швидко зростала, напр., на землях Війська Донського (1782 — 44 400 У., 1795 — 103 500). Чимало У. жило в суто рос. центр.-чорноземних губ. (1795: в Орловській 8 600, в Тамбовській — 2 400), ще більше на Сер. Поволжі (у Самарській і Саратовській губ. — 34 700), менше — в Астраханській та Ставропільській (4 600). *Б. Кравців*

Українці в Росії у 19 — на поч. 20 в. Кількість українців за межами укр. етнічної території, на землях, заселених раніше росіянами або усуміш з ними колонізованих, та простори укр. колонізації значно збільшилися протягом 19 в., зокрема почавши з 1860-их рр. У першій пол. 19 в. рос. уряд колонізував українцями (особливо козаками) пограничні землі (зокрема на Кавказі), щоб зміцнити їх. Менше значення мала вільна колонізація, яка сильно збільшилася після скасування панщини. Це була виключно сел. еміґрація, спричинена аґрарним перенаселенням України; виселенці напливали тол. з Лівобережжя і Слобожанщини і оселювалися на вільних землях на Передкавказзі (Кубань, Ставропільщина, Терщина), менше — на слабо заселених частинах Донської обл., на Надволжі й Уралі. Деякі частини цих земель прилягали до укр. етнічної території, і вони з часом ставали мішаними укр.-рос. землями (сх. Передкавказзя), на ін. — українці становили собою острови, які лежали у чималій віддалі від укр. території, іноді на землях з перевагою рос. населення. Напрям цієї колонізації видно на прикладі Полтавщини: до 1876 на 100 виселенців 89 припадало на Кавказ, ледве 1 на Азію; відповідні числа на 1876

93: 65, 15; у 1894 1913 ледве 13 оселювалися на Кавказі, майже всі ін. — в Азії (див. також ЕУ 2, стор. 630).

Українці становили серед рос. людности певв. великі (у низці волостей, а навіть пов. али більшість) або менші острови, рідше жили усуміш з росіянами. Вони зберігали свій побут і мову, їхні оселі й хати значно відрізнялися від рос.; там, де українці були помішані з росіянами, вони зазнавали деякої, зокрема мовної, русифікації.

Невелике значення мало оселювання українців у корінній Росії, скероване гол. до м., зокрема великих. Це були держ. службовці (чиновники) й інтеліґенція, більше військові, студенти, домашня прислуга тощо. Укр. селяни оселювалися в корінній Росії лише винятково у селах; у давніші часи це були кріпаки, завезені поміщиками до їхніх мастків на Московщині.

Кількість і геогр. розміщення українців у Р. відомі вперше з перепису населення 1897 (ревізії після 1795 не подавали даних про національність), але дані перепису не є точні: багато українців подано як росіян, числа опубліковані лише за пов. Тому що наступні 1897–1914 роки були рр. дуже інтенсивної укр. еміґрації за Урал (у тому ч. в Азії назавжди поселилося бл. 1,5 млн українців) і на сх. Передкавказзя, кількість і розміщення українців напередодні першої світової війни розходилася з даними 1897 і була майже така, як за докладнішим переписом 1926 (у 1915–26 еміґрація з України майже припинилася).

За переписом 1897 на 22 380 000 українців у Рос. Імперії на укр. етнічній території жило 20 160 000 (90,1% усіх), на мішаних землях 670 000 (3,0%), в діяспорі 1 560 000 (6,9%, числа приблизні), у тому ч. на рос. етнічних землях в Европі 1 020 000; в Азії (без Закавказзя) жило 209 000. Фактично ч. українців як на мішаних укр.-рос. землях, так і в діяспорі на рос. етнічних землях було вище.

До мішаних рос.-укр. земель можна зарахувати Сх. Передкавказзя, Крим і півн. Чернігівщину. Сх. Передкавказзя охоплювало сх. частину Кубанської обл. (пов.: Баталпашинський, Лабинський і Майкопський) з 204 800 українців (25,4% всього населення), Ставропільську обл. з 319 800 (36,6%) українців, Чорноморську губ. (9 300 або 19,1%), Терську обл. 42,0 або 4,5%; 1926 українці становили вже без частин, заселених кавказькими горцями, 1/3 населення), врешті, Сальський пов. (22 000 або 31,0% українців) Донської обл. Разом на сх. Передкавказзі за переписом 1897 жило 798 000 українців або 21,8% (1926 без горцями заселених частин 33,4%). Майже все укр. населення жило у селах. Докладніше див. гасла: *Донщина, Кубань, Ставропільщина, Терщина, Чорномор'я.*

За переписом 1897 українці в Криму становили лише 65 000, або 11,8% всього населення (росіяни 31,7%, татари 35,5%, ін. 21,0%), але фактично число їх було значно вище, а згодом до Криму напливало їх більше, ніж росіян, і тому Крим можна зарахувати до мішаної укр. території (в усякому разі це не була частина етнічної Росії). Докладніше див. *Крим.*

Третьою мішаною територією є півн. Чернігівщина (пов.: Стародубський, Мглинський, Новозибківський, Суразький), положена на укр.-білор.-рос. пограниччі, яка за переписом 1897 начислювала ледве 500 українців (0,1%; 72% росіян, 24% білорусів), але насправді його населення було здебільша укр. (за переписом 1926 нараховано вже 125 000 українців, або 14,1% всіх). Докладніше див. *Чернігівщина.*

1 020 000 українців, які жили на рос. етнічних землях в Европі, можна поділити на такі скупчення: укр. острови поблизу укр. етнічної території на півн. Слобожанщині (Вороніжчина й Курщина) та Донщині, великі укр. скупчення на Надволжі й менші на Уралі — обидва останні положені на сх. межах рос. етнічної території. В ін. частинах Евр. Росії українці становили ледве 0,1% всього населення.

На півн. Слобожанщині серед росіян, але поблизу укр. етнічної території жило бл. 225 000 українців, у тому ч. 180 000 в Курській губ. (у пов.: Білгородському, Обоянському, Старо-Оскільському та в півн. частині Путивельського, Суджанського і Ново-Оскільського) і 45 000 у Воронізькій (у пов.: Бобровському, Корогоякському, Новохоперському та в півн. частинах Валуйського і Павловського); у цих пов. українці становили 4–15% всього населення і жили майже виключно в селах. У найбільше на півн. висуненій частині обох губ. українців майже не було. Докладніше див. *Слобожанщина.*

Бл. 65 000 українців жило у сх. частині Донської обл. (в її зах. частині вони становили більшість; Сальський пов. входив до складу мішаного — рос.-укр. Сх. Передкавказзя); у пов.: Хоперському, Усть-Медведицькому, Донському I і II, більшості Черкаського, частині Ростовського і Донецького українці становили за переписом 7–12% всієї людности і жили виключно по селах. Чималі колонії вони творили у двох найбільших м. Донської обл.: Ростові (5 000 або 4,7%) і Новочеркаському (2 600 або 5,0%). Докладніше див. *Донщина.*

Найчисленніші укр. колонії були в Надволжі: вони постали перев. у 18 в., пізніше ще зміцнилися новими укр. поселенцями. Великі укр. острови, розкинені по обидва боки Волги, з кін. 19 в. являли собою кільце між укр. суцільною територією в Европі і укр. колоніями в Азії. За переписом 1897 на Надволжі жило 392 000 українців (у тому ч. 7 000 у м.) у губ.: Астраханській — 133 000 або 13,3% всієї людности (гол. у пов.: Царевському — 75 600 або 38,2%, Чорноярському — 40 900 або 40,8%, Єнотаївському — 13 700 або 18,0%), Саратовській — 149 000 (6,2%, у тому ч. в пов.: Камишинському — 46 200 або 15,1%, Балашовському — 41 100 або 13,2%, Аткарському — 38 900 або 13,4%, Царицинському — 12 700 або 7,9%), та Самарській — 119 000 або 4,3% (у тому ч. в пов. Новоузенському — 70 000 або 17,0%, Миколаївському — 18 800 або 3,5%, Бугурусланському — 10 400 або 2,6%, Бузулукському — 9 500 або 2%). Докладніше див. *Надволжя* (Доповнення).

Значно менше українців жило на Уралі, де укр. поселення виникли у 18 і 19 вв. Більше українців, за переписом 1897, жило у губ.: Оренбурзькій — 42 000 або 2,6% (гол. у пов.: Оренбурзькому — 28 400 або 6,0% і Орському — 8 600 або 4,5%) та в Уфімській — 5 000 або 0,2% (у пов.: Белебеєвському, Стерлітамакському й Уфімському), врешті, в сусідньому Верхотурському пов. Пермської губ. (1 800 — 0,7%). На Уралі українці жили в смузі, заселеній, крім росіян, фінськими (мордва) і тюркськими (татари, башкири) народами. Докладніше див. *Урал.*

У решті Евр. Росії — центр., зах. і півн. на території 19 губ. жило, за переписом 1897, ледве 34 000 українців (не цілих 0,1% всього населення), у тому ч. 23 000 у м. (невеликі укр. скупчення по селах існували в Єлецькому пов. Орловської губ. і в Борисоглібському — Тамбовської). Найчисленнішими укр. скупченнями були *Петербург* (5 200) і *Москва* (4 500; див. Доповнення); більш, ніж 1 000 українців жило у центр. м. губ., тих, у яких перебувала більша кількість українців: Курськ (2 000), Саратов (1 200), Царицин (1 100), а також Калуга (1 300), Могилів (1 200), Смоленськ (1 200), Тула (1 000), Тверь (1 000). Насправді кількість українців була значно більша: за переписом 1920 їх мало бути 39 200, 1926 — 84 000. Серед українців, розкинених по м., переважали чоловіки.

Про українців в Азії див. гасла: *Зелений Клин, Сер.-азіятський степовий край, Сибір* і *Туркестан.*

Розміщення українців в европейській частині Росії 1897

(у відсотках до всієї людности; А — укр. етнічна територія)

Про життя українців у корінній Росії є мало інформацій, за винятком укр. скупчень у Петербурзі й Москві, які були важливими осередками укр. культ. (зокрема на поч. 20 в.) гром та політ. життя. Це стосується гол. Петербурґу, який став також провідним центром українознавчих студій і згодом укр. літ. та мист. життя (див. *Петербурґ).*

У Москві в першій пол. 19 в. діяв центр укр. археографічних й іст. студій. У «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских» при Моск. Ун-ті були опубліковані у 1846–58, за ред. проф. цього ун-ту О. *Бодянського*, важливі джерельні матеріяли до історії України (літописи, «*Історія Русів*» тощо). Якийсь час у Моск. Ун-ті на катедрі ботаніки працював М. *Максимович*, і в Москві були видані його ж зб. «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834). У Москві появилися «Малороссийские повести» (1834, 1837) Г. *Квітки-Основ'яненка*, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1873) Я. *Головацького*. У Москві вчилися археограф й історик М. *Бантиш-Каменський* (1737–1814), історик, філолог й етнограф з Закарпаття Ю. *Венелин* (1802–39), рос. письм. укр. роду В. *Наріжний* (1780–1825) та перекладач «Іліяди» на рос. мову М. *Гнідич* (1784–1833).

У заснованому 1755 Моск. Ун-ті вчилося чимало українців. Деякі починали свої студії в Москві з університетського Благородного Пансіону, ін., зокрема ті, що вчилися перед тим у Києво-Могилянській Академії, вступали просто до ун-ту. Студентами Моск. Ун-ту в 18 в. були серед ін.: правник і філософ В. *Золотницький* (1741– бл. 1796), письм. І. *Богданович* (1742–1803), письм. й історик В. *Рубан* (1742–95). Ректорами Моск. Ун-ту були: історик Х. *Чеботарьов* (1746–1815), письм. А. *Прокопович-Антонський* (1762–1815), історик літератури М. *Каченовський* (1775–1842); проф.: соціолог і правник С. *Десницький* († 1789), філолог Р. *Тимковський* (1785–1820), історик Т. Грановський (1813–55), анатом і фізіолог О. *Орловський* (1821–56), економіст І. Вернадський (1821–84), історик літератури М. *Стороженко* (1836–1906), історик і політ. діяч М. *Ковалевський* (1851–1916), хірург М. *Скліфосовський* (1888–93), хемік-органік М. Зелінський (1861–1953), В. *Вернадський*, А. *Кримський* та багато ін.; приват-доц. був Д. *Яворницький*. Проф. й акад. Моск. Мед.-Хірургічної Академії був вчений ветеринар А. *Петров*.

Викладачами Моск. Училища Живопису, Скульптури та Архітектури працювали в різний час у другій пол. 19 в.: А. *Мокрицький*, К. *Трутовський*, С. *Світославський* й ін. У Москві працював видатний актор М. *Щепкін*.

У перші роки після революції 1905 і напередодні першої світової війни Москва була одним з осередків укр. нац. руху. У в-ві І. *Оппокова* виходив ілюстрований літ. тижневик «*Зоря*» за ред. А. Кримського, у 1912–17 появлявся (єдиний під час війни) укр. суспільно-гром. і літ. ж. рос. мовою «*Украинская Жизнь*» за ред. С. Петлюри й О. *Саліковського*. У 1912 у Москві вийшов укр. й рос. мовами зб., присвячений пам'яті Т. Шевченка на «Спомин 50-их роковин смерти». Рос. в-ва І. Ситіна і «Посредник» видавали укр. книжки. У Москві, як і в ін. рос. м., ґастролювали укр. театральні трупи з участю М. *Кропивницького*, М. *Садовського*, М. *Заньковецької*, П. *Саксаганського* та ін.

У заг.-держ. житті у першій пол. 19 в. брали участь, очолюючи мін-ва й різні держ. установи, українці: кн. В. *Кочубей* — віцеканцлер Рос. Імперії, мін. внутр. справ у 1802–07 та 1819–35 і гол. Держ. Ради і Комітету Міністрів, граф П. *Завадовський* — мін. освіти у 1802–10 і гол. департаменту законів Держ. Ради 1810, граф О. *Розумовський* — мін. нар. освіти у 1810–16, Д.*Трощинський* — мін. «уділів» у 1802–06 і юстиції 1814–17, кн. А. *Розумовський* — довголітній рос. дипломат і гол. рос. делеґації на Віденському Конґресі 1814–15, граф М. *Милорадович* — петербурзький ген.-губернатор у 1818–25, Є. *Ковалевський* — мін. нар. освіти в 1858–61, військ. діяч М. Драгоманов (1830–1905); укр. походження був фельдмаршал кн. І. Паскевич-Еріванський. Одним з організаторів і керівників першої рос. навколосвітньої експедиції у 1803–06 був мореплавець укр. роду Ю. *Лисянський*.

Література:

а) Загальна: Карамзин Н. История государства Российского. Издание 6, кн. 1—2 (т. 1—4). П. 1851; Голубинский Е. История русской церкви. т. 1—2. М. 1880—1917; Ключевский В. Курс русской истории. ч. 1—5. П. 1904—21; Покровский М. Русская история с древнейших времен. 5 т. М. 1910—13; Пресняков А. Образование Великорусского государства. П. 1918; Stählin K. Geschichte Russlands von Anfängen bis zur Gegenwart, 5 т. Берлін—Кеніґсберґ 1923—40; Milioukov P., Seignobos Ch., Eisenmann L. Histoire de Russie. 3 т. Париж 1932—33; Vernadsky G. and Karpovich M. A. History of Russia. I—IV т. Нью-Йорк 1943—59; Лященко П. История народного хозяйства СССР. т. 1—3, 3 вид. 1952—56; Florinsky M. Russia. A History and a Interpretation. 2 т. Нью-Йорк 1953; Очерки истории СССР. т. 1—8. М. 1953—58; Соловьев С. История России з древнейших времен. Кн. 1—15. М. 1959—66; Черепнин Л. Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. М. 1960; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 12 тт., т. 1—8. М. 1966—68; Дробижев В. Историческая география СССР. М. 1973; Водарский Я. На-

селение России за 400 лет (XVI — начало XX вв.). М. 1973; Зимин А. Россия на пороге нового времени. М. 1972.

б) Українці в Р.: Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. т. І. П. 1862; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914 (передрук: Ґаґа 1968); Шибаев В. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. П. 1930; Дорошкевич О. Укр. культура в двох столицях Росії. К. 1945; Крип'якевич І. Зв'язки Зах. України з Росією до сер. XVII ст. К. 1953; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV — XVII ст. К. 1959; Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен 1959; Кабузан В. Чисельність укр. населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років. Укр. Іст. Журн., ч. 6. К. 1960; Полонська-Василенко Н. До іст. України XIX ст. Укр. Історик, ч. 4. Денвер 1964; Корчмарик Б. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. Нью-Йорк 1964; Кабузан В., Махнова Г. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг История СССР. ч. 1. М. 1965; Махнова Г. Чисельність і склад укр. населення Росії в 60-их рр. XVII ст. Укр. Іст. Журн., ч. 2. К. 1965; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. кн. І. Мюнхен 1970; Марунчак М. Українці в СССР поза кордонами УРСР. Вінніпеґ 1974.

Див. ще *Петербурґ*.

Б. Кравців, В. Кубійович

Росія й Україна. Д о п о л. 1 6 в. Сточища р. Оки та гор. течії Волги, території, на яких постав сучасний рос. народ, а потім Москва і її наступниця — Рос. держава, вже у 9–10 вв. увійшли до складу Руської (Київ.) держави. Про це свідчить данина, накладена кн. Олегом на фінське плем'я меря (882), один з компонентів пізнішого рос. народу, а також участь мері та чуді і вятичів у поході Олега на греків 907. Остаточне приєднання їх сталося за Володимира В. (981–82), який для зміцнення там своєї влади посадив синів (Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі) як своїх намісників. Уведення за Володимира В. християнства в Надволжі наразилося на вороже ставлення місц. населення. Два повстання (1029 і 1071), під проводом жреців-волхвів, були звернені не тільки проти христ. релігії, а й проти чужого суспільно-політ. ладу Київ. Руси. Проте, церква, зокрема старо-болг. мова, що стала тоді книжною мовою всієї Сх. Европи, була тим помостом, яким ішли впливи руського Києва на Суздальщину. На *Любецькому з'їзді* 1097, що перетворив Руську державу на федерацію з Києвом на чолі, Переяславщина і Суздальщина дісталися спершу *Володимирові Мономахові* († 1125), а потім перейшли до його молодшого сина *Юрія Долгорукого*. Під час княжих чвар Юрій двічі (1149 і 1155–57) захоплював на короткий час Київ, намагаючися встановити там автократичну владу. За його другого князювання в Києві вибухло повстання місц. населення, наслідком якого винищено суздальських бояр та княжу дружину.

Син Юрія, *Андрій Боголюбський*, поширюючи свою владу на Київ. Русь, розгромив і пограбував Київ (1169), бажаючи цим піднести авторитет Володимира над Клязьмою, куди він переніс свою столицю з Суздаля.

Коли 1223 татари вперше напали на Україну, натиснувши на половців, укр. князі, які допомагали половцям, звернулися до володимиро-суздальського кн. Юрія Всеволодовича по допомогу. Але він не тільки не вислав свого війська, а й заборонив Переяславу, що тоді належав йому, брати участь в укр.-половецькій коаліції. Розгром укр. князів над Калкою Юрій сподівався використати для зміцнення позицій Володимиро-Суздальського князівства на сх. Европи.

Тат. навала 1238–40 створила там нову політ. структуру, залежну від Золотої Орди. Володимиро-суздальський кн. Ярослав Всеволодович був перший, що поїхав до ханської столиці й одержав там ярлик — підтвердження на панування у своєму князівстві. Одночасно з цим він дістав і Київ під свою владу. Однак, він сам не правив у Києві, а тільки послав туди свого намісника. По смерті Ярослава Київ дістався його синові Олександрові Невському. Але тат. ярмо спричинилося також до відчуження тих династично пов'язаних земель Суздальщини (пізніше Московщини) й України, зокрема Галичини з Волинню. Перша (Московщина) пішла на тісну співпрацю з тат. світом, наслідуючи його в держ. орг-ції й адміністрації та щораз тісніше пов'язуючися кровними зв'язками — подружжями з тат. ханами. Натомість Гал.-Волинська держава широко відчинила двері для Зах. (політ. зв'язки з Угорщиною, Польщею, Австрією, унія з Римом, подружжя з угор., поль. та австр. панівними домами). Це мало значний вплив на дальшу історію рос. й укр. народів. 1299 київ. митр. Максим переніс митрополичу катедру до Володимира над Клязьмою, залишивши за собою титул «митр. київ. і всея Руси», але в дійсності він став політ. знаряддям у руках володимирських (а згодом моск.) князів. У відповідь на це, гал.-волинські кн. домоглися висвячення окремого митр. для укр. земель; т. ч., здійснено поділ і на церк. полі.

Політ. занепад Золотої Орди, що почався у сер. 14 в., та одночасне зростання Литви під владою Ґедиміновичів призвели до того, що укр. землі майже в цілості (крім Галичини, що 1349 була окупована Польщею, Буковини і Закарпаття), опинилися під владою Литви.

М. Ждан

Відтоді розпочинається змагання за гегемонію у Сх. Европі поміж двома держ.-

політ. силами: Москвою, що поступово прибирала до своїх рук рос. та ін. землі, і Литвою (а потім Річчю Посполитою), що опанувала більшість укр. земель. Ця боротьба точилася протягом кількох століть, зі змінним успіхом. До кін. 15 в. перевага була на боці Литви, володіння і впливи якої наблизилися до основної території Моск. князівства (держ. кордон проходив між Вязьмою на зах. і Можайськом на сх.); у сферу впливів її входили також Новгород і Твер на півн. і Рязань на півд. Це примушувало моск. кн. шукати підпори не лише в Орді, але у сер. В. Князівства Лит. Моск. великокняжа династія, яка й раніше була споріднена з Ґедиміновичами, нав'язала нові родинні зв'язки, зокрема з укр. Ґедиміновичами. Моск. в. кн. Василій Дмитрович був одружений з дочкою Витовта — Софією, а їхня дочка — Анастасія, сестра в. кн. Василія Васильовича Темного, була дружиною київ. кн. *Олелька* (Олександра) *Володимировича*, внука Ольґерда. Ще більше значення мало те, що ряд кн. Рюриковичів (з Чернігівської і Смоленської галузів) і Ґедиміновичів (Ольґердовичів), які сиділи на своїх уділах, між Москвою й Литвою (т. зв. верховські князі: Одоєвські, Оболенські, Волконські, Мезецькі, Масальські, Воротинські, Новосильські та ін.), відколи Литва увійшла в унію з Польщею (1386), почали схилятися в бік Москви, яка спритно використала це для наступу на Литву. За ними пішли кн.: Брянські, Трубчевські (Трубецькі), Стародубські, Новгородсіверські та ін. нащадки Ольґерда, що невдоволені з централізаційної політики Витовта і Польщі, шукали моск. протекції. Тому у другій пол. 15 в. почався рішучий наступ Москви на руські (рос., укр. й білор.) землі В. Князівства Лит., під претекстом старих династичних «прав» моск. Рюриковичів на ці землі. Сіверщина переходить з рук кн. Ґедиміновичів до опозиційної галузі моск. кн. Рюриковичів, які опинилися на території В. Князівства Лит. й дістали там удільні володіння: кн. Семен Іванович Можайський — Стародуб і Брянськ, а кн. Іван Дмитрович Шемяка — Новгород-Сіверський.

Це визначило чималі успіхи моск. експансії на руські землі В. Князівства Лит., зокрема на Україну. В боротьбі з Литвою Москва діяла разом з Кримом, нацьковуючи його на Литву. 1482, з намови Івана III, крим. хан Менґлі-Ґірей напав на Київ, пограбував і зруйнував його, взяв у полон або винищив його меш. і послав своєму моск. союзникові в подарунок золотий потир і дискос з Софійського собору. Не раз після того Москва підмовляла крим. ханів чинити напади на Поділля й Київщину. Вся Наддніпрянщина, від Поділля до Путивля в кін. 15 — на поч. 16 в. була тереном руїнницьких крим. нападів, інспірованих Москвою. Прополь. і прокат. політика в. кн. лит. *Олександра*, зятя Івана III, викликала велике невдоволення з боку удільних руських кн. Москві піддалися чернігово-сіверські кн.: Василій Іванович Шемячич (внук Шемяки) з Рильском і Новгородом-Сіверським, і Семен Можайський — з Черніговом, Стародубом, Гомелем і Любечем. Уже 1493 В. кн. моск. Іван III оголосив себе «государем всея Руси» й дідичем усіх руських городів, зокрема Києва, Смоленську, Полоцьку й Витебську. Це дало привід до нової моск.-лит. війни, яка велася зі змінним успіхом і за Івана III, і за його сина в. кн. Василія III. 1500, над р. Ведрошею лит. військо, на чолі з гетьманом кн. Костянтином Івановичем Острозьким (див. *Острозькі*), зазнало великої поразки, а кн. Острозький потрапив у полон. Зате 1514, к. Орші, він погромив вщент моск. військо. Воєнні дії тривали далі, і щойно 1522 укладене було перемир'я на 5 рр., яке потім було кілька разів продовжуване. Це дало можливість Москві ліквідувати останні удільні князівства на Лівобережній Україні, які до першої чверті 16 в. зберігали свою самостійність, визнану Москвою. Спочатку було ліквідоване князівство Стародубське, а 1523 новгородсіверський кн. Василій Іванович Шемячич був підступно викликаний до Москви і там ув'язнений. Обидва князівства були інкорпоровані Москвою й залишилися в її руках аж до Смути поч. 17 в.

Друга пол. 16 в. — 1654. У боротьбу укр. населення на землях, приєднаних до Польщі у другій пол. 14 в. або в наслідок *Люблінської унії* 1569, проти поль. нац. і рел. гніту Москва безпосередньо не втручалася, уникаючи воєнного конфлікту з Річчю Посполитою. Але моск. уряд пильно стежив за ситуацією на Україні й намагався здобути собі прихильність і симпатії з боку провідних, гол. церк. укр. кіл і викликати в них бажання переходити під владу Москви. Укр. ченців і купців, що прибували у 1580-их рр. з Києва, щоб придбати церк. книг і субсидії для церков і манастирів, або посланців *Львівського Успенського Братства* (1592), які прохали допомоги на відбудову згорілої Успенської церкви і шпиталю, приймали у Москві гостинно і відправляли, обдарувавши грішми й обіцянками. Але листи львівського єп. Гедеона *Балабана* і київ. митр. Михайла *Рогози* до моск. царя з проханням захистити правос. українців перед наступом поль. католицтва залишилися без відповіді. Посольство зне-

віреного у можливість вибороти належні права для Правос. Церкви під Польщею київ. митр. Йова *Борецького* 1625, з закликом до царя взяти Україну під свою протекцію, дістало неґативну відповідь. Неґативно ставився моск. уряд також до спроб поширити торгівлю між Україною і Московщиною. В укр. купців відбирали товари без будь-якого відшкодування. У прибулих до Москви великою групою 1570 поль., лит. й укр. купців товари були відібрані й доставлені на двір в. кн. і тільки згодом частково повернуті. Щойно в кін. 16 в. торг. зносини трохи пожвавилися.

Активнішою була політика Московщини щодо укр. козаччини. Укріплюючи інкорпоровані на поч. 16 в. Чернігівщину й Сіверщину і поширюючи свою владу на Слобожанщині, моск. уряд почав претендувати також на все Лівобережжя й Запоріжжя, висилаючи туди своє військо, тримаючи там військ. застави та приймаючи на службу укр. козаків. Висланий на Запоріжжя 1556, з метою орґанізації спільної боротьби проти тур.-тат. сил, моск. дяк М. Ржевський зробив разом з коз. військом під проводом кн. Д. *Вишневецького* спільний похід на низ Дніпра і здобув та знищив Очаків.

У переговорах з Польщею моск. уряд вимагав віддати під владу царя не тільки Лівобережжя, але й Київ та ін. міста на Правобережжі, заявляючи, що спільна боротьба моск. війська з запор. козаками проти татар є доказом моск. «законного володіння» Запоріжжям, і що «Дніпро належить моск. цареві, бо тече з його земель». Згодом Москва підтримувала грішми й ін. «жалуванням» керівників протиполь. коз. повстань, напр., К. *Косинського*. Посилаючи йому на Запоріжжя гроші й сукно, моск. цар титулував себе в листі до козаків «царем запорозьким, черкаським і низовським». Після поразок коз. повстань 1593 і 1594 (і пізніше) моск. уряд закликав козаків переселюватися на його територію.

Експансія Московщини на Лівобережжя була затримана на поч. 17 в., після Смути і поль. інтервенції, коли Чернігівщина й Сіверщина були повернені до складу Речі Посполитої. Вислане гетьманом П. *Сагайдачним* 1620 посольство під проводом Петра Одинця до Москви мало на меті не перехід укр. козацтва в моск. «підданство», а лише узгіднення з моск. урядом спільних воєнних дій проти Криму.

Укр. визвольна війна проти Польщі й утворення Укр. Коз. держави поставили її віч-на-віч з Моск. царством. Б. *Хмельницький* почав шукати військ.-політ. допомоги Москви проти Польщі. З свого боку, Москва, після кількох років вагань, побоюючися союзу України з Туреччиною і Кримом, вирішила 1653 здійснити свої давні пляни щодо укр. земель. Наслідком цього й була *Переяславська угода 1654*.

Від Переяславської угоди 1654 до ліквідації Гетьманщини. Переяславська угода 1654 відкрила Москві широкий шлях до експансії на Україну. Для моск. уряду автономія Коз.-Гетьманської держави була тільки переходовим етапом. Стародавні претенсії Моск. держави на всі володіння династії Рюриковичів почали відживати і міцніти, коли цар *Олексій Михайлович* (хоч з ін. династії — Романових) був визнаний на Україні також як цар «Малия Росії». Перебування моск. воєвод з залогами у гол. м.-фортецях України, хоч і з обмеженими компетенціями, надавало цьому титулові ознак реальної влади Москви на укр. землях, а гол. — можливости при тій чи тій нагоді й під різними претекстами втручатися у внутр. укр. справи. Контроль царя над зовн. зносинами гетьманського уряду обмежував суверенні права Укр. держави. Москва була рішуче проти об'єднання всіх чи більшости укр. земель у складі Коз.-Гетьманської держави, що було гол. метою політики майже всіх гетьманів, від Б. Хмельницького й І. Виговського, через П. Дорошенка й до І. Самойловича та І. Мазепи.

Зовн. політика Москви у другій пол. 17 в. зазнавала значної еволюції. Не маючи сили завдати рішучого вдару Речі Посполитій і відібрати від неї всі руські (укр. й білор.), а також лит. землі, Москва шукала компромісу й замирення з Польщею, щоб дістати її допомогу проти Швеції (політика канцлера А. Ордин-Нащокіна), і тому погодилася на поділ України поміж обома державами — Московщиною і Польщею (*Андрусівське перемир'я* 1667, стверджене т. зв. Моск. «*вічним миром*» 1686). Тур.-тат. навала на Польщу 1671—72 й утворення Коз. держави (під протекторатом Туреччини) гетьмана П. Дорошенка і згодом кн. Ю. Хмельницького, з їхніми плянами відновити державу Б. Хмельницького, знову активізували чорноморську політику Москви — в союзі з Польщею і Лівобережною Гетьманщиною, проти Криму й Туреччини. У цих моск.-тур. війнах (Чигиринські походи 1677—78) впала правобережна коз. держава, й правобережна Наддніпрянщина стала майже суцільною руїною, засудженою за *Бахчесарайською угодою* 1681 на «вічну пустелю». Тільки нова укр. колонізація цієї території (козаччина під проводом С. *Палія* й С. *Самуся)* й активна участь Московщини у Священній Лізі 1680—90-их рр. відновили антитур. політику канцлера А. Мат-

весва і примусили моск. уряд поставитися з більшою терпимістю до соборницьких плянів гетьмана І. *Мазепи* щодо Правобережжя, тим більше, що це послаблювало колонізаційний і політ. наступ Гетьманщини на Сх., на землі Слобожанщини й Донеччини, які входили до складу Моск. держави.

У цих умовах, інтереси Москви на Україні диктували їй щораз більше втручання у внутр. справи Гетьманщини, що рішуче суперечило духові й текстові Переяславської угоди 1654. Перший конфлікт між Москвою й Україною виник ще за Б. Хмельницького, під час швед.-поль. і швед.-моск. війни, коли Москва уклала з Польщею Віленське перемир'я 1655, не допустивши до участи в переговорах укр. послів. Другий конфлікт був пов'язаний з експансією Коз.-Гетьманської держави на сх. Білорусь і Полісся (Пинське староство) 1656–58, а також на зах.-білор. землі (Слуцьке князівство Радзівілів), які визнали владу або протекцію Війська Запор., всупереч моск. зазіханням і плянам на землі В. Князівства Лит. До цього додалося активне втручання Москви в конфлікт між гетьманом І. Виговським і полтавським полк. М. Пушкарем та Запор. кошовим Я. Барабашем, повстання яких проти Виговського було якщо не інспіроване, то у всякому разі підтримане Москвою. *Гадяцький договір* 1658, що утворював триєдину Річ Посполиту, був рішучим запереченням моск. концепції Переяславської угоди 1654. Спроба Москви, мовляв, «переписати (Гадяцький договір) на моск. царя» (таємна інструкція кн. О. Трубецькому) була невдала й викликала маніфест укр. уряду 1658 до всіх держав з протестом проти порушення Москвою Переяславської угоди, і новий, на цей раз збройний зудар закінчився великою поразкою, що її завдав моск. військові 1659 під Конотопом гетьман І. Виговський на чолі з'єднаних укр.-поль.-крим. військ, яка спричинила важкі моск. репресії над укр. людністю (т. зв. «Ґодуновщина» — дії брянського воєводи П. Ґодунова на Сіверщині, спустошення Борзенщини кн. Трубецьким тощо).

Нова, зфальшована Москвою Переяславська угода з гетьманом Ю. Хмельницьким 1659, яка чимало обмежувала суверенні права України і збільшувала вплив і владу Москви, мала своїм наслідком Слободищенський трактат Ю. Хмельницького з Польщею 1660, який, хоч і не відновив Гадяцької унії 1658, але змусив моск. військо до капітуляції. Наступ Польщі на Лівобережжя разом з правобережним гетьманом П. Тетерею й у союзі з Кримом (1663–64), закінчився поразкою й відступом поль. війська та фактичним поділом Гетьманщини на правобережну й лівобережну; останній Москва нав'язала нового гетьмана І. *Брюховецького*, що склав з нею 1665 *Московські статті*, які ще більше зміцнювали моск. позиції на Україні. В наслідок великого невдоволення й активного протесту укр. людности з цього приводу вибухло антимоск. повстання 1666, що охопило майже все Лівобережжя і спонукало Брюховецького, зокрема у зв'язку з Андрусівським договором 1667, розпочати переговори з Туреччиною проти Москви. Хоч Москві вдалося опанувати ситуацію і зберегти, а навіть зміцнити свою владу на Лівобережній Україні, зокрема після усунення й заслання гетьмана Д. *Многогрішного*, який одверто критикував моск. політику і шукав порозуміння з П. Дорошенком, одначе антимоск. настрої на Україні й далі зростали у різних колах укр. людности і в самому гетьманському уряді за часів І. *Самойловича* й І. *Мазепи*.

Основна мета моск. політики щодо України була зформульована виразно у *Коломацьких статтях* 1687 (19 пункт). Новий укр. уряд (гетьмана І. Мазепи) мав «народъ малороссійскій всякими мѣрами и способы съ великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведеніемъ, чтобъ были подъ одною ихъ царского пресвѣтлого величества державою обще... и никто бъ голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійской край гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: ихъ царского пресвѣтлого величества самодержавной державы гетманъ и старшина, народъ малороссійской обще съ великороссійскимъ народомъ, и вольной переходъ жителямъ изъ малороссійскихъ городовъ въ великороссійскіе городы имѣти», Цим Москва заперечувала держ. характер гетьманської влади, а тим самим й укр. державність взагалі. Проте, політика Мазепи стала на перешкоді реалізації цього пакту, й Москва ще якийсь час мусіла на це зважати (зокрема в критичний момент Півн. війни, в умовах укр.-швед. союзу 1708–09). Але ця настанова залишилася директивою й дороговказом рос. політики на Україні до самого кін. Коз.-Гетьманської держави.

Полтавська поразка Карла XII і Мазепи (див. *Полтавська битва*) стала поч. моск. військ. окупації України й дальшого обмеження укр. автономії. Руйнація Батурина Меншиковим, зруйнування Запор. Січі, репресії супроти мазепинців, конфіскація їх маєтків й роздача їх моск. достойникам, депортація родин еміґрантів і репресованих до Московщини й Сибіру, перенесення Петром І гетьманської столиці до прикордонно-

го з моск. землями Глухова, призначення постійного моск. резидента для нагляду над гетьманом й укр. старшиною, стале розташування на Гетьманщині рос. війська (з москалів і різних чужинців, зокрема німців), з обов'язком утримування його укр. населенням, — все це було тільки вступом до майже цілковитого опанування Москвою гетьманського уряду та його адміністрації. Дозволивши 1708 обрати нового гетьмана І. *Скоропадського*, *Петро I* не тільки відмовився скласти з ним традиційні «гетьманські статті», відкладаючи це до закінчення Півн. війни, але навіть не дав гетьманові звичайної «жалуваної грамоти». Всі зміни і призначення на вищих старшинських урядах (ген. й полкова старшина) відбувалися з царського наказу, при чому насамперед вони надавалися прихильникам або аґентам Москви, серед них різним чужинцям (росіянам, сербам, волохам тощо), які часто іґнорували гетьманський уряд і брутально поводилися з укр. людністю. 1722, ще за життя І. Скоропадського, утворено Малоросійську Колеґію, в складі 6 штабофіцерів рос. полків, розташованих на Гетьманщині, на чолі з бриґадиром С. *Вельяміновим*, для керівництва й контролю над діяльністю гетьманської адміністрації. По смерті І. Скоропадського (1722) вибори нового гетьмана були заборонені, а намагання наказного гетьмана П. *Полуботка*, підтримані всією вищою старшиною (див. «*Коломацькі чолобитні*»), скасувати цю заборону, призвели до арешту й ув'язнення П. Полуботка, разом майже з усім гетьманським урядом, у Петропавлівській фортеці в Петербурзі. Одночасно рос. уряд розпочав низку заходів, щоб обмежити або й цілком припинити безпосередню торгівлю Гетьманщини з Зах. Европою. Навіть у сфері культ. й церк. життя Москва намагалася підпорядкувати собі Україну (передача Правос. Київ. митрополії під зверхність моск. патріярха 1685, заборона укр. друку 1720 тощо).

По смерті Петра I (1725) рос. політика щодо України-Гетьманщини виявлялася у різних фазах — полегшень і загострень, але в основному вона була спрямована на поступову ліквідацію політ., екон. й культ. самостійности України. За *Петра II*, коли реґентом був О. *Меншиков*, рос. уряд, змушений політ. та екон. мотивами, скасував деякі податки, які надто обтяжували населення, заборонив росіянам купувати землю на Україні, 1727 ліквідував Малорос. Колеґію і дозволив обрати нового гетьмана, що ним став Д. *Апостол* (1727—34). Однак, у відповідь на петицію Д. Апостола повернути Україні кол. права, проголошено т. зв. «*Рішительні пункти*», які ще більш обмежували укр. автономію. Гетьманові заборонено було зносини з чужими державами, за винятком пограничних справ з Польщею й з Кримом; коз. військо під час війни мало підлягати рос. командуванню; кандидатів на вищі старшинські пости затверджував цар. За найвищу суд. інстанцію мав правити Ген. Суд, складений з 3 українців і 3 росіян, очолений гетьманом. Дозволено на приїзд чужинецьких купців на Україну, але все довізне мито (індукта) мало йти до рос. скарбниці. Росіянам знову дозволено купувати землю на Україні, але заборонено спроваджувати рос. селян.

За царювання *Анни Іванoвни*, особливо по смерті Д. Апостола, рос. уряд повернувся до політики Петра I щодо України. Нового гетьмана не дозволено вибрати, для управління Гетьманщиною створено т. зв. Правління гетьманського уряду (1734—50), зформоване з 3 українців і 3 росіян під проводом рос. намісника кн. О. *Шаховського*, якому в таємних інструкції знову доручено провадити політику злиття українців з росіянами з допомогою мішаних подружжів і не допускати до будь-яких безпосередніх зв'язків Гетьманщини з закордоном. Пізніший період полегш у політ. курсі рос. уряду щодо України, коли дозволено було відновити гетьманство під проводом К. *Розумовського* (1750—64), був надто короткотривалий і закінчився скасуванням гетьманату *Катериною II* 1764, яка передала управління Гетьманщиною другій Малорос. Колеґії, очоленій ген.-губернатором графом П. *Рум'янцевим*. Після скасування слобідських полків та заведення рос. адміністративно-суд. системи на Слобожанщині (1765) і зруйнування Запор. Січі (1775) Гетьманщину поділено 1781 на 3 намісництва (пізніше губ.): Київ., Чернігівське і Новгород-Сіверське в рамках одного Малорос. ген.-губернаторства з заг.-рос. адміністративними і суд. установами, у зв'язку з чим скасовано 1782 також і Малорос. Колеґію. 1783 ліквідовано коз. військ. устрій: укр. полки переформовано на реґулярні карабінерські полки рос. армії з 6-річною службою. Того ж року запроваджено кріпацтво, з забороною вільного переходу посполитих і відданням їх повністю під юрисдикцію поміщиків. У 1780-их рр. секуляризовано манастирські маєтності (1786) й посилено русифікацію Києво-Могилянської Академії.

У другій пол. 18 ст., в наслідок воєн з Туреччиною й у зв'язку з розборами Польщі, Рос. Імперія інкорпорувала низку ін. укр. земель: 1772 — трикутник між Дніпром і Сожем, 1774 — трикутник між Дніпром і Богом та побережжя Озів-

ського м. від Берди по Міюс, 1791 — територію між Богом і Дністром (т. зв. Ханську Україну), 1793 — все Правобережжя від Дніпра по Кам'янець і Пинське і 1795 — зах. Волинь по р. Бут.

З 1800 до 1917. Заг. напрям рос. політики щодо України у 19 — на поч. 20 вв. залишався в основному незмінним. Це була виразно централістична політика колоніяльного типу, в інтересах рос. центру Імперії. Її ознаками були: майже цілковита ліквідація правних особливостей України, перетворення її впродовж 19 в. на 9 звичайних рос. губ., об'єднаних ген.-губернаторством як постійною установою тільки на Правобережній Україні, екон. й фінансова експлуатація, русифікація всього культ.-осв. й церк. життя, особливо посилена у другій пол. 19 в.

У царині празно-політ. рос. уряд насамперед намагався не допустити до створення на Україні єдиного нац.-територіяльного комплексу. Зберігаючи, з певних політ. (супроти Польщі) та військ.-стратегічних (супроти Австрії) причин, майже до кін. Рос. Імперії, комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Края» (губ.: Волинська, Подільська й Київ.), з спільним ген.-губернаторством, з чималими відмінами у гром. устрої (збереження Лит. Статуту і маґдебурзького права у Києві у першій пол. 19 в. й відсутність земств на Правобережній Україні у другій пол. 19 в. аж до 1911), рос. уряд ще в першій пол. 19 в. ліквідував Малорос. ген.-губернаторство на Лівобережжі й Слобожанщині (назва Малоросія була скасована 1834) й утворив там 3 звич. рос. губ. (Чернігівська, Полтавська й Харківська, що до 1834 називалася Слобідсько-Укр.). Півд. Україна (або Новоросійський Край) втратила свою адміністративно-політ. єдність (ген.-губернаторство) у другій пол. 19 в. і була перетворена також на 3 рос. губ. (Катеринославська, Херсонська і Таврійська). Тільки тимчасово, у зв'язку з посиленням рев. руху в 1870-их рр., на території Лівобережжя й Півдня були утворені військ. ген.-губернаторства у Харкові й Одесі.

Ще у першій пол. 19 в. рос. уряд провів ліквідацію традиційного укр. права та судівництва. У 1831—35 скасовано *Маґдебурзьке право* в Києві, і *міське самоуправління* там, як і в ін. більших укр. м. перебрало фактично місц. рос. купецтво. 1842 скасовано судочинство за обов'язковим доти Лит. Статутом і введено систему рос. законів і судів. Деякі залишки Лит. Статуту (в царині родинного і маєткового права) збереглися тільки на Чернігівщині й Полтавщині.

Ще з кін. 18 в. за Катерини II, рос. уряд розпочав примусову ліквідацію Уніятської Церкви на Правобережжі. Хоч далі цей наступ послабшав, за Миколи I він знову збільшився і 1839 призвів до цілковитої ліквідації Унії на Україні та Білорусі. 1875, за Олександра II, зліквідовано її рештки на Холмщині й Підляшші.

Далекосяжне й загалом позитивне значення для України, зокрема для її екон. розвитку, мало приєднання Криму до Рос. Імперії 1783. Воно відкрило великі простори надчорноморських земель для колонізації (див. *Південна Україна*) і водночас з цим створило широкі можливості для розвитку хліборобства, скотарства й різних галузів пром-сти, а з побудовою нових портів Одеси й Херсону — для розвитку зовн. і внутр. торгівлі. Разом з цим, Росія, створивши собі міцний бастіон над Чорним м., посилила й закріпила інтеґрацію України з Рос. Імперією.

Здобуття Криму й опанування надчорноморських земель Москва використала також для зміцнення рос. елементу на Україні. Тримаючи тут великі збройні сили (у деякі періоди до 100 000 війська) і залоги по м., зокрема у новозбудованій за *Миколи I* фортеці в Києві, рос. уряд організував за *Олександра I* і продовжував за Миколи I засновувати *військ. поселення* на Україні (на Харківщині — в р-ні Чугуєва, на Херсонщині — б. Олександрії, а згодом, після поль. повстання 1830—31, на Київщині й Поділлі). Одночасно з тим на Україні збільшувалася кількість росіян — цивільних службовців, наділюваних не тільки посадами, але й зем. володіннями. З розподілу земель на Півд. Україні скористалися гол. ч., крім рос. вельмож, рос. офіцери і цивільні службовці (81,6%) і тільки у незначній кількості українці (10,5%), гол. з-поміж нащадків запор. старшини і лівобережного шляхетства. На Правобережній Україні здебільша затримали і поширювали (до 1831) свої зем. володіння льояльні до рос. уряду поль. маґнати: Потоцькі, Браніцькі, Любомірські та ін.

Екон. політика Росії на Україні, в 19—20 вв. зберігала свій колоніяльний характер. У першій пол. 19 в. це провадилося гол. засобами митної політики імперії, що мала здебільша протекційний характер в інтересах рос. пром-сти, а разом з цим позбавляла відповідного захисту інтереси України. Тариф 1822, який, з невеликими змінами, існував до пол. 19 в., створив для рос. пром-сти майже монопольне становище на укр. ринку. В 1850-их рр. мало не третина всієї продукції текстильної пром-сти імперії (бл. 20 млн. карб.) йшла на ярмарки Лівобережної й Півд. України, складаючи там 86,9% заг. збуту текстиль-

них виробів, тоді як на долю закордонної пром-сти припадало лише 4,3% заг. збуту тих виробів (1 млн карб.). Натомість укр. пром-сть не могла скористатися з вигід того тарифу, бо рос. уряд створив на Україні систему «екон. буфера». Монополізуючи для рос. пром-сти (гол. текстильної) укр. ринок, рос. уряд залишив відкритим (системою різних пільг для поль. пром-сти і за допомогою транзитного торгу через Україну та Одеського порто-франко) доступ на Україну виробів поль. й закордонної пром-сти, що звич. шкодило інтересам укр. госп-ва. Одним з наслідків цього був занепад укр. текстильної (зокрема суконної) пром-сти у сер. 19 в. Якщо 1832 на Україні було 120, а в 1846 вже 258 суконних фабрик, то 1852 їх було 177, а в 1863 — 159. Натомість Україна мусіла плекати різні галузі с.-г. пром-сти, зокрема гуральництво й нову галузь — цукроварство.

У другій пол. 19 в. одним з засобів колоніяльної політики Росії на Україні стало зал. будівництво. Залізниці на Україні почали з'являтися на 20 рр. пізніше, ніж у Росії; при чому напрям зал. маґістраль, який цілком залежав від рос. уряду, найменше зважав на інтереси укр. економіки. В інтересах України було будувати залізниці від укр. госп. центрів (насамперед с.-г.) до укр. портів Чорного м. (Одеса), а також до зах. кордону імперії — австр. і пруського (через Польщу). Але рос. уряд, передусім будував залізниці, які з'єднували Україну з Московщиною або служили військ.-політ. інтересам імперії (Москва — Харків — Теодосія; Москва — Вороніж — Ростов на Дону — Кавказ; Москва — Брянськ — Берестя — Варшава; ця остання мала важливе військ.-стратегічне значення). Навіть офіц. рос. кола визнавали, що після Крим. війни «всі сили держави обернуто на побудову залізниць на півн., а південь (тобто Україну) забуто. Півд. Росія щодалі то більше переконується, що її інтереси уряд ставить на другому пляні, і що прибутки всієї держави використовуються перев. на користь і вигоду півн. частини». Дійсно, фіскальна політика рос. уряду щодо України була побудована і проваджена так, що значна частина прибутків з України витрачалася на потреби імперії й насамперед Росії. В кін. 19 в. Україна давала понад 26% заг.-імперського доходу, але майже пол. цього йшла на потреби ін. частин імперії. У цих умовах тільки велике піднесення укр. госп-ва, зокрема пром-сти Донбасу і Кривого Рогу, за допомогою зах.-евр. капіталу, допомогло укр. економіці протиставитися колоніяльній політиці Росії.

У цьому ж напрямі централізації та уніфікації була спрямована й соц.-екон. політика рос. уряду на Україні. Закріпачення селянства на Лівобережжі (указ Катерини II з 3. 5. 1783), встановлення законом Павла I з 1797 триденної *панщини* (яка фактично була значно більшою). запровадження інституту військ. поселень тощо, — важким тягарем лягали на укр. селянство, й, поряд з жорстоким трактуванням кріпаків багатьма поміщиками (особливо на Правобережжі), спричинилися до кривавих сел. розрухів, подекуди повстань (на Катеринославщині, Поділлі та ін. укр. землях), що їх рос. уряд придушував безоглядно, з допомогою поліції та війська. Заведена на Правобережжі у 1840-их рр. з політ. міркувань (супроти антирос. діяльности поль. дідичів й у цілях заг.-поліційного порядку ген.-губернатором Д. *Бібіковим* т. зв. інвентарна реформа (яка забезпечувала за селянами їхні землі, касувала данини в натурі й докладно визначала дні панщини для різних категорій кріпаків), не була здійснена повністю, що викликало низку бурхливих сел. розрухів, особливо на Київщині («Козаччина» 1855).

У своїй політиці на Україні рос. уряд майже не зустрічав опозиції з боку рос. громадянства. Навіть декабристський рух (див. *Декабристи*) на Україні, в якому брало участь чимало українців, нащадків коз. старшини, розглядав укр. питання, як внутр. справу Росії, а українців вважав за «справжніх росіян» (П. *Пестель*). Якщо в Півн. Т-ві декабристів були досить сильні федералістичні настрої (під впливом амер. конституції), то лідери *Півд. Т-ва*, зокрема Пестель, який погоджувався на незалежність Польщі, обстоювали централізацію Рос. Імперії, включно з Україною. Навіть об'єднане з Півд. Т-вом декабристів *Товариство З'єднаних Слов'ян*, яке проголосило ідею федерації слов. народів, не включало до неї окремо ні українців, ні білорусів. Тільки поодинокі декабристи, зокрема укр. походження або зв'язані з Україною перебуванням, ставилися з більшою симпатією до нац. прагнень українців (напр., поет К. *Рилеєв*, автор творів на укр. іст. теми, зокрема поеми «Войнаровский», 1825).

Централістична й колоніяльна політика Росії щодо України зустрічала певний опір, а втім, здебільша пасивний, з боку укр. провідних кіл. Ідея відновлення стародавніх прав України і традиція гетьманського автономізму не вмирали на Україні впродовж 19 в. Правда, у першій пол. його вже не було таких яскравих виступів, як, напр., берлінська

місія В. *Капніста* 1791. Але діяльність укр. політ. гуртків тривала далі, набираючи різних форм, від суто-культурницької праці (студії над історією України, укр. мовою, фолкльором тощо) до ставлення нац.-політ. вимог, аж до відокремлення України від Росії (*Малоросійське Таємне Товариство* В. *Лукашевича;* високопатріотичний твір *«Історія Русів»* тощо). Раз-у-раз виникають проєкти відновлення укр. козаччини, подекуди й реалізовані (коз. проєкт В. Капніста 1788; коз. полки й земське ополчення під час війни 1812; коз. полки під час поль.-рос. війни 1830–31; нар. ополчення під час *Крим. війни* тощо). За цими проєктами стояли провідні діячі укр. дворянства (В. Капніст та його сини, Д. *Трощинський*, М. *Миклашевський*, брати *Родзянки* та ін.), які знаходили навіть підтримку з боку місц. рос. адміністрації. Ці пляни зустрічали повне зрозуміння й допомогу в широких колах укр. людности, серед якої зростала нехіть, а то й ворожість до Росії й росіян. Сучасники, укр. і чужинці, зокрема рос., свідчать одностайно про «ненависть к России», зокрема на Лівобережжі й Слобожанщині.

Рос. уряд був добре поінформований про це, й побоювання перед укр. сепаратизмом виразно помітне в його політиці. Ліквідуючи коз. полки, як тільки вони ставали непотрібними для військ. цілей уряду, посилюючи поліційні заходи і політ. контроль над місц. адміністрацією, усуваючи, іноді досить брутально, навіть високих урядовців на Україні (відставка «малорос.» ген.-губернатора кн. М. Репніна 1834), рос. уряд сподівався подолати «укр. небезпеку», яка здавалася йому тим більше загрозливою, що збігалася в часі з активізацією нац. руху в Польщі і в Грузії, не кажучи вже про рев. події в Зах. Европі. Уряд Миколи І гострими заходами відповів на створення *Кирило-Методіївського Братства* з його плянами відродження України в системі всеслов. федерації, й особливо жорстоко покарав Т. *Шевченка* як ідеолога й речника укр. нац. незалежности. Відтоді рос. уряд розпочав активну боротьбу не тільки проти укр. політ., але й проти укр. культ. руху.

Тим же цілям і тенденціям рос. уряду, який прагнув до цілковитої інтеґрації України у складі Рос. Імперії й перетворення укр. народу на частину рос., за етнічною культурою й мовою, племени, була підпорядкована й політика Росії на Україні 19–20 вв. у царині культури та освіти, а також у справах Церкви. Процес *русифікації*, розпочатий ще у 18 в., продовжувався наполегливо й послідовно, охоплюючи чимраз більше всі галузі освіти, науки й культури, і втягуючи в сферу свого впливу майже всі прошарки укр. людности, не виключаючи навіть селянства (через школу, церкву і військо).

Вважаючи українців лише за частину «русского» народу (росіяни, або великоруси, малороси й білоруси), а укр. мову тільки за «наречіє» рос. мови, Росія визнавала за єдино-можливе виключне панування рос. мови (літ.) й культури в усьому гром. й культ. житті України. Деякий виняток творило тільки Правобережжя, яке рос. уряд ще в першій чверті 19 в. вважав за «край поль.», і тому дозволяв там існування поль культури, поль. освіти, поль. мови й навіть почасти поль. адміністрації й судівництва. Але так було тільки до поль. повстання 1830–31, відколи й на цій території почався процес русифікації, який набрав тотальних розмірів особливо після другого поль. повстання 1863.

Ставлення рос. уряду до укр. культури в 19 в. перетривало два гол. періоди — перша пол. 19 в. і друга його пол., властиво остання третина й поч. 20 в. (до революції 1905). У перший період рос. уряд до деякої міри толерував укр. культуру, зокрема літературу, проте не допускаючи до гром. вжитку укр. мови, як мови нижчих верств людности (гол. селянства). Так само ставилася до цього й рос. громадськість. У сер. 19 в. відбувається певний злам. Успіхи культ.-нац. відродження України викликають велике занепокоєння, а навіть тривогу в рос. урядових і гром. колах. Творчість Шевченка, діяльність Кирило-Методіївського Братства, активізація укр. *громад* (у тому ч. і студентських), почавши з 1860-их рр., з їх нац.-політ. плянами і прагненнями, — все це ставить перед рос. урядом і громадянством реальну загрозу укр. сепаратизму, не лише культ., але й політ. В урядових колах росте острах, за словами мін. П. *Валуєва*, не так перед «хлопоманством», як перед «хохломанством» (себто українством), виразом чого був відомий циркуляр Валуєва 1863 й особливо т. зв. *Емський указ* 1876. Це ствердив також політ. заповіт *Олександра II*, того ж 1876, який заповідав своєму синові й наступникові Олександрові III, що «могущество России основано на единстве государства, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо». Це була справжня «заборона українства», що на кілька десятиліть затримала нормальний розвиток укр. культури.

Ставлення рос. громадянства до цих заходів уряду було загалом пасивне. Ли-

ше поодинокі особи з рос. інтеліґенції, зокрема деякі члени Рос. АН і проф. ун-тів, ставилися прихильно до укр. нац. питання, гол. до проблеми самостійности й окремішности укр. мови та культури, й виступали на їх оборону перед урядом і рос. громадянством. Зокрема акад. Ф. *Корш* й акад. О. *Шахматов* були ініціяторами й авторами записки «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», схваленої 1905 Рос. АН, з ствердженням, «що укр. (малорос.) населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, публічно говорити і друкувати своєю рідною мовою». В результаті тієї записки були скасовані 24. 3. 1906 постанови Емського указу з 1876 та таємного указу з 1881 про заборону укр. мови. Проте, не зважаючи на це, питання укр. школи (навіть початкової) до самої революції 1917 залишалося невирішеним.

Погодившися під тиском поразки у війні з Японією і рев. подій 1905 на часткову лібералізацію режиму, і разом з цим касуючи заборону укр. мови й різні обмеження у наук., вид. і культ.-осв. ділянках, в наслідок чого розгорнувся широко укр. нац. рух, рос. царат, почавши з 1907—08 повернувся знову до політики утисків і заборон, спрямованих кінець-кінцем на ліквідацію укр. руху. Численна укр. репрезентація у скликаній у жовтні 1906 рос. *Держ. Думі* (44 чл. укр. парляментарної фракції в першій і 47 чл. у другій) була зведена на основі закону з 3 червня 1907 до мінімуму в третій і четвертій Думах (1907 і 1912).

Рос. урядові з його антиукр. політикою був небажаний розвиток політ. і культ. життя українців у межах Австро-Угорщини. Тому рос. уряд та деякі орг-ції (у значній мірі під впливом уряду) підтримували в Галичині, на Буковині й Закарпатті *москвофільство*. «Допомога» рос. кіл москвофільству була посилена, коли по закінченні рос.-японської війни зросло напруження між Австро-Угорщиною і Росією, яка хотіла зайняти зах. укр. землі. Цю політику ведено за посередництвом «Галицко-Русского Общества» у Петербузі (граф В. Бобрінський та ін.) та рос. консульства у Львові.

З особливою гостротою протиукр. намагання рос. уряду виявилися під час першої світової війни, коли були ліквідовані майже всі організовані прояви укр. руху на укр. землях під Росією й коли в окупованій рос. військом Сх. Галичині пішов похід на знищення українства і всіх його надбань. У цих протиукр. настановах і діях рос. уряд мав підтримку більшости рос. політ. партій. Навіть ті з них, які визнавали на словах права українців на самобутність і розвиток нац. мови й культури, на ділі заперечували право укр. народу на нац. самовизначення і власну державу.

О. Оглоблин

1917. Після березневої революції на Україні існувало двовладдя: з одного боку, рос. *Тимчасовий Уряд* (Т. У.) намагався продовжувати централістичну політику царського уряду, з другого — новостворена *Укр. Центр. Рада* вимагала і впроваджувала в життя автономну укр. владу. *Всеукр. Нац. Конґрес* у Києві (17—21. 4. 1917) домагався автономії України та федеративного устрою рос. республіки, які мали схвалити Всерос. Установчі Збори.

Рос. демократія поставилася до укр. автономних домагань вороже, а рос. соціялісти уважали їх за контрреволюційні. Коли Т. У. відкинув укр. домагання, Укр. Центр. Рада I Універсалом (23. 6. 1917) проголосила автономію України і створила *Ген. Секретаріят*. Це примусило Т. У. рахуватися з укр. домаганнями; 11. 7. 1917 на переговори до Києва прибули міністри Т. У. (А. *Керенський*, І. Церетеллі, М. Терещенко) і визнали Укр. Центр. Раду як крайовий орган України у складі Росії, а Укр. Центр. Рада — визнала Т. У. як центр. владу. Все таки Т. У. відкинув Статут Вищого Управління України, своєрідну конституцію, складену Укр. Центр. Радою, і сам видав «Тимчасову» Інструкцію (17. 8. 1917), якою обмежував права Укр. Центр. Ради і Ген. Секретаріяту, а територію України обмежив лише до 5 губ. Т. У. і далі робив перешкоди Укр. Центр. Раді в орг-ції й виконуванні влади на Україні, хоч призначений ним адміністративний апарат вже став недіяльним. Нездібність Т. У. утримати лад у Росії призвів до *жовтневої революції* 25. 10. (7. 11.) 1917 й перебрання влади большевиками на чолі з В. Леніном та зміни назви держави на *Рос. Совєтська Федеративна Соц. Республіка*. Рос. політику з царських часів щодо України продовжував ген. А. *Денікін*, командувач «збройних сил Півдня Росії». Проти Денікіна (у 1919) і П. *Вранґеля* (у 1920) з їхньою політикою «єдиної неділимої Росії» боролися як реґулярна Армія УНР, так і укр. повстанські відділи (М. Григоріева та ін.) і Н. Махно. «Єдинонеділимську» політику супроти України вела пізніше рос. еміґрація (див. *Рос. укр. політ. взаємини на еміґрації*).

А. Жуковський

Про постанову рос.-політ. партій див. гасла *Конституційно-Дем. Партія*, *Рос. Дем.-Роб. Партія* (меншовики), *Соціялісти-революціонери*, а також *Народництво*.

Див. також гасла: ***Росіяни на Україні***, ***Українсько-російські культурні взаємини***, ***Російсько-українські мовні зв'яз-***

ки, Русифікація, Російсько-українські політичні взаємини на еміґрації.

Про укр.-рос. взаємини з 1918 див. *СССР і Україна.*

Література: Кавелин К. Мысли и заметки по русской истории. ж. Вестник Европы, кн. 2. П. 1866; Грушевський М. Історія України-Руси, I—X Л.—К. 1898—1937 (передрук Нью-Йорк 1954—58); Грушевський М. Очерки истории украинского народа. П. 1904—11; Михайленко (Лозинський) М. Росія и Україна. Відень 1915; Мазлах С. і Шахрай В. До хвилі. Саратов 1919 (2 вид. Нью-Йорк 1967); Максименко Ф. Межі етногр. території укр. народу. У зб. Бібліотечний зб. ч. 3: Бібліографія на Україні. К. 1927; Дорошенко Д. Нарис історії України, I—II. В. 1932—33; Яковлів А. Укр.-моск. договори в XVII—XVIII вв. В. 1934; Мавродин В. Образование единого русского государства. П. 1951; Оглоблин О. Моск. теорія III Риму в XVI—XVIII ст. Мюнхен 1951; Історія Укр. РСР, I—II. К. 1953—58; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К. 1954; Оглоблин О. Укр.-моск. угода 1654. Нью-Йорк—Торонто 1954; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з моск. царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью-Йорк 1954; Kononenko C. Ukraine and Russia. Нью-Йорк 1958; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV—XVI ст. К. 1959; Кравців Б. (ред.) Вивід прав України. Нью-Йорк 1964; Народы европейской части СССР. I. М. 1964; Соловей Д. Фінансовий визиск України. Детройт 1965; Каштанов С. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI века. М. 1967; Софроненко К. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. М. 1970; Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? Торонто 1972; Рыбаков Б. Польша и Русь. М. 1974.

Росіяни, назва найчисленнішого слов. народу, створена від грец. слова «Росія» (Росіа). Стосовна назва в рос. мові — «русские» (руські), як називають себе самі Р. відколи назву «Русь» почали вживати у своєму титулі («Государь всея Руси») моск. В. кн. З пол. 17 в., після того, як цар Олексій Михайлович прийняв титул «Государ Великої, Малої і Білої Росії», для відрізнення Р. від українців («малоросів») і білорусів вживано назви великороси (великоруси); під тією назвою Р. відомі в укр., рос. і подекуди іншомовній наук. літературі 19—20 вв. В укр., поль. та ін. слов. мовах прийнята для Р. також назва москалі. Р. живуть в основному на території РСФСР, частково також в ін. респ. СССР і поза його межами.

За особливостями мови і побуту Р. поділяються, згідно з усталеною О. Шахматовим і прийнятою пізнішими, зокрема сов., дослідниками (Б. Ляпунов, Ф. Філін) схемою, на дві чи три великі діялектні групи: півн. окаюча (Новгород, Володимир, Вятка, Волоґда й ін.) та півд. акаюча (Рязань, Тамбов, Курськ, Тула, Орел і Калуґа) з посереднім між ними говором Москви. Дехто з дослідників (Д. Ушаков, Д. Зеленін) трактують дві перші групи як окремі великоруські народності, між якими розвинулася ще й третя середньовеликоруська — з культ. і політ. центром Москвою, що поєднує пізн. і півд. великорусів. Побутово-мовними особливостями серед Р. вирізняється ще низка етнічних груп, виниклих з асиміляції Р. місц. населення: помори (на узбережжях Білого і Баренцового морів), мещера (на півн. Рязанської обл.) та ін.

Ядром рос. етнічної території було Володимирсько-Суздальське, а згодом — В. Моск. князівство; на поч. 16 в. її можна рахувати (без рідко заселених або й незаселених просторів на півн.) на яких 1 млн км², а кількість Р. — на 5—6 млн (?). Натомість вона не зазнавала більших змін на зах. — з теперішніми естонцями й латишами і на півд. зах. — з білорусами й українцями, де етнічна межа покривалася приблизно з кордонами Москви і В. Князівства Лит. та Речі Посполитої (див. стор. 2585).

Р. постійно колонізували північ і суцільно заселили півд. частину тайґи, а уздовж рік, зокрема Півн. Двини дійшли до Білого м. (Помор'я): невеликі фінські народи зазнавали русифікації, за винятком карельців на зах. і комі (зирян) в сточищі Печори. У другій пол. 16 і особливо в 17 в. Р. колонізували Сер. Надволжя й Урал і витиснули місц. досить численні народи — тюркські (татар, чувашів, башкирів) і фінські (мордву, удмуртів, марійців) з їх найкращих земель, так що мордва тепер являє собою невеликі острови на своїй кол. території (вони становлять в Мордовській АССР 35,4%), а ін. народи живуть щоправда компактніше, але Р. в їхніх автономних респ. становлять від 40 до 47%. Також з поч. 16 в. розпочалася рос. колонізація степ. Центр.-Чорноморського р-ну (у 16—17 в. Р. заселили у ньому територію бл. 300 000 км²) і в пол. 17 в. зіткнулися тут з укр. колонізаційною хвилею. Заселення Р. Дол. Поволжя припадає на 17 і 18 вв. (на ньому рос. уряд у 18 в. поселив нім. і укр. колоністів), Передкавказзя — на другу пол. 18 і пол. 19 в.; і тут Р. зустрілися з укр. колонізацією. Заселення Зах. Сибіру Р. почалося з кін. 17 в. (на поч. 18 в. у Зах. Сибіру жило бл. 300 000 Р., перев. в півд. смузі тайґи), пізніше воно поширилося на сх. Сибір, у другій пол. 19 в. на Далекий Сх. і Сер. Азію; в колонізації Степу і Далекого Сх. (*Зелений Клин*) з кін. 19 в. брали інтенсивну участь й українці. З місц. населення численнішими є тепер якути і буряти (обидва народи мають свої АССР).

Разом з тим постійно збільшувалася рос. етнічна територія — лише в Европі з 1 млн км² на поч. 16 в. до 2,6 млн на поч. 20 в. (без слабо заселених етнічно мішаних земель). Ще швидшим темпом зро-

стала кількість Р.: з бл. 5 млн на поч. 16 в. до 12–13 млн на поч. 18 в. і яких 30–32 млн у 1858. Швидка колонізація та часткова асиміляція різнонац. племен призвели до постання окраїнних груп рос. населення з подекуди автономістичними й опозиційними щодо рос. держ. центру тенденціями (донські й уральські козаки, сибіряки) і обширних етнічно мішаних територій на Сер. Надволжі, Уралі, в Карелії та (рос.-укр.) на сх. Передкавказзі (разом бл. 0,6 млн км²).

Расово-етнічний склад і нац. характер Р. визначені їх етногенезою, основні питання якої ще не вирішені. В антропологічній будові Р. сучасні сов. дослідники виділяють 12 обл. расових типів, висловлюючи гіпотезу, що в їх основі лежить одна заг. расова будова, яка сягає ще ранньонеолітичної або мезолітичної доби.

В «Історії України-Руси» М. Грушевський висунув тезу, що «початком формування наймолодшого, але й найчисленнішого з слов. народів — великорос.» була новгородсько-кривицька та кривицько-вятська колонізація, яка, «асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом . . . заховала в нім вповні слов. нац. тип». Намічений М. Грушевським іст. процес постання Р., як народу, ствердили зрештою ще раніше рос. історики С. Соловйов та В. Ключевський, а пізніше зокрема сов. історик М. Покровський (та його школа) в тезі про велику відсоткову участь угрофінського елементу в постанні рос. народу. На чисто слов. субстраті зформувалися тільки нащадки ільменських словенів -- Р. Новгорода і його земель і нащадки вихідців з Київ. Руси – Р. Суздальщини. Згідно з здогадом Б. Ляпунова і Ф. Філіна, Ростовсько-Суздальська обл. була заселена в добу Київ. Руси окремим слов. племенем, назва якого не збереглася [див. також *Руська (Київська) держава*].

Не заперечуючи тези, що етнічним субстратом рос. (великоруського) населення центр. і півн.-сх. земель стали, крім слов. племен словенів і вятичів, частково угро-фінські племена — меря, мурова, весь та ін., офіц. сов. наука висунула в 1930-их рр. концепцію спільного походження трьох сх.-слов. народів — рос., укр. й білор., які, мовляв, складали колись «єдину древньоруську (чи «руську») народність», а формування тих народів з цієї народности почалося щойно після розпаду Київ. Руси. Ця концепція була стверджена в офіц. урядово-партійній тезі, що «единий русский народ», «далекий предок рос., укр. і білор. націй», утворився вже в 10–11 вв., але процес його формування був перерваний пізнішими іст. умовами (зокрема монголо-тат. навалою), в наслідок яких згодом, у 14–15 вв., зформувалися три окремі «братні» народності: великоруська, укр. й білор. За цією концепцією, рос. (великоруська) народність склалася щойно в 14–15 вв. в р-ні В. Новгорода і Волго-Окського межиріччя з центром у Володимирі на Клязьмі і потім у Москві, в період піднесення останньої і поступового об'єднання навколо неї всієї Півн. і Півн.-Сх. Руси, тобто Московщини.

Расові (антропологічні і психо-фіз.) елементи, природно-геогр. та іст. умови визначили етнічну і нац. відрубність Р. від ін. сх.-слов. народів. Уже М. Костомаров у «Двох руських народностях» («Основа», 1861) стверджував, що Р. відрізняються від українців своїм зовн. виглядом, одягом, поведінкою, домашнім побутом, звичаями й обрядами, як і госп. технікою. Етнічну і культ.-побутову окремішність Р. підтверджують також етногр. й етнологічні досліди, виявляючи характерні для Р. особливості в різних ділянках матеріяльної й духової культури та побуту.

Майже 250-літнє перебування під зверхністю золотоординських ханів і пізніше під самодерж. владою моск. В. кн. і царів, пов'язане з сліпим послухом кожночасному володареві і його намісникам, беззастережним виконуванням усіх їх наказів і толеруванням їхніх інколи найбільш жорстоких вчинків і злочинів, вплинуло на вироблення в Р., з одного боку, прикмет пасивности супроти кожночасного режиму й накинутих ним умов життя, включно з особистим рабством (холопство), а з другого – наділило їх витривалістю й безоглядністю в досягненні нац. та особистих інтересів і цілей.

На поглиблення цих прикмет нац. характеру мала сильний вплив рос. Церква (див. *Рос. Правос. Церква*), надхнена духом та ідеологією візант.-моск. православія і подекуди його антипода — старообрядництва. На основі цієї церк. ідеології розвивалися й утверджувалися такі прояви нац. характеру, як ототожнення влади кожночасного володаря з волею Бога, шанування князів і царів, як Божих помазаників, виключних господарів над підданими («холопами») і їх майном, обожнювання встановленої «вищою силою» політ. і рел. першости нац. столиць — спершу Володимира на Клязьмі, а згодом Москви, і піднесення понад усі ін. свого народу й держави. Ці прояви досягли завершення в постійному намаганні моск. царів (і згодом рос. імператорів) очолити не тільки світську, але й церк. владу. На ґрунті таких ду-

…вих та ідейних настанов розвинувся рос. нац. месіянізм (переконання з тому, що Москва — *«третій Рим»*, єдина «правовірна» христ. держава в усьому світі), перебраний в його традиційних основах і тенденціях у секуляризованій формі рос. рев. течіями 19–20 вв., включно з марксо-ленінським комунізмом (концепція «старшого брата», панування рос. мови). Це вплинуло на посилення и утвердження рос. нетолерантности не тільки в ставленні до чужих віровизнань, переконань та ідеологій, але й до ін. народів, не виключаючи й найближчих — українців і білорусів.

В соц.-екон. житті і в нар. побуті ці настанови виявилися у приматі ідеї і влади «міра» над індивідуальною свободою та ініціятивою, в пануванні «общини» й общинної власности та в підкоренні суспільства інтересам і директивам держави й урядової адміністрації.

Цьому сприяло також кріпацтво, що почалося на Московщині з другої пол. 16 в. й тривало до 1861.

На формування Р., як держ. народу, зокрема його провідної верстви — дворянства, впливав також постійний приплив провідницьких державнотворчих елементів з-поміж приєднаних чи завойованих народів, як, напр., тат. аристократії, лит., поль., білор. й укр. шляхти, укр. коз. старшини, балтицьких німців, а згодом вихідців з ін. національностей Рос. Імперії. Стаючи на рос. держ., військ., культ.-церк. службу і здебільша денаціоналізуючися, вони ставали будівничими (а інколи й володарями) Рос. Імперії та творцями рос. культури.

Кількість Р. відома докладніше щойно за даними перепису 1897. За ним на території всієї Рос. Імперії жило 55,7 млн Р., у тому ч. у 50 евр. губ. (без Царства Поль. і Фінляндії) 48,6, на Кавказі 1,8, в Азії 5,0 млн; на 50 евр. губ. Р. становили абсолютну більшість у 28, тобто без Прибалтики, України й Білоруси та Астраханської, Уфімської й Казанської губ. Фактично ч. Р. було менше (до них зараховано, напр., також білорусів Смоленщини і українців півн. Чернігівщини). Кількість Р. у світі на 1897 — 55,8 млн. Їх ч. (для порівняння — також двох ін. слов. народів) за урядовими статистиками і оцінками в млн та (у дужках) їхні відсоткові співвідношення такі:

Рік	росіяни		українці		білоруси	
1897	55.8	(63,3)	26.4	(29,9)	6,0	(6,8)
1914	79,0	(63.0)	40,0	(30.0)	9.0	(7,0)
1926	79.0	(62.5)	40—41	(31,0)	8.5	(6,5)
1959	115,6	(70,3)*	40,0	(24,5)**	8,5	(5,2)
1970	130,4	(71,0)*	43,3	(23,7)**	9.7	(5,3)

* ч. і % надто високі;
** ч. і % надто низькі.

За сов. переписом 1926, кількість Р. справді значно збільшилася (77,8 млн), але пропорція між трьома сх.-слов. народами не зазнала більших змін. Завдяки інтенсивній колонізації просторів у Азії, збільшився відсоток Р. у ній (разом з Кавказом) з 12,3% всіх Р. в Рос. Імперії у 1897 до 18,2% всіх Р. в СССР у 1926.

Цей нормальний розвиток кількости Р., простору їхньої етнічної території та пропорції до ін. народів СССР, зокрема українців, зазнав раптових змін, почавши з поч. 1930-их рр. через зміну *нац. політики* КПСС. Посилена *русифікація*, особливо позбавлення всіх нац. прав українців, що живуть поза межами УССР, постійне переселювання Р. на території ін. народів при одночасному (перев. примусовому) виселюванні неросіян з їхніх земель, фіз. нищення неросіян (насамперед українців) призвело до чималого збільшення кількости Р. коштом ін. народів та поширення їхньої нац. території. По другій світовій війні Р. заселили Сх. Пруссію (Калінінградська обл.) і півд.-сх. Фінляндію, у яких вони ніколи не жили. Складовою частиною рос. етнічної території стали кол. білор. Смоленщина і укр. півн. Чернігівщина, простори кол. нім. колоній на Надволжі, більшість Карелії. Значно посунений процес русифікації кол. укр. частини Вороніжчини, Курщини і Білгородщини (у 1926 — 1,4 млн українців, за переписом 1970 — 0,2 млн), Кубані й Сх. Передкавказзя (1926 — 2,5 млн українців, 1970 — 0,25 млн), укр. колоній на Надволжі та Уралі (0,52 і 0,13 — без Оренбурзької обл.), півн. Казахстану. Справді русифікація українців не пішла аж так далеко, як у світлі сов. перепису, але безперечним фактом є перетворення укр. пограничних земель на складову частину рос. етнічної території. Тепер можна рахувати рос. етнічну територію в Европі без мішаних і рідко заселених земель на 2,8 млн км² (з мішаними на 3,4 млн), а рос. етнічну територію в Азії (без мішаних і рідко заселених земель на 2,0 до 2,5 млн км²). Разом з тим збільшується переселювання Р. до Азії (з 18,2 всіх Р. у 1926 до 22,3% у 1970) та їхній відсоток у ін. ССР, АССР і Авт. Обл. — з 13.1% у 1926 до 26,5% у 1970 (у тому ч. в УССР з 8,1% до 19,4%; у надбалтицьких респ. з 0,3% до 19,0%).

В наслідок цих процесів безупинно зростає в СССР кількість Р. (у млн і — у дужках — у % всього населення СССР; для порівняння кількість українців):

Рік	росіяни		українці	
1926	78,7	(46,6)	38,8	(22,8)
1959	114,1	(54,8)	37,2	(17,8)
1970	129,0	(53,5)	40,8	(16,9)

Зменшення відсотка Р. в СССР за 1959–70 іде за рахунок їхнього зменшення в Сер. Азії та на Закавказзі (з 22,4 на 20,0%) спричинене значно вищим природним приростом їх народів, порівняно з Р.

Фактично приріст Р., а разом з тим зменшення українців було менше, бо сов. статистика — невірна. На ділі кількість осіб укр. походження в СССР на яких 10 млн (?) вища, кількість Р. відповідно нижча.

Значно вищою, ніж кількість Р. за національністю є кількість осіб, які подали рос. мову як свою рідну. За сов. статистикою вона така (у млн і — у дужках — у % всього населення):

Рік	росіяни		українці	
1926	85,0	(50,2)	35,2	(20,6)
1959	124,1	(59,5)	33,2	(15,9)
1970	141,8	(58,8)	35,4	(14,7)

Про далеко посунену мовну русифікацію свідчить, що 1970 — 10,5% не-росіян подало рос. мову як рідну (серед українців — 14,3%, білорусів — 19,0%, жидів — аж 79%).

Див також *Росіяни на Україні* і *Русифікація*

Література: Костомаров М. Две русские народности. ж. Основа, март. П. 1861; Шахматов А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. Журнал Министерства Народного Просвещения, апрель 1899; Грушевський М. Історія України-Руси. т. 1, друге вид. К. 1913 (передрук у Нью-Йорку 1954); Zelenin D. Russische (Ostslawische) Volkskunde. Берлін—Ляйпціґ 1927: Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов. мов і їх взаємне споріднення. Прага 1927; Державин Н. Происхождение русского народа. М. 1944; Мавродин В. Образование единого русского государства. П. 1951; Історія Укр. РСР. т. І. К. 1953; Вопросы формирования русской народности и нации. М.—Л. 1958: Курінний П. Совєтські концепції походження великоруської народности та «руської» нації. Наук. Записки УВУ, ч. 7. Мюнхен 1963; Народы Европейской части СССР, т. І. М. 1964; Рыбаков Б. Первые века русской истории. М. 1964; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-слов. націй. ЗНТШ, т. 178. Нью-Йорк—Париж 1964; Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным. Под редакциеи В. Бунака. М. 1965; Русские. Историко-этнографический атлас. М. 1967; Брайчевський М. Походження Русі. К. 1968; Ляпунов Б. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп. У зб. Русская историческая лексикология. М. 1968. Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. П. 1972.

Б. Кравців, В. Кубійович

Росіяни на Україні. У 14 до пол. 17 в. Кількість Р. чи точніше — тогочасних жителів В. Князівства Моск. й ін. рос. земель на території теперішньої України була в 14–15 вв. незначна. Здебільша на Україні перебували тимчасово тільки одиниці: урядові або духовні особи, а гол. моск. купці («гості»), які жили іноді по кілька місяців у житлових приміщеннях при торг. коморах Києва, Чернігова, Луцького та ін. м. України.

З сер. 16 в. почалася колонізація вільних земель *Слобожанщини*, в якій брали участь також моск. переселенці. Це заселення відбувалося під охороною моск. військ. укріплень.

Одночасно з переходом укр. і білор. кн., бояр та їхніх слуг на моск. землі відбувалися переходи моск. кн. та бояр на укр. територію. За царювання Івана Грозного до В. Князівства Лит., зокрема на Україну еміґрували кн. Пронський, Курбський та ін. Вони ставали на службу В. кн. лит., які наділювали їх маєтками. На Україну і Білорусь тікали з Московщини від переслідувань моск. уряду й Церкви деякі церк. діячі, зокрема ті, що виступали проти офіц. вчення Церкви і що їх уважали за єретиків. Живучи на укр. і білор. землях, вони (напр., Феодосій Косой, Васіян, кол. учень Максима Грека Артемій та ін.) були проповідниками нового рел. вчення, яке не визнавало храмів, ікон, обрядів. Втікачем був також моск. друкар Іван Федоров; переслідуваний моск. духовенством і переписувачами книг, він покинув 1566 Москву і переїхав на лит. землі, а згодом до Львова й Острога, де став основоположником укр. друкарства і змінив своє прізвище на І. *Федорович*.

Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Моск. держави у 16 — на поч. 17 в. сприяло появі тут рос. поміщиків та ін. моск. людности. Серед місц. «дітей боярських» знаходимо також Р., нащадки яких утрималися тут і після того, як ці землі за Поляновським миром 1634 перейшли до Поль.-Лит. держави, а потім увійшли до складу Коз.-Гетьманської держави. Згодом, після т. зв. Смути, до них приєдналися різні моск. еміґранти, які дістали від королів Жигмонта III і Володислава IV маєтки на Сіверщині: Климови, Льовшіни, Грязні, Салтикови та ін.; вони частково зберегли свої маєтки і після Хмельниччини, а дехто з них поріднилися з укр. шляхтою та коз. старшиною й розчинилися в укр. масі.

Деяка кількість Р., здебільша втікачів, перебувала в коз. війську 16–17 вв. Окремі Р., серед них письм., мистці й ремісники, жили по укр. манастирях, зокрема київ. Ченцем Києво-Межигірського манастиря був Йоаким Савелов, пізніший (з 1674) моск. патріярх.

Починаючи з 1640-их рр., на Україну прибували, щоб вчитися в Києво-Могилянській Колеґії, деякі Р., між ними І. Озеров і П. Зеркальников, моск. купець, який з доручення Ф. Ртищева спровадив до Москви Є. *Славинецького*, А. *Са-*

..ковського й ін. київ. учених. У 1680-их рр. у Київ. Колеґії навчалися Каріон Істомін, пізніший начальник моск. «Печатного двора», та Конон Зотов, згодом видатний рос. мореплавець. У Києві вчилися також діти рос. знаті, яка служила на Україні, серед ін. сини кн. Ромодановського, боярина П. Шереметєва та ін.

Від пол. 17 до кін. 18 в. Ширші можливості для рос. колонізації на Україні відкрилися після *Переяславської угоди 1654*. Початком цього була поява моск. воєвод і військ. залог у Києві та деяких ін. укр. м. Встановлена початково на 2 000 піхоти київ. залога була незабаром (1661) збільшена до 5 000. Осередком її була новозбудована фортеця в Старому Києві, навколо якої були розселені моск. стрільці й рейтари; з ними жили і їхні родини. Крім того, тут були різні адміністративні службовці (воєводи, дяки тощо), а також ремісники та купці, в торг. діяльність яких включилися активно моск. стрільці в Києві, створюючи різними торг. операціями досить важку конкуренцію для київ. укр. купецтва і міщанства. За *«Московськими статтями»* 1665 гетьмана І. Брюховецького, моск. залоги, кількість яких була збільшена до 11 600 війська, мали перебувати в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжені, Новгороді-Сіверському, Прилуці, Полтаві та в деяких ін. м. України. За гетьмана І. Мазепи в гетьманській столиці Батурині стояли постійно спочатку один, а потім три стрілецькі полки, нібито «для охорони гетьмана». Війни з Туреччиною (до 1700) і Швецією (Півн. війна 1700—21 рр.) і пов'язане з цим будівництво Печерської фортеці в Києві 1706 стягли на територію України чималі моск. військ. сили, а Полтавська поразка 1709 спричинилася до постійного перебування значних рос. військ (до 10 полків) на Гетьманщині. Вони, як і діяльність першої *Малоросійської Колеґії* з великим штабом моск. урядовців, призводили до все більшого втручання рос. уряду у внутр. справи України. Рос. губернатори в Києві, резиденти при гетьмані у новій столиці Гетьманщини Глухові, обер-коменданти в Києві й коменданти в полк. містах, з чималою кількістю різних урядовців-Р. — все це сприяло збільшенню рос. елементу на Україні і зростанню його впливу.

У першій пол. 18 в., серед ін. Р., які вчилися в Києві, був рос. лікар К. Щепін з Вятки. З 1734 якийсь час у Києво-Могилянській Академії вчився також рос. письм. і учений М. Ломоносов. Р. навчалися в Києво-Могилянській Академії й пізніше.

Від часів Петра I почалося поширення рос. землеволодіння на Гетьманщині й Слобожанщині. Конфіскозані маєтки мазепинської старшини і еміґрантів переходили здебільша до рос. високих достойників (кн. О. *Меншиков* та ін.), які часто переводили до них своїх рос. кріпаків, зокрема для праці на створених тут мануфактурах (Почепівська й Шептаківська полотняні фабрики). Накинуті рос. урядом гетьманові Д. Апостолові 1728 «Рішительні пункти» дозволяли Р. купувати землі на Україні. Обмеження й заборона зовн. торгівлі Гетьманщини з Зах. Европою і підпорядкування її контролеві рос. уряду й купецтва сприяли поселенню на Україні, зокрема в Києві та в більших м. Гетьманщини, купців Р. та їх прикажчиків (у Києві 1742 жило вже 120 рос. купців). Передача укр. відкупів, зокрема індукти, рос. купецтву (напр., віддання індукти севським купцям Шереметцовим) ще більш посилила просякання рос. елементу на Україну.

Окрему групу рос. масової колонізації на Україну становили т. зв. розкольники (*старообрядці*), які, уникаючи репресій з боку Рос. Церкви та уряду, тікали на Україну, де утворили низку т. зв. розкольничих слобід на території Стародубського й Чернігівського полків. Цей рух розпочався за гетьмана Д. Многогрішного й посилився в часи Мазепи і Скоропадського. Не зважаючи на протести укр. дідичів і гетьманського уряду, рос. уряд не тільки не перешкоджав цим втікачам, а, навпаки, леґалізував їх становище на Україні, передаючи в їхнє володіння землі, які вони колись одержали й заселили з дозволу дідичів та місц. адміністрації. Тим самим на півн. Гетьманщині виникли постійні рос. колонії, які, поруч з госп. (пром.) розвитком цієї території (*Клинці*), значно змінили її етнічний склад і характер, що великою мірою визначило долю півн. Чернігівщини і сприяло відірванню її від УССР. Див. також *Російська мова на Україні.*

Окремою, вкінці, категорією рос. людности, яка переходила на Україну впродовж 18 в., були різного роду втікачі: кріпаки, військ. дезертири тощо, які уникали поміщицького або урядового визиску й сподівалися хоч тимчасово знайти собі волю і захист на території Коз.-Гетьманської держави, на Землях Війська Запор. Низового, на Слобожанщині, навіть на Правобережній Україні. Частина з них змушена була повертатися назад, але чимало залишалося на Україні, зокрема на Півдні, де запорізький уряд, а згодом рос. адміністрація та місц. дідичі, зацікавлені в скорішому заселенні цих земель, укривали втікачів і нерадо повертали їх на старі місця. Також численні рос. поміщики переводили до одержаних на Півд. Україні за Катерини II маєтків своїх кріпаків з ме-

тою скорішого заселення новопридбаних земель.

Ч. Р. на укр. землях у 18 в. невідоме. Фраґментарні дані виявляють, що воно було невелике, найбільше в т. зв. Новоросії. Так, напр., 1763–64 на території майбутньої Херсонської губ., у тодішній Єлисаветградській провінції, жило 4 273 Р. і 20 505 українців (1782 – 5 851 і 57 302), у Бахмутській – 3 891 і 12 177 (1782 вже 12 837 і 57 302). *Б. Кравців*

У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917. Після розборів Польщі (1793 і 1795), а ще більше після невдалого поль. повстання 1830–31 деяке ч. Р. наплинуло на Правобережжя, на якому їх досі (за винятком Києва) майже не було. Це були чиновники й військові, значно менше купців, ремісників і дрібних заробітчан, натомість дуже мало селян. Після другого поль. повстання 1863–64 частину земель, сконфіскованих у поль. поміщиків, рос. уряд віддав Р.

Р. постійно напливали на слабо заселену Півд. Україну (т. зв. Новоросію) як до міст, так і до сіл (селяни поміщицькі, держ., військ. поселенці, але найбільше як вільні поселенці). Деякі з них згодом були асимільовані укр. населенням, збільшеним в наслідок міґраційної хвилі з Лівобережної України, Слобожанщини та Правобережної України; але там, де Р. становили більші масиви, вони зберегли свою національність. Це тим більше, що після скасування панщини рос. селяни далі, хоч і в невеликому числі, поселювалися на півдні України.

Ліквідація Коз.-Гетьманської держави і Запоріжжя та поширення на Україні рос. адміністративно-суд. системи, почавши з останньої чверти 18 в., відкрили ширший шлях для переселення рос. людности на Україну. На укр. землі посунули різного роду службовці рос. походження, військовики різних ранґів, рос. поміщики (гол. з сусідніх з Україною пов. Росії), купці, дрібні торгівці, ремісники-заробітчани тощо. Лівобережно-укр. міста на деякий час втратили своє право самоврядування (маґдебурзькі привілеї) й разом з тим мусіли поступитися рос. зайдам, які все більше почали прибирати до своїх рук міське госп-во й суспільне життя, міське самоуправління тощо. Захопивши міцні позиції в торг. житті гол. Лівобережної і Півд. України (за винятком великих портових м., зокрема Одеси), рос. купецтво вже в першій пол. 19 в. посіло також чимале місце у пром-сті цілої України. За даними 1832, в укр. капіталістичній пром-сті Р. посідали перше місце (44,6%; українці мали 28,7%), при чому в групі купецтва вони мали абсолютну більшість (52,6% проти 22,2% українців), особливо виразну у вищих ґільдіях (напр., у II ґільдії Р. мали 76,9%, а українці лише 15,4%). Натомість у групі міщанства Р. мали тільки 35,5% (українці – 31,4%). Ця перевага рос. елементу в торг.-пром. житті України (крім Правобережжя, без Києва, де чималі впливи мали поляки й жиди), в умовах капіталістичного розвитку країни, надавала більшим укр. м. 19 в. все більше рос. характеру.

Приплив Р. на Україну збільшився з 1880-их рр., коли вони почали напливати (гол. з перенаселених центр. чорноземних губ.) до новопосталих потужних центрів важкої пром-сти на Донбасі і в Дніпровському пром. р-ні (у деякій мірі також до Харкова). 1897 Р. становили вже 68% робітників у великій пром-сті Катеринославської губ. Чимало Р. припливало на Україну на сезонові заробітки.

У світлі перепису 1897 (даних про кількість Р. на У. до того часу нема) на укр. суцільній етногр. території жило 3,8 млн Р. на 27,8 млн всього населення, тобто вони становили 11,7% (у дійсності число Р. було менше, бо воно в переписі перебільшене). Тому що на укр. землях в Австро-Угорщині Р. майже не було (ледве 3 000 старовірів, т. зв. *липован* на Буковині), то їх відсоток на укр. землях у Рос. Імперії становив 13,1% всього населення. На території 9 укр. губ. їх було 2,4 млн (10,4% всіх), на території УССР в межах з 1938 – 2,1 млн (10,0% всіх), у сучасних межах 2,8 млн (10,5% всіх).

Високий відсоток Р. жив у м. – 42,3% від усього їх ч. (від усього ч. українців у м. мешкало – 5,4%, усе міське населення України становило 12,6% заг. ч.), 57,7% у с. Серед міської людности Р. становили 33,7% (українці – 32,5%), у м. з понад 100 000 меш. навіть 53,4% (українці – 12,6%), натомість серед сіль. людности ледве 6,7% (українці – 83,0%; числа стосуються лише території, яка входила 1938 до складу УССР). Найбільші міські скупчення Р. такі (у тис., у дужках – у % до всього населення): Одеса – 198,2 (48,2%), Київ – 134,3 (54,4%), Харків – 109,9 (63,0%), Миколаїв – 61,0 (66,3%), Катеринослав – 47,1 (41,8%), Херсон – 27,9 (47,9%) і значно менші: Житомир – 16,9 (25,6%), Полтава – 11,0 (20,6%) тощо (всі ч. за переписом 1897).

Ґеогр. розміщення Р. було нерівномірне. Вони були нечисленні в давно заселеній смузі Лісостепу (за винятком Слобожанщини) і півн. України, разом бл. 0,6 млн (або 3% всього населення), у тому ч. 134 000 у Києві. Більший відсоток Р. становили в пізніше заселених краях, як на Півд. Україні, де їх було 1,2 млн (у тому ч. в Одесі 198 000) або 60% всього населення та на Кубані (без сх. її ча-

:тини) — 340 000 (34%); 1 млн Р. жило на Слобожанщині (у тому ч. 100 000 у Харкові), частково спільно колонізованій з українцями. Докладніше див. карту.

За своїм соц. складом Р. на У. були в усіх суспільних клясах і прошарках населення. Найчисленнішою, особливо по містах, була верства чиновників — службовців усякого роду цивільних і військ. установ. Дуже сильною, поза купецтвом і промисловцями, була верства рос. землевласників (поміщиків), наділюваних зем. власністю на Україні Р., поміж ними кол. офіцерів (важливіші роди див. стор. 2 259). Чимало Р. було в інтеліґентських колах, зокрема серед професури і учительства вищих і сер. шкіл, а також поміж духовенством, здебільша у м. Безустанно збільшувалася кількість не лише сезонових, але й постійних рос. робітників, сприяючи дальшій русифікації більших індустріяльних осередків на Україні. Окремими поселеннями на Україні жили рос. селяни, спроваджувані рос. поміщиками або поселювані рос. урядом і ті, що вільно поселювалися.

Сіль. рос. населення жило, як правило, в окремих селах або в частинах сіл, лише рідко всуміш з українцями. Рос. села відрізнялися своїм виглядом від укр. (ін. будова хат, мало садів). Рос. селянин відрізнявся також від укр. оточення своїм побутом; його взаємини з укр. селянином були стримані, мішаних рос.-укр. подруж — мало. Цілком відокремленим життям жили Р. старовіри (як від українців, так і від ін. Р.); вони становили бл. 1/3 загалу рос. селян.

У своєму наставленні до України й українців загал Р. на У. стояв на позиціях імперської політики, допомагаючи рос. урядові здійснювати його централістичні й русифікаційні настанови. Живучи на Україні, Р. вважали її за органічну частину єдиної рос. держави, укр. народ трактували як рос. плем'я, його мову — за рос. діялект і його культуру за варіянт рос. культури; хоч дехто з них, любив укр. природу, фолкльор, літературу (Шевченко), мову і шанували укр. минуле (козаччину). Але навіть прихильники рев.-інтернаціональних ідей серед Р. на У. уявляли собі їх здійснення у всерос. маштабі, а укр. прагнення за збереження своєї національности й розвиток укр. мови вважали за вузький, а то й шкідливий для вселюдських ідей партикуляризм. Так, рос. учасники декабристського руху на Україні (див. *Декабристи*) відстоювали (за малими винятками) погляд, що всі народи, які входили до складу тодішньої Росії, мають стати нац. рос., тобто «русскими». Здебільша байдуже, або й неґативно до укр.

Росіяни на Україні за переписом 1897
(у відсотках до всієї людности). 1 — Держ. кордони

питання ставилися прихильники й учасники «Народної Волі» (див. *Народництво*) та ліберально-конституційних рухів на Україні. Централістичні позиції обстоювали також чл. рос. партій, що діяли на Україні — *Конституційно-Демократичної, Рос. Соціял-Дем. Робітничої* й *соціял-революціонерів*. Цілком неґативним було наставлення до українства й українців рос. правих партій та орг-цій, що діяли на Україні («праві», «рос. націоналісти», «Союз русского народа» тощо).

Нівеляційні щодо українства тенденції й настанови серед загалу Р. на У. зміцнювалися під тиском рос. адміністрації і з допомогою цілком зрусифікованого шкільництва, Правос. Церкви і рос. преси, не тільки видаваної урядовими чинниками, але й приватними особами.

Поряд з зростанням ч. Р. на У., збільшилася також їх питома вага не лише в держ.-адміністративному і соц.-екон. житті України, але й у розвитку її науки й культури. Зокрема визначна була участь Р. в наук.-академічному житті України; чимало проф. високих шкіл були рос. походження. Деякі з них зробили значний вклад в укр. науку: історики В. Іконніков, С. Голубев, історики літератури М. Петров, В. Перетц, філософ О. Гіляров, археолог М. Ростовцев, хемік С. Реформатський, фізик Й. Косоногов, математик М. Крилов, ботаніки С. Навашин, О. Фомін, зоолог О. Северцов, геолог М. Андрусів, хірург О. Кримов, офталмолог В. Філатов та багато ін. З Україною були пов'язані походженням, працею і творчістю рос. письм.: К. Рилєєв, граф. О. К. Толстой, О. Жемчужніков, М. Некрасов, М. Лєсков, В. Гаршин, А. Чехов, С. Надсон, І. Бунін, К. Треньов, М. Арцибашев; мистці Л. Жемчужніков, М. Врубель, Г. М'ясоєдов, В. Васнецов, М. Нестеров та ін.

Б. Кравців, В. Кубійович

1917—18. До орг-ції укр. нац. сил після Березневої революції, заходів Укр. Центр. Ради й укр. домагань автономії для України загал Р. на У. та їхні політ. партії (кадети, меншовики, есери, большевики) поставилися неґативно; вони також впливали на Тимчасовий уряд у Петрограді в напрямі, ворожому до укр. домагань. Напередодні Укр. Нац. Конґресу (17. 4. 1917) гол. Київ. Совета Рос. депутатів П. Незлобін заявив, що домагання автономії України — це «удар у спину революції» і на це домагання «демократія відповість багнетами». Неґативна була настанова до укр. нац.-держ. відродження загалу рос. інтеліґенції, службовців, впливових пресових органів («Киевлянин» і «Киевская Мысль») тощо.

Проголошення І Універсалу (23. 6. 1917) і створення Ген. Секретаріяту Р. на У. прийняли як узурпацію влади. Коли ж укр. влада стала дійсністю, вони змінили свій погляд і радили Тимчасовому урядові якось порозумітися з Укр. Центр. Радою. Після II Універсалу і порозуміння між Центр. Радою і рос. Тимчасовим урядом (липень 1917) про включення до УЦР і Ген. Секретаріяту представників нац. меншостей, до Центр. Ради увійшли 54 рос. депутати: 20 есерів, 20 меншовиків, 10 кадетів, 4 нар. соціялісти. У Малій Раді рос. партії мали 8 депутатів: 3 меншовики (М. Балабанов і українці — К. Кононенко й Д. Чижевський), 4 есери (О. Зарубін, О. Сараджієв, І. Скловський, К. Сухових) і один кадет (С. Крупнов). Деякий час у Центр. Раді засідали також представники большевиків (Ю. П'ятаков, В. Затонський), але 8. 11. 1917 вийшли з неї. У Ген. Секретаріяті були 2 представники рос. партій: ген. секретарі — пошт і телеграфу О. *Зарубін* і для рос. справ — Д. *Одинець* (рос. нар. соціяліст).

При голосуванні проголошення Укр. Нар. Республіки в Малій Раді (III Універсал 20. 11. 1917) утрималися: 1 меншовик і 2 есери, а представник кадетів вийшов з Малої Ради. Проти проголошення самостійности України (IV Універсал) голосували, за ухвалою партії, всі меншовики, натомість рос. есери утрималися. Д. Одинець лишився міністром для рос. справ в укр. уряді й після IV Універсалу.

Від самого поч. їх влади в Росії большевики на У. (серед них переважали Р.) виступали проти її самостійности. На наказ з Москви, вони 29. 1. 1918 започаткували повстання проти укр. влади в Києві, яке незабаром було придушене. У створеному большевиками, на противагу до Центр. Ради й її Ген. Секретаріяту, сов. уряді в Харкові, т. зв. *Народному Секретаріяті*, більшість становили Р. і зрусифіковані українці.

До Гетьманату (квітень-грудень 1918) Р. (правих і центристських течій) поставилися позитивно. Вони входили до уряду (в останньому уряді С. Ґербеля навіть становили більшість) і мали великий вплив у держ. апараті (особливо в центр.) й армії. У травні 1918 постав «Русский Союз», що мав на меті об'єднати Р. на У. для оборони й розвитку рос. культури і школи (у дійсності мав антиукр. характер); знову діяли праві і крайньо праві рос. орг-ції. Кількість Р. на У. збільшилася коштом утікачів з-під влади большевиків у Росії. Рос. офіцери творили на Україні базу для Добровольчої армії А. Денікіна. Ці зайшлі рос. елементи відплинули з Укра-

ни після переходу влади в руки *Директорії*, за якої Р. до укр. уряду вже не входили.

Назагал у визвольних змаганнях України з Росією більшість Р., що жили на Україні, стала по боці большевиків (рос. пролетаріят) або Денікіна (переважна частина інтеліґенції й буржуазія); рос. селянство було переважно невтральне.

А. Жуковський

1920—32 роки. Окупація України большевиками не спричинила спершу ґрунтовних змін в нац. відносинах на Україні. Серед більшости Р. на У., гол. в держ., адміністративному й партійному апараті, переважало переконання, що змінилася тільки форма політ. влади і що Росія має залишитися неподільною і їй далі належатиме необмежене панування над українцями й ін. народами сов. імперії. У панівній, укр. за назвою партії — КП(б)У кількісно переважали Р. (53,6% у 1922) або ін. нац. елементи (жиди, балтійці тощо), байдужі, а то й ворожі до укр. питання і взагалі до українства. Ці рос. елементи в КП(б)У намагалися навіть відокремити від укр. нац. території Донеччину і Криворіжчину, створивши 1918 окрему *Донецько-Криворізьку Республіку Совєтів* у складі РСФСР, або загалом іґнорували існування УССР, вважаючи і її й саму КП(б)У тимчасовими фікціями.

Зміни числа Р. на Україні в добу революції і за перші рр. сов. влади докладніше не є відомі. Чимало Р. з привілейованих за царату прошарків еміґрувало за кордони СССР (разом з тим на Україну наплинула значна кількість комуністів з Росії), занепад міст і промсти спричинив ослаблення рос. елементу в м., але приплив Р. на Донбас тривав далі (1921—23 — 16 000, 1924—25 — 64 000 осіб). Докладні дані про кількість Р., їх розміщення та демографічну характеристику дає сов. перепис 1926, зокрема для УССР. За цим переписом, на укр. суцільній території в СССР жило 4,2

Розміщення росіян на Україні 1926
(у відсотках до всієї людности)

млн Р. (12,1% всього населення; 1897 — 13,1%), на території УССР у межах з 1938 — 2,7 млн (9,2%); незначне ч. Р. жило на Зах. Україні (бл. 60 000) і в Басарабії (бл. 60 000).

Великий відсоток Р. жив у м.: в УССР — 50,4% від усього їх ч. (1897 — 42,3%), на всіх укр. етнічних землях в СССР — 40,5% (українців — 10,2%). Серед міськ. людности УССР Р. становили 25,1% (українці — 47,4), серед сіль. — 5,6% (українці — 87,6). Докладніше див. карту.

Як у 1897, так і в 1926 найчисленнішими міськ. скупченнями Р. були (у тис., у дужках — у % до всього населення): Одеса — 162,8 (38,7), Харків — 154,4 (37,0), Київ — 125,5 (24,4), Дніпропетровське — 73,4 (31,5), Сталіне — 59,9 (56,25), Миколаїв — 46,7 (37,0), Луганське — 31,3 (43,5); на Кубані Красноград — 83,4 (51,3). Назагал найбільший відсоток Р. становили у великих м.: у м. понад 100 000 — 33,3%, 50–100 — 20,1%, у менших — 12,2%.

Порівняно з 1897 відсоток Р. в УССР начебто зменшився з 10,0 на 9,2% (на селах з 6,7 на 5,7%, у м. з 33,7 на 25,1%); фактично зменшення Р. було менше, бо перепис 1897 дещо перебільшив кількість Р.

Розміщення Р. у 1926 було таке, як і в 1897. Їх майже не було на Зах. Україні, мінімальний відсоток (2%, винятково до 5%) вони становили в основному масиві України (єдине більше скупчення Київ); більший відсоток на чотирьох територіях: на Слобожанщині — бл. 25% (зокрема в укр. частинах Курщини — 46% і Вороніжчини — 30% та на Харківщині), на півд. Україні, у якій Р. скупчилися перев. в приморських частинах, зокрема у м. (серед сіль. населення їх було найбільше в кол. Мелітопільській окрузі — 24%), на Донбасі (зокрема в кол. Луганській — 42,7% і в укр. частині кол. Шахтинсько-Донецької — 37% округах) та на Кубані —33,5 % (особливо у її сх. частині). Докладніше див. карти й таблицю, на якій подано кількість Р. за поодинокими краями на укр. суцільній території в СССР у тис. і у % всього населення:

Краї	Всього у 1 000	Всього у %	міста у 1 000	міста у %	села у 1 000	села у %
1 Українська ССР	2 677	9,2	1 344	25,1	1 333	5,6
у тому ч.:						
Правобережжя	258	2,9	192	11,9	66	0,8
Лівобережжя	245	4,3	78	13,4	167	3,2
Півд. Слобожанщина	523	16,9	190	27,2	333	13,9
Степ	798	14,3	351	33,1	447	9,1
Дніпровський пром. р-н	214	8,9	117	25,1	97	5,0
Донбас	639	31,4	416	48,9	223	18,8
2 Рос. СФСР	1 538	30,3	362	65,2	1 176	25,7
у тому ч.:						
Курщина й Вороніжчина	779	35,4	32	49,2	747	35,0
Донеччина	160	20,6	96	74,6	64	9,9
Зах. Передкавказзя	599	28,4	234	65,0	365	21,0
1–2 Разом	4 215	12,1	1 706	28,8	2 509	8,9

Приналежність до рос. національности і рос. мови не покривалася, як видно з табл. (у тис. і — в дужках — у % всього населення):

	Все населення	міське	сільське
Р. за національністю	2 677 (9,2)	1 344 (25,1)	1 333 (5,6)
ч. осіб, що вважають рос. мову рідною	4 426 (15,2)	2 390 (44,5)	2 036 (8,6)

Рос. мову вважали за рідну 2 627 000 Р. (98,1% усіх), 1 289 000 українців (5,5% усіх), 356 000 жидів (22,6 всіх) та 154 000 ін. Процес мовної русифікації охопив насамперед укр. людність у м., у яких 24,4% вважало рос. мову рідною (у с.

ледве 3,2%). З другого боку, ледве 1,4% Р. вважало укр. мову рідною (навіть у с. ледве 1,8%).

Демографічні прикмети рос. і укр. населення в УССР були досить різні. Відмінною була статева й вікова будова обох народів. 1926 на 100 чоловіків припадало жінок: серед українців — 106,1, серед Р. — 100,2, тобто статева будова Р. була корисніша — серед них не було надміру жінок, бо Р. зазнали за війни менших втрат, ніж українці, а на Україну постійно припливали Р. — перев. чоловіки у силі віку. Тому серед Р. дорослі працездатні особи у віці 20—59 років становили 51,2% (серед українців 43,1%), серед усього населення 45,3%, натомість менший відсоток становили діти й підлітки — 43,4% (50,6 і 49,0%) та старші віком 5.4% (6,3 і 5,7%).

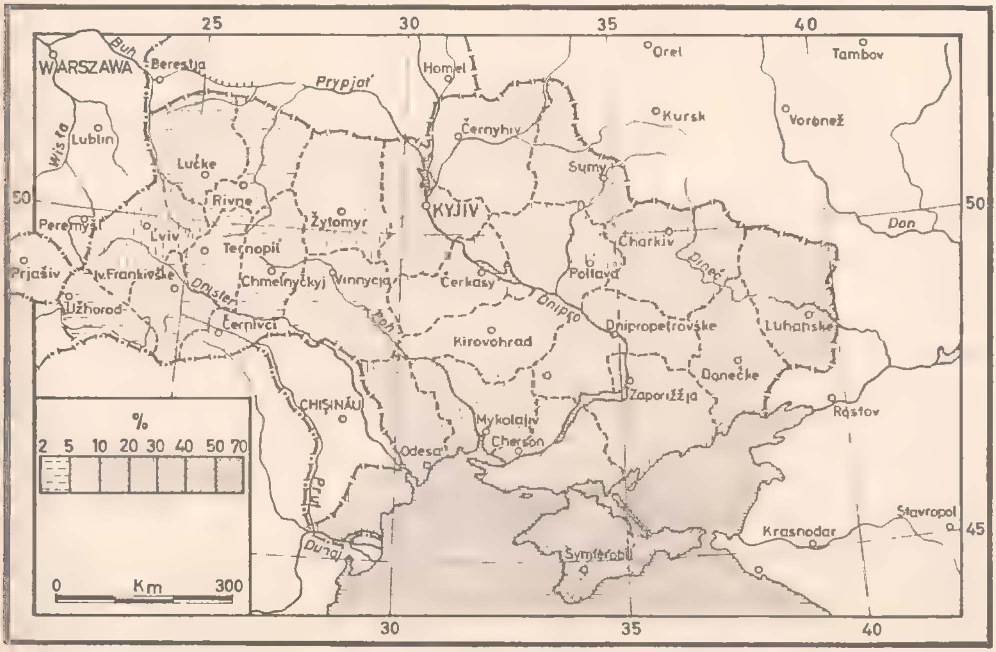
Ще більшою була різниця між Р. і українцями з погляду соц-проф. структури. Українці являли собою мало здиференційовану сел. масу, Р. — здиференційовану суспільність. З сіль. госп-ва жило 51,8% всіх Р. (українців — 90,7%), з пром-сти — 20,0 (українців — 3,8%), з торгівлі — 3,3% (0,8%), на службовців припадало 12,2% (2,6%), на ін. професії 12,7 (2,1%).

Р. були краще освічені, ніж українці: 1926 на 100 осіб у віці від 5 рр. і вище письменними були: серед Р. 76,5 чоловіків, 51,2 жінок; відповідні числа для українців — 66,5 і 32,5. Кількість учнів, що вчилися в початкових школах з рос. мовою навчання становила 1927 — 14,1% всіх учнів (відсоток Р. на Україні — [illegible],4), у школах проф. освіти — 16.0%, у технікумах — 14,7%, на робітфаках — 21,5%. Подібні відносини існували й у сер. 1930-их рр.: 1936 Р. становили у вузах 15,4%, технікумах — [illegible]0,3%, на робітфаках — 16,2%.

1926 значна кількість Р. в УССР народилася за її межами, тобто була зайшлим елементом — 779 200 осіб, які нар. в РСФСР (без Казахської і Киргизької АССР), 112 500 в ін. респ.; з цих прибульців (в основному Р.) 70% оселилося в м., 30% у с., 271 000 на Донбасі. Т. ч. приблизно 25% Р. в УССР це зайшла людність — у м. 1/3, в с. бл. 15%, на Донбасі понад 1/3. Постійний приплив Р. на Україну при одночасній еміґрації українців за межі УССР — це гол. причина збільшення відсотка Р. Значно менше значення мав нерівномірний природний приріст людности, що був вищий в українців.

У результаті продовжуваної у 1923–32 *українізації* рос. потенціял на Україні зменшився: частина Р. повернулася до Росії, частина асимілювалася в укр. оточенні, а ще ін. частина українців, зрусифікованих царатом, повернулася до українства. Значно зменшилося ч. Р. на керівних посадах у всіх ділянках життя. Так, участь Р. в адміністративному апараті на 1928–29 (у %) була така (у дужках участь українців): сільради — 5,1 (87,9), селищні ради — 20,9 (50,9), міські ради — 23,9 (50,4); на районових з'їздах — 7,9 (82,9), окружних рад — 14,5 (68,6); участь в членстві КП(б)У — 27,5 (52,0), ЛКСМУ — 17,1 (64,1).

З 1933. Процес зростання укр. елементу коштом зменшення рос. припинився з 1933 з розгромом укр. відро-

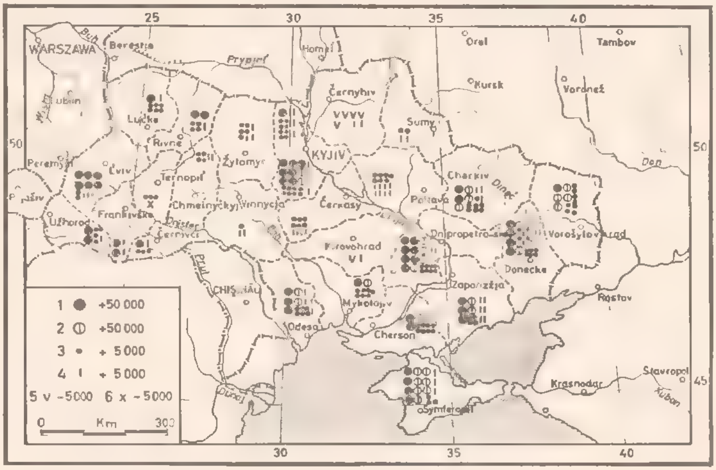
Росіяни в УССР за переписом 1970
(у відсотках до всієї людности)

дження, відомим п. н. «постишевщини» (див. *Постишев*). Офіц. кін. цього періоду зафіксований 17 з'їздом ВКП(б) — 26. 1 — 10. 2. 1934, на якому Й. Сталін проголосив укр. націоналізм «гол. небезпекою». На цей час припадає демографічна катастрофа, спричинена больш. нац. політикою у 1932–36 (голод і фіз. знищення, заслання яких 1–2 млн тощо). Але українство в основному зберегло завойовані у 1920-их рр. позиції аж до другої світової війни.

Останній період, що починається з 1945, характеризується зростанням одверто ворожого й аґресивного до українства рос. великодерж. шовінізму і значним напливом Р. на Україну. Одночасно з тим, як українців виселюють за межі респ. під претекстом «організованого набору» на цілинні землі, новобудови тощо, на Україні, ніби для «братньої допомоги», населюють масово Р. Вони прибувають на новозбудовані фабрики й зав., на обсадження партійного й держ апарату, як фахові інженерно-техн. й наук.-культ. кадри, пенсіонери тощо. В результаті цих процесів відсоток Р. в УССР (у нових кордонах) збільшився вдвічі у 1927–59 рр., відсоток українців лише незначно підвищився, натомість відсоток нац. меншостей (без Р.) обнизився з 16,5 до 6,3 (див. стор. 1 733–35). Цей процес, хоч дещо слабше, триває й далі. Між 1959 і 1970 відсоток українців знизився з 76,8 до 74,9, а відсоток Р. зріс з 16,9 до 19,4. Зміну ч. Р. в УССР видно з табл. (у тис. і у дужках у % всього населення).

	1926		1959		1970	
усіх Р.	3 055	(8,1)	7 091	(16,9)	9 126	(19,4)
у містах	1 625	(22,2)	5 726	(29,9)	7 712	(30,2)
у селах	1 430	(5,2)	1 365	(6,0)	1 414	(6,6)

Як і давніше Р. скупчуються гол. у м.: 1970 — 64,5% (українців — 45,6%). Вони переважали у м. півд.-сх. найбільш індустріялізованої частини України (у м. Донбасу, Дніпропетровського пром. р-ну і Харківської обл. Р. становили аж 60% всіх Р. в УССР). Коли в селах відсоток Р. залишається той самий — 5-6% (українців 89–90%), то у містах він становить 30,2% (українців 63,5%). Сильний приріст Р. (за 1960–70-і рр. на 29,7%, українців на 9,8%; 1926 припадало на 1 000 українців і Р. разом взятих 94 Р., 1959 — 180, 1970 — 206) спричинений іміґраційною політикою сов. влади; за 10-ліття 1960–70 на Україну наплинуло понад 1 млн Р., які оселилися в найбільш пром. частинах України. Геогр. розміщення Р. (див. карту) таке саме, як давніше, з тим, що їх відсоток постійно збільшується в усій півд.-сх. Україні.

Приріст і зменшення українців і росіян в УССР за 1959–69 рр.

1–4 — Приріст: 1 і 3 — українців; 2 і 4 — росіян. 5–6 — Зменшення: 5 — українців; 6 — росіян

Ще більше на Україні було зростання осіб, які подали рос. мову як рідну. 1926 кількість Р. за мовою становила 4,5 млн (11,9% всього населення), 1959 — 10,2 (24,4%), 1970 — 13,3 млн (31,6%). За останні 11 рр. зростання ч. осіб з рос. рідною мовою було в 4,3 рази швидше, ніж зростання ч. осіб з укр. рідною мовою. Одночасно відсоток українців, що вважають рос. мову за свою рідну, зростає з 4,5% у 1926 до 6,5 у 1959 і до 8,5% у 1970. Докладніше див. *Русифікація*.

Рос. меншість на У. має упривілейоване становище в галузі шкільництва, підготовки наук. кадрів, як також у різних ділянках культури – вид., мист. тощо. Разом з цим все більше число українців примушене користатися рос.

школами, пресою, книжкою тощо (див. *Русифікація*).

Напливовий рос. елемент останніх десятиліть виразно відмінний від Р. дорев. типу. Якщо ці останні жили осіло на Україні з традиційним, неґативним або невтральним (рідше прихильним) наставленням до українців, то теперішні поповнення Р. прибувають як колонізатори, з одверто зневажливим або ворожим наставленням до особливостей культури й побуту України. Ця верства, за винятком рос. пенсіонерів, що оселяються назавжди, міґруюча. Осідаючи на довший чи коротший час на Україні, вона користується привілеями щодо житла, постачання, культ. обслуговування. Не бажаючи засвоювати укр. культуру і ставлячися до неї незичливо, ці Р. дивляться підозріло на будь-яке намагання українців зберегти свою ідентичність і навіть бажання говорити рідною мовою вважають за прояв «буржуазного націоналізму».

У цьому процесі провідна роля належить насамперед КПУ, яка своїм складом і духом тепер є більше, ніж будь-коли, рос. партією на Україні: все діловодство у керівництві КПУ й у всіх її установах ведеться рос. мовою. Провідні центр. та обл. партійні вид. КПУ, що виходять укр. мовою, мають своїх відповідників рос. мовою («Правда Украины», «Коммунист Украины», «Рабочая Газета», «Комсомольское Знамя», «Львовская Правда», «Закарпатская Правда», Южная Правда», «Индустриальное Запорожье» та ін.).

Про упривілеювання Р. на У. свідчить, як приклад, що 1963 при будові Київ. гідроелектростанції працювало бл. 75% робітників укр. національности і 20% рос., але на керівних посадах було тільки 11 українців і 127 Р. Уся документація велася там рос. мовою, як і на ін. будовах і підприємствах. Зокрема впадає в око упривілейоване становище Р., як партійної й держ. бюрократії, на Зах. Україні, гол. у Львові, у якому вони живуть у кращих р-нах і користуються особливими привілеями.

Тільки одиниці серед Р. в УССР прихильно ставляться до укр. народу і деколи боронять його інтереси. У 1920-их рр. М. Волобуєв вимагав автономних прав для розвитку укр. екомоніки; письм. В. Некрасов у 1960-их і на поч. 1970-их рр. виступав на оборону діячів укр. опору, але більшість рос. діячів науки, як і рос. письм., є носіями русифікації та розглядають укр. науку й культуру як складову частину рос. Рух опору в СССР 1960–70-их рр. знайшов собі прихильників також серед частини Р. на У., але вони тільки частково і дуже невиразно висловили прихильне наставлення до прагнень укр. народу.

Література: Rittich A. Ethnographie des russischen Reiches (з картою 1 : 3 700 000) Peterm. Mitteil. Suppl. Ґота 1878; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии, тт. I—III. К. 1888; Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. т. I. Одеса 1912; Рудницький С. Огляд нац. території України. Берлін 1923; Равич-Черкасский М. История Коммунистической Парти (б) Украины. Х. 1923; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київ. землі. Київ та його околиця. К. 1926: Всесоюзная Коммунистическая Партив (б). Социальный и национальный состав ВКП(б). Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. М. 1928; Гирчак Е. На два фронта в борьбе с национализмом. М. 1930; Олесевич Т. Статистичні табл. укр. населення СССР за переписом 17 грудня 1926 р. В. 1930; Скрипник М. Статті й промови. т. I—II. Х. 1930—31; Укр. людність СССР. В. 1931; Кубійович В. Територія і людність укр. земель. Л. 1935; Грушевський М. Історія України-Руси. тт. V—VI, Нью-Йорк 1955; Polonska-Vasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine. (1750—1775). The Annals UVAN, т. IV—V. Нью-Йорк 1955; Історія Киева. т. I, К. 1959; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV—XVI ст. К. 1959; Шевченко Ф. Політ. та екон. зв'язки України з Росією в сер. XVII ст. К. 1959; Соловій Д. Людність України за сорок років. ж. Вільна Україна, чч. 24—27. Детройт 1961; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М. 1962; Кубійович В. Нац. склад населення Радянської України в світлі совєтських переписів з 17. 12. 1926 і 15. 1. 1959. ЗНТШ, CLXIX. Париж 1962; Махнова Г. Численність і склад укр. населення Росії в 60-их рр. XVIII ст. Укр. Іст. Журн., ч. 2. К. 1965; Наулко В. Етнічний склад населення Укр. РСР. К. 1965; Олексюк М. Торжество іст. справедливости. Л. 1968; Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж 1968; Дружинина Е. Южная Украина в 1800—1825 гг. М. 1970; Кабузан В. Чисельність та нац. склад населення Новоросії в 60—80-их роках XVIII ст. Укр. іст.-геогр. збірник. Випуск I. К. 1971; Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry. Мюнхен 1971; Кубійович В. Нац. склад населення УРСР за переписом 1970. Сучасність, ч. 9. Мюнхен 1971; Кульченко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М. 1972; Укр. Вісник, випуск VI. Париж—Балтімор 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. т. IV. М. 1973; Дробижев В. та ін. Историческая география СССР. М. 1973; Левицький Б. Росіяни у союзних республіках. ж. Укр. Самостійник, ч. 195—96. Мюнхен 1973.

В. Кубійович, М. Прокоп

Росковшенко Іван (1809–89), письм. і фолкльорист родом з Лебединського пов. на Харківщині; учасник гуртка харківських романтиків. Після закінчення Харківського Ун-ту служив у Мін-ві Юстиції, був помічником ред. «Журнала Министерства Народного Просвещения», з 1839 дир. гімназій на Кавказі і згодом на Поділлі та Волині. Замолоду Р. збирав укр. нар. пісні, був одним з видавців (разом з І. *Срезневським*) «Украинского Альманаха» (1831). Р. автор віршів на укр. теми, перекладач творів В. Шекспіра на рос. мову.

Рославець Олена (* 1927), мистецтвознавець, заступниця дир. Київ. Держ. Музею Зах. та Сх. Мистецтва; авторка

альбомів, путівників і каталогів того ж музею; наук.-популярні ст. з питань зах.-евр. мистецтва.

Рославець Петро, сотник почепський (1653–57), полк. стародубський (1663–76, з перервами) родом з міщан м. Почепа. Брав участь у змові проти гетьмана Д. *Многогрішного* 1672, а пізніше виступив проти гетьмана І. *Самойловича*. Намагався відділити Стародубський полк від Гетьманщини й підпорядкувати його безпосередньо Москві, на зразок слобідських полків. Не підтриманий полковою старшиною, зазнав невдачі й у Москві, яка віддала справу на розгляд гетьманського уряду. 1676–77, за ухвалою Ген. Військ. Суду, Р. був позбавлений уряду й засуджений на смертну кару, але гетьман помилував його, й моск. влада заслала Р. до Сибіру, де він і помер.

Рославський-Петровський Олександер (1816–72), статистик та історик родом з Чернігівщини, проф. і ректор Харківського Ун-ту. «Лекции о статистике» (1841), «Руководство к статистике» (1844), «Опыт сравнения успехов народонаселения в России и в некоторых других европейских государствах» (1845); праці з історії античного світу та ін.

Рослицький Євген (* 1927), мікробіолог, нар. у м. Товсте (Зах. Поділля), з 1948 в Канаді; з 1960 працює у Держ. Дослідному Ін-ті при Ун-ті Зах. Онтаріо (у Лондоні) і є чл. його мед. та ін. фак. Досліди й праці у ділянках: мікробіології ріллі, бактеріофагів, серології, різобіосинів, гербісидів та ін. Чл. багатьох чужинецьких наук. т-в.

Росомаха (Gulogulo L.), ссавець з родини куницевих. Тіло (завдовжки 76–86 см, вага 11–14, зрідка до 32 кг) кремезне, присадкувате (висота у плечах 35–45 см), на коротких, напівстопохідних кінцівках з напіввтяжними кігтями. Ще у 19 в. зустрічалась на півн. Україні.

Росоха Степан (* 1908), журналіст, видавець і політ. діяч на Закарпатті й еміграції; ред. «*Пробоєм*» у Празі (1934–44), «*Наступу*» (1938–44) та ін. газ. і журн., з 1960 «*Вільного Слова*» (Торонто). Організатор закарп. студентів у Празі, націоналістичної молоді й Карп. Січі на Закарпатті. Заступник гол. Сойму Карп. України 1939, чл. управ багатьох орг-цій у Німеччині й Канаді. Автор праці «Сойм Карп. України» (1949) та багатьох ст.

Росош (III–20), м. на Слобожанщині над р. Чорною Калитвою; м. обл. підпорядкування і р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 36 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, підприємства по обслуговуванню залізничого транспорту, чавуно-ливарний зав., харч. пром-сть. 1926 українці в м. Р. становили 85,7% (у волості — 95,8%, у пов. — 71,9%).

Роставиця, р. на Придніпровській височині, ліва притока Росі, довж. — 116 км, сточище — 1 465 км², пересічна шир. річища у верхній течії 7–15 м, у нижній — 12–30 м. Використовується для зрошення.

Ростислав Володимирович († 1066), внук Ярослава Мудрого, кн.-ізгой. Є підстави припускати, що від свого діда одержав в уділ Гал. землю, якою згодом володіли його сини. Р. В. осів у Тмуторокані, підкорив касогів та ін. кавказькі племена. Греки, занепокоєні зростанням його князівства, підступно отруїли його.

Ростиславичі, укр. княжа родина, що разом з ін. княжими родами належала до Рюриковичів. На Русі були дві родини Ростиславичів: гал. (див. окрему генеалогічну таблицю) і смоленсько-київ. Ці останні походили від Ростислава Мстиславича.

Ростов-на-Дону (VI–20), м. на Донщині, ц. Ростовської обл., положене на пограниччі укр. етнічної території, над р. Доном, за 46 км від впадіння його в Озівське м., один з великих пром., культ. і наук. центрів; зал. вузол, морський і річковий порт, аеропорт; 845 000 меш. (1973). Р. постав навколо фортеці св. Димитрія, заснованої 1761, 1797 — пов. м. Новорос. губ., 1888 відійшов до Обл. Війська Донського. Завдяки корисному геогр. положенню Р. швидко розвивався, зокрема після його пов'язання 1871 залізницею з Москвою; ч. меш. у тис.: 1809 — 3, 1860 — 17,6, 1897 — 119,5. На поч. 20 в. Р. став найбільшим по Одесі торг. і портовим м. півд. частини Рос. Імперії і великим пром. центром (зокрема харч., пром., зав. с.-г. машин). У 1915–20 Р. був осередком гал. москвофілів, яких туди евакуйовано (Гал.-Русскій Комітет з В. *Дудикевичем* на чолі, гімназія для галичан) а в ун-ті, перенесеному з Варшави, навчалося багато українців і діяла Укр. Громада; у 1918–20 — центр *Добровольчої Армії*. 1926 на 308 100 меш. було 59 200 (19,2%) українців (сучасне ч. невідоме). Р. — один з найбільших центрів с.-г. машинобудування в СССР; судноремонтний, мех., радіяторний та ін. зав., підприємства харч. і легкої пром-сти. 10 вузів (у т. ч. ун-т), 23 сер. спеціяльні школи, 4 театри, 2 музеї.

Ростовська область, обл. у півд.-зах. евр. частині РСФСР, охоплює в основному кол. Область Війська Донського (див. *Донщина*), за винятком її зах. (тепер входить до складу УРСР) і півн.-сх. (частина Волгоградської обл.) окраїн. Має 100 800 км², 3 936 000 населення, у тому ч. 2 585 міськ., 1 351 сіль. (1973); 38 р-нів, 19 м., 33 с. м. т., 380 сіль. рад. Зах. і півд. частини Р. о. становлять ча-

стину укр. етнічної території (див. карту на стор. 577).

Ростовський Самійло (тавро «С. Р.»), київ. майстер-золотар другої пол. 18 в.; срібний релікварій для мощів св. Варвари (1787) і оправа Євангелія (1796) для Києво-Михайлівського Золотоверхого манастиря, срібна чаша і дискос (1795), персні, дукачі, сережки.

Ростовцев Михайло (1870–1952), рос. історик античного світу і археолог родом з Києва, чл. Рос. АН, доц. і проф. (1901–18) Петербурзького Ун-ту, з 1918 на еміґрації в Англії й (з 1920) у ЗДА. Автор низки цінних праць про грец. та скитську старовину на Півд. Україні: «Античная декоративная живопись на юге России» (1914), «Скифия и Боспор» (1925) та ін.

Ростоцький Теодосій (1724–1805), уніятський київ. митр. (1788–1805). Богословські студії закінчив у Римі, в колеґії св. Атанасія, висвячений на свящ. 1754; проф. філософії, богословія й директор шкіл у Володимирі-Волинському, двічі протоігумен лит. провінції ЧСВВ. З 1784 – холмський єп., з 1788 – київ. митр., перший з уніятських владик (з 1790) чл. поль. сенату. Після третього розбору Польщі (1795) Катерина II затримала Р. у Петербурзі, звідки він, відокремлений від своєї митрополії, міг контактуватися з вірними тільки дипломатичним шляхом. Помер у Петербурзі. *о. І. Н.*

Митр. Т. Ростоцький

Рось, р. на Придніпровській височині, права притока Дніпра; довж. – 346 км, сточище – 12 575 км². Пересічна шир. річища у сер. течії до 50 м, долини до 3 км. У місцях перетину Р. кристалічних порід долина звужується до 100–150 м, річище стає порожистим, краєвид мальовничий. Живлення перев. снігове. Замерзає в грудні, скресає у березні. Частково використовується для водопостачання. Найбільші притоки: *Роська* (права), *Роставиця*, Кам'янка, *Росава* (ліві).

Роська, р. на Придніпровській височині, права притока Росі; довж. – 73 км, сточище – 1 100 км², пересічна шир. річища – 3–8 м.

Рота, в суд. процесі княжої Руси-України договірна присяга – клятва. Початково Р. означала спір, битву і мала значення Божого суду, себто суд. поєдинку. У значенні присяги Р. відома вже в договорах Руси з греками 10 в. і у *«Руській Правді»*.

Ротар Іван (1873–1905), гром. діяч на Кубані й письм.; учитель у Катеринодарі, один з основоположників *РУП* на Кубані. Оп. «Не в руку», зб. поезій «Сопілочка»; монографія «Епифаній Славинецкій, литературный дѣятель XVII в.» («КСт.» 1900).

Ротики (Antiirrhinum L.), рід однорічних рослин з родини ранникуватих з цілими або лопатевими листками. На Україні – 2 види: Р. дикі (A. oronthium L.), ростуть як бур'ян на полях і рідко серед чагарників; Р. садові (A. majus L.), різнокольорові. Р. часто культивують як декоративну рослину, іноді вони дичавіють.

Ротмистрівка (IV–12), с. м. т. на Придніпровській височині, Смілянського р-ну Черкаської обл.; 3 200 меш. (1970).

Ротмістров Володимир (1866–1941), учений аґроном, один з засновників с.-госп. дослідної справи в Росії і на Україні, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1935), нар. у с. Ганзерівці (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.). Дир. Одеського досл. поля (1894–1917), згодом працював у різних н.-д. установах України, серед них в Укр. н.-д. ін-ті рослинництва у Харкові (з 1928). Праці Р. присвячені вивченню водного режиму чорноземних ґрунтів, кореневої системи с.-г. рослин, методики польового досліду, системи обробки й угноєння ґрунтів тощо. Праці Р. мали значення для орг-ції правильного провадження сіль. госп-ва у посушливих р-нах; Р. був одним з перших пропаґаторів поширення культури бавовника в півд. Україні.

Ротмістров Григорій, статистик і гром. діяч на Полтавщині (зокрема діяч ТУП), завідувач Статистичного бюра Полтавського губ. земства, брат Володимира Р. Статистичні праці у вид. губ. земства (огляди сіль. госп-ва Полтавщини), у газ. «Рідний Край» (1906) тощо.

Рочестер (Rochester), м. в ЗДА, в зах. частині стейту Нью-Йорк, над оз. Онтаріо. 296 200 меш., з передмістями приблизно 890 000 (1970), у тому ч. бл. 15 000 українців. Р. важливий пром. і культ. центр. Українці почали прибувати до Р. з 1900, здебільша з Рогатинщини. Діють 2 укр.-кат (засновані 1910 і 1958) та 1 укр.-правос. (з 1950) парохії; численні укр. т-ва.

Рочняк Олександер, гром. і церк. діяч на Холмщині у 1920–44, суддя в Замості, діяч т-ва *«Рідна Хата»*, чл. ЦК УНДО, у 1939–40 гол. Укр. Комітету в Замості.

Рошкевич Ольга, заміжня Озаркевич (1855–1935), нар. у с. Угорниках Станиславівського пов. (Галичина) у священичій родині. Була нареченою І. Франка і під його впливом зібрала весільні пісні і обряди в с. Лолині, опра-

цьовані І. Франком і опубліковані п. н. «Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, pow. Stryjskiego» у «Zbiór wiadomości do antropologji krajowej», т. 10 (1886) і окремо. Р. перекладала з нім., франц. і рос. «Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич опублікував М. Возняк у вид. «Іван Франко. Статті і матеріяли», зб. 5 (1956). І. Франко присвятив Р. чимало творів.

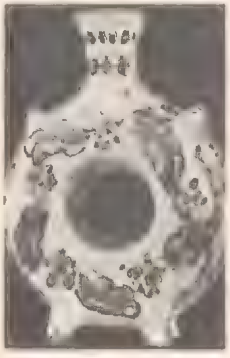
О. Рошкевич

Рошкович Ігнатій (1854–1915), маляр-монументаліст і портретист, родом з с. Славківців на Земплянщині (Пряшівщина); студіював в Угорщині й Римі, працював перев. в Угорщині. Фрески в королівському палаці в Будапешті (базиліка св. Стефана), у церквах Кечкемету, Клужу та ін. На Закарпатті розмалював церкви: у Снині, Пряшеві, Красній та ін. Жанрові картини з життя селян: «Особлива пристрасть», «Червоне яблучко», «Тобі тільки».

І. Рошкович

Рощиб'юки, родина косівських гончарів, подружжя Ганна (* 1903, нар. *Цвілик*, сестра Павлини Ц.) і Михайло (* 1903) та їх дочки: Орися Козак, Стефанія Волощук і Розалія Ілюк; працюють у мист. майстернях Художнього Фонду УРСР, продовжують мист. традиції П. Цвілик.

Кола́ч — Г. і М. Рощиб'юків

Рощинський Петро (1890—1943), лікар і гром. діяч на Волині, нар. у м. Глухові (Чернігівщина). У 1916 закінчив мед. фак. Моск. Ун-ту, був лікарем Армії УНР; по війні на Волині лікар у Костополі, Рівному, Холмі, Львові й Крем'янці; репресований поль. владою (в'язень концентраційного табору в Березі Картузькій). За нім. окупації розстріляний (23. 2. 1943) разом з дружиною Ганною (* 1893, уроджена Струтинська)

Г. і П. Рощинські

— лікарем і жін. діячкою, та небожем Ю. Черкавським.

Ртуть (Hg), хем. елемент II групи періодичної системи Д. Менделеєва, важкий метал, у кімнатній температурі — рідина. Р. використовують у техніці (ртутні помпи, термометри, барометри), в електро- і радіотехніці, у виробництві вибухових речовин, у медицині. У природі Р. зустрічається у самородному стані й у ртутних рудах, основою яких є цинобра (сульфід Р.); вони виступають найчастіше з домішками стибніту, а також піриту, марказиту, рутилу та арсенопіриту.

На Україні найважливішим і найдавнішим є *Микитівське родовище Р.*, відкрите у 1879 і експлуатоване з 1885. Цинобра виступає тут у жильній, пластовій та прожилково-вкраплюваній формі вміст Р. у руді в сер. 0,4%. Поклади Р. виступають у банях морфотектоніки р-ну, що належить до гол. Донецької антисинклінали, найпродуктивнішими є бані Чагарник і Софіївська. На базі микитівської руди працює ртутний комбінат, модернізований у 1960-их рр.

Продукція Р. до 1914 становила 300 до 400 т річно (велику її частину експортовано); по війні й революції вона повільно відновлялася (127 т у 1926), у 1935–40 її доведено річно до бл. 300 т (гіпотетичний попит в СССР на Р. — 285 т). По другій світовій війні Микитівське родовище розбудоване. Виявлені у ньому запаси (до глибини 300 м) оцінювалися у 1927 на 6 000 т, після введення глибокого буріння у 1960-их рр. вони дещо збільшилися. Продукція Р. в УССР (чи СССР) тепер не подається.

У 1960-их рр. на Україні розпочато розробку родовищ Р. на Закарпатті (у межах Вулканічних Карпат), які виступають у олив'яно-цинкових рудовиявленнях, що належать до типу суміші метацинабаритів, карбонатів, гірського кришталу та цинобри. Розшуки Р. відновлено також в Криму; перспективними можуть виявитися конґломерати ртутної мінералізації в сточищі Малого Салгиру та б. сіл Перевального і Веселого. *С. Процюк*

Ру (Ruh) Філіпп (1883–1962), ієромонах чину Облятів родом з Льотрінґії. Рукоположений 1910, згодом у манастирі Василіян у Бучачі, де вивчав укр. мову і обряд. З 1911 місіонер серед українців Канади. За плянами Р. збудовано понад 10 церков; найвеличніша т. зв. степ. катедра у Кукс Крік (Манітоба), у якій Р. був парохом з 1930.

«РУБ», мист.-ідеологічна група молодих мистців, учнів О. *Новаківського*, постала 1932 у Львові; того ж р. восени відбулася їх перша виставка, а 1933 вийшов мист. альманах «Карби» (основна ст. Б. *Антонича*). Ядро групи творили імпресіоністи С. *Луцик*, А. *Малюца*, І. *Нижник*, Р. *Чорній;* модерністи — В. *Гаврилюк* і В. *Ласовський*.

Рубан Василь (1742–95), письм. й історик родом з Роменщини, вихованець Київ. Академії й Моск. Ун-ту. Перекладач у Сенаті (з 1768), секретар кн. Г. *Потьомкіна* (з 1774), дир. «над новороссийскими училищами», а з 1784 — перекладач при Військ. Колеґії. Чл. «Вольного Российского Собрания» й «Вольного Экономического Общества». Видавець петербурзьких ж. «Ни то, ни сьо» (1769), «Трудолюбивый Муравей» (1771), «Старина и Новизна» (1772–73). Автор багатьох панеґіриків, похвальних од і різних написів. Був автором і видавцем кількох праць з історії, географії й статистики України й Росії, зокрема «Краткие географические, политические и исторические сведения о Малой России» (1773), «Землеописание Малыя России» (1777) і гол. праця (спільно з О. *Безбородьком*) «Краткая Летопись Малыя России с 1506 по 1770 год, с из'явлением образа тамошнего правления» (1777) та ін. Переклади з латинської (зокрема з Верґілія) й франц. мов. Вперше видав відомий твір В. *Григоровича-Барського* «Путешествие ко святым местам» (1778).

Рубан Олександер (* 1901), ґравер, закінчив Київ. Художній Ін-т, був близький до школи М. *Бойчука*. Майстер мініятюрних і кольорових дереворитів; працював у книжковій графіці; ілюстрації і обкладинки до «Гайдамаків» і «Варнака» Т. Шевченка, «Над Дніпром» В. Яблуненка (1927), «Підземна Галичина» М. Ірчана (1928), дитячих кн.; екслібріси, карикатури та ін. Стилістично дотримувався нар. примітивів. З 1936 доля невідома.

Рубач Михайло (* 1899), історик і архівіст, родом з Путивельщини. У 1920-их рр. ред. ж. «Летопись Революции» у Харкові й завідувач Центр. Архівного Управління УРСР (до 1930), а також дир. Ін-ту іст. партії при ЦК КП(б)У (1929–32). У 1930-их рр. репресований. Після другої світової війни проф. Київ. Ун-ту й старший наук. співр. Ін-ту Іст. АН УРСР. Автор праць з іст. аґрарних відносин на Україні на поч. 20 в. й іст. Жовтневої революції та громадянської війни, а також з історіографії. Гол. праці: «Аграрная революция на Украине в 1917 г.» («Летопись Революции», 1927, V–VI, 1928, I), «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине» (1955), «Федералистические теории в истории России» («Русская историческая литература в классовом освещении», т. II, 1930, про М. Костомарова) та ін.

Рубашкін Володимир (1876–1932), гістолог, нар. у м. Новочеркаському, 1912–18 проф. Юріївського і Харківського ун-тів, з 1922 — проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1923 — одночасно дир. Харківського Протозойного Ін-ту, з 1930 — заступник дир. Всеукр. Ін-ту Біології, Морфології та Експериментальної медицини ім. І. Мечникова. Праці Р. присвячені питанням гістології, ембріології, гематології. Р. опрацьовував питання про групи крови, заснував журн. «Український вісник кров'яних угрупувань» (1927–34). Автор підручника з гістології, ряду монографій та наук.-популярних брошур.

Рубашов Михайло (1912–74), журналіст і письм. родом з Житомирщини, ред. співр. газ.: «Радянська Україна», «Літ. Україна», ж. «Дніпро» й ін. Повість про Т. Шевченка «Багряні тіні» (1962), зб. новель «Кам'яне свічадо» (1962), «Плачуть берези» (1963), дитячі оп. «Іскристе стремено» (1961), роман «Згага» (1968) та ін.

Рубежанський Анатолій (* 1924), судовий медик родом з Краснодару, у 1955–67 рр. — асистент Кубанського, з 1967 — керівник катедри суд. медицини Дніпропетровського Мед. Ін-ту; праці з судово-мед. травматології.

Рубель Амалія, уроджена Модрицька (1887–1967), учителька і гром. діячка, довголітня гол. філій Союзу Українок у Дрогобичі і Станиславові, чл. Гол. Управи Об'єднання Укр. Жінок у Німеччині (1947–49), секретар СФУЖО (1957–59).

Рубенчик Лев (* 1896), мікробіолог родом з Одеси, у 1927–30 рр. проф. Одеського Ін-ту технології зерна та борошна, 1932–41 — Одеського, 1946–50 — Київського ун-тів. З 1944 завідувач відділу ґрунтової та заг. мікробіології Ін-ту Мікробіології АН УРСР; чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Праці Р. присвячені питанням заг., водної, ґрунтової та пром. мікробіології.

Рубець Олександер (1837–1913), фольклорист, хоровий дириґент і педагог родом з Харківщини; закінчив Петербурзьку Консерваторію (1886), у якій пізніше викладав теорію музики і хоровий спів. Видав зб. «Сборник укра-

инских народных песен» (1870), і «Двести шестнадцать народных украинских напевов» (1872). Автор підручників з теорії музики та хорового співу. Зб. Р. користувався П. Чайковський, вибираючи з них мелодії для 2 симфонії, 2 фортепіянового концерту та опери «Мазепа».

Рубіжанський хемічний комбінат, велике підприємство хем. пром-сти УССР, розташоване у м. *Рубіжному* на Донбасі. Засноване 1915 т-вом «Русско-Краска» за бельг. капітал; у 1918–23 не працювало, 1931 перетворене на комбінат; 1940 виробляв барвники 14 марок, у тому ч. 9 кубових (органічні барвники, нерозчинні в воді). У 1941–43 Р. х. к. був частково евакуйований на сх., частково — знищений німцями; відбудову закінчено 1950, разом з цим Р. х. к. ґрунтовно реконструйовано і споруджено нові цехи. 1971 тут діяло 54 цехи і вироблювано понад 400 видів продукції, у тому ч. синтетичні барвники (серед них кубові, які давали 99% продукції СССР), важливі продукти для виробництва барвників, напівпродукти для виготовлення пластмас, допоміжні речовини для текстильної пром-сти, отрутохемікати, хем. реактиви, побутові хем. вироби, а також великі тонажі карбомідних смол, фтолевого ангидриту, бетанафтолю, амінів тощо.

Рубіжне (V–19), м. на Донбасі, обл. підпорядкування Ворошиловградської обл., положене поблизу р. Дінця; 60 000 меш. (1971); виникло п. назвою селище Русско-Краска 1915 у зв'язку з розвитком анілінофарбової пром-сти. 1930 перейменоване на с. м. т. п. назвою Р., 1934 – на м. У Р. діють зав.: силікатної цегли, залізобетонних виробів, котельно-мех., панчішна фабрика тощо. Індустріяльний і хеміко-мех. технікуми, муз. школа.

Рубін Павло (1874–1960), металюрґ, нар. у Вільнюсі. У 1900–31 викладач (з 1906 – проф.) Катеринославського Вищого Гірничого Училища (тепер Дніпропетровський Гірничий Ін-т), з 1932 – у високих школах Росії, з 1959 – зав. катедрою металюрґії Харківського Інженерно-Екон. Ін-ту. Основні праці з питань виробництва коксу, доменного виробництва тощо.

Рубін Симон (* 1900), аґроном родом з Менщини; проф. Уманського С.-Г. Ін-ту. Основні праці з питань обробітку ґрунту, застосування добрив, боротьби з бур'янами тощо.

Рубінґер Лев (* 1890), економіст і правник, закінчив Київ. Комерційний Ін-т, 1924–26 викладач комерційних наук у Києві, 1926–39 адвокат у Коломиї, 1941–43 – прокурор Окружного Суду в Чорткові, 1943–44 – посадник м. Коломиї; на еміґрації в ЗДА. Автор ст. в укр. і нім. пресі на екон., політ. та військ. теми.

Л. Рубінґер

Рубінштейн Сергій (1889–1960), укр. і рос. психолог і філософ, чл.-кор. АН СССР (з 1943) і д. чл. Академії Пед. Наук РСФСР (з 1945), родом з Одеси. Працював у вузах Одеси (1919—30), згодом Ленінграду і Москви, з 1945 заступник дир. Ін-ту Філософії АН СРСР. Р. цікавили теоретичні питання заг. психології, зокрема її філос. підстав з позицій рефлексології. Його підручник «Основы общей психологии» (1940), укладений на багатому експериментальному матеріялі, дає критику філос. і психологічних напрямів з позицій марксизму. Ці філос. принципи Р. розвинув також з іст. аспекту («Принципы и пути развития психологии» (1959).

Рубль, основна рос. і сов. грошова одиниця, що виникла на поч. 14 в., але до поч. 18 в. була тільки лічильною одиницею. Містила в собі 100 «новгородських денег» (або 200 «моск. денег»), що з 1535 дістали назву «копейних денег», або *копійок*. Реальною срібною монетою на 100 копійок, рівною певний час західньоевр. талярові, Р. став з 1704. З 1715 Р. карбовано аж до 1924 (за винятком 1917–20). На Україні запроваджено в обіг з поч. 18 в.; укр. назва – карбованець.

В СССР Р. випускаються Держ. Банком СССР у деномінаціях 100, 50, 25 і 10 Р. та Держ. Скарбницею СССР в деномінаціях 5, 3 й 1 Р. та 1 Р. міднонікльовий. Серед ін. Р. має також напис укр. мовою – «карбованець». Поскільки банкові чеки в СССР ще не поширені, більшість прямих розрахунків ведеться готівкою і тому кількість Р. в обігу є надзвичайно велика. Р. друкуються в Москві й Ленінграді. Респ. відділ Держ. Банку СССР у Києві одержує резервний приділ Р. з Москви раз на місяць, а випускає Р. в обіг тільки за директивами Москви кожного третього дня; т. ч. уряд УССР забезпечений власними фінансами тільки впродовж трьох днів (крім кредиту).

Купівельна сила Р. здиференційована державою залежно від типів ринків та цін. Так, 1973 у Києві, на харч. базарах, купівельна сила Р. становила тільки 65% того, що в держ. крамницях, а в інвалютних крамницях, що продають за закордонні «сертифікатні» Р. (що їх надсилають еміґранти додому, привозять туристи тощо) була на 57% вища, ніж у держ. харч. крамницях.

Р. є суто внутр., не вільнообмінною валютою; вивіз і ввіз Р. через кордон у сумах більших, ніж 30 Р. на особу заборонений. За кордоном Р. в обігу не існує, хоч всі зовн. торг. й платіжні розрахунки перечисляються на Р. за паритетами валют, що визначаються Держ. Банком СССР щомісяця. Паритети валют тих країн, з якими Україна торгує найбільше такі: (див. табл. на стор. 2627).

Історію Р. до 1950 див. на стор. 447. У 1950, гол. для розрахунків з закордоном, Р. поставлено на високу золоту базу (0,222168 г), хоч його купівельна сила всередині країни була тоді на 45% нижча, ніж перед війною. 15. 11. 1960 золотий «вміст» Р. підвищено до 0,987412 г і одночасно замінено 10 старих Р. на один новий. Цим Р. здевальвовано на 55,5%, але його вартість і далі завищена, хоч офіц. Держбанк купує один г золота за один Р., проте на чорному ринку в Одесі за один Р. можна купити лише 0,07 г золота (1973). Один амер. доляр на чорному ринку в Одесі коштував 20 Р. у 1955, 28 Р. у 1960, 2,6 Р. у 1965, 6,15 Р. у 1970 і 5 Р. у 1973. Натомість «сертифікатний» Р. у Нью-Йорку коштував у 1973 2,60 доляра. Політика завищення Р. призводить до того, що експорт товарів з СССР і з України є менше вигідний, ніж імпорт; одержання кредитів за кордоном є вигідніше, ніж надавання позик за кордон, а також дуже вигідно одержувати гроші й пакунки, як і вести обрахунки з туристами з-за кордону.

(За один Р.)	1913	1930	1938	1950	1961	1973
Амер. долярів	0,51	0,51	0,19	0,25	1,11	1,33
Бріт. фунтів	0,10	0,10	0,04	0,09	0,40	0,54
Франц. франків	2,67	12,90	6,54	87,72	5,44	6,06
Нім. марок	2,16	2,14	0,47	—	4,44	3,80
Сх.-нім. марок	—	—	—	—	2,47	2,47
Чехо-словац. корон	—	16,95	5,41	12,50	8,00	8,00
Поль. злотих	—	4,44	1,10	1,00	4,44	4,44
Угор. форинтів	—	2,86	—	2,93	13,04	13,04
Рум. леїв	—	76,92	—	37,45	6,67	6,67

Хоч Р. не є вільнообмінною валютою, зміни вартости закордонних валют змушують Держбанк СССР постійно змінювати паритети Р., а це, хоч і сповільнено, впливає на купівельну силу Р. в нутрі країни через ціни експортних та імпортних товарів, бо держава мусить порівнювати ціни і виплачувати їх внутр. продуцентам і споживачам у Р.

В. Голубничий

Рубрук (Rubruck) Віллем (приблизно між 1215–70), флямандський монах чину францісканців. З доручення франц. короля Людовіка IX їздив у дипломатичній місії до Великого хана Монголії. У своєму звіті Р. перший подав докладніші інформації про монгольську імперію, а також залишив цікаві відомості про населення Києва. Руси під монгольським пануванням.

Рубчак Богдан (* 1935), поет і літературознавець, родом з Калуша, з 1948 у ЗДА; з 1968 викладач у Рутґерському, з 1973 в Іллінойському Ун-ті в Чікаґо (ЗДА). Один з представників модернізму в укр. поезії 1960-их рр., чл. *Нью-Йоркської групи*, автор зб. поезій «Камінний сад» (1956), «Прoмениста зрада» (1960), «Дівчині без країни» (1963), «Особиста Кліо» (1967), а також оп. і есеїв; ред. (разом з С. Гординським) «Зібраних творів» Б. І. Антонича (1967), упорядник (разом з Б. Бойчуком) антології поезії «Координати» (I–II, 1969).

Рубчак Іван (1874–1952), визначний співак-бас і актор на зах.-укр. землях; нар. у Калущині (Галичина), у 1894–1914 рр. у складі театрів т-ва «*Руська Бесіда*» у Львові, згодом «Тернопільських Театральних Вечорів», у Новому Львівському Театрі, Театрі Начальної Команди Укр. Гал. Армії та театрі Червоної Укр. Гал. Армії (1920); у 1921–39 у різних трупах Галичини й Карп. України, далі у *Львівському Оперному Театрі* (1941–44) і в Театрі ім. М. Заньковецької у Львові. Оперові й оперетові партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Ґірей («Роксоляна» Д. Січинського), Кардинал де Броньї («Жидівка» Ж. Галеві), Кецал («Продана наречена» Б. Сметани), Зевс («Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха), Кальман Зупан («Циганський барон» Й. Штравса) та ін. Р. користався великою популярністю в комічних та характерних ролях: Хома («Ой, не ходи, Грицю», М. Старицького), Омелько, Терешко, Ліхтаренко («Мартин Боруля», «Суєта», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого) та ін.

І. Рубчак

Рубчаківна Ольга (* 1903), акторка, дочка Івана і Катерини Р. (див.), дружина Г. *Юри*. У 1920–60 рр. у Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка перев. на ролях травесті (Керубіно — «Одруження Фіґаро» П. Бомарше, Пек «Сон літньої ночі» В. Шекспіра) або підлітків (Матюша «Суєта» І. Карпенка-

Карого, Майя «Платон Кречет» О. Корнійчука).

Рубчакова Катерина (1881–1919), уроджена Коссак, визначна акторка універсального перевтілення і співачка (ліричне сопрано), нар. у Чорткові (Галичина), дружина Івана Р. У 1896–1914 рр. в театрі т-ва «Руська Бесіда» у Львові, у 1916–18 очолювала трупу Стрілецького Театру, 1919 – Укр. Чернівецький Театр, з травня того ж р. у складі Театру ЗО УНР; померла в Зінківцях (б. Кам'янця Подільського). Партії в операх: Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Катерина і Галька (в одноіменних операх М. Аркаса і С. Монюшка), Дідона («Еней на мандрівці» Я. Лопатинського), Маргарита («Фавст» Ґуно), Маженка («Продана наречена» Сметани), Батерфляй («Мадам Батерфляй» Пуччіні) та ін. У побутових мелодрамах: Аза, Маруся, Маруся Богуславка («Циганка Аза», «Ой, не ходи Грицю», «Маруся Богуславка» М. Старицького), Галя («Назар Стодоля» Т. Шевченка) та ін. У психологічних драмах: Ріта («Чорна пантера і білий медвідь» В. Винниченка), Анна («Украдене щастя» І. Франка), Тетяна («Міщани» М. Ґорького), Маша («Живий труп» Л. Толстого) й ін. Р. відома також як камерна співачка. Сценічному виконанню Р. притаманні глибока емоційність і драматизм. *В. Р.*

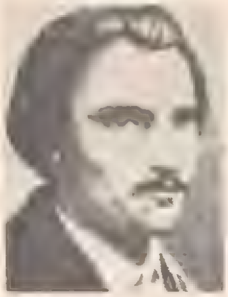

К. Рубчакова

Руга (з грец. або латинської – года), в Укр. і Рос. правос. церквах матеріяльні засоби, перев. від держави, призначені на утримання церков («ружна церква» – окреслення часте у Києві у 18 в.) і манастирів, що не мали зем. маєтків або ін. певних доходів. У сіль. громадах Р. в натурі давали парафіяни-селяни. У Галичині Р. відповідає дотація.

Рудакевич-Базюк Стефанія (* 1904), малярка-імпресіоністка, учениця О. *Новаківського;* автопортрет, «Перед моїм вікном», «Підлюте», «Жовті квіти в Космачі», «Альпи» т. ін. З 1950 у Канаді.

Руданський Степан (1834–73), поет родом з Поділля, син свящ. Вчився в Шаргородській бурсі, потім у Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, яку залишив і вступив до Медико-Хірургічної Академії в Петербурзі, по закінченні якої (1861) працював до кін. життя лікарем у Ялті, де й помер. Передчасну смерть Р. спричинила не тільки його недуга (сухоти ще з студентських часів), але й переслідування з боку начальства. 1892 на його могилі споруджено пам'ятник. Вірші Р. почав писати ще в семінарії («Розбійник», «Вечорниці», «Упир», «Розмай» та ін.), в них помітний вплив фолкльору й Т. Шевченка. Друкуватися почав 1859 у Петербурзі, де зблизився з гуртком укр. письм., що готував ж «Основу». Почавши в жанрі романтичної баляди, Р. згодом перейшов до гром. поезії, зразком якої була для нього творчість Шевченка: засудження кріпацтва («Над колискою», «Не кидай мене»), заклик до праці на ниві рідної культури («Гей, бики!», «До дуба»), звертання до славного минулого свого народу (іст. поеми «Віщий Олег», «Мазепа», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Веляміи», «Апостол» та ін.). Невмирущу славу здобув собі Р. як автор «Співомовок» – менших і більших гумористичних віршів, жартів, приказок і сміховинок про панів, попів, циганів, москалів, поляків, жидів, німців, чортів і т. д., зачерпнутих здебільша з уст народу («Пан та Іван в дорозі», «Піп з кропилом», «Баба в церкві», «Циган з хроном», «Вареники», «Хоробрий лях», «Мошко-асесор», «Зайшов німець раз на баль», «Чорт» й ін.). Вони відзначаються гострим дотепом і гумором, веселим настроєм. Крім веселих «співомовок», Р. писав ще повні болючого смутку ліричні поезії («Повій, вітре, на Вкраїну», «Чорний колір», «Ой, чому ти не літаєш» та ін.), що відбивали не тільки особисте горе поета, але й страждання всього народу. Деякі з них стали нар. піснями («Повій вітре, на Вкраїну»). Деякі вірші Р. мають автобіографічний характер («Студент», 1858). До літ. спадщини Р., основна й найцінніша частина якої була надрукована лише по його смерті, належать і переклади («Слово о полку Ігореві», уривки з «Краледворського рукопису», Гомерова «Іліяда», Верґілієва «Енеїда», частина «Демона» Лермонтова, «Сни» Гайне, поодинокі вірші Т. Ленартовича й Б. Радичевича). Стильово творчість Р. стоїть на межі романтизму й реалізму. Образна система й поетика його баляд і ліричних віршів виразно фолкльорного походження. *М. К.*

С. Руданський

Руденко Бела (* 1933), співачка – лірико-кольоратурне сопрано, нар. у м. Антрациті (Донбас). Закінчила Одеську Консерваторію (1956), працювала в Оде-

ському театрі опери (1955–56), потім солістка Київ. опери. Відзначена на фестивалях і конкурсах у Москві й Тулюзі (1956–57). Найвизначніші партії: Джільда («Ріґолетто» Дж. Верді), Розіна («Севільський цирульник» Дж.-А. Россіні), Наташа («Війна і мир» С. Прокоф'єва), Віолетта («Травіята» Дж. Верді), Йолан, Ярина («Милана», «Арсенал» Ю. Майбороди) та ін. Р. виступає з концертами (у її програмі твори зах.-евр. і сов. композиторів та укр. нар. пісні) як в СССР, так і в різних країнах Европи, ЗДА, Канаді, в Японії тощо.

Б. Руденко

Руденко (псевд. Найда) Іван (1873–?), актор-комік і просвітянський діяч у Чернігові; організатор аматорських вистав і антрепренер трупи, де режисером 1898 був М. *Старицький.*

Руденко Лариса (* 1918), співачка мецо-сопрано, нар. у Макіївці (Донбас). Закінчила Київ. Консерваторію (1940), з 1939 солістка Київ. опери, лавреатка Всесоюзного конкурсу вокалістів (1939). Кращі партії: Амнеріс («Аїда» Дж. Верді), Кармен («Кармен» Ж. Бізе), Любаша («Царева наречена» М. Римського-Корсакова), Настя («Тарас Бульба» М. Лисенка), Уля («Молода ґвардія» Ю. Мейтуса), Соломія («Богдан Хмельницький» К. Данькевича) та ін. Виступає з концертовим репертуаром.

Л. Руденко

Руденко Микола (* 1920), поет і прозаїк родом з Донеччини. По другій світовій війні працював на ред. роботі, відповідальний ред. ж. «Дніпро» (1947–50). Зб. поезій «З походу» (1947), «Незбориме плем'я», «Ленінградці» (1948), «Поезії» (1949), «Мужність», «Світлі глибини» (1952), «Переклик друзів» (1954), «Поезії» (1956), «Всесвіт у тобі» (1968); низка оп., романи «Вітер в обличчя» (1955), «Остання шабля» (1959). Прозу Р. сов. критика оцінює як зразки соц. реалізму.

Руденко Роман (* 1907), сов. юрист і політ. діяч родом з України; з 1929 працівник органів прокуратури: прокурор УССР (1944–53), гол. сов. обвинувач на Нюрнберзькому процесі 1945–46, з 1953 – ген. прокурор СССР, з 1961 – чл. ЦК КПСС.

Руденко Сергій (* 1885), рос. археолог, антрополог і етнограф (учень Ф. Вовка), у 1921–54 проф. Ленінградського Ун-ту, д. чл. НТШ (з 1914). Праці з етнографії, антропології й археології народів Поволжя (зокрема башкирів) і півн. Азії. Р. співавтор разом з І. *Раковським* синтетичної праці: «Погляд на антропологічні відносини укр. народу» (1925).

Рудик Степан (1890–1939?), політ. діяч, чл. КПЗУ, журналіст, родом з Тисьмениці (Галичина). Редаґував у Львові 1923–31 літ.-політ. місячник «*Культура*» марксистського напряму. За оборону шумськізму і хвильовизму усунений 1927 з партії. 1927–39 гуртував опозиційний елемент до КПЗУ в Галичині; заарештований большевиками 1939, загинув без сліду.

Рудиковський Андрій (1796–1874), автор спогадів, нар. у с. Вільшанці на Київщині у родині свящ. Залишив цікавий опис давньої бурси, побуту сіль. духовенства (поч. 19 в.) та війська на укр. землях, що був опублікований його внуком, В. *Щербиною*, у ж. «Киевская Старина» (1892) п. н. «Воспоминания от юности бурсацкой жизни до вступления в военную службу и до офицерского чина» (також окремо у брошурі «Из семейной хроники», 1892, – разом з творами брата Остапа Р.). Помер у Києві.

Рудиковський Остап (1784–1851), письм. родом з Київщини, син свящ. Учився у Київ. Могилянській Академії, по закінченні якої (1806) – у Петербурзькій Медико-Хірурґічній Академії, яку закінчив 1810 і був військ. лікарем. Помер у Києві. Р. мав широкі знайомства серед рос. і укр. письм., зокрема велике значення мали його дружні взаємини з М. *Максимовичем*, якому він присвятив низку віршів. Велику літ. спадщину Р. вивіз до Петербурґу його син, де вона й загинула. Збереглася лише незначна частина (26 віршів), що була опублікована в «КСт.» (1882, ч. 5, 6, 7) і ще два вірші (надруковані там таки, ч. 7, 1894). Р. писав казки й байки на морально-побутові теми («Климова капуста», «Мужича казка», «Вибір женихів» та ін.), вірші про козаччину («Помин», «Козаки в щасті» та ін.), пісні. На творчості Р. позначилися впливи бурлескно-травестійного стилю І. *Котляревського*, але, з другого боку, він уже тяжів до романтизму, і на його піснях і балядах виразно помітний вплив Т. *Шевченка.* Біо-бібліографічний матеріял про Р. у кн. Ґ. Нудьги «Бурлеск і травестія в укр. поезії першої пол. XIX ст.» (К. 1959).

Рудинський Михайло (1887–1958), археолог і педагог родом з м. Охтирки. Після закінчення іст.-філол. фак. Харківського Ун-ту працював у сер. шко-

лах Києва і Петрограду (1910–17); згодом у Полтаві; до 1920 – завідувач Пед. Бюра Губ. Земства, потім у краєзнавчому музеї. У 1924—34 у Києві – в археологічних установах ВУАН, 1934 заарештований і засланий (1939–44 працював у Вологодському краєзнавчому музеї), з 1944 знову в Києві – вчений секретар і завідувач відділу первісної археології Ін-ту Археології АН УРСР. Р. досліджував палеолітичні пам'ятки на території України (у Подністров'ї, *Пушкарі*, у *Мізині*), а також неолітичні, раннього етапу трипільської культури і скитського часу. Понад 50 наук. праць, серед них: «Дюнні станції неолітичної доби з побережжя Ворскла», (1920); «До питання про культури „мезолітичної доби" на Вкраїні», («Антропологія», т. 1, 1928); «Матеріяли до вивчення передісторії Поділля», «Антропологія», т. II (1929); «Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в укр. палеоліті», «Археологія». т. 1 (1947); «Кам'яна Могила, (1961)

М. Рудинський

Рудичів Іван (1881–1958), гром. діяч на Полтавщині родом з с. Кишеньки Кобеляцького пов., за фахом правник; діяч *РУП*. На еміґрації в Берліні, Відні, Празі і з 1926 в Парижі – дир. Бібліотеки ім. С. Петлюри (до 1950). Спогади про С. Петлюру в зб. «Симон Петлюра в молодості» (1936).

Руді копійки, див. *Копійка*.

Рудки (IV–4), м. на півд.-зах. Опіллі, над гор. Вишнею, Самбірського р-ну Львівської обл.; 3 100 меш. (1971); до 1939 пов. м. Цегельно-черепичний, сироробний та хлібний зав.; Вишнянський технікум плодоовочівництва.

Рудковський М., дириґент, піяніст і композитор. у 1850–60-их рр. дириґував хором гр.-кат. Духовної Семінарії у Львові; композитор церк. творів, фортепіянових (танці, фантазії на нар. теми) і сольоспівів («Цвѣты изъ надднѣстрянской лезады . . .», 1852). Р. вводив в укр. церк. практику твори нім. та ін. композиторів, підставляючи до їх мелодій укр. тексти.

Рудне (IV–4), с. м. т. Львівської обл., підпорядковане Львівській міськраді, положене за 8 км на зах. від Львова; 5 600 меш. (1966). Пром. і харчкомбінати.

Руднєв Іван (* 1910), педіятр, нар. у Москві, з 1963 проф. Київ. мед. ін-ту. Праці з галузі ревматизму та дитячої кардіології, підручник «Диягностика и лечение ревматизма у детей» (К. 1962).

Руднєв Михайло (1874–1930), проф. педіятрії Катеринославського Мед. Ін-ту. Співред. часописів «Дніпропетровський Мед. Журнал», «Укр. Мед. Архів», «Врачебное Дело».

Рудник Сергій (1892–1967). вчений у галузі різання металів, нар. в Ризі, проф. Київ. Політехн. Ін-ту. Праці з теоретичних і експериментальних питань різання металів, геометрії та конструкції різальних інструментів тощо.

Ґудниця (V–9), с. м. т. на сх. Поділлі, Піщанського р-ну Вінницької обл.; 2 200 меш. (1970).

Рудницька Марина (* 1911), культ. діячка родом з Києва, дочка Катерини й Дмитра *Антоновичів*, дружина Ярослава Р.; проф., мистецтва в Колеґії св. Андрея і викладач укр. та рос. мов і літератур у Манітобському Ун-ті у Вінніпезі (1957, 1963–65), довголітній керівник фізкультури й спорту в укр. пластових таборах у Канаді. Ст. з мистецтвознавства та літ. критики в укр. газ., ж. і літ. зб.; «Франкіяна в бібліотеках Америки й Канади» (1957), «Антологія рос. поезії» (1968), «Олекса Стефанович» (1970) і ін.

М. Рудницька

Рудницька Мілена (* 1892), політ. і гром. діячка, журналістка, учителька сер. шкіл, пізніше викладач на Вищих Пед. Курсах у Львові (1921–28), одна з ідеологів укр. жін. руху на Зах. Україні та його провідних діячок у 1920–30-их рр. Гол. центр. управи *Союзу Українок* у Львові (за її головування він розрісся у сильну всенар. орг-цію), укр. жін. конґресу в Станиславові (1934), *Світового Союзу Українок*, політ. жін. орг-ції *«Дружина Княгині Ольги»*; ред. двотижневика «Жінка» (1935–39); учасниця і репрезентантка укр. жіноцтва на міжнар. жін. з'їздах. Активна діячка УНДО, посол до поль. сойму (1928–35, працювала у його комісіях – осв. і закордонних справ). Як делеґатка Укр. Парляментарної Репрезентації захищала в Лізі Націй укр. петиції, зокрема в справі т. зв. *пацифікації* і голоду на Сов. Україні, мала контакти з урядовими і гром. колами зах. Европи і виступала з доповідями на міжнар. з'їздах. У 1936–39 чл. президії *Укр. Координаційного Комітету* у Львові. З 1939 на еміґрації: Краків, Берлін, Прага, Женева (де у 1945–50 була дир. Укр. Допомогового Комітету), Нью-Йорк і Мюнхен.

З 1919 виступала з ст. у пресі на політ., феміністичні й виховні теми. Окре-

мі кн.: «Укр. дійсність і завдання жінки» (1934), «Зах. Україна під большевиками» (1958), «Дон Боско. Людина, педагог, святий» (1963), «Невидимі стигмати» (1970).

А. Рудницький

Рудницький Антін (* 1902), композитор, піяніст і дириґент, нар. на Самбірщині, д. чл. НТШ (з 1962); закінчив Львівську Консерваторію (у Курца і Лялевіча), Вищу Муз. Школу в Берліні і музикологію в Берлінському Ун-ті. Був дириґентом оперових театрів у Харкові (1927–30) і Києві (1930–32), згодом дириґував оркестрами у Львові, Варшаві, Ковні, з 1939 у ЗДА. Р. викладач муз. шкіл у Харкові, Києві, Львові, Філядельфії (з 1962 проф. Муз. Академії) і хоровий дириґент, зокрема хору «Кобзар» у Філядельфії (з 1953). Гол. твори: опери «Довбуш» (1938), «Анна Ярославна» (1967) і «Княгиня Ольга» (1968); симфонічні твори (три симфонії, Балетна сюїта, Лірична поема), балет «Бурі над Заходом» (1932), ораторія «Гайдамаки» (1974), кантати для хору і оркестри («Посланіє» слова Т. Шевченка, «Мойсей» слова І. Франка, «На світанку», «Січнева кантата»), концерт для віольончелі з оркестрою; камерні твори (два струнні квартети, соната для віольончелі і фортепіяна), Інтрада, фортепіянові твори (Соната, Сюїта, Варіяції, Фантазія, Дівертіменто та ін.), бл. 70 сольоспівів. Серед зах.-укр. композиторів Р. започаткував т. зв. модерний напрям. Муз. мова його творів до 1930-их рр. суто радикальна, за пізнішого періоду романтично-сучасна. Р. активний як муз. автор і критик: «Укр. музика, іст.-критичний огляд» (1963), численні ст., зокрема на теми сучасної укр. музики.

В. Витвицький

Рудницький Євген, мовознавець, співавтор (з С. Василевським і П. Мустяцею) русифікаційного «Рос.-укр. словника» (1937); праці про укр. подільські говірки («Діялекти Уманщини», зб. «Уманщина», 1927, «Укр. діялектологічний збірник», 2, 1929) та про укр. словоскладення (у «Зб. секції граматик укр. мови», 1, 1930).

Рудницький Іван, див. *Кедрин* Іван.

Рудницький Іван Теодор (1887–1951), гром. і військ. діяч, родом з Заліщиччини, діяльний чл. таємного *Військ. Комітету* у Львові, який підготував перебрання влади від австр. адміністрації у листопаді 1918 в Галичині, особисто перебрав командування корпусу у Львові; сотник УГА військ. відпоручник диктатора Є. Петрушевича у Відні, згодом у Празі (одночасно керівник УВО в Чехо-Словаччині). По поверненні до Галичини 1927 адвокат у Львові, деякий час чл. проводу УВО. Помер у Гекстері в Німеччині.

І. Рудницький

Рудницький Михайло (1889–1975), літ. критик, літературознавець і письм., нар. у Підгайцях (Галичина), брат Мілени, Антона й Івана (Кедрина) Р. (див.). У 1915–18 перебував у Києві, у 1919–22 вивчав зах.-евр. літературу в Парижі й Лондоні. У Львові в 1922–25 був проф. таємного Укр. Ун-ту і до 1939 співред. газ. «*Діло*» і ж. «*Назустріч*» (з 1934). У 1939–41 проф. чужоземних літератур, з 1948 – укр. літератури у Львівському Ун-ті. Автор літ.-критичних праць «Між ідеєю і формою» (1932), та «Від Мирного до Хвильового» (1936), зб. поезій у прозі «Очі та уста» (1932), зб. оп. «Нагоди і пригоди» (1929) і «Змарнований сюжет» (1961), спогадів-новель з літ. та театрального життя «Творчі будні Івана Франка» (1956), «Письменники зблизька» (I–III, 1958–64), «У наймах у Мельпомени» (1963), «Ненаписані новели» (1966), «Непередбачені зустрічі» (1969) і (разом з В. Беляєвим) зб. памфлетів проти «буржуазних націоналістів» п. н. «Під чужими прапорами» (рос. мовою 1954, укр. 1956, та китайською 1957). Перекладач творів О. Бальзака, П. Меріме й ін. на укр. мову, як також В. Стефаника, М. Яцкова — на франц.

М. Рудницький

Рудницький Роман (* 1942), піяніст, син Антона Р. і Марії *Сокіл*, нар. у Нью-Йорку. Після початкового навчання у свого батька закінчив консерваторію у Філядельфії і Високу муз. школу Джуліярд у Нью-Йорку в клясі Розіни Левін. Виступав як соліст по більших центрах Америки, Німеччини, Швайцарії, Еспанії. Концертував на Україні (1967). Лавреат численних міжнар. конкурсів (Нью-Йорк, Вашінґтон, Женева).

Рудницький Степан (3. 12. 1877–?), визначний географ, нар. у Перемишлі (Галичина), де його батько був гімназійним учителем. Студії історії (м. ін. у М. Грушевського) й географії в ун-тах

Львова (1895–99) і Відня (1899–1901; у проф. А. Пенка і Е. Брюкнера); у 1902–09 гімназійний учитель у Тернополі і (гол.) у Львові, з 1908 доц. географії Львівського Ун-ту, з 1901 д. чл. НТШ (співред. «Збірників Матем.-Природописно-Лікарської Секції»). У 1914—21 жив перев. у Відні, допомагав *Союзові Визволення України* і Укр. Парляментарній Репрезентації, далі був експертом уряду ЗОУНР і одним з організаторів УВУ. 1922–26 проф. УВУ в Празі, у той же час провадив досліди на Закарпатті і допомагав Т-ву «Просвіта» в Ужгороді. З поч. 1927 переїхав, на запрошення уряду УССР, до Києва й Харкова, в якому очолив зорганізований ним *Укр. Н.-Д. Ін-т Географії та Картографії* й редаґував його «Записки»; з 1929 д. чл. УАН. 1934 виключений з УАН як «відвертий пропаґатор фашизму в географії» й засланий на Соловки (1935–37), дальша доля невідома.

С. Рудницький

Р. перший створив укр. нац. географію, даючи всебічний нарис географії всіх укр. земель («Ukraina, Land und Volk», Відень 1916; «Основи землезнання України», I. Л. 1924, II. Ужгород 1926), огляд її нац. території («Огляд нац. території України», Берлін 1923) й політ. географії («Укр. справа зі становища політ. географії», Берлін 1923). Р. перший опрацював укр. геогр. термінологію («Начерк геогр. термінології» в «Зб. Матем.-Природописно-Лікарської Секції» т. XII, Л. 1908), яка донині має вартість, він перший видав стінні фіз. карти України (1 : 1 000 000, Л.–Відень 1918 і ін.). Монографічні праці Р. стосуються морфології України, зокрема Укр. Карпат («Знадоби до морфології сточища Дністра», «Зб. Матем.-Природописно-Лікарської Секції» т. X, XI, XV, Л. 1905–13; «Основи морфології й геології Підкарп. Руси» I–II, Ужгород 1925–27, «Морфологічні країни Сх. Европи», Прага 1926; «Beiträge zur Morphologie des Dnipro-Gebietes in der Ukraine», Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Берлін, 1931 і ін.). Разом Р. написав понад 70 наук. праць і статтей з обсягу географії (в тому ч. кілька з методики і історії географії) та кілька з історії України — з доби Козаччини («Козацько-поль. війна 1625», ЗНТШ XVII; «Укр. козаки в 1630–35 роках», ЗНТШ, XXXII і ін.).

За час своєї діяльности у Львові і Празі Р. виховав багатьох географів.

В. Кубійович

Рудницький Юрій, див. *Опільський Юліян.*

Рудницький Ярослав Богдан (* 1910), славіст, мовознавець, наук. і гром. діяч, доц. (з 1940) і проф. (з 1943) УВУ і Манітобського Ун-ту в Вінніпезі (з 1949), перший гол. його Славістичного Відділу (з 1951); д. чл. НТШ (з 1947), чл.-засновник УВАН у Канаді (її през. 1955–69), кількакратний гол. Укр. Наук. Ради в Канаді (з 1959), чл.-засновник і през. різних укр. і кан. наук. та культ. т-в. Студіював у Львові (1929–37), Берліні, Парижі й Празі (1938–40). Ред. серій УВАН «Slavistica», «Onomastica» й ін. та ж. «Слово на сторожі» (з 1964), співр. різних наук. видань («The Slavic and East European Journal», «Études Slaves et Est Européennes» й ін.). Праці з укр. словотвору (наростки *-ище, -исько* 1934, 1967, наросток *-ена* 1959), акцентології (1941, 1948, 1961), топономастики (Бойківщини 1939, 1962, укр.-кан. назв місцевостей 1949, 1951, мозаїки назв Манітоби 1970 та ін.), про ізофони бойківської говірки (1936, 1938), опис передміської говірки Львова (1943), записи укр.-кан. говіркових і фолкльорних матеріялів (1956–63), співавтор (з З. Кузелею) укр.-нім. словника (1943), автор першого друкованого укр. етимологічного словника «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language», літери А–Д, 1962–74), підручника укр. мови для німців (1940, 1964) та (з Ю. Луцьким) для англійців (1949, 1968), скриптів з ст. ц.-слов. граматики й вступу до слов'янознавства, нарису укр. діялектології, правопису й популярно-нормативних ст., бібліографії тощо. Як чл. федеральної Королівської Комісії для справ двомовности й двокультурности в Канаді (1968–71) відстоював конституційне визнання мов укр. та ін. нац. меншостей у Канаді на території з 10% або більше даного населення (1967); заступник гол. Міжнар. Комітету Спеціяльної Ономастики при ОН (1972). Беручи участь в міжнар. конґресах, ставив укр. питання на світовому форумі.

Я. Рудницький

Бібліографія праць Р. у «Prof. J. B. Rudnyckyj — Sexagenarius». Вінніпеґ 1972.

Рудницький-Лисяк Іван (Лисяк-Рудницький; * 1919), історик і публіцист, син Павла Лисяка і Мілени Р., нар. у Відні; університетські студії у Львові, Берліні, Празі й Женеві; брав участь в укр. студентському житті (гол. Укр. Акад. Громади у Празі). З 1951 у ЗДА,

проф. ун-тів у Філядельфії й Вашінґтоні, з 1971 в Едмонтоні (Канада), проф. укр. і сх.-евр. історії в Альбертинському Ун-ті. Досліди з історії укр. політ. думки та суспільних рухів 19 в. Зб. «Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings» («The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», 1952, ч. 1), «The Role of the Ukraine in Modern History» («Slavic Review», 1963, ч. 2), «The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule» («Austrian History yearbook», 1967); зб. есеїв «Між історією й політикою» (1972), ст. в журн. «Листи до приятелів», «Сучасність» та ін.

Рудницький-Любеніцький Сильвестр, укр. кат. еп. луцько-острозький (1751–78); ігумен Лаврова, пізніше помічник і з 1752 наступник свого дядька еп. Теодосія. У своїй епархії намагався піднести дисципліну та освіту світського духовенства. 1772 був головою гол. василіянської капітули в Бересті. Автор латинської зб. «Jura et privilegia gentis Ruthenae catholicae, a Maximis Pontificibus Poloniaeque Regibus concessa» (1747) та ін.

Рудницький-Любеніцький Теодосій, укр. кат. еп. луцько-острозький (1731–51), ігумен у Луцькому, Гощі й Почаєві (1730–32, — там організував друкарню), автор поучення для духовенства (1738). 1747 одержав королівську номінацію на митр., але був змушений зректися її на користь Ф. *Гребницького*. Підтримував приязні взаємини з правос. на Волині та в Києві.

Рудович Іван (1868–1929), укр.-кат. свящ., педагог і гром. діяч, з 1897 катехит нар. і сер. шкіл у Львові, довголітній гол. Т-ва Свящ. Апостола Павла, автор шкільних підручників для науки релігії у нар. школах, розвідок і ст. з історії укр. церкви (в «Богословії», «Богословському Віснику», «Ниві», «Ділі» та ін. часописах).

Рудольф (1858–89), архикн., австро-угор. престолонаслідник, єдиний син цісаря *Франца Йосифа*, одружений з бельг. принцесою Стефанією. Був ліберальних поглядів, ставився прихильно до порозуміння з Францією і критично до урядової системи в Австрії, тому був популярний серед неповноправних народів Австро-Угорщини, у тому ч. й серед українців. Поповнив самогубство в Маєрлінґу б. Відня, що стало темою багатьох леґенд.

Рудченко (псевд. Іван Білик, І. Яковенко й ін.) Іван (1845–1905), етнограф, письм. і літ. критик. Нар. у Миргороді, брат П. *Мирного* (Рудченка); з 1860 працював урядовцем у Гадячому і Полтаві, а згодом був чл. Ради мін-ва фінансів у Петербурзі. Дописи і фольклорні записи почав друкувати 1862 в «Основі», з 1967 містив поезії, переклади і літ.-критичні ст. та рецензії у львівській «Правді». Упорядник зб. «Народныя южно-русскія сказки» (I–II, 1869–70), «Чумацкія народныя пѣсни» (1874) із студією про чумацтво й ін. Співавтор роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880). Перекладач творів Дж. Байрона, Г. Гайне, А. Міцкевіча, І. Турґенева та ін. на укр. мову.

І. Рудченко

Рудченко Панас, див. *Мирний* Панас.

Рудь Микола (* 1912), поет і прозаїк родом з Харківщини, друкується з 1930. Зб. поезій «Найближче» (1936), «Слово після бою» (1947), «Чобітки», «Рідні вогні» (1950), «Ґраніт Сталінграду» (1951), «Донецькі зорі» (1958), «Грім на зелене гілля» (1960); кн. нарисів, оп., повістей; роман «Боривітер» (1964).

Ружин (IV–10), с. м. т. на Придніпровській височині, над р. Роставицею (притока Росі), р. ц. Житомирської обл.; 3 900 мсш. (1970).

Ружинські (Рожинські), лит. князівський рід на Волині й Київщині (здобув собі там значні маєтності), з якого в 16 в. вийшло кілька коз. отаманів, які ходили походами на татар: Богдан, «гетьман низових козаків», оспіваний у нар. піснях, згинув, здобуваючи тат. фортецю на дол. Дніпрі — Аслам-городок (1576); Остафій, намісник поль. воєводи у Києві (1575–81); його сини: Михайло, гетьман коз. реєстрового війська (1585), і Кирик, спочатку отаман на Запоріжжі, згодом черкаський підстароста, ворог козаків і командир загону поль. війська, яке поборювало коз. повстання під проводом С. *Наливайка*. 1596 Кирик Р. зазнав поразки під Білою Церквою.

Руліковський (Rulikowski) Едвард (1825–1900), поль. історик і етнограф, дослідник Правобережної України, нар. у с. Мотовилівці Васильківського пов. (Київщина). Важливіші праці Р.: «Opis powiatu Wasilkowskiego» (1853), «Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra» («Ateneum» 1878), «Zapiski etnograficzne z Ukrainy» (1879), «Opis powiatu Kijowskiego» (1913); ст. і довідки про міста і села України у вид. «Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1880–1904).

Рулін Петро (1892–1941), театрознавець і педагог, нар. у Києві, де закінчив філол. фак. Київ. Ун-ту, проф. історії укр. і світового театру в Муз.-Драматичному Ін-ті ім. М. Лисенка (1920–34) та дир. Київ. Держ. Музею Театрально-

го Мистецтва УРСР (1926–36); ред. «Річника укр. театрального музею» (1930); заарештований за «єжовщини», помер в ув'язненні. Р. досліджував історію укр. театру та укр. драму, драматичну творчість Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького та театральну діяльність М. Заньковецької, М. Садовського, Г. Борисоглібської й ін. Праці: «Студії з іст. укр. театру 1917–24» (ЗІФВ УАН, т. IV, 1925), «Поль. театр у Києві 1816 р.» (ЗІФВ УАН, т. VII–VIII, 1926), «Рання укр. драма» (ред. і ст. «Котляревський і театр його часу», 1927), «М. К. Заньковецька» (1928), «Життя і творчість М. Л. Кропивницького» (1929) та ін.; численні ст. і рецензії в журн. Посмертно реабілітований; 1972 вийшла зб. «На шляхах революційного театру», там же бібліографія праць Р.

П. Рулін

Румуни на Україні. Р. живуть на укр. етнічній території всуміш з українцями уздовж укр.-рум. етнічної межі на *Буковині* і в *Басарабії*, як у півн. (Хотинщині), так і в півд. (Аккерманщині), та в етнічних островах на сх. від Дністра (гол. по Бог) на Півд. і (менше) Правобережній Україні. Кількість Р. на укр. етнічних землях бл. 340 000, в УССР — 378 000 (1970). Їх поселенню в Півд. Україні сприяло те, що й ця частина України і сусідня Молдавія з 16 в. перебували під тур. зверхністю, так що перехід Р. з Молдавії на мало заселене лівобережжя Дністра не зустрічав перешкод. Тоді молд. селяни тікали цілими селищами на Україну, де соц. умови були кращі. Кількість Р. на У. ще значно зросла, коли 1791 територія між Дністром і Богом перейшла у володіння Рос. Імперії (див. стор. 2 059) і рос. уряд надав у ній молд. поміщикам і урядовцям великі зем. володіння (1792 — 260 000 десятин землі у Ананьївському й Тираспільському пов., які здебільша заселювалися утікачами з Молдавії). Деяке ч Р. оселилося і на сх. від р. Бог.

Рум. поселенці брали участь у гайдамацьких повстаннях, їх поселювано разом з українцями у *військ. поселеннях* Півд. України. За рос. переписом 1897 на території 9 укр. губ. жило 185 000 Р., у тому ч. в губ.: Херсонській — 147 000, Подільській — 27 000, Катеринославській — 9 000; без заселеної суцільно Р. вузької смуги Херсонщини положеної на лівому березі Дністра (вона 1924 увійшла до складу Молд. Автономної ССР) їх було бл. 100 000. На цій самій території за переписом 1926 жило 258 (142) 000 Р Закріпленню рум. населення на укр. Центр. і Сх. Землях сприяло створення *Молд. Автономної ССР* (1924–40), а згодом *Молд. ССР*. Значне ч. Р. жило в укр. частинах Буковини (32 000) і Басарабії (в Хотинщині — 36 000, в Аккерманщині – 82 000), які у 1918–40 входили до складу Румунії (ч. на 1930, приблизні).

За переписом населення з 1970 в УССР жило 112 100 Р. і 265 900 молдаван (назва для тих Р., які перебували колись у складі Рос. Імперії), тобто разом 378 000 Р. (0.8% всього населення УССР). Ч. Р. в УССР збільшилося ще й тому, що до складу УССР увійшли також невеликі окрайки рум. етнічної території на Буковині і в сусідній частині Молдавії та рум. етнічний піво. у *Мармарощині* на Закарпатті, який простягається на півн. від Сиготу з осередками: Солотвина і Нижня та Сер. Апша — Нижнє і Сер. Водяне (він постав у 13–15 вв.). 74,6% Р. живе по с., 25,4% — у м. Найбільше Р. живе у Чернівецькій обл. — 163 000 (на Буковині, в півн. Басарабії і Молдавії - околиця Герци) або 19,3% всього населення (вони заселюють частково Сторожинецький, Глибоцький — зокрема околицю Герци, Новоселицький і Сокирянський р-ни) та в Одеській обл. — 136 000 (5,7% всього населення, як на лівому боці Дністра в кол. Херсонській губ. б. Котовського, Ананьєва, Роздільної, так і правому — в кол. півд. Басарабії, гол. б. Серпневого, Волонтерівки, б. озер Китай і Ялпух та б. м. Рені). Незначне ч. Р. живе в обл. (у тис.): Закарп. (23,5 або 2,2% — у Тячівському і Рахівському р-нах). Кіровоградській (6,6 — б. Грузького і Мартоноші), Миколаївській (5,2, б. Доминівки); Р. на Донбасі — в Донецькій (11 800) і Ворошиловградській (4 700) обл. живуть (91%) у містах. Див. також карти на стор. 97 *(Басарабія)*, 189 *(Р. на Буковині)*, 1 477 (*Р. на Мармарощині*), 1 738 *(Р. в УССР)*.

З заг. ч. Р. в УССР 8,6% подали за рідну мову — рос. (11,3% молдаван , 2,1% Р.), 6,3% (9% Р. і 6,2% молдаван) — укр.

Р. на У. не мають безпосередніх зв'язків з Румунією. Культ. зв'язки ведуться через Укр. Т-во Культ. Зв'язків з за кордоном та Укр. відділення Т-ва Рум.-Радянської Дружби. Взаємини Р. на У з Р. в Молд. ССР відбуваються на міжресп. засадах.

Р. на У. користаються, майже виключно і Чернівецькій обл., своєрідною культ. автономією. У Чернівцях виходять рум. мовою обл. газ. «Зориле Буковиней» і «Буковіна Совєтіке» та 3 районні двомовні укр.-рум. газ. Окреме в-во випускає вид. рум. мовою. Існують початкові й сер. школи з рум. викладовою мовою; в Чернівецькому Ун-ті є катедра романської філології. Діють самодіяльні гурт-

ки рум. пісні, танку тощо. Ряд чл. Союзу Письм. України пише рум. мовою. У Чернівцях існує рум. літ. об'єднання, що ним керує В. Левицький; рум. письм. дописують до літ. ж. «Ніструл», який виходить молд. мовою в Кишиневі; рум. вчені УССР співпрацюють з АН Молд. ССР. У деяких правос. церквах богослуження відбувається рум. мовою.

Література: Iorga N. Ucraina moldovenească. Яси 1913; Iorga N. Românii de peste Nistru. Яси 1918; Draghicesco D. et Murgoci. Les Roumains d'Ukraine. Париж 1919; Хоменко А. Нац. склад людности УСРР. Х. 1931; Наулко В. Геогр. розміщення народів в УРСР. К. 1966.

А. *Жуковський*, В. *Кубійович*

Румунізми, лексичні, почасти словотвірні запозичення з рум. мови в укр. літ. мові й суміжних з рум. (чи молд.) мовним обширом укр. говірках. Р. найчисленніші й найдавніші зокрема у гуцульських та бук.-покутських говірках, особливо в термінології вівчарства, деревообрібки, гірсько-тереновій і ботан., побутово-звичаєвій і адміністративній, а в зах.-степ. і півд.-басарабських ще й виноградарській і рибальській. Лише небагато з-поміж діялектних Р. поширилося в літ. мові (бриндза, гирло, гирлиґа, ґринджоли, жереп, кукурудза, мамалиґа, папуша, плекати, румеґати, сапати, тайстра, тирло, цап, царина, шутий) через степ. говірки або Галичину. Р. поширювалися спершу у говірках обабіч Карпат у зв'язку з півн.-зах. колонізацією на *волоському праві* у 14–17 вв., а в подільських і зах. степ. в наслідок колонізаційних укр.-рум. схрещень 16–19 вв.; у бук.-покутських говірках їх поширення пов'язане з політ. приналежністю цих земель у 14–18 вв. до молд. князівства, де рум. стихія поступово асимілювала не лише бояр, але й селян. Укр. племена мали чималий вплив на етногенезу мармаросько-бук.-молд. румунів і формування їх говірок, помітний зокрема в їх топо- й гідронімії та в лексичних українізмах давніх і новіших; згодом прийшло до зворотного запозичення частини цих елементів до укр. карп. говірок. Більша давність карп. Р. порівняно з степ. відображена в давнішій фонетиці деяких Р. (гуцульське ґл'еґ/ґл'аґ, зах.-степ. т'аґ з рум. chiag із *kl'ag – приправа з сушеного ягнячого шлунку, щоб заквашувати овече молоко). На території підрум. укр. говірок нові нім.-франц. европеїзми засвоювалися теж через рум. мову (бук. шура — повітка, шушони — снігівці, батоза — молотарка). Серед давніх Р. укр. мови багато первісних болгаризмів, сербізмів, угризмів, орієнталізмів і новогрецизмів. Деяке число Р. увійшло в укр. лірницьке арґо та міський сленґ Одеси, Буковини та Басарабії (шмекер — хитрун, обманець). Р. досліджували: Ф. *Міклошіч*, О. *Калужняцький*, Д. *Шелудько*, Р. *Смаль-Стоцький*, І. *Шаровольський*, І. *Дощівник*, Я. *Янув*, Г. Паску, Д. Кранджалов, О. *Мельничук*, А. де Вінсенз, Й. Дзендзелівський, О. *Горбач*, Е. Врабіє, І. Лоб'юк, Й. Мацурек, С. Семчинський, Р. Удлер, В. Прокопенко, М. Ґабінський й ін. Рум. топоніми досліджували С. Грабец, Я. *Рудницький*, С. *Лукасік*, М. Станівський, Ю. Карпенко, М. Банк, К. Галас, Е. Петровіч, М. Корчинський, А. Єремія, О. Горбач.

Література: Miklosich F., Kałużniacki E. Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und Karpaten. Denkschriften d. Phil.-Hist. Kl. d. Wiener Ak. d. Wiss., 30. 1879; Шаровольський І. Рум. запозичені слова в укр. мові. Зб. заходознавства УАН, І. К. 1929; Scheludko D. Rumänische Elemente im Ukrainischen. Balkan-Archiv 2. Ляйпціґ 1926; Crânjala D. Rumunské vlivy v Karpatech. Прага 1938; Мельничук А. Молдавские элементы в пограничном украинском говоре. Исторические Записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР, 4—5, Кишинев 1955; Vrabie E. Influența limbii române asupra limbii ucraine. Romanoslavica. 14. Букарешт 1967; Horbatsch O. Rum. Lehnwörter in der ukr. Mundart Norddobrogeas, Beiträge zur SO-Europaforschung. Мюнхен 1970; Horbatsch O. Rum. Lehnwörter in der ukr. Mundart von 3 südbukovinischen Dörfern in Rumänien. Fs. f. A. Rammelmeyer. Мюнхен 1971.

О. *Горбач*

Румунія, країна, розташована в півд.-сх. Европі в сточищі дол. Дунаю, між Угорщиною на зах., Україною на півн. і сх. (Р. тут сягає також до Чорного м.), Болгарією на півд. (межа — Дунай), Сербією (Югославією) на півд. зах. Територію Р. становлять Сх. і Півд. Карпати і Семигородська височина, до яких прилягають із зах. Паннонська, з півд. — Волоська низовини, зі сх. Молд. і Добрузька височини. Р. лежить на пограниччі Центр. і Сх. Европи та Балканського піво. і на її території тисячоліттями перехрещувалися політ. і культ. впливи цих трьох комплексів.

Доля Р. була пов'язана з її сусідами: Болгарією, Угорщиною (згодом Австрією і Австро-Угорщиною), Київ. і Гал.-Волинською державами (пізніше В. Князівством Лит. і Польщею, з 18 в. з Рос. Імперією, а згодом з СССР) та з Туреччиною. Частини Р. (деякий час навіть вся Р.) належали віками до цих держав або були під їх протекторатом.

У минулому Р. поділялася на три політ. формації: *Молдавію* або Волощину (країна між Карпатами і Дністром; назва сх. частини — *Басарабія*), Валахію або Мунтенію на півд. і *Семигород* на зах. Об'єднання двох перших відбулося 1861 (п. н. Р.), всіх трьох — 1918. Територія сучасної Рум. держави (Соц. Респ. Р.) займає 237 500 км² з 20,7 млн населення (1972); столиця Р. — Букарешт (1,6 млн меш.). Румуни заселюють також *Молд. ССР* (33 700 км², 3,6 млн населення, у тому ч. 64,6% молдаван — назва, що її з політ. причин надають в СССР

румунам, які жили в межах кол. Рос. Імперії).

Українці й румуни межують між собою на довж. 900 км. Укр. племена, чи їхні предки становили один з субстратів рум. народу на півн. сх. Р. Обидва народи зближувала правос. віра і спільне джерело культури (Візантія), а також боротьба проти татар і турків; вони близькі між собою соц. структурою, побутом і нар. творчістю, століттями живуть одні поряд з одними. Взаємовідносини на політ. і вищому культ. рівні були близькі у 16–17 вв., згодом незначні, гол. через брак укр. (а довший час і рум.) держави. У новіші часи вони сильніші на Буковині, але у неґативній формі — гострій нац. боротьбі. *А. Ж., В. К.*

Історія Р. На поч. нової ери сучасну Р. заселювали тракійські міжплемінні об'єднання — *даки* і *ґети*, яких 106 р. підкорили римляни й створили провінцію Дакію, що нею володіли до 271 і тоді відбулася часткова романізація країни. В добу мандрівок народів у 3–6 вв. тут поселювалися різні племена: сармати, ґоти, гуни, ґепіди, авари, болгари й ін.; у 6–7 вв. її заселили слов'яни, які з кін. 1 тисячоліття зазнали асиміляції з боку зроманізованих дако-ґетських племен. Тоді створився рум. народ і мова (слов'яни залишили численні сліди в лексиці рум. мови й у топоніміці країни). У 11–13 вв. півн.-сх. частина Р. входила до складу Київ. Руси і Гал.-Волинської держави. У 11–13 вв. на більшість рум. земель нападали кочовики: печеніги, половці і, зокрема, татари. Після припинення монгольської навали утворилися два рум. князівства — Валахія («Мултянська земля», Muntenia, Țara Românească; 1324) і Молдавія (Волощина, 1359). Румуни жили окремим життям у Семигороді (Трансільванії), який з 10 в. підпав під Угорщину, згодом у 1541–1688 становив собою автономне князівство під зверхністю Туреччини, далі (до 1918) належав до Австрії і Угорського королівства в складі Австро-Угорщини.

Молдавія і Валахія перебували деякий час під зверхністю Угорщини (Молдавія також під зверхністю Польщі), з 15 в. платили данину Туреччині, а з 16 в. були в безпосередній залежності від неї, що й було причиною тривалої боротьби румунів за незалежність (в якій брали участь також укр. козаки і Польща). Тільки на недовгий час кн. Михайлові Хороброму (1600) вдалося об'єднати всі 3 рум. князівства. З поч. 18 в. Молдавією і Валахією правили чужинецькі «господарі», т. зв. фанаріоти (перев. греки), призначувані тур. султанами. В наслідок рос.- тур. воєн, у кін. 18 і в 19 в. зміцнилися впливи Росії в обох рум. князівствах; 1812 Росія анектувала Басарабію (ще 1774 Австрія зайняла півн.-зах. Молдавію — Буковину), а на основі договору в Адріянополі (1829) здобула над Молдавією й Валахією співпротекторат. Суперництво Росії, Туреччини й Австрії за впливи в півд.-сх. Европі і *Кримська війна* довели до того, що за Паризьким мировим договором (1856), Молдавію і Валахію віддано під спільний протекторат великодержав і Туреччини. 1859–61 обидва князівства об'єдналися у князівство Р., яке в 1877–78 цілковито усамостійнилося, а 1881 — перетворилося на королівство. Під час першої світової війни Р. стала по стороні Антанти, і по війні їй визнано зайняті Семигород, Банат, Буковину і Басарабію, отже й частину укр. етногр. території. 1940 Р. зреклися на користь СССР півн. Буковини й Басарабії (вони увійшли до складу УССР і Молд. ССР), 1941 (після вступлення по боці Німеччини до війни проти СССР) їх удруге зайняла (також територію між Дністром і Богом — *Трансністрію*), а 1944 їх знову втратила; 1940–45 частина Семигороду і Мармарощина були під володінням Угорщини 1947 Р. проголошено республікою.

До створення Р. (1859) **укр.-рум. політ. зв'язки** відбувалися перев. з безпосереднім сусідом України Молдавією (див. ЕУ 2, стор. 1 637–1 639); вони були незначні з Валахією, а ще менші з Семигородом. У 16 і 17 вв. козаки допомагали не тільки Молдавії, але й Валахії у їхній боротьбі проти Туреччини, напр., у війську волоського воєводи Михайла Хороброго в 1595 нараховувалося 7 000 козаків. Хмельницький уклав союз з Молдавією й одружив сина, Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула. Тиміш *Хмельницький* з 8 000 козаками пішов на захист свого тестя походом на Валахію, де зазнав поразки у битві над р. Фінтою, а 1653 загинув у Сучаві. Щораз більше узалежнення України від Москви, а рум. князівств від Туреччини перекреслило почату співпрацю.

Після приєднання *Буковини* до Австрії (1774) і Басарабії до Росії (1812) в обох цих краях жили поряд, одні коло одних, українці і румуни. На Буковині виникла між ними, у зв'язку з укр. нац. відродженням, гостра (зокрема з кін. 19 в.) боротьба на політ., церк. і культ. полі (див. ЕУ 1, стор. 489–91). В Басарабії через слабу нац. свідомість укр. і рум етнічної маси і русифікацію вищих прошарків, укр.-рум. взаємини були незначні. Басарабські румуни, які вчилися в ун-тах Києва і Харкова, ознайомилися з укр. нац. рухом і прихильно ставилися до нього. Нечисленні укр. культ. діячі, які деякий час жили в Басарабії (І. *Нечуй-Левицький*, М. *Коцюбинський*,

М. *Кропивницький*, мали зв'язки з освіченими румунами і впливали на рум. авторів. У 1878–82 Ф. Вовк перебував у Р., досліджував укр. поселення в півн. Добруджі, співпрацював з З. *Арборе*.

Під час укр. державности (1917–21) з укр. боку робилися заходи для унормування дипломатичних взаємин з Р. В січні 1918 з інформативною місією був висланий до Р. — А. *Галіп*, пізніше представниками укр. урядів в Р. були: М. *Галаган*, В. *Дашкевич-Горбацький* і К. *Мацієвич* (1919–22). Рум. уповноваженими при укр. урядах були ген. Коанда і Концеску. Р. визнавала де-факто існування укр. держави, входила з укр. урядами у госп.-торг. зв'язки та була готова доставити зброю в заміну за госп. продукти, однак заломлення укр. фронту в 1919 поклало край цим плянам. Деякі конфлікти з Р. були спричинені окупацією рум. військом Півн. Буковини (11. 11. 1918) та Басарабії (березень 1918), як також ударом в спину УГА у травні 1919, коли румуни захопили гал. Покуття.

Укр.-рум. взаємини 1919–44 були позначені боротьбою укр. меншости в Р., зокрема на Буковині (див. ЕУ 1, стор. 567–71).

Після 1944, в нових обставинах, як сателіт СССР, Р. в укр. питанні дотримувалася директив СССР.

У культ. ділянці, крім молд.-укр. зв'язків (див. *Молдавія*), існували, хоч і незначні, зв'язки України з Балахією. Напр., Україна чимало спричинилася до заснування друкарства на Волощині, зокрема, завдяки митр. П. Могилі. Серед волоських учених Удріште Нестурел (17 в.) був у близьких культ. зв'язках з Києвом, а в своїх творах наслідував укр. письм. На Волощині чималий вплив мала граматика М. *Смотрицького*, яку перевидано у Снаґові (1697) і в Римніку (1755); вона допомогла у створенні перших рум. граматик на Волощині. «Лексикон словеноросскій» П. *Беринди* був 5 разів перероблюваний рум. мовою. У Києво-Могилянській Академії навчалися визначні діячі Валахії: Удріште Нестурел, Вартоломей Мазаряну (1710—90; архимандрит, письм. і реформатор молд. шкіл), Гавриїл Банулеску-Бодоні (пізніший митр. київ., потім 1802—12 — Молдавії і Валахії), еп. Мельхіседек Штефанеску та ін. Укр. ігумен Паїсій *Величковський*, переїхавши 1779 до Нямцу, спричинився до відновлення рум. манастирського життя та активізував культ. і вид. діяльність. Молд. митр. В. Костаке (1768—1846) підтривував зв'язки з укр. церк. діячами та видав рум. мовою київ. Synopsis (1837).

У 19 в. до рум.-укр. культ. зближення спричинилися рум. письм. і вчені: Олександер Гаждеу (1811—74; писав про Г. Сковороду), його син Богдан Г. (1838—1907; уроженець Хотину, вихованець Харківського Ун-ту, був у приязних стосунках з О. *Потебнею*, писав на укр. теми: «Йон-вода Лютий», «Домніца Роксана»), Г. Асакі (1788—1869), Н. Ґане (1838—1916; повість «Домніца Руксандра»), К. Стаматі (1785—1869), славісти Йон Боґдан (1864—1919) і І. Біяну (1856—1935), політ. діяч К. *Доброджану-Геря* (1855—1920) та ін.

У 20 в. укр. питанням цікавилися рум. діячі: гром. діяч З. *Арборе;* письм. — М. *Садовяну*, М. Сорбул, Л. Фунта, Е. Боґдан; літературознавці: Е. Калімар (писав про І. Франка та Т. Шевченка), М. Ласло («Шевченко в Румунії», про Г. Сковороду); історики: Н. *Йорґа*, Й. *Ністор* (обидва ставилися неприхильно до укр. проблеми і заперечували автохтонність українців на Буковині і Басарабії), С. Чобану, П. Панаїтеску та (після 1944): П. Константінеску-Яшь, Ґ. Безвіконі, А. Віану, Д. Струнґару, Д. Мазілу, М. Дан; мовознавців: М. Штефанеску, П. Петровіч. Найбільше уваги рум. дослідники й письм. присвячували укр.-рум. зв'язкам 17 в. Чимало ст. про рум.-укр. зв'язки містить славістичний ж. «Romanoslavica» (з 1958 у Букарешті). На еміґрації про рум.-укр. взаємини писали Ґ. Чоранеску, Е. Турдяну. Рум.-укр. зв'язки досліджували в Молд. ССР: М. Мохов, В. Гацак, І. Вартічан, К. Попович.

Серед укр. вчених і письм. рум.-укр. взаємини досліджували історики: Ю. *Венелин* (вивчав слов. рукописи у рум. бібліотеках), А. *Петрушевич* (молд.-укр. зв'язки), І. *Шаранкевич*, О. *Калужняцький*, В. *Милькович*, Є. *Козак*, М. *Кордуба*, *Ф. Шевченко*, О. Карпенко, М. Чередарик; етнографи й літературознавці: М. *Драгоманов*, *Ф. Вовк*, *І. Франко*, О. *Романець*, І. Ребошапка, В. Зеленчук; музикознавці: С. *Воробкевич*, К. *Квітка;* мистецтвознавець Б. Кармазин-Каковський; мовознавці: П. *Бузук*, Д. Шелудько, О. Огієнко, В. *Сімович*, І. Шаровольський, Р. *Смаль-Стоцький*, С. Семчинський, І. Дощівник, Ю. Кокотайло, О. *Горбач*, М. Павлюк; письм.: Ю. *Федькович*, С. *Воробкевич*, М. *Коцюбинський*, Г. *Хоткевич*, *Я. Стецюк*, В. П'янов, А. *М'ястківський*.

Рум. література мало приступна укр. читачеві, з неї укр. мовою перекладені: роман Б. *Гадшеу* «Резван і Видра», «Поезії» М. Емінеску (переклад М. Рильського, В. Сосюри, М. Терещенка, Я. Шпорти), драма Й.-Л. Караджале «Загублений лист» (переклад Є. Дроб'язка), роман Л. Ребряну «Йон», повісті й романи М. *Садовяну* «Митря Кокор», «По дорозі в Хирлеу», «Нікоаре Підкова», поезії В. Тульбуре. Чимало творів рум. літератури переклав В. *П'янов*, А. М'ястківський.

Рум. мовою вийшли твори Т. Шевченка «Cobzarul» (1957; переклад В. Тульбуре, передмова М. Садовяну), М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Кобилянської, Ю. Яновського. Сучасні укр. новелі (твори О. Гончара, Є. Гуцала, В. Дрозда, Е. Шевчука тощо).

Почавши з 1958, у Києві й ін. містах України Укр. Т-во Культ. Зв'язків з закордоном організує «Дні рум. культури» з виступами рум. солістів, нац. театру ім. Караджале, висвітленням рум. фільмів та влаштуванням книжкової і мист. виставок.

Малодіяльним є Укр. Відділення Т-ва Рум.-Радянської Дружби (з 1959).

А. Жуковський

Екон. зв'язки між Р. й Україною були до пол. 1940-их рр. незначні (річний торг. оборот 500—600 000 карб.). З 1950 торгівля почала зростати (у млн. карб., включаючи транзит):

	Експорт України до Р.	Імпорт України з Р.
1950	98	115
1960	224	241
1965	346	380
1970	424	455
1973	496	585

Торг. баланс для України є дещо неґативний. Експорт УССР до Р. становить бл. 8% заг. укр. експорту (включаючи й експорт до

ін. респ. СССР), експорт Р. до УССР — бл. 20% заг. експорту Р. Україна імпортує з Р. пиляну деревину (бл. 260 000 м³ на рік; 12% всього рум. експорту), нафтопродукти (бл. 460 000 т на рік), зал. вантажні вагони, с.-г. машини, хем. устаткування, меблі, одяг, взуття, консерви, овочі. До Р. Україна вивозить насамперед сировину: залізну руду (1971 — 50% імпорту Р.), кокс (29%), електроенерґію (16%), чавун (12%), кам'яне вугілля (7%), далі металевий прокат, різні верстати, енерґетичне устаткування, невеликі кораблі, літаки, годинники.

У рамках техн. допомоги й довготермінових кредитів СССР Румунії Україна брала участь у будівництві бл. 80 підприємств. За останній час велике значення для Р. має укр. екон. допомога у будівництві метал. комбінату в Ґалаці. *В. Г.*

Українці в Румунії. До 1918 українці жили на території тогочасної Р. в півн. *Добруджі* — у дельті Дунаю (див. також *Задунайська Січ*). Їх поселення (бл. 20 000) пов'язане безпосередньо з укр. етногр. територією в півд. Басарабії. Незначне ч. українців (бл. 50 000) жило у півн. Молдавії (пов. Дорогой і Botошани), населення якої до 17 в. було здебільша укр. Тепер тільки в деяких селах (напр., Семеніча) частково збережено укр. мову й звичаї.

1918—44. По першій світовій війні у межах «великої» Р. опинилися *Буковина*, *Басарабія* та мала частина Закарпаття — півд. частина *Мармарощини*, а у зв'язку з цим частина укр. суцільної етногр. території й низка укр. етногр. островів у цих країнах, зокрема у Басарабії; врешті, укр. острови у *Банаті*, який до 1918 належав до Угорщини. Крім того, на території корінної Р., гол. у Букарешті, опинилися укр. політ. еміґранти з Укр. Нар. Республіки; їх основу становили кол. старшини і вояки 2 Запор. бриґади Армії УНР, які восени 1920 перейшли Дністер. З 1923 у Букарешті існувала централя Гром.-Допомогового Комітету Укр. Еміґрації в Р. (гол. К. *Мацієвич*, заступник гол. В. Трепке, секретар Д. Ґеродот), яка координувала працю 10 філій еміґрантів, т. зв. громад (найчисленніша — Громада Укр. Еміґрантів у Букарешті). В Букарешті ще діяли: Союз Українок-Еміґранток (гол. Н. Трепке), Т-во Укр. Вояків у Р. (гол. Г. Порохівський) і заснований гетьманською групою 1921 Союз Укр. Хліборобів у Букарешті (гол. П. Новіцький). До м. Р. напливуло також деяке ч. українців з Буковини і Басарабії, перев. учителі й службовці, що їх рум. влада переселила, щоб ослабити укр. стан посідання, студенти, які вчилися у високих школах, гол. у Букарешті (вони заснували в Букарешті т-во «Зоря», 1921–26, згодом Укр. Культ.-спортове т-во «Буковина», 1926–44) й Ясах тощо. Разом у корінній Р. жило бл. 10 000 українців, в усій Р. бл. 1,2 млн, у тому ч. на укр. етногр. території бл. 0,8 млн.

З 1941 Р. дала укр. нац. меншості деякі культ. права: у Букарешті організовано укр. радіомовлення (керівник М. Ковалевський), виходила газ. «Життя» (ред. І. Гаврилюк), ж. «*Батава*».

Ч. українців, що жили в корінній Р. збільшилося 1940 утікачами, які, після зайняття СССР Буковини і Басарабії, шукали захисту в Р. Перед зайняттям всієї Р. сов. військом 1944 частина українців з Р. подалася на зах., більшість залишилася. Дехто з укр. гром. діячів (І. Григорович, О. Масикевич, В. Якубович та ін.) були заарештовані й вивезені до СССР.

Українці у сучасній Соц. Респ. Р. (Republica Socialistă România).

1 — Р. у 1912. 2—7 — Території, приєднані до Р.: 2 — Півд. Буковина (1919); 3 — Півд. Семигород і Банат (1920); 4 — Півн. Семигород (1920; у 1940—45 до Угорщини); 5 — Півд. Добруджа (1913—40); 7 — Басарабія (1918—40 і 1941—44). 8. Кордони Р. 1947

Теперішні кордони УССР з Р. не покриваються докладно з етногр. межами, і

тому в Р. залишилися невеликі простори укр. етногр. території: в півн. Буковині (бл. 40 000 українців у 39 місцевостях), у *Добруджі* (30 000 українців у 37 місцевостях) та в *Мармарощині* (бл. 30 000 у 16 місцевостях); бл. 10 000 українців живе у 8 селах у *Банаті* (дехто з них виїхав у кін. 1940-их рр. до СССР) та бл. 10 000 — в розпорошенні у корінній Р.; у всій Р. бл. 120 000. За офіц. переписом 21. 2. 1956, в Р. жило 68 300 українців, у тому ч. в тодішніх обл.: Банат (р-ни Луґож і Карансебеш) 4 700, Добруджа (р-н Тульча) — 7 900, Марамуреш (р-ни Вішов і Сигіт) — 25 200, Сучава (р-ни Радівці, Кимполюнґ, Дорогой, Ґура-Гуморулуй і Ватра Дорней) — 28 900 та розпорошених по всій Р. 1 500; ці останні найбільше перебувають у Букарешті (офіц. 500, насправді бл. 2 000). Ін. м., у яких живуть українці: Констанца, Тімішоара, Бая-Маре, Плоєшти, Яси, Клюж, Луґош.

У соц. Р. немає жадних укр. гром. орг-цій, хоч конституція ґарантує кожній нац. меншості нац.-культ. права. Партія і уряд Р. міняли своє наставлення до місц. українців. До 1947 вони не визнавали в практиці існування укр. нац. меншости; у 1948–63 існувала відносна можливість праці в культ.-шкільній ділянці, хоч, щоб налякати укр. інтеліґенцію, у 1959 у Букарешті влаштовано показовий процес проти В. Білівського, якому закидали заохочування читачів до укр. мови і плекання укр. культури (його засуджено на 7 рр. в'язниці; аналогічний процес відбувся і в Сиготі). З 1964 рум. влада поступово ліквідувала попередні здобутки укр. нац. групи. Не принесла покращення становища українців у Р. нова конституція 1965, яка формально запевняла меншостям нац. права. Правда, 1968 дозволено організувати укр. пов. ради трудящих при Фронті Соц. Єдности для Сучавського й Мармароського пов. (гол. І. Захарійчук і Ю. Канюка), але вони не виявили ніякої укр. нац. праці.

К у л ь т. - о с в. ж и т т я. Шкільна реформа 1948 дала можливість для розвитку нар., сер. і вищої освіти укр. мовою. Упродовж 10 рр. у Р. існувало 120 нар. шкіл з укр. мовою навчання (бл. 200 укр. учителів і бл. 10 000 учнів) та паралельні кляси з укр. мовою навчання в ґімназіях у Сереті, Сиготі й Сучаві (за 1957 — 77 випускників) і у пед. школах: в Сереті, Сиготі й Тульчі (за 1957 — 54 випускники). Для шкіл створено різнородні підручники укр. мовою, серед ін. «Курс іст. граматики укр. мови» М. Павлюка та «Рум.-укр. словник» (30 000 слів) і «Укр.-рум. словник» (35 000 слів) - обидва за ред. Ю. Кокотайла.

Культ.-осв. діяльність по укр. селах провадили читальні, клюби, будинки культури, гуртки самодіяльности, гуртки молоді; по містах відділи Рум. Об'єднання для зв'язків з Сов. Союзом (ARLUS –Asociaţia Romînă pentru legătŭri cu Uniunea Sovietică). Рівень культ. праці був досить низький. Програми місц. культ. улаштувань велися укр., рум. та рос. мовами. Поза Букарештом не було жадного значнішого ансамблю чи мистця.

Почавши з 1964 вся культ.-осв. праця українців у Р. зазнає переслідування. Ліквідовано майже всі школи з укр. мовою навчання (животіє тільки укр. відділ при ґімназії в Сиготі і укр. лекторат у Букарештському Ун-ті) і всю укр. осв.-культ. працю по селах, заборонено вживати в публікаціях укр. назви місцевостей.

Преса представлена двотижневиком «*Новий Вік*» (з 1949; ред. В. Білівський, С. Загородний, з 1959 І. Колесник, М. Бодня), наклад спершу 10 000, нині 4 000; тепер газ. мусить містити рум. зміст укр. мовою. У 1950—58 виходив літ.-іст. двомісячник «Культ. порадник», наклад 600 –1 000, ред. В. Федорович і В. Білівський.

Деяке ч. українців працює в Р. у високих школах і в наук. ін-тах: І. Робчук, К. і А. Реґуші в Ін-ті Лінґвістики, Б. Виноградник († 1973) в ін-ті Пастера в Букарешті, славісти К. Драпака і І. Лемний, педагог О. Антохій, фізик Б. Павлюх (політехніка в Ясах) та В Карамзин-Каковський тощо. У Букарешті існує відділ укр. мови і літератури (з 1952 при славістичному відділі Букарештського Ун-ту), з 1963 при катедрі слов. мов Ін-ту Іноземних мов і літератур, завідувач доц. М. Павлюк.

Порівняно добре в Р. представлена укр. література. У 1950-их рр. укр. письм. друкували свої твори у ж. «Культ. Порадник» та у додатку «Література» до двотижневика «Новий Вік», у 1968—70 — у «Літ. В-ві», з 1970 у в-ві «Критеріон» у Букарешті, створеному для публікацій творів нац. меншостей (ред. укр. відділу М. Корсюк). У 1960-их рр. у Букарешті вийшли зб. поезій О. Мельничука, Г. Клемпуша, О. Павліша, Д. Онищука; зб. новель і оп. І. Федька та С. Яцентюка; альманахи «Серпень» (1964; ред. С. Мигайчук) та «Ліричні струни» (1968); зб. «Нар. співанки» — укр. нар. пісні з півд. Буковини, Мармарощини, Банату і Добруджі, зібрані й упорядковані І. Ребошапкою. З 1970 заходами Літ. студії укр. письм. (гол. Г. Мандрик) при Спілці Письм. Р. вийшли у в-ві «Критеріон» зб. поезіи: С. Ткачука, М. Балана, Стеліяна Ґруї, М. Михайлюка, І. Непогоди, О. Масикевича, І. Ковача, М. Небиляка, М. Корсюка, Ю. Павліша, В. Баршая, О. Мельничук; зб. «Ой у саду-винограду» (1971) і «Відгомони віків» (1974) з нар. творчістю укр. населення Р. (обидві за ред. І. Ребошапки), «Наші весни» (1972 — зб. прози, ред. М. Михайлюк), зб. репортажів «Про землю і хліб» (1972) та «Антологія укр клясичної поезії» (1970; ред. М. Ласло). Б Орадя жила укр. письм. К. Бобикевич († 1971).

Більшість укр. населення в Р. була правос., греко-католики переважали на Мармарощині і в Банаті. Після ліквідації Гр.-Кат. Церкви в Р. (1948) вірних примушено перейти на православіє. Бо-

гослуження і проповіді Рум. Правос. Церкви майже повсюдно, крім Серету, відбуваються лише рум. мовою, і т. ч. вона є одним з засобів румунізації. На румунізацію українців Р. впливає і те, що вони живуть розпорошені й ізольовані від ін. країн укр. поселення, гол. від УССР, а залякана укр. інтеліґенція, яка живе перев. по м., має невеликий зв'язок з укр. масою.

Література: Див. *Молдавія* і Iorga N. Legăturile Românilor cu Ruşii apuşeni şi cu teritoriul zis „ucrainian". Analele Academiei Româna. Букарешт 1916; Iorga N. Românii de peste Nistru. Яси 1918; Nistor I. Problema ucraineană in lumina istoriei. Чернівці 1934; Ciobanu S. Legăturile culturale româno-ucrainene. Букарешт 1938; Nistor I. Ucraina în oglinda cronicelor moldoveneşti. Букарешт 1941—42; Constantinescu-Iasi P. Relatsi ile culturale romîno-ruse din trecut. Букарешт 1954; Попов П. З історії укр.-рум. літературних зв'язків. Вісник АН УРСР, ч. 9. К. 1956; Bezviconi G. Contribuţii la istoria relaţiilor romîno-ruse. Букарешт 1962; Academia Republicii Populare Romine. Studii privind relaţiile romîno-ruse şi romîno-sovietice. Букарешт 1960; Мохов Н. О формах и этапах молдавско-украинских связей в XIV—XVIII вв. Кишинев 1961; Ласло М. До питання про укр.-рум. зв'язки у другій пол. XIX ст. Укр. Іст. Журнал, ч. 5. К. 1962; Ласло М. Дослідження укр. фолкльору в Румунії. ж. Нар. творчість та етнографія, ч. 1. К. 1965; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документи и материалы в 3 тт. М. 1965—70; Cioranesco G. et au. Aspects des relations russo-roumaines. Retrospective et orientations. Париж 1967; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Юґославії. Вінніпеґ 1969; Павлюк М., Робчук І. Реґіональний атлас укр. говірок Румунії. Праці XII Респ. діялектологічної наради К. 1971; Joukovsky A. Relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVII siècle. Париж 1973.

А. Жуковський

РУМЧЕРОД, скор. назва центр. виконавчого комітету депутатів рад Рум. фронту, Чорноморської фльоти і Одеської округи (Херсонська, Таврійська, частини Подільської і Волинської губ.), рев. орган, заснований у травні-червні 1917 у складі коаліції лівих партій з меншовицькою більшістю; підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з губ. радою, органом Центр. Ради. У листопаді-грудні 1917 Р. чинив опір больш. переворотові, у відповідь на що петроградський Совнарком вислав аґентів і військ. частини з метою перебрання влади. На поч. січня 1913 большевики опанували Р., зробивши його своїм знаряддям. Р. виступив проти Центр. Ради і з допомогою збольшевизованих фронтових частин перебрав владу в Одесі. Р. намагався поширити впливи на Басарабію, окуповану рум. військами. Від імени Совнаркому підписав угоду з рум. урядом 5–9. 3. 1918 про евакуацію Басарабії, яка не була здійснена. У березні 1918 австр. війська зайняли Одесу і відновилася укр. влада, Р. евакувався на сх. і в травні був ліквідований.

В. М.

Рум'янцев-Задунайський Петро (1725–96), граф, рос. військ. і держ. діяч, ген.-фельдмаршал. Відзначився у Семилітній війні 1756–63, а особливо як командир армії в рос.-тур. війнах 1768–74 (битви при Ларзі й Кагулі) й 1787–91. 1764 Р.-З. був призначений през. *Малорос. Колеґії* й ген.-губернатором Лівобережної України. У перший період свого намісництва на Україні (1760–70) провадив рішучу централістичну політику рос. уряду щодо Гетьманщини, що виявилося зокрема під час виборів до Комісії для складання нового «Уложенія» 1767 (боротьба з автономістичними прагненнями укр. людности, зокрема коз. старшини й духовенства). За ініціятивою Р.-З. переведено реформи коз. служби, податкової системи (встановлення подушного податку), поштової справи, а гол. — ген. ревізію екон. стану населення Гетьманщини (див. *Рум'янцівський опис*). За урядування Р.-З. ліквідовано рештки укр. автономії (скасування Малорос. Колеґії й полкового устрою в 1781–82, поділ Гетьманщини на три намісництва — Київ., Чернігівське й Новгородсіверське, поширення на Україну рос. системи адміністрації й судівництва, ліквідація коз. війська й заміна його карабінерськими полками, поширення на Україну «Жалуваної грамоти» дворянству 1785 і городового «Уложенія» 1775, закріпачення укр. селянства 1783 й секуляризація манастирських маєтків 1786). Але в другий період свого намісництва Р.-З., одержавши або придбавши собі величезні маєтки на Лівобережній Україні, й перебуваючи у зв'язку з рос. опозиційними колами, що орієнтувалися на царевича Павла Петровича й були ворожі до Потьомкіна, увійшов у близькі стосунки з укр. автономістами. Це викликало велике невдоволення Катерини II, яка у 1789 усунула Р.-З. від керування кол. Гетьманщиною й призначила на його місце ген. М. Кречетнікова (1790). Останні роки Р.-З. прожив у своїх маєтках на Україні, оточений увагою й пошаною з боку укр. шляхетства, що виявилося зокрема в позитивній оцінці Р.-З. в «*Історії Русів*». Похований у Києво-Печерській Лаврі. Нащадки його володіли маєтками на Лівобережній Україні до 20 в.

О. Оглоблин

Рум'янцівський опис, ген. ревізія Лівобережної України (Гетьманщини), яку, з доручення рос. уряду, провів у 1765–69 П. *Рум'янцев*, ген.-губернатор Лівобережжя. Метою ревізії було зробити перепис людности і зібрати в інтересах рос. фіску докладні відомості про демографічний та екон. стан краю. Р. о. мав з'ясувати також правний стан землеволодіння й зібрати низку ін. відомостей, які могли б допомогти запрова-

дженню на Гетьманщині нового держ. оподаткування. Ревізію провадили по полках спеціяльні комісії, очолені рос. офіцерами. Перепис викликав велике занепокоєння серед різних прошарків населення, відгуки якого знаходимо серед. ін. в «*Історії Русів*». Було описано 3 500 населених пунктів. Але Р. о. не був закінчений (за винятком Київ. полку) у зв'язку з рос.-тур. війною 1769–74. Р. о. містить у собі цінний матеріял до історії соц.-екон. життя Гетьманщини, зокрема статистики й демографії людности, госп-ва, землеволодіння, соц.-правного стану тощо напередодні ліквідації автономної Коз.-Гетьманської Держави. Пізніше матеріяли Р. о. були розпорошені по архівах губ. м. (Чернігів, Київ, Полтава). В кін. 19 в. чернігівську частину Р. о. передано до Бібліотеки АН у Петербурзі; київ. частину – до Бібліотеки Київ. Ун-ту. Частина матеріялів Р. о., яка була в Полтаві, загинула під час пожежі. Щойно у 1920-их рр. матеріяли Р. о. зосереджено в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів. Нині ця величезна зб. (969 т.; кожний т. має від 300 до 1 000 аркушів) знаходиться в Центр. Держ. Іст. Архіві УРСР у Києві й частково в Рукописному Відділі Центр. Наук. Бібліотеки АН УРСР.

Література: Лазаревский А. и Константинович Н. Обозрение Румянцевской Описи. Чернігів 1866–68, 1873; Багалей Д. Генеральная Опись Малороссии. КСт., XI. К. 1883; Ткаченко М. Наук. розроблення Рум'янцівської ревізії, жк. Україна, III. К. 1924; Ковальський І. Ген. Опис 1765–1769 рр. Джерело для вивчення соц.-екон. відносин на Лівобережній Україні. Укр. Іст. Журн., II, К 1962.

О. Оглоблин

Рункевич Степан (1867–?), історик церкви, службовець канцелярії обер-прокурора Синоду; автор праць: «История минской архиепископии (1793–1832)» (1893), «История русской церкви под управлением св. Синода», т. I (1900) і «Русская церковь 19 в.» (1901) та ін.; склав «Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов» (2 тт., 1897–1907).

РУП – Революційна Українська Партія, перша активна політ. орг-ція на Центр. і Сх. Укр. Землях, заснована 11. 2. 1900 в Харкові діячами студентських громад: Д. *Антоновичем*, М. *Русовим*, Л. *Мацієвичем*, Б. *Камінським*, П. *Андрієвським*, Ю. *Коллардом*, О. *Коваленком*, Д. Познанським й ін. як підпільна рев. партія. Постання РУП було завершенням попередніх спроб створення політ. таких орг-цій, як «Братство Тарасівців» (див. *Тарасівці*), соціял-дем. гурток І. Стешенка й Лесі Українки, Укр. Національна Партія, які поривали з тогочасним укр. аполітичним культурництвом й українофільством та започатковували політ. діяльність.

Спершу за програму РУП служила промова М. *Міхновського*, що не був чл. РУП, написана ним як проєкт програми з доручення засновників РУП, виголошена на Шевченківських святкуваннях у Полтаві і в Харкові у березні 1900 і

Група чл. Харківської Студентської Громади (1899), зародок РУП. Стоять зліва направо: 1 ряд: Д. Антонович, Л. Кулябко-Корецький, Д Познанський, Є. Тищенко, О. Коваленко, Б. Камінський, Ю. Коллард, К. Румицький. 2 ряд: Д. Дробязко, О. Мацієвичівна, К. Мацієвичівна, К. Котлярова, М. Левицький, М. Міхновський. 3 ряд: М. Русов, Л. Мацієвич, С. Паньківський, О. Степаненко

надрукована того ж року брошурою у Львові п. н. «Самостійна Україна» як «вид. Р.У.П. – ч. 1». У цій промові проголошено гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» і, як найближчу мету, поставлено вимогу «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 з розширенням її впливу на цілу територію укр. народу в Росії». Згодом керівники РУП виступили в 1 ч. свого органу «Гасло» (1903) з критикою брошури М. Міхновського, визнали її проголошення помилковим і в проєкті програми, що був складений того ж року київ. комітетом і затверджений ЦК РУП, ухвалили «основні принципи, конечні цілі й тактику міжнар. соціял-демократії», тобто настанови т. зв. Ерфуртської програми. У практичній діяльності гасло самостійности України замінено вимогою нац.-територіяльної автономії України в межах Рос. Імперії.

У 1902 РУП складалася з 6 комітетів, т. зв. «Вільних громад РУП» – Київ., Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської і Чорноморської (або Кубанської) – й орг. оформилася, об'єднавши ці громади, під час установчого з'їзду в грудні 1902. Обраний тоді ЦК РУП очолили Є. *Голіцинський* (псевд. Павловський), В. Козиненко (Граб) і Д. Антонович (Муха). До Закордонного Комітету з осідком у Львові увійшли прибулі туди 1903 В. *Винниченко* і Д. Антонович. З 1903 фактичним керівником РУП став М. *Порш*.

Одночасно з РУП 1900 постала *Укр. Соц. Партія* (УСП), провідними чл. якої були Б. *Ярошевський*, М. *Меленевський* і В. Міхновський, яка в червні 1903 приєдналася до РУП і діяла в її рамках до січня 1904. Під проводом М. Міхновського з 1902 оформилася окрема *Укр Нар. Партія.*

З відходом від самостійницьких позицій РУП уже з 1903 почала набирати все більше характеру соц.-дем. партії. У серпні 1904 Є. Голіцинський брав участь у Конґресі Соц. Інтернаціоналу в Амстердамі, спершу як представник РУП, згодом, з уваги на опір Рос. СДРП проти окремішньої участи укр. соц. партії в Конґресі, як чл. рос. делеґації. Під час 1 з'їзду РУП, що відбувався наприкін. 1904 і не був закінчений, РУП, в наслідок ідеологічно-програмових і тактичних розбіжностей в сер. партії, розкололася. Меншість, група М. Меленевського і О. *Скорописа-Йолтуховського*, пішла вже в січні 1905 на злиття з рос. соціял-демократами і пізніше діяла як автономна Укр. Спілка, в складі РСДРП, проіснувавши до 1913. Більшість, інтернаціоналістична й самостійницька за орієнтацією, під проводом М. Порша, С. *Петлюри*, В. *Садовського* й ін., далі діяла як РУП і на 2 з'їзді в грудні 1905 прийняла назву *Укр. Соціял-Дем. Роб. Партії* (УСДРП), базованої на принципах Ерфуртської програми і з вимогою нац.-територіяльної автономії України.

На поч. своєї діяльности РУП схилялася до терору і збройних виступів проти царського режиму і великих землевласників, потім зосередилася на організації аґрарних страйків серед селянства Полтавщини й Харківщини (1902) і на пропаґандивній здебільша роботі поміж сіль. і міськ. пролетаріятом. РУП співпрацювала з неукр. соц. партіями на Україні: жид. «Бундом», РСДРП, Поль. Партією Соц. (ППС), рос. соціялреволюціонерами.

Гол. ділянкою діяльности РУП була пропаґандивно-вид.: газ. і журн., брошури й листівки. Органами РУП були: видаваний у 1902—03 у Чернівцях місячник «*Гасло*» (17 чч.), присвячений здебільша справам сіль. пролетаріяту, друкований у Чернівцях і згодом у Львові часопис «*Селянин*» (1903—05) та газ. «*Праця*» (1904—05). Якийсь час (друга пол. 1903) органом міськ. пролетаріяту РУП був кол. орган УСП «*Добра Новина*». Заходами і під фірмою РУП були видані програмово-пропаґандивні брошури: «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», «Власна земля», «Страйк і бойкот», «Нар. справа»; іст. серія «Козаччина», автором якої був Д. Антонович та ін.; книжечки «Про херсонські та інші заробітки» М. Меленевського, «Великий хліборобський страйк у Галичині 1902 р.»; низка перекладів з чужих мов (ст. А. Бебеля, К. Лібкнехта, К. Кавтського); «Бібліотечка Селянина» (з писаннями В. Винниченка, О. Скорописа-Йолтуховського тощо). Крім Чернівців і Львова, деякі вид. РУП друкувалися в підпільних друкарнях на Центр. і Сх. Укр. Землях.

Крім вищезгаданих засновників і провідних діячів, чл. РУП були: В. *Дорошенко*, А. *Жук*, А. Неделко-*Жук*, М. *Ткаченко*, А. й М. *Лівицькі*, Б. *Матюшенко* й М. Матюшенко-*Гоженко*, В *Чехівський*, Н. *Грінченко*, К. *Безкровний*, К. *Голіцинська* (псевд. Лоза), П. *Канівець* (псевд. Кавун). Я. *Міхура* (псевд. Ф. Кучерявий), Л. *Юркевич*, І *Ротар*, П. *Крат*, В. *Мазуренко*, Н. *Романович-Ткаченко*, М. *Вороний*, М. *Троцький*, М. *Шаповал* та ін. Чл. РУП згодом брали провідну участь в діяльності укр. політ. партій, зокрема УСДРП, Союзу Визволення України 1914–17, урядів УНР, як також у літературі й науці.

В історії розвитку укр. політ. думки РУП відограла видатну ролю, об'єднавши укр. молодих діячів поч. 20 в. й вишколивши їх до політ. боротьби й активности у різних політ. таборах і пізніше в укр. незалежницькому русі. Своєю орг. і пропаґандивною діяльністю РУП спричинилася до піднесення свідомости укр. селянства і сіль. пролетаріяту у 1900-их рр. і їх змагань за покращення умов праці та суспільних прав. Пориваючи з українофільством і його тільки культурницькими настановами, РУП надала укр. рухові політ. спрямування і зв'язала його з політ., зокрема соц. рухом ін. народів. Тісні зв'язки РУП підтримувала з укр. політ. партіями й орг-ціями Галичини і Буковини.

Література: Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. Л. 1900; Дорошенко В. Українство в Росії. Пам'яткова книжка СВУ. Відень 1917; Самостійна Україна. Р.У.П. Вецляр 1917 (з ст О. Скорописа від видавців — СВУ); Дорошенко В. РУП і УСДРП. Календар Вперед. Л. 1920; Рев. Укр. Партія. Л. 1921; Шаповал М. Рев. соціялізм на Україні. Кн. І. Відень 1921; Меленевський М. Куди йти? В ж. Нова Громада, кн. І. Відень 1923; Жук А. З матеріялів про невідбутий з'їзд РУП 1904. В ж. Об'єднання, кн. І. Відень 1924; Садовський В. Від українства до політики. З приводу 25-ліття заснування РУП. ЛНВ, кн. 3. Л. 1925; Гермайзе О. Матеріяли до історії рев. руху на Україні, т. І. Рев. Укр. Партія. К. 1926; Жук А. Рев. Укр. Партія. Календар Дніпро. Л. 1939; Феденко П. Укр. рух у 20 ст. Лондон 1959; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897—1906. Торонто 1972.

А. Жуковський

Рурик (уроджена Мельник) **Анастасія** (1897—1970), учителька і гром. діячка у Канаді, перев. в Саскатуні, родом

з Косова (Галичина). Діячка Централі *Союзу Українок Канади* (довголітня секретарка, 1941–42 – гол.).

Русава, р. на Подільській височині, ліва притока Дністра; довж. 78 км, сточище – 991 км². Перев. ширина річища 5–8 м.

Русалії, весняне свято, зв'язане з поминанням померлих, що його визначали у рим. календарях як rosalia, dies rosae. Звідти ж воно прищепилося у слов. й ін. народів півд.-сх. Европи. У Київ. Русі Р. злилися з подібними місц. святкуваннями, особливо поминальними, «бісовськими ігрищами», які супроводилися піснями, танцями, грою на бубнах, сопілках і гуслях. Традиція Р. збереглася в укр. нар. святкуваннях Русального тижня, починаючи від Троїцької – Клечальної неділі та Русалчиного або Мавського Великодня, що припадав у четвер Зеленого тижня (див. ЕУ 1, стор. 236). Р. відбувалися на Україні в супроводі різних обрядових дій: переодягання однієї з дівчат за русалку, вбирання вінків, оперізування перевеслом з трави чи збіжжя, походу з танцями, співання русальних пісень тощо. Подекуди «Русальний тиждень» завершувався «проводами русалок» – прогнанням русалок або «русальними розіграми», тобто закінченням гуляння і забав русалок.

«Русалка», літ.-наук. тижневик народовецької студентської громади у Львові, виходив від 1. 1. до 2. 4. 1866 замість *Мети*. Крім продовження розпочатих у «Меті» праць [«Критичний огляд укр. (руської) драматичної літератури» О. Кониського], друкувалися ст. з природознавства і мовознавства І. Верхратського, О. Партицького, твори С. Воробкевича, Ф. Заревича, В. Ільницького, К. Климковича, О. Левицького і переклади. Гол. ред. С. Шехович.

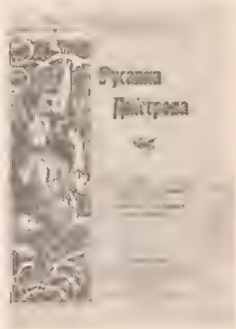
«Русалка», двотижневик для жінок, виходив у Львові 1868—70; видавець і ред. С. *Шехович*; вийшли 24 чч.

«Русалка Дністровая», гал.-укр. альманах, виданий у Будапешті (1837) заходами *Руської Трійці*, замість приготованого 1834, але забороненого віденською цензурою (на основі опінії церк. влади у Львові) зб. «Зоря». Із 1 000 надрукованих примірників «Р. Д.» 800 сконфіскувала львівська поліція. У «Р. Д.» були вміщені «Пісні народні», записи з різних укр. земель; «Складаня» — оригінальні твори М. *Шашкевича*, *Я. Головацького* й І. *Вагилевича;* «Переводи» – переклади цих же авторів з серб. нар. поезії та «Короледворського рукопису»; «Старина» – тексти нар. пісень з старих рукописів; бібліографічний огляд рукописних кн. у бібліотеці манастиря св. Онуфрія у Львові й ін. У передмові до «Р. Д.» підкреслена краса укр. нар. мови та нар. словесности і поданий список важливіших наддніпрянських літ. і фолкльорних вид. того часу. У вступній ст. до нар. пісень І. Вагилевич писав про славне минуле укр. народу, як «одного з гол. поколінь слов'янських». Своїм поворотом до нар. мови й уведеним її упорядниками правописом «Р. Д.» мала великий вплив на укр. нац. відродження і на розвиток укр. літератури в Галичині. «Р. Д.» була передрукована 1910 в Тернополі й офсетом у Києві (1950, з вступною ст. О. Білецького) та у Філядельфії (1961).

Б. К.

Титульна стор. вид. 1837

Титульна стор. вид. 1910

Русалки, мітологічні істоти, відомі гол. ч. з нар. вірувань України й Білоруси і майже невідомі в Росії та серед зах. і півд. слов'ян. Згідно з цими віруваннями, Р. ставали утоплені дівчата, також і ті, що були заручені і померли перед шлюбом, або й діти, що народилися мертвими або повмирали нехрищеними – т. зв. страдчата чи потерчата. Р. уявляли, як гарних дівчат, голих і з розпущеним волоссям або у сорочках, чи у дівочому прозорому вбранні у вінках з осоки та зілля. Взимку вони мали перебувати у ріках і в потоках, а вийшовши з них на весні, гуляли полями й лісами – до дня Петра і Павла. Особливо небезпечними були Р. у «Русальний Тиждень», коли вони приваблювали до себе перехожих, зокрема дівчат і парубків, та залоскотували їх до смерти. Щоб Р. не чинили шкоди людям і в полі, селяни влаштовували після «Русального великодня», у четвер Зеленого тижня, «проводи русалок» з окремими піснями й обрядами. Розрізняли Р. водяних, польових і ліс.; останніх на Гуцульщині й Поліссі називали *мавками.* Р. відповідають грец. німфам, і їх культ відомий на укр. землях ще з 6 в. по Хр. Назву Р. виводять звич. від латинського визначення весняного свята «розалія» (грец. русалія). Останнім часом все більше утверджується слововивід П. Шафарика – від праслов. назви ріки – руса. Нар. вірування про Р. були улюбленими

темами й сюжетами укр. літератури, особливо доби романтизму, як також у музиці й в образотворчому мистецтві. З України вони прищепилися в поль. й рос. літературі. *Б. К.*

Русальні пісні, окремий рід укр. нар. обрядової пісенности з частими згадками про *русалок*, зустрічі з ними і їх «проводи», подекуди з мотивами *веснянок:* про ворожіння з голосу зозулі, звивання вінків, про милих і нелюбів тощо. Р. п. співали впродовж Русального тижня. У Р. п. помітні сліди культу русалок і «приносів» на полі, влаштовуваних для приєднання душ померлих.

Русальський Володимир (справжнє прізвище і ім'я Гевеленко Іван; 1911–57), журналіст і прозаїк родом з Уманщини; до 1941 ред. співр. обл. і центр. газет у Києві й ін. м. По війні на еміґрації в Австралії, де й помер. Зб. новель і оп. «Місячні ночі» (1945), «Сонячні дзвони» (1946), «Сміх Іскаріота» (1947), «Після облоги міста» (1951).

Русанов Юрій (* 1904), хірург, родом з півн. Слобожанщини; проф. (з 1965) Тернопільського Мед. Ін-ту. Праці перев. з галузі відновлюваних процесів після пошкоджень та операцій.

Русин, назва, похідна від *Русь*, на визначення людини, приналежної до Руси, руського роду, засвідчена вже в договорах *Олега* з греками 911 (7 разів) та *Ігоря* 945 (6 разів) і згодом у Київ. Русі, Ґал.-Волинській та Лит.-Руській державі, вживана у множині для людей руського народу (у тогочасному латинському перекладі Rutheni або Ruteni; у поль. назовництві 16–17 вв. rusini, rusacy). З кін. 16 в. і зокрема в Коз. державі, назву Р. заміняють на Центр. і Сх. Землях назви українець, українці (від Україна) або похідні від вживаного в 17–18 вв. терміну Малоросія (див. *Мала Русь*) назви малоросіянин, малорус, малорос. На укр. землях у межах Австро-Угорщини (Галичина. Буковина, Закарпаття) назва Р. утрималася до першої світової війни, на Закарпатті до 1944, на Пряшівщині і в укр. поселеннях у Югославії та серед закарп. еміграції у ЗДА тримається донині, також у звучанні руснак або у подвоєній формі русин-українець. У «Слові о полку Ігоревім» засвідчена у множині синонімна до Р. назва русичі.

«Русинъ» («Rusin»), тижневик для еміґрантів з Закарпаття в Америці, орган «Собранія Гр.-Кат. Церк. Братств»; виходив 1910–16 рр. у Філядельфії й (з 1911) у Пітсбурґу укр.-словацьким жарґоном; з 1917 замість «Р.» виходить «*Просвѣта*».

«Русинъ», напівофіц. орган губернатора Г. *Жатковича*, виходив двічі на тиждень в Ужгороді 1920–21 рр. нар. мовою, етимологічним правописом; ред. о. Т. Жаткович, А. *Штефан*.

«Русинъ», проурядовий щоденник на Закарпатті народовецького напрямку, підтримуваний чес. віцегубернатором П. Еренфельдом; виходив в Ужгороді (1923) місц. говіркою. Гол. ред. Ф. Тіхи (чех), співред. В. *Ґренджа-Донський*, А. *Штефан*, В. Шуба, А. Ворон.

Русинов Юхим (* 1905), композитор і диригент родом з Одеси; закінчив Одеську Консерваторію (1936), диригент оперних театрів у Дніпропетровському (1936–41), Красноярську (1941–44), Харкові (1944–45), Одесі (з 1945). Балети: «Три мушкетери», «Олеся», «По синьому морю», «Дюймовочка»; твори для симфонічної оркестри: Вальс, Польонез, Еспанський танець, 4 циганські танці; для скрипки з фортепіяном: Ададжо і варіяції, сольоспіви та ін.

Русифікація, сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення рос. нац.-політ. переваги на Україні й ін. країнах Сх. Европи, за допомогою переходу чи переведення осіб нерос. національности на рос. мову і рос. культуру й їх дальшої асиміляції. Р. зумовлена офіц. політикою рос. режимів – колись царського, а тепер сов., та обставинами, що в них перебували чи перебувають в наслідок своєї приналежности до рос. чи сов. імперії нерос. народи.

Р. здійснюється з допомогою різноманітної системи заходів, гол. таких, як навчання в рос. за мовою викладання школах, мішані подружжя, перебування в рос. середовиці (армії, в рос. установах, підприємствах, на будівництвах тощо), ідейна, політ. й культ. індоктринація, переміщування населення, відривання людей від їх нац. групи чи середовища і від їх нац. мови й культури, позбавлення їх етнічної та нац. свідомости, накидання рос. мови як мови зв'язку й порозуміння та як т. зв. другої мови нерос. народів.

Швидка політ. експансія Моск. (пізніше Рос.) Імперії була і є пов'язана з Р. автохтонів Сх. Европи і півн. та сер. Азії. У цьому процесі зникають малі народи і племена, а чималий їх відсоток (зокрема розпорошених) користується рос. мовою (за сов. переписом 1970 5,4% не росіян вважало рос. мову за свою рідну, а 17,3% вільно нею володіло).

Рос. Імперія притягала у свої столиці і адміністративні, пром. чи культ. центри і русифікувала найздібніші елементи ін. національностей. Це торкається також численних учених і фахівців, що прибували на працю з Зах. Европи. Захоплені політ. могутністю Росії та вбачаючи в ній порятунок від загрози з боку Туреччини і Німеччини (Австрії), русифікувалися окремі одиниці Балканських на-

родів, навіть Польщі, Галичини (див. *Москвофільство*).

Поступова Р. України почалася після Переяславської угоди, зокрема в процесі обмеження і ліквідації укр. автономії, особливо після перемоги Росії під Полтавою 1709. У 1720 заборонено друкувати книжки укр. мовою, а укр. вид. ц.-слов. мовою наказано звірювати з рос. вид., «щоб не було ніякої різниці». Створеному 1734 т. зв. Правлінню гетьманського уряду (очоленого кн. *Шаховським*) наказано було в таємній інструкції (див. *Росія й Україна*, стор. 2 604) провадити політику злиття українців з росіянами також шляхом мішаних подруж. Р. України посилено за Катерини II, після скасування гетьманства і зруйнування Запор. Січі. Другій Марос. Колегії (під проводом П. *Рум'янцева-Задунайського*) доручено здійснити широку програму Р. України, встановлюючи рос. мову як обов'язкову в школах, як мову друкованих кн. тощо. На рос. мову викладання перейшла також Києво-Могилянська Академія. У другій пол. 18 в. введено рос. мову в діловодство укр. консисторій та зобов'язано свящ. виголошувати проповіді ц.-слов. мовою з рос. вимовою. Клопотання Києво-Печерської Лаври 1769 про дозвіл друкувати для укр. населення букварі укр. мовою Священний Синод відхилив. Політика Р. поступово охоплювала всі ділянки суспільного життя, спершу на Лівобережній Україні, у Києві й на Слобожанщині, а пізніше, після придушення поль. повстання 1830–31, також на Правобережній Україні.

Р. України посилилася у другій пол. 19 в.: Валуєвський циркуляр 1863 та *Емський указ* 1876 загальмували до революції 1905 укр. літ. процес. Навіть після 1905 залишилися обмеження укр. мови й літератури, а під час першої світової війни укр. друк на Україні був цілком заборонений. Одночасно рос. культура й література, яка досягла великого розквіту у 19–20 вв., особливо впливали на духовість укр. й ін. народів, що перебували під політ. чи культ. впливами Росії.

Не зважаючи на офіц. заходи й заборони, до 1917 Р. мала вплив майже виключно на міста і пром. центри, куди напливали росіяни й вищі прошарки укр. суспільства (інтеліґенція, землевласники, духовенство, частина міщанства). Проте частина цих прошарків залишилася під впливом укр. нац. стихії і не втрачала зв'язку з укр. традиціями, мовою й культурою. Гол. маса населення укр. земель під Росією — селяни (вони становили 95% всього укр. населення), залишилася укр. і на неї не мали значного впливу ні школа, ні церква, тільки подекуди військ. служба.

Дерусифікація України, розпочата революцією 1917 і відродженням укр. державности була перервана окупацією України сов. військом у 1919–20. Встановлення сов. влади відновило панівне становище росіян на Україні, що виявилося зокрема у пануванні рос. мови. Рос. мовою було ведено діловодство партійних і держ. установ; нею ж друкувалася більшість офіц. органів преси, декретів, відозв тощо. Книжкова продукція 1919–23 за мовою була перев. рос. Розпочата на підставі постанови XII З'їзду РКП(б) 1923 декретом Ради Нар. Комісарів УССР від 27. 7. 1923 *українізація* шкільно-виховних і культ.-осв. установ, поширена постановою ВУЦВК і РНК УССР від 1. 8. 1923 на держ. апарат, була ведена з не абиякими труднощами, при опорі з боку росіян або зрусифікованих елементів. Та незабаром темп українізації був чимало послаблений. Виступаючи офіц. проти будь-яких «спроб утворити для рос. культури на Україні панівне становище, що його вона мала за царату», ЦК КП(б)У, в постанові від 19. 4. 1927, вирішив «визнати за рос. мовою особливе значення». У наступні рр., зокрема з 1930, у партійних колах посилився активний опір українізації, поєднаний з тенденцією ревізувати постанову XII з'їзду РКП(б) й визнати її неактуальною. 1932–33 українізацію замінив гострий протиукр. і одночасно русифікаційний курс. Культ., держ. або й партійні діячі, які здійснювали українізацію, були заарештовані, заслані чи розстріляні, а один з гол. ініціяторів українізаційного руху, нарком освіти УССР у 1927–33 М. *Скрипник* — поповнив самогубство. Була припинена українізація (незначна) на Кубані та на ін. укр. територіях в РСФСР, і посилалася Р. українців поза межами УССР

Порівняно з Р. царського часу теперішня сов. Р. охоплює всю укр. територію — адміністративну й етнічну, всі укр. прошарки, включно навіть з селянством (його традиційний устрій, під впливом колективізації і посиленої еміґрації, ґрунтовно змінився, а його відсоток порівняно з усім укр. населенням знизився з 95 до 52%) і ведеться досконалішими й більш рафінованими методами, зокрема у духових ділянках. Р. здійснюється з допомогою численного держ. й партійного апарату і млн поселених на Україні росіян, при активному сприянні також Рос. Правос. Церкви.

Р., особливо посилена у 1940–50-их рр. (зокрема на приєднаних до УССР зах. укр. землях), викликала з поч. 1960-их рр. *рух опору*, що охопив певні кола укр. інтеліґенції, а почасти й робітництва. Тоді були висловлені домагання, щоб вести укр. мовою навчання в

усіх вищих і сер. спеціяльних школах і виховання в усіх дошкільних закладах, перейти на укр. діловодство в установах і на підприємствах, залізницях, торгівлі і збільшити кількість видань АН УССР, ун-тів і в-в укр. мовою, а також укр. кінофільмів. Проте відповіддю на ці домагання було посилення репресій проти діячів опору, і в УССР далі продовжує діяти «потужний і добре налагоджений механізм Р.» (І. Дзюба). Рос. мовою ведуться тепер усі справи партійного, держ. і гром. життя, всі галузі госп. життя та їхнє діловодство, вища, сер. техн. і проф. освіта. У Києві та ін. більших м. України школи з укр. мовою навчання нечисленні, і в них навчається яких 20% дітей. Такий же стан у культ.-осв. роботі. Одним з гол. чинників Р. залишається й надалі сов. армія.

Особливу увагу в процесі Р. звернено на нар. освіту. Якщо йдеться про заг.-осв. (початкові й сер.) школи, то в УССР ч. учнів у школах з рос. і укр. мовою навчання змінилося у 1951–62 рр. так:

Роки	Укр. школи у тис.	у %	Рос. школи у тис.	у %
1951–52	5 551	81,3	1 207	17,7
1955–56	3 846	72,8	1 392	26,3
1961–62	4 170	64,5	2 000	30,9

Отже, за 10 рр. відсоток учнів в укр. школах зменшився на 16,9, у рос. школах збільшився на 13,2 (1959 українці становили 76,8% всього населення, росіяни – 16,9). Дані за останні 12 рр. не опубліковані. Зокрема Р. зазнавали укр. учні по більших м. УССР, бо більшість їх вчилася у рос. школах. Кількість учнів укр. і рос. шкіл у деяких м., згідно з статистикою Мін-ва Освіти УССР (за даними І. Коляски), у 1958–59 була така (у дужках відсоток українців порівняно з усім населенням):

Міста	Укр. школи у тис.	у %	Рос. школи у тис.	у %
Київ	22,5	26,8 (66)	61,2	73,1
Харків	9,9	4,1 (49)	68,8	95,1
Одеса	4,7	8,1 (40)	53,0	91,9
Дніпропетровське	11,1	17,4 (58)	52,3	82,6
Донецьке	0,9	1,2 (38)	76,3	98,8
Ворошиловград	1,5	6,5 (44)	21,7	93,5
Івано-Франківське	2,7	39,4 (66)	4,1	60,6

Майже цілковито зрусифіковано проф.-техн. школи і сер. спеціяльні навчальні заклади, за винятком культ.-осв. і пед. Така ж ситуація і в ділянці вищої освіти. В ун-тах Дніпропетровського, Одеси, Харкова й Донецького виклади відбуваються рос. мовою, за винятком катедр укр. мови й літератури; в ін. ун-тах (Київ., Львівському, Ужгородському й Чернівецькому) укр. мови дотримується частина викладачів на фак. суспільних наук. Всі інші вузи УССР: політехн., пром., мед., торг., с.-г. та екон. цілком зрусифіковані, за винятком деяких у зах. обл. Кількість їх випускників, докторів і кандидатів наук та заг. кількість науковців в УССР постійно зменшується. За національністю в усіх вищих навчальних закладах СССР в 1972–73 було 618 000 українців і 2 774 000 росіян, тобто на 10 000 рос. населення припадало 214 студентів і на 10 000 укр. населення – 151 студент. На всіх 35 426 укр. науковців в СССР у 1960 тільки 63,6% працювали на Україні, решта 36,4% поза її межами. До того ж, з 22 523 науковців на Україні у 1960 тільки 48,3% становили українці, решта росіяни й ін. національності.

Р. в УССР унаочнюють також числа про наук. вид. продукцію. З усіх 472 назв наук. записок, праць, збірників й ін. серійних вид., опублікованих у 1966–67, 386 (81,8%) були надруковані рос. і лише 80 (17,0%) укр. мовою. З усіх 1 512 назв видань, які появилися у в-ві АН УССР 1968, 1 211 (80,1%) були надруковані рос. і 276 (16,6%) укр. мовою; укр. мова переважала тільки у вид. Секції суспільних наук: 146 укр. і 92 рос. мовою. Усі 616 авторефератів докторських і кандидатських дисертацій в усіх 3 секціях АН УССР були друковані виключно рос. мовою. Таке саме відсоткове відношення, як у вид. АН УССР, виявилося й у книжковій продукції університетських в-в УССР.

Перевагу рос. видань виявляє також заг. вид. продукція в УССР. Кількість виданих в УССР книжок і брошур укр. мовою зменшилася з 4 041 у 1961 до 2 981 в 1973, рос. – з 4 416 до 4 403; журн. укр. мовою збільшилося з 51 у 1961 до 63 в 1973, рос. мовою з 26 до 41. Серійних вид. в УССР було 1973 131 укр. і 269 рос. мовою, газ. – 802 укр. і 427 рос. (див. *Преса*). Тому що в УССР масово кольпортується і навіть передруковується рос. преса, видавана у Москві, газ. й журн. рос. мовою поширені значно більше, ніж укр.

Р. УССР і дискримінація її супроти РСФСР наявна також в ін. ділянках культури. Кількість укр. книжок у масових бібліотеках УССР (згідно з частковими даними) становила всього 10–20% (в усіх переважали рос. кн.), кількість музеїв зменшилася з 174 у 1940 до 147 у 1972 (в РСФСР збільшилася з 592 до 610),

театрів з 140 до 72. Така ж ситуація в радіомовленнях і телевізійних програмах: більшість населення України користується радіо і телевізійними програмами, передаваними в УССР рос. мовою, або з рос., передаваних з РСФСР. Пам'ятки укр. історії й культури нищаться або відсуваються на задній плян, натомість плекаються й популяризуються рос. Р. укр. мови здійснюється шляхом зближення літ. мови й наук. та техн. термінології й лексики з рос. (див. *Рос.-укр. мовні зв'язки*).

Панівна в сучасній сов. політиці настанова, що тільки за допомогою рос. мови сов. громадяни можуть користатися з скарбів не лише рос., але й всесвітньої культури, літератури, науки й техніки, є дискваліфікаційною для всіх нерос. мов в СССР, за якими залишаються тільки щонайбільше їхні література і мистецтво.

Р. в УССР, зумовлена колоніяльною політикою Росії й СССР щодо України, виявилася також і в збільшенні кількости росіян на Україні, зокрема з 1945 (див. *Нац. склад людности укр. земель* і *Росіяни на Україні*). Одночасно збільшується й мовна Р. українців і нац. меншостей. У 1926 рос. мову за свою рідну визнало в УССР 4,5% усіх українців (5,2% всіх неросіян), у 1959 — 6,5% (7,7%), 1970 — 8,5% (11,1%). Разом з тим збільшується кількість росіян за мовою: з 4,5 млн (11,9% всього населення УССР) у 1926 до 10,2 млн (24,4%) у 1959 і 13,3 млн (31,6%) у 1970.

Поширення рос. мови видно також з даних про другу мову, яка не є рідною мовою, але якою вільно володіє частина населення. У 1970 — 13,5 млн меш. УССР назвало рос. мову як таку другу мову (укр. мовою як другою вільно володіли 4,4 млн осіб). Тепер поширення обох гол. мов в УССР таке: укр. мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79% всього населення), рос. мовою — 26,8 млн (57%).

Поширення рос. мови зокрема характеристичне для міськ. населення УССР, серед якого росіяни становили 30,2% (українці 63,5%). Рос. мову вважало за рідну 45.1% (укр. 53,1%), а крім того, добре володіло рос. мовою 32,6% (укр. — 9,8%); тобто рос. мови не знало тільки 7,4% міськ. населення, укр. — 30,6%.

Найбільше мовно зрусифіковані ті обл. й р-ни, у яких росіяни становлять великий відсоток: Крим, що у ньому росіяни становлять 67.3% всього населення, а рос. мову вважають за рідну 82,3% всього населення, (у тому ч. 41,0% українців); Донецький басейн (відповідні відсотки — 41,0%, 68,5% і 26,5%); Дніпровський пром. р-н (23,7, 39,6 і 11,1); Харківська обл. (29,4, 42,6 і 15,4) й Одеська (24,2, 39,6 і 16,1).

Значно сильніше Р. зазнали ті частини СССР, які відокремлено від укр. етнічної території та приєднано до РСФСР: Півн. Слобожанщина (півд. частини теперішніх обл. — Білгородської, Воронізької й Курської), частина Донеччини (частина Ростовської обл.) та зах. Кубань (Краснодарський край) — разом 114 300 км² з (1926) 5 093 000 населення, у тому ч. 3 357 000 українців (66,0% усіх). Ці землі — це єдина в СССР велика суцільна нерос. територія, яку включено безпосередньо до РСФСР, навіть без прав автономної респ. чи автономної обл.; на ній українці не мають жадних нац. прав: нема укр. шкіл (за винятком недовгого часу *українізації*), преси, книжкової продукції, а приплив укр. друкованого слова з УССР штучно угруднений. За переписом 1970, на цій території українці становлять ледве 9% всього населення (за мовою ледве 2%). Докладніші числа українців є лише для цілих обл.: Білгородської, Курської, Воронізької, Ростовської й Краснодарського краю. Зміна ч. українців на цій території (у тис. і % всього населення) така: 1926 — 4 140 (35,5 %), 1959 — 542 (4,2%), 1970 — 534 (3,9%); ч. осіб, які подали укр. мову, як свою рідну: 1926 — 3 040 (26,2%), 1959 — 183 (1,5%), 1970 — 180 (1,3%).

Цілковитої Р., згідно з переписами, зазнали українці на мішаному укр.-рос. Сх. Передкавказзі — 163 400 км² з (1926) 3 500 000 меш., у тому ч. 1 170 000 українців (33,4%); 1970 — лише 50 000 українців або 2,3%. На Надволжі й на Уралі ч. українців мало б зменшитися з 771 000 у 1926 до 540 000 у 1970.

На території Азійської частини СССР, що до неї укр. людність постійно іміґрувала, українці зазнали таких змін (у тис.): 1926 — 2 138, 1959 — 2 209, 1970 — 2 235. За обчисленнями В. Кубійовича, ч. осіб укр. походження в Азії становить 8–9 млн.

Можна припускати, що Р. українців в СССР за межами УССР не пішла так далеко, як подають переписи, але безперечно вона значно посунена, і великі простори кол. етнічних укр. земель тепер мають рос. більшість населення.

Одною з важливих метод Р. є примусове чи добровільне переселення українців на суто рос. землі, на далеку Північ (докладніше див. *Росія*) і до нерос. респ. й переміщування тамтешньої людности на Україну. Напр., 1970 у надбалтицьких респ. (Литві, Латвії й Естонії) жило 106 700 українців (їх до 1945 не було), а в УССР — 22 800 литовців, латишів і естонців. І ті, й ті можуть порозуміватися з своїм оточенням лише за до-

помогою рос. мови, і цим сприяють дальшому поширенню Р.

Позбавлені укр. шкіл, преси, книжкових вид., театру, радіо й телебачення укр. мовою, українці поза межами УССР все численніше русифікуються, приймаючи рос. мову як свою рідну чи як мову порозуміння.

Опоненти або противники Р. і навіть її критики зазнають адміністративних і суд. репресій: звільнення з праці, ув'язнення у тюрмах і таборах суворого режиму, заслання.

Гол. метою Р. є створення єдиного т. зв. *«совєтського народу»* з рос. мовою й культурою. Ініціяторами й пропаґаторами Р. в УССР стають також партійні й сов. діячі укр. роду, що, керуючись мотивами кар'єризму й вислужництва, висуваються на керівні посади в партійно-урядовій ієрархії, стаючи ворогами власного народу (І. Кравцев, В. Маланчук, І. Білодід, А. Скаба та ін.).

Література: (Вовк Ф.) Порабощаемый народ. Л. 1895; Михайленко (Лозинський) М. Росія й Україна. Відень 1915, Савченко Ф. Заборона українства. К. 1930 (передрук, Мюнхен 1970); Соловей Д. Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 р. Вінніпеґ 1963; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Від українізації до русифікації. Інформаційний бюлетень ЗП УГВР, ч. 2. Нью-Йорк 1970; Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто 1970; Кубійович В. Нац. склад населення УРСР за переписом 1970. ж. Сучасність, ч. 9. Мюнхен 1971; Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен 1972; Кравців Б. Проґресування русифікації в УкрРСР. ж. Сучасність, ч 10. Мюнхен 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 г. т. IV. Национальный состав... М. 1973; Hunczak T. (ed.) Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. Нью-Брунсвік 1974; Silver B. Social Mobilization and the Russification of the Soviet Nationalities. American Political Science Review, LXVIII March 1974; Етноцид українців в СССР. Укр. Вісник ч. 7—8. Париж—Балтимора—Торонто 1975.

Б. Кравців, В. Кубійович

«Руска Рада», популярний двотижневик, згодом тижневик, виходив у Чернівцях 1898–1908 заходами С. *Смаль-Стоцького;* видання Т-ва *Руська Рада*, ред. І. *Созанський.*

«Руска Хата», бук. альманах на 1877; уклав Данило Млака (С. *Воробкевич*) у Чернівцях, друковано у Львові. В. «Р. Х.» взяли участь: С. і Г. Воробкевичі, Ю. Федькович, К. Устиянович, Ганна Барвінок, П. Куліш (ст. про Гал. Русь під час коз. воєн) та ін.

«Руска Хата», «ілюстрована часопись літератури, штуки і сучасного життя». Літ. ж., орган т. зв. «модерністів», виходив двічі на місяць у Львові в 1905 (чч. 1–24) і 1906 (ч. 1). Видавець і ред. Д. Сембратович і Я. Неборовець. У «Р. Х.» співпрацювали молодомузці В. Бирчак, П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський, О. Шпитко, М. Яцків; з ін. В. Будзиновський, О. Коваленко, М. Павлик (опублікував листування М. Драгоманова з Н. Кобринською). У 10–18 чч. був надрукований есей М. Міхновського «Spirillum patricianum ukrainophilicum».

Руска Школа, укр. пед. т-во на Буковині. Див. *Українська Школа.*

«Руска Школа», пед. журн., вид. Т-ва *Руска Школа*, виходив у Чернівцях 1888 та 1891; ред. С. *Смаль-Стоцький.*

Руске Народне Просвитне Дружство (звич. назва «Просвіта»), просвітнє т-во бачвансько-срімських русинів, засноване 2. 7. 1919 у Новому Саді заходами свящ., учителів та селян після угор. окупації і переходу Бачки до складу Юґославії, що дозволила на укр. гром. працю. Серед діячів Р. Н. П. Д. були свящ.: Ю. Біндас, М. Мудри, єп. Д. *Няраді*, о. Г. *Костельник*; учителі: М. Поливка, М. Няраді, О. Фа; студенти: І. Крайцар, М. Винай, О. Костельник та ін. Р. Н. П. Д. мало філії (1941 – 14) у всіх майже місцевостях Бачки і Сріму, у яких жили українці, з читальнями, хорами, театральними гуртками тощо. Жвава була вид. діяльність: «Руски Календар» (1921–41), газ.-тижневик *«Руски Новини»* (1924–41), *«Рідне Слово»* (1931–41), *«Думка»* (1936–41), і місячник для дітей *«Наша Заградка»* (1936–41), понад 100 кн. популярного змісту. З 1936 Р. Н. П. Д. мало власну друкарню в Руському Керестурі; підтримувало жваві зв'язки з т-вами «Просвіта» у Львові та Ужгороді.

Під угорською окупацією Бачки 1941 Р. Н. П. Д. було заборонене, а після її повернення до Юґославії (1944) не відновлене. Його ролю у деякій мірі продовжував «Одбор за культ.-просвітну роботу Русінох» при Союзі культ.-осв. т-в Автономної Обл. Войводіни (1952 ліквідований).

«Руске Слово», тижневик, що виходить у Бачці (з 1945 в Руському Керестурі, з 1967 – у Новому Саді) бачвансько-срімським діялектом, з сторінкою укр. літ. мовою; має місячний додаток «Литературне Слово». «Р. С.» орган Соц. Союзу роб. народу Войводіни. Ред.: С. Чакан, Е. Джуня, Л. Такач, Ю. Варґа, Ю. Латяк і М. Москаль.

«Руский Амвон», проповідницький журн. для укр. кат. свящ. у Галичині, виходив 1896–1905 у Львові.

«Руский Селянин», популярна політ.-осв. і госп. газ., виходила у Львові 1903–06 рр., спершу два, пізніше три рази на місяць; ред. Ж. Гольоб і В. Дем'янчук.

«Руски Новини», тижневик для бачвансько-срімських українців у Юґославії, вид. *Руского Народного Просвитного Дружства.* Видавався бачванською говіркою 1924–41 у Новому Саді (ред. о. Ю. Павич), Пишкоревцях і Руському

Керестурі (ред. о. М. *Фірак*), наклад 2 000 примірників.

«Рускій Сіонъ», також *«Галицкій Сіонъ»*, див. *«Сіонъ Рускій»*.

«Руслан», христ.-суспільний щоденник, консервативного народовецького напряму, орган заснованого О. *Барвінським* і А. *Вахняниним* 1896 Кат. Русько-Нар. Союзу, що був перейменований у 1911 на *Христ.-Суспільну Партію*. Виходив у Львові у 1897–1914 під керівництвом О. Барвінського. Ред. «Р.» були Т. Барановський (1897), С. Кульчицький (1897–98), Л. *Лопатинський* (1898–1907), С. *Ґорук* (1907–14), В. Барвінський (1914). У «Р.» співпрацювали визначні зах.-укр. літ. і гром. діячі, серед них: У. Кравченко, А. Крушельницький, Б. Лепкий, О. Маковей, К. Студинський. В. Щурат, а з підрос. України: О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький.

РУСЛАН

РУСЛАН

Руслиця (Elatine L.), рід водяних дрібних однорічних рослин, з родини руслицюватих. На Україні – 3 види, що ростуть по мілких озерах, стоячих водоймищах, на болотах та в подах тощо; Р. – водяний перець (E. hydropiper L. – E. Schkuhriana Hayne); Р. кільчаста (E. alsinastrum L.) – здебільша по ріках Дніпру та Дінцю, зрідка по Дністру; Р. угор. (E. Hungarica Moeszi), дрібна рослина (лише на півд. в подах).

Руснак Василь (* 1899), студентський і гром.-політ. діяч Буковини, адвокат у Чернівцях, лідер соц.-дем. партії на Буковині у 1920-их і 30-их рр. Тепер живе в Румунії. Співавтор рум.-укр. і укр.-рум. словників (Букарешт, 1963 і 1964).

Руснак Денис (1901–52), співак-тенор, брат Ореста Р. (див.). Закінчив муз. школу в Чернівцях і згодом там диригував хорами та виступав з власними концертами, виконуючи сольоспіви М. Лисенка, Д. Січинського, Я. Степового й ін. З 1936 жив в Америці.

Руснак Орест (1895–1960), оперовий співак-тенор, родом з с. Дубівець на Буковині. 1923 закінчив Празьку Консерваторію в клясі Е. Фукса, пізніше студіював у Міляні. З 1924 соліст оперних театрів у Кеніґсберзі, Хемніці, Ґраці і кілька років у Мюнхені (під псевд. Ґерлях; ґастролював у Берліні, Ляйпціґу, Відні і на Україні (у Харківській опері, 1928); з концертами об'їздив низку міст УССР і Зах. України. Гол. партії: Каварадоссі і Рудольфо («Тоска» і «Богема» Дж. Пуччіні), Арнольд («Вільгельм Телль» Дж.-А. Россіні), Манріко («Трубадур» Дж. Верді), Ліонель («Марта» Ф. Фльотова) та ін. Р. – визначний виконавець пісень М. Лисенка та ін. укр. композиторів. Див. монографію І. М. Новосівського «Орест Руснак – життєвий шлях оперного співака». Нью-Йорк 1971.

О. Руснак

Русов Михайло (1876–1909), політ. діяч, син Олександра і Софії Р (див.), драгоманівець і прихильник еволюційного соціялізму. Активний діяч укр.-студентської громади в Харкові (1897–1900), ініціятор і один з засновників *РУП*, діяч УСДРП; співр. закордонних журн. РУП «Гасло» і «Селянин». Ст. на політ. теми, з етнографії, географії та археології.

Русов Олександер (7. 2. 1847 — 8. 10. 1915), визначний земський статистик, етнограф, фолкльорист і гром. діяч рос. походження. Нар. в Києві. Під час навчання в Київ. Ун-ті був чл. Старої Громади. до якої його ввів М. Драгоманов. По закінченні іст.-філос. фак. (1868) кілька рр. був учителем гімназії в Києві; після відкриття Півд.-зах. відділу Геогр. Т-ва став його активним чл.; 1874 Р. брав участь у підготовці перепису населення Києва. Кілька разів виїздив на студії за кордон; під час перебування в Празі 1875–76 видрукував перше повніше вид. Шевченкового «Кобзаря» (2 тт.), з якого рос. цензура пропустила тільки перший том. Разом з П. *Червінським*, В. *Варзаром* і О. *Шликевичем* організував земську статистику на Чернігівщині, яка дала поч. т. зв. Чернігівській земській статистиці і залишила глибокий слід в історії статистичної думки. 1878–80 Р. працював у Ніженському пов. земстві, 1882–92 очолював оціночно-статистичну роботу в Херсонській і Харківській губ.; 1893–98 розробив екон. балянс Чернігівської губ.; 1899–1902 – завідував Статистичним бюром Полтавської губ.; провадив описи пов. і міст, організував подвірний перепис Полтавської губ. Після примусового виселення з Полтави 1902 переїхав до Петербурґу, де працював у страхозому т-ві «Надежда». 1909 повернувся на Україну і викладав статистику в Київ. Комерційному Ін-ті; помер у Саратові, куди був евакуйований під час першої світової війни Комерційний Ін-т.

О. Русов

Р. — автор бл. 40 наук. праць і численних ст., серед них в «КСт.» і «Украинской Жизни». З екон. статистичних праць Р. найважливіші: «Русские тракты в конце 17 и начале 18 веков» (1876), «Нежинский уезд» (1879), «Харьков по переписи 1893 г.» (1893), «Описание Черниговской губернии» (2 тт.; 1898–99), «Днепр в конце 18 в.», «Статистика украинского населения Европейской России» (в кн. «Украинской народ в его прошлом и настоящем», 1914); праці про Херсонський пов., про нар. освіту в Херсонській губ., про Воздвиженський ярмарок у Чернігові та ін. З укр. фолкльористики Р. написав розвідку про Вересая («Остап Вересай и исполняемые им думы и песни» (1874), торбаністів (1892), колядки (1907) й ін. Р. написав також працю про діяльність М. Лисенка («КСт.», 1903). Своєю геогр.-експедиційною методою статистичних дослідів Р. створив школу дослідників; він спричинився до орг-ції кооперації і гром. аґрономії.

Русов Юрій (1895–1962), біолог й іхтіолог родом з Харкова, син Олександра й Софії (див.); д. чл. НТШ. Вищу освіту здобув у Києві й Відні, з 1920-их рр. лектор, згодом доц. укр. вищих шкіл у Чехо-Словаччині, 1930–41 дир. Секції Рибальства у Нац. Зоотехн. Ін-ті в Букарешті; з 1947 — наук. співр. ун-ту в Монтреалі і співр. його Досл. Станції у Нац. Парку Монт-Тамблан. Бл. 30 наук. праць і ст. з галузі іхтіології, у тому ч.: «Опис колекції риб з р-ну Кам'янця Подільського» (1929), «Рибальство в дельті Дунаю» (1929) та ін. «Душа народу і дух нації» (1948); ст. на філос.-літ. теми в укр. періодичних вид.

Ю. Русов

Русова (уроджена Ліндфорс) Софія (18. 2. 1856 — 5. 2. 1940), педагог і гром. діячка, одна з піонерок укр. жін. руху, дружина Олександра Р., нар. в садибі Олешні на Чернігівщині у франц.-швед. родині. З 9 років жила у Києві, де закінчила гімназію і увійшла в укр. патріотичне середовище *Лисенків-Старицьких*. З 1871, разом з сестрою Марією, вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. 1874–76 у Петербурзі була діяльна в укр. землячтві, допомагала чоловікові в підготові повного «Кобзаря» Т. Шевченка для вид. у Празі 1876. Згодом на хуторі б. Борзни працювала як повитуха й вела культ.-осв. роботу. З 1879 вчителювала в Олешні. Ув'язнена 1881 за зв'язки з рос. рев. колами і відтоді постійно перебувала під поліційним наглядом. Часто переслідувана, міняла місце перебування, проте всюди включалася у гром. роботу (в Київ. Громаді, Одеській Укр. Громаді, Харківському Обществі Грамотности, була гол. Нац. Комітету Учителів та ін.), влаштовувала прилюдні нар. читання, організувала таємні школи. З 1909 Р. — викладач і проф. на Вищих Жін. Курсах А. Жекуліної та у Фребелівському Пед. Ін-ті в Києві; співзасновниця і співр. пед. ж. «*Світло*» (1910–14), 1917 чл. Укр. Центр. Ради, в Мін-ві Освіти (за гетьманату) очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, активна у дерусифікації шкіл, у влаштовуванні курсів українознавства, підготові укр. шкільних підручників і в укладанні пляну й програми єдиної діяльної (трудової) школи, яка мала мати нац. характер і базуватися на теорії Кершенштайнера (держ.-гром. виховання). 1920 Р. — лектор педагогіки Кам'янець - Подільського Ун-ту і гол. Укр. Нац. Жін. Ради (до 1938). З 1922 на еміґрації, з 1923 у Празі, проф. педагогіки Укр. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова.

С. Русова

Р. співр. численних наук. і популярних журн. — укр. і рос., автор праць гол. з пед. питань (зокрема дошкільного виховання), але також з літ. і мистецтва. Важливіші праці: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання» (всі 1918–19), «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923). «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924), «Дидактика» (1930), «Сучасні течії в новій педагогіці» (1932), «Роля жінки в дошкільному вихованні» (1934), «Дещо про дефективних дітей» (1935), «Моральні завдання сучасної школи» (1938). підручники з географії і франц. мови; спогади («Мої спомини», 1939), «Наші визначні жінки» (1934; друге вид. 1945). Р. дала огляд укр. літератури в «Истории России в 19 в.» (т. 4, 1908), зокрема огляд творчости Г. Квітки-Основ'яненка, досліджувала драматичну творчість С. Черкасенка, О. Олеся та ін., музику М. Лисенка та дитячу літературу.

Література: Дорошенко Н. Софія Русова як педагог, у ж. Шлях виховання і навчання. Л 1936; Лукачова О. Софія Русова, у ж. Наша Школа. Ужгород 1936; Ярема

и Софія Федорівна Ліндфорс-Русова, у ж. Промінь, ч. 11—12. Вінніпеґ 1970.

Л. Бурачинська

«Русска Правда», популярний місячник, виходив у Відні 1888–92 (з 1889 — двотижневик), видаваний москвофільськими бук. діячами; видавець і ред. Г. *Купчанко*, пізніше К. Козаркевич (1891 92). Вийшло 68 чч.; у 1893 «Р. П.» замінила «*Православная Буковина*».

«Русская Беседа», рос. ж., орган слов'янофілів, виходив у Москві 1856–60. З укр. письм. в «Р. Б.» друкувалися рос. мовою П. Куліш («Чорна Рада. Хроника 1663 року», 1857), Марко Вовчок (оп. з рос. нар. побуту, 1858) і Т. Шевченко (в ориґіналі або в перекладах).

«Русская Беседа», журн. у Петербурзі, видаваний 1895–96 для підтримки москвофільського руху в Галичині. У 1894 виходив п. н. «Галицко-Русский Вестник». У «Р. Б.» співробітничали І. Гушалевич, Ю. Яворський та ін.

«Русская Воля», популярний політ.-осв. і екон. двотижневик, виходив 1906–11 у Тернополі, Перемишлі (1908–09) і Золочеві (1910); видавці Т. Процик і М. Матвійков; ред. А. Стельмах, М. Різник, М. Крупа.

«Русская Земля», москвофільський тижневик, орган філії чес. нац.-соц. партії на Закарпатті, виходив в Ужгороді 1919–38 рр.; ред. Д. Вислоцький, В. Ниай (1919–20), А. Гагатко, І. Цуркановнч (1922–23 і з 1925), Д. Симулик та ін.

Русская Народная Партія, перша суто політ. орг-ція гал. москвофілів, постала 1900 з ініціятиви *Руської Ради*. Вона мала підтримку з боку намісника і поль. партій (зокрема при виборах до парляменту і сойму) проти зростаючого укр. нар. руху. В Р. Н. П. виявилися відразу два напрями: старо- і новокурсники (старорусини і русофіли), що 1909 довели Р. Н. П. до остаточного розколу на дві групи. Див. *Москвофільство*.

Русская Рада у Львові, див. *Руська Рада*.

«Русская Рада», популярний політ. двотижневик, москвофільського напряму. Виходив у Коломиї 1871–1912 у в-ві М. *Білоуса;* ред. І. *Наумович* (до 1880). Спершу друкувався кирилицею, з 1875 гражданкою, мовою, зближеною до нар.

«Русская Школа», пед. місячник, орган Союза Русских Учителей у Словаччині, виходив у Пряшеві 1926–31 «язичієм», гол. ред. І. Гендер, з 1930 І. Пещак.

Русский Ревізіонный Союз, централя москвофільських кооператив у Галичині, заснована 1908, об'єднувала у 1914 — 106, а у 1939 — бл. 250 кооператив (відповідні числа для укр. кооператив: РСУК — 909 і 3 455).

Русский Союз, рос. політ. орг-ція на Україні, яка постала в Києві у травні 1918 і об'єднувала різні рос. партії й групи, включаючи кадетів, нар. соціялістів, есерів і меншовиків. Офіц. метою Р. С. була оборона рос. шкільництва і культури та сприяння їх розвиткові, але насправді він домагався повернення панівного становища рос. мови й культури на Україні, а в дальшому повалення укр. державности й відбудови Росії в її дорев. кордонах.

«Русскій Вѣстникъ», закарп. русофільський і опозиційний до чехо-слов. уряду тижневик, орган Автономного Земледільського Союзу, фінансований угор. колами з Будапешту, виходив в Ужгороді 1928–38 «язичієм» з деяким наближенням до рос. мови; гол. ред. А. *Бродій*, відповідальний ред. І. Шпак; припинений 31. 10. 1938 владою Карп. України.

«Русскій Голосъ», русофільський тижневик, виходив у Едмонтоні (Канада) 1913–16; вид. «Русского Издательского Общества ; друкувався рос. та укр. мовами (етимологічним правописом); ред. В. Гладик, В. Черняк (з 1914).

«Русскій Голос», тижневик правого крила гал. москвофілів, виходив рос. мовою у Львові 1922–39; пропаґував єдність з Росією, співпрацю з рос. меншістю у Польщі і рос. білоеміґрантами.

Русскій Исполнительный Комітет, політ. орг-ція гал. москвофілів, заснована у Львові в грудні 1918. Відновив щоденник «*Прикарпатская Русь*» (виходив до 1920), співпрацював з укр. *Міжпартійною Радою*, не брав участи у виборах до поль. сойму 1922. У 1923 Р. И. К. розколовся: ліве крило заснувало совєтофільську партію «*Народна Воля*», консервативне крило — «*Галицко-русскую Народную Организацію*» з орієнтацією на підтримку поль. уряду, який віддав їм давні нар. установи *Народний Дім у Львові* і *Ставропігійський Інститут* з їхнім великим майном. І ця орг-ція 1929 поділилася на дві незначні — праву, більш угодову Русскую Аграрную Партію (РАП) і Русскую Селянскую Организацію. Вони об'єдналися знову у 1931.

«Русскій Народъ», русофільська газ. у Вінніпеґу (Канада), виходила 1914–19 — спочатку тижневик, 1918–19 неперіодично; друкувалася «язичієм», ред. В. Гладик, з 1916 Р. Саміло.

«Русскій Народный Голосъ», русофільський орган т. зв. Русского бльоку, фінансований чес. колами, виходив в Ужгороді 1934–38 спочатку як щоденник, пізніше два і три рази на тиждень, мовою, наближеною до рос.; відповідальний ред. Й. Камінський, Е. Недзельський та ін.

Русскій Народный Совет, орг-ція гал. і бук. москвофілів, які евакувалися на сх. з відступом рос. армії 1915, у Ки-

еві і Ростові над Доном. Гол. В. *Дудикевич.*

«Русское Слово», популярний тижневик гал. москвофілів, виходив у Львові 1890–1914. У 1900-их рр. опанований *Рускою Народною Партією,* після її розколу 1909 — старорусинами. Ред. І. *Пелех.*

«Русское Слово», церк.-нар. тижневик на Пряшівщині, виходив у Пряшеві 1924–38 язичієм; видавець І. Кізак; гол. ред. С. Ґойдич і І. Дюлай, з 1937 — Є. Гомичков. «Р. С.» відстоювало права місц. населення проти словакізації.

Рустицький Йосип (1839–1912), хірург, закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (1861), з 1876 його доц., з 1893 — проф. Казанського, а з 1897 — Київ. ун-тів. Праці Р. (у нім. і рос. фахових журн.) присвячені вивченню поранень рогівки (1870), нагноювальних процесів у кістках, злоякісних пухлин (зокрема, пухлин твердої мозкової оболонки), питання іст. хірургії тощо.

Русь, стара назва України. Київ. літопис застосовує її насамперед до варягів, а далі вживає її в значенні території полян, трикутника Київщини, утвореного Дніпром, Ірпенем і Россю. Поступово ця назва поширилася на всю Київ. державу. Слово Р. — збірне, поодинокий представник Р. звався *русин,* термін, що зберігався до нашого ст. у Галичині, на Буковині й Закарпатті (порівняй збірне *челядь* і поодиноке *челядин*). Як назву українців і білорусів ці терміни засвоїла поль. мова.

Походження назви Р. було об'єктом численних гіпотез і студій, але остаточно не з'ясоване. Найімовірніша теорія варязько-сканд. походження, але з нею змагаються, використовуючи її слабкі місця, автохтонна й іранська теорії.

Варязька теорія, висунена на поч. 18 в. Баєром, а далі посунена працями Міллера (1749), Куніка (1844) і Томсена (1877), спирається, крім наведеного вище свідчення літопису, на такі гол. факти: варязький, а не слов. характер Р. засвідчують зах.-евр., араб. й грец. джерела 9–10 в.; Костянтин Багрянородний у своєму трактаті 949 Περὶ ἐθνῶν подає назви дніпрових порогів окремо «руською» і окремо слов. мовою, і «руські» назви — сканд. походження; фіни і тепер звуть шведів *Ruotsi.* Правда, не засвідчене жадне швед. плем'я з такою назвою, але припускається, що фіни вивели її від швед. слова *rops-menn „гребці, мореплавці" — старошвед. *roper „стерно" (або *roðR, веслування).

Вразливе місце цієї теорії є те, що вона не пояснює, чому для держави, заснованої шведами, прийнято фінський варіянт назви. Вона також не з'ясовує вживання цієї назви в формі Ῥῶς у грец. джерелах 8 в. (а один раз, у зв'язку з нападом гунів 434–437, навіть у 5 в.). Останнє заперечення відводиться прийняттям кількох хвиль варязької колонізації (Кунік 1875, Шахматов 1904, Стендер-Петерсон 1953).

Прихильники автохтонности назви Р. починаючи від Максимовича (1837), а власне навіть від Густинського літопису 1670, шукають етимологічних зв'язків між назвою Р. і річковими назвами *Рось, Русна* (Потебня). Варягів вони схильні розглядати як бойові й торг. дружини різнонац. складу, включаючи й слов'ян, а не тільки шведів, чому одначе суперечить те, що відомі імена варягів — чи то князів чи то дружинників — швед. походження.

Іранська теорія намагається виводити назву Р. від племінних назв іранського походження, типу роксолян (іранське *rokhs* ,світло'). Цей погляд добре пояснює ранні появи імени Р., але стикається з багатьма труднощами іст. й геогр. порядку: роксоляни жили в басейні Дону, а назва Р. вперше означає територію Києва. Спроби вважати ту саму назву за іранську в басейні Дону і ґотську над Дніпром (Мавродін) або за перенесену з Дону до Києва варягами (Вернадський) фактично означають намагання знайти компроміс з варязько-сканд. теорією.

Див. докладніше ЕУ 1, стор. 13 і англомовне вид. ЕУ, стор. 3, з бібліографією відповідно на стор. 16 і 12.

Література: Брим В. Происхождение термина «Русь». Россия и Запад, 1. П. 1923; Stender-Petersen A. Varangica. Орґус 1953; Vasmer M. Russisches Etymologisches Wörterbuch, випуск 16. Гайдельберґ 1955 (гасло *Русь*); Mägiste J. Fi. Ruotsi, est.Rootsi m.m. i de finsk-ugriska spraaken. Arkiv för nordiska filologi, 73. 1958; Otrębski J. Rusь, Lingua Posnaniensis, 8. 1960; Генсьорський А. Термін «Русь» (та похідні) в древній Русі і в період формування сх.-слов. народностей і націй. Дослідження і матеріали з укр. мови, 5, К. 1962; Lehr-Spławiński T. Z rozważań o pochodzeniu nazwy Rusь. Symbolae linguisticae in Honorem Georgii Kuryłowicz. Вроцлав 1965; Шаскольський І. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова «Русь». Укр. Іст. Журнал, 7. К. 1967; Falk K.-O. Kilka uwag o nazwie Ruś. Lingua Posnaniensis, 12–13. 1968.

Ю. Шевельов

«Русь», народовецька газ., виходила 1867 два рази на тиждень у Львові (вийшло 75 чч.), заснована з ініціятиви графа А. *Ґолуховського* і підтримувана ним для поборювання москвофільства і приєднання народовців для поль. проурядової політики. «Р.» залишилася на укр. нац. позиціях і тому перестала виходити. Видавець К. *Горбаль,* гол. ред. Ф. *Заревич;* співред. В. *Шашкевич,* О. Левицький.

«Русь», двотижневик, виходив у Львові 1885–87 з додатком «Библіотека Проповѣдей»; видавець і ред. о. Л. Бобрович.

«Русь», москвофільський тижневик рос. мовою, орган «Русского Исполнительного Комитета», виходив у Львові 1921–22 як продовження газ. *«Прикарпатская Русь»* (1918–21); ред. К. *Вальницький*. Заборонена поль. адміністрацією, виходила під зміненою назвою «Жизнь» (1922–23).

«Русь», визначний спортовий клюб Закарпаття, заснований 1926 в Ужгороді, відограв важливу ролю у зміцненні нац. свідомости населення Закарпаття. За весь час існування (до 1944) гол. був Е. *Бачинський*, секретарем А. Лавришин; до 1939 заступником гол. С. *Єфремов* і О. *Ревай*. Восени 1936 клюб був прийнятий до держ. чехослов. футбольної ліги. Тренерами клюбу були чехи Базіка, Мазаль (тоді один з найкращих тренерів Европи) та угорець Спеаер.

«Руська Бесіда», т-во у Львові, див. *Укр. Бесіда*.

«Руська Бесіда», перша і до 1918 найповажніша укр. гром.-культ.-осв. орг-ція на Буковині, заснована 26. 1. 1869 з ініціятиви сп. Е. *Гакмана*, до 1918 з централею у Чернівцях; проіснувала до 1940. На поч. задумана як клюбне т-во інтеліґентів з метою «піднести товариське життя між русинами на Буковині» (ч. чл. бл. 150). Першим гол. «Р. Б.» був о. В. *Продан*, секретарем — Т. Дронь. Перші 15 рр. в «Р. Б.» перевагу мали москвофіли. У 1870–71 «Р. Б.» видавала ж. «Буковинская Зоря» (див. *«Буковинська Зоря»*). Почавши з 1880, на провінції почали поставати низові клітини «Р. Б.», т. зв. читальні, які провадили нац.-культ. діяльність. Зміни в «Р. Б.» відбулися 1884, коли народовці перебрали керівництво, а 1889 «Р. Б.» перетворилася на гром.-осв. орг-цію, що своїм завданням мала «ширити просвіту і піднести добробут руського народу на Буковині». «Р. Б.» стала бук. відповідником «Просвіти» в Галичині. Разом з тим «Р. Б.» була триступеневою орг-цією: з централею, філіями (1914— 9: Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Путилів, Серет, Сторожинець, Чернівці-місто, Чернівецький пов.) і читальнями (150 з 13 000 чл.).

Після перемоги народовців особливу увагу звернено на вид. діяльність. З ініціятиви і під фірмою «Р. Б.» з 1885 у Чернівцях виходили: найбільша бук. газ. *«Буковина»* і популярні місячні книжечки: *«Бібліотека для молодежи, селян і міщанства»* (1885–94; 120 чисел), *«Ластівка»* (1894–96), «Читальня» (1911–14), «Буковинський Православний Календар» (1874–1918) та окремі кн. і підручники (твори Ю. Федьковича, С. Воробкевича, «Ілюстрована Історія Буковини» М. Кордуби тощо). До 1918 «Р. Б.» видала 270 періодичних і неперіодичних книжкових вид.

«Р. Б.» була ініціятором заснування гром.-культ. орг-цій «Міщанська Читальня» (1880), з драматичної секції «Р. Б.» створилося Руське Драматично-Літ. Т-во (1884), «Народний Дім» (1884), *«Руська* (згодом Укр.) *Школа»* (1887), *«Буковинський Боян»* (1895), «Руська Каса» (1896), *«Жін. Громада»* (1906) та багато ін. Ці спеціялізовані орг-ції перебрали на себе частину гром.-культ. обов'язків «Р. Б.», а матірня орг-ція опікувалася філіями і читальнями.

Заходами «Р. Б.» при Чернівецькому Ун-ті 1875 створено катедру укр. мови і літератури на філос. фак. і 1899 катедру практичного богословія та ц.-слов. мови з укр. викладовою мовою на богословському фак.

Після 1918 рум. влада заборонила діяльність читалень, а важливіші завдання «Р. Б.» перебрали т-ва «Народний Дім» і «Укр. Школа» у Чернівцях. Після ліквідації *Укр. Нац. Партії* 1938 представництво і заступництво українців на Буковині перед рум. владою перебрала «Р. Б.», яка знову розвинула діяльність. По окупації Буковини совєтами 1940 «Р. Б.», як і всі ін. укр. орг-ції, була заборонена.

Керівниками «Р. Б.» були майже всі визначні діячі Буковини, а її гол.: о. В. *Продан* (1869–78), С. *Воробкевич* (1878–81), О. *Калужняцький* (1881–84), Є. *Пігуляк* (з 1884), О. *Попович*, М. *Івашко* (1938–40).

Література: Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці 1897; Дмитрів (Семака) С. Історія просв. т-ва «Руска Бесіда». Чернівці 1909; Попович О. Відродження Буковини. Л. 1933; Гарас М. Іст. огляд і сучасний стан укр. освіти й культури на Буковині, в ж. Самостійна Думка, IV, кн. 1. Чернівці 1934; Жуковський А. Історія Буковини, в зб. Буковина — її минуле і сучасне. Париж 1956.

А. Жуковський

Руська (Київська) держава, велика сх.-евр. імперія з столицею у Києві, що в часи свого найбільшого розквіту на поч. 12 в. сягала від Карпат до Волги та від Чорного до Балтицького м. Приятливі геогр. умови (добрий клімат, родючий чорнозем, перехрестя важливих сухопутних та водних шляхів, врешті, доступ до двох м.) були підставою її розвитку, а з другого боку, близьке сусідство з азійськими степами, звідки раз-у-раз наступали кочові орди, були однією з причин її занепаду.

Р. д. генетично була пов'язана з *антами* (4–6 вв.), що були безпосередніми предками укр. народу. Напад *аварів* у 6 в. розбив державу антів. На її місці створилося кілька менших племінних союзів, між якими найбільше значення мали *поляни*. На їхній землі, на зламі 6–7 в. виник город *Київ*, який став

столицею полян. а згодом всієї Руси та осідком кн., нащадків напівлеґендарного *Кия*. На думку деяких істориків, полянських кн. усунули з Києва пришельці варяги *Аскольд* і *Дир;* ін. твердять, що Аскольд і Дир були останніми з династії Кия, що їх у 880-их рр. усунув з Києва *Олег*, опікун *Ігоря*, посадивши на Київ. престол династію *Рюриковичів*. Перші Рюриковичі, Ігор і *Святослав*, варяги з походження, за допомогою варязьких дружин приєднали до Києва укр. племена (*деревлян*, *сіверян*, *уличів* та *тиверців*), білор. племена *дреговичів*, радимичів і кривичів, а також півн. вятичів, які, змішавшися з угро-фінськими племенами (чудь, мурома, меря, мордва та ін.), дали поч. рос. народові. Велике значення у розвитку Р. д. мало прийняття християнства *Володимиром В*. бл. 988. Нова релігія не тільки спричинилася до піднесення культури населення, але також здобула Русі належне місце серед евр. держав. Другим важливим чинником у держ. будівництві Р. д. була розпочата за Ярослава Мудрого кодифікація права, що пізніше знайшла остаточне оформлення у «*Руській Правді*» (див. ЕУ 1, 411—19 стор.).

Ярослав Мудрий, вмираючи, поділив Р. д. поміж своїх синів, передавши зверхню владу найстаршому з них і передбачаючи т. зв. сеньйоральне (старшинне) спадкоємство київ. престола. Але поділ Р. д. викликав тривалі княжі усобиці, що разом з нападами половців спричинилися до занепаду могутности Руси. *Любецький з'їзд* укр. князів (1097) перетворив Р. д. на своєрідну федерацію князівств, ввівши, замість сеньйорату, засаду вотчинности (дідичности). У межах Р. д. створилися фактично незалежні князівства: Київ., Чернігіво-Сіверське, Переяславське, Володимирське (Волинське), Гал., Турово-Пинське, Полоцьке, Суздальське та Новгородське. Але попри цей поділ Київ залишився аж до нападу татар у 1240 гол. політ., екон., церк. і культ. центром Р. д. й далі уважався «матір'ю руських городів». Об'єднуючими чинниками Руси були: спільна династія Рюриковичів, однакові форми політ. устрою князівства, право, релігія й церква, врешті, літ. мова, що великою мірою нівелювало й послаблювало ті відосередні сили, які випливали з різниць розмовних мов, побуту та екон. умов поодиноких частин Р. д.

Гол. зайняттям населення Р. д. було хліборобство, при чому в півд. її частинах (у степ. і лісостеп. смугах) воно мало форми орного, у півн.-ліс. смузі — підсічного (вирубного) рільництва. Також були розвинені скотарство, мисливство, рибальство та бджільництво; на високому ступені розвитку стояло ремесло, що постачало металеві знаряддя, кераміку й скло, зброю, ювелірні вироби тощо. Важливим джерелом доходів Р. д. була торгівля, яка використовувала міжнар. водний «шлях з варяг у греки», а також сухопутні шляхи зі Сходу на Зах. Розвиток ремесла і торгівлі, адміністративні та оборонні потреби сприяли утворенню нових та зростанню старих городів і міст. Основну верству населення Р. д. становили вільні селяни-*смерди* й напіввільні *закупи*, які змушені були відробляти свої борги, але не втрачали громадських прав; позбавлені тих прав були раби, холопи (челядь), яких в Р. д. було небагато. Міщани займалися гол. торгівлею і ремісництвом. Упривілейовану вищу верству населення творили *бояри*, звич. власники більших зем. мастків, і княжа дружина.

Р. д. була монархією. На чолі її стояв В. *князь*. В його руках була зосереджена найвища законодавча, виконавча, суд. і військ. влада. Дорадчим органом кн. була *боярська рада*. У виняткових випадках велике значення мали постанови *віча*, зборів вільних горожан, які часто не погоджувалися з княжими директивами. Виконавчими службовцями, що діяли ід імени кн., були намісники, посадники, *воєводи*, тисяцькі, тіуни, митники та ін.

Постання Р. д. ще й досі не має одностайного відображення у працях істориків. Найстаріша, *норманська теорія* постання Р. д. спирається на дослівну інтерпретацію «Повісти временних літ» та на деякі лінґвістичні досліди і твердить, що засновниками Р. д. були норманські дружинники, які на чолі з своїми князями прибули спершу до Новгорода В., а звідти поширили своє панування на Київ. землю. Між прихильниками норманської теорії (Г. З. Баєр, Г. Ф. Міллер, А. Шлецер, М. Карамзін, С. Соловйов, М. Поґодін, А. Кунік та ін.) і її противниками (М. Ломоносов, С. Ґедеонов, В. Васильєвський, Д. Іловайський та ін.) розгорнулася завзята полеміка, яка чимало захитала основні тези норманської теорії. Укр. історіографія, почавши від М. *Максимовича* (далі М. *Костомаров*, В. *Антонович*, М. *Грушевський*, Д. *Багалій*, Д. *Дорошенко*, М. *Чубатий* та ін.), відкидає вирішальну ролю норманів у заснуванні Р. д., не заперечуючи проте певного впливу їх на держ. будівництво. Сучасна сов. історіографія рішуче заперечує норманську теорію, вважаючи її за антинаук. і «буржуазну». Але в різних модифікаціях вона й досі знаходить у зах. наук. світі поважних прихильників. (Див. *Норманська теорія*, а також *Русь*).

Справа нац. приналежности населення в Р. д. була і є досі контроверсійною

темою сх.-евр. істориків. Дискусію на цю тему розпочав рос. історик М. Поґодін, який гадав, що первісним населенням теперішньої України були великороси, які під натиском татар виеміґрували на півн., а на їхнє місце згодом прийшли «від Карп. гір» українці. Погляди Поґодіна розвинув філолог О. Соболевський. Ця теорія викликала заперечення укр. вчених (М. *Максимович*, М. *Дашкевич*, П. *Житецький*, А. *Кримський* та ін.). М. Грушевський своєю ст. «Звичайна схема ‚русскої' історії й справа раціонального укладу історії сх. слов'янства» (1904) й капітальним твором «Історія України-Руси» довів, що українці є автохтонами на своїй землі, що продовженням Р. д. була Гал.-Волинська держава і що рос. історія починається не з Києва, але з Володимира над Клязьмою у 12 в. Схему Грушевського, яка була прийнята укр. історіографією, визнали й деякі рос. вчені (О. Пресняков, М. Любавський та ін.). Тому що схема не відповідала політ. плянам сов. керівництва, за директивою ком. партії сов. історики створили у 1930-их рр. нову схему історії Сх. Европи, підставою якої є теза, що творцем Р. д. була, мовляв, «єдина древньоруська народність», з якої щойно пізніше, десь у 14–15 вв., відокремилися укр., рос. і білор. народи. Новітня укр. наука, спираючися й далі на схему М. Грушевського, розбудувала її в іст. (М. Чубатий, Н. *Полонська-Василенко* та ін.), археологічній (Я. *Пастернак*) та лінґвістичній (С. *Смаль-Стоцький*, Ю. *Шевельов* й ін.) площинах. (Докладніше див. ЕУ 1, стор. 408–426; ЕУ 2, стор. 1792–1793 і англомовна ЕУ, т. I, стор. 577–618; там же і докладна бібліографія).

Література: Грушевський М. Історія України-Руси. I—III тт. Л. 1898—99; Vernadsky G. Kievan Russia. Нью-Гавен 1951; Греков Б. Киевская Русь. П. 1953; Łowmiański H. Zagadnienie roli normanow w genezie państw słowiańskich. В. 1957; Вопросы формирования русской народности и нации. М.—П. 1958; Paszkiewicz H. The Making of Russian Nation. Лондон 1963; Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М. 1963; Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен 1964; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох сх.-слов. націй. ЗНТШ, т. 178. Нью-Йорк—Париж 1964; Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. М. 1968.

М. Ждан

«Руська Історична Бібліотека», серія зб., монографій і праць з укр. історії, здебільша в перекладах (24 тт.), започаткована за ред. й у вид. *О. Барвінського*, з участю О. *Кониського*; з 1886 в Тернополі (15 тт.), з 1894 перенесена до Львова, де її видавало до 1904 НТШ (9 тт.). У Р. І. Б. були друковані праці укр. та рос. істориків: В. Антоновича, Д. Багалія, М. Владимирського-Буданова, М. Дашкевича, О. Єфименко, Д. Іловайського, М. Костомарова, І. Линниченка, Ф. Леонтовича, І. Новицького, Я. Шульгина та ін.

Руська Каса, ощадне й позичкове т-во з обмеженою порукою, засноване 1896 І. *Окуневським* у Чернівцях; 1 563 чл. (1913). 1924 перетворена на акційну спілку Кредитовий Банк, яку незабаром рум. влада зліквідувала.

Руська Країна, офіц. назва укр. Закарпаття у 1918–19. Угор. уряд надав автономний статус Закарпаттю під цією назвою у грудні 1918; угор. ком. уряд (березень-серпень 1919) зберіг назву Р. К. За чехо-словацького періоду назву Р. К. змінено на *«Підкарпатська Русь»*.

Руська Народна Рада в Америці, див. *Американська Руська Народна Рада.*

Руська Народна Рада в Любовні, 1918, див. *Центральна Руська Народна Рада.*

Руська Народна Рада у Львові 1848, див. *Головна Руська Рада.*

«Руська Нива», тижневик, орган Руської Хліборобської Партії, виходив в Ужгороді 1922–28, спочатку етимологічним правописом, пізніше фонетикою; ред. М. *Бращайко*, М. Шутка.

«Руська Письменність», згодом «Укр. Письменство», бібліотека клясиків укр. літератури, започаткована 1904 Ю. *Романчуком* (за його ж ред.), з 1920 за ред. В. *Лукича* і потім М. *Возняка.* До 1928 вийшло 25 тт. Почавши від І. Котляревського, у цій серії були видані твори Г. Квітки-Основ'яненка (у 2 тт.), Т. Шевченка (2 тт.), П. Куліша (6 тт.), С. Воробкевича (3 тт.), С. Руданського (3 тт.), О. Федьковича (2 тт.) й ін.

«Руська Правда», найвизначніший зб. стародавнього укр.-руського права, складений в 11–12 в. на основі звичаєвого права, важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Руси-України і суміжних слов. народів. Оригіналу «Р. П.» не знайдено, натомість збереглося значне ч. її списків з 13–18 вв.; досі відкрито їх 106. Історія постання «Р. П.» та її списків, що їх поділяють на три редакції (коротку, широку і середню), ще досі не є повністю досліджена. «Р. П.» (коротку редакцію) відкрив В. Татіщев 1738 в тексті Новгородського літопису, написаного у 1440-их рр., надрукував її А. Шлецер (1767). Згодом відкрито кільканадцять списків короткої «Р. П.», найстарішими з яких є Акад. і Археографічний, обидва з того самого часу. Серед бл. сотні списків широкої «Р. П.» найстарішими є Синодальний (збережений у тексті *Кормчої книги* з 1282) та Троїцький (віднайдений у тексті правничого зб. «Мірило Праведне», списаного у другій

пол. 14 в.). Широку «Р. П.» вперше опублікував 1792 І. Болтин. Від цих двох основних списків «Р. П.» дещо відрізняються списки сер. «Р. П.» (відомі з тексту Кормчої Книги з 17 в.), яка, на думку більшости дослідників, була лише скороченням широкої ред. (М. Максимейко, А. Зимін) і походить з 15–17 вв. (М. Тихоміров й ін. відносять сер. до другої пол. 12 в. й уважають її за основу для широкої ред.).

З видавців текстів «Р. П.», крім згаданих, слід назвати А. Мусіна-Пушкіна, Н. Калачова, П. Мрочек-Дроздовського, М. Владимирського-Буданова, В. Сергеєвича, С. Юшкова (вид. АН УРСР), Б. Грекова, А. Зиміна та ін. «Р. П.» нім. мовою видали Ґ. Еверс (1826), Е. Тобієн (1843—44), Л. Ґетц (1910—13); франц. — М. Шефтель (1963), поль. — І. Раковецкі (1820—22) й А. Кухарскі (1838), анг. — Г. Вернадський (1947). Повний корпус усіх досі відомих текстів вміщено в 3-томовому вид. АН СССР «Правда Русская» (1940—63; за ред. Б. Грекова).

Досліди над історією «Р. П.» і систематизацією її списків вели Н. Калачов, В. Ключевський, В. Сергеєвич, Л. Ґетц та ін. Джерела «Р. П.» а зокрема чужонац. впливи на неї, досліджував Н. Карамзін (візант. канонічне право і право цісарське, зокрема Номоканон). Н. Калачов і В. Ключевський добачували в «Р. П.» твір духовенства, призначений для духовних судів у світських справах, опертий на звичаєве право, а дехто знаходив у «Р. П.» впливи болг. права 9—10 вв. В СССР досліди над «Р. П.» ведуться насамперед над суспільними відносинами Київ. Руси й февдального устрою (Б. Греков, Л. Черепнін и ін.) та її культури (Б. Романов), а також над внутр. історією поодиноких правних норм та їх змістом (С. Юшков и ін.).

К о р о т к а «Р. П.» (43 статті) поділяється на 4 частини: 1) «Правду Ярослава», або найстарішу, як її називають дослідники, що не погоджуються з поглядом, що «Р. П.» проголосив кн. Ярослав Мудрий (В. Сергеєвич, А. Пресняков, М. Тихоміров); вона охоплює статті від 1 до 18; 2) «П. Ярославичів», звану також Уставом Ярославичів (статті 19 41); «Покон вирний», що встановлює оплати вирникам (ст. 42) та 4) «Урок мостникам» (ст. 43).

«П. Ярослава», на думку одних дослідників, постала бл. 1016, ін. — у 1030-их pp. Постанови цієї найстарішої «Р. П.» сягають 8–9 вв., а то й ранніших часів, з яких вона перебрала інститут кривавої помсти, що її згодом замінено (хоч не повністю) грошовою карою. «П. Ярославичів» складено на з'їзді Ярославових синів: кн. Ізяслава, Всеволода і Святослава у Вишгороді 1072 (М. Тихоміров, С. Юшков, Л. Черепнін) або у 1032–54 (Б. Греков, А. Зимін). Норми «П. Ярославичів» з особливою увагою охороняють інтереси кн., його домініальне госп.-во, урядовців і майно. Різні грошові кари за вбивство, залежно від суспільного становища вбитого, вказують на розчленування суспільности. Найбільше норм коротка «Р. П.» присвячує охороні життя, здоров'я і майна; вона складається гол. з норм карного й карно-процесуального права.

Ш и р о к а «Р. П.» (121 стаття) була найбільш поширена. Віднайдені бл. 100 списків поділяються на три групи: Синодально-Троїцьку, Пушкінську і Карамзінську. Щодо часу постання її та її частин думки поділені: за С. Юшковим та А. Зиміним — її складено під час князювання Володимира Мономаха (після 1113), за Б. Рибаковим — за князювання Мстислава Володимировича, а за М. Тихоміровим і Л. Черепніним - до 1209.

Зміст широкої «Р. П.» у ділянці карного права характеризується заміною норм кривавої помсти — грошовими викупами та держ. карами — вирами. Відповідальність за невідомого вбивцю поширюється на всю громаду, на території якої доконано вбивство (дика вира); за поранення, образу чести, поряд відшкодування покривдженому, треба було платити держ. кару (продаж); за найважчі злочини (розбій, підпал загороди, конокрадство) була встановлена кара «поток і розграбленіє», яка торкалася не лише майна, але дружини і дітей та самого злочинця. «Р. П.» знає ряд чітких норм цивільного (позики, відсотки, ґрунтові спори, спадщинні приписи) і процесуального права (свідки: видоки і послухи, ордалії; проба заліза і води, «свод», леґальна самодопомога: злодія, зловленого на гарячому, «убиють во пса место»). Ці й ін. норми «Р. П.» дають багатий матеріял до всебічного дослідження соц.-екон. і побутових відносин середньовічної України.

До с е р. «Р. П.» стосується все, що сказано про широку.

Значення «Р. П.», як зб. права, було велике, доказом чого є численна кількість списків «Р. П.», дотепер знайдених. Попри упривілейоване становище вищих прошарків суспільства, всі вільні перебували під опікою «Р. П.», гол. завданням якої було давати можливість сторонам боронити свої права на життя, здоров'я і майно, а судові — підставу до справедливого вироку. Характеристичною прикметою «Р. П.» була еволюція в бік гуманности (напр., заміна кари смерти грошовою карою).

«Р. П.» є важливим іст. джерелом, яке допомагає дослідникам відтворювати діяльність адміністративного княжого апарату, виявляти нюанси суспільного розшарування, досліджувати вияви фінансових операцій, стежити за технікою управи ріллі, госп. знаряддям та врожаєм. «Р. П.» становить важливе джерело для пізнання найдавніших норм укр. звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і суд. вироків, вона мала

…безпосередній вплив на всі пам'ятки лит.-руської доби, а зокрема на Судебник Казіміра Яґеллончика 1468 і *Лит. Статут*. За посередництвом Лит. Статуту норми «Р. П.» вміщені також у найвизначнішій пам'ятці укр. права гетьманської доби «*Права, по которымъ судится малороссійскій народъ*» (1743). Сліди «Р. П.» помітні також у працях та правничих зб. ін. слов. народів, зокрема поль. статутах короля Казіміра В. (пол. 14 в.) та ін. Зате, за твердженням Ф. Леонтовича, «моск. законодавство в час Судебників губить усякий зв'язок з старовинно-руським правом».

Література: Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. К. 1865; Калачов Н. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды, випуск 1, вид. 2. П. 1880; Максимейко М. Русская правда и литовско-русское право. Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. К. 1904; Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. Там таки; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. II і III. Л. 1905; Goetz L. Das Russische Recht. I—IV. Штутґарт 1910—13; Максимейко М. Опыт критического исследования Русской Правды. Випуск I. Х. 1914; Лащенко Р. Лекції по історії укр. права, ч. I. Княжа доба. УВУ. Прага 1923; Борисенок С. Карний зміст потока Руської Правди. Праці комісії для вивчення іст. зах.-руського та укр. права ВУАН, випуск I. К. 1925; Максимейко М. Система Руської Правди в її поширеній ред. Там таки 1926; Юшков С. (ред.) Руська Правда. К. 1935; Греков Б. Киевская Русь. М. 1939; Тихомиров М. Исследование о Русской Правде. М.—П. 1941; Чубатий М. Огляд історії укр. права, I—II, 3 вид. Мюнхен 1946—47; Юшков С. Русская Правда. М. 1950; Падох Я. Нарис історії укр. карного права. Мюнхен 1951; Черепнин Л. Социально-политические отношения в древней Руси и Русская Правда. В кн. Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965; Рубинштейн Н. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси. В кн. Археографический ежегодник за 1964 год. М. 1965; Зимин А. Феодальная государственность и Русская Правда. Исторические Записки, 76. М. 1965.

Я. Падох

Руська Рада, Русская Рада у Львові, гром. політ. орг-ція, заснована 1870 з метою продовжувати традиції *Головної Руської Ради* 1848; швидко опанована москвофілами (В. Ковальський, о. Я. Шведзіцький, о. Т. *Павликів*), існувала до 1914, але не внесла нічого до розвитку політ. життя. Народовці довгий час безуспішно намагалися домовитися з Р. Р. щодо спільної дії, але це не вдалося, і тому вони заснували у 1885 своє політ. т-во *Народна Рада*. Пресовими органами Р. Р. були «*Русская Рада*» (1871—1912), «Галицкая Русь» (1891—92).

«Руська Рада», політ. т-во на Буковині (1870—1923), засноване в Чернівцях чл. «*Руської Бесіди*» з метою ознайомлення населення з політ. справами та з підготовкою до соймових і парляментарних виборів; перший гол. — о. В. *Продан*. До 1885 «Р. Р.» була під впливом москвофілів, з 1885 — народовців на чолі з І. *Тимінським*, Є. *Пігуляком*, О. *Поповичем*, І. *Окуневським*; 1904—1914 «Р. Р.» очолював С. *Смаль-Стоцький*. З оформленням укр. політ. партій (1906) на Буковині, роля «Р. Р.» зменшилася (1913 — 842 чл.). На поч. 1923 заборонена рум. владою. «Р. Р.» видавала газ.: «*Руска Рада*» і «*Народний Голос*».

«Руська трійця», гал. літ. угрупування, очолюване М. *Шашкевичем*, Я. *Головацьким* та І. *Вагилевичем*, що з кін. 1820-их рр. розпочало на Зах. Укр. Землях нац.-культ. відродження. Породжене в добу романтизму, воно мало виразно слов'янофільський і будительсько-дем. характер. Учасники його вживали прибрані слов. імена (Шашкевич — Руслан, Вагилевич — Далібор, Головацький — Ярослав, його брат Іван — Богдан, Ількевич — Мирослав і т. д.). Його девізом були слова, що їх Шашкевич вписав до спільного альбому: «Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде». Навколо «Р. т.» об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Деякі її чл. (М. Ількевич, М. Кульчицький та ін.) були зв'язані з поль. рев. підпіллям. Збираючи усну нар. творчість, вивчаючи історію рідного народу, перекладаючи твори слов. будителів та пишучи власні літ. й наук. твори, учасники угрупування твердили, що «русини» (українці) Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною укр. народу, який має свою історію, мову й культуру. Діяльність «Р. т.» викликана як соц.-нац. поневоленням українців в Австр. Імперії, так і пробудженням ін. слов. народів переступила межі вузького культурництва. Особливою пошаною чл. «Р. т.» користувалася «Енеїда» І. Котляревського, фолкльорні зб. М. Максимовича й І. Срезневського, граматика О. Павловського, а також твори харківських романтиків. Іст. заслугою «Р. т.» було вид. альманаху «*Русалка Днѣстровая*» (1837), що, замість язичія, впровадила в Галичині живу нар. мову, розпочавши там нову укр. літературу. Ідея слов. взаємности, що нею пройнята «Русалка Днѣстровая», споріднює її з Колларовою поемою «Slávy dcera» (1824), яка в значній мірі інспірувала діяльність «Р. т.». Вплив на постання «Р. т.» мав м. ін. чес. славіст Ян *Ковбек*.

Література: Франко І. Нарис історії укр. літератури до 1890 р. Л. 1910; Шах С. о. Маркіян Шашкевич і Гал. Відродження. Париж—Мюнхен 1961; Гуменюк М., Кравченко Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Л. 1962; Марунчак М. Маркіян Шашкевич на тлі доби. Вінніпеґ 1962; Луців Л. Маркіян Шашкевич. Джерсі-Сіті 1962; Історія укр. літератури у восьми тт.,

т. II. К. 1967; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848. Kp. 1973.

М. К.

Руська Хліборобська Партія, заснована 1920 в Ужгороді групою укр. (народовецької) інтеліґенції: о. А. *Волошином*, о. В. *Желтваєм*, Ю. *Бращайком*, А. *Штефаном* та селянином А. Товтом, який був першим гол. Р. Х. П. Органом партії була «*Руська Нива*» (1920–24, ред. М. Бращайко і М. Шутко). 1924 Р. Х. П. змінила назву на Христ. Нар. Партія, а органом її став тижневик «*Свобода*». За допомогою чехо-словацької нар. партії о. Я. Шрамка Р. Х. П. здобула один мандат у празькому парляменті для А. Волошина (1925–29). Партія гуртувала частину інтеліґенції і духовенства, ширшої підтримки у масах не мала. У рамках спорідненої чес. нар. партії користувалася автономією. Восени 1938 самоліквідувалася, давши підтримку єдиній тоді укр. політ. орг-ції на Закарпатті — *Укр. Нац. Об'єднанню*.

«Руська Школа», див. *Українська Школа*.

Руське воєводство, адміністративно-територіяльна одиниця на Україні, утворена бл. 1434 Польщею з тих земель *Галицько-Волинської Держави*, які вона зайняла в останній чверті 14 в. Р. в. складалося з 5 земель (деякі з них ділилися на пов.): Львівської (з Жидачівським пов.), Сяніцької, Перемиської, Галицької (пов. Галицький, Теребовельський, Коломийський) і Белзької (пов. Холмський, Красноставський). Адміністративним центром Р. в. було м. *Львів*. Ч. меш. 1629 — 943 000, 1770 — 1 495 000; 1677 було у Р. в. бл. 3 090 с. і 160 м. і м-к. Р. в. було зліквідоване 1772 після зайняття Галичини Австрією.

Руське море, давня назва Чорного м., яку зустрічаємо в «Повісті Временних Літ» та у арабських (Масуді) і зах. (Гельмольд) істориків.

Руське право, у ширшому розумінні правна культура, система Київ. Руси-України з їх слов. та перебраними ін. джерелами права, яка діяла на укр. землях у 9–14 вв., а пізніше продовжувалася у В. Лит. Князівстві; гол. писаними джерелами-пам'ятками Р. п. були «*Руська Правда*» і *Лит. Статут*. (Систематичний огляд джерел, інститутів і важливіших норм публічного, приватного та карного Р. п. див. ЕУ 1, стор. 633—63).

У вужчому розумінні, Р. п. називалися рештки давньоукр. права, які залишилися в силі на приєднаних до Польщі у 14 в. Холмській і Белзькій землях та в Галичині після 1387, коли остаточно цей край приєднано до Поль. Корони. Р. п. далі діяло на цих землях, хоч поступово впроваджувалися установи поль. права. Приватне право діяло довше у стосунку до укр. населення, тоді як публічне Р. п. було усунене цілком з введенням у Галичині поль. системи судів (1506).

Особливо Р. п. було поширене серед сіль. населення, у т. зв. інституті — села на Р. п. Це були самоуправні громади, які продовжували систему давньо-укр. *верви*. Села на Р. п. користувалися широкою самоуправою, вибирали своїх зверхників: тіунів, старців і навіть свящ., брали поруку за своїх чл., громадою відповідали за повинності перед держ. владою, мали окремі гром. суди. Однак за цей період стара громада-верв зазнала роздрібнення на менші одиниці (оселі) і під тиском шляхетських володінь втратила самоуправу. У 15–16 вв. відбулося масове переведення сіл з Р. п. на *нім. право* та заг. поширення *поль. права*. Проте деякі норми Р. п. збереглися довше у формі *П. звичаєвого*.

«Руське Товариство Педагогічне», див. «*Рідна Школа*».

Руський Батальйон Гірських Стрільців, зформований у 1849 з ініціятиви *Головної Руської Ради* з метою охорони карп. переходів на Угорщину, де вибухло повстання проти Австрії. З 3 460 зголошених прийнято 1 410, з яких у квітні створено батальйон на 6 сотень. Більшість старшин були українцями, батальйон мав свою уніформу. Р. Б. вишколювався до вересня у Львові, згодом його вислано до Кошиць на Словаччину, де він виконував допоміжну охоронну службу, бо угор. повстання було вже придушене. У січні 1850 батальйон демобілізовано.

Руський Керестур, див. *Керестур Руський*.

Руський Народний Союз, див. *Український Народний Союз*.

Руський Собор, політ. комітет, заснований у Львові 23. 5. 1848 поль. шляхтичами «в ім'я удержування згоди і єдности з миром вітчини», у противагу *Головній Руській Раді*, для боротьби з її самостійницькою політикою. Керівними діячами Р. С. були маґнати Леон Сапєга, Дзєдушицький, Яблоновський та ін., які видавали себе за представників укр. народу, тому що їхні батьки походили з давньої руської шляхти; у Р. С. участь брали також І. *Вагилевич* і деякі ін. укр. письм. й публіцисти. Р. С. заявляв свою льояльність щодо австр. влади, але критикував її ліберальні заходи; визнавав скасування панщини, але виступав проти поширення прав селян. Припинив існування в листопаді 1848 після поразки революції в Австрії й заборони всіх т-в Р. С. видзвав газ. «*Дневник рускій*» за ред. І. Вагилевича (з серпня до жовтня 1848).

Русько Олексій (1906–64), педагог; у 1932–38 викладач хемії у Київ. Пед. Ін-ті та Київ. Ун-ті (у 1938–44 його ректор). 1944–58 заступник мін. освіти УРСР, з 1958 дир. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки, чл.-кор. Академії Пед. Наук РСФСР (з 1957), керівник пед. секції комісії ЮНЕСКО для УССР. Р. автор наук.-методичних праць з хемії та пед. питань, співавтор підручників з заг. хемії.

Русько-Українська Радикальна Партія, див. *Українська Радикальна Партія.*

Рута садова (Ruta hortensis Mill. = R. graveolens L. p. p. = R. graveolens ssp. hortensis Gams.), багаторічна рослина з родини рутуватих, отруйна. Свіжа рослина містить від 0,1 до 0,15% етерової олії, має глюкозид ругин, що діє як сильний гіпотенсивний засіб; вживають у гомеопатії. Культивують як декоративну, лік. та етерову рослину. На Україні оспівана у численних нар. піснях.

Рутени (латинське Rutheni, Ruteni), синонім назви русини, українці, вживаний уже в хроніках 11–12 вв. (Rex Ruthenorum в Annales Augustani, 1089; Mare Rutenum у Гельмольда; Ruteni у Саксона Граматика та ін.); згодом, у 15–17 вв., поль. і зах.-евр. істориками (*Я. Длуґош, Матвій з Мехова* – Ruteni на відміну від Moskouitae, О. *Ґваньїні* та ін.). З 1596 назва Р. була прийнята в документах рим. папіз і Рим. Курії для унійних українців і білорусів. Збірна назва Рутенія (Ruthenia) засвідчена тільки інколи на геогр. картах 14–18 вв. для *Червоної Руси* чи усієї укр. території та в 20 в. в зах. літературі для Закарпаття. З кін. 19 і поч. 20 в. назви Р., рутенський (нім. Ruthenen, франц. Ruthènes й англ. Ruthenians) вживали у своїх працях ін. мовами укр. й ін. мовознавці (О. Огоновський, Є. Желехівський, С. Смаль-Стоцький, Т. Ґартнер, Б. Унбеґаун, історик І. Борщак та ін.) для відрізнення термінів русини, руський від росіяни, російський у перекладі на ін. мови. З цією ж метою для відрізнення Руси від Росії, вживали назви Ruthenia деякі з поль. істориків (О. Галецький).

У другій пол. 19 в., в умовах боротьби між українцями народовецького напряму з консервативно-угодовими русинами, паралельно з назвою Р. вживано синонім «рутенці» з саркастично-презирливим забарвленням для визначення надто льояльних до австро-угор. влади елементів серед гал. суспільства. У цьому розумінні цю назву застосовували І. Франко (оп. «Ruteńcy», зб. оп. «Рутенці: типи гал. русинів із 60-их та 70-их рр. минулого в.», 1913), М. Павлик та ін. у сатирах та ст. проти гал. назадництва. Назва «рутенці» подекуди відповідає назвам «малороси» або «тоже малороси» на Центр. і Сх. Укр. Землях *Б. К.*

«Ruthenische Revue», укр. інформаційний двотижневик нім. мовою. виходив у Відні 1903–05 з доручення Нар. Комітету, під управою В. Яворського і А. Коса; гол. ред. Р. *Сембратович*. «R. R.» пропаґував укр. справу серед чужинецького світу; ст. передруковувала нім., франц., італ., есп., швед., норв. і японська преса. Продовженням «R. R.» став ж. «*Ukrainische Rundschau.*»

Рутка [Fumaria (Tourn.) L.], рід однорічних рослин з родини макуватих. На Україні – 5 видів, що ростуть на полях, городах, засмічених місцях. Серед них найпоширеніша Р. лікарська (F. officinalis L.), розсіяна по всій Україні, на півд. зрідка. Її вживають для поліпшення апетиту й травлення і також проти скорбуту; свіжий сік Р. використовують як зовн. засіб проти лишаїв і корости.

Рутка Теофіл (1623–1700), поль. письм., єзуїт, родом українець з Київщини. Автор низки полемічних творів поль. мовою проти правос.: «Obrona prawowierności cerkwi wschodniej przeciwko kacerzom zaprzeczającym pochodzenie Ducha świętego od Syna». (1678), «Zgoda święta cerkwie s. wschodniej prawosławnej z kościołem katolickim apostolskim rzymskim...» (1678), «Goljat swoim mieczem porażony...» (1689; проти Й. Ґалятовського), «Kamień przeciwko Kamieniowi...» (1690) у відповідь на «Lithos albo Kamień» П. Могили та ін.

Руткович Іван, визначний гал. іконописець кін. 17 – поч. 18 в., працював перев. у Жовкві. З творчости Р. відомі збережені цілістю або частково іконостаси у дерев'яних церквах: у Болиці

«Дорога в Емаус» (1697–99)

Деревлянській, у Волі Висоцькій, у ц. Різдва Христового у Жовкві (1697–99), перенесений до Скваряви Нової, нині у Львівському Музеї Укр. Мистецтва. Іко-

ностаси Р. визначили тип зах.-укр. іконостасу кін. 17 та першої пол. 18 в. з додатковим рядом євангельських сцен, а жовківський іконостас був вершинним етапом розвитку укр. клясичного іконостасу 17 в. Окремі донаторські ікони Р.: «Моління» (1682) у Троїцькій церкві в Потиличі, «Моління» (1683; тепер у Львівському Музеї Укр. Мистецтва), «Народження Марії» з Вижлова (1683) та ін. — виконані у традиційній манері. Р., зберігаючи багатовікові укр.-візант. іконописні традиції — велику емоційну впливовість кольориту і музику лінійних ритмів, зумів обережно і з тактом використати нові зах.-евр. елементи, зачерпнуті перев. з тодішньої ґравюри. Див. ще монографію В. Свєнціцької «Іван Руткович» (1966). *С. Г.*

Рутковський Тадей (1868–1919), актор-комік і драматург. Грав у Кам'янці Подільському; автор п'єс укр. («Нечиста сила») і рос. мовами.

Рутський Велямин Йосиф (у світі Іван; 1574 — 5. 2. 1637), київ. уніятський митр. родом з Рути б. Новгородка на Білорусі. Р. походив з кальвіністської родини, але під час навчання в унті в Празі перейшов під впливом єзуїтів на католицтво у латинському обряді (1592). У 1593–96 студіював філософію у Вюрцбурґу, 1603 закінчив богословіє у Грец. Колеґії св. Атанасія у Римі. Перейшовши за наказом папи Климента VIII на грец. обряд, Й. Р. повернувся до Вільни і заходився спершу коло виховання юнаків до духовного стану і влаштування прилюдних диспутів з некатоликами. 1605–06 побував з папським леґатом Павлом Симеоном у Москві, згодом знову подався до Риму, щоб вручити новому папі Павлові V програму з'єднання церков. Повернувшися до Вільни, Р. вступив до Святотроїцького манастиря (1607) і разом з Йосафатом *Кунцевичем* розбудував його коштом своєї спадщини, працюючи над відновленням чернечої дисципліни та вихованням монашого доросту. За ці й ін. заслуги митр. *Потій* іменував 1611 Р. святотроїцьким архимандритом і того ж р. висвятив на свого наступника. По смерті Потія (1613) Р. став митр., 1615 поїхав до Риму та виклопотав у Павла V 22 стипендії для своїх ченців у Грец. Колеґії в Римі й ін. папських семінаріях (Брунсберґ, Прага та ін.), зрівняння уніятських шкіл з єзуїтськими (щоб відтягнути молодь від польонізації) та ін. привілеї. 1616 Р. остаточно завершив реорганізацію уніятського чернецтва на підставі відповідно опрацьованого уставу св. Василія і на першому монашому з'їзді (капітулі) 1617 розпочав об'єднання манастирів київ. митрополії в одному василіянському чині під проводом виборного протоархимандрита, щоб мати в ньому гол. рушія церк. життя з'єднаної Церкви. При тому Р. намагався підвищити рівень світського духовенства, засновуючи і реорганізуючи школи під проводом Василіян (Берестя, Володимир Волинський, Новгородок); гол. з цією метою Р. скликав 1626 Кобринський собор, який схвалив заснування плянованої ним духовної семінарії в Менську.

Митр. Й. Рутський

Домаганнями у короля Жигмонта III, виступами на соймах, перед папськими нунціями та в урядових і церк. поль.-лит. колах Р. ставав на захист з'єднаної Церкви і отримав заборону апостольської столиці перетягати на латинський обряд чи переходити на нього без дозволу папи (1624). Одночасно, щоб злагіднити ставлення правос. після відновлення їх ієрархії (1620), Р. розпочав (1624) спільні розмови з її владиками (митр. Й. *Борецький*, архиєп. М. *Смотрицький*, митр. П. *Могила*) для порозуміння «однієї Руси з другою» і можливого створення київ. патріярхату. Р. помер 1637 у Дермані, похований у Вільні, звідки 1655 моск. війська вивезли його домовину в невідоме місце. Ще за життя Р. удостоївся назв «колюмни Церкви», «Атланта Унії», «Атанасія Руси» (Урбан VIII). Великі заслуги поклав Р. у розвитку освіти й орг-ції Церкви за зах. зразками.

Твори Р.: Sowita wina, to jest odpis na skrypt . . . nazwany Weryfikacja niewinności; Examen Obrony, to jest odpis na skrypt Obrona Weryfikacji. Вільна 1621; Галущинський Т., Великий А. Epistolae J. V. Rutskyj. За ред. Галущинського Т. — Великого А. Рим 1956.

Література: Турук Т. Униатский митр. Рутский. Журн. Министерства Народного Просвещения. ч. 3. П. 1916; Хомин П. Митр. Й. В. Рутський і його осв. змагання. ж. 1021: Галущинський Т., Великий А. Rutskyj in «exitu viarum». Записки ЧСВВ, VII. Рим 1949; Головацький Р. Митрополича Семінарія Рутського. Записки ЧСВВ, IX, 3—4. Рим 1960: Назарко І. Київ. і Гал. митрополити. Рим 1962; Meth. R. Korsak. Vita Rutscii. Записки ЧСВВ, X. Рим 1962; Szegda M. Działalność prawno organizacyjna metr. J. V. Rutskiego. B. 1967; Семчук С. Митрополит Рутський. Торонто 1967. *о. І. Назарко*

«Рух», укр. кооп. в-во, засноване 1917 у м. Вовчі й перенесене у грудні 1921 до Харкова. Видавало здебільша твори укр. дорев. письм. у серіях, призначених для масового поширення: «Бібліотечка укр. літератури для сел. і роб. книгозбірень», «Ілюстрована бібліотека для дітей», «Франкізська бібліотека» і «Театральна бібліотека», у якій вийшло

понад 100 п'єс; мист. монографії та повні зібрання творів укр. клясиків, у тому ч. І. Франка в 30 тт. (1924—31), О. Кобилянської у 9 тт. (1927–29). Б. Ґрінченка у 10 тт. (1926–30), М. Чернявського у 10 тт. (1927–31), Г. Хоткевича у 8 тт. (1928–32) та ін. Деяких з цих збірних видань в-во не змогло завершити: у 1933 «Р.», як приватне кооп. в-во, був зліквідований разом з широко розгалуженою книготорг. мережею по м. і с. України.

Рухимович Мусій (1889–1939), больш. держ. і військ. діяч з Харківщини. 1918–19 – нарком військ. справ Донецько-Криворізької респ., політкомісар армій, чекіст; 1920–23 керував Донецькою орг-цією КП(б)У та трестом «Донвугілля»; 1925–31 – гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва УРСР, заступник гол. ВРНГ СССР, пізніше нарком шляхів і нарком оборонної пром-сти СССР. Заарештований у справі маршала М. *Тухачевського*.

Рух людности, зміни в стані людности (її кількости і структури), спричинені *природним рухом* (шлюби, народжуваність і смертність) і *міґрацією людности* – її переміщеннями в межах однієї країни (внутр.) або з однієї до другої (зовн.). Балянс природного приросту (різниця ч. народжень і смертности та переміщень (еміґрації й іміґрації) становить дійсний приріст (або зменшення) населення.

Д о 1 9 1 4. Україна була у ранній своїй історії територією інтенсивних міґрацій, завдяки яким *нац. укр. територія*, почавши з кін 16 в., постійно збільшувалася. На протязі останніх десятиліть 18 – першої пол. 19 в. українці заселили *Півд. Україну* і *Кубань*, згодом (спільно з росіянами) *Ставропільщину* і *Терщину*; у 18 в. постали просторі укр. етнічні острови на *Надволжі* (див. Доповнення) і *Уралі*.

З 1880-их рр. зовн. міґрації збільшилися: еміґрація через аґрарне перенаселення (з укр. земель у Рос. Імперії гол. за Урал, до 1914 понад 2 млн осіб, з укр. земель в Австро-Угорщині до Півн. і Півд. Америки – 700–800 000; див. стор. 630–34) й одночасно іміґрація чужинців (на Центр. і Сх. Землях гол. росіян – насамперед на Донбас і до великих м., у Галичині поляків – гол. до *Бориславського нафтового басейну* і Львова) – разом до 2 млн. Докладніші і лише посередні дані про міґраційні процеси маємо тільки для УССР, на території якої за переписом 1926 жило 941 000 осіб, що народилися за її межами, а одночасно на території ін. сов. респ. жило 2,1 млн осіб, народжених в УССР. Балянс переміщень був неґативний для українців (також жидів і німців), натомість – позитивний для росіян і поляків, що і впливало на зменшення відсотка укр. людности на укр. землях. Попри те, завдяки одному з найвищих в Европі природному приростові населення (1913 на Центр. і Сх. Землях 18,9 на 1 000 осіб), дійсний приріст населення був високий: з 32,7 млн у 1897 до 46,0 млн у 1914 на укр. етнічній території (без мішаних земель).

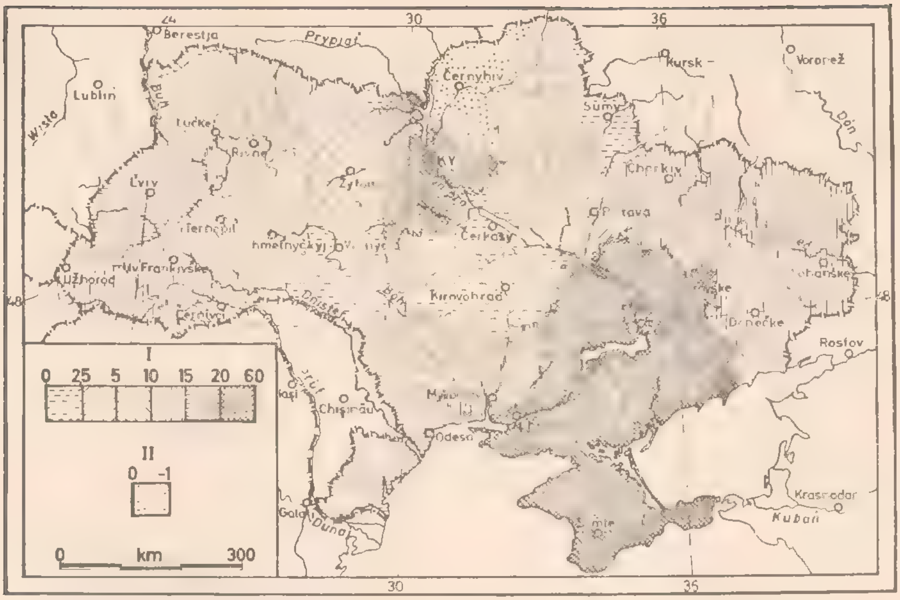
Внутр. переміщення полягали у відпливі населення з сіл до міст і значно більше на переселенні селян з перенаселеної півн. України і Лісостепу до Степу і на Кубань.

1 9 1 5 – 5 0 р р. У 1915–22 в наслідок війни й голоду 1921–22 зростання населення України було загальмоване, навіть його ч. зменшилося в УССР (у межах до 1938) з 27,2 млн на 1. 1. 1914 до 27,5 у 1918 і 26,3 у 1923.

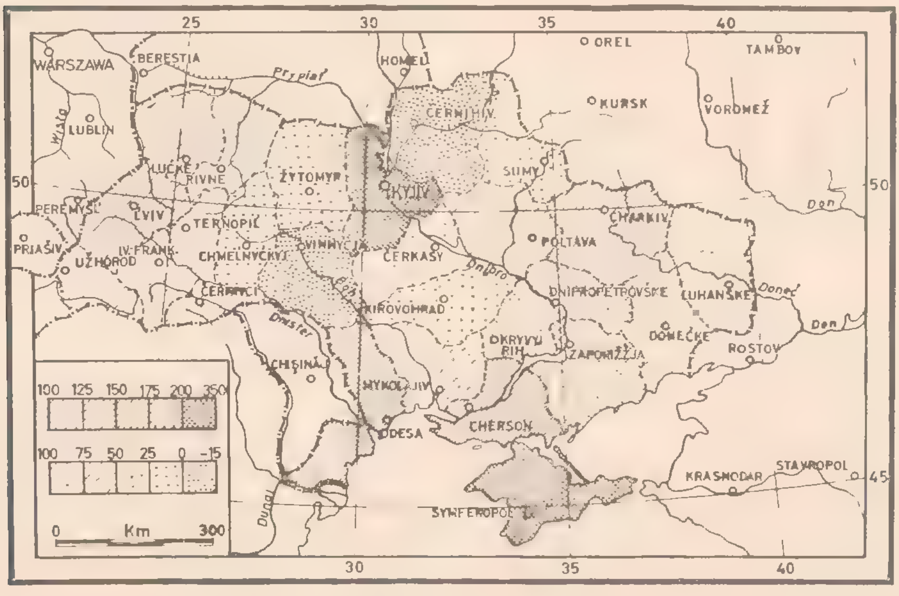
1924–30 рр. становили для УССР (для Зах. України – в меншій мірі – 1922–38) демографічний оптимум, завдяки найвищому в історії України природному приростові (річно за 1924–29 – 22,4 на 1 000 осіб) та зменшенню еміґрації й іміґрації. Тому людність УССР зросла на 1. 1. 1927 до 29,0, на 1. 1. 1931 – до 31,4 млн.

У 1931–35 (зокрема 1932–34) приріст населення УССР зазнав сильного занепаду в наслідок злочинної політики Москви. В результаті репресій згинуло 1 млн населення, з голоду яких 3 млн, в наслідок примусової, а то й добровільної еміґрації вибуло з УССР 2–3 млн, при одночасній іміґрації росіян (1 млн?); тому населення УССР зменшилося за ці рр. на 4–6 млн, українців на 5–7 млн (бл. 1/5 заг. ч.); натомість кількість росіян зросла (докладніше див. ЕУ 1, стор. 151–53 і *Голод*). З 1935 населення УССР завдяки природному (тоді вже значно меншому) приростові (1940 — 13,1‰) знову зросло.

Людність УССР зазнала нових пертурбацій у наслідок другої світової війни (зокрема з сер. 1941) і повоєнних переміщень населення: воно зменшилося вже в нових кордонах з 41 млн у 1940 – до яких 36 млн на поч. 1947, тобто на 4.5 млн (у дійсності, мабуть, на якихось 6 млн, бо кількість населення УССР, яку подають сов. джерела на 1940. – надто велика). На це зменшення склалися абсолютні втрати на фронтах і репресії (гол. жидів – бл. 2 млн), зменшення народжень і збільшення смертности, виїзд всіх німців і поляків з Зах. України, вивіз татар, факт, що лише частина полонених, евакуйованих і вивезених у глибину СССР, повернулася на Україну, арешти і заслання. Натомість тоді на територію УССР наплинули українці із зах. земель, приєднаних до Польщі, і чимале число росіян та ін. національностей з решти сов. респ. (докладніше, див. ЕУ І, стор. 154–56).

Зміни в стані всього населення УССР у 1959–69 рр.
Приріст (I) і спад (II) у % порівняно з станом 1959

Баланс дійсного і природного приросту населення у 1959–69 рр.
Дійсний приріст у % до природного

Обидві карти опрацьовані на підставі порівняння наслідків переписів населення 15. 1. 1959 і 15. 1. 1970 та природного приросту населення, що його (у %) подають за областями статистичні річники «Народне господарство Укр. РСР»

В. Кубійович

Внутр. міґрації полягали у припливі населення до міст (міське населення 1926 становило 19,8% всього населення, 1940 33,6%) і Донецького басейну.

З кін. 1940-их рр. Р. л. виявляє тенденцію зниження природного приросту населення УССР (на 1 000 осіб): 1950 — 14,3, 1955 — 12,6, 1960 — 13,6, 1965 — 7,7, 1970 — 6,3, 1971 — 6,5, 1972 — 6,3, 1973 — 5,5 (див. ще стор. 2 341—42; там і карта геогр. розміщення приросту населення). Приріст у всіх народів УССР, мабуть, такий самий, дещо вищий від природного приросту росіян в евр. частині РСФСР.

На нац. склад населення УССР мають ще більший, ніж досі, вплив міґраційні процеси. За офіц. даними на дійсний приріст населення УССР за час між двома переписами 1959 і 1970 вплинув гол. природний приріст — 4,8 млн, далі позитивний балянс міґрацій між УССР й ін. республіками — 0,4 млн. За півофіц. даними за 1959—65 з УССР виеміґрувало до ін. сов. республік 2,5 млн осіб, еміґрувало з них на Україну — 3,0 млн. Ще сильніше, ніж раніше, маємо на Україні організоване сов. владою переміщування населення з метою русифікації: еміґрацію українців з перенаселених, відносно слабо індустріялізованих, майже чисто укр. обл. УССР за межі України, при одночасній іміґрації росіян до пром. обл. і до міст УССР з чималим відсотком росіян (ближче див. *Русифікація*, стор. 2647).

Докладну картину міґраційних процесів в УССР (і в усьому СССР) дає вперше перепис 1970 (лише за 1968—69). Як і раніше, балянс переміщень був для УССР позитивний: з ін. респ. СССР прибуло 589 000 осіб, вибуло — 553 000. Натомість змінився їхній напрям. З зах. Сибіру, середньоазійських республік і Уралу, до яких з кін. 19 в. відпливали надвишки населення з України, тепер більше осіб припливає до УССР, ніж відпливає на ті терени (повертаються, мабуть, перев. українці, яких сюди переселено у 1930—50-их рр., зокрема на *цілинні землі*). Українці тепер еміґрують гол. до центр. (зокрема до Москви) і до півн.-зах. частини евр. РСФСР (за 1968—69 — 165 000) і до полярних та субполярних р-нів Сх. Сибіру і Далекого Сходу. Іміґранти на Україну походять з усіх р-нів евр. частини РСФСР.

В наслідок цих процесів в УССР постійно зростає ч. росіян (1925 — 3,1 млн, 1959 — 7,1, 1970 — 9,1). (Докладніше див. стор. 2 620).

Якщо йдеться про внутр. переміщення в УССР, то населення далі пересувається з сіл до м. (за 1959—69 населення сіл зменшилося на 5,9%, міст — зросло на 34,1%, так що відсоток міськ. населення збільшився з 45,6% до 54,5% у 1970 і до 59% у 1974) та з перенаселених і слабо індустріялізованих обл. в півн. і зах. України і з Лісостепу (за винятком Київщини і Харківщини) на півд., гол. в Крим (дійсний приріст становив 316% природного) і Дніпропетровський пром. р-н (199), менше в зах. Степ (145) і Донецький басейн (111), який тепер не притягає населення через застій у вугільній пром-сті. Ближче див. карту.

Література: Янковська Е. Населення Укр. РСР та деякі реґіональні особливості його природного і мех. руху. Економічна географія, випуск 8. К. 1970; Кубійович В. Зміни в стані населення Укр. РСР у 1959—1969 рр., ж. Укр. Історик, ч. 1—2. Мюнхен 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. VII. Миграция населения ... М. 1974; Кубійович В. Міґраційні процеси в Укр. РСР за переписом 1970 року. Зб. на пошану проф. О. П. Оглоблина (вид. УВАН в ЗДА). Нью-Йорк 1975. *В. Кубійович*

Рух опору, резистанс, поняття, що увійшло в політ. літературу під час другої світової війни і вживається на означення підпільної і повстанської боротьби народів Европи проти нім. окупації. Тоді діяли також ком. підпілля та *сов. партизани*.

З поч. 1960-их рр. під поняттям Р. о. розуміється боротьба за нац., політ. та гром. права народів, що є під контролем ком. режиму в СССР. Він виявляється зокрема в Росії, на Україні, в Прибалтиці, Грузії, Вірменії та серед жидів і крим. татар в СССР. Формою вияву Р. о. є петиції і протести, адресовані до влади, демонстрації та т. зв. самвидавна література (див. *Самвидав*).

Р. о. на Україні — це дії, спрямовані на здійснення держ. законів і ст. конституції, які визначають громадянські та нац. права і права УССР в СССР. Одним з перших збірних виявів Р. о. можна вважати конференцію в справах культури мови в Київ. Ун-ті у лютому 1963, під час якої висунено серед ін. вимогу увести в УССР укр. мову як урядову та повернути права нац. меншости українцям в РСФСР. У 1962—63 були поширені не дозволені до друку поезії і щоденник В. *Симоненка*, а у 1964 — анонімна листівка-протест проти підпалу Бібліотеки АН УРСР у Києві. 4. 9. 1965 в кінотеатрі «Україна» в Києві І. Дзюба і В. *Чорновіл* виступили з протестом проти проведених тоді арештів укр. інтеліґенції. Восени того ж року в обороні заарештованих виступили з петиціями і протестами до влади видатні діячі культури і науки, серед ін. М. Стельмах, А. Малишко, Г. і П. Майбороди, О. Антонов, С. Параджанов, В. Кирейко, Л. Костенко, І. Драч, Л. Серпілін. У грудні 1965 І. Дзюба вислав на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та гол. Ради Мін. УРСР В. Щербицького протестного листа

проти репресій та додав до нього есей п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

На поч. 1966 в Києві, Львові, Івано-Франківському, Луцькому та ін. м. України відбулися з грубими порушеннями сов. законів політ. процеси. Того ж року В. *Чорновіл* зладив зб. біографій та творів 20 засуджених п. н. «Лихо з розуму» і вислав на 55 стор. звернення до прокурора УССР Ф. Глуха та ін., в якому з'ясував порушення громадянських прав заарештованих.

Протестні акції проти порушень законів, антиукр. курсу нац. політики, в обороні заарештованих, а також в обороні нац. прав укр. народу набрали в наступні роки досить широких розмірів й участь у них брали різні прошарки населення. Важливіші виступи: лист до ЦК КПУ та Спілки Письм. України з протестом проти нападів на І. Дзюбу, що його вислали 1966 П. Скочок, В. Чорновіл, Л. Шереметьєва; лист Скочка до П. Шелеста з приводу порушень законности на процесі М. Озерного в 1966 (разом з записом цього процесу); лист баптиста А. Ковальчука до Л. Брежнєва в 1966 проти переслідувань віруючих; лист І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світличної, Л. Костенко до Шелеста в обороні засудженого в 1967 В. Чорновола; звернення 139 меш. Києва до Брежнєва, М. Підгорного і О. Косиґіна в квітні 1968 з протестом проти переслідувань за переконання, незаконних арештів і обмеження прав укр. мови і культури; лист творчої молоді Дніпропетровського у 1968 проти русифікації міста; відкритий лист до «Літ. України» за підписами І. Дзюби, Є. Сверстюка, М. Коцюбинської, Л. Костенко, В. Некрасова в обороні В. Чорновола та С. Караванського; подібний лист В. Стуса до Ф. Овчаренка; есей В. Мороза «Хроніка опору» про нищення пам'яток укр. культури; відкритий лист А. Коваля до депутатів Верховної Ради УССР, у якому вимагає здійснення прав, записаних у конституції; протестні листи різних громадян, зокрема Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, В. Чорновола, Ольги Горинь, Ігоря та Ірини Стасів — Калинців, О. Мешко, о. В. Романюка проти другого засуду В. *Мороза* (див. Доповнення) в листопаді 1970; звернення меш. м. Вишгорода Київ. обл. до ЦК КПСС з приводу надуживань місц. влади; звернення Гром. Комітету захисту Ніни Строкатої, що його в грудні 1971 підписали П. Якір, Ірина Стасів-Калинець, В. Стус, Т. Тимчук, В. Чорновіл; не підписана листівка про арешти діячів культури на поч. 1972; листівки і протестні написи проти русифікації у Львівському Ун-ті у 1974 та ін.

Протестні листи проти правопорушень висилали також учасники Р. о., що перебували у в'язницях та концентраційних таборах, напр., звернення М. Масютка до Верховної Ради УССР у жовтні 1966, у якому він називає суди над українцями в різних містах; лист С. Караванського до Ради Національностей СССР у 1966 з вимогою припинити дискримінацію нерос. народів, зокрема українців, крим. татар, жидів, та подібні його листи до В. Ґомулки в 1965 і Гол. Президії Верховної Ради СССР у 1967; його ж звернення на цю саму адресу з протестом проти окупації Чехо-Словаччини в 1968; лист М. Гориня, І. Кандиби, Л. Лук'яненка до Комітету прав людини ОН у 1969 з протестом проти доміщування отрути до харчів в'язням; звернення до прилюдної опінії світу С. Бедрила в 1970, з скаргою на поведінку органів КҐБ. Також есей В. Мороза п. н. «Репортаж із заповідника ім. Берії» був написаний під час ув'язнення автора.

Ін. форма діяльности Р. о. — це маніфестації в річницю перевезення тіла Тараса Шевченка на Україну (22. 5.), що їх постійно розганяли органи КҐБ. У 1967 при цій нагоді прийшло до зудару учасників з КҐБ, після чого 64 меш. Києва вислали протест до Брежнєва та Шелеста. Демонстрації з участю кілька сот осіб відбувалися у Львові в квітні 1966 під час процесу братів Горинів й ін. та в листопаді 1970 в Києві під час похорону А. Горської. У 1968, у 51 річницю жовтневої революції, спалив себе на Хрещатику в Києві В. Макуха, виголошуючи гасла «Геть колоніялізм з України» та «Хай живе вільна Україна». У 1969 також для протесту проти поневолення України намагався спалити себе б. ун-ту в Києві М. Береславський.

Р. о. виступав також в обороні нац. меншостей України, що виявилося зокрема у виступі І. Дзюби і В. Некрасова у Бабиному Яру у вересні 1969, у заявах діячів Р. о. на оборону крим. татар тощо.

Поряд цих стихійних форм Р. о., існували спроби організованих акцій. Ще в кін. 1959 група укр. юристів під проводом Л. Лук'яненка виготовила проєкт програми Укр. Роб.-Сел. Спілки з метою вести леґальну акцію за вихід УССР з СССР. У проєкті програми Укр. Роб.-Сел. Спілки написано, що її ідеалом є «самостійність України з широко розвиненим соц. держ. устроєм». Про засоби боротьби в проєкті говориться: «Мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні дем. прав, необхідних для орг-ції всього укр. народу на боротьбу за утворення незалежної нац. держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні».

У січні 1961 Лук'яненко був засуджений у Львові на кару смерти, що була

замінена на 15 рр. в'язниці, а обвинувачені (І. Кандиба, С. Вірун, О. Лібович, В. Луцьків, Й. Боровницький, В. Кіпиш) на ув'язнення від 10 до 15 рр. З 1957 до 1967 в Галичині діяли також малі нелеґальні групи: Об'єднана Партія Визволення України, Укр. Нац. Комітет та Укр. Нац. Фронт, члени яких були також засуджені на ув'язнення, при чому двох чл. Укр. Нац. Комітету І. Коваля та Б. Грицину Львівський суд засудив на кару смерти, і вирок виконано. Процеси над вищезгаданими групами відбувалися при зачинених дверях. Чл. Укр. Нац. Фронту перевидали деякі публікації ОУН, у 1965–67 випустили 16 ч. часопису «Батьківщина і Воля».

До Р. о. треба зарахувати також роб. заворушення і страйки, напр., у 1963 в Кривому Розі (спричинені підвищенням цін на харчі та їх недостачею; тоді дійшло до зударів між відділами КҐБ і військ. частинами) і Одесі (портові робітники відмовилися вантажити масло до Куби), 1969 на гідроелектростанції в с. Берізка; 1972 у травні в Дніпропетровському (робітники протестували проти спровадження росіян на зав.) і в червні в Дніпродзержинському (у заворушеннях брало участь кілька тис. осіб; вони були спровоковані грубою поведінкою влади).

Окремою формою Р. о. є рел. опір, що виявляється у вигляді петицій, протестів проти порушень свободи совісти і рел. переконань та напівлеґальної діяльности. Антирел. кампанія Хрущова у 1959–64, під час якої на Україні закрили пол. правос. церков (з усіх бл. 7 000 у 1959), не ліквідувала укр. православія.

Намагання держ. влади замкнути 1974 *Почаївську Лавру* в результаті солідарного опору монахів і вірних та розголосу за кордоном не було здійснене. Незалежно від офіц. ліквідації Укр. Кат. Церкви 1946 у зах. обл. діє принаймні одне єпископство і 200–300 свящ.; вони і чл. кількох монаших чинів працюють як робітники чи службовці. За інформаціями сов. преси, від 1969 було надруковано понад 2 000 молитовників та рел. книжок у Львові. У 1968–69 органи КҐБ провели масові арешти серед свящ. Укр. Кат. Церкви, а 1969 єп. В. *Величковський* (див. Доповнення) був засуджений на три рр. ув'язнення. 1973 свящ. В. Прокопів був заарештований за те, що супроводжав до Москви делеґацію вірних, яка вимагала офіц. відновлення Укр. Кат. Церкви. Опір виявляють також різні прот. угруповання, зокрема ті, що діють поза офіц. визнаною церквою Євангеликів Християн-Баптистів і не підпорядковуються Всесоюзній Раді Євангеликів Християн-Баптистів, т. зв. ініціятивники (баптисти, особливо активні на Волині, у Київ., Одеській обл. і на Донбасі, і приналежні до «нелеґальної» Ради Церков Євангеликів Християн-Баптистів) і секти п'ятидесятників, адвентистів та свідків Єгови; всіх їх гостро переслідують органи влади.

За даними самвидавних документів в Р. о. брали участь б. 600 осіб (кількість учасників масових демонстрацій і читачів самвидаву — кілька тис.), здебільша представники проф. інтеліґенції, далі робітники, учені, письм., студенти, мистці, свящ., селяни; перев. молодь і люди сер. віку, з значною участю жінок. Учасники Р. о. походять гол. з Київщини (гол. ч. з Києва) та з Зах. України (перев. зі Львова); далі з Дніпропетровської та Донецької обл. Духовим зачинателем Р. о. треба вважати В. Симоненка.

Політ. позиціям Р. о. притаманні ідеї гуманізму, політ. та соц. демократії, особистої та нац. свободи. У центрі мислення учасників Р. о. є людина, її гідність, її право вільно розвиватися. Метою Р. о. є укр. дем. самостійна держава, «у якій би всі громадяни дійсно користувалися політ. правами і визначали напрям екон. і політ. розвитку України». У галузі міжнац. відносин Р. о. засуджує всякий шовінізм та імперіялізм і проповідує шанування прав ін. народів та співпрацю з ними. Методи діяльности Р. о. леґальні; діячі Р. о. часто посилаються на принципи т. зв. ленінської нац. політики. Проте, після арештів і судів провідних діячів Р. о. у 1972–73 помітна часткова радикалізація поглядів, тенденції до нелеґальної діяльности. Це позначилося зокрема на 7–8 випуску (1974) самвидавного періодичного вид. Р. о. «*Укр. Вісник*».

Українці (напр., ген. П. Григоренко) беруть участь також у заг.-союзному чи рос. Р. о. Але намагання рос. періодичного вид. Р. о. «Хроника текущих событий» у Москві виступати від імени Р. о. нерос. народів СССР, спростувала ред. «Укр. Вісника». Поряд укр. Р. о., на Україні діє також Р. о. ін. національностей, зокрема жид. (він ставить собі метою, як і в Росії, право на виїзд за кордон СССР) і рос. що солідаризується з рос. Р. о. в Росії. Подекуди вони співпрацюють з укр. Р. о.

Р. о. на Україні здобув широкий розголос у самому СССР та за кордоном. Важливіші його публікації дісталися за кордон і були перекладені на чужі мови. Гуманні політ. позиції Р. о. здобули йому прихильне наставлення поступових кіл світу. В обороні ув'язнених учасників укр. Р. о., зокрема В. Мороза, Л. Плюща, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, Ігоря та Ірини Калинців, Ю. Шухевича, Н. Караванської та ін. виступили серед ін. в СССР — акад. А. Сахаров, П. Літвінов, О. Єсенін-Вольпін, В,

Некрасов; у зах. світі — діячі культури, науки, видатні письм., між ними також деякі особи, відзначені Нобелівськими преміями (Гайнріх Бель, Сальвадор Лурія, Ґунар Мірдал, Ґюнтер Ґрас, Норман Мейлер, Еріх Фром, Ернест Мандель, Наум Чомський, Ленард Бернстін, Артур Шлесінджер та ін.).

Література: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж 1968; Укр. юристи під судом КҐБ. Мюнхен 1970; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Сучасність. Мюнхен 1971; Укр. Вісник, випуск I—II. VI та 7—8. ж. Смолоскип. Париж—Балтімор 1971, 1972 і 1975. Conquest R. Russian Workers Riots. Soviet Analyst, No. 25, Dec. 13 Лондон 1973; Bociurkiw B. R. Religious Situation in the Soviet Ukraine. A paper presented at a Symposium marking the 30th anniversary of the Ukrainian Quarterly in Dec. 1974. Koszeliwec I. Kronika ukraińskiego oporu. Kultura. № 1—2 (328—329). Париж 1975.

М. Прокоп

Руцький Ілля (1741—96), лікар відомий з дослідження і боротьби проти чуми, родом з Київщини, у 1761 закінчив Києво-Могилянську Академію, у 1766 — Медико-хірургічну школу в Петербурзькому Сухопутному Ген. Шпиталі. З 1768 до 1774 — військ. лікар, у 1776—78 — лікар та викладач Петербурзької Медико-Хірургічної Школи; 1781 у Страсбурзькому Ун-ті захистив докторську дисертацію «De peste»; пізніше працював у Петербурзі й Москві; активний учасник боротьби з чумою на півд. Україні.

Ручківський Сергій (* 1888), епідеміолог родом з м. Таращі на Київщині, чл.-кор. Академії Мед. Наук СССР (з 1946); 1929—58 доц. і проф. Київського Ін-ту для вдосконалення лікарів, з 1958 завідувач відділу Укр. Н.-Д. Ін-ту Епідеміології та Мікробіології. Праці Р. присвячені вивченню висипного тифу, дизентерії, харч. токсикоінфекцій, питанням діягностики інфекційних захворювань та пістряка за допомогою запропонованої ним методи офталмореакції.

Ручко Гнат (1886—1946), мікробіолог родом з Полтавщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), працював у Харківському Н.-Д. Бактеріологічному Ін-ті та у Берліні в Кохівському бактеріологічному ін-ті; 1933—37 дир. Київ. Бактеріологічного Ін-ту, пізніше репресований. Праці Р. присвячені мінливості й бактеріофагії мікроорганізмів, зокрема бактеріофагії збудників дизентерії.

Г. Ручко

Рюрик († 879), за оп. «Повісти Временних Літ», начальник варязької дружини, що 862 разом з братами Синеусом та Трувором прибув до Новгорода, що став столицею його держави. По смерті обох братів приєднав їхні володіння до Новгорода. Від Рюрика, син якого (або внук) Ігор став київ. кн. і приєднав кілька руських племен до Київ. держави, пішла назва княжої династії, що довгий час володіла Руссю.

Рюрик Ростиславич († 1092), правнук Ярослава Мудрого, по смерті батька, кн. Тмуторокані, перебував з братом Васильком, як ізгой, при дворі *Ярополка Ізяславича* у Володимирі Волинському. Згодом переселився з братом до Галичини, яку бл. 1087 визнано за Ростиславичами.

Рюрик Ростиславич († 1214 або 1215), внук *Мстислава I В. Володимировича*, по смерті *Святослава Всеволодовича* (1194) сидів (з перервами) на київ. престолі. Політ. розходження з *Ольговичами*, а потім з *Романом Мстиславичем* примусили його звертатися по допомогу до половців. В кін. життя змушений був змінити Київ на Чернігів (1210), у якому княжив до смерти.

Рюриковичі, нащадки кн. Рюрика, — великокняжа династія Київ. Руси, одна галузь якої (нащадки *Юрія Долгорукого*, молодшого сина Володимира Мономаха) згодом стала великокняжою (з 14 в.) і царською (з 16 в.) династією Московщини (до 1598, коли ця галузь згасла). Відокремлення земель Київ. Держави й усамостійнення князівств призвели до утворення окремих галузів Р., які в іст.-генеалогічній науці носять назву або від князівств, що ними Р. володіли, або від своїх засновників. До укр. Р. належали: Мономаховичі (київ. й волинська лінія — табл. IV, від якої походила волинсько-гал. лінія Романовичів — табл. VI), гал. лінія Ростиславичів (табл. V), чернігово-сіверська лінія Святославичів-Ольговичів (табл. III), турово-пинська лінія (нащадки Ізяслава Ярославича — табл. II). До білор. Р. належали: полоцька лінія (нащадки *Ізяслава Володимировича* та його внука Всеслава), яка відокремилася ще в 11 в., й смоленська лінія (нащадки *Ростислава Мстиславича*, внука Мономаха). Нащадками цих ліній, гол. чернігівсько-сіверської й смоленської, були численні княжі роди Р., які зберігали свої спадкові уділи протягом кількох століть, аж доки Литва або Москва не перетворили їх на своїх служебних князів, при чому низка родів, які походили від Р., втратили свій княжий титул. Натомість його зберегли до 20 в. князі Барятинські, Волконські, Горчакови, Долгорукови, Оболенські, Репніни, Щербатови — нащадки чернігівських Р.; князі Святополк-Мирські й Святополк-Четвертинські, кн. Друцькі та їх відгалу-

ження (Друцькі-Любецькі й Друцькі-Соколинські) з волинсько-гал. Р.; кн. Вяземські й Кропоткіни з смоленських Р.; і деякі княжі роди з рос. Р.

Література: Долгоруков П. кн., Российская родословная книга, ч. I. М. 1854; Власьев Г. Потомство Рюрика, т. I, ч. 1—3. П. 1906—07; Baumgarten N. Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XII-e siècle. Рим 1928; Baumgarten N. Généalogie des branches regnantes de Rurikides du XIII-e au XVI-e siècle. Рим 1934.

О. Оглоблин

Рябінін Микола (* 1919), скульптор, нар. на Костромщині (РСФСР), закінчив Київ. Художній Ін-т, викладач Львівського Ін-ту Прикладного і Декоративного Мистецтва (1947–56) і Харківського Художнього Ін-ту (1956–66). Тематичні композиції: «Прикордонники» (1937), «Месник» (1945), «Кубинський повстанець» (1961); портретні скульптури: «Шевченко і Олдрідж» (1953), «Гуцул» (1959), «Узбечка», «Жінка з Нубії» (1967), «М. Кибальчич» (1971) та ін.; пам'ятник М. Коцюбинському в Харкові.

Рябінін-Скляревський Олександер, історик-архівіст, співр. Одеського Іст. Архіву й Іст. Секції ВУАН. Автор численних праць з історії України 18-19 в., зокрема з історії укр. нац.-рев. руху другої пол. 19 в. й з історії Задунайської Січі. Гол. праці: «Одеська Громада 1870-их рр.» («Україна», V, 1926), «Київська Громада 1870-их рр.» («Україна», I-II, 1927), «З рев. укр. руху 1870–80-их рр. Єлисаветградський гурток» («Україна», IV, 1927), «З життя Одеської Громади 1880-их рр.» («За сто літ», IV, 1929). «Запорізькі бунти Дунайців 1771–74 і початок Задунайського Коша» («Наук. Зб. Іст. Секції за 1927 р.»), «Задунайська Січ у нар. переказах і в письменстві» («Наук. Зб. Іст. Секції за 1928 р.»), «Кінець Задунайської Січі» («Україна», IX, 1929) та ін. У 1930-их рр. був заарештований. Дальша доля невідома.

Рябко (Рябков) Павло (1848–1927), гром. діяч і етнолог. Брав участь у діяльності народницьких гуртків в Одесі й Києві 1877–79, у 1880–84 був на засланні в Середньоколимську (Якутія). По звільненні працював у земствах Херсону і (1892–1901) Єлисаветграду. Позбавлений праці за допомогу голодуючим селянам, виїхав за кордон і вчився у заснованій М. *Ковалевським* Рос. вищій школі суспільних наук у Парижі. У 1904 брав участь в етногр.-антропологічній експедиції під проводом Ф. Вовка й І. Франка на Бойківщині й Гуцульщині; опис останньої подав в «Этнографическом Обозрении». Досліджував побут і звичаї укр. чумацтва. Повернувшися 1917 до Єлисаветграду, був одним із засновників краєзнавчого музею.

Рябов Іван (* 1897), вчений у галузі рослинництва, росіянин з роду. З 1923 працює в Криму в Никитському Ботанічному Саду. Праці з питань інтродукції і селекції плодових культур. Вивів низку сортів бросквй і черешні, що районовані на півд. Україні і Молдавії.

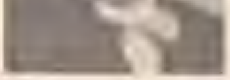
Рябов Олексій (1899–1955), композитор, скрипаль і дириґент родом з Харкова, де й закінчив консерваторію. З 1919 працював скрипалем-концертмайстром і дириґентом у різних містах СССР, у 1929–41 дириґент Харківської Музкомедії, 1941–55 — Київ. Р. автор понад 20 оперет і муз. комедій, серед ін.: «Зорі екрана», «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок», «Шумить Дніпро», «Червона калина», найпопулярніша — «Весілля в Малинівці». Крім того, концерт для скрипки з оркестрою, симфонія, струнний квартет.

Рябовол Микола (1883–1919), визначний укр. діяч на Кубані родом з станиці Донської; закінчив Київ. Політехн. Ін-т, 1911–14 дир. Кубансько-Чорноморської залізниці, гол. Кубанського кооп. союзу, 1918–19 — гол. *Кубанської Законодавчої Ради*, у травні 1918 гол. Кубанської делеґації до Києва, у червні 1919 — до Ростова н. Доном на конференцію Дону, Кубані, Терека и Добрармії. За заклик до об'єднання поневолених народів і застереження проти Добрармії підступно убитий її аґентами.

М. Рябовол

Рябокінь Хома ((1897–1963), математик родом з Полтавщини; 1928-43 доц., згодом проф. Харківського Ун-ту; на еміґрації в Німеччині й ЗДА, працював у Міннесотському Ун-ті на авіяційному фак.; 10 праць укр., рос., нім. і англ. мовами: «Дослідження точкових і танґенційних особливостей альґебричних кривих» («Учені Записки Харківського Держ. Ун-ту», чч. 2–3, 1935), «Про реальні обводи альґебричної кривої» («Записки Н.-Д. Ін-ту Математики і Механіки», т. XIV, 1937), монографія «On Real Unicursol Curves» (1952) та ін.

Х. Рябокінь

Рябокляч Іван (* 1914), журналіст і письм. родом з Київщини, по війні працював у ред. донецьких газ. Повість «Золототисячник» (1948); зб. оп. «Жайворонки» (1957), «Чайка» (1960), «На біло-

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ УКРАЇНСЬКИХ РЮРИКОВИЧІВ

Скорочення:
д. — дочка; ж. — жінка; ч. — чоловік; н. і н. н. — незнане ім'я (походження)
Імена київ. кн. — грубим друком.

ПЕРШІ ШІСТЬ ПОКОЛІНЬ РЮРИКОВИЧІВ

I таблиця

I покоління	II	III	IV
Ігор † 945 ж. Ольга † 969	**Святослав I Хоробрий 942—72** 1 ж. н. н. 2 ж. Малуша	**Ярополк † бл. 979** [illegible] н. н. грекиня Олег † 977 **Володимир I Великий † 1015** 1 ж. Рогніда полоцька 2 ж. візант. царівна Анна 3 ж. н. н. болгарка 4 ж. чешка та ін.	Із'яслав † 1001 син Рогніди полоцької Вишеслав † 1010 новгородський кн. **Святополк I бл. 980—1019** ж. Болеслава д. короля Польщі Всеволод кн. Володимира Волинського Святослав † 1015 деревлянський кн. Станислав **Ярослав Мудрий † 1054** ж. Інґиґерда-Ірина д. швед. короля Олафа Борис † 1015 ростовський кн. Гліб † 1015 муромський кн. Позвізд † по 1015 Судислав † 1063 псковський кн. Мстислав † 1034 тмутороканський і чернігівський кн. Предслава † по 1018 Н. н. дочка ж. Бернгарда маркграфа півн. Мархії Премислава ж. Володислава, угор. короля Доброніга — Марія 1011—87, ж. Казіміра Відновника, поль. кн.

Примітки: [1]) див. табл. II. [2]) див. табл. III. [3]) див. табл. IV. [4]) див. табл. V. [5]) див. табл. VI.

I таблиця

Перші шість поколінь РЮРИКОВИЧІВ

V покоління	VI
Всеслав † 1003	
Брячислав † 1044 полоцький кн.	Всеслав † 1101 засновник полоцької лінії Рюриковичів
Ілля † 1020 новгородський кн.	
Володимир 1020—52 ж. Ода, д. графа Леопольда зі Штаде, б. Бремену	Ростислав бл. 1045—67 ж. Ланка д. угор. короля Белі I; засновник гал. лінії Ростиславичів[4])
Із'яслав I 1024—78 ж. Ґертруда, д. поль. кн. Лешка; засновник турово-пинської лінії Рюриковичів[1])	
Анастасія ж. Андрія, угор. короля	
Святослав II 1027—76 ж. н. н. д. графа Етелера Дітмарше; засновник чернігівської лінії Рюриковичів[2])	
Всеволод I 1030—93 ж. візант. царівна з роду Мономахів	**Володимир II Мономах** 1053—1125, засновник лінії Мономаховичів ж. Гіта, д. англ. короля Гаральда II. Іванна (Янка) бл. 1068—1113 черниця Ростислав 1070—93 переяславський кн. Євпраксія бл. 1071—1109 ж. Генріха IV, нім. імператора Катерина † 1108
Єлисавета ж. Гаральда, короля Норвегії	
Анна † по 1075 ж. Генріха I, короля Франції	
Вячеслав 1036—57 смоленський кн.	Борис † 1078
Ігор † 1060 кн. Володимира Волинського ж. д. саксонського маркграфа Оттона	Давид † 1112 засновник городенської лінії Рюриковичів Всеволод

II таблиця

ІЗЯСЛАВИЧІ (турівські й пинські Рюриковичі)

V покоління	VI	VII	VIII
Із'яслав-Дмитро 1024—78 ж. Гертруда, д. Лешка II			
	Ярополк-Петро † 1087, кн. турівський, ж. Кунеґунда, д. графа Оттона		
		Анастасія 1074—1159 ч. Гліб Всеславич, менський кн.	
		Ярослав † 1103	
		н. н. дочка ч. Ґунтер граф Шварцбурґ	
		Вячеслав † 1104	
	Мстислав † 1069 полоцький кн.		
		Ростислав † 1093	
	Святополк II Михайло 1050—1113 ж. н. н. половчанка, д. Тугорхана		
		Мстислав † 1099	
		Ярослав † 1123 кн. Володимира Волинського 1 ж. н. н., д. Володислава короля угор. 2 ж. н. н., д. Володислава Германа, кн. польського 3 ж. н. н., д. Мстислава I	
			Юрій бл. 1112—66 кн. турівський ж. н. н., д. Всеволодка городенського кн.
			Софія † 1158 ч. Ростислав Глібович, полоцький кн.
			Вячеслав * по 1112 † по 1128, кн. Клецька
			Прибислава ч. Ратибор I, поморський кн.
		Анна † по 1136, ч. Святослав Давидович чернігівський	
		Збислава † бл. 1113 ч. Волеслав III кн. поль.	
		Предслава ч. Альмош угор. король	
		Брячислав 1104—27	
		Із'яслав † 1128	
		Марія † по 1145 ч. Петро Власт, дорадник поль. кн. Болеслава III	
	н. н. Євдокія (?) ж. Мешка III Старого		

II таблиця

ІЗ'ЯСЛАВИЧІ (турівські й пинські Рюриковичі)

IX покоління	X	XI	XII
			Теодор пинський кн. 1262
		Володимир	Юрій † 1289/90, пинський кн.
Святополк † 1190 турівський кн.	Володимир 1206—07	Михайло, пинський кн. 1247	Демид, пинський кн.
	Ростислав 1228—32, пинський кн.		
Іван 1168—1170 турівський кн.			
Гліб † 1195 дубровицький, пізніше турівський кн.	Олександер † 1223 (над Калкою), дубровицький кн. ж. н. н., д. Мстислава III смоленського		
Ярослав, пинський кн. ж. Єфросинія, д. Бориса білгородського, серб. кн.			
Ярополк, пинський кн.			
Анна † по 1205 ч. **Рюрик II** Ростиславич (смоленська лінія Рюриковичів)			
Мальфріда ч. Всеволод Ярославич, луцький кн.			

СВЯТОСЛАВИЧІ-ОЛЬГОВИЧІ (чернігівські Рюриковичі)

III таблиця

V покоління	VI	VII	VIII
Святослав II син Ярослава Мудрого 1027—76 ж. н. д. графа Етелера з Дітмаршен	Давид † 1123 смоленський, пізніше чернігівський кн. ж. Теодосія н. н.	Святослав (Святоша) бл. 1080—1143 луцький кн. ж. Анна д. Святополка II київ. кн.	н. н. д. ч. Всеволод, новгородський кн
		Всеволод † по 1124, муромський кн. ж. н. д. Болеслава III поль. кн.	
		Володимир † 1151 чернігівський кн. ж. н. д. Всеволодка кн. Городна 2 ж. н. н. половчанка	Святослав † 1166 ж. Ростислава д. Андрія суздальського
		Із'яслав III † 1161	н. н. д. ч. Гліб, переяславський кн.
		Ростислав † 1120	
	Гліб † 1078 тмутороканський кн.		
	Роман † 1079 тмутороканський кн.		
	Олег † 1115 чернігівський, курський і новгородський кн 1 ж. грекиня Теофанія 2 ж. половчанка, д. хана Осолука	Всеволод II † 1146 ж. Марія д. київ. кн. Мстислава I	Святослав III † 1194 1 ж. Марія д. Василька полоцького 2 ж. н. н. н. н. д. ч. Ігор-Іван кн. гал Ярослав 1139—99 чернігівський кн. ж. Ірина н. н. Звенислава † бл. 1163 ч. Болеслав I Високи шлезький кн.
		Ігор II † 1147	
		Гліб † 1138 курський кн.	Із'яслав † 1132 Ростислав † 1157
		Святослав † 1164 чернігівськии кн. 1 ж. половчанка 2 ж. Катерина, д. новгородського посадника	Олег † 1180 сіверський кн. 1 ж. н. д. Юрія I суздальського 2 ж. н. д. Ростислава I смоленського Ігор 1151—1202 новгород-сіверський, згодом чернігівський кн. ж. Єфросинія, д. Ярослава Осмомисла Всеволод † 1196 ж. н. д. Гліба переяславського кн. н. н. д. ч. Роман, смоленський кн. Марія † 1189 ч. Ярополк бузький кн.
	Вишеслава ч. Болеслав II, поль. король		
	Ярослав † 1129 муромський і чернігівський кн (1123—26)	Ростислав † по 1152	
		Юрій † 1174 рязанський кн. засновники муромської лінії Рюриковичів	

СВЯТОСЛАВИЧІ-ОЛЬГОВИЧІ (чернігівські Рюриковичі)

III таблиця

IX покоління	X	XI	XII
Володимир II † 1201 чернігівський кн. ж. н. д. Михайла суздальського			
Олег † 1204 чернігівський кн. ж. н. д. Юрія рязанського	Давид † 1196 кн. чернігівський ж. н. д. Ігоря сіверського		
Всеволод III Чермний † 1215 ж. н. д. Казіміра II поль.	**Михайло** † 1246, вбитий в Орді, ж. н. д. Романа гал.	Ростислав бл. 1225—64 претендент на гал. престол бан Мачви ж. Анна д. Белі IV угор. короля Марія † 1271 ч. Василько, ростовський кн. Єфросинія-Теодула бл. 1212—50, черниця Роман «Старий» † по 1288 брянський кн.	Михайло Олег † 1307 Олена † по 1288 ч. Володимир, волинський кн. син Василька Романовича
		Андрій † 1245 вбитий татарами	
	Агафія † 1238 ч. Юрій II, володимирський кн. Віра ч. Михайло, пронський кн.		
Болеслава ч. Володимир гал. кн.			
н. н. д. ч. Мстислав дорогобузький кн.			
Гліб † по 1209 ж. н. д. Рюрика II Ростиславича	Мстислав † 1239 чернігівський Євфимія, ч. візант. цар з родини Ангелів н. н. д. ч. Володимир переяславський кн		
н. н. д. ч. Роман рязанський кн.			
Мстислав † 1223 ж. н. осетинська княжна	Василько † 1223		
Ростислав 1174 — † по 1214 ж. Всеслава, д. Всеволода III, суздальського кн.			
Ярополк † по 1214 новгородський кн.	Всеволод IV † по 1261 чернігівський кн. ж. Анастасія н. н.	Андрій ж. Ольга д. Василька Романовича, волинського кн.	
н. н. д. ч. Володимир, переяславський кн.	Олег † по 1228 курський кн.	н. д. ч. Всеволод кн. Ярославля	
Святослав † по 1186 рильський кн.	Мстислав † 1241 рильський кн.		
Володимир † 1211 ж. половчанка, д. хана Кончака	Із'яслав † по 1211 теребовельський кн.		
Роман † 1211			
Олег 1175 — † по 1183			
Святослав † 1211 ж. Ярослава, д. Рюри- ка II Ростиславича	Агафія † по 1247 ч. Конрад I мазовецький		
Ростислав			
н. н. д. ч. Давид, чернігівський кн.			

МОНОМАХОВИЧІ (старша лінія: київські і волинські князі)

VI покоління — VII — VIII — IX

- **Володимир II Мономах** 1053—1125, 1 ж. Ґіта, д. англ. короля Гаральда II, 2 ж. н. н. *(VI)*
  - **Мстислав I** 1076—1132, 1 ж. Христина д. швед. короля, 2 ж. д. Дмитра Завидича, новгородського посадника *(VII)*
    - Всеволод † 1136 кн. Новгорода, ж. н. н. д. Святоші чернігівського кн. *(VIII)*
      - Володимир † бл 1141 ж. Рікса, д. Болеслава III Кривоустого *(IX)*
      - Іван † 1128
      - Верхуслава † бл. 1167, ч. Болеслав IV Кучерявий
    - Інґеборґа ч. Кнут, король Данії, король оботритів
    - Мальфріда 1 ч. Зіґурд, король Норвегії 2 ч. Еріх, король Данії
    - н. н. д. ч. Ярослав волинський кн.
    - Марія, ч. Всеволод II Ольгович, кн. Києва
    - **Із'яслав II** † 1154 1 ж. н. н. (нім. княжна?), 2 ж. грузинська царівна
      - **Мстислав II** † 1172 ж. Аґнеса, д. Болеслава III Кривоустого
      - н. н. д. ч. Рогволод полоцький кн.
      - Євдокія ч. Мешко III, поль. кн.
      - Ярослав † між 1174—80, кн. Луцького ж. н. н. д. Володислава, чес. короля
      - Ярополк † 1170 кн. бузький ж. Марія, д. Святослава кн. чернігівського
    - Ксеня ч. Брячислав кн. Із'яславля
    - Святополк † 1154 кн. Новгорода, пізніше Волині ж. Євфимія, д. Оттона II Моравського
    - Ірина ч. Андронік Комнен грец. царевич
    - **Ростислав I** † 1168 засновник смоленської лінії Рюриковичів
    - Рогніда † по 1168
    - Евфросинія бл. 1130—75 ч. Ґейза II угор. король
    - Володимир 1131—72 кн. дорогобузький ж. н. н. д. бана Хорватії
      - Мстислав † по 1202 кн. дорогобузький ж. н. д. Святослава III чернігівського
      - Ярослав † по 1207 кн. Новгорода, ж. н. осетинка
      - Ростислав 1196—1202
      - Святослав 1189—1202
  - Із'яслав † 1096
  - Святослав † 1114 переяславський кн.
  - **Ярополк II** † 1139 ж. Олена, осетинка
  - **Вячеслав** † 1154
  - Мариця † 1146 ч. Лев Діогенович, візант. царевич
  - Роман † 1119 кн. Волині ж. н. н. д. Володаря, перемиського кн.
  - Євфемія † 1139 ч. Коломан, угор. король
  - Агафія ч. Всеволодко кн. Городна
  - **Юрій Долгорукий** † 1157, суздальський кн., засновник молодшої (моск.) лінії Мономаховичів
  - Андрій 1102—42 кн. Волині (1117) і Переяслава (1135) ж. половчанка онука Тугорхана
    - Володимир † 1170 берестейський, потім дорогобузький кн.
    - Ярополк

МОНОМАХОВИЧІ (старша лінія: київські і волинські князі)

IV таблиця

X покоління	XI	XII	XIII
Софія бл. 1141—98 1 ч. Вальдемар, король Данії 2 ч. Людовік, ляндграф Тюрінґії			
Святослав † бл. 1183 берестейський кн.			
Роман † 1205, волинський і гал. кн. 1 ж. Предслава д. Рюрика Ростиславича 2 ж. Анна засновник лінії Романовичів*)	Олександер † по 1234 белзький кн. ж. н. д. Володимира кн. Овруча	Всеволод III † бл. 1244 белзький кн. ж. н. н. Анастасія ч. Болеслав I кн. Мазовша н. н. д. ч. н. н. поль. маґнат Борис кн. Межибожжя	Гремислава ч. Болеслав кн. Опілля (Шлезьк)
Всеволод † 1195 володимирський, потім белзький кн.	Всеволод II кн. Червеня 1210—14		
Володимир † 1173 берестейський кн.			
Інґвар † по 1212 луцький і дорогобузький кн. ж. н. н.	Ярослав † по 1229 луцький кн. Гремислава † по 1258 ч. Лешек Білий, краківський кн. Володимир † 1229 Із'яслав † 1223		
Мстислав Німий † 1227, пересопницький, гал. та луцький кн. ж. н. н.	Іван † 1227		
Всеволод † по 1209 луцький кн. ж. Мальфріда д. Юрія Турівського			
Із'яслав † 1196			
Василько бл. 1151— † між 1178—82 рр. кн. дорогичинський ж. н. н. д. Болеслава IV короля поль.			
н. н. донька † 1189			
Із'яслав 1190—98 кн. Великих Лук			
Ростислав 1192—98			
н. н. сини			

V таблиця

РОСТИСЛАВИЧІ (галицькі князі)

VI покоління	VII	VIII	IX
Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого, кн. тмутороканський бл. 1045—67 ж. Ланка д. угор. короля Белі I	Рюрик † 1092 перемиський кн	Ростислав II † 1128 перемиський кн.	Іван † 1161 *) ізгой у Берладі
		Ірина ч. Ісаак с. візант. царя Олекси Комнена	
	Володар (Володимир) † 1124, звенигородський, а після 1092 перемиський кн. ж. княжна з Померанії	Володимирко † 1153, звенигородський кн., від 1141 всієї Галичини	Ярослав Осмосмисл **) † 1187 1 ж. Ольга д. Юрія I суздальського 2 ж. (нешлюбна) Настася Чагрова
		н. н. д. ч. Роман Володимирович, волинський кн.	
	Василько бл. 1067—1124 теребовельський кн.	Ігор-Іван † 1141 гал. кн. ж. Анна д. Всеволода чернігівського	
		Ростислав-Григорій між 1127—40 теребовельський кн.	
		н. н. д. ч. Вратислав моравський	

	X покоління	XI
*) Діти Івана	Ростислав Берладник † 1189	
**) Діти Ярослава Осмомисла	н. н. д. † як наречена Стефана III угор. короля	
	Єфросинія ч. Ігор, новгород-сіверський кн. (герой «Слова о полку Ігореві»)	
	Володимир † 1199 1 ж. Болеслава Святославна чернігівська 2 ж. (нешлюбна) «попадя»	Василько † по 1188 як ізгой в Угорщині ж. Теодора Романівна
		Володимир-Іван † 1188 як ізгой в Угорщині
	Вишеслава † по 1194 ч. Одон кн. познанський	
	Олег (син Настасі) † 1189	

РОМАНОВИЧІ (галицько-волинські князі)

\/I таблиця

[illegible] покоління	XI	XII	XIII
[illegible]ман Мстиславич [illegible]л. 1160—1205 ж. Предслава [illegible] Рюрика II [illegible]остиславича [illegible]ж. Анна	Теодора † по 1200 ч. Василько Володимирович онук Ярослава Осмосмисла		
	н. н. д. † 1241 ж. Михайла Всеволодовича чернігівського		
	Саломея ч. Святополк, кн. Померанії		
	Данило 1201—64 1 ж. Анна д. Мстислава Удатного 2 ж. н. н. сестра Товтивіла, племінниця Мендовга	Іраклій бл. 1223— перед 1240	
		Лев I, бл. 1225— бл. 1300 ж. Констанція, д. Белі IV	Юрій I*), між 1252—57 —1308 1 ж. д. Ярослава III тверського 2 ж. Євфимія, д. Казіміра I Куявського
			Святослава † 1302 черниця клариска
			Анастасія † 1335 ч. Земовіт добринський
		Переяслава † 1283 ч. Земовіт Мазовецький	
		н. н. д. ч. Андрій Юрійович суздальський	
		Софія ч. кн. Генріх Шварцбурґ	
		Роман бл. 1230— по 1260 ж. Ґертруда Бабенберґ 2 ж. д. Гліба Волковиського	Марія * 1253—54 ч. н. н. син Стефана бана Заґребу
			Василько 1256—82 кн. слонімський
		Мстислав † по 1292 ж. половчанка д. Тігака	Данило † 1280
			Володимир † 1315 (?)
		Шварно † 1269 ж. д. кн. Мендовга	
	Василько 1203—69 1 ж. Дубравка, д. Юрія II суздальського 2 ж. Олена д. Лєшка Білого	Володимир-Іван, по 1248—88 ж. Олена д. Романа брянського кн.	Із'яслава † по 1288 адоптована дочка
		Ольга по 1248— по 1283, ч. Андрій чернігівський	

	XIV покоління	XV
[illegible] Юрія I	Михайло * бл. 1283—86	
	Андрій † 1323	
	Лев II † 1323	
	Марія перед 1293—1341 ч. Тройден, кн. Мазовша	Болеслав-Юрій II † 1340

му коні» (1963), кілька п'єс (серед ін. «Бранне поле», 1974), переклади з рос. на укр. тощо.

Рябчик, див. *Орябець.*

Рябчик, рябець [Fritillaria (Tourn.) L.] рід багаторічних цибулястих рослин з родини лілюватих. На Україні — 4 види, усі декоративні, висота стебла 50—70 см, ростуть у Степу і Лісостепу: Р. укр. (F. ruthenica Wiskstr.) = F. verticillata M. Bieb.), Р. великий (F. meleagris L.), Р. менший (F. meleagroides Part., = F. minor Ledeb.), Р. імператорський, Р. садовий (F. imperalis L.). Розводять також у садах і квітниках. Рослини, особливо їх цибулини дуже отруйні, містять у собі алькальоїд імперіялін, який сильно діє на серце.

Рязанцев Микола (1856—1930), вчений у галузі фізіології тварин, з походження росіянин. У 1885—1920 працював у Харківському Ветер. Ін-ті. Праці з питань інервації серця с.-г. птахів, фізіології обміну речовин у тварин тощо.

Ряппо Ян (1880—1958), сов. діяч і педагог, співтворець системи нар. освіти УССР, за походженням естонець. 1909 закінчив Петербурзький Ун-т, з 1917 на керівній роботі на Україні, у 1921—28 заступник наркома освіти УССР і одночасно (1922—27) гол. ред. ж. «Шлях Освіти — Путь Просвещения». У 1928—38 працював у галузі пром-сти, 1938—48 — нар. освіти (на Україні і в Росії). Укр. сов. систему освіти, опрацьовану Г. *Гриньком,* Р. дещо доповнив, зокрема у ділянці проф. освіти, і захищав її, як систему переходового періоду. Праці: «Реформа высшей школы на Украине в годы революции 1920—24» (1925), «Система нар. освіти на Україні» (1926), «Проблема профессионализма и политехнизма в советской школьной системе» (1929) і ін. *І. Б.*

Ряска (Lemna L.), рід дрібних багаторічних плаваючих або занурених у воду рослин з родини ряскуватих. На Україні — 3 види. Найпоширеніші: Р. мала (L. minor L.) і Р. борозенчаста (L. trisulca L.), поширені у стоячих водах. Р. має значну кількість протеїну і є їжею для водоплавних птахів, а також (змішана з висівками і борошном) — для свиней, гусей і курей.

Рясоніжка, велика кутора, водяна землерийка (Neomys fodiens Schreb.), ссавець з ряду комахоїдних тварин. Розміром дорівнює великій миші. Поширена майже по всій Україні: Карпати, ліс. і лісостеп. смуги, підніжжя Кавказу і Кубань. Оселяється по берегах річок, озер та ін. водоймищ. Дещо менша розміром Р. мала (N. anomalus Cabr.), поширена на Правобережній Україні, в Криму, на Поліссі й у Молдавії. Знищуючи мальків, Р. завдають шкоди рибництву, але приносять користь, винищуючи шкідливих комах.

Ряст (Corydalis Med.), рід перев. багаторічних зіллястих рослин з родини макуватих з підземними шишками-бульбами або бульбами з розгалуженим коренем. Квітки в ґронах. На Україні — 7 видів, поширених по лісах і чагарниках. Найпоширеніші: Р. порожнистий (C. cava Mill.), по всій Україні, крім Лівобережного Степу; Р. Маршаллів [C. Marschalliana (Pall.) Pers.], звич. в сх. частині Лісостепу і злаково-лучного Степу; Р. Галлера (C. Halleri Wild.) — по всій Україні.

Ряшівське воєводство, у півд.-сх. Польщі; площа 16 658 км². 1,7 млн меш. (1970), гол. м. Ряшів (Rzeszów). До складу Р. в. входять кол. укр. етнічні землі: Лемківщина, зах. Бойківщина, *Посяння* і півн.-зах. частина Галичини (Любачівський пов.). Після виселення у 1945—47 у Р. в. живе ще бл. 20 000 українців.

С

Сабадиш Петро (* 1908), маляр-пейзажист, родом з м. Олександрівського на Запоріжжі. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1932), учень В. *Пальмова,* М. *Бойчука.* Виставляв з 1929, персональна виставка 1955. «Збирання яблук» (1929), «Ставок» (1939), «Вулиця у старому місті» (1944), «Дніпрові далі» (1953), «Соняшники» (1960), «Канівські далі» (1964), «На Полтавщині» (1967) та ін.

Сабалдир Григорій (1883—193?), укр. мовознавець-нормативіст і лексикограф родом з Полтавщини; склав (у співавторстві з М. Грунським) «Правила укр. правопису» (практичний порадник). «Словник найнеобхідніших в діловодстві слів та виразів» (1925), повторені в збірному «Правописному рос.-укр. словнику ділової мови (конторської та рахівничої)» (1926), як і граматику («Укр. мова», 1926); окремо видав «Практичний рос.-укр. словник» бл. 30 000 слів (1926), а в співавторстві з О. Коломацькою «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» бл. 25 000 слів (1930). 1934 в «Мовознавстві» з'яви-

лися за його підписом цькувальні рецензії на «Історію форм укр. мови» М. Грунського й П. Ковальова та на «Нариси з укр. синтакси» С. Смеречинського. Дальша доля невідома.

Сабалдир Павло, аґроном і лексикограф; склав «Практичний словник с.-г. термінології» (1931), бл. 9 000 рос. термінів з укр. (а при морфологічних назвах і з латинськими) відповідниками, «Словник с.-г. термінології». X.–К. 1933; після ліквідації Ін-ту Укр. Наук. Мови подавав у співавторстві з Д. Дріновим зросійщену матем. термінологію в «Матем. термінологічному бюлетені» («Проти націоналізму в матем. термінології», 1934). Дальша доля невідома.

Сабанєєв Іван (1856–1928), хірург родом з Москви. У 1882 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, з 1887 працював в Одесі, у 1904–08 — приват-доц. Новоросійського Ун-ту; під час громадянської війни виїхав до Туреччини. Праці С. присвячені перев. питанням пластичної хірургії; запропонував операцію (названа його ім'ям) вилущення голінки; розробляв питання лікування туберкульози, зшивання кровоносних судин, перший опрацював методику накладання шлункової нориці.

Сабанєєва Людмила *(1922), скульптор родом з м. Коростеня на Житомирщині. Закінчила Київ. Художній Ін-т (1954), працює в монументальній і станковій скульптурі. «Півники» (1957), «На фронтових дорогах» (1958), «Металюрґи» (1960), «Мати», «Тарасик» (1964), «Батько» (1967), пам'ятник Пирогову у Вінниці (1971, ґраніт, у співавторстві з Н. Дерегус).

Сабат Микола (1867–1930), педагог, клясичний філолог, родом з Обертина, гімназіяльний учитель (з 1894), дир. Укр. гімназії у Станиславові (1905–19 і 1923–27) та у Львові (1927–30). За ЗУНР шеф Секції сер. шкільництва в Держ. Секретаріяті Освіти; проф. грец. філології та античної археології УВУ (1920–23) і таємного Львівського Укр. Ун-ту (1924–25). Праці з іст. грец. літератури та античного мистецтва (фрески в Помпеях). Видав «Кобзаря» Т. Шевченка для шкільної молоді (у 2 частинах, 1929–30).

М. Сабат

Сабат-Свірська Марія (* 1895), оперова і камерна співачка, ліричне сопрано, вчилася у Муз. Ін-ті ім. Лисенка у Львові й у Львівській Консерваторії (у С. Козловської). 1926–49 у Польщі в Торунській опері і Варшавській опереті.

Сабатинівська культура, культура пізнього періоду *бронзової доби*, поширена в Півд. Україні, носіями якої були м. ін. племена *зрубної культури;* вперше досліджена поблизу с. Сабатинівки Ульяновського р-ну Кіровоградської обл. Для С. к. характеристичні наземні і напівземлянкові житла, часто з кам'яними основами стін. Серед ліпного посуду переважають банкоподібні горщики, орнаментовані пружком під вінцями; характеристичні є тонкостінні підлощені кубки, черпаки, чаші з двома ручками. Поховання — кургані та ґрунтові могильники. Племена С. к. жили з хліборобства і скотарства. Було розвинене бронзоливарне ремесло (знайдено різноманітні серпи, сокири-кельти, наконечники списів, кинджали, з прикрас — шпильки, підвіски, браслети) і торгівля.

Саббатай Цеві (або Шабатай Цві; 1626–76), провідник жид. месіяністичного руху 17 в., родом з м. Смірни (в Малій Азії), який проголосив себе месією — визволителем жид. народу. Хоч тур. влада заарештувала С. й він перейшов на мохаммеданство, проте його науку визнавали численні жид. громади в розсіянні, у тому ч. й на Україні, зокрема по війнах Б. Хмельницького, в яких вони вбачали передмесіяністичні страждання, що з появою месії перетворяться на радість. Проти саббатаїзму виступали рабини (жид. традиціоналісти), зокрема на соборі у Львові 1722, та духовенство христ. церков (І. *Ґалятовський* у творі «Месія правдивий», 1669). З часом, коли надії покладені на С. не здійснилися, його рух занепав і залишився тільки у невеликих групах (у Буську, Глинянах, Жовкві, Надвірній, Підгайцях, Рогатині) та став базою на укр. землях для хаситів і франкістів.

Сабин-Гус (Сабінін) Юрій (1882–1958), оперовий співак-бас, нар. в Тбілісі, соліст Луганської та Дніпропетровської опер (1933–40). Виконував партії: Виборного («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Вакуленчука («Броненосець Потьомкін» О. Чишка), Кочубея («Мазепа» П. Чайковського), Мефістофеля («Фавст» Ш. Ф. Ґуно) та ін.

Л. Сабінін

Сабінін Лев (справжнє прізвище Теплинський; 1874–1955), антрепренер, режисер і драматичний актор, родом з Полтави. З 1890 на сцені, спершу в трупах К. Мирославського, А. Соколова, Г. Деркача, В. Захаренка, О. Суходольського; 1907–20 очолював власну трупу з

добрим хором і танцюристами (ввів евр. репертуар), згодом — до 1941 у різних трупах України та РСФСР (серед ін. у Москві в Укр. муз.-драматичному театрі 1930–32 і у Держ. Укр. Театрі РСФСР 1932–34). Кращі ролі: Юрко Довбиш, Уріель Акоста (в одноіменних п'єсах М. Старицького, К. Ґуцкова), Іван («Суєта» І. Карпенка-Карого), Бережний («Сольо на флейті» І. Микитенка). Автор спогадів «45 років на сцені» (1937).

Саблучок (Саблуков) Іван (1735–77), маляр-портретист і педагог. Вивезений хлопцем з України до Петербурґу, був співаком придворної капелі. З 1753 учився малярства у І. Арґунова, згодом закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (учень Д. *Левицького*), її проф. (з 1761) і д. чл. (з 1765). Повернувшися на Україну, керував рисувальними клясами Харківської Колеґії (з 1767) і вищою клясою малювання (з 1770). Єдина збережена картина С. — портрет С. Юр'єва у Третьяковській ґалерії в Москві.

Сабов Євменій (1859–1934), гр.-кат. свящ. і русофільський діяч на Закарпатті, учитель руської мови в гімназії в Ужгороді (1887–99). пізніше парох у Севлюші (тепер Виноградів) та архидиякон угорчанський; автор підручників: «Русская грамматика и читанка к изученію литературного языка угро-русских» (1890), «Церковно-славянская грамматика» (1894; по-угорськи), «Хрестоматия церковно-славянских и угро-русских литературных памятников...» (1893) та «Грамматика русского языка» (1924). «Очерки литературной деятельности и образования карпаторуссов» (1925). Відстоював лінію відрубного місц. варіянту літ. мови, спертого на язичіє, рос. мову і закарп. говірки. Граматика і правопис (рос. етимологічний) С. були ухвалені угор. урядом для шкіл, вона теж була урядовим підручником руської мови в усіх укр. школах Пряшівщини. Як культ. діяч, С. брав участь в осв.-вид. т-ві «Уніо», був співзасновником газ. «*Наука*», а по першій світовій війні — *Общества ім. О. Духновича* (від 1923 його досмертний гол.); ред. ж. «Карпатскій Свѣтъ» та ін. У міжвоєнні рр. С. був найвпливовішою особою русофільського табору на Закарпатті.

Література: Научный Сборник в память Е Сабова. Ужгород 1935.

Сабов Кирило (1838–?), закарп. культ. діяч, нар. у с. Ставнім (Ужгородська жупа), свящ. (студії в *Барбареум*); учитель укр. мови в гімназії в Ужгороді, за свої слов'янофільські переконання перенесений до Сеґедина і Кошиць. Автор шкільних підручників: граматики (1865), читанки (1868), ред. газ. «Свѣтъ» (1867–69), дописував до газ. «Слово» у Львові.

Сабол Степан, див. *Зореслав*.

Саварин Ніль Николай (* 1905) укр.-кат. еп., народився у Старому Самборі (Галичина), василіянин, д. чл. НТШ (з 1954). Вчився у манастирських школах у Галичині, свячений на свящ. 1931. У 1932 переїхав до Канади, де був ігуменом манастиря у Мондері. З 1943 призначений еп.-помічником апостольського екзарха Канади В. *Ладики* у Вінніпеґу. З 1948 — апостольський екзарх Зах. Канади з осідком в Едмонтоні, з 1956 — едмонтонський еп. Розбудував епархію (вона нараховує нині бл. 64 свящ., 85 церков, 40 парохій і бл. 100 місійних станиць), заснував епархіяльну бібліотеку і музей. Праці з історії укр. поселення в Канаді й ін., ред. «Пам'ятної кн. у 50 річницю поселення українців у Канаді» (1941).

Еп. Н Саварин

Саварин Петро (* 1926), гром. і політ. діяч родом з с. Зубреця Бучацького пов. (Галичина), з 1956 у Канаді; адвокат в Едмонтоні. Діяльний в гром. і політ. оргціях: КУК, Пласт (разом з своєю дружиною Ольгою). Клюбі професіоналістів і підприємців, Консервативній Партії (заступник її през. на Альберту) тощо; один з організаторів двомовного шкільництва в Альберті, чл. Сенату і Ради Альбертинського Ун-ту, королівський радник, почесний громадянин м. Вінніпеґу. Ст. в журн. і газ.

П. Саварин

Саватій (у світі Врабец; * 1880), чес. правос. архиеп., панславіст. З 1900 учився і став монахом в Уфі, в 1902–07 закінчив Київ. Духовну Академію. По висвяченні до 1921 серед чехів на Волині, згодом у Празі, з 1923 еп. Очолював Правос. Церкву на Закарпатті, поки чес. уряд не визнав там юрисдикції Сербської Правос. Церкви. У 1939 як архиеп. візитував парафії Карп. України. Брав участь у висвяченні проф. І. Огієнка в Холмі (1940). В'язень гітлерівських концентраційних таборів (1942–44), по війні в Празі.

Савенко Петро (1795–1843), вчений медик родом з України, закінчив Петер-

урзьку Медико-Хірургічну Академію 1813), з 1829 її проф. Праці С. присвячені вивченню кавказьких мінеральних од, офтальмології, хірургічній техніці зокрема при операціях сечового міхура), итанням лікування опіків та відмороження; разом з Х. Саломоном видав «Анатомо-патологические таблицы грыж» 1835).

Савенко Сергій (* 1901), невролог родом з Полтавщини. 1927 закінчив Київ. Мед. Ін-т, до 1944 працював у Київ. н.-д. Психо-неврологічному Ін-ті; з 1945 проф. Чернівецького Мед. Ін-ту. Бл. 100 друкованих праць з питань пістряка мозку, бластоматози нервової системи, енцефальомієліту, судинних захворювань, нейроінфекцій та ін.

Савенков Віктор (1919–71), маляр родом з Орловщини. Закінчив Харківський Художній Ін-т (1948) у клясі С. *Прохорова.* Тематичні картини («Посли Яна Казіміра на прийомі у Богдана Хмельницького», 1954; триптих «Тарасові думи», 1961), портрети (І. Мар'яненка 1952 й ін.), монументально-декоративні пано (в ресторані «Джерело» у Харкові, 1967; мозаїчне пано «Політ», 1971) тощо.

Савин Віктор (1907–71), маляр і графік родом з с. Заводівки на Одещині, учився в Харківському Художньому Ін-ті 1924–27), з 1946 працював у Львові. Картини з сов. тематикою, портрети (серед ін. І. Франка, Т. Шевченка, М. Скрипника); книжкова ілюстрація, пропаґандивні плякати. Ретроспективна виставка 1959.

Савинці (I–V), с. м. т. Балаклійського р-ну Харківської обл. над р. Дінцем, 300 меш. (1970). Цукроварня, заснована 1962, одна з більших на Україні, переробляє 20 000 центнерів цукрового буряка на добу. С. засновані у другій пол 19 в.

Савицька Іванна (* 1914), дитяча письм. родом з Галичини, дружина Романа С.; співр. зах.-укр. й еміґраційних жін. і дитячих журн. Авторка зб. віршів «Серце» (1953), «Укр. молоді пісні» (1957), «Незабудьки» (1959), оп. і казок «Наша хатка» (1957), «Золоті дзвіночки» (1958), «Три казочки» (1961, «Денник Ромця» (1963); п'еса «Гість з неба» (1955), зб. фейлетонів «З пташиного лету» (1974). З 1949 у ЗДА.

І. Савицька

Савицька Олена (* 1901), уроджена Харечко, генетик-ембріолог, працювала на Білоцерківській селекційній станції та в Ін-ті Цукрової Пром-сти (Київ); з 1944 у Німеччині, потім у ЗДА, де працювала в The West Sugar Development Foundation і департаменті хліборобства ЗДА. Праці з цитогенетики та ембріології цукрового буряка, серед ін.: «Цитология и ембриология сахарной свеклы» (1940), низка праць і ст. в амер. і кан. фахових журн. Разом з своїм чоловіком Вячеславом С. вивела однонасінньовий цукровий буряк; вивчала явище поліплоїдії цукрового буряка, розробила методу одержання тетраплоїдних рас буряка.

О Савицька

Савицька Стефанія (* 1891), election. діячка, дружина М. *Матчака.* Співзасновниця кооперативи *«Укр. Нар. Мистецтво»* (1923) і жж. *«Нова Хата»* (1925) у Львові. По другій світовій війні живе у Торонто.

Савицький Вячеслав (1902–1965), генетик і селекціонер родом з Кубанщини, проф. Київ. та Білоцерківського с.-г. ін-тів. На еміґрації в Німеччині й ЗДА; де працював у The Beet-Sugar Development Foundation і департаменті хліборобства ЗДА; учасник численних міжнар. конференцій генетиків, д. чл. УВАН в ЗДА. С. вивів і ввів у цукробурякове виробництво ЗДА однонасінньові сорти цукрового буряка, що мало велике значення для цукрової пром-сти ЗДА. Понад 60 наук. праць, серед ін. «Генетика сахарной свеклы» (1940) і численні праці з генетики і селекції цукрового буряка гол. в «Proceedings of American Society of Sugar Beet Technologists».

В. Савицький

Савицький Микола (1867–194?), поміщик Кролевецького пов. на Чернігівщині, гол. Чернігівського губ. земської управи (1906–14), за гетьманату губ. староста Чернігівщини, товариш міп. внутр. справ. Помер на еміґрації.

Савицький Омелян (1845–1921), педагог родом з Калущини (Галичина), учитель Акад. Гімназії у Львові (1871–1907) і дир. гімназії в Тернополі (1907–12). Перші в Галичині підручники з математики і фізики для гімназій (переклади з поль. і нім.), написані укр. нар. мовою; ст. з ділянки фізики і природознавства.

Савицький Роман (1907–60), піяніст, педагог і муз. критик, нар. у Сокалі (Га-

личина). Закінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка у Львові (кляса В. *Барвінського*) і Празьку Консерваторію у В. Курца (1932); концертував у Галичині, Києві, Дніпропетровському, Німеччині, ЗДА; виступав у радіо і телебаченні. Доц. Львівської Консерваторії і декан фортепіянового фак. (1939–41); муз. редактор львівського радіо (1941–44). Засновник і дир. Муз. Школи в Берхтесґадені (Німеччина 1946–49) та Укр. Муз. Ін-ту ЗДА (1952–59). Фортепіянові обробки нар. мелодій для молоді, ст., рецензії, праця «Основні засади фортепіянової педагогіки». Перший виконавець фортепіянового концерту В. Барвінського.

Р. Савицький

Савицький Степан (бл. 1684–1751), з священичого роду на Лубенщині, військ. канцелярист (1712), лубенський полковий писар (1714–39). Був чл. кодифікаційної комісії, що опрацювала «Права, по которым судится малороссійскій народ» (1743). 1718 С. виконав укр. переклад першої частини твору С. Твардовського «Woyna Domowa» (1681), надрукований пізніше у додатках до Літопису С. Величка (вид. Київ. Археографічної Комісії, т. IV, 1864). Нащадки С. були дідичами й гром. діячами на Полтавщині й Чернігівщині до 20 в. З них Андрій С. (1811–84), кролевецький дідич і діяч сел. реформи 1861, економіст і філософ; його небіж Микола С. (* 1867), кролевецький маршал дворянства (1896–99) і гол. Чернігівської Губ. Земської Управи (з 1906), був Чернігівським губ. старостою 1918 й помер на еміґрації; син Миколи Петро С. (* 1895), історик і соціолог, засновник т. зв. евразійської теорії, перебував на еміґрації у Празі; 1945 заарештований сов. владою й депортований до СССР, 1956 звільнений, але 1961 вдруге заарештований у Празі; дальша доля невідома. *О. О.*

Савич (справжнє прізвище Лук'яненко) Іван (* 1914), поет і журналіст родом з Чернігівщини, по війні працює учителем укр. літератури на Донбасі. Зб. поезій «З вічних джерел» (1957), «Позивні з майбутнього» (1959), «Щаслива та доріженька» (1961), «Тяжіння земне», «Роси на травах» (1964), «Зоретворці» (1967), «І серце одпочине» (1970), поема «Марія Заньковецька» (1961).

Савич Микола (1808–92), хемік, економіст і гром.-політ. діяч родом з Полтавщини. Закінчив філол. фак. Харківського Ун-ту, 1827–31 – на військ. службі, 1831–34 вчився в Парижі; потім жив у своєму маєтку на Полтавщині. У сер. 1840-их рр. познайомився з Т. Шевченком і з 1846 став чл. *Кирило-Методіївського Братства*. За участь у ньому і за опозиційні до самодержавства погляди 1847 відкликаний з-за кордону, заарештований і відданий під нагляд поліції. З 1850 жив в Одесі, був чл. міської ради, виступав з ст. на екон. теми.

Савич (псевд. Іван Тарасенко) Олександер (1846–1902), письм., правник, чл. Лубенського окружного суду. Автор зб. віршів «На Україні» (1889) поеми «Ганнуся» (1891), «Кирило. Світова поема» (1896) й віршів та оп., друкованих в альманахах «Перша Ластівка» (1905) й «Арґо» (1914).

Савич Олексій (1810–83), астроном і математик з старшинського роду на Сумщині. Вчився в Харківському, Моск. і Дорпатському (тепер Тартуському) ун-тах. Дослідник у Дорпатській Обсерваторії (1833–39), проф. Петербурзького Ун-ту (1839–80), д. чл Петербурзької АН (з 1862). Автор понад 100 праць, у тому ч. посібників з астрономії і математики. Наук. праці присвячені визначенню орбіт комет, плянет і їх супутників, астрономічній рефракції, барометричному нівелюванню та ін. Провів у 1836–38 нівелювання між Чорним і Каспійським м. і остаточно довів різницю їхнього рівня.

Савичі, коз.-старшинський рід на Чернігівщині, одна галузь якого ще в першій пол. 18 в. переселилася на Слобожанщину, походив від Сави Прокоповича († 1701), сотника воронізького (1669), писаря Ген. Військ. Суду (до 1672), ген. писаря (1672–87) й ген. судді (1687–1700), учасника чигиринських і крим. походів, посланця до Москви (1677). Син його Семен С. († 1725) був писарем Ген. Військ. Суду (1701–06) і ген. писарем (1709–23). 1723–25 був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі, у зв'язку зі справою гетьмана П. Полуботка, його шваґра, й помер в ув'язненні. До цього роду належали, серед ін., Данило С. († 1763), вихованець Київ. Академії і Моск. та закордонних (Вюртемберґ) ун-тів, що був проф. географії й фізики Моск. Ун-ту; й Олексій С. (1810–83), астроном і математик (див.). До ін., згаслого у 18 в. роду С. належали Сава С., лубенський полковий сотник (1671–72, 1695), суддя й обозний (1672, 1675), і син його, Василь С. († 1714), лубенський полковий сотник з перервами (1695–1702) і осавул (1698–1700), полк. лубенський (1709–14). *О. О.*

Савін Гурій (* 1907), інж.-гірник і механік родом з Калінінградської обл.; 1932 закінчив Дніпропетровський Ун-т; з 1932 викладав у Дніпропетровському Інженерно-Будів. Ін-ті, з 1941 – його

оф. З 1945 чл.-кор., з 1948 – д. чл. АН УРСР. 1940–45 дир. Ін-ту Гірничої Механіки АН УРСР; 1945–48 очолював н.-д. установи АН УРСР у Львові, 1945–52 – проф. (1948–52 ректор) Львівського Ун-ту. 1952–57 – віцепрез. АН УРСР і проф. Київ. Ун-ту; з 1957 завідувач відділу теорії пружности в Ін-ті Механіки АН УРСР (1958–59 дир.). З 1955 відповідальний ред. ж. «Прикладна Механіка». Понад 180 друкованих праць, гол. з теорії пружности та з ділянки гірничих підйомних пристроїв.

Г. Савін

Савіна Марія (псевд. Подраменцевої-Славич; 1854–1915), видатна рос. акторка родом з Кам'янця Подільського. Сценічну діяльність почала з 1869, з 1874 в Олександрійському театрі у Петербурзі. Чл. Ради «Русского театрального общества» (1883–84) та ініціятор Першого Всерос. з'їзду сценічних діячів (1897). С. була у дружніх стосунках з корифеями укр. сцени, відстоювала права укр. акторів і домагання скасувати цензуру на укр. п'єси.

Савінов Борис (* 1903), інж.-хемік родом з Сибіру; 1925 закінчив Київ. Політехн. Ін-т, з 1925 працює у різних наук. ін-тах Києва; з 1959 завідує катедрою в Київ. Ін-ті Нар. Госп-ва. Понад 100 друкованих праць з ділянок кристалізації в цукр. пром-сті, хемії харч. виробництв і каротину.

Савйолов Йоаким, див. *Йоаким* Савйолов.

Савка (Oxyura leucophala Scop.), птах родини качкуватих. Довж. тіла бл. 55 см, вага 720–900 г. С. поширена в степ. зоні Европи й Азії. На Україні – залітний птах. Живиться рослинами, комахами тощо. Пром. значення невелике.

Савка-Качмар Марія (* 1933), керамістка родом з Львівщини. Закінчила Львівський Ін-т прикладного та декоративного мистецтва. З 1967 вчить у Львівській дитячій мист. школі. Декоративні настінні вази та рельєфи («Коваль», «Гончар», «Колядники»), тематичні композиції («Яворівське весілля», «Лемківське весілля», «Сум трембіти», «Енеїда», «Бабуся і онука») та ін.

Савойка Теодор (1866–1942), гр.-кат. свящ. і гром. діяч, довголітній організатор Посяння (Березівщина), чл.-засновник Нац.-Дем. Партії. Автор «Проповідей на неділі» (1900), «Проповідей на свята» (1910), «Гомілійних наук» (1924).

Савранка, Саврань, р. в півд.-сх. частині Подільської височини, права притока Бога; довж. 98 км, сточище – 1 767 км².

Саврань (V–10), с. м. т. на півд.-сх. Поділлі, при злитті Савранки з Богом, р. ц. Одеської обл.; місц. пром-сть; 9 000 меш. (1966). У 17 в. тут засновано фортецю проти тат.-тур. наскоків; за часів Рос. Імперії м-ко Балтського пов. Подільської губ. Поблизу С. стоянка буго-дністровської культури (5 – поч. 4 тисячоліття до Хр.).

Савромати, кочові племена, які жили в 7–4 вв. до Хр. в задонських і поволзько-уральських степах, близькі походженням, культурою й мовою до скитів і саків. Грец. автори підкреслюють окрему ролю жінки в суспільному житті С.; пережитки матріярхату в С. засвідчені також археологічними даними. Об'єднані з прибулими зі Сходу племенами в нові племінні союзи, С. виступають з 3 в. до Хр. під заг. назвою *Сармати*.

Савчак Дем'ян (1847–1912), гром. діяч, за фахом суддя, родом з Нової Веси на зах. Лемківщині, заслужений діяч Бережанщини. Посол до гал. сойму і чл. Крайового Виділу 1889–1901, чл. Нар. Комітету Нац.-Дем. Партії; піонер райфайзенівського типу кооператив у Галичині.

Савченко Володимир (1882–1957), військ. діяч, ген-штабу полк. Армії УНР, у 1911 закінчив рос. академію Ген. Штабу, у 1919 начальник штабу *Катеринославського Респ. Коша*, згодом начальник штабу 8 Запор. Дивізії, 1920 – перший ген.-квартирмайстер Ген. Штабу. Ст. й розвідки на військ. теми у журн. «Табор», у зб. «За Державність», у щорічних календарях-альманахах «Дніпро» і газ.: «Діло», «Краківські Вісті», «Львівські Вісті», амер. «Свобода», кан. «Новий Шлях». Помер у ЗДА.

В. Савченко

Савченко Іван (1862–1932), патолог, мікробіолог та імунолог родом з Полтавщини. Вчився і до 1895 прац. у Київ. Ун-ті. 1896–1919 – проф. Казанського Ун-ту, з 1920 – Кубанського Ун-ту в Краснодарі (з 1922 – Мед. Ін-ту). Був засновником та дир. Кубанського Хеміко-бактеріологічного Ін-ту. Опублікував понад 100 наук. праць, які були при-

Іван Савченко

свячені інфекційній патології, імунітету, фагоцитозі, онкології, патологічній гістології, дослідженню прокази, холери, сибірки, поворотного тифу, ревматизму, пневмонії та ін. 1893 разом з Д. *Заболотним* зробив на собі небезпечний дослід: випив живу холерну культуру, після попередньої пробної імунізації, щоб довести ефективність імунізації через рот (цим досвідом покладено було поч. методам ентеровакцинації). 1905 виготував протишкарлятинну сироватку. У галузі теоретичної імунології велике значення для науки має цикл праць С. та його співр. з фагоцитози. С. працював також над орг-цією протиепідемічної служби на Кубані (боротьба з малярією, черевним тифом, шкарлятиною).

Савченко Ігор (1906–50), кінорежисер родом з Вінниці, тут учився в театральній школі Орди-Светлової та виступав у театрі. У 1925 організував молодіжний аґіттеатр «Червоний галстук» і з ним ґастролював по Україні. З 1926 учився в Ленінградському Ін-ті сценічних мистецтв. З 1929 гол режисер театрів роб. молоді в Баку (з 1932) у Москві. Перший свій фільм С. здійснив 1931 на Бакинській кіностудії («Люди без рук»); на Моск. кіностудії поставив звук. фільм «Гармонь» (1934), два молодіжні фільми «Випадкова зустріч» (1936) і «Дума про козака Голоту» (1937). У 1939–41 і з 1947 С. пов'язаний з Київ. кіностудією; 1944-46 С. – мист. керівник кіностудії ім. М. Ґорького в Москві. На Київ. кіностудії поставив фільми: «Вершники» Ю. Яновського (1939), «Богдан Хмельницький» (1941; за О. Корнійчуком), «Третій удар» і «Тарас Шевченко» (закінчений учнями С. 1951, премійований на міжнар. фестивалі в Чехо-Словаччині, 1952); «Партизани в степах України» (1942; за О. Корнійчуком) та ін.

Ігор Савченко

Савченко Михайло (* 1914), актор і драматург родом з Полтавщини. З 1938 до війни актор у Харківському театрі ім. Шевченка, по війні – в Київ. театрі ім. І.Франка. З 1951 пише інсценівки, а пізніше й п'єси. Серед ін. зб. «Розплата за довір'я (1959), «Ластівка» (1961), «Прогнози», «Шляхи до щастя» (1962), «Честь» (1963), «П'єси» (1967), драма «Мій син» (1969) та ін.

Савченко Павло (1887–1920), поет-символіст родом з Полтавщини, брат Якова С. Автор зб. поезій «Мій сміх, моя задума» й «Епілоги» (1913), співр. «Літ.-Критичного Альманаху» (1918). Перебуваючи спершу під впливом народницької поетики, пізніше, як символіст, був прихильником «чистого мистецтва».

Савченко Степан (1889–1942), літературознавець і етнограф родом з Чернігівщини. Закінчив Київ. Ун-т (1913), з 1917 його викладач, з 1925 проф. романської філології. з 1933 керівник катедри. Праці: «Русская народная сказка» (1914), «Происхождение романских языков» (1916), «Шевченко і світова література» (1939); ст. і передмови до вид. творів А. Франса, Ж. Бедьє, Р. Ролляна, Бляско Ібаньєса та ін.; ред. 10-томового вид творів Ґі де Мопасана укр. мовою (1927-30), зб. перекладів «Франц. клясики XVII ст.» (1931). Помер у Ташкенті.

Савченко Федір (* 1892), історик і публіцист родом з Полтавщини, д. чл. НТШ (з 1927). Вчився в Ніженському Іст.-Філол. Ін-ті ім. кн. Безбородька, з 1914 продовжував студії в Парижі. 1918 заснував франц.-укр. т-во Cercle d'etudes franco-ukrainiennes і був ред. видаваного цим т-вом тижневика «La France et l'Ucraine». Перебуваючи на еміґрації, зблизився з закордонною УПСР і з М. Грушевським, за допомогою якого 1925 повернувся на Україну. У Києві включився в працю Іст. Секції ВУАН, був керівником Комісії Заходознавства й Американознавства й Комісії Зах. України. Автор понад 50 праць і статтей, друкованих перев. у вид. ВУАН, зокрема в ж. «Україна» і зб. «За сто літ» та монографії «Заборона українства 1876 (1930, перевидана 1970 у «Harvard Series in Ukrainian Studies»). 1931 був заарештований і засланий. Дальша доля невідома.

Савченко Юрій (* 1908), літературознавець і критик родом з Полтавщини, наук. співр. Ін-ту Шевченка в Харкові. Ст. про сучасних письм., «Дещо з історії могили Т. Шевченка» (1929), ред. творів Квітки-Основ'яненка. 1934 заарештований і засланий; дальша доля невідома.

Савченко Яків (1890–1937), поет і літ. критик. Нар. на Лохвиччині в сел. родині. Вчився в Київ. Ун-ті, потім учителював на Сумщині. Перший вірш був надрукований у львівській «Ілюстрованій Україні» (1913). У 1917–26 друкувався в ж. «Шляхи», ЛНВ», «Універсальний Журнал», «Мистецтво», «Глобус», «Життя й Революція», «Гарт». Автор зб. «Поезії, кн. 1» (1918), «Земля» (1921). З пол. 1920-их рр. перейшов на літ.

Я. Савченко

ритику: зб. ст. «Поети и белетристи» (1927), «Доба й письменник» (1930) та публіцистику – зб. ст. «Азіятський Апокаліпсіс» (1926), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927), спрямовані з тогочасних режимних позицій проти ідей і поглядів М. Хвильового й М. Зерова. Був також автором кн. про О. Довженка «Народження укр. радянського кіно» (1930). У поезії розпочав від оспівування нац.-визвольної революції, перебував якийсь час під впливом франц. (С. Малляpме) і рос. символізму (Ф. Сологуб) і став символістом тичинівського типу з його неоромантикою і рев. патетикою. Як ред. «Літ.-Критичного Альманаха» (1918) й один із засновників *Музагету»*, С. належав до основоположників укр. символізму. Якийсь час співпрацював з панфутуристами. Перейшовши на літ. публіцистику і ставши провідним чл. літ. орг-цій *«Жовтень»* та *ВУСПП*, дотримувався у своїй діяльності офіц. позицій і настанов, виступаючи проти неоклясиків і ваплітян. Заарештований у сер. 1930-их рр. і згодом розстріляний. Про творчість С. писали: А. Ніковський (у зб. «Vita Nova». 1920), М. Зеров, Ю. Меженко, Д. Загул, О. Дорошкевич й ін. *М.К.*

В. Савченко-Більський

Савченко-Більський Володимир (1868–1955), військ. діяч, ген.-хорунжий Фльоти УНР, з старого коз. роду на Чернігівщині; 1919–20 начальник Гол. Воєнно-Морської Управи Військ. Мін-ва. Співр. військ. ж. «Табор», «Укр. Інвалід», «За Державність». На еміґрації жив у Польщі, помер у Франції.

Савченко-Більський Михайло, політ. діяч, чл. УСРП, ген. секретар хліборобства в другому уряді В. Винниченка (3. 9. – 20. 11. 1917), за гетьманату 1918 чл. президії Всеукр. Земського Союзу.

Савченко-Більський Олександер (* 1900), маляр і графік, родом з Чернігова; з 1922 – в Парижі, працює перев. в прикладній торг. графіці. Автор іконостасу для укр.-кат. церкви св. Володимира у Парижі (1972 перенесений до церкви св. Сергія і Вакха в Римі); краєвиди, портрети у постімпресіоністичному стилі.

Савчинський Григорій (1804–88), гром. діяч, гр.-кат. свящ. Вірші, оп., повісті і дописи в гал. газ. 1860-их–80-их рр. («Слово», *«Недѣля»*, *«Ластôвка»*, *«Читанка»*, *«Вечерниці»*, *«Домъ и Школа»*) й ін. Общества ім. М. Качковського.

Савчинський Микола, гром. діяч, співред. (з 1854) і гол. ред. 1857 *«Зорі Галицької»* і додатку до неї «Поученія Церковныя» (1854). За його ред. «З. Г.» виходила укр. нар. мовою.

Савчук Микола (* 1899), зоолог родом з сх. Поділля, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). З 1930 викладач високих шкіл в Одесі, в тому ч. Одеського Ун-ту (завідувач катедри зоології безхребетних; 1939–48 ректор). Праці присвячені питанням експериментальної біології, зокрема реґенерації та експериментальної гельмінтології; бл. 150 праць і ст., найважливіша праця «Зоологія безхребетних» (1954).

М. Савчук

Савчук Олекса (* 1912), журналіст і прозаїк родом з Черкащини. Автор зб. нарисів і оп. «Людина перемагає» (1947), «Перші зерна» (1948), «Щедрість» (1960), критико-біографічна кн. «Олександр Бойченко» (1957), повісті «Зелене сонце» (1962) і «Григорій Іванович» (1967).

Савчук Семен Володимир (* 1895), церк. і гром. діяч у Канаді, родом з с. Волківців Борщівського пов. в Галичині, в Канаді з 1899. Митрофорний протоієрей, гол. Президії Консисторії Укр. Гр.-Правос. Церкви у Канаді. Один з основоположників правос. церк. життя в Канаді, засновник *Колеґії св. Андрія в Вінніпеґу* і її ректор (з 1952), ред. *«Вісника»* (1924–51), організатор і діяч багатьох гром. об'єднань у Канаді (*Союз Укр. Самостійників, Союз Укр. Молоді в Канаді* й ін.); заступник през. КУК. Праці: «Як постала Укр. Гр.-Правос. Церква в Канаді» (1924), «Оп. з життя Ісуса Христа» (1930), «Десять біблійчих оповідань» (1930), «Азор» (1930), «Церк. канони в теорії і практиці» (1955), ст. в пресі (також під псевд. Т. Єсгик, С. Матеїв).

Семен Савчук

Савчук Стефанія (* 1899), уроджена Ґерицька, гром. діячка й педагог, родом з Золочева (Галичина), з 1924 у Канаді.

Стефанія Савчук

Співзасновниця *Орг-ції Українок Канади ім. Ольги Басараб,* довголітній чл. її управи (1954–72 гол.) і репрезентантка в Нац. Раді Жінок Канади; співзасновниця *СФУЖО*, 1956–72 заступниця гол., з 1972 гол.; чл. Президії *Укр. Нац. Об'єднання Канади* (1956–72), чл. управ низки укр. орг-цій і т-в у Канаді, з 1973 заступниця гол. *СКВУ;* бере участь у різних міжнар. жін. конґресах: у Вашінґтоні (1963), Міннеаполісі (1974) та ін.

Савчук Юрій (1865–?), бук. укр. журналіст, видавець і ред. місячника «Селянинъ» (1895–96) і «Народный Вѣстникъ» (1899–1900) у Нових Мамаївцях, співр. тижневиків «Буковински Вѣдомости» (1895) у Чернівцях і віденської «Русскої Правди» (1892).

Сагайдачний Євген (1886–1961), маляр, декоратор і педагог, родом з Херсону, учився у Петербурзі. 1911–18 декоратор у театрах Петербурґу й Києва. З 1917 в Укр. Держ. Академії Мистецтв у Києві, з 1922 викладач Київ. Художнього Ін-ту, Межигірського керамічного технікуму, художньо-пром. школи у Миргороді, Луганського художнього робфаку (з 1932), Дніпропетровського Художнього Технікуму (з 1936) і з 1947 училища прикладного мистецтва в Косові. Декоративні розписи «Весілля» (1911), картини «Вулички в Туреччині», «Коні» (1920), «Краєвид з деревом»; з 1930-их рр. — «Яри біля Луганського», «Квітучий кущ глоду», з 1940-их рр. численні акварелі з гуцульського життя. С. залишив велику колекцію нар., зокрема гуцульського, мистецтва.

Є. Сагайдачний

Сагайдачний Конашевич Петро, Кононович († 1622), укр. гетьман, здібний організатор коз. війська, видатний політ. і культ. діяч. Походив з правос. шляхти з Галичини (імовірно нар. 1570 у с. Кульчицях на Самбірщині); вихованець Острозької Академії. З поч. 17 в. перебував на Січі і брав активну участь у коз. протитат. і протитур. боротьбі; перетворив коз. військо на реґулярну військ. формацію. Під проводом С. козаки зруйнували м.: Очаків і Перекоп (1607), Синоп і Каффу (1616), при тому знищили понад 10 000 тур. війська і визволили багато невільників. Вдалі походи козаків звернули на них увагу евр. держав і зміцнили коз. орг-цію. У 1618 С. приєднався до антитур. Ліґи Міліції Християнства; того ж р. на чолі 20 000 коз. війська брав участь у поході поль. королевича Володислава на Москву і кілька разів розгромив моск. війська. Як гетьман (1614–22) С. належав до консервативної частини коз. старшини і надав коз. боротьбі держ. характеру. Одночасно боровся за рел. і культ. права укр. народу. За допомогою С. 1620 відновлено правос. ієрархію в Речі Посполитій (висвячено митр. Й. *Борецького* і трьох єп.) всупереч поль. держ. політиці; разом з усім коз. військом записався до *Київ. Братства.* С. спричинився до створення укр. культ. центру в Києві та пов'язання коз. військ. сили з укр. духовенством і міщанством.

П. Сагайдачний

Поміркована політика С. супроти Польщі викликала незадоволення коз. кіл, і на короткий час 1620 коз. гетьманом обрано Яцка Бородавку. 1621 С. на чолі 40 000 коз. війська брав участь разом з поль. військом у битві під *Хотином,* в якій змушено тур. військо до відступу. Поранений у цих боях, С. помер 20. 4. 1622 у Києві і похований у Києво-Братському манастирі. Своє майно С. записав на культ. і церк. цілі. На похоронах ректор Київ. Братської школи Касіян *Сакович* виголосив панеґірик «Вірші на жалостний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного», у якому є важливі дані до біографії С. На думку деяких дослідників, С. був автором трактату «Пояснення про унію».

Література: Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. Собрание сочинений, т. I. К. 1876; Каманин И. Очерк гетманства П. Сагайдачного. К. 1901; Барвінський В. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст., ЗНТШ, т. 100. Л. 1930; Гуслистий К. Петро Конашевич Сагайдачний. Укр. Іст. Ж. ч. 4. К. 1972.

Л. Винар

Сагайдачний Петро (1898–1975), журналіст родом з Бережанщини (Галичина), співред. газ. «*Новий Час*» й ін. вид. концерну «Укр. Преса» у Львові (1934–39), «*Краківських Вістей*» у Кракові (1939–41), співр. в-ва «Нові Дні» у Зальцбурзі (Австрія, 1945–48); ред. щоденника «*Нова Україна*» у Харкові (кін. 1941–42), і ж. «*Новий Світ*» (1950–59) у Нью-Йорку (ЗДА).

Сагарда Микола (1870–1943), історик і бібліограф родом з Золотоноші. Закінчив Петербурзьку Богословську Академію, у якій пізніше був проф. У 1925–32 завідував Відділом Періодики Всенар. Бібліотеки України, співред. її органу «Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії» (1927–30), секретар Бібліогра-

річної Комісії ВУАН (з 1927). С. працював над перекладом Євангелії на укр. мову (1905–11), містив ст. й розвідки у «Полтавских Епархиальных Ведомостях» і «Книгарі» (1918–19), серед ін.: «Переклади Св. Письма на укр. мову від 16–20 ст.», «Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма», у бібліографічних журн. — про орг-цію бібліографії, каталогізацію і т. д. в бібліотеках України, у ж. «Україна» давав бібліографічні огляди україніки в рос. журн. У 1932 репресований; помер у Києві.

Сагатовський (Мавренко-Коток) Іван (1882–1951), актор і режисер родом з Києва. З 1898 на сцені рос. театру Соловцова у Києві, згодом у трупах М. Кропивницького, М. Старицького та ін. У 1902–17 очолював власну трупу; ставив серед ін. укр. мовою «Вільгельм Телль» (Ф. Шіллера, 1906), «Ревізор» (М. Гоголя), «Нора» (Г. Ібсена, 1909). За сов. влади у театрах Херсону, Києва, Одеси, Дніпропетровського, Стрия та ін. перев. на характерних ролях у побутовому репертуарі.

Садаґура, Садгора, м. на Буковині, за 6 км на півн. від Чернівців, засноване 1770. До 1914 відоме ярмарками та синагогою. 1910 4 600 меш. (у тому ч. 73% жидів, 16% українців, 8% поляків), 1959 — 12 400. 1941–44 в С. існував рум. концентраційний табір. Тепер С. включена до м. Чернівців.

Саджа звичайна, копитка (Syrrhaptes paradoxus Pall.), птах ряду рябкоподібних; довж. до 45 см, вага бл. 250 г. Поширена в пустелях і напівпустелях Півд.-Сх. Европи та Сер. і Центр. Азії; зрідка залітає на Україну.

Садиба, невелика ділянка землі з житловим будинком, госп. будівлями, садом і городом, що перебувають в особистому користуванні колгоспника, робітника чи службовця (див. *Присадибне госп-во*).

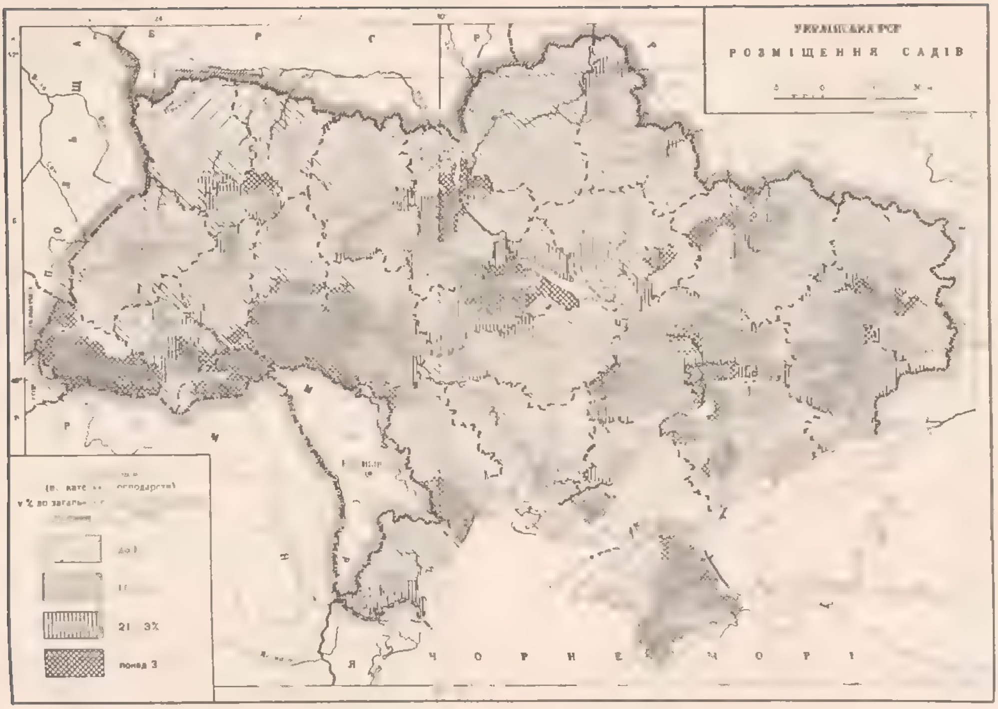
Садиленко Юрій (1903–67), маляр родом з Житомира. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1930), учень Л. *Крамаренка*, чл. *АРМУ*, з 1927 — *ОСМУ*; 1931–41 викладач Харківського, з 1944 — Київ. художніх ін-тів. Співавтор монументальних фрескових розписів конференц-залі АН УРСР у Києві (1930; в 1940 закриті шаром тинку), виконав пано «Могила Т. Г. Шевченка» (1940) в Канівському музеї-заповіднику; з індустріяльної тематики картини «Сталевари», «Будівництво», «Маренщики»; портрети й ілюстрації (серед ін. до поеми «Катерина» Т. Шевченка, 1939) та ін.

Садівництва Український Науково-Дослідний Інститут, н.-д. установа в системі Всесоюзної Академії с.-г. наук ім. В. Леніна (ВАСГНІЛ), підпорядкована Півд. відділові ВАСГНІЛ. Міститься у Китаєві (передмістя Києва). Організований 1956 на базі Укр. н.-д. ін-ту плодівництва, попередником якого був Всесоюзний дослідний ін-т півд. плодового і ягідного госп-ва (1930). Ін-т має 10 відділів та 3 експериментальні госп-ва. Ін-тові підпорядковані 8 дослідних станцій садівництва (Крим., Мелітопільська, Млїівська, Донецька, Львівська, Придністровська, Краснокутська, Подільська). Основне завдання ін-ту: розроблення питань вирощування високоінтенсивних садів у колгоспах і радгоспах УССР. Ін-т створив понад 500 нових форм плодових і ягідних рослин, з яких 50 районовано. При ін-ті є аспірантура; видається наук. зб. «Садівництво».

Садівництво, інтенсивна галузь сіль. госп-ва, до якої належить вирощування овочевих (плодових) культур; самостійною галуззю С. є *виноградництво*. Наука про сорти овочевих і ягідних культур називається помологією. Овочі й ягоди є цінними харч. продуктами; вони містять у собі багато високоякісних мінеральних солей, органічних кислот і вітамінів; горіхи мають багато олії (до 77%) та білків (до 22%). З овочів і ягід виготовляють конфітури, компоти, соки, вина, повидло, сиропи та сушені овочі й ягоди. Споживання овочів і ягід постійно збільшується, зокрема у сирому вигляді. На овочі й ягоди є чималий попит, і вони дають додатковий прибуток для сел. госп-ва (тепер для колгоспів).

Клімат України сприятливий для культури різних овочевих і ягідних дерев і кущів. С. на Україні відоме з античних часів, його культивували греки на півн. Чорномор'ї, зокрема в Криму. З княжої доби відомі сади при манастирях (напр., з 11 в. в Києво-Печерському і княжих садибах); овочевими деревами є яблуні, груші, черешні, вишні, сливи, волоський горіх. Як тоді, так і пізніше (аж до 17 в.) більше значення для прохарчування населення мали дикоростучі овочеві дерева й ягоди. Чималого розвитку С. зазнало у 16–17 вв., а зокрема у 18, коли воно розвинулося у м., при манастирях, садибах шляхти та коз. старшини; садівниками були перев. чужинці. Пізніше розвиткові С. сприяли нім., болг. і чес. колоністи. З 18 в. С. поширилося й серед селян (лише для власного вжитку), з другої пол. 19 також на збут, хоч пром. значення мало гол. поміщицьке С.

1887 у 9 укр. губ. було 209 000, 1913 — 293 000 га садів (у тому ч. 60% сел.), тобто 44,5% у всій Рос. Імперії; їхня продукція — 577 000 т, 24,8 центнерів з 1 га; на душу населення припадало 16 кг овочів й ягід. Розміри сел. садів були невеликі, асортимент овочевих дерев випадковий і дуже різноманітний, їх вирощування здебільша — примітивне. Гол.

Розміщення садів

овочевими деревами були: яблуні, вишні, сливи й груші, поширені по всій Україні; далі черешні, а в півд. частині абрикоси (морелі), горіхи. Пром. значення С. мало в Подільсько-Басарабському р-ні (вивіз яблук і чорносливу) і в Криму (високого ґатунку яблука, груші, сливи, морелі, бросквн, абрикоси, які вивозилися на ринки гол. м. Росії). Вивіз і довіз садовини на Україні рівноважився.

Після занепаду С. у 1918–22 і вдруге у першій пол. 1930-их рр. (колективізація) площа садів в УССР збільшилася до 612 000 га (34,2% заг. їх площі в СССР), у тому ч. у родючому віці лише 57% (1913 – 46%), вона зменшилася у 1941–45 і досягла довоєнного рівня щойно 1954. Відтоді площа С. постійно зростала і дійшла максимуму в 1965 (1 299 000 га), пізніше незначно зменшилася; сов. влада звертає тепер увагу на інтенсифікацію вже існуючих садів, зокрема у спеціялізованих садівничих радгоспах і колгоспних бриґадах. 1972 сади і ягідники становили 1 210 000 га (34% садів у всьому СССР) і 2,9% с.-г. угідь в УССР. У родючому віці – 873 400 га (69%), заг. річний збір овочів і ягід у середньому за 1968–72 – 2 414 000 т (40% від всього СССР), урожайність – 28,7 центнерів з 1 га, на душу населення 51 кг. З усієї площі садів і ягідників 1970 було у колгоспах 453 300 га (37%), у радгоспах й ін. держ. госпвах 248 000 га (20,2%), у садибах колгоспників, робітників, службовців – 523 900 (42,8%). На зерняткові (яблуні, груші) 1970 припадало – 847 800 га (69,2%), кісточкові (вишні, сливи тощо) – 320 400 га (26,1%), горіхоплідні – 36 200 га (3%), ягідники – 21 200 га (1,7%). У присадибному секторі вирощено аж 47,4% всіх овочів і ягід (кісточкових, горіхів і ягід 61%).

Як і раніше, на першому місці серед овочевих дерев стоїть *яблуня* (1970 – 46,5% заг. кількости облікованих дерев), поширена по всій Україні з деяким зменшенням у півд. напрямі; далі *вишня* (20,4%), *слива* (15,3%) і *груша* (8,2%) – розповсюджені по всій Україні, з деяким збільшенням у півд. напрямі; менші площі припадають на *абрикосу* (3,7%), *черешню* (2,7%); *горіх* (2,1%) – у Лісостепу і Степу; на ін. овочеві дерева припадає 0,9% (*брosква, мигдаль, фундук* і субтропічні – *оливна культура, цитрусові* тощо) – всі на Півд. Україні, гол. в Криму. Див. також *Ягідні культури*.

Геогр. розміщення садів – див. карту. Порівняно з 1914 виникли нові пром. р-ни С., зокрема на Донбасі, у Дніпровському пром. р-ні та навколо великих м., тобто у р-нах найбільшого попиту на овочі. Ін. гол. пром. р-ни С.: Подільсько-

окутський (сади займають бл. 5% с.-г. угідь; гол. овочеві дерева: яблуня, слива, груша, далі черешня й абрикоса); Крим, зокрема передгір'я (5% с.-г. площі; кращі сорти яблук, груш, черешень, абрикос, бросквии, грец. горіх, оливкові дерева, мигдаль й ін. субтропічні); Закарпаття (сади займають 11% с.-г. угідь; яблуні, сливи, груші, абрикоси, грец. горіх), Кубань, зокрема на чорноморському березі і на Передкавказзі (яблуні, груші, вишні, черешні, абрикоси; на чорноморському березі також – айва, бросква, волоський горіх, фундук; на півд. від Туапсе оливкове дерево, цитрусові); менші: б. Черкас, Полтави, Мелітополя (особливо черешня).

Для поширення раціонального С. на Україні ще до революції існували різного типу школи (серед ін.: Уманська, Одеська, Никитівська) і курси С., дослідні станції, овочеві розсадники (перший у Млієві, що його створив 1888 Л. Симиренко); чимале значення мав *Никитський Ботанічний Сад*. Основні підстави культури і розвитку С. на Україні (а навіть у Сх. Европі) дала родина *Симиренків*: Платон (1821–63) й особливо його син Лев (1885–1920) та внук Володимир (1891–1943). Визначними помологами були: В. *Каценко* (1855–1935), В. Пашкевич (1856–1939), А. Піонтковський (1881–1943) та ін. Н.-д. справа С. значно розвинулася за сов. часів. Тепер наук. питання С. розробляють *Садівництва Укр. Н.-Д. Ін-т* та його дослідні станції, відповідні катедри с.-г. вузів, відділи обл. с.-г. дослідних станцій. Див. також *Агрономія, С.-Г. Освіта*.

Література: Щербина М. Садівництво плодове та ягідне. К. 1926; Шабловський Б. Провідні сорти плодових культур УРСР. Укр. Н.-д. Ін-т Плодівництва. Випуск 28. К. 1937; Садівництво і виноградництво. К. 1959; Кривда І., Токар Л. Садівництво. К. 1960; Чухно Д. Экономика садоводства. К. 1961; Юрчишин В. Екон. ефективність порід і сортів плодових культур. К. 1968; Виробнича енциклопедія садівництва. К. 1969.

М. Боровський

Садковський Віктор († 1803), правос. еп., церк. діяч, родом з Києва, вихованець Києво-Могилянської Академії, 1758 – учитель і префект Могилівської Духовної Семінарії, далі капелян Правос. Церкви у Варшаві та архимандрит Слуцького манастиря. З 1785 єдиний у Польщі правос. еп.; з Слуцьку, де заснував духовну семінарію, керував Переяславсько-Бориспільською епархією, визнавав зверхність Рос. Синоду і

Архиеп. В. Садковський

приєднував до православія уніятські парафії. 1789 ув'язнений поль. владою під закидом підбурювання селян до бунту та за зносини з Росією; звільнений 1792 на вимогу Росії, отримав титул архиеп. менського. Від 1796 був чернігівським архиеп.

Садовий жасмин (Philadelphus L.), рід кущів з родини ломиканевих. На Україні 4 види, усі культивують як декоративні: С. ж. широколистий (Ph. latifolius Schrad. - Ph. pubenses Lois.); С. ж. дрібнолистий (Ph. mierophylus Gray), з запашних квіток обох видів здобувають етерову олію для парфумерної промсти; С. ж. пухнатий (Ph. pubenses Lois. = Ph. coronarius L.); С. ж. непахучий (Ph. inodorus L.).

Садовська-Барілотті Марія (1885–91), співачка-сопрано і драматична акторка, сестра І. *Тобілевича*, М. *Садовського* і П. *Саксаганського*, родом з Херсонщини. Виступати почала з 1876. З 1883 у трупах М. Кропивницького, далі М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського. Кращі партії і ролі: Наталка («Наталка - Полтавка» І. Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Панночка («Утоплена» М. Лисенка), Маруся («Дай серцю волю . . .» М. Кропивницького), Софія та Варка («Безталанна» І. Тобілевича) та ін.

М. Садовська-Барілотті

Садовський Антін, переяславський золотар кін. 18 в. Виконав дарохранительницю для переяславської Успенської церкви (1786).

Садовський Валентин (1886–1947), економіст, гром. і політ. діяч з священичої родини на Волині, д. чл. НТШ (з 1935). Закінчив правничі студії в Київ. Ун-ті й екон. в Політехн. Ін-ті у Петербурзі, у яких був активним чл. укр. студентських громад; з 1904 чл. РУП – УСДРП. 1917 чл. Центр. і Малої Ради від УСДРП, ген. секретар судівництва в уряді В. Винниченка з 28. 6. 1917; 1918 разом з В. Винниченком представник УСДРП в *Укр. Нац. Союзі*. З 1920 на еміграції в Польщі й Чехо-Словаччині, доц., згодом проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, чл. Укр. Наук. Ін-ту в Варша-

В. Садовський

ві. Численні праці й ст. з ділянки економії й демографії України; важливіші: «Нарис екон. географії України» (1920), «Проблеми індустріялізації в нар. госп-ві» (1929), «Районізація України» (1931), «Людність зах. укр. земель по поль. перепису 1921», «Праця в УССР» (1932), «Робоча сила в сіль. госп-ві України» (1935), «З підсумків колонізаційної політики в СССР» (1936), «Нац. політика Совєтів на Україні» (1937) та ін. Співр. низки журн. і газ.: «Рада», «Украинская Жизнь», «Роб. газета», «Літ.-Наук. Вісник», «Дзвони», «Тризуб» тощо. Заарештований большевиками в Празі 1945, помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Садовський Домет (1865–1940), гр.-кат. свящ. у Відні, Перемишлі й Львові, папський шамбелян; знавець літургічного життя Гр.-Кат. Церкви, викладач літургіки у Львівській Духовній Семінарії. С. наголошував потребу повернення до сх. обрядових форм в Укр. Кат. Церкві; автор ст. і рецензій на муз. теми.

Садовський Іван (1855–1911), ветер. лікар, анатом, мікробіолог, один з організаторів ветер. справи на Україні, родом з Сумщини. 1879 закінчив Харківський Ветер. Ін-т, 1890–1904 його проф., 1904–07 — дир. Варшавського Ветер. Ін-ту; згодом завідував Ветер.-бактеріологічною лябораторією Мін-ва Внутр. Справ. Праці з питань ветер. анатомії, хірургії та епізоотології (сап, чума великої рогатої худоби та ін.). С. разом з Л. *Ценковським* один з перших виготував і застосував у життя вакцину проти сибірки, відому п. н. «Вакцина Ценковського».

Садовський Іван (1876–1948), актор родом з Житомира. 1896 хорист в італ. опері в Одесі, 1897–1900 — у трупі Т-ва Укр. Акторів під орудою братів Тобілевичів, пізніше (до 1918) у трупах О. Суслова, М. Ярошенка, Ф. Костенка, а далі у драматичних театрах Києва, Чернігова, Одеси, Харкова, Вінниці та ін. Перев. на характерних і комічних ролях: Солопій та Опанас («Сорочинський ярмарок», «Циганка Аза» М. Старицького), Писар («Бурлака» І. Тобілевича), Бублик («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін.

Садовський (справжнє прізвище Тобілевич) Микола (6. 3. 1856 – 7. 2. 1933), актор, режисер і гром. діяч, корифей укр. побутового театру; брат І. *Карпенка-Карого*, П. *Саксаганського* й М. *Садовської-Барілотті*. Нар. у с. Костуватому на Херсонщині, вчився в Єлисаветградському реальному училищі, замолоду брав участь в аматорських гуртках, з 1881 в проф. театрі: у трупі Г. *Ашкаренка*, М. *Кропивницького*, М. *Старицького*, а в 1888 організував власну трупу. У 1898 трупа С. об'єдналася з «Т-вом рос.-малорос. артистів» братів Тобілевичів (І. Карпенка-Карого та П. Саксаганського), а ще два роки пізніше (1900) до них приєднався ансамбль М. Кропивницького. У 1905 на запрошення з Галичини С. очолював театр «Руської Бесіди» у Львові, чим (разом з М. *Заньковецькою*) сприяв значному піднесенню театральної культури на Зах. Укр. Землях. Повернувшися до Києва, С. заснував перший укр. стаціонарний театр, який розпочав свою працю 1906 в Полтаві, а потім діяв аж до 1919 в Києві (див. *Театр М. Садовського*).

М. Садовський

У рр. укр. державности С. працював як гол. уповноважений у справах нар. театрів; 1920 в Галичині, з 1921 — очолював театр «Просвіти» в Ужгороді, з 1923 жив у Празі. По поверненні до УССР (1926) С. у тодішній політ. ситуації вже не мав права на власний театр і виступав у своєму репертуарі в різних театрах, знімався у гол. ролі у фільмі «Вітер з порогів» (1929); залишив спогади «Мої театральні згадки», опубліковані посмертно (1956).

Як актор С. відзначався винятковою пластичністю, простотою, глибиною і щирістю почуттів, хоч і не позбавлених характером гри «нутром» (від великих емоцій до спаду). С. уславився в героїчно-іст. — Богдан Хмельницький (в одноіменній п'єсі М. Старицького), Сава Чалий (І. Карпенка-Карого), Гетьман Дорошенко (Л. Старицької-Черняхівської) і героїчно-побутовому репертуарі: Дмитро («Не судилося» М. Старицького), Опанас («Бурлака» І. Карпенка-Карого); був першим Командором («Камінний господар» Лесі Українки) і Городничим на укр. сцені («Ревізор» М. Гоголя); крім того, виступав у оперовому репертуарі й уславився як виконавець укр. нар. пісень. С. спричинився також до збагачення укр. репертуару перекладами («Ревізор» М. Гоголя, лібретта опер «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена Б. Сметани та ін.). Як режисер С. виховав цілу плеяду укр. акторів (О. *Петляш*, О. Корольчук, Є. *Хуторна*, М. *Малиш-Федорець*, І. Ковалевський і багато ін.), даючи їм велику волю в творенні образу. Роля С. як культ. і гром. діяча виходить далеко за межі театру. У товаристві ін. корифеїв і сучасних йому діячів у різних ділянках культури й мистецтва (М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, В. Кричевський і багато ін.) діяльність С. сприяла наро-

...женню нового покоління укр. інтеліґенції 20 в.

Література: Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. К. 1957; Василько В. Микола Садовський та його театр. К. 1962; Мар'яненко І. Сцена, актори, ролі. К. 1964; Укр. драматичний театр, І. К. 1967.

В. Ревуцький

Садовський Михайло (1887–1967), військ. і гром. діяч, родом з Київщини, полк. Армії УНР, з 1912 кадровий старшина рос. армії; 1918–20 начальник похідної канцелярії Військ. Мін-ва при ставці Гол. Отамана; на еміґрації один з основоположників та заступник гол. *Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Польщі,* з 1939 його голова, з 1947 – дир. Укр. Воєнно-Іст. Ін-ту та Музею Укр. Війська при ньому (в Торонто), гол. Головної Ради Хреста ім. Петлюри; ред. ж. *«Укр. Інвалід»*, зб. *«За Державність»* (11) і Бібліотеки Укр. Воєнно-Іст. Т-ва у Варшаві; уряд УНР надав С. ранґу ген.-хорунжого. Ст. в укр. пресі. Помер у Торонто (Канада).

М. Садовський

Садовський Никифор (1884-1935), математик і педагог, д. чл. НТШ (з 1922). Праці з теорії функцій («До теорії аналітичних функцій двох незалежних») та з теорії векторних полів («Діяда як споріднена трансформація») друковані у вид. НТШ.

Садовський Тодось (1891–1943), технолог, проф. Київ. Політехн. Ін-ту; працював у ділянці укр. технолог. термінології.

Садовяну (Sadoveanu) Міґаїл (1880–1961), визначний рум. письм., у романах якого «Соколи» (1904), «Весілля домніци Роксандри» (1932), «Нікоаре Поткоаве» (І. Підкова, 1952) заторкнуто й укр.-рум. зв'язки за коз. доби. Написав передмову до першого рум. вид. Шевченкового «Кобзаря» (1957).

Садуль (Sadoul) Жорж (1904-67), франц. історик кіна і критик, у газ. «Lettres Françaises» умістив «Interview de A. Dovjenko» (1956). С. автор чотиритомової «Histoire générale du Cinéma» (1945–54; рос. переклад «Всеобщая история кино», 1958–63) й однотомової історії кіномистецтва, в яких є огляди сов. кіна, зокрема характеристика творчости О. *Довженка.*

Саєвич Микола (1885–1944), інж.-лісівник, гром. і військ. діяч, з 1914 при УСС хорунжий, сотник Укр. Гал. Армії; 1916–18 очолював Комісаріят УСС у Володимирі Волинському, широко розгорнувши культ.-осв. діяльність, 1918–19 пов. комісар у Косові на Гуцульщині, пізніше командир Вартового Куреня в Кам'янці Подільському; діяч УВО. 1924–29 приват-доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах. Праці з лісової ентомології на Закарпатті, укр. лісівницької термінології тощо. Видатний лісівник-практик, м. ін. у ділянці лісоохорони.

Саєвич Омелян (1869–1944), кооператор, один з творців і перших організаторів кооп. руху в Галичині. Перший дир. і гол. ревізор *Крайового Союзу Ревізійного* (1904–21), довголітній дир. Центр. Кооп. Банку *«Крайовий Союз Кредитовий»* (пізніше «Центробанк») у Львові (до 1939).

Саєнко Олександер (* 1899), мистець-декоратор родом з Борзни на Чернігівщині; глухонімий. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1928), учень В. Г. *Кричевського;* працює в техніці інкрустації соломою. 2 пано: «Козак Мамай» і «Бранці в тур. неволі» (1928) для приміщення Іст. Секції ВУАН у Києві; багатофігурні композиції «Тарас Шевченко під вартою» (1937), «Збирання яблук» (1940), пано «Птахи» у готелі «Дніпро» в Києві (1963), «Семен Палій» (1966) та ін.; проєкти інтер'єрів побутових і гром. приміщень, інкрустовані соломою меблі, майоліка, вибійки. Персональні виставки у Львові (1962), Борзні (1963) та Києві (1967).

О. Саєнко

Саєнко Олександер (* 1921), поет родом з Ізюму. Друкується з 1949 в газ. і журн. Зб. поезій: «Ой видно село» (1957), «Повісті для дітей», «Шукання криниці» (1958), «На чотири броди» (1968), «Стежечка-стьожка Котигорошка» (1972), зб. поезій для дітей «Грім-чередник» і «Червоне число» (1963), зб. віршів «Координати» (1965).

Сажень, одиниця довжини. Див. *Міри.*

Сажин Михайло († 1885), рос. маляр і графік. Навчався в Петербурзькій Академії Мистецтв (1834–40), з 1855 її акад. У 1840-их рр. перебував на Україні, гол. у Києві, де зустрічався й працював з Шевченком, з яким приятелював ще з академії. Виконав аквареллю і сепією низку краєвидів і архітектурних споруд Києва, які С. Ляуфер використав в альбомі «Виды Киева» (1846). Кращі твори: «Руїни Золотих Воріт у Києві», «Краєвид з Подолу», «Рибальські халупи на березі Дніпра», «Видубецький манастир», «Щекавиця – місце поховання кн. Олега», «Андріївський собор у Києві»; олійні картини «Внутр. вигляд київ.

Софійського собору», «Біля переправи через Дніпро» (1846) та ін. (Вони здебільша зберігаються в Київ. Музеї Укр. Мистецтва).

Сайгак, сугак (Saiga tatarica L.), ссавець групи антилоп. Довж. тіла до 140 см, хвоста — до 12,5 см, висота у холці — до 79 см, вага до 50 кг; у самців — широко розставлені роги, самки — безрогі. С. поширений у Сер. Азії, на пониззі Волги й Передкавказзі. У минулому заселяв степи України аж до Карпат (степ Пантелиха). Зник у 19 в.

Сайкевич Петро (* 1898), політ. і гром. діяч родом з Радехівщини (Галичина), лікар. Учасник визвольних змагань в УГА й Армії УНР, провідний діяч УВО (чл. Крайової Команди) і ОУН; в'язень поль. тюрем і концентраційного табору в Березі Картузькій; з 1948 в Віндзорі (Канада).

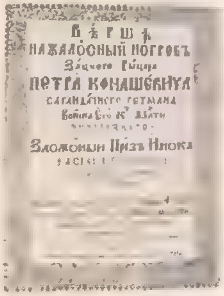
Сайко Микола (1897—1949), літературознавець і поет родом з Київщини. Перед війною викладач історії укр. літератури в Ніженському Пед. Ін-ті. Друкуватися почав з 1925, належав до літ. орг-ції *«Плуг»*, зб. поезій «Жайворонок в степу» (1930).

Сак Людмила (* 1910), мистецтвознавець, нар. в Бейруті (Ліван). Закінчила Київ. Художній Ін-т (1930), з 1946 викладач у ньому і з 1966 — доц. мистецтвознавства. Праці з укр. та зах.-евр. мистецтва: «Про композицію в скульптурі» (1959), «Скульптура» (1960; обидві у співавторстві з М. Гельманом), «Сучасне образотворче мистецтво капіталістичних країн» (1961; у співавторстві з Л. Логвинською); кн. «Фляманський живопис XVII ст.» (1970), «Мистецтво скульптури» (1971); співр. «УРЕ» (1959—64) з питань зах.-евр. мистецтва, автор розділу «Укр. радянська скульптура 1934—41 рр.» в «Історії укр. мистецтва», т. 5 (1967) та ін.

Саки (VIII—14), м., положене в півн.-зах. частині Крим. низовини, на березі солоного *Сакського* оз., р. ц. Крим. обл., 25 800 меш. (1971). Хем. зав., харч. пром-сть; краєзнавчий музей. С. — грязьовий курорт. Основні лікувальні засоби — мулова мінеральна грязь, висококонцентрована хлоридно-натрієво-магнієва ропа оз., мінеральне джерело (використовують при шлунково-кишкових захворюваннях). Показання: захворювання суглобів, нервової системи, гінекологічні захворювання. Сезон — цілий рік. С. виникли як курортне селище на поч. 19 в.

Сакович Ірина (* 1926), мистець-декоратор і мистецтвознавець родом з Слуцьку. Закінчила Моск. ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1952), працює в галузі майоліки і порцеляни. Авторка розділів «Кераміка» і «Скло» в «Історії укр. мистецтва» (т. 6, 1968), «Творче використання нар. традицій у сучасному укр. художньому склі», «Нар. традиції в сучасній укр. художній кераміці» (у зб. «Укр. мистецтвознавство», кн. 2, 3, 1968—69), кн. «Нар. керамічна скульптура Радянської України» (1970), ст. в ж. на мист. теми.

Сакович Касіян Каліст (1578—1647), церк. діяч і письм.-полеміст, нар. у священичій родині у Потиличі к. Рави; вчився у Замості, Любліні й у Краківській Академії та був вихователем Адама *Киселя*. 1620—24, бувши ченцем, став ректором Київ. Братської школи; перейшовши до Любліна 1625, приступив до з'єднаної Церкви і став архимандритом у Дубному 1626—39, а наступного р. перейшов на латинський обряд і вступив до ченців-авґустиніянів у Кракові. С. був обдарований визначним письменницьким хистом. Перший твір з філософ. тематикою «Проблеми» видрукував поль. мовою у Кракові 1620, 1622 у Києві видав написані тодішньою книжною «руською» мовою «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...» за зразками силабічної бароккової поезії. З ін. його писань найважливіші: «Kalendarz stary ... i responzy na zarzuty starokalendarzan» (1642) та «Epanorthosis albo Perspektywa ...» (1642) з полемічним наставленням проти юліянського календаря і проти літургійних обрядів тодішньої правос. і уніятської Церкви, що не залишилися без відповіді з боку правос. — Петра Могили («Litos albo kamień ...», 1644) і уніятів — Пахомія Войни-Оранського та Івана Дубовича.

Вѣршѣ
на жалосный погребъ
Зацного Рыцера
Петра Конашевича
Сагайдачного гетмана
Зложоный през Инока

Титульна стор.

Саксаганський (псевд. Тобілевича) Панас (15. 5. 1859 — 17. 9. 1940), визначний актор, режисер і педагог школи М. *Кропивницького*, корифей укр. побутового театру, брат І. *Карпенка-Карого*, М. *Садовської-Барілотті* та М. *Садовського*, найбільш мист. обдарований з родини Тобілевичів. Нар. у с. Кам'яно-Костуватому на Херсонщині. Закінчив Єлисаветградське реальне училище (1877), сценічну діяльність розпочав у Єлисаветграді в аматорському гуртку під орудою

П. Саксаганський

... півницького, з 1883 на проф. сцені трупі М. *Старицького*, з 1885 у М. Кропивницького, з 1888 у М. Садовського, в 1890–98 та 1905–09 очолював Т-во Укр. Акторів, що між 1898–1905 об'єднувало корифеїв побутового театру. Впродовж 1910–15 ґастролював у трупах Т. *Колісниченка* та ін. 1915–16 працював у Т-ві Укр. Акторів під орудою І. *Мар'яненка*, з 1916 — в Т-ві Укр. Артистів. 1918 очолював Держ. Нар. Театр, який мав завдання ставити побутовий, іст.-побутовий і клясичний репертуар. Спорадично в складі новоствореного Театру ім. М. Заньковецької, з 1926 ґастролював у різних театрах; останній раз виступав на сцені 1935. Як акторові С. притаманна реалістично-психологічна метода роботи над ролею з чіткими зовн. деталями. Він мав передусім талант коміка, гол. з сатиричним забарвленням: Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Бонавентура, Пеньонжка, Барабанов, Харко Ледачий («Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Суєта», «Паливода XVIII ст.» І. Карпенка-Карого), Голохвостий («За двома зайцями» М. Старицького) та ін.; у вокальному репертуарі — Карась («Запорожець за Дунаєм»). Але з немалим успіхом С. виступав і в ін. амплюа: у героїчних і трагедійних ролях. У режисерській роботі С. відзначався надзвичайною докладністю, знав усі п'єси напам'ять, на проби приходив з готовим режисерським примірником, з сумлінним простудіюванням кожної ролі у єдності акторського ансамблю. Найбільш відомий виставами драм І. Карпенка-Карого. З світового репертуару поставив «Розбійників» Й. Шіллера (грав ролю Франца Моора), «Урієль Акоста» К. Ґуцкова (Держ. Нар. Театр, 1918) та «Отелло» В. Шекспіра (Театр ім. М. Заньковецької, 1926). С. — автор комедій: «Лицеміри» (1908) та «Шантрапа» (1914), спогадів «По шляху життя» (1935) і ряду ст. з майстерности актора. Він виховав ціле покоління акторів (Б. *Романицький*, В. *Любарт*, А. *Ратмиров* та ін.).

Література: Саксаганський П. К. Статті і спогади про корифея укр. сцени. Х 1938; Саксаганський П. До молодих режисерів. К. 1940; Рильський М. Панас Саксаганський, у Наук. Записках Ін-ту Мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. К. 1947; Чаговець В. П. К. Саксаганський. К. 1951; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К. 1957; Стеценко Л. Панас Саксаганський. К. ...; Мельничук-Лучко Л. Саксаганський — актор. Л. 1958; Укр. Драматичний театр. т. І. К. 1967.

В. Ревуцький

Саксагань, р. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, ліва притока Інгульця; довж. 144 км, сточище — 2 025 км², пересічна ширина річища 29–40 м. Використовується для водопостачання. При впадінні С. в Інгулець — м. Кривий Ріг.

Саксонський Лазар (* 1897), піяніст і композитор родом з Одеси. 1917 закінчив Одеську Консерваторію; муз. ред. і піяніст Одеського радіо (1920–41), концертмайстер філармонії і опери в Алма-Аті (1941–45), з 1945 — Одеської Філармонії і радіо. Твори: Варіяції для симфонічної оркестри, етюди й мініятюри для фортепіяна, Рапсодія на укр. теми для скрипки з фортепіяном, пісні.

Сакське озеро, Саки (VIII–14), безвідпливове солоне оз. на Крим. низовині, за 20 км від Евпаторії; площа 7–10 км², глибина — 0,8–1,5 м, рівень на 1,1 м нижчий від Чорного м. С. о. утворилося з лиману, відділеного широким (до 800 м) пересипом від м. С. о. штучно поділено на два басейни: сх. — лікувальний та зах. — пром. Воно живиться морською водою через канал; не замерзає. Дно оз. вкрите грубим шаром мінерального мулу, що, як і ропа, має лікувальні властивості. В оз. відбувається природне осідання кухонної соли, зрідка — хлористого магнію і ґлявберової соли. Над оз. м. *Саки*.

Сал, р. на Долішньо-Донській низовині, ліва притока Дону. Утворюється від злиття р. Джурак-Салу і Кара-Салу, що беруть поч. на зах. схилах Єрґенів. Довж. 776 км, сточище — 21 100 км²; живлення перев. снігове. У гор. частині пересихає; використовується для зрошення.

Саладилог Петро, гром. діяч, рос. полк. ген. штабу, високий урядовець Мін-ва Внутр. Справ. Чл. укр. громади і управи заснованого 1898 *Т-ва ім. Т. Г. Шевченка*, співзасновник, разом з О. *Лотоцьким* і П. *Стебницьким* Укр. Клюбу «Громада» (1906) — усе у Петербурзі. Допоміг здобути дозвіл цензури на вид. укр. перекладу Євангелії і повного «Кобзаря».

Саламандра плямиста (Salamandra salamandra L.), хвостата земноводна тварина до 28 см довж., чорна з жовтими плямами. На Україні водиться в Карпатах.

Саламон Щасний (Счастный) В. (1834–1900), гр.-кат. свящ., публіцист. Зібрав і видав зб. «Коломыйки и шумки» (1864, передруковані 1878 Я. Головацьким у зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», І–IV); дописи у газ. «Слово», «*Новый Проломъ*», «*Русская Рада*».

Салата (Lactuca sativa L.), однорічна городня рослина з родини складноцвітих, плекана задля молодого листя, що споживають сирим як додаток до страв, рідше вареним. С. містить цукри (0,18–3, 6%) каротин, вітаміни B_1, B_2, C, P, солі кальцію, заліза і фосфору. С. холодностійка, болого- і світлолюбна, скоростигла (45–60 днів) рослина; добре росте на

урожайних ґрунтах. На Україні поширені перев. качанні сорти: Зелений круглий, Кам'яна головка жовта, Льодяна гора, Першотравневий, Кучерявець одеський.

Салгир, найбільша р. на Крим. піво.; довж. 232 км, сточище — 4 010 км². Утворюється від злиття р. Ангари і Кизил-Коби, що беруть поч. на півн. схилах Крим. гір, далі тече по Крим. низовині; впадає в Сіваш. Живлення перев. снігове та ґрунтове. Влітку в дол. течії пересихає. В долині С. збудовано *Салгирську зрошувальну систему*. Над р. С. — м. *Симферопіль*.

Салгирська зрошувальна система, система для зрошування земель степ. частини Криму. Розташована в долині р. *Салгиру*, поблизу Симферополя. Джерелом зрошення є Симферопільське водосховище (площа 3,2–3,6 км²), яке живиться водами р. Салгиру. С. з. с. в основному збудовано 1952–61. Заг. площа зрошення понад 8 000 га, заг. довж. всіх каналів – 140 км. Зрошувані землі використовуються під сади, виноградники, городину, картоплю, кормові культури тощо.

Салезіяни, чернече згромадження під покровом св. Франціска Салезія (1567–1622), засноване 1859 у Туріні італ. свящ. св. Іваном Боско (1815–88) з метою христ. виховання і проф. вишколу молоді. Як одна з найактивніших нових чернечих кат. спільнот (24 000 у 1972), С. розвивають діяльність по всьому світу насамперед у різних школах, проф. ін-тах та виховних закладах.

Укр. вітку заснувала 1932 гол. управа Чину С., під впливом єп. М. *Чарнецького;* тоді прийнято на навчання до Туріну групу укр. учнів з Перемиської гімназії. По війні перші укр. С. (найстаріший о. С. Чміль) виїхали на душпастирську працю серед укр. еміґрації Півд. Америки, молодші очолили керівництво Укр. Малої Семінарії, заснованої 1952 у Люрі у Франції, 1955 перенесеної до Риму (теперішня назва — Укр. Папська Мала Семінарія; див. *Мала Семінарія*) з бл. 100 учнями. Укр. С. працюють тепер у душпастирствах у Буенос-Айресі й Алемі (Арґентіна), у Чікаґо (ЗДА) та Інґольштадті (Німеччина). Укр. С. нараховують до 20 свящ., 5 богословів і кілька звич. ченців. Владика чл. Чину С. – єп. Андрій *Сапеляк* в Арґентіні.

Саливон (псевд. Гр. Тисяченко) Григорій (* 1927), книгознавець, ст. на теми бібліографії і книгознавства в «Раді», «Книгарі», «Бібліологічних Вістях», «Червоному Шляху». Розвідка «Нар. філософ-учитель Г. С. Сковорода. Його життя та діла» (1922). Архів С. зберігається в бібліотеці АН УРСР.

Саліковський Олександер (1866–1925) гром.-політ. діяч, журналіст, родом з Старого Потоку на Вінничині, з священичої родини. Співр., потім ред. рос. щоденника «*Киевские Отклики*» (1904–09), ред. щоденника «Приазовский Край» у Ростові (1913–15), співред. ж. «Украинская Жизнь» у Москві (1912, 1915–17). 1917 – гол. Укр. Ради у Москві, київ. губ. комісар, 1918–19 — ред. щоденника «*Трибуна*», посол УНР у Ризі, 1920 — мін. внутр. справ УНР, 1921–22 ред. щоденника «*Укр. Трибуна*» у Варшаві, місячника – «*Трибуна України*» (1922–23) та тижневика «Укр. Справа». Помер у Варшаві.

О. Саліковський

Саломея, дочка поль. кн. *Лешка* Білого і Гремислави, дочки кн. *Інґвара Ярославича*, за *Спиською умовою* 1214, віддана за *Коломана* (сина угор. короля *Андрія II*), який був короткий час королем Галичини.

Салтан Микола, політ. діяч, один з лідерів Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів (УПСР), чл. Укр. Центр. Ради і Малої Ради 1917–18. По розбитті УПСР (4 з'їзд 13–18. 5. 1918) належав до центр. течії УПСР.

Салтівська культура (Салтівсько-Маяцька культура), культура 8–10 вв., що виникла у народів *Хозарського каганату*, які заселювали Півн. Причорномор'я (гол. Приозів'я і Подонь) під час переходу їх від кочового способу життя до осілого. С. к. загинула під ударами печенігів на поч. 10 в. Назву дістала від могильника (відкритий 1900) поблизу с. Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну Харківської обл.), де виявлено також залишки великого (понад 120 га) м. 8–10 в. з кам'яною цитаделею і посадом. З ін. городищ С. к. найвідоміше Маяцьке (Воронізька обл.). Пам'ятки С. к. (тепер відомо бл. 200): залишки стоянок, поселень, міст, могильників. При розкопах поселень С. к. виявлено залишки жител, госп. споруд, ремісничих майстерень тощо, а також численні зразки керамічного посуду, знарядь праці і виробів ремісників та скарби срібних монет і речей сх. і візант. походження. С. к. поділяють на два гол. варіянти: лісовий — аланський (див. *Алани*) і степовий — болгарський. Перший характеризується хліборобським типом поселень з напівземлянковими житлами, замками з білокам'яними стінами і катакомбним обрядом поховання (разом з померлими, в поховальні камери клали зброю, при-

краси, посуд тощо); другий — тимчасовими стоянками з юртоподібними житлами та могильниками з похованнями у вузьких ямах з значно біднішим інвентарем. Населення С. к. жило також у більших м. (*Фанагорія, Саркел* та ін.). С. к. мала місц. сармато-аланську основу з впливами сусідніх хліборобських народів (слов'ян, народів Візантії, Закавказзя). Культури, подібні С. к., і поодинокі пам'ятки відомі в р-нах поширення давніх болгар: у сх. Криму, на сер. Поволжі і дол. Дунаї.

Література: Мерперт Н. О генезе салтовской культуры. Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. вып. 36. М. 1951; Мерперт Н. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957; Артамонов М. История хазар. П. 1962; Березовець Д. Слов'яни й племена салтівської культури. Археологія, т. 19. К. 1965; Плетнева С. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М. 1967.

Саля Еліо, італ. скульптор другої пол. 19 — поч. 20 в., майстер декоративної скульптури і портретист; з кін. 19 в. працював у Києві; на поч. 20 в. викладач Київ. мист. училища. Декор фасади та леви при сходах Держ. музею укр. образотворчого мистецтва (1897—1905), скульптури на новому костьолі (1898—99), химери на фасаді дому скульптора В. Городецького (1902), дракони на будинку Держ. банку (1902—05), декори караїмської кенаси (тепер кінотеатр «Зоря»); портрет дівчини (1903-05, мармур) та ін.

Сальвіні (Salvini) Люїджі (1911—59), італ. славіст, дослідник укр. літератури і культури, д. чл. НТШ (з 1956), викладач Вищого Ін-ту Сх. Студій у Неаполі, з 1949 — Папського Сх. Ін-ту в Римі і Барського Ун-ту. Перекладач творів укр. письм. (Г. Косинки, І. Липи, В. Стефаника, М. Хвильового, У. Самчука, М. Черемшини та ін.), які друкувалися в італ. літ. журн., автор двох антологій укр. письм. «Чотири шаблі» («Le quattro sciable», 1941, і «L'Altopiano dei Pastori», 1949); критичної студії «Портрет Миколи Гоголя» (1950) та ін.

Салькове (V—10), с. м. т. Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. над р. Богом; 2 200 меш. (1966). Цукровий комбінат, млин.

Сальман Олександер (1914—71), театральний декоратор і графік, нар. у Петербурзі, учився у Вищому держ. художньо-техн. ін-ті в Ленінграді (1929—31); з 1939 працював на Україні, в операх Харкова, Одеси і Києва, у Київ. Муз. Комедії і з 1946 у Львівському театрі опери й балету (з 1961 — гол. декоратор). Оформлення вистав: «У неділю рано зілля копала» (за О. Кобилянською; 1956), «Тіні забутих предків» (В. Кирейка; 1960), «Лілея» (К. Данькевича; 1963—64), «Орися» (А. Кос-Анатольського; 1964). Ретроспективна виставка у Львові 1965.

Сальо Людвит (1853—1915), педагог, клясичний філолог і математик, гімназійний учитель у Коломиї (з 1893) і у Львові (з 1905); гол. «Шкільної Помочі» (1894—98), активний чл. *Учительської Громади* (з 1908) і *Крайового Шкільного Союзу* (з 1911), в якому був керівником укр. приватного сер. шкільництва.

Сальськ (VII-22), м. на Півн. Кавказі, р. ц. Ростовської обл., положений над р. Сер. Єгорликом, зал. вузол; 50 200 меш. (1970). Харч. пром-сть, зав. ковальсько-пресового устаткування, текстильно-ґалянтерійна, швейна фабрики, лісомебльовий комбінат. С. положений на мішаній укр.-рос. етногр. території, 1926 українці в С. становили 38,9% всього населення.

Сальський Володимир (1885—1940), військ. діяч, зі старої укр. родини на Волині, ген. штабу ген.-хорунжий Армії УНР; 1912 закінчив рос. академію Ген. Штабу, 1916 шеф оперативного відділу штабу XII рос. армії, з 1917 в Армії УНР на різних посадах, 1918 — начальник штабу Сердюцької Дивізії, 1919 комадувач Запор. Корпусу, пізніше Армії УНР, 1920—21 військ. мін. Помер на еміґрації у Варшаві.

В. Сальський

Самара, ліва притока Дніпра, довж. 311 км, сточище — 22 660 км². Бере поч. на зах. схилах Донецького кряжа, згодом тече Придніпровською низовиною. Ширина річища С. до впадіння р. Вовчої 15—40 м, нижче — до 40—80 м, найбільша — 300 м. Пригирлова ділянка С. затоплена водами водосховища — оз. ім. В. Леніна. Живлення перев. снігове; замерзає в грудні, скресає у березні. Найбільші притоки С.: Вовча (323 км), Бик (101 км) та Тернівка (80 км). Використовується для водопостачання і для зрошення. У пониззі — судноплавна.

Самарський Миколаївський Манастир (Самарський Пустинно-Миколаївський Манастир), правос. чоловічий манастир, заснований у 1680-их рр. б. слободи Самарчук (Новоселиця; нині частина м. *Новомосковського* Дніпропетровської обл.) на території Самарської паланки Запор. Січі. С. М. М. підлягав безпосередньо Кошу Запор. Січі, від якого одержав значні зем. маєтності, на яких вів інтенсивне господарство і постачав Запоріжжю хліб та ін. продукти. При С. М. М. був шпиталь для хворих і старих козаків. Від 1775, по знищенні Січі, був

приписаний до ставропігійського Києво-Межигірського манастиря, 1787 став знову самостійним, а з 1791 приписний до архиєрейського дому. С. М. М. мав дві кам'яні церкви, що з них Миколаївська, побудована 1781, мала особливо шановану ікону Богородиці і багато церк. предметів Запор. доби. С. М. М. ліквідувала сов. влада.

Самбір (IV—4), м. в Галичині, положене на Наддністрянській низовині, над р. Дністром, р. ц. Львівської обл., 30 200 меш. (1972). За переказами нинішнє м. С. постало на місці городища Погонич, куди переселилися меш. із спаленого татарами 1241 м. Самбора. З того часу Погонич перейменовано на Самбір (також Новий С., Нове Місто), а кол. С. називано Старим С. (також Старе Місто). До 1349 С. входив до складу Гал.-Волинської Держави, в 1387—1772 Польщі; 1390 дістав маґдебурзьке право, у 15—16 вв. був значним торг.-ремісничим осередком. У 17—18 в. більшість населення (зокрема українці на передмістях) вимерла на чуму, і на їх місце наплинули з зах. поляки. В 1780–1860 центр округи, згодом (до 1939) пов.; госп. характер — торг.-ремісничо-адміністративний. Ч. меш. (в тис.): 1928 — 8,6, 1880 — 13,6, 1939 — 23,5 (у тому ч. українці становили 17%, поляки 54%, жиди 28,5%; відсотки на 1959: 74, 9, 2 і 15% росіян). До 1939 діяла в С. низка укр. установ, м. ін. (з 1927) музейне т-во *«Бойківщина»*.

Зараз у м. — цукровий, ремонтний, цегельний зав., швейна, меблькова фабрики, підприємства для обслуговування зал. транспорту, харч. комбінат. У С. збереглися залишки фортечних мурів 16—17 в. Пам'ятки архітектури: міська ратуша (1668) з великою в ренесансовому стилі вежею, кілька домів з 16 в., мурована катедральна церква у візантійському стилі (1738, реставрована 1893–94) з чудотворною іконою Матері Божої (1944 вивезена на захід), костьол (1530–68, відбудований 1637) у романсько-ґотичному стилі, мисливський будинок Стефана Баторія (16 в.).

Самбірська (8) Бриґада УГА, належала до *Третього Корпусу УГА*, зформована у червні 1919 з частин Групи «Рудки», брала участь у всіх воєнних операціях цього корпусу. Командир – отаман (майор) Карл Гофман (розстріляний большевиками у квітні 1920 в Одесі), шеф штабу сотник Едвард Тавчер (помер на тиф у 1920); командир 8 гарматного полку (3 батерії) сотник Омелян Бранднер (помер на тиф 1920), всі три німці родом з Буковини. Куренями командували: поручник Антін Тарнавський, сотник Осип *Станімір*, сотник Данило Бізанц, поручник Микола Підгірний. Стан бойовий бриґади: бл. 2 000 осіб; у ЧУГА бриґаду перейменовано на 8 гал. стрілецький полк під командуванням сотника Шмідта.

Самбірський Ілля, майстер мист. порцеляни кін. 18 – поч. 19 в., син гончаря з Самбора на Львівщині, вчився на франц. зав. З 1790-их рр. працював майстром-модельником на Корецькій фабриці порцеляни. Столові та чайні сервізи, ажурні кошики, вази у стилі клясицизму.

Самбук Ростислав (* 1923), письм., нар. на Гомельщині, пізніше переїхав до Києва. По війні був журналістом і ред. в-ва «Радянський письм.». Крім нарисів, оп., ст. тощо, гол. в творчості С. — пригодницькі романи: «Ювелір з вулиці Капуцинів» (1966), «Крах чорних гномів» (1968), «Колекція професора Стаха» (1974) та ін.

Самбур Григорій (1903—65), ґрунтознавець родом з Чернігівщини, довголітній наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Хліборобства. Праці (понад 120) з ґрунтознавства України, розроблення аґротехн. заходів, спрямованих на підвищення родючости ґрунтів (зокрема Півд. України).

«Самвидав» (рос. — «Самиздат»), видавані в СССР поза цензурою підпільні («захалявні») листівки, брошури, кн. й серійні вид. – один з виявів *Руху опору*. У «С.» появляються різними мовами (рос., укр., жид. і мовами окремих респ.): літ., філос. й суспільно-політ. твори, дослідження з мистецтвознавства, рел. (богослужбові) кн., підручники, передруки й переклади недозволених в СССР чужоземних творів, зокрема інформації про нерозв'язане нац. питання, вияви антисов. опору, протести громадян проти порушення законности і принципів прилюдности на процесах, про арешти суди й позасудові репресії КҐБ, стенографічні записи допитів і суд. процесів, ревеляції про умови перебування в'язнів у в'язницях, виправно-трудових таборах і психіятричних лікарнях тощо

Вид. «С.» реалізуються з допомогою різних техн. засобів: переписування, розмноження на шапірографі чи ручних ротаторах тощо. Вони передаються з рук до рук, через однодумців, знайомих, поштою, підкидуванням. «С.» поширений гол. серед проф. інтеліґенції, студентства, письм. і мистців; до ширших кіл вони доходять завдяки закордонним радіопересиланням.

Гол. завдання «С.» — інформація здійснюється шляхом негайно публікованих листівок і документів про такі чи ін. події, і серійних вид. таких, як заг.-сов. «Хроника текущих событий» (з квітня 1968) й обмежений укр. справами *«Укр. Вісник»* (з січня 1970; 8 випусків до 1974).

На Україні «С.» почав діяти із 1964: поезії Ліни Костенко, М. Вінграновського й ін. *шестидесятників*, вірші і щоденник В. *Симоненка*, виступи І. Дзюби. Найважливішим виявом укр. «С.» був трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», опублікований у формі листа до ЦК КПУ у грудні 1965, зб. матеріялів В. *Чорновола* 1967 п. н. «Лихо з розуму» про арешти і суди 1965–66, згодом писання В. Мороза, Є. Сверстюка, М. Осадчого, твори В. Голобородька, І. Калинця, В. Стуса, М. Холодного й ін. У «С.» поширюються також передруки з укр. дорев., з зах.-укр. і еміґраційних вид., зокрема з історії й публіцистики (І. Франка, М. Грушевського).

Більшість з опублікованих у «С.» писань й документів були одержані за кордоном й передруковані у в-вах «Сучасність» (з 1965), «Смолоскип» разом з Першою Укр. Друкарнею у Франції (з 1967, у тому ч. усі випуски «Укр. Вісника») та ін. Деякі з них були також видавані англ. (праці Чорновола, Дзюби, Мороза та зб. документів), франц. (Чорновола і Осадчого) й ін. мовами.

Б. К. і *Р. М.*

Самила Давид (* 1941), укр. маляр-абстракціоніст родом з Вінніпеґу (Канада); учився в Вінніпезькій Школі Мистецтв і в Університетському Коледжі в Лондоні (Англія). Індивідуальні виставки в кан. ун-тах, учасник Виставки-Турне Нац. Ґалерії Канади, Сьомого Інтернац. дворічника в Токіо та ін.; твори С. є у кан. публічних колекціях.

Самійленко Володимир, літ. псевд. Іваненко, В. Полтавець, В. Сивенький, Л. Сумний (1864–1925), поет, драматург і перекладач. Нар. у В. Сорочинцях на Полтавщині. Закінчивши 1885 Полтавську гімназію, вчився до 1890 на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. Належав разом з І. Липою, М. Міхновським та ін. до «Братства Тарасівців». Працював службовцем у Києві, Чернігові, Катеринодарі й Миргороді; з 1905 у Києві в ред. газ. «Громадська Думка», «Рада»,

В. Самійленко

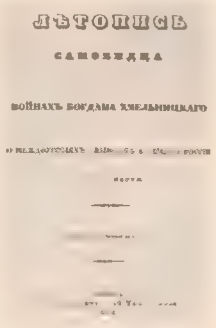
«Шершень» і до 1917 нотар у м. Добрянці. За укр. державности служив у мін-вах освіти і фінансів, а в 1919 еміґрував у Галичину з урядом УНР. У 1924 повернувся до Києва, працював ред. у в-ві художньої літератури; помер у Боярці. Почав друкувати вірші у львівській «Зорі», з 1886 і пізніше друкував свої твори в альманахах «Складка», «Ватра», у ж. «Правда» і «ЛНВ». Перша зб. «З поезій Володимира Самійленка» вийшла в Києві 1890; друга з поезіями 1884–1906 «Україні» з передмовою І. Франка у Львові (1906). Незакінчена поема «Гея» друкована частково в «ЛНВ» (1922). У ліриці С. визначився як поет-ідеаліст й особливо як поет сатирик (вірші з засудженням гурапатріотизму, самодержавства, продажництва, графоманства): «На печі», «Собаки», «Ельдорадо», «Горе поета» й ін. Автор драматичних творів «Маруся Чураївна» (1896), «У Гайхан-Бея» (1917), фраґменти п'єси «Драма без горілки» (1895) та ін. С. перекладав «Іліяду» Гомера, «Божественну комедію» Данте, п'єси Мольєра, Б. Трістана, Бомарше, А. Франса, вірші Беранже, Байрона та багатьох ін., досягаючи у перекладних працях високого мист. рівня. «Вибрані твори» С. з його автобіографією були видані в Києві 1926 і «Твори у двох тт.» (1958). Бібліографію творів С. і писань про нього див. «Укр. письменники» т. III, 1963. *М. К.*

Самійленко Поліна (* 1888), акторка героїчного пляну родом з м. Василькова на Київщині. Починала в театрі М. Прохоровича (1911), навчалася в Муз.-Драматичній Школі ім. М. Лисенка в Києві (1915–17) і виступала в складі Молодого Театру (1916–19) на провідних ролях (заголовна роля в п'єсі «Йоля» Ю. Жулавського, Ельвіра в «Тартюфі» Мольєра, Марія у «Гріх» В. Винниченка та ін.). З 1920 у складі театру ім. І. Франка, потім у театрах Харкова, Кам'янця Подільського, Черкас, Проскурова, Одеси та ін.; у 1934–47 у театрі ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Ярославна («Яблуневий полон» І. Дніпровського), Фанька («Республіка на колесах» Я. Мамонтова), Лавренсія («Овеча криниця» Льопе де Веґа), Йоанна («Свята Йоанна» Б. Шов) та ін. Авторка спогадів «Незабутні дні горінь» (1970).

П. Самійленко

Самовидця Літопис, визначний іст. твір, одне з важливіших джерел до історії України 17 в. С. Л. складається із вступу, який оповідає про стан України перед Хмельниччиною, і двох гол. частин: перша присвячена часам Хмельниччини й Руїни (до 1676 включно) й написана, правдоподібно, значно пізніше описуваних подій; і друга – доведена до 1702 включно, становить Літопис у стислому розумінні цього слова, написаний на Лівобережжі, найпевніше (з уваги на локальні новини) у Стародубі. С. Л. писаний доброю укр. мовою того часу, близь-

кою до нар. Автор С. Л., документально не відомий, належав до коз. старшини й посідав якийсь час видатне становище в укр. уряді. Дослідники віддавна намагалися встановити його ім'я. Це стало можливе після праць В. Модзалевського про Р. *Ракушку-Романовського*. У 1920-их рр. низка авторів (В. Романовський, О. Оглоблин і особливо М. Петровський) незалежно один від одного, на підставі аналізи автобіографічного матеріялу в С. Л., прийшли до висновку (втім, вперше висловленого ще в 1846 істориком-аматором П. Сердюковим), що автором С. Л. найправдоподібніше був Роман Ракушка-Романовський, ген. підскарбій за Брюховецького, а в останні десятиліття свого життя – свящ. у Стародубі. Ця думка була прийнята більшістю істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та ін. й зокрема новітня сов. історіографія), але деякі автори називали ін. кандидатів на авторство С. Л.: Іван Биховець, військ. канцелярист (Л. Окіншевич), Федір Кандиба, полк. корсунський (М. Андрусяк, М. Возняк) та ін. Ориґінал С. Л. не дійшов до нас. Збереглося кілька копій, зроблених у 18 в. або й пізніше. Найдавніші й найпевніші – це списки Г. Іскрицького (перша пол. 18 в.) й Козельського (друга пол. 18 в.), які й покладено в основу наук. публікації цього пам'ятника. Вперше, діставши його від П. Куліша (від нього й назва С. Л.), опублікував С. Л. О. Бодянський (1846); більш наук. підготоване вид. Київ. Археографічної Комісії за ред. і вступною ст. О. Левицького (1878), перевидане Ін-том історії АН УРСР (1971) і «Harvard Series in Ukrainian Studies» 1972).

Титульна стор.

О. Оглоблин

Самовизначення, принцип, згідно з яким кожна спільнота має невід'ємне право на вільне влаштування свого гром. і політ. життя і сама вирішує форму свого правління. Цей принцип посилається на природне право, і він став з 17 в. провідною ідеєю ліберальної політ.-держ. думки. Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, як також ідеологи амер. і франц. революції, висунули на чільне місце ідею С.; її здійснювали конституційні акти багатьох країн у 19–20 вв.

Послідовно на цій основі підкреслюється нац. С., тобто право кожного народу на визволення й утворення власної самостійної держави або добровільне влаштування взаємин з ін. державами на основі федерації чи автономії. З цього принципу виникає також змагання чл. того самого народу до об'єднання в одній нац. державі (нім. і італ. рухи в 19 в.). Нац. С. стверджувалося як проґресивна концепція на противагу до принципу леґітимности чи імперіяльної політики. У першій світовій війні держави Антанти частково висунули С. як програму послаблення Центр. держав. Амер. през. В. *Вілсон* вже у січні 1917 оголосив, що С. є однією з цілей війни, а згодом ще кілька разів підтвердив це, гол. у відомих 14 пунктах. Паризька мирова конференція 1919 непослідовно застосовувала принцип С. до деяких сер.-сх.-евр. народів, не визнаючи його для ін. В ім'я С. велася також ревізіоністична політика окремих народів, не задоволених з поверсальських порядків у часи Ліґи Націй. Ця орг-ція лише частково респектувала принцип С. У ряді спірних територій проведено плебісцити, що вирішували голосуванням долю певної території і населення, до якої держави воно має належати. Зокрема право на С. не було застосоване Мировою конференцією до укр. народу. ООН у своїй хартії лише заг. посилається на С. (ст. 1, 2), проте пізніше його стверджено щодо колоніяльних народів практично і теоретично (Декляряція про надання незалежности колоніяльним країнам і народам 14. 12. 1960).

Укр. нац. рух у 19 в. посилався на С. лише абстрактно («В своїй хаті, своя правда, і сила і воля...»), і щойно М. Драгоманов уточнив його як політ. програму самоуправління, автономії в складі реорганізованої федеративної Росії чи Австрії. Гасло самостійности як мети С. було поставлене лише в кін. 19 і на поч. 20 в. (І. Франко, М. Міхновський, Ю. Бачинський). У держ.-політ. актах укр. революції 1917–18 сильно відчутна ідея С. гол. в універсалах («Хай укр. народ має право сам порядкувати своїм життям»; «Однині самі будемо творити своє життя»; «Твоєю силою, волею, словом стала на землі укр. вільна Укр. Нар. Республіка»). Низка конституційних актів, проклямацій, дипломатичних нот і заяв укр. урядів 1917–21 посилається на засаду С., у тому ч. і на закон про нац.-персональну автономію нац. меншостей (22. 1. 1918). Держ.-політ. встановлення ЗУНР, як і її об'єднання з УНР (3. 1. 1919), мотивовано як здійснення права укр. народу на С. У тому ж дусі укладено протести проти заперечення цього права українцям окремих земель.

Сов. уряд Росії з перших днів існування, посилаючись на попередні заяви компартії і писання В. Леніна, пропа-

андивно висунув гасло С. (Декляpaція прав народів Росії 15. 11. 1917), проголосивши «право народів Росії на вільне С. аж до відокремлення і утворення самостійної держави».

17. 12. 1917 рос. Совнарком в ноті до уряду УНР визнав С. України, але одночасно розпочав збройну війну проти укр. держави. Така політика виходила з ком. розуміння С. як права роб. кляси (у дійсності компартії) вирішувати, чи С. сприяє революційним цілям. На цій підставі в ком. державах здійснюється політика збереження великих екон.-політ. комплексів і «злиття націй». (Див. *Національна політика КПСС*).

Незалежно від цього, уряди Сов. Росії й УССР часто посилалися на С. (угода між РСФСР і УССР від 28. 12. 1920, *Ризький договір*, протестні ноти з приводу приєднання Галичини до Польщі і т. д.), як також принципом С. виправдувано приєднання зах.-укр. земель до УССР у 1939–45. Проте, конституції УССР (1919, 1929, 1936) не згадують прямо принципу нац. С.

У сов. конституційній теорії С. виступає у зв'язку з правом виходу союзних респ. з СССР (див. *Сецесія*). Донині не є вирішене питання, чи нац. С. є лише політ. принципом, чи також міжнар.-правним; більшість правників-позитивістів бере під сумнів останній висновок. Сов. міжнар. право наполягає на тому, що нац. С. є «міжнар.-правним відображенням нар. і нац. суверенітету».

Література: Дністрянський С. Самовизначення народів і зв'язок і спілка народів «Воля». Відень 1920; Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-determination of Nations. Стокгольм 1960; Феденко П. Марксистські і больш. теорії ... питання Мюнхен 1960.

В. Маркусь

Самовіли, самодіви, мітологічні постаті в нар. віруваннях півд. слов'ян, подібні до укр. русалок і мавок, відомі ... п. н. «віли». В укр. літературі образ віли вивела Леся Українка в поемі «Віла-посестра».

Самоврядування, див. Доповнення.

Самодіяльні народні театри, аматорські театри вищого ступеня, добирані на періодичних оглядах-конкурсах та олімпіядах із численних С. н. т., організованих в УССР по клюбних установах. С. н. т. мають постійні трупи і бувають драматичні, оперні, балетні, музкомедійні тощо. 1964 на 26 000 С. гуртків було 58 С. н. т. Звання С. н. т. присуджується мін-вом культури і радами профспілок республік. Культ.-осв. технікуми готують кадри керівників С. н. т.

Самодриґа Володимир (* 1899), архітект родом з Дніпропетровського; там закінчив інженерно-будів. ін-т (1929). Працював перев. у Дніпропетровському: будинки Облземвідділу (1935) й ун-ту (1936, спільно з О. Красносельським), школа на Жовтневій площі (1939), житлові будинки; лікарня і житлові будинки в Павлограді (1936–38) та ін.

Самойлович Анатолій (* 1906), фізик родом з Ростова-на-Дону. З 1962 очолює катедру теоретичної фізики Чернівецького Ун-ту. Теоретичні досліди з ділянки магнетних та кінетичних явищ у напівпровідниках. Понад 80 наук. праць.

Самойлович Віктор (* 1911), архітект родом з Прилуки (Чернігівщина). Закінчив Київ. Інженерно-Будів. Ін-т (1940), з 1971 викладач у ньому. Працював над проєктуванням сіль. житлових будинків для Лісостепу та Півдня УССР (1951, 1956), серії типових проєктів житлових будинків (1958, 1959, 1962) та ін. Автор праць: «Житловий будинок колгоспника. Досвід будівництва в лісостеп. смузі Укр. РСР» (1951); «Житловий будинок колгоспника» (1956), «Укр. сел. житло та госп. будівлі XIX – поч. XX ст.» (у «Нарисах історії архітектури УРСР», 1957), «Нар. творчість в архітектурі нар. житла» (1961) та ін.

Самойлович (справжнє прізвище Сущинський) Данило (1744–1805), видатний вчений лікар, основоположник укр. епідеміології, відомий знавець чуми. Нар. в с. Янівці (тепер с. Іванівка) на Чернігівщині, закінчив Києво-Могилянську Академію та Мед.-хірургічну школу при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі (1765); гол. лікар Жін. венерологічної лікарні у Петербурзі та полковий лікар Копорського полку. Провадив боротьбу з чумою в Москві (1771).

Д. Самойлович

1776–80 студіював у Страсбурзі й Лейдені, 1783 повернувся на Україну. 1784 – гол. лікар Катеринославського намісництва та Таврійської обл., з 1787 – керівник Богоявленського військ. шпиталю, з 1793 – гол. лікар всіх карантинів України, з 1801 інспектор Чорноморської Лікарської Управи.

С. боровся понад 30 рр. в різних частинах України та у Москві з чумою і докладно вивчав цю хворобу. У своїх працях (1781–1803) С. довів, що зараження чумою відбувається при безпосередньому контакті з хворими або зараженими предметами; розробив і вживав на практиці систему протичумних заходів (ізоляція хворих, дезинфекція тощо), доводив можливість запобіжних щеплень проти чуми, при чому зробив таке

щеплення на собі. Намагався шляхом мікроскопічних дослідів знайти збудника чуми у гною з чумних бубонів. С. разом з ін. укр. вченими медиками (О. *Шумлянським*, С. *Андрієвським*, П. *Шумлянським*, М. *Тереховським* та ін.) опрацював методику, навчальні програми та пляни для мед. шкіл. С. був почесним чл. Рос. Мед. Колеґії і чл. багатьох закордонних академій наук і наук. т-в. Помер у м. Миколаєві. Вибрані праці С. видані 1949–52 у Москві: «Избранные произведения» (випуск 1-2); там же бібліографія праць С. *В. Плющ*

Самойлович (Самуйлович) Захарія, київ. ґравер на міді кін. 17 – поч. 18 вв., школи О. *Тарасевича*. В 1691–1706 працював у Києві й Москві. Між 14 відомими його мідеригами – велика ґравюра присвячена І. Мазепі, «Поклоніння царів новонародженому» (з зображенням царів Петра й Івана Олексійовичів і коз. старшини), «Воскресіння Христове» (1691), філос. теза Георгія Терпиловського (1706, з зображенням Антонія і Теодосія Печерських), «Богоматір», «Св. Стефан», «Св. Катерина», «Св. Григорій В.», «Архистратиг Михаїл» та ін.

Самойлович Іван († 1690), гетьман України (1672–87), родом з м. Ходоркова на Сквирщині, син свящ. (див. *Самойловичі*), тому в народі й прозваний «Поповичем». Вчився в Києво-Могилянській Колеґії. Перейшовши з батьком на Лівобережжя, був красноколядинським (Прилуцького полку) сотенним писарем, потім сотником веприцьким (Гадяцького полку) і красноколядинським (1665). 1665 був охочекомонним полк. у Брюховецького, який не раз доручав йому дипломатичні (до Москви 1663) й військ. місії. За Многогрішного був полк. чернігівським (1668–69) і ген. суддею (1669–72). Після усунення Многогрішного був обраний на гетьмана. С. прагнув об'єднати під своїм реґіментом Лівобережну й Правобережну Україну й провадив боротьбу проти правобережного гетьмана П. Дорошенка. 1674 на старшинській раді представників 10 правобережних полків С. був визнаний гетьманом Правобережної України, але фактично міг стати ним лише після зречення П. Дорошенка (1676). С. порушував також питання про приєднання слобідських полків до Гетьманщини, але натрапив на рішучий опір Москви. У своїй зовн. політиці С. був противником моск.-поль. згоди коштом України. Натомість був прихильником порозуміння Москви з Кримом і Туреччиною. Але нова тур. навала (чигиринські походи 1677–78) і тотальне спустошення Правобережної України, що закінчилося «великим згоном» 1680 (примусове переселення людности на Лівобережжя) поклали край політ. плянам С., а «вічний мир» Москви з Польщею 1686, проти якого завзято виступав С., остаточно ствердив поділ Коз.-гетьманської держави й втягнув Гетьманщину в нову війну проти Туреччини й Криму (крим. походи 1687 і 1689).

І. Самойлович

У внутр. політиці С. був прихильником сильної авторитарної гетьманської влади. Як абсолютний «владітель Малоросійського Панства», С., мабуть, перший з гетьманів зформулював свій погляд на владу гетьмана, як ін-т монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли в офіц. документах, що гетьман є «зверхнійший владца й господар вітчизни» і що тільки «Найвищий Неба й Землі Справца отміною дочасного живота» може гетьманську «власть перемінити». С. хотів забезпечити спадковість гетьманської булави за своїми синами, яким він надавав кращі полковницькі уряди й великі маєтки. За гетьманування С., значною мірою завдяки масовому переселенню людности з Правобережжя, відроджується госп-во Лівобережної України, відновлюється торгівля з Зах. Европою, поширюються торг. зносини з Москвою, чорноморсько-балканськими країнами, а також з Доном і Кавказом. Росте внутр. торг Гетьманщини (між північчю і півднем, між Гетьманщиною й Запоріжжям, Слобожанщиною і Правобережжям); розвиваються різні галузі пром-сти (млинарство, гуральництво, гутництво, салітрарництво, рудництво, будництво тощо); відроджується занепале в умовах Руїни культ. життя. За ініціятивою й коштом С. і вищої старшини з'являються нові величні будови церков (Чернігів, Мгарський манастир тощо). Але поруч з тим завершується процес опанування Москвою укр. Церкви, яка в 1686 опинилася за допомогою самого С. під зверхністю моск. патріярха.

Самовладство й деспотизм С. викликали велику опозицію серед вищої коз. старшини, яка влаштувала змову проти старого і вже недужого гетьмана. Користаючи з невдачі крим. походу 1687, опозиція за допомогою моск. уряду обвинуватила С. не лише в самовладстві й різних урядових надуживаннях, а навіть і в таємних зносинах з крим. ханом й у військ. зраді. За наказом Москви, С. був позбавлений гетьманства (див. *Коломацька рада*) й засланий до Сибіру, де незабаром помер у Тобольську.

О. Оглоблин

Самойлович Микола (1890–1951), політ. гром. діяч (чл. Укр. Центр. Ради, делегат двох перших Всеукр. Військ. З'їздів у 1917) і співак-бас родом з Куп'янщини; з 1920 на еміґрації у Празі. Муз. освіту здобув у Києві, театральну в Празі, виступав у Празькій опері, театрі ім. Садовського на Закарпатті, концертував у Зах. Европі.

Самойловичі, гетьманський рід, який походить від Самуїла, свящ. м. Ходоркова на Сквирщині, а згодом пароха в м. Красному Колядині, Прилуцького полку. З кількох синів його, троє з яких були свящ. в Лебедині й Ромні, — Іван (див.), гетьман України. З його синів, Семен (бл. 1660–85), одружений з унукою гетьмана Івана Сулими, був полк. стародубським (1680–85) і наказним гетьманом (1679–80). Другий син, Григорій С. († 1687), зять гетьмана І. Брюховецького, був полк. чернігівським (1685–87) і наказним гетьманом (1687). Завзятий противник Москви, він був заарештований росіянами після Коломацького перевороту й страчений ними в Севську. Наймолодший гетьманич Яків С. († 1695), який заступив брата Семена на полковництві стародубському (1685–87), був заарештований разом з батьком і засланий до Єнисейську, а потім до Тобольську, де й помер. Небіж гетьмана, Михайло С., був полк. гадяцьким (1678–87) і дістав звання моск. стольника. За участь у змові проти гетьмана І. Мазепи був засланий 1692 до Тобольську. *О. О.*

Самойловський Михайло (* 1909), гірничий інж. родом з Полтави; 1931 закінчив Дніпропетровський Гірничий Ін-т, з 1962 працює в Одеському Ін-ті Морської Фльоти; з 1960 — проф. Понад 45 друкованих праць з ділянки кріплення підземних споруд. Перший розробив ряд питань щодо кріплення шахт.

Самоквасов Дмитро (1843–1911), археолог та історик права родом з Новгородсіверщини; проф. рос. права Варшавського (з 1877) і Моск. (з 1894) ун-тів. Керівник моск. архіву Мін-ва Юстиції (з 1892). С. провадив розкопи археологічних пам'яток у Рос. Імперії, в тому ч. й на Україні, зокрема могил воїнів-дружинників б. Чернігова (серед них курган *Чорну Могилу*). Гол. праці: «Могилы русской земли» (1908), «Могильные древности Северянской Черниговщины» (1916).

Самокиша (Самокиш) Микола (1860–1944), визначний маляр-баталіст, майстер анімалістичного жанру і графік, нар. у Ніжені. Під час студій у Петербурзькій Академії Мистецтв (1879–85) належав до укр. гуртка мистців (С. *Васильківський*, П. *Мартинович*, О. *Сластьон*), що ставив собі за мету відтворити іст. події і нац. особливості з життя й побуту укр. народу. У 1886–89 С. студіював у Парижі. Повернувшися з-за кордону, намалював кілька картин для Тифліського воєнно-іст. музею («Баталія б. ріки Іорі 1800», «Оборона Наурської станиці 1774», «Бій під Авіляром»), якими здобув ім'я баталіста. 1890 за картину «Табун на водопої» здобув звання академіка. У 1894–1917 керував батальною майстернею Петербурзької Академії (з 1913 її проф. і д. чл.). Від 1919 С. жив у Криму. З 1938 керівник батально-іст. майстерень Харківського і Київ. художніх ін-тів. Помер у Симферополі. Як баталіст, С. двічі виїздив на театр воєнних дій: під час рос.-японської війни («Война 1904–05. Из дневника художника», 1905) і разом зі студентами 1915 на зах. і кавказький фронти («Великая война в образах и картинах», 1915), а також намалював кілька картин на теми громадянської війни: «Атака Будьонівської кавалерії» (1923), «Перехід Червоної Армії через Сіваш» (1935) та ін.

М. Самокиша

С. ніколи не поривав контактів з Україною. В кін. 1890-их рр. і на поч. 20 в. часто приїздив на Україну, зокрема у Харків, і брав участь у виставках на Україні. З 1898 разом з С. *Васильківським* працював над альбомом, що мав бути продовженням Шевченкової «Живописной Украины» — «Из украинской старины», з текстом Д. Яворницького (1900). Другий альбом «Мотиви укр. орнамента» (1902) С. опрацював сам. На поч. 1900-их рр. С. брав участь у розписах Полтавського губ. земства. З 1911 С. кожного літа працював на Україні («Табун коней», 1914), з 1928 у Харкові, виконав давно задуманий цикл творів з укр. історії й коз. воєн: «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648» (1929), «Бій під Жовтими Водами», «Абордаж тур. ґалери запорожцями» (1930), «Бій Івана Богуна під Монастирищем 1653» (1931), «Бій під Царичанкою 1709», «Похід запорожців на Крим» (1934), «Руйнування Батурина Меньшиковим», «Кость Гордієнко нищить драґунів Кемпеля», «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» (1934), «Харківська кріпость XVIII в.» (1936), «Розгін демонстрації в Києві 1914 у соті роковини з дня нар. Т. Шевченка» і «Царські жандарми везуть Шевченка на заслання» (1938), «Голод у Криму 1921–22», «Полювання» та ін.

У спадщині С. лишилися численні графічні роботи, з яких значна частина на батальні сюжети, виконані акварелею,

тушню і олівцем. С. виконав кілька тисяч книжкових ілюстрацій, стосуючи в них малярські засоби, зокрема ілюстрував і укр. кн.: оп. Марка Вовчка, повість «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького, «Думу про Джуру», «Тарас Бульба» М. Гоголя та ін. Ілюстрації С. були міщені у різних журн., найбільше в рос. «Нива» (1910, 1912, 1914–15, 1917), «Солнце России» (1914–16), в укр. «Мисливець та рибалка» (1928).

Для творів С. прикметна багатофігурність і динамічність композиції; його мист. спадщина (понад 10 000 малюнків і графіки) зберігається в музеях України, Росії й у приватних колекціонерів. Про С. створено фільм (1966).

Література: Б у р а ч е к М. Микола Самокиша. Х. 1930; С а м о к и ш М. Як я став художником. Довідка. Життьовий шлях майстра. К. 1937; Я ц е н к о В. М. С. Самокиш. Нарис про життя і творчість. К. 1954; П о л к а н о в А. Николай Семенович Самокиш. Симферополь 1960; Т к а ч е н к о В. Николай Семенович Самокиш. 1964. *С. Я.*

Самокишин Роман (1877–1971), повстанський отаман, селянин родом з Печеніжина на Гуцульщині. 1915–17 у рос. полоні, організатор Вільного Козацтва на Катеринославщині й Херсонщині, з якого творив повстанські загони. Особливо відзначився у боях за Катеринослав з большевиками і махнівцями в січні 1919.

Самолівка (самоїлка), церк. всенар. спів у Галичині, здебільша одноголосий; в С. часто трапляються невідповідності між її мелодіями і змістом та наголосами церк. текстів.

«Самоосвіта», місячник, орган Центр. Комісії допомоги самоосвіті, Агітпропвідділу ЦК ЛКСМУ, Відділу самоосвіти Укрполітосвіти, Культвідділу Всеукр. Ради Профспілок, виходив у Харкові 1926–33; відповідальний ред. А. Іванівський.

«Самоосвіта», нар. ун-т у Львові, заснований з допомогою Укр. Роб. Союзу в ЗДА; провадив кореспонденційні курси навчання, у 1930–39 видав популярну енциклопедію знання п. н. «Самоосвіта»: 12 книжечок щороку по $1^1/_2$ аркушів друку, разом 117 книжечок з накладом бл. 10 000 примірників кожної і 24 книжечки красного письменства. «С.» мала понад 40 співр., її ред. були М. *Стахів*, К. *Коберський*, І. *Лучишин*, Є. *Яворівський*. Тематика «С.»: наука суспільного виховання, всесвітня й укр. історія (зокрема 1917–20), політ.-суспільні науки, відомості з укр. літератури, з природничих, геогр. і екон. наук.

«Самоосвітник», місячник масової освіти націоналістичного напряму, виходив у Львові 1937–39 у в-ві *«Дешева книжка»*; ред. Р. *Паладійчук*.

«Самопоміч», популярний місячник, призначений для чл. кооператив, виходив при ж. *«Економіст»* у Львові 1909–14; ред. А. *Жук*.

«Самопоміч», заг. назва кредитових ощадностево-позичкових кооператив, організованих за ініціятивою Об'єднання Українців Америки *«Самопоміч»* у різних м. ЗДА, при більших її відділах. Всі вони працюють на підставі дозволу урядового федерального бюра для кредитових спілок, яка проводить щорічні контролі. Усіх кредитових кооператив «С.» у 1974 було 15, з понад 36 млн долярів ощадностей і 40 млн долярів балянсової суми на кін. 1972. Як й ін. укр. кооперативи у ЗДА (9 з балянсовою сумою 9 млн долярів), вони належать до ТУК — *Т-ва Укр. Кооперації*, з осідком у Чікаґо.

«Самопоміч», Об'єднання Українців Америки, суспільно-допомогова орг-ція, заснована 1947 у Нью-Йорку новоприбулими до ЗДА укр. іміґрантами. Має 22 відділи у різних м. ЗДА. Гол. централі «С.» були: П. Андрусів, В. *Калина*, Ю. *Ревай*, С. Спринський, тепер Є. Лозинський. З існуючих спершу при «С.» проф. секцій (інженерів, учителів, студентів) постали згодом окремі т-ва. За ініціятивою «С.» організувалися й розвинулися при більшості з її відділів п. н. «С.» кредитові кооперативи. Органом «С.» з 1950 був ж. *«Новий Світ»*, з 1959 п. н. — «Наш світ».

«Самостійна Думка», літ. і гром.-політ. місячник націоналістичного напряму, виходив у 1931–37 в Чернівцях за ред. С. *Никоровича*, при активній співпраці О. *Ольжича*. Крім бук. авторів, в «С. Д.» співпрацювали письм. і публіцисти: У. Самчук, М. Мухин, О. Грицай, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький та ін. «С. Д.» — один з кращих літ. журн. свого часу, що спричинився до духового виховання буковинців. Як додаток до «С. Д.» виходили «Самостійна Думка Укр. Матері» та «Державно-Творча Трибуна України» (1931–32), редаґовані Сидонією Никорович.

«Самостійна Україна», орган Центр. Управи *Орг-ції Держ. Відродження України* (ОДВУ) та (з 1973) Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Орг-цій (ІС НО), одночасно ОУН (група полк. А. Мельника). Виходить з 1948 (з перервою 1969 до червня 1971) у Чікаґо (деякий час у Вінніпезі, Нью-Йорку і Сент-Пол) як місячник, з 1974 — двомісячник; гол. ред. С. Коцюба, Т. Лапичак (1950–55), З. Книш (1956–57), С. Куропась (1958–59), В. Шемердяк (1960–63), М. Панасюк (1963–68 і 1971–72), Д. Квітковський (з 1973).

«Самостійність», націоналістичний тижневик, виходив 1934–37 у Чернівцях за ред. Д. *Квітковського*, накладом 7 000; мав великий вплив на молодь (від назви газ. націоналістів на Буковині звали «са-

мостійниками»). Додаток — сатирично-гумористичний «Чортополох» (1936–37; ред. О. Масикевич). Накладом «С.» вийшли два календарі на 1936 і 1937 з багатим літ.-іст. матеріялом до історії Буковини.

Самотос Іван (* 1933), скульптор родом з с. *Устя* на Львівщині. Закінчив Львівський Ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1959), учень І. *Севери*. Погруддя Г. Сковороди (кована мідь, 1969), Лесі Українки (гіпс, 1970), пам'ятник піонеру Котикові у Шепетівці (ґраніт, бронза, 1958; у співавторстві з А. Скибою), монумент «Перемога» у Стрию (1965–66) та ін.

Самсонов Григорій (* 1918), вчений у галузі хемії й технології неорганічних матеріялів, родом з м. Пушкін (Ленінградська обл.). По закінченні Моск. Ін-ту тонкої хем. технології (1940) працював на різних посадах у Росії, з 1956 на Україні в Ін-ті металокераміки і спеціяльних стопів АН УРСР, 1961–63 — гол. відділу техн. наук АН УРСР, з 1962 — проф. Київ. Політехн. Ін-ту, з 1961 чл.-кор. АН УРСР. Понад 500 друкованих праць з ділянки теорії та технології порошкової металюрґії, тугоплавних твердих тіл (карбідів, боридів, нітридів і т. п.) та сполук і стопів перехідних і рідкісних металів.

Г. Самсонов

Самуїл (у світі Неділка Самійло; † по 1769), ієромонах, іконописець і маляр-портретист другої пол. 18 в., учень Алімпія Галика в іконописній майстерні Києво-Печерської Лаври. Бл. 1754 працював у Хрестовоздвиженському манастирі в Полтаві, з 1762 призначений «малярським начальником» Софійського манастиря в Києві. Відомі портрети Нектарії (у світі Наталії; тепер у Чернігівському іст. музеї) і Дмитра (1769; в Київ. музеї укр. мистецтва) Долгоруких. Можливо, брав участь у розписах собору св. Софії в Києві.

Самуїл Миславський (світське ім'я Семен М.; 1731–96), визначний церк. діяч, вчений і проповідник, родом з Глухівщини. Вихованець Київ. Академії, згодом її проф. і ректор (1761–68). Був еп. білгородським, а потім епархіяльним архиеп. у Росії. У 1783–96 рр. — київ. митр. Боронив права і володіння київ. митрополії, після секуляризації церк. маєтків врятував від ліквідації кілька укр. манастирів, зокрема Києво-Братський манастир, а тим самим і Київ. Академію. Але під тиском рос. уряду й Синоду провадив русифікацію Академії, Лаврської друкарні і взагалі церк.-рел. життя київ. митрополії. У 1770–80-их рр. переглянув, доповнив і видав (у Кеніґсберзі, а потім у Ляйпціґу) 6 тт. догматичних творів Т. Прокоповича; залишив у рукопису «Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры» (опубліковане 1817). Був чл. Рос. Академії.

Самусь Анатолій (* 1930), скульптор-портретист і монументаліст родом з Харківщини. Учився в Харківському Художньому Ін-ті (1961); меморіял на могилі молодоґвардійців у Краснодоні (1963–65, бронза-ґраніт), обеліск героям війни у Ворошиловграді (1965, ґраніт-сталь-алюміній) — обидва у співавторстві з П. Кізієвим і О. Редькіним.

Самусь Самійло, полк. богуславський (1688–1713), правобережний наказний гетьман (1692–1704), один з керівників антиполь. повстання під проводом С. *Палія*, родом з Переяславщини. 17. 10. 1702 С. розгромив поль. військо під Бердичевом, а в кін. жовтня, разом з брацлавським полк. *Абазином*, оволодів Немировом. В наслідок цього вся Брацлавщина й значна частина Поділля опинилися в руках повстанців. Обстоюючи приєднання Правобережжя до Гетьманщини, С. визнав зверхність гетьмана Мазепи. Контрнаступ переважаючих поль. сил і брак допомоги з боку Москви й Мазепи примусили С. відступити до Богуслава, а в січні 1704 зректися з наказного гетьманства, хоч він і далі залишався полк. богуславським під реґіментом Мазепи й продовжував боротьбу з поль. дідичами на Правобережжі. 1711 С., як і більшість правобережної козаччини, приєднався до гетьмана П. Орлика. Після відступу останнього С., разом з сином, що був полк. у Орлика, взяли в полон росіяни і, мабуть, заслали. Дальша доля невідома. О. О.

Самутин Петро (* 1896), військ. діяч, сотник Армії УНР, дипломований майор поль. армії родом з Полтавщини; 1917 брав активну участь в українізації рос. 6 армійського корпусу, делеґат 2 і 3 Всеукр. військ. з'їздів, 1918 за гетьманату закінчив Інструкторську Школу Старшин, 1920 командир сотні 6 Січ. Стрілецької Дивізії, 1928–39 контрактовий старшина поль. армії, 1931–33 — Вища Школа Военна у Варшаві. На еміґрації уряд УНР надав йому ранґу генштабу ген.-хорунжого. Живе у ЗДА, ді-

П. Самутин

яльний у гром. і комбатантських орг-ціях.

Самчевський Осип (1799–1887), педагог, викладач Чернігівської Духовної Семінарії й інспектор Новгород-Сіверської Гімназії, автор цінних спогадів за 1810–86 «Воспоминания» («КСт.», тт. 43–46).

Самчук Улас (* 1905), прозаїк, журналіст і публіцист. Нар. у сел. сім'ї в Дермані на Волині, вчився в гімназії у Крем'янці й, еміґрувавши з Польщі 1927, у Бреславському Ун-ті й УВУ в Празі. З 1925 почав друкувати оп. у ж. «Духовна Бесіда» у Варшаві, згодом в «ЛНВ» та ін. ж. (видані окремою зб. п. н. «Віднайдений рай», 1936). 1941 повернувся на Волинь, був ред. газ. *«Волинь»* до 1943, у 1944–48 жив у Німеччині, один з засновників і гол. літ орг-ції *МУР*. По переїзді до Канади (1948) був засновником ОУП *«Слово»* (1954). У літ. творчості С. був літописцем змагань укр. народу протягом сучасного йому півстоліття. У найвидатнішому творі С. – трилогії «Волинь» (I–III, 1932–37) виведений збірний образ укр. молодої людини кін. 1920-их – поч. 1930-их рр., що прагне знайти місце України у світі і шляхи її нац.-культ. і держ. становлення. Ідейним продовження «Волині» є повість «Кулак» (1932). У «Марії» (1934) відтворена голодова трагедія укр. народу на центр. і сх. укр. землях 1932–33, у «Гори говорять» (1934) – боротьба гуцулів з угорцями на Закарпатті.

У. Самчук

У повоєнний період творчости С. сюжетним продовженням «Волині» є його роман-хроніка «Юність Василя Шеремети» (I–II, 1946–47). У незакінченій трилогії «Ост»: «Морозів хутір» (1948) і «Темнота» (1957), зображена укр. людина і її роля в незвичайних і трагічних умовах міжвоєнної і сучасної підсов. дійсности. Темами останніх кн. С. є боротьба УПА на Волині (роман «Чого не гоїть вогонь», 1959) і життя укр. еміґрантів у Канаді («На твердій землі», 1967). Переживанням другої світової війни присвячені спогади С. «П'ять по дванадцятій» (1954) і «На білому коні» (1956). *Б. К.*

Самшит вічнозелений (Buxus sempervirens L.), вічнозелений кущ або деревце з родини самшитових, культивують у садках і парках на Україні, частіше в Криму. Довгорічна порода доживає до 400–500 рр.; листки тримаються 8–12 рр. С. в. використовують при обсадці доріжок для клюмб, заготівлі важкої та твердої деревини і для токарських виробів. З неї виготовляють графувальні дошки, духові муз. інструменти, лінійки та ін.

Санаторія, лікувально-профілактичний заклад для лікування та оздоровлення з допомогою природних факторів (клімат, *мінеральні води*, лікувальні грязі, морські купання, сонцелікування тощо) у сполученні з дієтотерапією, фізіотерапією, медикаментозним лікуванням та ін. заходами. Існують С. заг. типу і спеціялізовані – відповідно до певних груп захворювань.

До 1917 на Україні була лише 21 приватна С., гол. на берегах Чорного м. та у ліс. місцевостях; досить розповсюджене було лікування та відпочинок у дачних місцевостях та приватних пансіонах. Сов. уряд націоналізував С. і приватні відпочинкові місцевості й розбудував досить велику мережу С. На 1. 1. 1971 на Україні було 451 С. цілодобового перебування на 107 400 ліжок; 1966–67 було 47 шкіл-С. Керівництво С. здійснюють з 1960 центр., респ. й територіяльні ради профспілок через управління курортами; є також С. деяких відомств, орг-цій, підприємств, але більшість С. залишалась у руках держави (у 1961 з 2 077 С. лише 406 було у віданні профспілок). Більшість С. використовується для лікування хворих на туберкульозу (бл. 45% всіх ліжок), бл. 20% всіх ліжок є в кардіологічних С., бл. 10% в С. для нервово хворих. С. користуються перев. упривілейовані прошарки населення за скеруванням профспілок (безкоштовно або з оплатою 30%), але існують і платні С. для заможніших та чужинців. До С. півд. берега

Санаторія ч. 1 у Кремінцях-Ворохта

Санаторія «Україна» в Місхорі в Криму

Криму і Одеського курортного р-ну (більшість з них є заг.-союзного значення) скеровують для лікування багато хворих з-поза України.

Наиголовніші С.: кліматичні — приморські півд. берега Криму (Алупка, Алушта, Гурзуф, Кореїз, Лівадія, Массандра, Місхор, Ореанда, Сімеїз, Теодосія, Ялта та ін.) — перев. для туберкульозно хворих і кліматично-приморські Одеського р-ну (Аркадія, Лермонтовський курорт, Чорноморка, Затока, Великий та Малий Фонтани й ін.) — здебільша для серцево-судинних хворих; лісові: Боярка, Ворзель, Пуща-Водиця, Соснівка, Ірпінь, Конча Заспа, Святошине, Гадяч, Качанівка, Лещенівка, Святогорське та ін.; гірські: Ворохта, Косів, Татарів, Яремче й ін. (перев. для хворих на туберкульозу); бальнеологічні: Моршин, Трускавець, Синяк, Черче, Шкло, В. Любінь, Березівські Мінеральні води, Бердянське, Слов'янське, Миргород та ін.; грязьові: Евпаторія. Саки. Бердянське, Гопри, Кирилівка, Куяльчицький і Хаджибейськии лимани, Слов'янське та ін. Див. також: *Курорти, Мінеральні води, Охорона здоров'я на Україні 1945—66 рр.*

Література: Див. *Курорти*. Морозовський Н., Плющ В. Туберкулезные санатории УССР. Руководство по санаторному лечению туберкулеза, т. 1—2. М.—Л. 1938; Самойлов А. Санатории и дома отдыха. М. 1948; Караев Р. Г., Ларичев Л. С. Курорты Украины. К. 1959; Курорты СССР. М. 1962.

В. Плющ

Санґушки, лит.-укр. княжий рід, що з 15 в. мав великі маєтності на Волині, а також на Поділлі й Брацлавщині і подав різні держ. уряди у В. Князівстві Лит. та Речі Посполитій. С. були правос., але згодом перейшли на унію або католицизм. Видатніші представники С.: Олександер († бл. 1491, староста володимирський) і Михайло († бл. 1511) — родоначальники двох ліній: Коширської (згасла 1653) і Ковельської; Андрій, син Олександра, староста володимирський і маршалок волинський у 15 в.; Андрій, внук Олександра, староста луцький у 16 в.; Федір († 1547), староста вінницький і брацлавський, згодом володимирський, маршалок волинський, боровся проти татар; Дмитро, староста черкаський (бл. 1530-54), брав участь у битвах з татарами; Роман (1537—71), внук Олександра, брат Дмитра, гетьман польний лит. (з 1567), відомий подвигами проти татар і Москви, противник лит.-поль. унії, яку, однак, мусів підписати на Люблінському соймі (1569); Адам Олександер, воєвода волинський, у 1636 робив заходи для з'єднання Укр. Правос. Церкви з Кат. і був посередником між папою Урбаном VIII і митр. П. Могилою; Евстафій (1768—1844), великий дідич і промисловець (суконні фабрики та ін. підприємства на Волині й Київщині); Роман Станислав (1800—81), син Евстафія, поль. політ. діяч, за участь у повстанні 1830—31 засланий на Сибір, пізніше повернувся до Славути, власник численних пром. підприємств (зокрема цукроварень); його небіж — Евстафій (1842—1903), гал. політ. діяч консервативного напряму, маршалок гал. сойму (1885—95), намісник Галичини (1895—98). Матеріяли багатого родинного архіву С. частково видано в «Archiwum Książąt Lubartowiczow Sanguszków w Sławucie» (тт. I—VI, Л. 1887—1910). *А. Ж.*

Сандгі, назва взята з індійської граматики ('сполучення'), для явиц асиміляції (уподібнення) приголосних щодо їх дзвінкости-глухости на межі морфем (внутр. С.: *с*-хопити — *з*-гадати, бородьба — сватати; пишеться *боротьба*) та слів у реченні (зовн. С.: ліз був 'ліс б.') як однієї з познак морфемного і слівного членування мовотексту. В укр. мові глухі приголосні стають дзвінкими перед наступними дзвінкими (крім *в, й, м, н, л, р*), а дзвінкі не глухнуть перед глухими — роз-пестити, хліб сухий (крім півд.-зах. говірок, де: рос-пестити, хліп сухий; а в зах.-карп. говірках стають дзвінкими тут на півд.-поль. і словацький лад глухі також перед голосними і перед *в, й, м, н, л, р*: були-зме, брад рідний 'брат р.'). Звідси частотність комбінаторних фонемних варіянтів на межі морфем і слів в укр. мові порівняно з поль. чи рос. менша, а цільність (компактність) морфем і слів більша.

Сандлер Оскар (* 1910), композитор родом з Києва. Закінчив Київ. Консерваторію у клясі Г. Таранова (дириґування) і В. Косенка (композиція). Автор муз. комедій («На світанку», 1964; «Четвер з вулиці Жанни», 1966), опер («В степах України», 1954), музики до фільмів, пісень.

Сандомир (Судомир. Sandomierz), старовинне м. в півд.-сх. Польщі над р. Вислою; 15 000 меш. (1965). Серед численних пам'яток архітектури ґотична катедра

Фрески в катедрі в Сандомирі (15 в.)

(бл. 1360–82), стіни запрестольної апсиди якої розписані візант.-укр. фресками. Розпис виконали, на замовлення поль. короля Владислава Яґайла, на поч. 15 в. (або в кін. 14) укр. майстрі гал. школи. Ґол. картина — Успення Пресв. Богородиці — займає цілу планицю, ін. композиції зображують сцени з життя Ісуса Христа. Стінопис відкритий 1887; при невдалій реставрації (1932–34) фрески втратили свій первісний кольорит і чіткі стилістичні ознаки.

Сандрацьке поселення, поселення пізнього етапу *трипільської культури* в урочищі Пагурок у с. Сандраках Хмільницького р-ну Вінницької обл. При розкопах (1949–50) знайдено залишки наземного житла, великої печі госп. призначення та госп. ями, знаряддя праці та побуту з каменю і кістки, ліпний, здебільшого орнаментований, посуд, уламки глиняних жіночих статуеток і фігурок биків, кістки свійських і диких тварин тощо. Над пізньотрипільським шаром виявлено знахідки часів пізньої бронзи та 17–18 вв. Поблизу С. п., в урочищі Кам'яний Яр, знайдено сліди поселення сер. етапу трипільської культури, а в урочищі Куток — залишки поселення 8 в.

Сандул Ганна (* 1914), вчена в галузі фізики кристалів родом з Росії (Курська обл.). Від 1945 викладає у Львівському Політехн. Ін-ті. Досліди з ділянки кристалізації напівпровідників; понад 70 наук. праць.

Сандул-Стурдза Яків, лікар родом з Чернігівщини. Сер. освіту здобув у Чернігівському Колеґіюмі, мед. — при госпітальних школах у Москві й Петербурзі (1779), потім працював як військ. лікар. 1799 був призначений інспектором Лікарської Управи Слобідської України. Вивчав проказу на Півд. України та в Криму.

І Сандуляк

Сандуляк (також С.-Лукинів, С.-Лукич) Іван (1848–1926), гром.-політ. діяч, селянин з Карлова Снятинського пов. (Галичина), радикал, посол до гал. сойму 1908–13. Описав своє село в газ. «Батьківщина».

Санітарія, сукупність практичних заходів, спрямованих на оздоровлення оточення людини: С. впроваджує у життя вимоги та норми, що їх обґрунтовує *гігієна* (див. *Доповнення*). Відповідно до галузі діяльности, С. поділяють на пром., сіль., житлову, комунальну, харч., військ. та шкільну; до С. належить також сан. охорона атмосферного повітря, водоймищ, сан. охорона кордонів, сан. законодавство і сан. статистика. У практичному житті сан. заходи дуже часто поєднуються з протиепідемічними. У міжнар. маштабі, для боротьби з гострими інфекційними захворюваннями та запровадженням деяких ін. сан. заходів, діють міжнар. двосторонні або багатосторонні конвенції (перша 1851). 1951 був ухвалений Міжнар. Сан. Реґлямент, який встановив міжнар. сан. правила замість діючих доти міжнар. сан. конвенцій.

Початки С. на Україні існували ще в давні часи. Людність дбала про гігієну житлових будинків, одягу, тіла; проти інфекційних хвороб запроваджували карантини, трупи померлих від заразливих хвороб швидко ховали, гроби заливали дьогтем, смолою або вапном; їхній одяг і хатні речі спалювали.

У 17 в. з'явилися перші законодавчі акти щодо боротьби з інфекційними хворобами та запровадження деяких сан. заходів. З 1775 справи С. в Рос. Імперії і на Центр. і Сх. укр. Землях належали до компетенції *приказної медицини*, а з 1797 також *лікарських управ*. У «Врачебному уставі» 1857 були вже розпорядження про заходи боротьби з інфекційними хворобами і епізоотіями, про нагляд над харч. продуктами, охорону кордонів тощо. Деякі вимоги сан. характеру були також в пром., будів., с.-г. й ін. статутах. Досить значну працю сан.-епідеміологічного характеру здійснювано *земською медициною* через губ. сан. бюра і сан. лікарів (спершу губ., потім і пов.).

У розвитку сан. напрямку в земській і міськ. медицині деяку ролю відогравали мед. т-ва (Київ., Одеське, Волинське, Кам'янець-Подільське, Харківське, Херсонське). Назагал С. на Центр. і Сх. Землях стояла, як і в усій Рос. Імперії, незадовільно і відставала від країн Зах. Европи.

В УНР і Укр. Державі сан. заходи здійснювалися Департаментом Охорони Здоров'я, і пізніше Мін-вом Охорони Здоров'я та Опіки, губ. та земськими управами, *Укр. Червоним Хрестом* й ін. гром. орг-ціями; в ЗУНР — Комісаріятом і Радою охорони здоров'я. Сан.-мед. заходи у війську УНР та ЗУНР провадились сан.-мед. службою армій.

На Зах. Україні (в Галичині й на Буковині) справами С. як і всієї охорони здоров'я до 1918 відав департамент Мін-ва Внутр. Справ у Відні (з 1917 — Мін-во Здоров'я, яке очолював І. *Горбачевський*) та відділи Крайових Виділів Галичини та Буковини і пов. лікарі. С. стояла на низькому рівні, хоч дещо краще, ніж на Центр. і Сх. Землях. Порівняно з Австрією С. в Польщі стояла вище, але й далі була незадовільно організована. Чимало для піднесення стану

С. і гігієни спричинилися укр. т-ва: *Просвіта»*, т-во *«Відродження»*, *Укр. Лікарське Т-во*, і *Укр. Гігієнічне Т-во*.

В УССР і в СССР у цілому впровадження сан. заходів у життя і сан. контроль здійснюють держ. сан. органи. 1931 створено Сан. Держ. Інспекцію УРСР, яку 1933 виділено в окрему службу, у 1954 її включено до складу Сан.-Епідеміологічного Управління Мін-ва Охорони Здоров'я УРСР. В обл. м. і р-нах сан.-епідемічні заходи і контроль над ними ведуть обл., міські та районові сан. лікарі, а частково і всі мед. установи, крім того існують ще відомчі сан. служби. Деякі сан. заходи провадять представники громадськости — сан. уповноважені і сан. дружини. В УССР сан. законодавство досить добре розвинене і реґлямeнтує запровадження широких оздоровчих та сан.-протиепідемічних заходів, спрямованих на запобігання хворобам, на зниження, особливо проф. і інфекційних захворювань, на дотримання сан. норм при плянуванні сіл і міст, на запровадження оздоровчих заходів на підприємствах, в установах, школах тощо, реґулює випуск, зберігання, транспортування і продаж харч. продуктів, видає розпорядження про нагляд над різними установами комунального господарства, як лазні, перукарні тощо. У 1972 на Україні працювало 8 370 лікарів сан.-протиепідемічного профіля.

Питання С. опрацьовуються на мед. фак. ун-тів і мед. ін-тів та у низці н.-д. ін-тів мікробіології та епідеміології, комунальної гігієни, харчування, фізіології й гігієни праці, сан. техніки й у наук. т-вах гігієністів, епідеміологів, мікробіологів, істориків медицини. З укр. вчених у галузі С. слід відзначити П. Баранника, І. Барченка, Л. *Громашевського*, В. Деркача, П. *Діятроптова*, С. Ігумнова, Д. Калюжного, О. *Корчак-Чепурківського*, В. Левицького, О. Марзєєва, В. Мартинюка, Л. Медвідя, В. *Навроцького*, В. *Підгаєцького*, М. Предтеченського, С. *Ручковського*, І. Савченка, І. *Скворцова*, В. *Субботіна*, С. *Томиліна*, Г. *Шахбазяна*, Є. Яковенка.

Див. також: *Земська медицина*, *Медицина*, *Охорона здоров'я на Україні*, *Сан. освіта*, *Гігієна* (Доповнення).

Література: Игумнов С. Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. К. 1940; Справочник санитарного врача. М. 1950; Щульц Г. Санитарная и противоэпидемическая работа в СССР. Мюнхен 1951; Вычков И. Правовые основы деятельности санитарных органов. М. 1954; Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини на Україні. Матеріяли до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні. К. 1957; Габарович Р., Шахбазян Г. Гігієна. К. 1958; Организация здравоохранения в СССР. т. 1—2. М. 1958; Осінчук Р. Стан здоров'я населення Зах. Укр. Земель після прилучення до Австрії. Лікарський Вісник, ч. 3 (26) Чікаґо 1962; Карпов Л. Земская санитарная организация в России. Л. 1964; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970; Матеріяли до історії укр. медицини. Зб., ред. В. Плющ. Нью-Йорк—Мюнхен 1975.

В. Плющ

Санітарна освіта, система поширення сан.-гігієнічних та мед. знань і навичок з метою оздоровлення праці й побуту, збереження здоров'я, працездатности та довголіття людини.

На Україні у пам'ятках старовинної укр. літератури: «Ізборники Святослава», «Фізіолог», «Пчола» й ін. зустрічаємо гігієнічні та мед. поради; у 16—17 в. їх подавали широко розповсюджені різні «лечебники», «зельники», «вертогради». У 18 і на поч. 19 в. ширили в народі мед. знання укр. вчені-медики: Д. *Самойлович*, К. *Ягельський*, О. *Шафонський*, М. *Гамалія*, Ф. Барсук-Мойсеєв, Н. *Максимович-Амбодик*, Є. *Мухін* та ін. Популярні підручники з медицини написали С. Венечанський (про лікування венеричних хвороб), Я. *Саполович* і Й. Каменецький (підручник для свящ. і семінаристів), І. Кашинський, Ф. Лоєвський, О. *Масловський*; П. Богданович містив ст. у ж. «Новый Санкт-Петербургский Вестник».

У Рос. Імперії у 19—20 вв. видавалися наук.-популярні мед. журн.: «Друг здравия», «Популярная медицина», «Здоровье», «Вегетарианский Вестник», «Вегетарианское Обозрение», «Здоровая Жизнь» та ін., у яких брали участь українці. Чималу працю у С. о. провадили установи земської медицини, Т-во лікарів ім. М. Пирогова, при якому в 1894 було створено «Комиссию по распространению гигиенических знаний в народе», яка видавала наук. популярні брошури (також укр. авторів — О. Яковенка, О. Тарасенка й ін.). Їх видавало укр. мовою *Благодійне Т-во видання загальнокорисних і дешевих книг* у Петербурзі (1898-1917). У Києві з 1886 провадили систематичні нар. мед. читання. Наук.-популярні мед. праці у другій пол. 19 в. писали С. *Ніс* «Про хвороби і як їм запобігати» і С. *Подолинський* «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879). У 1913-14 в Полтаві виходив перший на Центр. і Сх. Землях журн. укр. мовою, що містив ст. на мед. теми, *«Життя і Знання»*.

В УНР і Укр. Державі С. о. здійснювали Мін-во Нар. Здоров'я й Опіки та Укр. Червоний Хрест, в ЗУНР — Комісаріят і Рада Охорони Нар. Здоров'я.

На Зах. Україні працю в ділянці С. о. провадили, крім крайових виділів Галичини й Буковини (до 1918), заг.-осв. т-во «*Просвіта*», а згодом укр. фахові т-ва: антиалькогольне та антинікотинне т-во *«Відродження»* (з 1907), *Укр. Лікарське Т-во* (з 1910), *Укр. Крайове Т-во Охоро-*

на Матерей і Дітей, і *Укр. Гігієнічне Т-во* (з 1929), всі з осідком у Львові. Вони мали свої філії, випустили кількадесят популярних книжечок з ділянки охорони здоров'я і гігієни та видавали журн. («*Здоровлє*», «*Відродження*», «*Нар. Здоровля*»), влаштовували доповіді, вистави тощо.

В УССР С. о. ведуть, крім органів Мін-ва Охорони Здоров'я, *Укр. Червоний Хрест*, т-во «Знання», культ.-осв. заклади, профспілки, спортивні т-ва, ун-ти здоров'я (Київ, Харків, Одеса та ін. м.) тощо. С. о. є складовою частиною навчання у заг.-осв. школах. Робітники харч. пром-сти, гром. харчування, торг. мережі й комунального госп-ва зобов'язані засвоїти сан.-техн. мінімум. Для робітників пром. підприємств введено навчання основ пром. санітарії і гігієни праці. У сіль. місцевостях є гром. школи здоров'я. Систематичну С. о. серед населення провадять лікувально-профілактичні заклади. При Мін-ві Охорони Здоров'я УССР, в обл. та районних центрах працюють ради С. о. На 1. 1. 1962 в УССР було 65 спеціяльних будинків С. о., при сан.-епідеміологічних станціях та великих лікарнях є інструктори С. о. При Укр. Н.-Д. Ін-ті комунальної гігієни існує методично-наук. сектор С. о. На мед. теми видається популярна література, читаються лекції, мед. знання поширюються за допомогою преси, кіно, телебачення. У 1920–30-их pp. видавалися популярні мед. журн. укр. мовою: «Шлях до здоров'я» (1925–41), «Червоний Хрест» (1929–41), «Юнацький Червоний Хрест», «Психогігієну в маси» (1933–34). За останні роки вид. сан.-осв. літератури укр. мовою майже цілком припинилося.

На еміґрації працю з С. о. провадив з 1945 у Зах. Німеччині й Австрії *Укр. Червоний Хрест*, тепер *Укр. Мед.-Харитативна Служба* з осідком у Мюнхені, деяку роботу веде *Укр. Лікарське Т-во Півн. Америки.*

Література: Осипов Е., Куркин П., Попов И. Русская земская медицина. М. 1899; Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958; Соколов І., Трахман Я. Орг-ція і методика сан.-осв. роботи. К. 1958. Очерки по истории советского санитарного просвещения. М. 1960; Карпов П. Земская санитарная организация в России. Л. 1964; Очерки истории русской общественной медицины. М. 1965; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970; Матеріяли до історії укр. медицини. Зб., ред. В. Плющ. Нью-Йорк—Мюнхен 1975. *В. Плющ*

Санітарно-епідеміологічні станції в УССР, установи санітарно-епідеміологічної (сан.-еп.) служби, які провадять сан.-протиеп. роботу в р-нах, м., обл., респ., на водному і зал. транспорті тощо та контролюють здійснення заходів, спрямованих на поліпшення умов праці, побуту, сан. стану осель, підприємств, установ. С. е. с. мають право ставити вимоги щодо проведення сан. оздоровчих заходів усім установам та підприємствам свого р-ну, накладати на них у випадку порушення ними сан.-гігієнічних норм грошові штрафи і навіть припиняти їх діяльність. Гол. завдання С. е. с. є боротьба з епідеміями, а далі вивчення стану здоров'я людности, руху захворювань та смертности (зокрема від інфекційних і проф. хвороб). Першу С. е. с. на Україні засновано 1927 в Донбасі. У 1966 в УССР було 814 сан.-еп. закладів (станції в м. і відділи при районових лікарнях).

Див. також гасла: *Охорона здоров'я, Пастерівські станції, Санітарія.* *В. П.*

Санітарно-Харитативна Служба, див. *Укр. Медико-Харитативна Служба.*

Саноцька Христина (* 1932), мистецтвознавець, співр. «Історії укр. мистецтва» розділ «Живопис Зах. земель України» (т. 4, ч. 2. 1970) у співавторстві з І. Катрушенко і Я. Нановським.

Сан Павльо (São Paulo), гол. м. півд.-браз. стейту Сан Павльо, найбільший пром. осередок і важливий культ. центр Бразилії і Півд. Америки; бл. 6 млн меш. (1970). Ч. українців у м. і стейті С. П. до 10 000, перев. з останньої іміґрації (1947–50); укр.-кат. і укр. правос. парафії, діє кілька укр. т-в.

Санта Катаріна (Santa Catarina), півд. стейт Бразилії, 96 000 км², 2,9 млн меш. Бл. 700 укр. родин перев. в півн. частині стейту; укр. скупчення: *Ірасема* й околиці, *Нова Галичина* та ін.

Сантименталізм, мист. напрям в евр. літературі другої пол. 18 в. Виник як реакція проти просвітницького раціоналізму і літ. традицій *клясицизму.* Письм.-сантименталісти надавали переваги людським почуттям, захоплювалися природою і виводили як героїв простих людей. Початки С. пов'язані з творчістю англ. письм. першої пол. 18 в. С. Річардсона, Дж. Томпсона, Т. Ґрея й ін. С. вплинув на виникнення нових жанрів прози, а також на посилення уваги до елегії, ідилії, байки в поезії.

В укр. літературі деякі впливи й елементи С. наявні в п'єсах І. Котляревського («Наталка Полтавка»), в байках Є. Гребінки і зокрема в сантиментальних своїми сюжетами й мотивами повістях й оп. Г. Квітки-Основ'яненка. Наявність С. і впливів рос. С. у творчості І. Котляревського заперечували І. Стешенко, С. Єфремов, Г. Житецький та ін., не виключаючи багатьох виявів С. у психологічному розумінні (чутливости) у творчості укр. письм. 19 і 20 вв. Причетність до С. Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема наявність сантиментальних книжних і нар.-поетичних впливів у таких його творах, як «Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», стверджували М. Зеров, А.

Цамраи, О. Дорошкевич. Д. Чижевський заперечує взагалі потребу вирізняти С. як окремий напрям в укр. літературі.

Впливи й елементи С. помітні й на розвитку мелодрами в укр. драматургії 19 і подекуди також 20 вв., напр., у мелодрамах І. Гушалевича («Підгіряни», 1869), С. Воробкевича («Гнат Приблуда», 1875, «Убога Марта», 1878), Л. Манька («Нещасне кохання»), О. Суходольського («Помста або загублена доля») та в ін., иноколи дуже спримітизованих п'єсах цього жанру. Мелодраматизм зустрічається і в деяких творах і постановках М. Старицького й М. Кропивницького. *Б. К.*

Сан-Франсіско, м. на зах. побережжі ЗДА, у стейті Каліфорнія, порт, осередок індустрії й торгівлі, осідок багатьох досл. ін-тів і Каліфорнійського та Стенфордського ун-тів, 716 000 меш. (1970), приблизно 3 000 українців. Осідок Конференції Об'єднаних Націй 1945, на якій до складу ОН увійшли УССР і БССР. Поблизу С.-Ф. 1809 була заснована укріплена рос. колонія форт Росс, між населенням якої були укр. поселенці з Сибіру, згодом з Аляски. З 1867 у С.-Ф. поселився А. *Гончаренко*; поблизу С.-Ф. він заснував поселення «Україна», де він і помер 1916. Осередком укр. життя у 1913–30 рр. була «Просвіта» (перший гол. Денис); тепер діє низка укр. орг-цій. Існують укр. кат. парафія Непорочного Зачаття (з 1957) і правос. — св. Михаїла.

Сапеляк Андрій (* 1919), кат. єп. родом з Ришкової Волі Ярославського пов. (Галичина), закінчив богословські й правничі студії в Турині (Італія), свячений на свящ. 1949, проф., згодом ректор укр. *Малої Семінарії* в Люрі й у Римі. 1960 призначений єп., 1968 — апостольським екзархом для українців-католиків в Аргентіні з осідком у Буенос-Айресі; розбудував мережу укр.-кат. парафій і церков та шкіл українознавства. Єп. С. — чл. Соборової Комісії для сх. Церков Вселенського Ватиканського II собору, Постійного синоду Укр.-Кат. Церкви з 1971 та консультор Комісії для кодифікації сх. канонічного права.

Єп. А. Сапеляк

Сапєгин Андрій (1883–1946), ботанік і селекціонер нар. у Вознесенському (Миколаївщина), д. чл. АН УРСР (з 1929; віцепрез. 1939–45). Після закінчення Новоросійського Ун-ту його доц. (з 1910) і проф. (1917–22). Один з організаторів Одеської селекційної станції (тепер Всесоюзний Селекційно-Генетичний Ін-т) і Одеського С.-Г. Ін-ту, в яких працював у 1912–33, 1933–44 на керівних посадах в Ін-ті Генетики АН СССР, з 1944 — дир. Ін-ту Ботаніки АН УРСР. Понад 80 наук. праць з питань фльористики, цитології, генетики, селекції с.-г. рослин. Розробив теорію органогенези, застосував методу варіяційної статистики для визначення точности дослідів, вивів ряд відомих ґатунків озимої пшениці (Кооператорка, Земка, Степнячка), ґатунок ярої пшениці Одеська 4, ячмінь 32 та ін.

А. Сапєгин

Сапєжко Кирило (1857–1928), хірург. 1884 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, 1889–1901 — викладач у ньому, 1902–19 — проф. ун-ту в Одесі, з 1919 на еміґрації в Кишиневі (Басарабія). Праці присвячені хірургічному лікуванню пістряка, виразки шлунку, питанням пересадки слизової оболонки та ін. Запропонував власну методу операції пупкової кили.

Сапіги (Сопіги, Сапєги), білор.-лит. маґнатський рід (з 1700 — князі Рим. Імперії), який у 16–18 вв. займав високі держ.-військ. посади у В. Князівстві Лит. і в Речі Посполитій і володів великими зем. маєтностями (м. ін. на Підляшші), після *Радзівілів* найбагатший і найвпливовіший на Литві рід. В історії України відіграли ролю: Іван (бл. 1450–1517), писар, згодом маршалок В. Князівства Лит., воєвода витебський (1511–14) і підляський (з 1514), засновник м. Кодень (1511), перший з С., що перейшов на католицизм (1514); Лев (1557–1633), канцлер лит. (з 1589), воєвода віленський (1623–33) і В. лит. гетьман (з 1625), керівник роботи над третім *Литовським Статутом;* Андрій (бл. 1560–1621) займав різні військ. пости в Литві й недовгий час (1605–09) був воєводою київ.; Лев Казімір (1609–56), підканцлер лит. (з 1645), власник маєтків на Чорнобильщині, учасник боротьби проти Б. Хмельницького (м. ін. стримав наступ козаків на Литву 1649); Ян Павло (бл. 1610–65), гетьман В. лит., брав участь у битвах проти козаків, москвинів і шведів; Лев (1803–78), спершу на рос. службі, через участь у повстанні (1830–31) мусів еміґрувати до Галичини, де став політ. (м. ін. маршал гал. крайового сейму в 1861–75) і екон. діячем, домагався скасування панщини в Галичині; Адам (1828–1903), гал.-польс. діяч, у 1860-их рр. домагався автономії Галичини.

Сапіцький Віктор (1889–1942), правник і кооператор родом з Київщини. За УНР дир. Кредитової Канцелярії мін-ва фінансів; з 1922 лектор Укр. Госп. Акаде-

мії в Подєбрадах і в УТГІ; ст. з ділянки економії й кооперації.

Сапожніков Леонид (* 1906), вчений у галузі технології палива родом з Павлограду (тепер Дніпропетровська обл.); 1930 закінчив Дніпропетровський Гірничий Ін-т, з 1935 його проф.; з 1946 чл.-кор. АН СССР. 1937–61 завідував лябораторією в Ін-ті Горючих Копалин АН УРСР, з 1962 — працює в Держпляні СССР. Праці з ділянки дослідження та клясифікації вугілля й коксування.

Саполович Яків (1766–1830), хірург родом з Чернігівщини, навчався в Києво-Могилянській Академії та шпитальних школах у Кронштадті й Петербурзі; з 1790 — проф. хірургії Петербурзького мед.-хірургічного училища, потім Мед.-Хірургічної Академії та її почесний чл. 1796–1829 — дир. Петербурзького мед.-інструментального зав., 1795–1804 — чл. Мед. Колеґії. Низка праць з хірургії, разом з Й. Каменецьким видав популярний мед. підручник (1803), запропонував ряд власних хірургічних інструментів. Помер під час епідемії холери, у боротьбі з якою брав участь.

Сапрун Северин (1897–1950), укр.-кат. свящ., учитель музики в сер. школах і диригент хорів, родом з Дрогобиччини. Муз. освіту здобув у Відні й Львові (Держ. Консерваторія і Муз. Ін-т ім. Лисенка). Засновник і дир. Філії Муз. Ін-ту ім. Лисенка в Дрогобичі й диригент тамошнього мішаного хору «Боян». Видавець і ред. муз. місячника «Боян» (1929–30). 1942–44 — дир. Ін-ту Нар. Творчости при УЦК у Львові та організатор конкурсу хорів Галичини (1942). З 1944 на еміграції в Австрії, з 1946 – у Парижі.

о. С. Сапрун

Сапсан, сокіл мандрівний (Falco peregrinus Tunst.), птах родини соколиних; довж. тіла до 50 см, вага до 1 300 г, розмах крил до 117 см. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди і Півд. Америки. На Україні — три підвиди: руський, кавказький і тундровий соколи; перші два рідкісні гніздові птахи, останній зустрічається на перельотах.

Сарамаґа Богдан (1905–75), диригент хорів родом з Тернополя. По закінченні Львівської Муз. Консерваторії диригент театрів: «Бесіди» у Львові (з 1925), ім. І. Тобілевича в Станиславові (з 1940) та ін.; 1939–41 гол. диригент, згодом до 1944 дир. та муз. керівник укр. театру в Тернополі. На еміґрації концертмайстер у нім. театрі «Schwäbische Landesbühne»; з 1950 учитель музики у Детройті (ЗДА).

Сарана, спільна назва шкідливих видів комах підряду сараноподібних; при масовому розмноженні знищує посіви с.-г. культур на великих площах. На Україні найнебезпечнішими видами були С. перелітна (Locusta migratoria L.) і прус італ. (Calliptamus italicus L.). Перелітна С. розмножувалась у плавнях Дунаю, Дністра, Дніпра та деяких ін. рік і робила перельоти на півн. до 58–62° півн. широти. На Україні значення С. як шкідника зведено до мінімуму.

Сарата, р. в зах. частині Причорноморської низовини, впадає в оз. *Сасик;* довж. 119 км, сточище — 1 250 км². Використовується для зрошення.

Сарата (VII–10), с. м. т. в півд. частині Причорноморської низовини над р. Саратою, р. ц. Одеської обл.; 5 400 меш. (1968). Харч. пром-сть; ливарно-мех. зав. С. важливий пункт винарства. Заснована 1822.

Саратовська область, обл. в РСФСР, положена обабіч дол. Волги, 100 200 км², 2 454 000 меш. (1970), у тому ч. 65% у м. За переписом 1970 в С. о. жило 106 700 українців (4,3% всього населення), у тому ч. 44 500 подало укр. мову як свою рідну, крім того 14 300 нею вільно володіло. Фактичне ч. українців було більше. За переписом 1926 їх було 237 000 (7% всього населення), у тому ч. 80% подало укр. мову як свою рідну (ч. приблизні). Докладніше див. *Надволжя* (Доповнення).

Сарган (Belone belone L.), риба родини сарганових; довж. до 90 см, вага до 1 кг. На Україні поширена у Чорному і Озівському морях. Об'єкт промислу.

Сардак Григорій (* 1916), хірург родом з м. Великого Токмака Запор. обл., 1940 закінчив Донецький Мед. Ін-т, з 1965 — проф. Вінницького Мед. Ін-ту. Бл. 50 друкованих праць з хірургії органів черевної порожнини, з питань реконструктивних операцій на стравоході, трахеї та бронхах, з кардіохірургії тощо.

Сарделька, див. *Тюлька.*

Сардини (Sardina), пром. назва групи видів морських зграйних риб родини оселедцевих, довж. до 35 см, вага 50–110 г; бл. 18 видів. Мають велике пром. значення. На Україні (у Чорному м.) — 2 види: С. атлантична (Sardina pilchardus Walb.) і Sardinella aurita.

Сарич, ріг в півд.-зах. частині Крим. піво.; крайня півд. точка УССР.

Саркел, див. *Біла Вежа.*

Сармати, іраномовні кочові племена, споріднені з *скитами,* відомі в 7–4 вв. до Хр. під назвою *савромати,* згодом, з 3 в. до Хр., після витіснення скитів на Крим і розселення в степах від Тоболу до Дунаю, під заг. назвою С. До складу їх племінних союзів входили м. ін. *язиги,* аорси, *роксоляни,* сираки й *алани.* Утвер-

вивши своє панування над Півн. Кавказом та в надчорноморських степах і перебравши гегемонію від скитів, С. з 179 р. до Хр. почали виступати як союзники понтійських царів, з кін. 2 в. до Хр. помагали скитам у війні з військами понтійського царя Мітридата VI, у 1 в. по Хр. воювали з Римом і з того часу для Півн. Причорномор'я прищепилася назва Сарматія. Поступово з кочового способу життя С. перейшли до осілого: проникли до півн.-чорноморських грец. колоній, поселилися в м. *Боспорського царства*, стали хліборобами й подекуди асимілювалися, зокрема на лісостеповому Правобережжі, з місц. населенням. Політ. могутність С. була зламана з наступом сх. *ґотів* і в 3–4 вв. по Хр. — *гунів*. Частина їх перейшла з гунами на Захід деякі аж до Еспанії і в Півн. Африку), а ті, що залишилися, розпливлися серед слов'ян й ін. народів.

Притаманні для ранньої — савроматської — стадії історії й культури С. елементи матріярхату поступово заникли з розвитком організованости С., з посиленням ролі вождів-полководців у проводі племінних союзів і з введенням нової воєнної тактики, нових форм зброї та кінської збруї. У рел. віруваннях С. панівним був культ меча. Характеристичним з цього погляду було й сарматське мистецтво з його металевими оздобами для військ. виряду і збруї, ювелірними виробами у «звіриному стилі», з зображеннями войовників, боротьби й полювання.

Військ. вмілість і хоробрість С., удосконалення військ. справи і воєнної техніки спричинилися до того, що поль. хроністи й коз. літописці називали С. поляків й укр. козаків, а *Сарматією* називали Україну, Польщу й ін. землі Сх. Европи.

Література: Harmatta J. Studies on the History of the Sarmatians. Будапешт 1950; Вопросы скифо-сарматской археологии. М. 1954; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1959; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Археологія Укр. РСР, т. 2. К. 1971; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. М. 1971. *Б. К.*

Сарматія, назва, вживана античними й середньовічними авторами для Сх. і Центр. Европи. К. Птоломей (бл. 90 — бл. 168 по Хр.) розрізняв С. Евр. — між Доном і Вислою, з Сарматським (Балтицьким) океаном на півн. і Сарматськими горами (Карпатами) та Чорним м. на півд., та С. Азійську — від Дону та Озівського м. на сх. На геогр. картах Сх. Европи (М. Вальдземюллера 1513, Б. Ваповського 1526 та ін.), у хроніках і в описах поль. (Я. *Длуґош*, *Матвій з Мехова*) й італ. (О. Ґваньїні) та ін. істориків, як також у писаннях гуманістів 16–17 вв. назва С. була прийнята для визначення України й Польщі. Від античних *сарматів* виводили себе поль. маґнати і шляхта, з чого й виникла ідеологія сарматизму 17–18 вв. — вищости поль. народу й нетолерантности до ін. Сарматським народом називав козаків С. *Величко*. Кн. С. титулували Ю. *Хмельницького*.

Сарна звичайна, дика коза, козуля (Capreolus capreolus L.), ссавець з родини оленевих; довж. тіла до 150 см, хвоста — 2–3 см, висота в холці до 100 см, вага до 60 кг. Поширена в лісах і лісостепах Европи й частини Азії. На Україні — в Карпатах, на Поліссі, в Лісостепу, в крим. і кавказьких горах. С. — об'єкт мисливства.

Сарни (II–7), м. на зах. Волині, над р. Случчю, р. ц. Рівенської обл. і зал. вузол, 15 000 меш. (1966). Маслоробний, овочесушильний зав., мебльова фабрика; н.-д. станція для освоєння боліт. С. виникли наприкін. 19 в. як зал. станція збудованої 1885 зал. Лунінець-Рівне. До 1920 С. — селище Рівенського пов. Волинської губ.

Сарницький Климент Кароль (1832–1909), укр.-кат. церк. діяч, василіянин, 1867 суплент, згодом проф. біблійних наук Львівського Ун-ту (4 рази декан богословського фак. і двічі ректор: 1880–81 і 1889–90). Від 1867 ігумен львівського манастиря св. Онуфрія і протоігуменський дорадник; як протоігумен гал. василіян (з 1878), за дорученням папи Льва XIII розпочав під проводом чл. єзуїтського ордену реформу Чину (1882 — 1904); 1902 дістав титул архимандрита. Співред. (1871) церк. ж. «*Руский Сіон*», співр. «Werzer-Welte, Kirchenlexikon». С. — автор поль. граматики еврейської мови для студентів (1899–1901, 1906), пояснень псальмів та ін. богослужбових біблійних пісень (1888, 1903) й ін. духовних кн. та перекладів.

о. К. Сарницький

Сарсель (Sarcelles), м. в департаменті Валь д'Уаз у Франції, 17 км на півн. від Парижу; 55 400 меш. (1971). З 1951 С. є осідком *Наук. Т-ва ім. Шевченка* в Европі (власний будинок, бібліотека з 20 000 тт.) і редакція Енциклопедії Українознавства. В наук. осередку НТШ мають також приміщення *Комісія Допомоги Укр. Студентству*, Делеґатура УВУ і централя *Укр. Христ. Руху*; 1951–56 діяв Ін-т Заочного Навчання. В С. появляються неперіодичні вид. НТШ: «Вісті із Сарселю», «Вісті НТШ в Европі» та ін.

Сартана, кол. назва с. м. т. *Приморського*.

Сасик (Кундук; VIII-10), лиманове оз. на півн.-зах. узбережжі Чорного м., між гирлами Дунаю й Дністра; площа 210 км², глибина до 2,5 м., рівень С. на 0,3-0,5 м нижчий від рівня м. Від м. відокремлюється вузьким (до 0,5 км) піщаним пересипом, сполучається з ним протокою. Живиться перев. морською водою.

Сасик (Сасик-Сіваш; VIII–14), солоне оз. на Крим. низовині поблизу м. *Евпаторії*, площа 71–75 км², глибина до 1,5 м, рівень на 0,6 нижчий від рівня Чорного м.; від м. відділене пересипом завширшки 0,9–1,7 км. Живлення оз. відбувається за рахунок підземних джерел та фільтрації морської води через пересип. Влітку площа значно зменшується, солоність води збільшується.

Сасів (IV–5), с. Золочівського р-ну, Львівської обл., положене над гор. Бугом; 1971 – 700 меш. (1935 – 3 200); кол. м-ко, засноване 1615. Дерев'яна церква св. Миколи з 1731; цінний іконостас (з 1681), виконаний майстрами жовківської школи, нижній ярус роботи І. *Рутковича;* датована ікона «Перенесення мощів св. Миколи» (1685) з донаторським написом.

Саскатун, м. в Канаді (провінція *Саскачеван*), над р. Півд. Саскачеваном, засноване 1883; 126 600 меш. (1971), у тому ч. 14 400 українців (1947 – 2 400, 1961 – 9 100); гол. госп. і культ. осередок провінції. Українці почали селитися у С. в кін. 19 в. С. є осідком укр. кат. і укр. гр.-правос. епархій (див.), укр. евангельсько-баптистської церкви (з 1929), 3 укр.-кат. і 2 укр. правос. парафії, Укр. Місійного і Біблійного Т-ва (з 1945) і його щотижневого радіомовлення «Година Божого Слова», численних укр. установ, серед ін. – виховних ін-тів для студіюючої молоді: Кат. *Ін-ту ім. митр. А. Шептицького* і правос. *Ін-ту ім. П. Могили*, 2 музеї. У Саскачеванському Ун-ті працює 35 проф. і викладачів укр. походження; славістичний відділ включає українознавчі предмети.

Будинок НТШ в Сарселі

Саскатунська укр. гр.-православна епархія, одна з 4 епархій Гр.-Правос. Церкви у Канаді, охоплює провінцію *Саскачеван* і має осідок у м. *Саскатуні*; С. у. г.-п. е. утворилася 1963 і нараховує бл. 25 000 вірних, 90 церк. громад, які обслуговують 13 свящ. Більшість парафій збірні, охоплюють від 2 до 10 громад. Бл. 40 громад мають укр. недільні школи; у Саскатуні діє *Ін-т ім. П. Могили.*

Саскатунська українсько-католицька епархія, в Канаді з осідком у *Саскатуні*, охоплює провінцію *Саскачеван*; постала у 1951 як екзархат (перший єп. Андрей *Роборецький*), з 1956 епархія: бл. 35 000 вірних, 41 свящ. (29 епархіяльних і 12 чернечі), які обслуговують 24 парафії, 121 дочірню церкву і 23 місійні станиці. У С. у.-к. е. працюють ченці *Редемптористи* (гол. осідок в *Йорктоні*), Сестри *Служебниці*, Сестри св. Йосифа (ведуть ризницю і дім для старих у Саскатуні) та Брати Христ. Шкіл (ведуть колеґію для хлопців у Йорктоні). У межах епархії діють різні орг-ції Кат. Акції з бл. 3 000 чл. У Саскатуні існує Епархіяльний музей нар. мистецтва (бл. 2 000 експонатів) і *Ін-т ім. мигр. А. Шептицького* для університетської молоді; при парохіях діють рідні школи і курси для молоді (зокрема під час літніх вакацій). Для юнацтва існують три виховно-відпочинкові оселі. *Б. Казимира*

Саскачеван, провінція в центр. частині *Канади* (див. карти на 933 і 936 стор.), площа 651 700 км², 926 000 меш. (1971), у тому ч. 492 000 міськ.; гол. місто *Ріджайна*.

Поверхня С. має рівнинний характер. Півн. частина лежить в обл. Кан. Кристалічного щита, поломаного розколинами, зеродованого плейстоценським льодовиком, з багатьма озерами, ріками й багнами, з суворим кліматом, частково вкрита лісами і лісотундрою; природні багатства: ліс, хутряні звірі, родовища міді, цинку, золота, срібла, урану й ін.; населення нечисленне. Півд. частина С. – це степ. і лісостеп. височина (400–800 м), збудована з палеозойських і мезозойських пісковиків і вапняків, вкритих грубими шарами льодовикових відкладів; чорноземні й попільнякові ґрунти, родовища бурого вугілля, земного газу, нафти та ін. Клімат різко континентальний (сер. температури: січня від −12 до −18 Ц., липня +19° Ц.; 340–400 мм атмосферичних опадів на рік, часті посухи).

Основна галузь госп-ва – сіль.; вартість річної продукції у 1966–70 914 млн дол. Заг. річний збір гол. культур (у млн т): 11,3 пшениці, 2,2 ячменю, 1,4 вівса; ч. свійських тварин (у тис. голів): 2 208

рогатої худоби (у тому ч. 115 молочних корів), 985 свиней, 126 овець, 65 коней. Типовою госп. одиницею є ферма з пересічною площею бл. 300 га (1961), вона постійно зростає коштом ліквідації менших. Вартість гірничої продукції — 393 млн дол. (1970), у тому ч. 201 млн дол. нафти, 116 — поташу. Велика пром-сть слабо розвинена (гол. галузі: переробка с.-г. і гірничої сировини).

Колонізація С. розпочалася в сер. 19 в. Зростання меш. (у тис.): 1901 — 91, 1911 492, 1921 — 727, 1931 — 922; пізніше почався спад меш. через еміграцію до ін., пром. провінцій та до ЗДА: 1941 — 896, 1951 — 832, 1961 — 925, 1971 — 926. Кількість гол. етнічних груп за переписом 1971 (у тис., у дужках у % до всієї людности): бріт. походження 390 (42), нім. 180 (19), укр. 86 (9), сканд. 59 (6), франц. 56 (6), індійців 40 (4).

Українці оселювалися в С. від 1896. Зміни їхнього ч. (у 1 000) і % порівняно до всієї людности (у дужках): 1911 — 22,3 (4,5), 1921 — 28,1 (3,7), 1931 — 63,4 (6,9), 1941 — 79,8 (8,9), 1951 — 78,4 (9,4), 1961 — 78,9 (8,5). Щораз більше українців живе у м. (у %): 1921 — 10.0, 1931 — 16,4, 1951 — 20,5, 1961 — 39,2, 1971 — 62,4. Понад пол. укр. людности живе у півд.-сх. частині С., у якій розташовані м.: Йорктон, Канора, Кемсак, Мельвіл; у десятьох сіль. громадах українці творять абсолютну більшість, у ін. — найчисленнішу ет-

Типове укр. село в Саскачевані

нічну групу. Укр. мова, укр. назви місцевостей, укр. побут, церкви в укр. стилі, значне число українців у муніципальних сіль. і міськ. установах підкреслюють укр. характер цієї частини С.

Найбільші укр. скупчення: *Саскатун* (14 400 українців або 11,4% всіх меш.), *Риджайна* (8 600 або 6,2%) і *Йорктон* (4 000 або 29,2%) — вони є й осередками укр. рел. і культ. життя; менші — розмістилися в околицях Саскатуну: Принс Альберт, Норд Батлфорд та ін.

Укр. міськ. населення це перев. робітники, власники дрібних підприємств, службовці, професіонали, кол. фермери, які після ліквідації власного сіль. госп-ва переселилися в м.

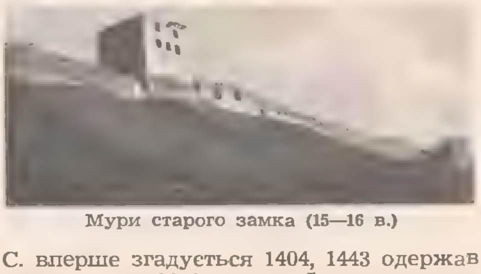
Завдяки масовому переселенню українці С. з-поміж усіх провінцій Канади зберегли найбільший відсоток вживання рідної мови (57,4%, в усій Канаді — 48,9 %). З рел. погляду 35,8% належить до укр. кат. (1931 — 52,3%), 24,0% (31,9) до укр. гр.-правос., 13,9% (1,9) до З'єднаної Церкви, 12,5% (9,4) до римо-кат., 13,8% (4,5) до ін. євангельських церков; м. Саскатун є осідком епархій двох перших церков (див. *Саскатунська епархія*).

Українці беруть участь у гром. і політ. житті С. Вони добре репрезентовані у гром. самоуправі, шкільництві, госп. установах, у провінційному парляменті й уряді. З 1970 губернатором С. є українець Степан Воробець, з 1950-их рр. одним з мін. провінційного уряду є українець (першим був Олекса *Кузяк*; тепер Іван Ковальчук). *І. Тесля*

Сатана, диявол, себто ворог, спокусник, наклепник, злий дух, — слова грец. і біблійного походження, що мають у слов. мовах приблизний відповідник «чорт». Найбільше С. любить спокушати побожних подвижників: «Києво-Печерський Патерик» описує такі спокуси ченців; навіть *Теодосієві Печерському* († 1074) з'являвся С., «як пес черен». Однак він не надто могутній і боїться хреста, свяченої води та заклять.

Середньовічні переклади й оригінальні укр. твори зберегли оп. про активність С. і злих духів, які «людьми обладають і в них уселяють і гонять їх і . . . мордують». *Апокрифи*, згадуючи про С., виявляють дуалістичні погляди, які через Болгарію (богомильство) дісталися до Києва. Так, у Початковому літописі (1071) є твердження волхвів про те, що диявол створив людину, а Бог у неї вклав душу, тому по смерті людини тіло йде у землю, а душа до Бога», у *Требнику* є моління від злих духів, і у чині Хрищення вимагається відректися від С. і прилучитися до Христа. С. також часто зображувано у рел. малярстві, найбільше в картинах Страшного Суду, де чорти знущаються над грішниками.

Сатанів (IV—7), с. м. т. Городоцького р-ну Хмельницької обл., положене на Поділлі, над р. Збручем; 2 800 меш. (1970).

Мури старого замка (15—16 в.)

С. вперше згадується 1404, 1443 одержав статус м-ка, 1641 — маґдебурзьке право;

у 17–18 вв. був одним з важливіших торг. м. Поділля. 15–18 вв. — фортеця; часті бої з татарами і турками. З 1797 — м-ко Проскурівського пов. Подільської губ. С. мав характер торг.-с.-г. У ньому існував Василіянський манастир з курсами філософії і богословія. У С. — цукроварня (1899), плодоконсервний зав. Пам'ятки архітектури — руїни замка 15–16 в., сліди оборонних міських мурів і брама з 1724, збережені залишки валів «Траяна», жид. божниця з 1514.

Сатановський Арсеній, ієромонах, перекладач, тексголог. Закінчивши Київ. Академію був ієромонахом Києво-Братського манастиря. Від 1649 у Москві, куди його вислано для виправляння церк.-богословських кн. Переклав з латинської мови: «Оград царици, или поученія нікоего учителя имянем Мефрета, собрано от 220 творцов греческих і латинских», також частину космографії Блеу: «Позорище всея вселенныя, или Атлас новий».

Сатира, гостра критика окремих осіб, людських груп чи суспільства з висміюванням, а то й гнівним засудженням вад і неґативних явищ у різних ділянках індивідуального, суспільного й політ. життя, суперечних з загальнообов'язковими принципами чи встановленими ідеалами. Художні засоби С. — гіперболя, ґротеск, пародія, іронія в різних літ. жанрах — поезії, прозі, драматичній творчості. В образотворчому мистецтві С. притаманні гумористично-сатиричний рисунок, *карикатура*.

На Україні С. відома з найдавніших часів у нар. творчості, у літературі розвинулася з 16–17 вв., зокрема в творчості І. *Вишенського* й ін. творах *полемічної літератури*. Сатиричне забарвлення мали деякі твори вертепного і шкільно-театрального репертуару, зокрема популярні в 17–18 вв. *інтермедії*. Зразками суспільно-політ. С. 18 в. були сатирична коляда «1764 года декабря 23 дня к. Р.» невідомого автора, «пасквільні стихи» ченця Києво-Печерської Лаври Іеремії, «Плач киевских монахов» (1786), «Прибавок к плачу киевских монахов» (1792), приписуваний І. *Некрашевичеві* діялог «Замисл на попа» та ін. Його діялоги й гумористичні листи, акростих закарп. свящ. І. *Пастелія* «Пастырю душевный...», «Доказательства Хама Данилея Кукси» (друга пол. 18 в.) проти дворян-багатіїв, «Сатира на слобожан» (приблизно 1765–85), вірші на п'яниць і пиятство тощо. Сатиричними за спрямуванням були деякі вірші й байки Г. Сковороди й особливо «Енеїда» (1798) І. Котляревського з висміюванням тогочасних суспільних вад.

Ґостро сатиричний характер мала поема Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»...), як також окремі частини його поем «Єретик», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Неофіти», його наслідування пророкам та окремі вірші: «П. С.», «Юродивий», «Я не нездужаю нівроку...», «Во Іудеї во дні они...», «Молитва», «Гімн чернечий», «Саул». Сатиричними подекуди за своїм змістом були байки і приказки попередників і послідовників Шевченка: П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського й особливо «Співомовки» С. Руданського. Із літ. творчости другої пол. 19 в. до С. можна зарахувати оп. «Баба Параска та Баба Палажка» І. Нечуя-Левицького, «Лови» П. Мирного, «Сміх» і «Коні не винні» М. Коцюбинського, деякі оп. С. Васильченка, Л. Мартовича, драму «Мартин Боруля» І. Тобілевича, деякі комедії М. Кропивницького, М. Старицького й ін. Видатним сатириком був І. Франко (оп. «Свинська конституція», поема «Лис Микита», вірші «Сідоглавому», «Хлібороб», «О. Люнатикові», «Страшний суд» та багато ін.). Провідними сатириками поч. 20 в. були: В. Самійленко (вірші) «На печі», «Новий лад», «Патріота Іван» й ін.), О. Олесь (зб. «Перезва», 1921), О. Маковей (зб. «Прижмуреним оком», 1923). По революції 1917 традиції народницької С. 19 в. продовжували репресовані у 1930-их рр. за свою творчість: Ю. Вухналь, Ю. Ґедзь, В. Чечвянський. Особливе місце в розвитку укр. С. посідає О. *Вишня* («Усмішки», I–IV, 1928). Гостро сатирична була публіцистична творчість М. Хвильового, спрямована проти просвітянства, культ. назадництва й неуцтва (памфлети у зб. «Камо грядеши» і «Думки проти течії») й полемічні ст. М. Зерова. Політ. тенденційна в дусі партійних настанов є С. сучасних гумористів і байкарів в УССР: Д. Білоуса, С. Воскрекасенка, П. Ключини, О. Ковіньки, Є. Кравченка, А. Косматенка, В. Лагоди, Ф. Маківчука, С. Олійника, П. Сліпчука та ін. Тенденційно-пасквільні були сатиричні твори О. Гаврилюка, Я. Галана, Ю. Мельничука, С. Тудора. До сатиричних належать деякі вірші П. Тичини із зб. «Партія веде» (1934). Гострою С. на підсов. дійсність є твори репресованих у 1960–70-их рр. укр. письм.: «Репортаж із заповідника ім. Берії» В. Мороза, «Більмо» М. Осадчого, «Вертеп» Г. Чубая, тюремні вірші С. Карабанського.

На зах.-укр. землях між двома світовими війнами С. була представлена фейлетонами Т. Горобця (С. Чарнецького) і Р. Купчинського.

Сучасну укр. еміґраційну С. репрезентують: Е. Козак («Гриць Зозуля», 1972), І. Керницький, М. Понеділок («Вітаміни», 1957, «Соборний борщ», 1960, «Рятуйте мою душу», 1973), Б. Нижанківсь-

кий-Бабай («Вірші іронічні, сатиричні і комічні», 1959), З. Когут («Культурні арабески», 1969).

З гумористично-сатиричних журн. (див. *Гумористична преса*) виходять тепер: *Перець»* у Києві, «*Лис-Микита*» в Детройті (ЗДА) і «*Мітла*» в Буенос-Айресі (Арґентіна).

Література: Возняк М. Початки укр. комедії. Л. 1919 (2 вид. Нью-Йорк, 1955); Мақівчук Ф. (упорядник) Сатира і гумор. К. 1955; Івакін Ю. Сатира Шевченка. К. 1959; Мінчин Б. Деякі питання теорії комічного. К. 1959; Дзеверин И. Проблема сатиры в революционно-демократической эстетике. К. 1962; Нестор З. Гумор і сатира в творчості С. Васильченка. К. 1962; Мінчин Б. Сатира на службі комунізму. К. 1964; Гончарук М. Укр. сатира періоду революції 1905—1907 років. К. 1966; Історія укр. літератури. т. I—VIII. К. 1967—71; Білецький О. (упорядник) Хрестоматія давньої укр. літератури (2 вид. 1952), 3 вид. К. 1967.

Б. Кравців

Сату Маре, Сукмар (Satu Mare, Szatmar), м. в півн.-зах. Румунії, на рум.-угор. етнічному пограниччі; 81 000 меш. У 19 в. в пов. С. М. жили українці греко-католики; ще в 1930-их рр. було 10 гр.-кат. парохій з ц.-слов. богослужбовою мовою (тепер зрумунізовані або зугорщені).

Сафлор, крокіс (Carthamus L.), рід однорічних, рідше дворічних або багаторічних рослин з родини кошикоцвітих. На Україні в культурі: С. фарбувальний (C. tinctorius L.), фарбувальна рослина, з квіток якої добувають фарбу картамін, що її вживають для фарбування тканин і харч. продуктів. Насіння містить 15–37% напіввисихаючої олії, яку використовують в їжу, для виготовлення марґарини, оліфи, лінолеуму, вощанки.

Сафонович Теодосій (17 в.), письм., історик, церк. діяч. Викладав у Києво-Братській Колеґії, у 1655–72 – ігумен *Михайлівського Золотоверхого манастиря*. Писав літ. мовою 17 в., черпаючи також з живої мови. Автор кількох праць, зокрема твору «Кройника зъ лѣтописцовъ стародавныхъ, ... », яку закінчив 1672. Твір С. є нарисом історії України з ідеєю соборности всіх укр. земель і з'ясуванням іст. шляху, який привів до панування коз. стану на Україні. «Кройника» дійшла до нас лише у кількох списках і є в першій частині (до кін. 13 в.) переробленням *Іпатського літопису*, у другій зб. оп., гол. за польс. іст. хроніками (зокрема М. Стрийковського). Хронікою С. користувалися часто укр. літописці кін. 17–18 вв., зокрема автор «*Синопсиса*». Вид. «Кройники» С., що його розпочала перед першою світовою війною Київ. Археографічна Комісія, за ред. С. Голубева, не було завершене.

Саф'ян Матвій (*1910), металюрґ родом з Чернігова; у 1936 закінчив Дніпропетровський Метал. Ін-т, з 1944 викладач цього ін-ту, з 1963 – проф.; понад 50 друкованих праць з металообробки.

Сахалін, о. б. сх. берегів Азії, на Далекому Сх. СССР; омивається Охотським і Японським морями; 76 400 км². Разом з Курільськими островами складає Сахалінську обл. (87 100 км²). С. – перев. гористий, клімат – помірковано холодний, мусоновий (температура липня: 12–15° Ц., січня: – 10–20° Ц., 400–750 мм атмосферичних опадів), 60% площі займають ліси. 1855–75 С. частково належав росіянам, частково – японцям; пізніше лише Рос. Імперії, з пол. 19 в. – місце заслань і каторги; з 1905 півд. частина відійшла до Японії; з 1945 увесь С. належить СССР і відтоді інтенсивно колонізований: 1926 – 11 000 меш. (лише на півн. С.), 1959 (разом з дуже рідко заселеними Курільськими О.), 649 000, 1970 – 615 000 (у тому ч. 78% у м.); гол. центр — Южно-Сахалінськ. За переписом 1970 українці становили 38 000 (6,3% всього населення), серед яких 11 100 подало укр. мову як свою рідну, а крім того, 6 900 нею вільно володіло. Основні галузі пром-сти: рибна, нафтова, газова, вугільна, целюльозно-паперова.

Сахаров Андрій (*1921), визначний рос. фізик родом з Москви, д. чл. АН СССР (з 1953), співтворець водневої бомби, керівний діяч *руху опору* в СССР. Напередодні 23 з'їзду КПСС (1966) С. разом з ін. ученими, в листі до Л. Брежнєва перестерігав перед відродженням сталінізму в СССР; 1968 опублікував у «Самвидаві» есей «Про проґрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу», в якому вимагав лібералізації в СССР і критикував «українофобію» за Сталіна (есей був поширений у світі багатьма мовами); 1970, разом з фізиком В. Турчином та істориком Р. Мєдвєдєвим вислав меморіял до Л. Брежнєва, О. Косигіна та М. Підгорного з пропозицією демократизувати СССР. Одночасно С. виступав в обороні політ. в'язнів, протестував проти політ. репресій тощо. 1970, разом з О. Твердохлебовим і В. Чалідзе створив і очолив у Москві Комітет Прав Людини. З 1972 Сахаров і Комітет Прав Людини неодноразово заступалися перед владою за ув'язнених діячів укр. культури, зокрема за В. Мороза, В. Чорновола, Л. Плюща, Ніну Строкату-Караванську та ін.

Сахненко Данило (1879–1929), кінооператор і режисер, один з піонерів укр. кінематографії у Катеринославі; 1908 знімав хроніко-документальні фільми для франц. фірми «Пате», 1911 екрані-

зував спектаклі театру М. Садовського, 1912 — іст. фільм «Запор. Січ», «Любов Андрія» (за «Тарасом Бульбою» М. Гоголя) та ін., 1913 — «Мазепу» (за поемою О. Пушкіна «Полтава»). 1914 — п'єсу М. Старицького «Богдан Хмельницький»; з 1921 працював у Катеринославській філії Кінокомітету, з 1925 — в центр. лябораторії ВУФКУ, в організації якої брав участь.

Сахнівські поселення, стародавні поселення різних часів, залишки яких досліджено на поч. 20 в. і 1949 поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Знайдено поселення *зарубинецької культури* і три ранньослов. поселення 7–8 в. (залишки жител, численні знаряддя праці, посуд, прикраси та ін.), а також залишки укріпленого двора - князівського замка, що був зруйнований під час тат. навали, і скарб коштовностей Київ. Руси.

Сахнович Лев (* 1932), фізико-математик родом з Луганського, з 1964 — проф. Одеського Електротехн. Ін-ту Зв'язку; низка друкованих праць з різних ділянок матем. фізики.

Сахновська Олена (1902–58), визначний графік, нар. у Києві; тут училася в ксилографічній майстерні С. *Налепинської-Бойчук* (1921–24) і в Київ. Художньому Ін-ті в І. *Плещинського* (1927–29); з 1925 чл. АРМУ. В умовах переслідування укр. мистців на поч. 1930-их рр. виїхала до Москви (1934), де й померла.

С. працювала в галузі станкової і книжкової графіки, до 1936 в деревориті, з 1937 в техніці літографії. Її перші більші дереворити: «Слухають радіо», «Читають газету», «Повернення з фронту» (всі 1927) ще під впливом школи Налепинської, але в них уже відчутна творча індивідуальність С. У серії «Жінка в революції» (1930–32) С. застосувала прийоми різночасности подій. У моск. період створений дереворит «Тарас Шевченко» на тлі героїв його творів (1934), серія «Донбас» (1934–35) та ін. З літографій відомі її пейзажні цикли «Ґорьківські місця на Україні» (1939–41), «Київ. 1944» (1944), «Старий Львів» (1946), «Підмосков'я» (1946), «Нова Москва» (1947), малюнки для дитячих іграшок (1948–57) та ін.

О. Сахновська

У книжковій графіці С. створила власну стильову манеру, базовану на традиції укр. книжкової графіки 16–18 в. С. ілюструвала твори М. Гоголя — «Ніч проти Різдва» (1928), «Вій», у ґротесковому пляні «Ревізора» (1929) та ін. У деревориттах до «Лісової пісні» Лесі Українки (1930) пластично зображена єдність людини з природою. З сов. письм. С. ілюструвала твори П. Панча, О. Копиленка, І. Микитенка (1934) та ін. С. майстер екслібрисів у дереворитах і офортах (див. С. *Сильванський* «Олена Сахновська. Книжковий знак», 1934). Твори С. експонувалися на виставках сучасної укр. графіки у Львові 1932, укр. графіки в Берліні 1933, Римі і Неаполі 1934, на виставках у Києві й Харкові.

Сахновський Костянтин (* 1879), учений у галузі залізобетонних конструкцій зі старшинсько-коз. роду на Полтавщині; з 1918 викладав у Ленінграді, з 1936 проф. Ленінградського Ін-ту цивільної повітряної фльоти; д. чл. Акад. Будівництва і Архітектури СССР, ряд друкованих праць з ділянок теорії й розрахунку залізобетонних конструкцій.

Сахновський-Оникевич Паїсій († 1626), церк. діяч, архимандрит менський (як такий підписав акт Берестейської унії з Римом 1596), пізніше кобринський (1602) і номінований єп. у Пинському (1603); боронив права з'єднаної Церкви проти тамошніх правос. Був також першим настоятелем новоствореного манастиря у Битені (1607) та розпочав його пом'яник з цінними даними про перших василіян за уставами митр. Й. Рутського.

Сахновщина (IV–16) с. м. т., р. ц. Харківської обл., 9 300 меш. (1967). Харч. пром-сть, зав. шлакоблоків. С. заснована на поч. 1890-их рр. як хутір, під час будівництва зал. Костянтиноград-Лозова перетворилася на зал. селище.

Сахно-Устимович Микола (1863–1918), інж.-технолог, землевласник на Полтавщині, перший отаман (голова) Ради Міністрів за гетьманату (29–30. 4. 1918), чл. монархістської Укр. Нар. Громади, підписав разом з гетьманом П. Скоропадським «Закони про тимчасовий держ. устрій України». Відмовився зформувати гетьманський уряд в наслідок заяви УПСФ не брати в ньому участи. Забитий повстанцями, що виступили проти гетьмана.

Сацюк Олекса (1909–60), письм. родом з Волині, за фахом правник. З кін. 1930-их рр. був адвокатом у Дубному, з 1944 на еміґрації в Австрії, Арґентіні і ЗДА (з 1958). Автор зб. оп. «Колоски» (1947), повістей «Смертоносці» (1947), «Златжолудь», п'єс «Скрипка на камені» (1952), «У царстві Оха» (1963).

Саченко Григорій (1905–39), поет родом з Полтавщини; друкуватися почав з 1926, належав до літ. орг-ції «Плуг». Зб. поезій «Зустрічний ентузіязм» (1931).

Сбитнев Іван († 1856), педагог родом з Новгородсіверщини, вихованець Харківського Ун-ту. Був викладачем матем. на-

ук у гімназіях на Кубані, в Чернігові (з 1818; інспектор у 1840–43), Новгороді-Сіверському (1825). Після поль. повстання 1830–31 запроваджував рос. школи на Волині й Поділлі. Автор ст. про Новгород-Сіверський в «Украинском Журнале» (1825, ч. VIII; там подав першу вістку про «Історію Русів»), «Отечественных Записках» (1828, ч. 34) та ін., а також «Записок», опублікованих у «КСт.» (1884, чч. 2–5).

«Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества», при Харківському Ун-ті — неперіодичний зб. праць і матеріялів до укр. літератури, етнографії й історії Слобожанщини, Запоріжжя і Лівобережжя, появлявся у 1886–1914 (21 т.) за ред. Д. *Багалія*, у тому ч. 8 т. (1896) присвячений Г. *Сковороді*, а 18 т. (1909) виданий на пошану М. *Сумцова*.

Свалява (V–3), м., положене у внутр.-карп. долині над р. Ляторицею, р. ц. Закарп. обл., 13 800 меш. (1970); існує з 12 в. При розкопах виявлена старовинна оселя з поч. 1 тисячоліття до Хр., венедське поховання із зброєю. У 16–18 вв. С. входила до складу Мукачівсько - Чинадіївської домінії. 8. 12. 1918 Свалявська нар. рада висловилася за приєднання до України. У 19 в. деревообробна пром-сть, невеликий скляний зав., з поч. 20 в. - лісохем. зав. Тепер є лісокомбінат, деревообробна і мебльова фабрики та зав. мінеральних вод. Політехнікум, краєзнавчий музей. Дерев'яна церква св. Миколая (1759) у присілку Бистриці.

Ц. св. Миколая (1759)

Сварник Іван (* 1921), літ. критик і поет-сатирик родом з Хмельниччини. Зб. байок та гуморесок «На чисту воду» (1962), «Персональний барліг» (1966), «Байки» (1971). З 1962 – гол. ред. львівського в-ва «Каменяр».

Сварог, постать сх.-слов. мітології, за догадами деяких дослідників (Ф. Буслаєв, М. Грушевський, Ф. Корш), гол. єдиний бог слов. племен, згадуваний візант. письм. 6 в. Прокопієм. С. був персоніфікацією неба-грому, сонця й вогню. За своїм значенням і первісними функціями С. відповідав зах.-слов. *Святовитові*, богові сонця, пізніше достатку й війни. С. вперше згадується у «Хроніці» Малали (12 в.), у якій він утотожнений з грец. богом вогню Гефестом. У тій же хроніці Геліос визначений як «син Сварогов еже есть Даждь-бог». Ні в пантеоні богів ранньої доби Київ. Руси, ні в «Повісті временних літ» С. не згадується.

Сварожич, зах.- і сх.-слов. бог вогню і війни, згаданий у збереженому з 14 в. списку «Слова Христолюбця» у реченні, що люди «огневи ся молят, зовуще его Сварожичем». Згідно з згадкою в «Хроніці» Малали, С. мав би бути поруч Даждь-бога другим сином *Сварога*. Можливо, С. був одним з ранньослов. трьох богів: Сварог – бог неба-грому, *Дажбог* – бог сонця, Сварожич – бог вогню.

Сватове (V–19), м. на Донецькій низовині, положене над р. Красною, р. ц. Ворошиловградської обл.; 23 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, авторемонтний зав., підприємства для обслуговування зал. транспорту. С. засноване у 1660-их рр. укр. козаками-переселенцями (як поселення Сватова Лучка), 1938 перетворене на м.

Свашенко Семен (1904–69), актор театру і кіна школи Л. *Курбаса* і О. *Довженка*, родом з с. Деркачів на Сумщині. Учився в Київ. Муз.-Драматичному Ін-ті ім. М. Лисенка в клясі Л. Курбаса (1922–24), згодом у театрі-студії «*Березіль*» (1924–28), на сцені якого почав акторську діяльність. З 1924 С. знімався на Одеській кінофабриці *ВУФКУ* (з 1929 – Українфільм) у фільмах: Л. Курбаса (Прапорщик - «Арсенальці», 1925), О. Довженка (Тиміш – «Звенигора», 1928 і «Арсенал», 1929; Василь — «Земля», 1930), І. Кавалерідзе (Солдат – «Перекоп», 1930; Куркуль — «Штурмові ночі», 1931), Б. Тягна (Марко Гуща – «Фата Моргана», 1931) та ін.; в 1940 на Київ. Кіностудії (Федір – «Кубанці»). У 1945–56 С. – актор Театру-студії кіноактора. З 1957 працює на кіностудії «Мосфільм»; тут знімався у фільмах «Тихий Дон» (1957), «Баляда про солдата» (1959), «Війна й мир» (1960) та ін.

С. Свашенко

Свекла Олександра (1902–66), письм. родом з м-ка Волоцегулово Балтського пов.; друкувалася з 1924, чл. літ. орг-ції «*Плуг*». Кн. оп. і повістей «Над Дністром» (1926; з життя молдаван), «Подарунок і подяка» (1927), «Надломлені серцем», «Петря Счимак» (1930). У 1930-их рр. репресована. Померла в Прилуці.

Свердловське (V–20), м. в Донецькому басейні, р. ц. Ворошиловградської обл. 68 400 меш. (1971). Кам'яновугільні шахти, зав.: рудоремонтний і залізобетонних виробів, харч. пром-сть; мед. училище.

С. постало 1938 в результаті об'єднання кількох осель.

Сверстюк Євген (* 1928), літературознавець і педагог, діяч укр. *руху опору* 1960–70-их рр., родом з Волині. Закінчив Львівський Ун-т й аспірантуру при Київ. Ун-ті, був співр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Києві, з якого звільнений 1965 за виступи проти дискримінації укр. культури. Згодом працював як відповідальний секретар «Укр. Ботан. Журн.», з якого також звільнений у грудні 1971 за промову на похороні Д. *Зерова*. Переслідуваний протягом рр. за участь у «Самвидаві» і протести проти арештів і незаконних судів, С. у січні 1972 був заарештований і в березні 1973 засуджений на 12 рр. позбавлення волі (7 рр. концтаборів суворого режиму і 5 рр. заслання). Низка літ.-крит. есеїв С., публіцистично актуалізованих у пов'язанні з проблемами сучасности, об'єднані спільною ідеєю боротьби за суверенність укр. культури від І. Котляревського до наших днів. Деякі з них появилися (гол. у першій пол. 1960-их рр.) в ж.: «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Дукля» (есей про М. Зерова «Гострої розпуки гострий біль»), газ. «Літ. Україна»; ін. (з кін. 1960-их рр.) у «Самвидаві» («Котляревський сміється», «Остання сльоза» — про Т. Шевченка, «В. Симоненко — ідея», «Слідами казки про Іванову молодість» та ін.), передруковані за кордоном (гол. у зб. «Широке море України», 1972, «Панорама найновішої літератури в УРСР», 1974). Окремою кн. вийшов есей «Собор у риштованні» (1970), в якій подана бібліографія ст. С. *І. К.*

Є. Сверстюк

Свеса, Свіса (II–14), с.м.т. Янпільського р-ну Сумської обл., над р. Свісою (сточище Дніпра); 7 800 меш. (1970). Зав.: помповий (випускає складну хем. апаратуру), дубильних екстрактів (єдине підприємство на Україні). С. відома з 1670-их рр.

Свєнціцька Віра (* 1913), мистецтвознавець родом зі Львова, дочка Іларіона С., закінчила Львівський Ун-т, співр. Нац. Музею (тепер Львівський Держ. Музей Укр. Мистецтва) у Львові; 1947–56 — на засланні. Праці і ст. з питань укр. образотворчого мистецтва: «Різьблені ручні хрести XVII–XX ст.» (1939), «Іван Руткович і становлення реалізму в укр. малярстві XVII ст.» (1966), «Живопис XIV–XVI століть» (у 2 т. «Історії укр. мистецтва», 1967), «Словник жовківських майстрів живопису і різьби» (у зб. «Укр. Мистецтвознавство», кн. 1, 1967).

Свєнціцький Іларіон (7. 4. 1876 — 18. 9. 1956), філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець, нар. у Буську (Галичина), по закінченні Львівського Ун-ту (1899) продовжував студії у Петербурзі й Відні, доц. (1913–14 і 1933–39) і проф. [1921–25 (таємного) та з 1939] Львівського Ун-ту, з 1945 — керівник відділу мовознавства Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР, д. чл. НТШ (з 1914), організатор і довголітній дир. Нац. Музею (1905–39), згодом Львівського Держ. Музею Укр. Мистецтва (до 1952).

І. Свєнціцький

С. як філолог вивчав мову окремих рукописних пам'яток (дипломатика старокиїв. договорів з греками, Бучацьке євангеліє 13 в., Лаврашівське євангеліє поч. 14 в., Новосадський апостол 14 в., Гал.-Волинський літопис), дав «Нариси з історії укр. мови XI–XVIII ст.» (1920) з даними про сер. добу в історії укр. літ. мови, описав фонетичні особливості бойківської говірки с. Бітлі, склав граматики укр. мови для поляків (1922) та рос. мови для українців (1902) і для поляків (1915, 1931). Досліджував історію відродження Закарпаття («Материалы по истории возрождения Карпатской Руси», 2 тт., 1905–09) і зв'язки українців з Ф. Міклошічем. 1957 вийшли його «Нариси з історії болг. літератури», а нариси сербохорв. літератури й обох літ. мов залишилися в рукописі. С. склав також нариси з історії рос. літератури 19–20 вв. (1902–05), вивчав окремих укр. письм.: «Винниченко, спроба літ. характеристики» (1920), «Шевченко в світлі критики й дійсности» (1922), «Суспільне тло творчости І. Франка 1856–1916 рр.» (1930) та білор. літературу. З ділянки бібліографії дав «Опис рукописів Нар. Дому з колекції А. С. Петрушевича», т. 1–3 (1906–11), «Опис кириличних рукописів Нац. Музею. Пергамінові рукописи XII–XV ст.» (1933) та ін. При всьому знанні давніх джерел С. не раз робив хибні висновки (напр., «Слово о полку Ігореві» уважав твором 15 в., Лаврашівське євангеліє характеризував як білор. рукопис та ін.).

С. був першим гал. фаховим музеєзнавцем: під його керівництвом *Нац. Музей* став верстатом наук.-студійної праці. Мистецтвознавчі дослідження С. зосередив насамперед на вивченні орнаментики рукописної книги: «Прикраси рукописів Гал. України XVI в.» (1922–23), ґравюри: «Початки книгопечатання

... землях України» (1924) та гал. іконопису: «Іконопись Гал. України XV–XVI ст.» (1928), «Ікони Гал. України XV–XVI вв.» (1929, і досі ілюстративно найповніше вид. з цієї ділянки). С. є автором праці «Розвиток укр. мистецтва в Зах. Україні» (1944). Як історик мистецтва С. належав до т. зв. «старої школи», що гол. натиск клала на опис мист. творів; зібрав і упорядкував великий музейний матеріял. С. був також ентузіястом нового мистецтва і з 1931 влаштовував у музеї ґалерію укр. модерних картин. Як етнограф вивчав виникнення укр. колядок і щедрівок («Різдво Христове в поході віків», 1933) та похоронні голосіння. Перелік праць С. у к. «Питання слов. мовознавства», кн. 5 (1958). *О. Г. і С. Г.*

Свенціцький Павлин (псевд.: Павло Свій, Павлин Стахурський, Д. Лозовський та ін.; 1841–76), укр.-поль. письм. та гром. діяч, нар. в с. Варшиці на Київщині у незаможній поль. шляхетській родині. Вчився у Київ. Ун-ті, після невдачі поль. повстання 1863 переїхав до Львова і працював як актор в укр. театрі, згодом як педагог (учителював в укр. акад. гімназії) і публіцист. Автор повістей і оп. з укр. життя «Колись було» (докінчене поль. мовою 1866), «Степові оп.» (1871) та ін., драматичних творів «Катерина» (1866, за одноіменною поемою Т. Шевченка), «Святослав Ігоревич» (1876) й ін., зб. «Байки» та ліричних поезій. Перекладав багато п'єс з поль. (зокрема Й. Коженьовського) й ін. мов. на укр., а також ряд творів Т. Шевченка і Ю. Федьковича поль. мовою; автор кількох лінґвістичних праць. Видавав ж. «Sioło» (1866–67). С. обстоював окремішність укр. народу перед поляками і росіянами, поборював москвофільство.

Свечніков Анатолій (1908–62), композитор родом з Києва. Закінчив Київ. Муз.-драм. Ін-т ім. М. Лисенка (1932), викладач Київ. Держ. Консерваторії (1945–56). Твори: балет «Маруся Богуславка», симфонічні поеми «Щорс» і «Кармелюк»; «Сюїта на теми народів Сходу», «Урочиста увертюра» і «Укр. сюїта», цикл пісень для мішаного хору з фортепіяном, гуцульські нар. пісні для голосу з фортепіяном. Сольоспіви, масові пісні, твори для фортепіяна, музика для кінофільмів («Партизанська іскра», «Пед. поема», «Іванна»), п'єс («Лісова пісня») та ін.

Свечніков Василь (* 1891), інж.-металюрґ родом з Вятської губ., д. чл. АН УРСР (з 1939); закінчив Петроградський Політехн. Ін-т, працював на метал. зав. на Уралі і в Дніпропетровському; 1931–41 — проф. Дніпропетровського Метал. Ін-ту, 1944–62 — Київ. Політехн. Ін-ту, у якому завідував катедрою; 1940–53 (з перервою) працював в Ін-ті Чорної Металюрґії АН УРСР, з 1953 завідує відділом металознавства Ін-ту Металофізики АН УРСР. Автор понад 150 друкованих праць з ділянок технології метал. виробництва та фіз. властивостей сталі. Під його керівництвом розроблено галузь металюрґії – фіз.-хем. аналізу тугоплавких і хем. активних металів.

В Свечніков

Свида Василь (* 1913), скульптор-різьбар родом з Закарпаття, закінчив мист.-пром. школу для обробки дерева в Ясині (1934), згодом працював у майстерні церк. мистецтва в Брні. З 1945 на Закарпатті. Виконав серію барельєфів — «Пори року» (1947), «Мати з дитиною», «До школи» (1949); багатофігурних композицій — «На полонину» (1955), «Весілля» (1964); горельєфів – «Опришки» (1955) і «Закарпаття» (1959–61), серію статуеток у техніці майоліки чи теракоти: «Поцілунок», «Сім'я» (1955), «Танець-увиванець» (1956), «Збирання яблук» (1964) та ін. Праці С. зберігаються у музеях України.

В. Свида

Свидина [Thelycrania (Dumort) Fourr.], рід дерев або кущів з родини деренуватих. На Україні росте 3 види: С. кривавочервона [T. sanguinea (L.) Fourr. = Cornus sanguinea L.)], має плоди синьочорні, росте в лісах, по чагарниках, у більшій частині України, крім Криму. В її плодах міститься до 45% олії, яку вживають для миловарення; декоративний кущ використовують для живоплоту, деревину на токарні й столярні вироби; С. біла [T. alba (L.) Pojark = Cornus alba L. p. p. = C. sibirica Lodd.] і С. паросткова [T. stolonifera (Michx.) Pojark = Cornus stolonifera Michx.] — обидві вирощують як декоративні.

Свидівець, найбільша гірська група в Полонинському Бескиді між р. Тересвою на зах. і Чорною Тисою на сх. Від гол. хребта — на висоті 1 400–1 883 м (Близниця) відгалужуються бічні хребти — короткі у півн. і довгі (т. зв. плайки) у півд. напрямах. Широкі лагідні хребти, рештки кол. пенеплени, являють со-

бою різкий контраст з вузькими, глибоко (до 1 200 м) врізаними долинами. На півн. узбіччях гол. хребта поширені польодовикові котли, інколи виповнені

Полонича на Свидівці. На першому пляні дно кару, сильно заросле ялівцем

озерами. Півд. узбіччя С. вкриті буковими (до 1 300 м), півн. – смерековими (до 1 450–1 550 м) лісами та жерепом, вище простягаються просторі полонини, на яких розвинене буйне пастуше життя. Близниця являє собою заповідник (1 500 га). Постійно заселені долини Тиси (серед ін. м. *Рахів*) і Тересви (м. ін. с.м.т. *Усть-Чорна*) і півд. узбіччя (Косівська Поляна та ін.). С. – район туризму.

Свидник (IV–2), м-ко на Пряшівщині, положене у Низькому Бескиді над гор. Ондавою, 2 000 меш. (1961). Швейна фабрика, гімназія, с.-г. школа, *Свидницький Музей укр. культури*. В околиці С. на *Дуклянському перевалі* споруджено найбільший в Чехо-Словаччині пам'ятник сов. і чехо-словацьким бійцям, поляглим у 1944–45. У С. відбуваються щорічні *Свята пісні і танцю українців Чехо-Словаччини*. Свидницька округа нараховувала 1961 102 с. з 35 500 меш., з яких 83 укр. з 23 300 меш.

Свидницький Анатоль (1834–71), письм., гром. діяч і фолкльорист, нар. в с. Маньківцях Гайсинського пов. на Поділлі, в родині свящ. Учився у Кам'янець-Подільській духовній семінарії (з 1851) і, не закінчивши її, вступив (1856) до Київ. Ун-ту, що його теж через матеріяльні труднощі не закінчив. Згодом учитель у Миргороді (1860–62), акцизний чиновник у Козельці (1862–68) і архівар Київ. Ун-ту (1868–71). Помер у Києві.

А. Свидницький

С. почав гром. працю як чл. таємного Харківсько-Київ. студентського т-ва, яке ставило своїм завданням боротьбу з царським режимом, ширило заборонену літературу, домагалося заснування недільних шкіл тощо. На ті часи припадає низка поезій-пісень С., спрямованих проти самодержавства й нац. гніту, що з них за його життя була надрукована лише «Горлиця» (1860), ін. опублікував щойно 1901 І. Франко в ЛНВ: «Коли хочеш нам добра», «Україно, мати наша», «В полі доля стояла», «Вже більш літ двісті», остання, написана під впливом Т. Шевченка, дійшла до нашого часу як популярна нар. пісня; у ній С. засуджує діяльність Б. Хмельницького і Переяславську угоду 1654.

З низки етногр. ст., написаних С. у 1860–62, надрукована лише «Великдень у подолян» і ст. проти сваволі царської адміністрації «Из Миргорода» (обидві в «Основі», 1861). По закритті «Основи», коли не було жадного укр. ж., С. опублікував (рос. мовою) ряд нарисів й оп. у газ. «Киевлянин».

Гол. твір С. роман «Люборацькі». Це хроніка (значною мірою автобіографічна) занепаду священичого роду Люборацьких у трьох поколіннях, на реалістично відтвореному тлі панування поль. панів на Поділлі, утисків царського режиму і ворожого українству офіц. православія. Широке тематичне полотно твору дало підставу І. *Франкові* назвати його першим реалістичним романом на побутовому тлі. Як змістом, так і мист. формою «Люборацькі» – посередня ланка між прозою Г. *Квітки-Основ'яненка*, М. *Вовчка* й ін. і пізнішою реалістично-побутовою епічною прозою І. *Нечуя-Левицького* і П. *Мирного*. Але на сучасну йому літературу роман впливу не мав, бо його опублікував щойно 15 рр. по смерті автора І. Франко в «Зорі» (1886). По цьому роман багато разів перевидавано до і за сов часу.

Найновіше вид. творів С.: «Твори» (1958). Докладна бібліографія вид. творів С. і літератури про нього в «Укр. письменники. Біо-бібліографічний словник» (т. III, 1963). *І. Кошелівець*

Свидницький Український Музей (офіц. назва: Музей укр. культури в

Музей укр. культури

Свиднику), краєзнавчий музей і н.-д. установа на Пряшівщині; заснований 1956 з осідком у Пряшеві, пізніше у Красному Броді і остаточно в м-ку *Свиднику*. С.У.М. має відділи історії, культури і письменства, мистецтва (гол. ікони), етнографії (матеріяльна культура), фолкльору та бібліотеку. Дир. І. Чабиняк. Музей видає «Наук. збірники» (гол. ред. М. Мушинка, до 1972 вийшло 6 тт. у 8 кн.) та ін. матеріяли, організує тематичні виставки і провадить експедиції для записування фолкльору й ін. дослідів.

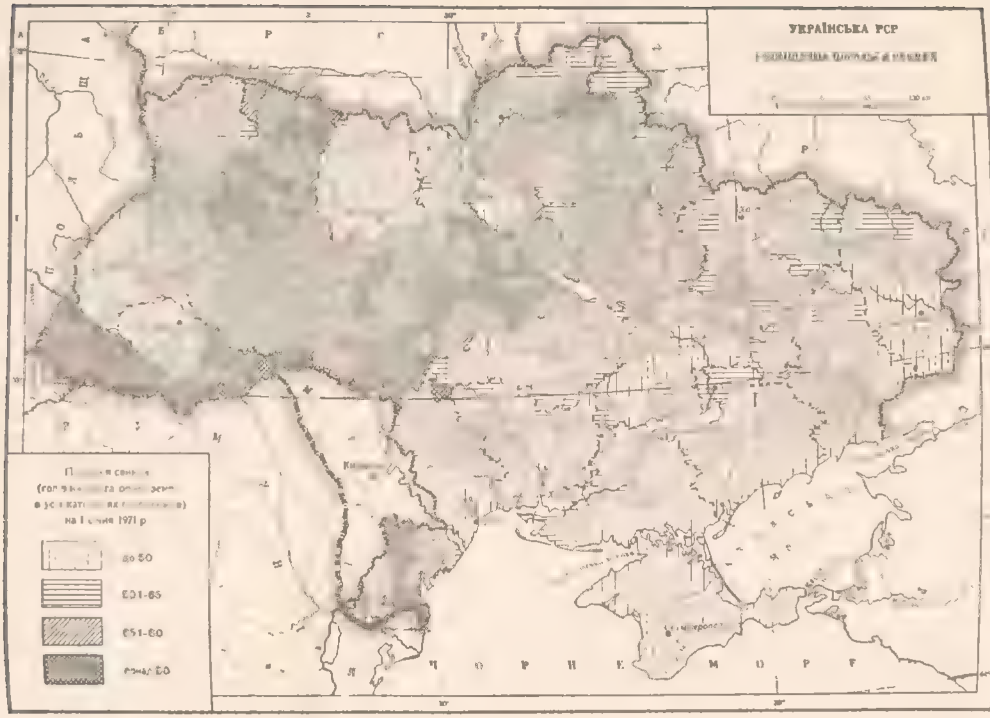
Свидригайло, Швитригайло († 1452), В. кн. лит. (1430–32), син *Ольґерда Ґедиміновича*, брат Володислава *Яґайла*. Володів Витебським уділом, 1400 одержав Поділля (як лен, пов'язаний з Польщею), але залишив його і воював з В. кн. *Витовтом* і Яґайлом (за допомогою *Нім. хрестоносних лицарів*, Москви і Молдавії). 1420 дійшов з ними до згоди і одержав Новгород-Сіверський і Брянський уділи. По смерті Витовта (1430), підтриманий укр. і білор. маґнатами, яким обіцяв керівне становище у В. Князівстві Лит., а також лит. вельможами, що хотіли позбутися залежности від Польщі, був іменований Яґайлом — В. кн. лит. 1432 почав війну з Польщею за володіння Поділлям. Тоді прихильники Польщі й Яґайла підняли на Литві повстання проти С., і В. кн. лит. став *Жигмонт Кейстутович*; щоб відтягнути від С. укр. і білор. бояр, Яґайло і Жигмонт зрівняли в правах правос. з католиками (1432). Це ослабило сили С., який продовжував боротьбу за великокняжий престол, але зазнав великої поразки над р. Святою (б. Вількомира на Литві) 1435. Якийсь час С. зберігав владу на укр. землях В. Князівства Лит. з титулом В. кн., але після 1438 володів тільки Волинню й Сх. Поділлям. Помер у Луцькому.

Свинарство, галузь тваринництва — розведення свиней для одержання м'яса і сала, а також шкіри і щетини. Завдяки багатоплідності, скоростиглості, великій забійній вазі при порівняно незначній витраті кормів на одиницю продукції, свинина відограє гол. ролю в заг. виробництві м'яса (в УССР 1970 — 46%). Вона майже вдвічі поживніша за яловичину і баранину. Завдяки цим прикметам значення С. постійно зростає, зокрема з пол. 19 в. — з збільшенням попиту на м'ясні продукти швидко зростаючого населення міст. Зростання кількости свиней у світі (у млн): 1938–39 — 296, 1965–66 — 588.

На укр. землях С. відоме з неоліту (зокрема у носіїв трипільської культури). За княжої доби і згодом С. мало напівдикий характер: влітку свиней випасали у лісах, перев. букових і дубових, взимку тримали їх у примітивних приміщеннях; ці форми збереглися подекуди (напр., у Карпатах) і в 19 в. (в степах пасли свиней і в 20 в.). У другій пол. 19 і на поч. 20 в. С. відогравало чимраз більше значення у сіль. госп-ві України, зокрема для малозем. селян, бо свиней було легко вигодувати і збути; підставою корму свиней була картопля і відпадки сіль. госп-ва та їжі. Питома вага свиней у заг. поголів'ї всіх свійських тварин постійно зростала, також і абсолютне ч. (у 9 укр. губ., у тис.): 1883 — 3 017, 1900 — 3 386, 1912 — 4 208, 1916 — 4 891. Найбільше значення С. мало на Полтавщині й Чернігівщині, з яких частину свиней вивозили за кордон, зокрема до Німеччини; м'ясо і сало йшли перев. на внутр. ринок. Свині у селянських госп-вах були здебільша низькопродуктивні, розводили тільки місц. породи.

Поголів'я свиней впало на поч. 1920-их рр. до пол. стану 1916, але вже 1928 в УССР було (у нинішніх кордонах) 8,6 млн свиней (1916 — 6,5), а на всіх укр. землях — бл. 11 млн (п'яте місце у світі). У наслідок колективізації кількість свиней зменшилася в УССР (у кордонах 1938) з 7,0 млн у 1929 до 4,5 у 1930 і 2,0 у 1933, пізніше швидко зросла до 7,7 у 1938. В результаті другої світової війни поголів'я свиней втретє сильно впало: з 9 186 у 1940 (для УССР у теперішніх межах) до 2 889 тис. у 1946; 1952 досягло довоєнного стану і далі постійно зростає (у тис.): 1955 — 9 026, 1960 — 16 452, 1965 — 19 777, 1970 — 20 289, 1972 — 21 397, 1974 — 20 177 (28,8% всього поголів'я в СССР). Ще швидше зросло виробництво свинини (у забійній вазі, тис. т): 1940 — 568, 1960 — 955, 1970 — 1 331, 1972 — 1 538 (30% виробництва всього СССР). Кількість свиней на Кубані (Краснодарський край) — 3 166 000 (1973; 1941 — 794 000).

На розвиток С. впливає поліпшення порід свиней (питома вага порідних свиней у заг. поголов'ї свиней зросла з 39% у 1940 до 99% у 1955). Тепер на основні породи свиней припадає: понад 80% на велику білу, понад 10% на степ. білу, 5% — на миргородську. С. звертає нині більшу увагу на м'ясний і м'ясосальний напрям (у держ. заготівлях частка м'ясних кондицій свиней становить бл. 80%). УССР виявляє деяку надвишку продуктів С. (ще більшу — Краснодарський край). Кількість свиней за категоріями госп-в зазнала 1940–73 також змін (на 100 свиней у всіх категоріях):

Розміщення поголів'я свиней

Рід госп-в	1940	1961	1973
держ.	40,8	74,0	77,6
у тому ч.:			
колгоспи	31,5	55,1	60,0
радгоспи	5,8	12,4	12,6
приватні підсобні	59,2	26,0	22,4

Кількість свиней, які є власністю колгоспників і приватників зменшується і в абсолютних числах: з 3 403 у 1966 до 3 005 тис. у 1973.

Сучасне С. йде в напрямі підвищення концентрації й спеціялізації на базі комплексної механізації. 1971 в УССР у С. спеціялізувалося 326 колгоспів та 72 радгоспи; деякі з них продукують 25–30 000 центнерів свинини. В перспективі є дальший розвиток С. на пром. основі (свинофабрики).

Кількість свиней на 100 га ріллі розміщена нерівномірно: у Степу – 40–50 голів, у Лісостепу – 60, на Поліссі – 70 (докладніше див. карту). Рівень рентабельности С. найбільший у Лісостепу.

Н.-д. роботу в галузі С. на Україні провадять Полтавський Н.-Д. Ін-т С. (з 1926; видає наук. праці), Н.-Д. Ін-т Тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР (Харківська обл.), Укр. Н.-Д. Ін-т Тваринництва степ. р-нів ім. М. Іванова «Асканія-Нова», Н.-Д. Ін-т Землеробства і Тваринництва зах. р-нів УРСР (Львівська обл.) і відповідні катедри с.-г. вузів.

Література: Очеретько Ф. Породи свиней. К. 1954; Свинарство. К. 1966; Волкопялов Б. Свинарство. П. 1968; Смислов А., Картусь М. Економіка свинарства. К. 1971; Погребняк П., Почерняев Ф. Организация племенного дела на Украине. ж. Свиноводство, ч. 3. 1971.

В. Кубійович і Р. М.

Свиня дика, дикий кабан (Sus scrofa attila Thom.), парастокопитий ссавець роду свинячих, один з родоначальників свійських порід свиней. Тіло кремезне, довж. до 2 м, вкрите обрідною щетиною, висота в холці до 1,1 м, вага до 300 кг, морда видовжена, у самців вистаючі ікла; нічна всеїдна тварина. С. д. населяють вологі ліси і чагарники; тримаються невеликими групами. Мисливський звір, цінний задля м'яса, шкіри, щетини та іклів. На Україні поширений у Карпатах (до 1 800 м), у ліс. і лісостеп. смугах.

Свиня морська, пихтун (Phocaena phocaena L.), найдрібніший вид *дельфінів* з ряду китоподібних; довж. тіла до 1,8 м, спинна частина тіла чорна, черево – біле. Тримаються невеликими зграями,

живляться донними рибами. Цінні пром. звірі. На україні — гол. в Озівському, іноколи, під час міграції, і в Чорному м.

Свиня свійська (Sus scrofa domestica), парнокопита тварина роду свинячих, освоєна за часів неоліту; походить від євр. і азійських диких свиней (див. *Свиня дика*). С. с. дає м'ясо і сало, а також шкіру і щетину; вона виявляє високу плодючість і швидко росте. В УССР найпоширенішими є породи С.: велика біла, укр. степ. біла, миргородська, укр. степ. ряба, ландрас, довговуха біла; у деяких р-нах — півн.-кавказька. Див. також *Свинарство*.

Свиренко Дмитро (1888—1944), ботанік і гідробіолог родом з Харківщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), працював у Дніпропетровському (1920—23; 1927—41) і Одеському (1923—27) ун-тах; 1941—44 — в Оренбурзькому пед. і с.-г. ін-тах. Праці з питань систематики нижчих рослин; провадив комплексні гідробіол. дослідження оз. ім. В. Леніна та різних водойм степ. р-нів України.

Д. Свиренко

Свириденко Володимир (* 1942), маляр, представник фігуративного експресіонізму, родом з Слов'янського на Донеччині. Студіював у Кент Стейт Ун-ті (ЗДА) і в Парижі; навчає в мист. школах Клівленду. Численні виставки (Нью-Йорк, Детройт, Акрон й ін.). Картини з укр. тематикою — «Козак Іван», «Козак у синьому» та ін.

В. Свириденко

Свириденко Павло (1897—1971), зоолог родом з Путивля, д. чл. АН УРСР (з 1948); після закінчення Моск. Ун-ту працював (1916—30) на Закавказзі й у Ростові на Дону, з 1930 — у Москві. У 1947—54 — зав. відділом екології Ін-ту зоології АН УРСР у Києві. Праці С. присвячені систематиці, зоогеографії і екології різних шкідливих і корисних груп тварин, розробці засобів боротьби з шкідниками сіль. госп-ва (гризунами і комахами) та засобів охорони корисних ссавців і птахів. С. — один з ініціяторів застосування авіяції в боротьбі з шкідниками лісу і сіль. госп-ва. Понад 180 наук. праць.

П. Свириденко

Свистільники (IV—5), с. Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., положене над р. Золотою Липою; у липні 1919 бій II бриґади Укр. Гал. Армії з 5 поль. дивізією.

Свистун Василь (1893—1964), гром.-політ. діяч у Канаді, публіцист, адвокат, родом з Скалатщини (Галичина); з 1912 — в Канаді. Організатор *Ін-ту ім. П. Могили* в Саскатуні і його ректор (1916—21), один з ініціяторів і лідерів руху за створення Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді і співзасновник *Союзу Українців Самостійників*; з 1938 один з засновників *Укр. Нац. Об'єднання* і співучасник формування *КУК*. 1945 перейшов до Т-ва Об'єднаних Укр. Канадців і очолював Т-во Культ. зв'язку з УРСР.

В. Свистун

Свистун Пилип (1844—1919), письм. і педагог, гімназійний учитель, москвофіл, у 1902—14 — дир. бібліотеки Нар. Дому в Львові й ред. його органу «Вѣстникъ Народного Дома», гол. Общества ім. Качковського і ред. його вид.; розвідки з іст. Галичини («Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи», т. I-II. Л. 1896—97), праця про Шевченка «Чѣмъ есть для насъ Шевченко» (1885). Помер у Ростові н. Доном.

Свитязьке озеро (II—4), оз. на півн.-зах. Волині, положене у межиріччі Прип'яті та Бугу; довж. 7,5 км, шир. 2—4 км, площа — 27,5 км^2, глибина до 58 м.

Свитязьке озеро

С. о. виникло в карстовому зниженні рельєфу. Береги низькі, мало розчленовані, вода прісна, дуже прозора; живлення гол. за рахунок підземних вод. Багате на рибу.

Свідерська культура, археологічна культура кін. палеоліту та мезоліту,

названа так від стоянки Свідри Вельке б. Варшави; поширена гол. у Польщі й Литві. Залишки С. к., знайдені в стоянках на берегах річок, перев. на піщаних надмах (крем'яні ножі, скребки, різаки, сокири та наконечники стріл), свідчать про те, що населення займалося мисливством і рибальством. На Україні пам'ятки С. к. відомі гол. б. с. Смячі, поблизу Новгорода-Сіверського (відкриті 1926 М. *Рудинським*; див. *Смячівські стоянки*).

Свідерський Венедикт, іконописець другої пол. 18 в., предтеча романтизму, родом з Правобережжя; з 1760-их рр. жив і працював у Харкові. Численні Мадонни, зокрема намісна ікона Покрови у церкві в Ромні, вівтарна ікона «Сон Якова» (наближена до жанрової картини) і страсний цикл у медальйонах у церкві с. Межиріччя (Сумщина).

Свідзінський Володимир (1885–1941), поет-символіст, майстер мініятюрної ліричної форми, перекладач. Нар. в с. Маянів на Вінниччині в родині свящ. Закінчивши духовну семінарію в Кам'янці Подільському і Київ. Комерційний Ін-т, працював у земстві, після першої світової війни — у Подільській Нар. Управі, з 1925 — в Держ. В-ві України. Загинув заарештований під час евакуації Харкова восени 1941 (за одними свідченнями — спалений живцем разом з ін. в'язнями у Салтові б. Харкова, за сов. даними — від нім. бомби). Перша зб. С. «Ліричні поезії» була видана 1922, пізніше «Вересень» (1927) і «Поезії» (1940, за ред. Ю. Яновського). Збережена О. *Веретенченком* зб. С. «Медобір» (вірші 1927–36 й опубліковані в УССР 1937–40) видана у Мюнхені 1975. У перших зб. С. схилявся до символізму, у двох останніх — помітні елементи сюрреалізму у поєднанні з доброю клясичною формою. У творчості С. був далекий від актуальної йому сучасности, що й зумовило неґативне ставлення офіц. сов. критики до нього, яка закидала йому перебування «поза часом і простором» і відчуженість його творчости, світовідчування і світогляду від сов. доби. Важливе місце у творчості С. посідають казки за нар. чи екзотичними мотивами, а також переклади з античних літератур (Гесіод, Езоп, Овідій, Арістофан) та з франц., нім., польс. і рос. поезії. *Б. К.*

В. Свідзінський

Свідки Єгови, див. *Секти*.

«Свідок Правди», баптистський двотижневик у Торонто (Канада), виходив з 1909 до 1925; гол. ред. І. Колесников (до 1918) і М. Андров. При газ. видавалися рел. книжечки.

«Свідома Сила», газ., див. *«Робітниче Слово»*.

Свіж, ліва опільська притока Дністра; довж. 69 км, сточище — 477 км².

Свістель Франц (1887–1966), адвокат, гал. гром.-політ. діяч Перемишлянщини (гол. пов. Комітету УНДО), з 1937 у Львові (деякий час ген. секретар УНДО); з 1949 у Сіракюзах (ЗДА), де й помер.

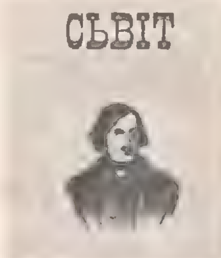
Світ Іван (* 1897), укр. гром. діяч на Далекому Сх., журналіст і дослідник укр. життя в Азії, родом з Харківщини; з 1918 на Зеленому Клині, в Манджурії й Китаї, з 1951 у ЗДА. Ред. тижневика «*Манджурський Вісник*» (1932–37) і ін., співр. низки газ., серед ін. «Діла» (1932–37), «Свободи» (з 1953). Ст. і кн. укр., рос. і японською мовами, м. ін. «Украинский Дальний Восток», «Укр.-японські взаємини» (1973), «Японська література та переклади з неї», подорожні описи, праці про Агапія *Гончаренка*, укр. духовних осіб в Азії тощо.

І. Світ

«Свѣтъ», суспільний і літ. тижневик, вид. *Общества св. Василія Великого*. в Ужгороді (1867–71; 1871–72 п. н. «Новый Свѣтъ»), русофільського напряму, друкувався «язичієм». Ред. Ю. Ігнатко, К. *Сабов*, В. Кимак та В. *Ґебей*.

«Світ» («Сьвіт»), ілюстрований літ.-політ. наук. місячник, виходив у Львові 1881–82 (21 чч.). Видавець і ред. І. *Белей*, фактичний ред. І. *Франко*. «С.» пропаґував соц. ідеї, ставився критично до тодішньої народовецької політики і поборював москвофільство. У журн. співпрацювали також: М. Драгоманов, О. Терлецький, О. Кониський, Ф. Вовк, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький та ін. У «С.» був друкований початок повісти І. Франка, «Борислав сміється», дебютував Б. Грінченко.

Заголовна стор. ч. 8—9 (1881)

«Свѣтъ», двотижнева русофільська газ. для правос. русинів у ЗДА, Канаді й Бразілії (1897–99), згодом — орган «русских» Правос. Братств в Америці (1900) і правос. т-в взаємодопомоги в ЗДА (1901–10). Виходив з квітня 1897 до 1914 — в Олд-Форджі, Бріджпорті, Філя-

дельфії та ін. м., з 1901 — у Нью-Йорку. Видавець і ред. о. Г. *Грушка*, з 1901 — В. Гуркевич.

«Світ» («Сьвіт»), літ.-наук. двотижневик, виходив у Львові 1906–07, спочатку орган гал. модерністів з «*Молодої Музи*», з 1907 «ілюстрований часопис для руських родин», близький до поміркованих кіл з радикальної партії. Видавці і ред.: В. *Бирчак*, В. *Будзиновський*, М. *Яцків*; до ред. комітету входили ще П. *Карманський* і О. *Луцький*. В «С.» співпрацювали: О. Маковей, О. Кобилянська, В. Щурат; з Центр.-Сх. Земель: М. Старицький, Л. Старицька-Черняхівська, І. Карпенко-Карий, О. Пчілка, П. Капельгородський та ін.

«Світ», ілюстрований двотижневик, з 1927 місячник, орган правого крила УСДП, виходив у Львові 1925–29 у в-ві *Друкар»*, фірмував С. Микитка; гол. ред. І. *Квасниця*.

«Світ Дитини», ілюстрований місячник (до 1925 двотижневик) для дітей, виходив у Львові 1919–39 (у 1923–25 як додаток до ж. «*Молода Україна*»), видавець і ред. М. *Таранько*. «С. Д.» гуртував навколо себе кращих педагогів, дитячих письм. й ілюстраторів Зах. України. Наклад — 4–5 000. У в-ві «С. Д.» виходила «Дитяча Бібліотека», спершу неперіодично, з 1934 щомісячними книжечками укр. авторів і перекладів світової дитячої клясики (на 1939 — бл. 230 кн). «С. Д.» виконував важливу пед. і нац.-виховну ролю на Зах. Укр. Землях і за океаном.

«Світ Молоді», ілюстрований місячник лівого спрямування, орган Секції Молоді т-ва Укр. Роб. Фармерський Дім у Канаді, виходив у Вінніпезі з березня 1927 до 1930, а п. н. «Бойова Молодь» 1930–32; ред. М. *Ірчан* і М. Лерантович.

«Світ Молоді», місячник для укр. дівчат, виходив у Коломиї 1934–39, спочатку як додаток до ж. «*Жіноча Доля*», з 1936 — окремо; ред. І. *Вільде*.

Світальський Микола (1884–1937), геолог родом з Сумщини, д. чл. АН УРСР (з 1930; з 1935 — її віцепрез.). Після закінчення Петербурзького Гірничого Ін-ту провадив геол. досліди у Сх. Сибіру, пізніше працював у Геол. Комітеті та Петроградському Гірничому Ін-ті (проф.). З 1926 С. — помічник дир. Геол. Комітету, а з 1935 — дир. Ін-ту Геол. Наук АН УРСР і одночасно проф. Київ. Ун-ту. С. вивчав Криворізький залізорудний басейн (1921–26), досліджував проблеми рудопроявів Нагольного Кряжа (Донецький басейн) та нафтоносности Дніпровсько-Донецької западини. Гол. праці: «Железнорудное месторождение Кривого Рога и генезис его руд» («Известия Геологического Комитета» за 1924, т. 43, ч. 1); «Клясифікація виверженних гірських порід за ознакою насичення» («Геол. Журн.», 1935, т. 1, випуски 3–4); «Соляна тектоніка Півн.-укр. мульди і можливість знаходження в ній нафти» («Вісті АН УРСР», 1936, ч. 5–6). Був репресований 1937 й помер у в'язниці.

М. Світальський

Світлицький Григорій (1872–1948), маляр родом з Києва; учився в Київ. Рисувальній Школі М. *Мурашка* (1889–98) і в Петербурзькій Академії Художеств (1893–1901; учень І. *Рєпіна* і М. Кузнецова). З 1918 у Києві чл. *АХЧУ*, з 1929 Укр. Мист. Об'єднання. Виставляв у Т-ві Акварелістів (з 1908) і Т-ві ім. А. *Куїнджі* (з 1916). Його твори часто пов'язані з музикою («Мелодія» — 1900, «Ноктюрн» — 1914, «Місячна соната»). С. майстер світлових контрастів («Місячна ніч на Україні», «Зійшов місяць», «Листя шелестить»). У 1918–20 рр. С. працював перев. в техніці графіки; ілюстрував книжки, виконував портрети, плякати; згодом перейшов до актуальної тематики («Колгосп у цвіту», 1935). С. притаманний малюнок дрібними роздільними мазками, наближений до франц. пуантелістів. Твори С. зберігаються у музеях Києва, Харкова, Одеси і Сум.

Г. Світлицький

Література: *Бутник-Сіверський Б.* Григорій Петрович Світлицький. К. 1958.

Світлична Ганна (* 1939), поетка з Дніпропетровщини; зб. поезій «Стежки неходжені весняні» (1961), «Золоте перевесло» (1963), «Сонячні причали» (1966), «Дозрівання» (1969), «Кольори» (1970), «Літозбір. Вибране» (1973), «Границі серця» (1974).

Світлична Надія (* 1925), сестра Івана, дружина Д. *Шумука*, заарештована 1972 і засуджена на 4 рр. таборів примусової праці за «антисов. пропаґанду».

Світличний Єфрем (* 1901), маляр і графік родом з Харківщини; закінчив Харківський Художній Ін-т (1929), в якому пізніше викладав (1941–63). Працює в ділянці станкового малярства: жанрові картини з сов. життя: «Збирання сіна», «Відпочинок у колгоспному таборі» (1934), «На колгоспних ланах» (1947), «Вечір у полі» (1960); твори на іст.-літ. теми: «Жандарми не пускають на могилу Шевченка» (1939); автолітографії:

«Франко читає свою поему „Мойсей" М. Коцюбинському» (1956); воєнні пляшкати.

Світличний Іван (* 1929), мовознавець і літ. критик, діяч укр. *руху опору* 1960–70-их pp., родом з Луганщини. 1962 закінчив фак. укр. літератури й мови Харківського Ун-ту і працював у словниковому відділі Ін-ту Мовознавства АН УРСР. За критику русофільської лінії ін-ту і виступи проти арештів і незаконних судів над діячами укр. культури та за поширення самвидавної літератури С. звільнено з праці і влітку 1965 заарештовано. По 8 місяцях ув'язнення С. вийшов на волю, але не міг працювати за фахом, і в січні 1972 був заарештований удруге, а в березні 1973 засуджений «за антисов. аґітацію і пропаґанду» на 12 pp. позбавлення волі (7 pp. концтаборів суворого режиму і 5 pp. заслання). Літ.-крит. ст. С. присвячені гол. творчості літ. покоління 60-их pp. і критиці слабостей офіц. соцреалістичної літератури («Боги і наволоч», у ж. «Вітчизна», ч. 12 за 1961). С. писав також полемічно-крит. ст. на мовознавчі теми: «Гармонія і альґебра» (в ж. «Дніпро», ч. 3 за 1965) та ін. В останні pp. перекладав з франц. (більшість поезій у зб. П.-Ж. Беранже «Пісні», 1970). *І. К.*

І. Світличний

Світличний Костянтин (* 1922), письм. родом з Донбасу. Автор зб. гумористичних та сатиричних оп. «Реп'яхи» (1957), «З висоти супутника» (1958), «Я і Каміла» (1961), «Стережись автомобіля» (1962), «Нерентабельна любов» (1965), «Гумористичні оп.» (1973) та повістей «Чиє ти, небо» (1960), «Між солов'ями» (1963), «Серенада під териконами» (1970).

«Світло» («Świtło»), популярний двотижневик для народу, виходив у Коломиї 1881–82; друкувався латинкою; видавець і ред. М. Кореневич.

«Світло», єдиний до 1917 пед.-осв. місячник на Центр. і Сх. Землях, виходив у Києві 1910–14 у в-ві «Укр. Учитель» (всіх 36 чч.); ред. Г. *Шерстюк*, з 1911 – В. *Прокопович*. Ж. «С.» містив пед.-методичні ст., порушував справи дошкільного виховання, шкільної і позашкільної освіти, боронив права укр. школи, мови та культури, гуртував учителів і діячів культури та підготував низку діячів нар. освіти. Співр. «С.» були майже всі укр. педагоги і низка культ. діячів (Х. Алчевська, Є. Вировий, Н. Григоріїв, В. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Русова, Ю. Сірий, С. Сірополко, Я. Чепіга, С. Шелухин, Г. Шерстюк й ін.) та низка письм., пов'язаних зі школою (С. Васильченко, Л. Пахаревський, П. Тичина, А. Тесленко й ін.). «С.» весь час зазнавало утисків рос. влади. Традиції «С.» продовжувала «*Вільна Укр. Школа*» (1917–19).

«Свѣтло», місячник для дітей, виходив в Ужгороді 1913–14 і 1916, мовою, зближеною до нар.; ред. о. Т. Скиба, ЧСВВ.

«Світло», пед. місячник нац. і суспільного виховання, орган т-ва «Учительська Громада», виходив у Львові 1921–22; ред. М. *Галущинський*.

«Світло», тижневик, неофіц. орган КПЗУ, виходив у Львові 1925–28 за ред. В. *Бобинського* (до квітня 1927), потім І. *Квасниці* й ін. (всього 140 чч.). «С.» пропаґувало орієнтацію на сов. Україну та її досягнення і поборювало укр. націоналізм. У другій пол. 1927 і на поч. 1928 було під впливом самостійницьких кіл з УСДП. У вересні 1928 закрите поль. владою.

«Світло», осв.-госп. місячник, видаваний 1933–38 (з перервами) філією т-ва «Просвіта» у Мукачеві; ред. П. Петричка, Л. *Романюк*, В. Куриленко.

«Світло», совєтофільська газ., виходила в Буенос-Айресі (Арґентіна) 1935–43 і 1946–49; припинена арґентінським урядом. Їй на зміну з 1949 виходить тижневик «Знання».

«Світло», укр.-кат. церк.-рел. популярний ілюстрований місячник (до 1955 двотижневик), вид. оо. Василіян у Канаді, виходить з 1937 у Мондері (Альберта), з 1949 у Торонто; ред. оо. М. Романович (1938–43), А. *Трух* (1943–46), І. *Назарко* (1946–48), В. Дрібненький (1948–53), М. *Соловій* (1953–63), О. Купранець (з 1964).

«Світло й Тінь», місячник Укр. Фотографічного Т-ва, виходив у Львові 1933–39; ред. Д. Фіґоль, Ю. Дорош, Я. Савка, С. *Щурат* і О. Мох.

Світловідське (IV–14), м. обл. підпорядкування, р. ц. Кіровоградської обл., пристань на березі Кременчуцького водоймища, 34 000 меш. (1970). Основою С. було м-ко Крилів, засноване поляками 1615 при впадінні р. Тясмину до Дніпра і укріплене завдяки його стратегічному положенню на переході через обидві ріки. Часті бої козаків, поляків і татар; 1625 битва коз. війська під проводом М. *Жмайла* з поляками, 1662 – Юрія Хмельницького з росіянами. У 19 в. заштатне м-ко Олександрівського пов. Херсонської губ.; 1822 перейменоване на Новогеоргіївське; 1897 – 11 600, 1926 – 5 100 меш. У зв'язку з будівництвом Кременчуцького ГЕС (1954–60) затоплене і перенесене на ін. місце та об'єднане

разом з селищем гідробудівників Габурищем в одне м., 1962 дістало назву Кремгес, а 1969 — С. Виробниче об'єднання — Дніпровський комбінат підприємств будів. індустрії (2 зав. залізобетонних конструкцій тощо), зав. керамічних виробів, меблъова фабрика; харч. пром-сть. Заг.-техн. фак. Полтавського ін-ту інженерів с.-г. будівництва.

Світлоград, м. в Ставропільському краю, 31 000 меш. (1970). Сучасна назва кол. с. *Петровське*.

Світова Антикомуністична Ліґа (скор. англ. мовою — ВАКЛ), постала 1967 в Тайпеї (Формоза). Чл. ВАКЛ є антиком. орг-ції з понад 60 країн (до неї не входить рос. «Народный Трудовой Союз»), серед ін. укр.: *АБН* і *Ліґа Визволення України* (у конференціях ВАКЛ беруть також участь українці як представники Евр. Ради Свободи і Амер. Ради для Світової Свободи). ВАКЛ відстоює право на самостійність всіх народів (м. ін. ухвалює резолюції в обороні прав укр. народу та укр. політ. в'язнів). Постійними делеґатами ВАКЛ є Я. *Стецько*, Л. *Добрянський*, Слава *Стецько*. У створеній 1968 при ВАКЛ Світовій Антиком. Лізі Молоді беруть участь представники *СУМ*.

«Світова Зірниця», тижневик (у 1913 двотижневик) для селян, виходив у Могилеві Подільському (1906—07), у с. Пеньківці (1908—11), у Києві (1912—13 і 1917) та у Кам'янці Подільському (1920); видавець і ред. Й. *Волошиновський*. «С. З.» багато уваги приділяла с.-г. і кооп. справам. 1906 виходила ярижкою.

Світова Федерація Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), постала 1948 на Світовому Конґресі Укр. Жіноцтва у Філядельфії з метою згуртувати укр. жіноцтво у своїх орг-ціях, координувати їх працю, репрезентувати їх перед своїм громадянством і чужинецьким світом і вести працю в обороні укр. народу. Чл.-засновниками було 10 орг-цій: *Союз Українок Америки*, *Укр. Золотий Хрест* у ЗДА, *Орг-ція Українок* Канади ім. О. Басараб, *Ліґа Укр. Кат. Жінок* Канади, *Об'єднання Укр. Жінок Німеччини*, Союз Українок Франції, *Орг-ція Укр. Жінок Великобрітанії*, *Об'єднання Українок Бельгії*, Союз Українок Арґентіни, *Орг-ція Укр. Жінок Бразілії*; згодом ще увійшли: Союз Українок Австралії, *Об'єднання Жінок Ліґи Визволення України* (Канада) й *Об'єднання Укр. Жінок Венесуелі*, Укр. Жін. Союз Австрії, Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України в Америці, Жін. Т-во ім. Олени Теліги (Англія), Об'єднання Укр. Правос. Сестрицтв у Америці, Об'єднання Жінок «Просвіти», Орг-ція Жінок «Відродження» (обидві в Арґентіні).

СФУЖО було ініціятором різних акцій (відзначення річниць жін. руху, поглиблення виховної праці, творення музейних зб., усучаснення суспільної опіки, нав'язання міжнар. зв'язків тощо), з чого виникли: Літ. конкурс фундації Марусі Бек, виховні семінари для батьків, гуртки книголюбів, допомогові акції «Мати й Дитина», Фонд П'ятисот. СФУЖО відновило зв'язок з Міжнар. Жін. Союзом і Міжнар. Жін. Радою, які визнали для СФУЖО статус заприязненої орг-ції, стало членом у Світовому Рухові Матерів (Париж) і міжнар. секції Ген. Федерації Жін. Клюбів у ЗДА, вносило петиції і меморандуми до різних міжнар. орг-цій в обороні укр. культури, жінок-в'язнів, роз'єднаних родин, проти переслідування церков і непосильної фіз. праці жінки. Управа СФУЖО з 1949 має свою стор. у ж. «*Наше Життя*» («СФУЖО»), з 1975 — у ж. «*Жін. Світ*»; з 1963 видає бюлетень «Українка у світі» (ред. І. Пеленська-*Винницька*), 1957 вийшла коротка історія жін. руху «На громадський шлях» І. *Павликовської*.

Гол. СФУЖО: О. *Кисілевська* (1948—56), О. *Залізняк* (1957—69), О. *Лотоцька* (1969—71), С. *Савчук* (з 1972).

На першому *Світовому Конґресі Вільних Українців* гол. СФУЖО увійшла до Секретаріяту СКВУ, на другому (1973) обрана заступником гол.

Світова Федерація Українців — кол. Політв'язнів і Репресованих Совєтським Режимом, централя двох орг-цій: Дем. Об'єднання бувших Репресованих Українців Сов. Режимом (ДОБРУС, див. Доповнення) і Союзу Українців — Жертв Рос. Ком. Терору (*СУЖЕРО*) в Канаді з метою координувати їх діяльність, збирати документи, інформації і свідчення осіб про сов. режим на Україні (серед ін. про колективізацію, масові розстріли, напр., у Вінниці, голод 1932—33 тощо), інформувати про них українців і чужинців. Зусиллям С.Ф.У. видано т. зв. «Білу книгу» ("The Black Deeds of the Kremlin — A White Book») 1—2 тт. 1952, 1955. Гол. Світової федерації: С. *Підгайний* (до 1955), А. Гудовський, А. Білоцерківський (з 1972); осідок Нью-Йорк і (з 1972) Монтреаль.

Світовий Конґрес Вільних Українців (СКВУ), об'єднання укр. гром. орг-цій у діяспорі, постале 1967 в Нью-Йорку з метою допомоги укр. народові у його змаганнях за волю і держ. незалежність та координації діяльности своїх членів. Чл. СКВУ є крайові гром. надбудови — *УККА* (ЗДА), *КУК* (Канада), Координаційний Осередок Укр. Гром. Центр. Установ (Европа), *Союз Укр. Орг-цій Австралії*, Укр. Центр. Репрезентація Арґентіни і Координаційний Комітет Укр.

Орг-цій Бразілії. У праці Конґресу СКВУ і його Секретаріяту беруть активну участь представники Укр. Церков (Правос., Кат., Прот.), світового об'єднання жінок (*СФУЖО*) та молодіжних і студентських (*ЦЕСУС*) орг-цій. У I Конґресі СКВУ в Нью-Йорку (16–19. 11. 1967) взяли участь 1 003, у II – в Торонто (1–4. 11. 1973) – 1047 делеґатів з усіх країн укр. діяспори. Президія СКВУ перебувала за чергою у Канаді (1967–69, през. – о. В. *Кушнір*, ген. секретар М. *Плавюк*), ЗДА (1970–71; Й. *Лисогір*, І. Білинський) і в Европі (1972–73; А. Мельник, С. Фостун). Зараз през. II СКВУ є о. В. Кушнір, діловий осідок Президії є в Торонто (М. Плавюк – заступник през., Ю. Шимко – ген. секретар, Ю. Даревич – інформаційний секретар, Ф. Мартинюк – скарбник).

Президія СКВУ організує низку рад (Виховно-Осв., Укр. Суспільної Служби) та комісій (Оборони Прав Людини, очолену сенатором П. *Юзиком*, Культури та ін.) для координації діяльности укр. спільноти в діяспорі. 1974 СКВУ провів у вільному світі акцію оборони укр. діячів культури (В. Мороз, Л. Плющ, Н. Строката та ін.), ув'язнених сов. владою.

Світославський Сергій (1857–1931), маляр-пейзажист, нар. у Києві; учився в Моск. училищі живопису, скульптури та архітектури (1875–83); експонент (з 1884) і чл. (1891–1900) Т-ва Передвижників, з 1884 жив у Києві. С. майстер поетичного пейзажу з тонким кольоритом. Гол. твори в цьому жанрі: «Дніпровські пороги» (1887), «Вулиця пов. міста» (1895), «Миргород» (1902), «Весна на хуторі», «Воли на ниві» (1891), «Вечір у степу», «Зима» (1905), «На річці» (1909). З подорожів по Сер. Азії кін. 19 в. пейзажі: «Отара в горах», «Кораблі пустині» (1900) та ін. С. співробітничав також у ж. «Шершень» (1906). Багато його творів зберігаються у Київ. Музеї Укр. Мистецтва і в Третьяковській ґалерії.

С. Світославський

Література: Попова С. І. Светославський (1955).

Свіча, права притока Дністра, довж. 107 км, сточище – 1 493 км^2; пливе у Ґорґанах, де має гірський характер, далі – на Передкарпатті. Притоки: Мізунька, Сукіль.

Свічка Леонтій (Левко Назаренко; † 1699), лубенський полковий осавул (1665, 1679, 1682–88) і суддя (1672), пирятинський городовий отаман (1677), полк. лубенський (1688-99); учасник Крим. (1687 і 1689) і Озівського (1696) походів.

«Свобода», одна з найстаріших укр газ. у діяспорі, спершу двотижневик, з 1894 – тижневик, з 1915 – три рази на тиждень, з 1921 – щоденник у ЗДА; ініціятор створення Руського, згодом *Укр Нар. Союзу*, спочатку неофіц. і з 1908

Наголовки газ. 1893 і 1909

його офіц. орган. Виходила з 15. 9. 1893 до червня 1895 у Джерсі-Сіті, пізніше у Шамокіні, Мт. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, з 1903 у Нью-Йорку, а з 1911 знову в Джерсі-Сіті. Ред. «С.» були о. Г. *Грушка* (до 1895), о. Н. *Дмитрів* і о. І. *Константкевич* (до 1897), о. С. *Макар* (до 1900), о. І. *Ардан* (до 1907), А. *Цурковський* (до 1909 і 1911), О. *Стеткевич* (1910 і 1912–19), В. *Лотоцький* (до 1926), О. *Рев'юк* (до 1933), Л. *Мишуга* (до 1955), тепер А. *Драган*. З 1920-их рр. співред. «С.» були серед ін.: В. Кедровський, Є. Ляхович, С. Демидчук; з 1950-их рр. І. Коровицький, Л. Луців, І. Кедрин-Рудницький, В. Давиденко, Б. Кравців, М. Сосновський. У «С.» співпрацювали укр. діячі, письм. і журналісти, поміж ними І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, М. Лозинський, Б. Лепкий, В. Будзиновський та багато ін. До 1903 «С.» виходила етимологічним, пізніше фонетичним правописом. Наклад 19 000 (1973). З 1933 як додаток до «С.» виходить англомовний «Укр. Тижневик» – «Ukrainian Weekly», у 1952–53 виходив літ. додаток «С.» – недільне вид. При «С.» появляються також неперіодично додатки еміґраційних молодіжних, культ. і гром. орг-цій.

1896–1906 «С.» видала серію популярних книжечок (45 назв), у 1914–16 – просвітніх листків («Вид. „Просвіти" Укр. Нар. Союзу», 24 назви), згодом кількадесят брошур і кн. поза серіями; з 1915 (разом з Укр. Нар. Союзом) – низку англомовних вид. про Україну (їх авторами серед ін. були: М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Ю. Вер

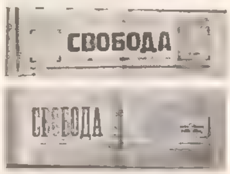
надськии, В. Г. Чемберлен, Л. Мищуга, К. А. Меннінґ, А. Драган), у 1963–71 — англомовну «Енциклопедію Українознавства» (у 2 тт., вид. НТШ, за ред. В. Кубійовича). У 1914–18 у в-ві «С.» виходив ж. для дітей «Цвітка», з 1954 — ж. «*Веселка*»; 1927–33 ж. для молоді «Juvenile Magazine».

«С.» від самого поч. стояла виразно на укр. нац. позиціях, поборювала москвофільство, широко насвітлювала і насвітлює укр. життя на еміґрації і на Україні; вона відограла видатну ролю в поширенні нац. свідомости серед укр. іміґрантів у ЗДА і в їх орг-ції, була гол. ініціятором створення центр. укр. репрезентації, почавши від *Амер. Руської Нар. Ради* у 1914 до *Укр. Конґресового Комітету Америки* у 1940, подеколи була їх трибуною чи й органом, підтримувала акції на допомогу Україні і в обороні переслідуваних там окупаційними режимами українців. Аж до виникнення укр. преси в Канаді і в Бразілії «С.» обслуговувала й ці країни (постійні інформації: «Канадійська Русь» з 1896 і «Вісті з Бразілії», 1897). «С.» і її календарі є цінним (часто єдиним) джерелом для історії укр. поселення в Півн. і Півд. Америці.

Література: Ювілейний Альманах «Свободи» 1893—1953. Джерсі-Сіті 1953; Свобода 1893—1963. Альманах на 1963 рік. Джерсі-Сіті 1963.

Б. Кравців

«Свобода», політ., просвітній і госп. часопис для селян народовецького напрямку, з 1899 орган Нац.-Дем. Партії, з 1925 — УНДО. Виходив як тижневик у Львові 1897–1918 (1915 у Відні), 1919 у Станиславові і з 1922 до 1939 у Львові, спершу етимологічним правописом, з 1900 — фонетичним. Ред.: В. *Король*, В. *Охримович*, Є. *Левицький* (1902), В. *Будзиновський* (1903–06), Л. *Цегельський* (1907–08), В. *Бачинський* (1909–13), М. *Заячківський* (1913–14), С. *Баран* (1914–18), М. *Струтинський* і О. *Кузьма* (з 1922).

Наголовки газ. 1911 і 1922

«Свобода», культ.-політ. тижневик в Ужгороді 1922–38, продовження «*Науки*», спочатку непартійна, з 1925 — орган Христ. Нар. Партії Підкарп. Руси; гол. ред. о. А. *Волошин*. 1938 «С.» перетворилася на заг.-укр. щоденник «*Нова Свобода*».

Свобода Йосиф († бл. 1885), графік і маляр, чех з походження. З 1838 жив у Львові й працював у літографічних закладах. Численні літографовані портрети, іст. сцени, почасти з укр. тематикою («Козаки з Чигирина в Істамбулі», Сава Чалий — Козак з Запоріжжя», Настя Лісовська, дружина Сулеймана II»), пейзажі, ілюстрації до кн. і журн., виконані у традиціях академізму.

Свобода Людвік (* 1895), чехо-словацький військ. і політ. діяч, ген.; у 1943 організував в СССР чехо-словацьке військ. з'єднання для боротьби з німцями, *Чехо-словацька бриґада* (згодом армійський корпус) під командуванням С. у чималій кількості складалася з закарп. українців, утікачів у 1940–41 до СССР (5–8 000). Брав участь у боях проти німців на Україні. У 1945–50 на керівних постах в уряді Чехо-Словаччини, з 1968 — през. держави. Військ. спогади: «От Бузулука до Праги» (1963).

Свята церковні, дні, визначені церквою для богослужбового шанування події з життя Христа, Богородиці й *святих*. Найбільші С. звуться також празниками — від ц.-слов. слова «празник» (день, вільний від праці), коли вірні зобов'язані утримуватися, як і у неділі, від робіт. На кожне свято Церква має особливу службу, «чинопослідовання», описане у богослужбовій кн. — *Типіконі*. Найбільші С. укр. Церков це — Воскресіння Христове (*Великдень*) і група дванадцятьох С.: *Різдво Христове* (25. 12), *Водохрища* — Йордан (6. 1.), *Стрітення* (2. 2.), Благовіщення (25.3.), Вхід Господень в Єрусалим — Квітна неділя, Вознесіння (40 днів по Великодню), *Зелені Свята* — Неділя Св. Тройці, Преображення — Спас (6. 8), Успіння Богородиці (15. 8.). Різдво Богородиці (8. 9.), Воздвиження Чесного Хреста (14. 9), Введення Богородиці у храм (21. 11). Воскресіння Христове, тобто неділя Пасхи не має окресленої дати, а з року на рік пересувається, щоб випала на першу неділю по повні місяця після або в день весняного рівнодення, і за нею ідуть ін. «рухомі» С. (крім того, в Укр. Кат. Церкві — Свято Пресв. Євхаристії у другу неділю по Зелених Святах). До великих С. у поодиноких церквах належить ще храмове С., на пошану св. чи події, яким присвячений храм (церква) і в Укр. Кат. Церкві також С. Непорочного Зачаття Діви Марії (9. 12.). Святкуються також С., пов'язані з місц. св. чи іст. подіями (кн. Володимира, 15. 7.; Покрови, 1. 10. та ін.). На Україні С. обходять за *юліянським* (старим) *календарем*, укр. еміґрація частково за новим, григоріянським.

З церк. С. деколи збігаються нар. С., як святкування зимового циклу з Різдвом-Водохрищами, а весняного — з Великоднем (див. *Нар. календар*, а також *Нар. звичаї і обряди*).

о. *М. Ваврик*, *І. Коровицький*

Свят-Вечір, Святий Вечір, див. *Різдво* (також ЕУ 1, стор. 230).

Святе Письмо, або Священне Писання, зб. книг, що творять Біблію (грец. «бібліа» — книги), рел. (іст.-повчального) змісту, на яких, як богонадхнених, спирається жид. та христ. віронаука. С. П. поділяється на єврейський Старий Заповіт з передхрист. часів — 47 кн. (у т. зв. Олександрійському списку — каноні — грец. перекладу Сімдесятьох з 3–2 ст. до Хр.) і Новий Заповіт — 27 кн., написаних апостолами про життя й навчання Ісуса Христа впродовж другої пол. 1 в. До того ч. старо- і новозаповітних книг зараховуються також т. зв. второканонічні кн. (16), богонадхнення яких ставилося під сумнів у деякі часи і так залишається й дотепер у прот. та частково й у Правос. Церкві.

С. П., написане старожид. (єврейською), арамійською й грец. мовами, було частково перекладене на староц.-слов. мову в 9–10 вв., звич. для літургійного вжитку, й у такому виді разом з християнством дісталося з Болгарії на Русь-Україну. Тому, почавши від *Остромирового Євангелія* 1056–57, найдавніші книги С. П., збережені з княжої доби, це богослужбові євангельські й апостольські та старозаповітні читання. При переписуванні ці тексти, як і повні переклади св. книг, що згодом також появилися на укр. землях, набирали прикмет укр. мови. Але повний текст С. П. появився на Україні щойно з монументальним вид. першої друкованої 1581 ц.-слов. *Острозької Біблії* за текстом Олександрійської 70-ох, а подекуди латинської Вульґати. Тоді під впливом реформації появилися вже переклади окремих частин С. П. на живу мову, як *Пересопницьке Євангеліє* 1556–61, *Крехівський Апостол* 1560 тощо, «для ліпшого вирозумленя люду християнського посполитого». Однак з підпорядкуванням укр. земель Росії такі переклади були заборонені, і в Правос. Церкві на Україні вживалося тільки С. П. ц.-слов. мовою з рос. вимовою. Щойно у 19 в. відновилися спроби перекласти С. П. на укр. мову, розпочаті М. *Шашкевичем* у Галичині 1842 (Євангеліє Івана і Матея 1–5) і П. *Морачевським* на сх. Україні (4 Євангелія і Діяння) 1862. Тому що Синод рос. Церкви відкинув цю Євангелію і взагалі був проти друку укр. С. П., наступні переклади появилися поза межами Росії: 1869 у Львові 5 Мойсеєвих кн. у перекладі П. *Куліша*, 1871 у Відні Новий Заповіт (праця Куліша та І. *Пулюя*) і 1903 у Відні Біблія перекладу Куліша, Пулюя та І. *Нечуя-Левицького*, накладом Бріт. Біблійного Т-ва. Проте второканонічні кн. Старого Заповіту не увійшли до неї, як і до перекладу Біблії з грец. тексту І. *Огієнка* 1962, що його тепер уживають Укр. Правос. і Прот. Церкви. Повне укр. С. П., опрацьоване на підставі перекладу о. І. Хоменка біблійною комісією Василіянського Чину 1956–62 за оригінальними єврейськими, арамійськими та грец. текстами, вийшло у рим. василіянському в-ві 1963. Тепер на укр. землях С. П. укр. мовою цілком заборонене як ком. владою, так і панівною рос. Правос. Церквою, що не визнає укр. мови як богослужбової і вимагає його читання у церквах ц.-слов. мовою з рос. вимовою.

Література: Житецкий П. О переводах евангелія на малорусский язык. П. 1906; Haluščynškyj T. De ucrainis S. Scripturae versionibus. Богословія. Л. 1925, стор. 218—25, 309—19.

о. *М. Ваврик, І. Коровицький*

Святий Хрест (Święty Krzyż), тюрма суворого режиму (з 1884; кол. бенедиктинський манастир), положена на Лисій горі в Свєнтокжиських горах у Польщі (Келецьке воєводство). Під час поль. окупації Зах. України у С. Х. перебували також укр. політ. в'язні: у 1936–39 серед ін. чл. ОУН, засуджені у Варшавському процесі 1935 за вбивство мін. Б. *Перацького* (С. *Бандера*, М. *Лебедь*, М. *Климишин*, Я. Карпинець, Є. Качмарський).

Святі, особи, що визначилися найвищими чеснотами христ. побожности і за життя чи по смерті були звич. прославлені чудами. Церк. *канонізація* надає С. культу, якого не зазнають ін. угодники з обмеженим шануванням.

Разом з християнством укр. Церква перебрала з Візантії її С. і до них почала додавати у своїх церк. календарях (місяцесловах) також деяких латинських, зокрема зах.-слов. С. (св. Вячеслав й ін.) і не визнаних в Царгороді св. *Кирила* і *Методія* та їх учнів. Одночасно сприяла розвиткові культу власних С., навіть затримуючи їхні первісні імена поряд хресних (св. Ольга — Олена, св. Володимир — Василь, св. Борис і Гліб — Роман і Давид). Першими С. на Україні були проголошені кн. *Борис* і *Гліб* (1019), натомість освячення пам'яті *Ольги* і *Володимира* правдоподібно було щойно стверджене відомою похвалою митр. Іларіона у 1037–50, хоч їхнє святкування засвідчене значно пізніше. Прославлення *Теодосія Печерського* († 1074) наступило понад 30 рр. після смерти, 1108 заходами В. кн. Святополка Із'яславича. Ін. києво-печерських подвижників, що в числі 118 спочивають у печерах і в більшості відомі тільки з імен, спільно канонізував митр. П. Могила 1643 і наказав скласти їм церк. богослужбу на 28. 8. і 28. 9. Тому між найдавнішими укр. С. найчисленніші ченці є «преподобні», «затворники», «постники» і «безмездники», що лікували хворих без винагороди (Агапіт, Дам'ян Печерський). Зате «юродиві Христа ра-

ми, як Ісахій Печерський, що своєю дивною поведінкою викликали осуд одних і подив ін., були рідкісним явищем на давній Україні порівняно з Московщиною. Ін. численна група староукр. С. це ієрархи, «святителі», почавши від Стефана, єп. Володимира-Волинського († 1094) та *Кирила Турівського* († 1189). Між С. з мирян визначаються «благовірні» князі й княгині, як *Михайло Всеволодович*, кн. чернігівський, замучений 1246 з боярином Теодором у татарській орді, і Єфросинія Полоцька († 1173).

Укр. С. з княжих часів з деякими пізнішими, як віленські мученики Іван, Антін та Євстафій (14. 4.) з 1352 увійшли в Святці як правос., так і з'єднаної з Римом укр. Церкви (з деякими відхиленнями впродовж 17–19 в.). Від Берестейської унії вони почали різнитися ін. процедурою канонізації (див. стор. 950), але продовжують той самий спосіб прилюдного культу С.: їм встановлені святочні дні в церк. році (див. *Свята церковні*) й правляться тоді окремі богослужби, на їх честь служаться молебні й акафісти, і до місць, де спочивають їхні мощі чи є присвячені їм храми й манастирі, відбуваються *прощі*. В СССР влада ліквідує прилюдний культ С., нищить їх ікони і статуї тощо, утруднює звичай давати імена С. новонародженим.

Література: Туптало Дмитро (Димитрій, митр. ростовський, св.). Книга житій святыхъ на дванадесят мѣсяцей . . . , 4 кн. К. 1764; Часослов. Рим 1950, 821—1248 — церк. календар (Місяцеслов) Укр. Кат. Церкви; Федотов Г. Святые древней Руси (X—XVII ст.) Нью-Йорк 1959; Martinov J. Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus. Брюссель 1963.

о. В. Ваврик, І. Коровицький

Святіший Правительствуючий Синод (Святейший Правительствующий Синод), найвищий орган правління Правос. Церкви у Рос. Імперії, заснований 1721, після скасування патріярхату царем Петром I, з метою підпорядкувати її світській владі. Першим правильником С. П. С. був «Духовний реґлямент», що його опрацював Т. *Прокопович*. С. П. С. складався з представників вищої ієрархії (постійним чл. його був митр. київ.), яких іменував цар; діяльність С. П. С. контролювалася світською владою, її представником у С. П. С. з 1722 був оберпрокурор у ранзі мін., який очолював С. П. С. і був вершителем церк. справ. 1764 від С. П. С. відібрано госп. справи і залишено суто церк., духовне шкільництво та духовне судівництво. С. П. С. постійно обмежував залишки самобутности Київ. митрополії, він виступав проти вживання укр. мови у церк. шкільництві (1860, 1912). По відновленні патріярхату у 1917 С. П. С. перестав існувати.

Святловський Володимир (1871–1927), історик-економіст і рос. політ. діяч укр. роду: викладач Петербурзького Ун-ту (1902–24). Праці з історії госп-ва, екон. думки і проф. руху; важливіші: «К истории политической экономии и статистики в России» (1906), «Примитивно-торговое государство, как форма быта» (про Київ. Русь, 1914), «История экономических идей в России», т. I (1923), «История профессионального движения в России» (1925, II вид.).

Святловський Євген (1854–?), лікар, засновник журн. «Земский Врач», діяв у Чернігові, пізніше в Полтаві, дир. губ. земської лікарні в Полтаві.

Святовит (Свантевіт, Свентовіт), ім'я гол. божества зах.-слов. племени ранів, що його 4-гранна і з 4 обличчями статуя з рогом тура в руці і з мечем збоку стояла у його святині в Арконі на о. Руяні (Рюґен). Культ С. як бога війни, сонця й вогню проіснував серед ранів до завойовання Руяну данцями 1168. За здогадом *Нідерле*, С. був місц. формою заг.-слов. *Сварога* і був спершу богом сонця, згодом війни. З С. дослідники ідентифікували початково т. зв. Збруцького ідола, 4-гранну й 4-лику статую, знайдену 1848 у Збручі (див. *Мітологія*).

Святогірський Успенський манастир на Харківщині (нині на території м. *Слов'яногірського* Донецької обл.), положений на високому крейдяному пра-

Святогірський Успенський манастир

вому березі Дінця (т. зв. Святі гори). Заснований 1624 (ченці там оселювалися вже у 15 в.), деякий час був прикордонною (з Кримом) фортецею. Мав цегельні, млини, різні майстерні, крамниці, був відомий чудовими краєвидами і притягав багато прочан. Перед першою світовою війною мав бл. 600 ченців. Поступово знищений і ліквідований сов. владою.

Святогорівка (V–18), с.м.т. в півн.-зах. Донбасі Добропільського р-ну Донецької обл.; 2 600 меш. (1970). Утворене 1966.

Святомиколаївський манастир, манастир оо. Василіян на Чернечій горі б.

Мукачева — культ.-рел. осередок Закарпаття (правдоподібно з кін. 11 в.). Під кін. 14 в. кн. Федір Коріятович († 1415) щедро прикрасив манастир і побудував

Святомиколаївський манастир на Чернечій горі б. Мукачева

дерев'яну церкву. З 1491 С. м. став осідком закарп. владик, що об'єднали все Закарпаття у т. зв. *Мукачівській епархії;* вони одночасно були архимандритами і гол. настоятелями закарп. вітки Василіян. Звідси також поширилося з'єднання закарп. українців з Римом у другій пол. 17 в. Манастирська школа відограла важливу ролю у культ.-рел. житті Закарпаття. З перенесенням єпископської резиденції до Мукачева (1751) С. м. став осідком гол. настоятеля Василіян на Закарпатті та важливим відпустовим центром. Теперішній камінний манастир побудований між 1766—72, а велична камінна церква у 1798–1804. При С. м. збереглася цінна бібліотека (понад 6 000 рідкісних кн. і рукописів) та архів. У 1920-их рр. С. м. став центром оновлення закарп. вітки Василіян. 1947 С. м. був примусово ліквідований большевиками і переданий під управу правос. черниць. Бібліотеку й архів перевезено до університетської держ. бібліотеки в Ужгороді та до обл. архіву Закарпаття *о. А. П.*

Свято Пісні і Танцю українського населення Чехо-Словаччини, щорічні фестивалі, організовані *Культ. Союзом* (Спілкою) *укр. трудящих*; перше відбулося 1954 у Межилаборцях, наступні — у *Свиднику.* В сер. на кожному Святі бере участь 30–50 самодіяльних колективів (1 500–2 500 учасників) та 20–30 000 глядачів. Крім гуртків самодіяльности з Пряшівщини, запрошуються мист. колективи з Польщі, Юґославії, Закарп. обл. УССР. Програма поділена на 3 частини (естради): молодіжна, укр. фолкльору Пряшівщини («З нар. студенки») та естрада дружби. На останній виступають закордонні ансамблі й ансамблі ін. національностей Чехо-Словаччини (чес., словацькі, угор., поль.).

Література: Народ співає. Упорядник зб. Ю. Бача. Пряшів 1966.

Святополк I (980–1019), син кн. *Володимира В.*, зять поль. короля *Болеслава Хороброго*, спершу князював у Турові, звідки був усунений за змову проти батька. По смерті Володимира С. захопив Київ (1015) і наказав убити своїх братів *Бориса, Гліба* та Святослава, за що літописець називає його Окаянним. Проти плянів С. об'єднати всю спадщину батька виступив його брат, новгородський кн. *Ярослав Мудрий.* С. зв'язався з печенігами, але, розбитий військами Ярослава б. Любеча 1016, втік до Польщі. За допомогою поль. військ С. вигнав Ярослава з Києва і знову засів на княжому престолі 1018, але того ж самого року Ярослав вигнав його з Києва. Розбитий над р. Альтою, С. загинув, тікаючи на зах.

Святополк II Ізяславич (1050–1113), внук *Ярослава Мудрого*, полоцький, пізніше новгородський, згодом турівський, врешті київ. В. кн. На час панування С. припадає особливе посилення половецьких нападів на Україну (хан *Боняк*, в союзі з яким були чернігівські кн. Святославичі). С. одружився з половчанкою, дочкою Тугорхана, але це не припинило половецьких нападів, під час яких знищено передмістя Києва (1096). Половецька загроза та княжі усобиці призвели до скликання княжих з'їздів (*Любецький* 1097, *Витичівський* 1100, *Золотчанський* 1101 і Долобський 1103), що на них був також і С. Разом з Володимиром Мономахом С. брав участь у переможних боях з половцями (1110 і 1111), в яких здобуто половецькі міста Шарукань і Сугрів. Осліплення кн. *Василька Теребовельського* Давидом Ігоревичем за згодою С. викликало війну, у якій С. захопив Давидову волость — Волинь.

Святополк-Четвертинський кн. Гедеон, світське ім'я Григорій († 1690), правос. митр. київ., з роду Рюриковичів, 1659 — єп. луцький і острозький. Уникаючи церк.-рел. переслідувань з боку поль. уряду, 1684 опинився в Батурині, де був прихильно зустрінутий гетьманом І. Самойловичем, з яким пізніше був посвоячений (небіж Гедеона кн. Юрій Четвертинський одружився з дочкою кол. гетьмана — Анастасією). 1685 С.-Ч. став митр. київ. і визнав зверхність моск. патріярха. З падінням Самойловича становище С.-Ч. захиталося, і йому 1688 заборонено титулуватися митр. «всея Руси».

Митр. Г. Святополк-Четвертинський

Святополк-Четвертинські (частіше Четвертинські), укр. княжий рід, що походив від турово-пинських або волинських (удільних) Рюриковичів, відомий з кін. 14 в. (кн. Олександер Ч., 1388). У 15-16 в. відокремилися 2 лінії роду С.-Ч.: на Старій Четвертні й на Новій Четвертні. У 16 в. С.-Ч. володіли великими мастками на Україні (Волинь, Брацлавщина) й на Білорусі. Згодом деякі їх галузі покатоличилися, але більшість і перед тим, і пізніше залишалася правос. й ревними оборонцями прав Правос. Церкви, а дехто був високим її достойником. С.-Ч. заснували чоловічий і жін. манастирі й друкарню у Старій Четвертні й манастир у Новій Четвертні. Видатніші С.-Ч. з лінії на Старій Четвертні: кн. Григорій Остапович († 1651), підкоморій луцький (1647), який брав участь у різних церк. справах, зокрема у виборах митр. Петра Могили (1632) й Сильвестра Косова (1647). Внук його – Григорій (у чернецтві Гедеон) був єп. луцьким і митр. київ. (див.). Двоюрідний брат Григорія-Гедеона, Сергій (у чернецтві Сильвестр) був єп. могилівським і білор. (1705–27). Брат Григорія-Гедеона, Андрій С.-Ч. був ротмістром коз. корогви В. Князівства Руського (1660). Сини Андрія – Юрій і Януш С.-Ч. зв'язали свою долю з Гетьманщиною. Юрій Андрійович († між 1717 і 1722), зять кол. гетьмана І. Самойловича й моск. стольник, належав до противників гетьмана І. Мазепи, хоч дістав від нього мастки на Гетьманщині. Завдяки шлюбам своїх дочок він поріднився з Миклашевськими. Скоропадськими й Кондратьєвими (сумський старшинський рід). Брат його Януш († 1728), полк. рос. служби, був одружений з Анною Василівною Кочубей, дочкою ген. судді, яка у першому подружжі була за небожем Мазепи – Іваном Обидовським, полк. ніженським. З лінії на Старій Четвертні походив і Антін-Станислав, каштелян перемиський (1790), який був радником Торговицької конфедерації й був забитий поль. повстанцями у Варшаві 1794. Від нього пішла галузь кн. С.-Ч., що володіла у 19 в. мастками на Білорусі й Україні (Харківщина).

Визначнішими представниками лінії С.-Ч. на Новій Четвертні були: кн. Степан С.-Ч. (нар. бл. 1575 – † бл. 1659), підкоморій брацлавський, учасник відновлення правос. ієрархії 1620, один з чільних репрезентантів укр. правос. шляхти, що визнала зверхність Війська Запор. Але його син – кн. Ілля († 1641), ротмістр війська кварцяного, воював у 1620–30-их рр. проти коз. повстанців; другий син – Микола († 1659), свояк гетьмана І. Виговського, був каштеляном менським. Протягом 18 в. кн. С.-Ч. з цієї лінії обіймали уряди каштелянів і підкоморіїв на Україні й Білорусі. Зокрема кн. Олександер, підкоморій брацлавський († 1769), був видатним діячем Барської конфедерації. Ця галузь кн. С.-Ч., покатоличена ще у кін. 17 – на поч. 18 в., володіла великими мастками на Волині й Поділлі до 20 в. *О. Оглоблин*

Святослав I Ігоревич (Хоробрий, † 972), В. кн. київ. (з 964). Під час неповноліття С. Київ. державою правила як реґентка його мати княгиня *Ольга*. В походах на Сх. (964–66) С. розбив хозарів,

Кн. Святослав радиться з дружиною. Мініятюра з візант. рукопису Іоанна Скилиці кін. 11 — поч. 12 в.

переміг надволзьких болгарів та підкорив вятичів, ясів й касогів і тим самим відкрив руським купцям шлях на береги Каспійського м. На пропозицію візант. імператора Никифора Фоки, С. пішов походом на балканських болгарів (967) і здобув велику частину Болгарії з важлизим торг. осередком *Переяславцем*. Коли ж його експансія на Балканах стала загрожувати Візантії, вона намовила печенігів до нападів на Київ. На заклик матері С. повернувся до Києва і розбив печенігів. По смерті матері (969) він зміцнив свою владу на Русі, поставивши своїх синів намісниками: в Києві – Ярополка, в деревлянській землі – Олега, у Новгороді – Володимира. 969 С. пішов вдруге на Балкани з метою знищити візант. державу, у якій правив тоді імператор Іоан Цимісхій. Але невеликі сили С. і брак допомоги з Києва змусили його до почесного миру з Візантією (971) та відступу з Балканів. По дорозі до Києва на С. на дніпровських порогах напали підмовлені греками печеніги; його дружину розбито, сам він загинув. Літопис похвальними словами змальовує героїчну постать С. та його дружнє ставлення до дружини й підкреслює, що, йдучи походом на ворогів, він попереджав їх слозами: «Іду на ви». *М. Ждан*

Святослав II (1027–76), син Ярослава Мудрого, чернігівський, з 1073 київ. В. кн. Разом з своїми братами *Всеволодом*, кн. переяславським, та *Ізяславом*, В. кн.

київ., розбив торків (1060) і полоцького кн. Всеслава (1067); 1068 зазнав поразки від половців, але того ж року розбив значні їх відділи над р. Снов. За допомогою Всеволода усунув Із'яслава з великокняжого стола і зайняв Київ. Меценат науки; його заходами складено два «Изборники Святослава» (1073 і 1076), що мали великий вплив на дальший розвиток повчальної літератури на Русі.

Святослав III († 1194), син *Всеволода Ольговича*, з чернігівської лінії Рюриковичів, переходив з волості на волость (Волинь, Турово-Пинщина, Новгород-Сіверщина, Чернігівщина), з 1181 — В. кн. київ. Щоб припинити напади половців (хани *Боняк* і *Кончак*), С. створив проти них коаліцію укр. кн.; 1184 руське військо дійшло до р. Орель, де розбило половців, забравши хана Кобяка в неволю. Але зусилля С. цілковито ліквідувати половецьку загрозу не вдалися, гол. через нескоординовані виступи окремих кн. (похід *Ігоря Святославича*, кн. новгород-сіверського, 1185); завдяки пізнішим заходам С. половецька небезпека зменшилася.

Святослав (Святоша, 1080–1142), кн. луцький, син *Давида Святославича*. Прогнаний Давидом Ігоревичем з Луцького, втік до батька у Чернігів. 1106 вступив до Києво-Печерського манастиря, прийнявши чернече ім'я Миколи. За 36 рр. чернецтва і схими спорудив церкву над манастирською брамою та шпиталь, зібрав багато книжок, які подарував Києво-Печерському манастиреві, мирив своїх розсварених братів. Тіло (мощі) С., визнаного св., зберігається в Антонієвій печері Печерського манастиря (Лаври).

Святошине, передмістя м. Києва, положене у ліс. шпильково-листяному масиві на піщаних ґрунтах, 10 км на зах. від центру Києва. З 1870-их рр. відома відпочинкова і лікувальна місцевість; тепер — численні санаторії.

Святоюрський манастир оо. Василіян у Кристонополі (тепер Червоноград), заснований белзьким воєводою Салезієм

Святоюрський манастир у Кристинополі

Потоцьким 1763 для василіян, що мали провадити місц. та сусідні парафії і нар. місії в його володіннях. Велика церква у псевдоклясичному стилі славилася чудотворною іконою Богоматері; цінна бібліотека зберігала до кін. 19 в. старовинні пергаменові церк. кн. з сусіднього ще княжого манастирка у Городищі Василіянському над Бугом (Городиський Апостол 12 в., званий також Кристинопільським, Бучацьке Євангеліє 12–13 в., Городиський пом'яник 1484 тощо). Перейшовши 1888 під провід обновлених Василіян, манастир став осідком чернечих студій. Ліквідований у 1946 поль. владою, лишається у руїнах.

«Святоюрський» процес, суд. процес над 39 комуністами, у тому ч. над 26 учасниками конференції представників Ком. Партії Польщі і Ком. Партії Сх. Галичини (КПСГ), яка відбувалася конспіративно 30. 10. 1921 в одному з будинків собору св. Юра у Львові (у приміщенні нар. школи ім. Б. Грінченка). «С.» п. відбувався (з 22. 11. 1922 до 11. 1. 1923) перед лавою суддів присяжних [прокуратор — А. Ґюртлер (Guertler), гол. трибуналу — К. Ляйдлер (Laidler)]. Серед підсудних — 22 українці, 10 жидів, 6 поляків; гол. обвинуваченим був ком. посол до поль. сойму з Варшави С. Круліковський. Підсудних судили за ст. 58 і 65 австр. карного кодексу, тобто за держ. зраду і за намагання відірвати Сх. Галичину і приєднати її до СССР з допомогою пропаґанди ком. ідей і підривних протидерж. дій. Їх боронили 9 адвокатів, між ними Л. *Ганкевич* і Є. *Давидяк*. Обвинувачені використали процес для пропаґанди ком. ідей і прихильности до СССР і сов. ладу. Засуджено 10 осіб, у тому ч. С. Круліковського і О. Крілика-*Василькова* (по 3 рр. ув'язнення). Стенографічні звідомлення з «С.» п. опубліковані у Львові 1923, п. н. «Proces komunistów we Lwowie (Sprawa Świętojurska)», перевидані у Варшаві 1958.

Б. К.

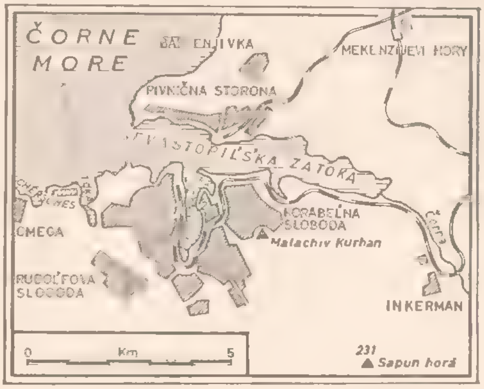
«Святоюрці», неофіц. назва провідного у нац. відродженні Галичини пол. 19 в. суспільно-політ. середовища протиполь. напрямку, згуртованого навколо «Святоюрської гори» у Львові, де у травні 1848 була заснована *Головна Руська Рада*. Об'єднавши гол. консервативні кола, перев. з-поміж гал. духовенства, і декларувавши цілковиту льояльність до австр. держави, «С.» домагалися виділення Галичини з Буковиною і Закарпаттям в окремий коронний край, боролися за права укр. мови у школах та в адміністрації і за піднесення освіти і прав духовенства, вбачаючи в церк. орг-ції єдину оборону проти поль. наступу. Провідними «С.» були перемиський єп. (пізніше львівський митр.) Г. *Яхимович*, крилошанин М. *Куземський*, митр. С.

Литвинович. Під впливом «С.» були першу гал. культ.-осв. установи: *Ставропігійський Ін-т, Галицько-Руська Матиця* і *Народний Дім* та пресові органи «*Зоря Галицкая*» і на поч. «*Слово*». По смерті митр. Г. Яхимовича (1863) «С.» розкололися на дві групи: клерикальну (очолену Ю. *Лаврівським*), яка шукала порозуміння з поляками, і москвофільську (керовану Б. *Дідицьким*), яка проголосила 1866 нац. єдність гал. українців з рос. народом. На противагу «С.» виник народовецький рух, див. *Народовці*. *Б. К.*

Святці, список святих, упорядкований за місяцями (грец. минологіон, ц.-слов. — місяцеслов) та днями року, коли згадується їхня пам'ять. С. містяться у церк. книгах (канонік, требник, молитвослов тощо) для богослужбового вжитку і звич. у щорічних календарях для вжитку вірних.

Священик, назва сану служителя, поставленого єпископським рукоположенням (висвятою) на виконування священних *таїнств*, відправляння церк. богослужб та рел. обслуговування вірних. Звич. С. називають «отець», «пан-отець» (зах.-укр.), «батюшка» (сх.-укр.), «ієрей» (урочисто — ц.-слов.) і «піп» (нар., що тепер набрало зневажливого відтінку). С.-*ченцем* зветься ієромонах. Соц.-правне і матеріяльне становище С. мінялося в окремі часи історії України. Становище С. упосліджене в СССР, де духовенство фактично позбавлене громадянських прав і переслідуване. С. — термін, що найчастіше вживається в Правос. Церкві. В СССР С. називають «служителем культу». Див. *Духовенство*.

Севастопіль (IX—7), м. респ. підпорядкування в півд.-зах. частині Криму, над Севастопільською і її відгалуженням — Півд. затокою, важливий морський порт, 259 000 меш. (1974). С. заснований 3 (14). 6. 1783 по приєднанні Криму до Рос. Імперії як військ. пристань заходами О. *Суворова*, поблизу кол. грец. колонії *Херсонесу* п. н. Ахтіяр (Біла Скеля). 1784 перейменований на С. (С. — з грец. місто слави), з 1804 гол. рос. військ. база на Чорному м. і сильна фортеця. Під час *Крим. війни* зазнав облоги (25. 9. 1854 до 8. 9. 1855) і майже цілковитого знищення; за Паризьким мирним договором (1856) демілітаризований, з 1871 — знову військ. база. Будова залізниці (1875) вплинула на зростання торг. пристані (гол. вивіз пшениці), яку однак по проголошенні С. 1890 морською фортецею переведено до *Теодосії*. 1897 С. нараховував 53 000 меш. (1875 — 12 000), здебільша вояків і осіб, затруднених в адміралтействі. У червні 1905 в С. відбулося повстання матросів проти царського режиму, гол. на броненосці «*Потьомкін*». 1918 С. був зайнятий німцями, з листопада 1918 до квітня 1919 англ.-франц.-грец. військами, потім Денікіном, пізніше Врангелем, з кін. 1920 — під сов. владою. 1926 ч. меш. 96 700 (у тому ч. 10,6% українців, 60,0% росіян), 1939 — 114 000. У 1930-их рр. — значний розвиток пром-сти. Під час другої світової війни С. був обложений нім. військом

Севастопіль й околиця
1 — Торговельний порт. 2 — Військовий порт. К — Корабельна затока

(30. 10. 1941 — 3. 7. 1942) і вдруге майже цілком знищений. У 1945—55 повністю відбудований і поширений; разом з цим реконструйовано існуючі вже галузі пром-сти і створено нові; ч. меш. зросло до 148 000 (1959; у тому ч. приблизно 19% українців, 76% росіян) і 229 000 (1970).

С. важливий пром. центр: приладобудів. і ремонтно-мех. зав., харч. (рибна, виноробна тощо), гірничо-добувна (видобуток флюсових і будів. вапняків), будів. матеріялів, легка і деревообробна пром-сть, виробництво холодників.

Порт — один з найкращих природних портів Чорного м., глибокий, доступний для найбільших кораблів і повністю модернізований; військ. порт є над Півд. і Корабельною затоками, торг. — у зах. частині Півд. затоки.

С. — наук.-культ. центр: 6 н.-д. установ, у тому ч. Ін-т Біології Півд. Морів АН УРСР (кол. Севастопільська Біологічна станція, заснована 1871—72; див. *Доповнення*), з акваріюмом (з 1897), Морський Гідрофіз. Ін-т АН УРСР, Приладобудів. Ін-т, 4 технікуми (суднобудів., будів., сов. торгівлі, мед. училище); музеї: Херсонеський Держ. Історико-археологічний (з 1892), *Севастопільський Художній Музей*, Червонопрапорної Чорноморської фльоти, Севастопільський героїчної оборони і визволення м., «Панорама оборони 1854—55» (відкрита 1905, архітект В. Фельдман, мистець Ф. Рубо,

після 1945 відбудована), пам'ятник кораблям, затопленим 1854–55, (скульптор Адамсон, 1905) і Діорама штурму Сапун-гори 7. 5. 1944 (1959); 2 драматичні театри.

Краєвид С., завдяки горбистій місцевості й її розчленуванням морськими затоками, мальовничий. У 19 в. С. був розташований на зах. схилах Півд. затоки,

Вид на центр. частину міста

у 20 в. — розрісся на її сх. берег, останньо і на півн. від Севастопільської затоки. Сучасний С. поділений Севастопільською затокою на меншу півн. і більшу півд. частину (обидві сполучаються за допомогою катерів), що своєю чергою поділена на центр., зах. і сх. Корабельну. Гол. вулиці цієї дільниці розташовані здовж Півд. затоки і часто пов'язані сходами з вище положеними кварталами. Поодинокі р-ни мають самостійну мережу вулиць відповідно до рельєфу м. Багато зелених насаджень, більшість гром. та адміністративних будинків у центрі облицьована білим інкерманським вапняком. *В. К.*

Севастопільська Біологічна Станція ім. О. Ковалевського АН УРСР, кол. назва *Інституту Біології Південних Морів ім. О. Ковалевського АН УРСР* (див. *Доповнення*).

Севастопільський Художній Музей (до 1965 п. н. Севастопільська Картинна Ґалерія), постав 1927 на базі Музею м. Ялти (з 1922). Бл. 2 500 експонатів (1970) у двох відділах — зах.-евр. мистецтва та рос. дореволюційного і сов. Укр. мистецтво заступлене нечисленними творами (М. Самокиші, М. Глущенка, Т. Яблонської, С. Сулименка та ін.) у відділі рос. та сов. мистецтва.

Препод. Варлаам Печерський (дереворит 18 в.)

Севастян, ієродиякон, київ. ґравер другої пол. 18 в. Дереворити до вид. Києво-Печерської Лаври: «Каноніка» 1749, «Псалтиря Толкового» 1752, «Молитвослова» 1753, «Патерика» 1760 і «Житій Святих» 1764.

Севера Іван (1891–1971), скульптор і педагог з Яворівщини; учився в різьбарській школі в Яворові (1904–07), Львівській мист.-пром. школі (1910–14), Петербурзькій (1915–18), Празькій і Рим. (1921–24) академіях мистецтв. Викладач Київ. (1926–29), згодом Харківського (1929–34) художніх ін-тів, за постишевського терору 1934 переїхав до Узбекістану, 1938 — до Москви; 1941 у Львові, з 1945 — викладач Львівського Ін-ту Декоративно-Прикладного Мистецтва. На ранніх працях помітний вплив зах.-евр. модерністів («Хвиля» — 1921; портретні композиції: «Філософ», «Композитор», «Автопортрет» — 1924–25). Далі С. перейшов до реалізму: погруддя Т. Шевченка. В. Леніна (1929); композиції «Пацифікація», «Узбецький танок» (1935), погруддя М. Коперніка для моск. планетарія (1938; бронза), І. Франка (1947), В. Стефаника (1949) та ін. Монографія про С.: Крвавич Д. «Іван Васильович Севера», (1958).

І. Севера

Северин Іван (1881–1964), маляр родом з Полтавщини; учень О. Сластіона в Харківській Художній Школі, яку закінчив 1905; у 1905–07 вчився в Краківській Академії Мистецтв; у 1908–10 працював у студіях Риму й Парижу; у 1913 з геогр.-геол. експедицією виїжджав на Тянь-Шань і Тібет, де зробив багато замальовань. В укр. мистецтві С. належав до кола майстрів-імпресіоністів поч. 20 в. (І. Труш, О. Новаківський, М. Бурачек). На цей час припадає гол. доробок С., перев. у ділянці пейзажу: «Закопане» (1907), «Вечори в Альпах» (1908–09), «Околиці Риму» (1910), «Сутінки», «На Україні», «Степ український», «Зимовий вечір у Карпатах», «Кубанський козак», цикл «Гуцульщина» (1905–11). По революції С. викладав у Харківському Художньому Ін-ті (1925–33), але творчо був мало активний. З цього часу відомий лише його цикл «Дніпрельстан» (1930–32), у сер. 1930-их рр. заарештований і засланий. Помер у Києві.

Северин О., скульптор другої пол. 19 в. родом з с. Березова на Покутті; учився у Віденській Академії Мистецтв. 1912 відбулася виставка праць С. за 50 рр. У С. переважає нар. тематика (життя і побут покутян) і відчутний вплив нар. мистців.

Северин Юрій (* 1927), графік родом з Харкова, закінчив Харківський Художній Ін-т (1949–52). Станкова сатирична і книжкова графіка, перев. в техніці літографії. Серії «1905 рік» (1955), «Радянська молодь» (1957–58) та ін. разом з В. Чернухою; ілюстрації до зб. «Смійся на

доров'я» (1960), «Співомовки» С. Руданського (1966), «Мисливські усмішки» О. Вишні (1969).

Севлюш, див. *Виноградів*.

Севрук Галина, київ. мистець, співавторка (разом з О. Заливахою й Л. *Семикіною*) знищеного у травні 1964 Шевченківського вітражу в Київ. Ун-ті, 1968 виключена з Спілки Художників України за виступи на оборону репресованих. Працювала в кераміці, мозаїці, графіці. Авторка керамічних пано з укр. історії й мітології, у тому ч. «Ярославна» (1964), «Лада» (1968) й ін.

Севрюга, див. *Осетер*.

Севрюк Олександер (1893–1941), гром. і політ. діяч, чл. Укр. Центр. Ради, чл. (після 29. 1. 1918 гол.) укр. делеґації на мирових переговорах у Берестї, що 9. 2. 1918 підписала договір; посол УНР за Центр. Ради у Берліні (лютий–квітень 1918); з квітня 1919 працював в укр. мировій делеґації в Парижі, згодом – у місії УНР у Римі для репатріяції полонених українців. 1920–31 на еміґрації у Франції, де вів просов. діяльність (у 1928 відвідав УССР), пізніше в Німеччині. Загинув загадково, ніби у зал. катастрофі 1941 в Німеччині. Цикл ст. «Берестейський мир. Уривки зі споминів» («Укр. Вісті», Париж, 1927).

Сеґеді Йоаким (* 1904), гр.-кат. єп.-помічник у *Крижевецькій епархії* з титулом ґіпсарійського єп., родом з Руського Керестуру; ген. вікарій Бачки (1940–66), пізніше всієї епархії з осідком (з 1966) у Заґребі. Ст. на рел. й іст.-культ. теми.

Седляк Людвиг († 1887), церк. композитор, з походження чех, з 1874 дириґент і учитель співу в перемиських школах, дириґент хору перемиської гр.-кат. катедри (1854–87). Скомпонував Літургію (здебільша залишилася у попсованих рукописних копіях) і лише 3 пісні з неї – «Алилуя», «Милость мира» і «Свят» – опублікував І. *Кипріян*.

Седляр Василь (1899–1938), мистець-монументаліст родом з Чернігівщини, учився у Київ. Художньому Училищі (1916–17) і в Київ. Ін-ті Пластичних Мистецтв, учень і послідовник М. *Бойчука*; чл. *АРМУ*; викладач Межигірського Художнього Керамічного Ін-ту (1923–28), Технологічного Ін-ту Кераміки і Скла в Межигір'ї (1928–30) та Київ. Художнього Ін-ту (1930–36). Загинув репресований сов. владою.

В. Седляр

С. працював у ділянках монументального і станкового малярства, станкової та книжкової графіки, декоративно-прикладного мистецтва. Брав участь у розписах Межигірського Художнього Керамічного Технікуму (1924), Червонозаводського театру в Харкові (1933–35) та ін. Всі ці розписи знищені. Збереглися картини С.: «У школі лікнепу» (темпера; 1924–25), «Селянка», «На току», портрети робітників. Особливістю портретів С. є орієнтація на фресковий монументальний розпис з узагальненістю форм і площинністю. Графіка С. тушшю схожа на керамічні розписи (ілюстрації і графічні оздоби до «Кобзаря» Т. Шевченка 1931). С. працював й у мист. кераміці: фаянс, майоліка (1924–29), виготовляв картони для тематичних килимів (1936). С. автор ст. на мист. теми у ж. «Нове Мистецтво», «Критика», «Аванґард», вид. АХРР і АРМУ у 1926–30. Монографія про С.: Холостенко Є., «Василь Седляр» (1934).

Седнів (I–12; давньоруський Сновськ), с.м.т. Чернігівського р-ну, Чернігівської обл., положене над р. Сновом; 2 400 меш. (1966). Відомий з 1068 (перемога кн. Святослава Ярославича над половцями) як м.-фортеця. У сер. 12–13 вв. входив до складу Чернігівського князівства, знищений татарами 1239. У 1648–1781 сотенне м-ко Чернігівського полку (під назвою Седнів), пізніше волосне м. У С. збереглися залишки валів стародавнього городища. Архітектурні пам'ятки: кам'яниця чернігівського полк. Якова Лизогуба (збудована, ймовірно, 1690), церква (кін. 17 в.).

Кам'яниця Я. Лизогуба (17 в.)

Сезонові міґрації, часові міґраційні процеси на деякий проміжок часу, звич. тимчасовий відхід селян на с.-г. роботи в ін. р-ни країни, а також на ін. заробітки, гол. до міст і до пром.-гірничих центрів. С. м. можна поділити на ближчі – до сусідніх р-нів, дальші, але у межах тієї самої країни, та за її кордони; за порами року – на літні, зимові і весняні. С. м. на Україні були значно поширені до 1914 (т. зв. відхідництво); за сов. влади значення С. м. впало, і вони виявилися в ін. формах.

С. м. на Центр. і Сх. Землях до 1914 набоали більшого значення після скасування кріпацтва через незадовільне забезпечення сіль. людности землею й витворення значних лишків людности, що не знаходили праці вдома. Відхідництво (В.) було розвинене в аґрарно перенаселених губ. – Київ.,

Чернігівській і Полтавській та в укр. частинах Курської та Воронізької, менше — у Харківській, Волинській і Подільській губ. і спрямовуване на Півд. Україну, а також (гол. з Харківщини) на Дін і Передкавказзя. В. збільшувалося з зростанням аграрного перенаселення і набрало масового характеру в кін. 19 — на поч. 20 в. Статистика В. докладно невідома; на підставі видачі селянам короткотермінових пашпортів її можна оцінювати річно в усій Рос. Імперії на бл. 5 млн у 1880-их рр., на 7,2 млн (у тому ч. на Україні 1,2 млн) у 1890-их рр. і 9,4 млн в 1906–10 (в тому ч. на Україні на 2 млн, у цьому ч. понад 1 млн на с.-г. роботи). На Україні В. збільшилося за 1880–1900-і рр. вдвічі (напр., у Чернігівській губ. з 52 до 140 000). Загалом В. на Україні охоплювало бл. 10% всього населення і 20–25% працездатного (у деяких пов. навіть 40–50%). Введення сіль.-госп. машин на Півд. Україні і згущення місц. сіль. населення спричинило з 1906 спад В. на с.-г. роботи; рівночасно збільшилася постійна еміграція за Урал. Загалом В. на с.-г. роботи зазнавало з року на рік значного коливання, залежно від попиту на робочі руки (у зв'язку з кожнорічним урожаєм). Серед усіх с.-г. робітників сезонові становили у 1880-их рр. бл. 80%, у 1900-их — 70%, решту місц. Серед зайшлих припадало 15–20% на росіян і білорусів; понад 20% на жінок (майже всі у віці нижче 20 літ), бл. пол. становила молодь до 20 років; відсоток заробітчанок і малолітніх постійно збільшувався. Більшість робітників йшла на роботи у квітні, травні та червні, щоб прибути до праці на плянтаціях цукрових буряків, косовицю і жнива. Перев. йшли пішки, частина їхала Дніпром пароплавами та на човнах-дубах; менше — залізницями. Лише невелика частина була забезпечена заздалегідь контрактами на працю, перев. наймалися на півдні; гол. ринками праці була *Кахівка* над дол. Дніпром, де збиралося 20–30 000 робітників, а також Одеса, Миколаїв, Катеринослав, Знаменка, Шпола, Херсон, Вознесенське

«На заробітки» (мал. М. Кузнєцова)

та оселі, де відбувалися на весні ярмарки. Наймалися гол. у поміщиків, менше — у багатих селян і нім. колоністів.

В. на с.-г. праці не було організоване і тому було пов'язане з значною витратою часу, сил і коштів; у деякі околиці прибувало забагато робітників, в ін. — надто мало. Побутові умови праці були важкі, мед. опіки майже не було, заробітки мінливі і низькі (40–100 карб. на сезон); попри це, вони були часто підставою бюджету без- і малоземельних, тим більше, що більшість з них ішла на с.-г. праці щороку.

Менше даних маємо про В. на нехліборобські (перев. зимові) праці — ліс., грабарські, при будові залізниць і міськ. будівель тощо, а з 1880-их рр. на шахти Донбасу і Криворіжжя; врешті, на різну прислугу в містах (гол. більших). З кін. 19 в. у нехліборобських працях було зайнятих вже бл. 50% всіх сезонових робітників. Про зростання значення різних галузів В. свідчать числа для Київ. губ.: 1900 на В. вийшло 147 900 осіб, у тому ч. на с.-г. роботи 66 700, на фабрики і заводи 49 500, на прислугу 52 700; на 1913: 210 800, 71 900, 63 800 і 73 000. На сезонові нехліборобські праці приїздило багато росіян, на Донбасі і Криворіжжі вони переважали. Коливання праці (вона тривала подекуди і $^3/_4$ року) і зарплатні у сезонових нехліборобських робітників були менші, ніж у с.-г.; з часом щораз більше їх втрачало зв'язок з селом і ставало постійними робітниками. (Див. також стор. 2534).

На Зах. Україні С. м. відбувалася у менших розмірах — влітку на с.-г. роботи на Поділля, а на Закарпатті на угор. низовину, взимку і влітку на ліс. роботи в Карпатах (на приблизно 100 000 ліс. робітників майже пол. працювала сезоново; звич. вони походили з ближчих р-нів). Значно більше (за 1907–12 бл. 75 000 річно) укр. селян з Галичини і Буковини виїздили на сезонові (гол. с.-г.) роботи до Німеччини (гол. до Пруссії), а також до Чехії, Данії, Румунії і на Сх. Поділля (у межах Рос. Імперії — на працю по цукроварнях). У період між двома світовими війнами значення мали лише сезонові ліс. праці.

З С. м. споріднені мандрівні професії — гол. мандрівні купці і ремісники, які більшість життя проводять у мандрівках, додому повертаються лише на великі свята, на відпочинок і (якщо вони селяни) на час сіль. робіт. Часто вони творили своєрідні проф. орг-ції, розділювали поміж собою р-ни праці, спільно жили і харчувалися. На Україні найвідомішим і найчисленнішим був торг.-візницький промисел — *чумацтво*, яке нараховувало у 1880-их рр. по-

над 200 000 осіб. Мандрівні професії були досить сильно поширені в Карпатах, зокрема на Лемківщині (*дротярство*, торгівля маззю тощо; див. стор. 1278), Бойківщині (торгівля сіллю й овочами; див. стор. 150), а також на Гуцульщині (будівництво). Мандрівні купці (частково і кустарі) розвозили або розносили різний крам, зокрема текстильний, ґалантерію й прикраси. Відомі були *мандрівні дяки*, цирульники тощо. У зв'язку з модерним розвитком транспорту, індустрії, торгівлі М. п. з другої пол. 19 в. втрачали значення і незабаром заникли. У деякій мірі до модерних М. п. можна зарахувати деяких працівників транспорту (зокрема морського, річкового і повітряного).

За сов. влади. У 1920-их рр. С. м. втратили своє значення, насамперед на с.-г. роботи (у зв'язку з розподілом поміщицької землі). Деяку ролю С. м. почали відогравати у другій пол. 1930-их рр. і по другій світовій війні. Інформацій про сучасні С. м. мало. Категорії сезонових робітників і їхнє право реґулюють постанови ЦВК і Раднаркому СССР (11. 10. 1932 і 7. 3. 1933), доповнені законодавством УССР; вихід на сезонові роботи колгоспників відбувається за згодою правління колгоспів. Найпоширенішою формою набору на сезонові праці є *організований набір робітників*. Найбільше сезонових робітників працює у радгоспах (1970 бл. 160 000), на будівництві, деяких ліс. роботах, лісосплаві, торфяних роботах тощо. До С. м. можна також зарахувати набір молоді в другій пол. 1950-их рр. на освоєння *цілинних земель*. Як при постійних, так і при сезонових міґраціях українці виїжджають до ін. республік СССР, а чужинці припливають на Україну.

Модерним родом С. м. можна вважати *туризм*.

Література: Короленко С. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. П. 1892; Шаховской М. Земледельческий отход крестьян. П. 1903; Минц Л. Отход крестьянского населения на заработки в СССР. М. 1926; Поріцький А. Побут сільс.-госп. робітників України в період капіталізму. К. 1964; Лугова О. Сільгосп. пролетаріат півдня України в період капіталізму. К. 1965.

В. Кубійович

Сейго Михайло (* 1914), ком. діяч у Канаді, родом з Вінніпеґу, ред. тижневика «The Westerner» та газ. «Ukrainian Canadian» (з 1954).

Сейм, ліва, найбільша притока Десни; довж. 717 км, сточище — 27 500 км². Протікає через Сер. височину і Придніпрянську низовину. Перев. шир. річища 80—100 м, долини — 9–12 км. Річище звивисте, супроводиться численними старицями і заплавними оз. Правий берег високий, стрімкий, лівий — положистий. Замерзає в кін. листопада — в грудні, скресає — з кін. березня — поч. квітня. У пониззі судноплавний. Над С. — м.: Льгов, Рильськ, Путивель, Батурин.

Сейтлер, кол. назва с.м.т. *Нижньогірського*.

Секти, сектярство, рел. об'єднання, які навчанням і обрядами відрізняються від панівних рел.-церк. орг-цій. С. складаються здебільша з кол. вірних гол. церкви, які, покинувши її, перебувають найчастіше у гострій до неї опозиції. На Україні С. називано баптистів та різні містичні чи раціоналістичні групи. С. були переслідувані або зазнавали і зазнають обмежень у діяльності як за царської Росії, так і в СССР.

С. на Україні були звич. не місц. походження, а проникали з Росії, Польщі й Зах. Европи чи як наслідування нім. колоністів-протестантів. Вони почали особливо поширюватися у 19 в. Серед визначніших С. треба згадати: духоборів, що з'явилися у пол. 18 в., перев. серед росіян, що осіли на Україні і до поч. 19 в. закріпилися на Катеринославщині, Харківщині і в Таврії. Духобори відкидали Священне Писання, виступали проти церк. обрядовости, не визнавали церк. шлюбу, що накликало на них переслідування; в СССР цю С. ліквідовано.

Відгалуженням духоборів були молокани, які однак зберегли дещо з церк. орг-ції, що її заперечували духобори. Прибувши 1817 до Мелітопільського пов., вони не зжилися з духоборами, оселеними там раніше, поступово розселювалися та розпадалися на дрібні С. Серед цих дрібних С. суботники ставились критично до христ. догм, святкували суботу (на відміну від «воскресників», себто недільників); «прісники» не вживали квасного, також цибулі й часнику, щоб не уподібнюватися схильним до жид. звичаїв; «обрядники» оголошували себе незалежними від людських звичаїв і законів; «общі» мали спільну («общую») власність, а їхніми громадами керували суддя, апостоли і скарбник; «скакуни» (перев. на Катеринославщині), щоб сподобитися зішестя св. Духа скакали під час молитовних зборів до знесилення. Шалапути або «хлисти» (також «хлистовщина» — «христовщина»), знані в Росії з сер. 17 в., оформилися у 1860-их рр. на Україні, Донщині й Кубані з осілих на укр. землях *старообрядців*, які мали свої малі С. (напр., «пасхальники» на Чернігівщині, що Великдень мали завжди 23 березня, Різдво — 27 грудня, місяці — всі однакові). Шалапути вважали себе наступниками первісних хрис-

тиян, «новим Ізраїлем», твердили про перебування св. Трійці на сьомому небі, не визнавали подружжя. Число їх постійно зменшувалося, і вони не пережили утисків в СССР у 1930-их рр.

Нема зв'язку між згаданими С. і «євангелистами», які витворилися на базі *протестантства* та з початково дрібних С. розвинулися на церкви. З-поміж них особливої ваги набрали *баптисти-штундисти*, які вважають, що спасіння людини залежить від віри в Христа. Людина стає чл. Церкви Христової через хрищення у свідомому віці з власного бажання, а підставою віровизнання — є Священне Писання.

На ґрунті баптистів виникла С. п'ятидесятників, які на поч. 1920-их рр. дісталися з Америки на укр. землі. Центр. подією Євангелії для п'ятидесятників є зішестя Св. Духа на 50 день по Воскресінні. Від п'ятидесятників походять кілька дрібних С.: «смородинці» на півд. України, «мурашковці» (переплетення христ. і поганських мотивів) в Одесі і на Зах. Волині та ін.

З баптизму витворилися також *адвентисти*, які у розгалуженні «адвентистів сьомого дня» поширились по різних обл. України. Вони сподіваються на близьке пришестя («адвент») Христа, коли настане тисячолітнє царство праведників, шанують суботу, навчають про спасіння вірою, відкидають військ. службу. Від адвентистів відокремилися свідки Єгови, які навчають, що після світових катаклізмів Бог Єгова заснує для вірних теократичну державу. Депортація чл. свідків Єгови у 1950-их рр. і пізніше (їм в СССР закидають зв'язок з Америкою) не припинила їхнього існування на укр. землях, і вони там діють у підпіллі.

Мальованці, один з менших відламів баптизму (від імени Кіндрата Мальованого, який очолював цю С. у другій пол. 19 в. на Київщині), також вірили у скорий прихід Царства Небесного, твердили про пріоритет Св. Духа, заперечували обрядовість баптистів. Зазнавши репресій у кін. 19 в., ця С. завмерла.

Одночасно зі згаданими С. на укр. землях існувало й існує багато дрібніших С., що з'являлись і зникали, не залишивши глибшого сліду. Так, напр., під час другої світової війни і після неї виникло понад 10 нових С.: «чорнохристівці», «апокаліптики», «острійники» й ін.

Разом зі знищенням нім. колоній на Україні під час другої світової війни і після неї зникли і *менноніти*, культ. й заможні сектанти-німці.

Література: Мелиоранский Б. Сектантство. Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона, 57 т. П. 1900; Welter G. Histoire de sectes chrétiennes. Париж 1956; Hardon J. The Protestant churches of America. Вестмінстер 1957; Colinon M. Le phénomène de sectes au XX-e siècle. Париж 1959; Клибанов А. История религиозного сектанства в России (60-е годы XIX в. — 1917 г.) М. 1965; Митрохин Л. Баптизм. М. 1966.

І. Коровицький

Сектор Держави і Права УРСР, провідний н.-д. координаційний центр правничої науки УССР, заснований 1949, перетворений 1969 на Ін-т Держави і Права АН УРСР (див. *Доповнення*). С. Д. і П. незмінно очолював В. *Корецький*.

Секунда Тадей (* бл. 1892), інж.-механік, перекладач нім. техн. літератури, лексикограф. гол. Техн. секції Правописно-термінологічної Комісії УАН, співр. Ін-ту Укр. Наук. Мови. Уклав словнички укр. техн. термінології (статики, залізобетону, гірництва, 1918–19), «Нім.-рос.-укр. словник з обсягу механіки» (1925) з використанням нар. термінології Остерщини та з поміркованим уводженням новотворів. Репресований у кін. 1930-их рр., дальша доля невідома.

Селезінка Ярослав (1887–1941?), військ. і гром.-політ. діяч, отаман Укр. Гал. Армії; правник. З січня 1919 при Команді III Корпусу в Стрию, з пол. червня того ж р. референт інтендантури при Закордонному уряді диктатора Є. Петрушевича. По повороті до Галичини адвокат у Радехові, гол. Пов. Комітету УНДО. У 1939 заарештований большевиками і вивезений; дальша доля невідома.

Селезнівка (V–19), с.м.т. Перевальського р-ну Ворошиловградської обл., положене в Донецькому басейні над р. Білою; 6 800 меш. (1966). Кам'яновугільна пром-сть. Виникло у 17 в.

Селезньов Іван (1856–1936), маляр-академіст у Києві; вчився у Петербурзькій Академії Мистецтв (1872–81). З 1886 викладач Київ. Рисувальної Школи М. Мурашка, з 1901 — Київ. Художнього Училища. Картини на іст. («В Помпеї», 1886) і побутові теми («Останній акорд», 1885); портрети (М. Мурашка та його дочки); рисунки для альбома-посібника для мистців початківців тощо. С. брав участь у відновленні фресок 12 в. у Кирилівській церкві в Києві (1884).

Селекція (з латинської selectio — добір), добір кращих рослин і тварин для дальшого їх розмноження, що його провадить людина від часів виникнення хліборобства і плекання худоби. В результаті селекційного процесу створено велику кількість сортів с.-г. рослин і порід свійських тварин (див. *Тваринництво*). Наук. основи С. вперше заклав Ч. Дарвін (1859). У зв'язку з розвитком генетики С. вийшла з стану комплексу практичних заходів для виведення і поліп-

ння сортів рослин, порід свійських тварин і штамів мікроорганізмів і перетворилася на точну науку, базовану на експерименті. На укр. землях, як наслідок нар. С., були створені такі сорти с.-г. рослин, як озима пшениця Кримка, яра - Полтавка, конюшина Глухівка, яра вишня Вишневецька та багато ін. Наук. С. почала розвиватися на Україні наприкін. 19 в., коли виникли перші станції для С. цукрового буряка й ін. с.-г. культур: Уладівська (1880), Немерчанська (1886), Іванівська (1887), Верхняцька (1899), згодом Миронівська (1911). По занепаді під час революції їх діяльність поновлено у 1920-их рр. і організовано нові.

У 1930-их рр. багато укр. селекціонерів загинули від терору НКВД (Б. Паншин, В. Колкунов, Б. Лебединський, І. Войткевич, В. Ракочі, С. Низовий-Кисіль, Д. Дузь-Крятченко, брати Олександер і Олекса Філіповські, І. Шапошників, П. Соляков, А. Запорожець й ін.). Новий занепад С. спричинила війна 1941–45; згодом н.-д. установи С. знову відбудовано і значно поширено. Тепер вони укладаються у таку систему: 1) установи всесоюзного значення з центром на Україні – Всесоюзні н.-д. ін-ти: цукрового буряка (Київ), кукурудзи (Дніпропетровське), луб'яних культур (Глухів), садівництва (Київ), селекційно-генетичний (Одеса), махорки і цигаркових тютюнів (Київ), олійних культур (Краснодар); 2) Всеукр. установи – н.-д. ін-ти: селекції і генетики ім. В. Юр'єва (Харків), хліборобства (Київ), хліборобства і тваринництва УССР (Львів), зрошувального хліборобства (Херсон), Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці; 3) установи обл. значення – держ. обл. с.-г. дослідні і селекційні станції галузевих ін-тів.

Укр. селекціонери створили низку нових сортів с.-г. культур. Багато цінних сортів озимої й ярої пшениці, а також ін. зернових вивів В. Юр'єв, що керував Харківською селекційною станцією (з 1909; 1956 реорганізована на Укр. Ін-т Рослинництва). Нові сорти пшениці були виведені ще до революції на селекційно-досл. станціях: Іванівській (Харківська губ.) – Durable 348 (Б. Лебединський), Миронівській (Київщина) – Українка 0246 (Л. Ковалевський, В. Желткевич, І. Єремеєв) і (по революції) Миронівська 808 та Миронівська Ювілейна 50 (В. *Ремесло*), Білоцерківській – Лісостепна 74 і 75, Білоцерківська 23 і 198 (А. Горлач), Одеській (з 1928 Всесоюзний Селекційно-генетичний Ін-т) – Земка і Кооператорка (А. *Сапєгин*), Одська 3 і 26, Степова (Ф. *Кириченко* й ін.; він же вивів сорти твердої озимої пшениці – Мічурінка і Новомічурінка). Укр. учені мають досягнення у С. кукурудзи шляхом виведення лінійних матеріялів для дальшого їх схрещування з метою винайдення урожайних гібридних комбінацій; селекціонери: Б. Соколов (Дніпропетровський ін-т Кукурудзи), О. *Мусійко* (Одеський Селекційно-Генетичний Ін-т), В. Козубенко (Буковинська селекційна станція), М. Хаджинов (Краснодарський Н.-Д. Ін-т), П. Оселедець (Київ); найбільш поширені гібриди: Дніпровський 90 Т., Буковинський 3 і 3 ТВ, Одеський 27 М, Краснодарський 436, Київський 8. Нові сорти озимого ячменю вивів П. Гаркавий (Оріон, Одеський 31, Одеський 46). Виведено високоврожайні сорти гороху: Уладовський 208 і 303 (І. Громик і співр.), Уладовський 6 і 8 (М. Шульга), Чернігівський 190 (М. Хандогін, І. Перешкура). Низку сортів соняшника з високим вмістом олії вивів у Всесоюзному Ін-ті Олійних Культур (Краснодар) укр. селекціонер В. Пустовійт при співробітництві В. Щербини та Г. Романенка. С. цукрового буряка велася на Україні з 1893; видатніші селекціонери до 1940: Л. Семполовський (керівник Уладівської станції), О. Ґельмер і Б. Лебединський (Іванівська станція), В. Михалевич і Т. Гринько (Верхняцька), Олена *Савицька*, В. *Савицький*, О. *Архімович* та ін. Після 1945 нові сорти цукрового буряка виведено на станціях: Уладівській – 752, поліпшені (М. Котт, М. Булін, А. Поздняк), Верхняцькій – 020, 031, 038 (Т. Гринько, П. Гордієнко, Д. Попадюк); однонасінні сорти виведено у Всесоюзному Н.-Д. Ін-ті цукрових буряків у Києві, Білоцерківській досл. селекційній н.-д. станції і Ялтушківському опорному пункті – Білоцерківські (Ольга Коломієць, С. Устименко, П. Прозора) і Ялтушківські (О. Попов, Г. Мокан) однонасінні; з гібридів виведено Білоцерківські полігібриди 1 і 2 (С. Бережко, О. Коломієць) і Ялтушківський гібрид (Г. Мокан, Н. Нефедова, О. Попов). Крім цього, виведено нові сорти багатьох ін. зернових, зернобобових, техн. і кормових культур, картоплі, городини, овочів і винограду.

На еміґрації працюють, серед ін., укр. селекціонери: у ЗДА – К. й О. Архімовичі, І. Безпалов (вивів сорт озимого ячменю), Г. Гагарин, І. Громик, Вячеслав і Олена Савицькі й ін.; у Канаді – С. *Симко* та ін.; в Арґентіні – Р. Шехаїв (С. картоплі); в Австрії – І. Болсунов (С. тютюну). *О. Архімович*

Селера (Apium graveolens L.), дворічна городня рослина з родини окружкових; плекають на запашне коріння і листя, вживають як додаток до юшок і до ін. страв. На Україні культивують перев. С. сорту Яблучна.

Селецький Кирило (1835–1908), укр.

кат. свящ., рел. письм., ред. місячника «Св. Кирил і Методій» (1886). 1892–95 співпрацював у заснуванні Згромадження СС. *Служебниць* у с. Жужелі (Рава-Руського пов.), 1894 заснував Згромадження СС. *Йосифіток* у с. Цеблові.

Селецький Петро (1821–80), урядовець Київ. ген.-губернаторства (з 1844), київ. віцегубернатор (1858–66), київ. губ. маршал дворянства (1866–80); походив з коз.-старшинського роду. Знайомий Т. Шевченка (через кн. Рєпніних), з яким, однак, цілком розійшовся у поглядах на українство, що й відбилося на їх дальших взаєминах. Автор «Записок», опублікованих у «КСт.» 1884 (чч. 2–9).

Селецький Федір († 1919), військ. діяч, прапорщик рос. армії; чл. Військ. Ген. Комітету 1917, організатор укр. військ. руху, забитий большевиками у Шепетівці.

Селецькі, коз.-старшинський рід на Чернігівщині, який веде свій початок від Василя Семеновича С. († 1714), сотника Дівицького (1694, 1711–14), нащадки якого правили цією сотнею до 1767. Внук Василя С. — Лаврентій (бл. 1732–89) був «малорос.» пошт-дир. (1770–82), а брат останнього Іван С. (бл. 1743–1810), був згодом катеринославським губернатором і новоросійським ген.-губернатором. Правнуком Лаврентія С. був Петро Дмитрович С. (див.). Їх родичі у 19. — на поч. 20 в. були великими дідичами на Полтавщині й Катеринославщині.

Селешко Михайло (* 1901), гром. і політ. діяч, інж.-технолог, журналіст, родом з с. Витвиці, Долинського пов. (Галичина); діяч УВО і ОУН. З 1920-их рр. на еміґрації: у Подєбрадах (Чехо-Словаччина), Німеччині (зокрема в Берліні) й у Канаді (з 1948). Співр. «*Укр. Пресової Служби*» в Берліні (деякий час ред. її «Бюлетеня»), співр. націоналіст. вид. і газ., зокрема «*Нового Шляху*»; до 1939 берлінський кореспондент низки газ. (серед ін. «Часу» — Чернівці, «Діла» і «Нового Часу» — Львів). У Канаді діяч *Української Стрілецької Громади*.

М. Селешко

Селидове (V–18), м. обл. підпорядкування Донецької обл., над р. Солоною; 24 700 меш. (1972). Кам'яновугільні шахти, вуглезбагачувальна фабрика, зав.: залізобетонних виробів, асфальто-бетонний, консервний, молочний. С. засноване 1770–73.

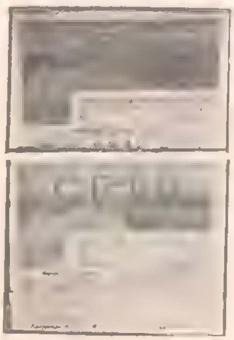
Селище міського типу, населений пункт, одна з ланок адміністративно-територіяльного устрою в СССР і УССР. Відповідно до положення, затвердженого През. Верховної Ради УРСР 28. 6. 1965, до С.м.т. належать населені пункти навколо пром. підприємств, будов, зал. вузлів, гідротехн. споруд, санаторій та ін стаціонарних лікувальних і оздоровчих закладів. У С.м.т. має бути не менше 2 000 меш. і серед них не менше 60% робітників, службовців і чл. їхніх родин. До С.м.т. можуть бути віднесені населені пункти (т. зв. робітниче С.), де проживає понад 500 осіб, з переважаючим ч. робітників і службовців пром. підприємств, якщо вони розташовані б. об'єктів пром. значення. Кількість С.м.т. в УССР постійно зростає (на кін. року): 1940 — 459, 1950 — 478, 1960 — 823, 1970 — 861, 1973 — 896 (на всіх укр. землях в СССР бл. 1 100).

Селібер Валентин (* 1920), скульптор родом з Тирасполя (Молд. ССР); закінчив Київ. Художній Ін-т (1953); працював гол. в ділянці монументальної і станкової скульптури: «Списометальниця» (1951), «Коліївщина» (1954), «Сіваш» (1957) — усі бронза; «Т. Шевченко» (штучний камінь), «Сніжок» (мармур, 1967) та ін.

Селіванов Іван (* 1924), графік родом з с. Рябкова, Челябінської обл. (РСФСР), закінчив Київ. Художній Ін-т (1952), учень В. *Касіяна*; станкова графіка перев. з сов. патріотичною тематикою («Непереможні», 1954, «Арсенальці», 1956–60 й ін.); серія пейзажів «Київ» (1955–59); ілюстрації до романів А. Головка («Бур'ян», 1959), Ю. Яновського («Вершники», 1962), О. Гончара та ін.

Село, див. *Доповнення*.

«Село», ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві 1909–11 за ред. М. *Грушевського*; «С.» фірмували Г. Ямпольська й І. Малич. Близькі співр. — М. *Гехтер* (хроніка подій), згодом В. *Дорошенко* (хроніка гал. і евр. життя), Ю. *Сірий-Тищенко* (літ.-критичні замітки), П. *Стебницький* і М. *Шаповал* (політ. події). «С.» містило також ст. з медицини, сіль. госп-ва (А. *Терниченко*, В. Королів, О. Мицюк та ін.). У «С.» друкувалися поезії О. Олеся, В. Самійленка, Г. Чупринки, Я. Щоголева, проза — В. Винниченка, О. Кобилянської, М. Левицького, Л. Мартовича, В. Стороженка, С. Черкасенка та ін. Пере-

Наголовки газ. 1909 і 1911

лідуване царською адміністрацією, «С.» (що мало наклад 4 500 — 5 000 примірників) було закрите. Продовженням «С.» був «*Засів*».

«Село», двотижневик, вид. Подільської Губ. Управи у Кам'янці Подільському 1917–19; ред. М. Бутовський.

«Село», двотижневик у Мукачеві 1920–24; ред. І. Павлик, П. Сидор.

Селютіна Лідія (* 1920), драматург, родом з Одеси. Її твори увійшли в репертуар укр. театрів УССР. П'єси «Грози минають» (1956), «Піснею зустрінемо світанок» (1962); зб. оп. «Іду на вогник» (1970) й ін.

Селюченко Олександра (* 1921), керамістка родом з Опішні; вчилася у керамічній школі при Опішнянському керамічному зав., на якому і працює; керамічні іграшки («Квочка», «Баранець», «Вакула та чорти» — усі 1969), багатофігурні композиції («Баба Параска і баба Палажка», «Лисиця і Півень», «Леви» — 1967–69) та ін.

Селява Антоній Атанасій (1583?–1655), церк. діяч, василіянин, родом з полоцьких шляхтичів. Архимандрит у Вільні, по смерті Йосафата *Кунцевича* висвячений митр. В. Рутським на полоцького архиєп., наступник митр. Р. *Корсака* (з 1640). У 1645 С. почав переговори з правос. про церк. з'єднання всієї України й Білоруси й створення спільного патріярхату, однак смерть митр. П. *Могили* (1647) припинила переговори. Після важких для з'єднаної Церкви рр. Хмельниччини (1648–54) та під час поль.-моск. війни С. помер на вигнанні у Тикотині на Підляшші. Написав твори: «Антіеленхос» (1622) проти «Еленхосу» М. Смотрицького і «Життя слуги Божого Йосафата» (1625).

Селяни-данники, найчисленніша категорія *похожих селян* у В. Князівстві Лит. у 15–16 вв. С.-д. жили в держ. і приватних маєтках, багатих на ліс. угіддя; займалися перев. мисливством, рибальством і бджільництвом, менше — хліборобством; до них належали також рудники, вуглярі, соляники тощо. Крім натуральної данини (хутром, медом та ін.), платили за користування орними землями грошову дань, т. зв. серебщину.

«Селянинъ», ілюстрований місячник для селян, виходив на Буковині 1895–1901, спочатку в с. Нових Мамаївцях (ред. Ю. Савчук), з 1899 у с. Чункові (ред. І. Білецький).

«Селянин», місячник, орган *РУП*, присвячений перев. інтересам сіль. бідноти, виходив 1903–05 за фінансовою підтримкою Є. *Чикаленка*, спочатку в Чернівцях (ред. Л. *Когут*, фактично — Д. *Антонович*), з 1904 у Львові, видавець М. *Ганкевич*, ред. С. *Вітик*. Вийшло 32 чч.

«Селянин», госп.-політ. тижневик польонофільського напрямку, виходив у Львові 1929–34; відповідальний ред. І. Бегметюк.

«Селянка України», ілюстрований двотижневик, орган Центр. відділу робітниць і селянок КП(б)У, виходив 1924–31 у Харкові. Чималу увагу ж. приділяв літ. творчості.

Селянство, див. *Доповнення*.

«Селянська Біднота», газ., див. «*Селянська Правда*».

«Селянська Громада», популярний тижневик, вид. Мін-ва Освіти УНР 1919 у Кам'янці Подільському й Вінниці.

«Селянська Доля», суспільно-політ. і екон. тижневик, орган Укр. Соц.-Дем. Партії, виходив у Луцькому 1923–24; ред. Степанюк.

«Селянська Думка», тижневик у Бердичеві 1918–19; ред. Б. *Ржепецький*.

Селянська Каса, центр. союз укр. хліборобських райфайзенських спілок на Буковині, заснована С. *Смаль-Стоцьким* 1903 у Чернівцях (одночасно орг., ревізійний і фінансовий центр для всіх видів укр. кооперації на Буковині); дир. Л. *Когут*, згодом О. *Луцький*. 1912 С.К. об'єднувала 174 кооперативи, у тому ч. 159 спілок ощадности й позичок системи Райфайзена, 11 споживчих, 2 молочарські і 2 різні; бл. 20 000 чл.

С.К. видавала, крім своїх органів «Вісника Союза» (1903–07) і двотижневика «Нар. Богатство» (1908–10), низку брошур і книжечок на кооп.-просв. теми. Госп. криза С.К. поставила її 1914 під управу Крайового банку; перетворена за рум. окупації на акційну спілку Півн.-бук. банк (1924), С.К. втратила свою гром. функцію. Див. також ЕУ1, стор. 1 123.

Селянська Партія, див. *Союз Земель Соборної України*.

«Селянська Правда», орган ЦК КП(б)У і Центр. Комітету незаможних селян, виходила у Харкові з 1. 7. 1921 до грудня 1925 як продовження газ. «Селянська Біднота» (20. 3. 1920 — 30. 6. 1921), перший місяць щоденно, далі тричі на тиждень. Ред. С. *Пилипенко*, секретар О. *Вишня*. Крім них, у «С.П.» співробітничали ін. письм., перев. з літ. орг-ції «*Плуг*» (А. Панів, І. Сенченко, П. Панч, А. Гак та ін.), завдяки чому газ. відограла певну ролю в поширенні укр. літератури на селі. Вона також пропаґувала аґро-техн. знання, але не витримала конкуренції газ. «*Радянське Село*» і з грудня 1925 об'єдналася з нею.

«Селянська Рада», тижневик, див. «*Перемиський Вісник*».

Селянська самооборона, див. *Народна самооборона*.

Селянська Спілка (також Укр. Сел. Спілка), «проф.-клясова» орг-ція на Україні 1917–19, була під впливом *УП*

СР; її орган — щоденник «*Нар. Воля*». С.С. підтримувала політику Укр. Центр. Ради, організувала 1 *Всеукр. Сел. З'їзд* у Києві 10 — 16. 6. 1917 (2 500 делеґатів), вибрала ЦК С.С. (М. *Ковалевський*, М. *Стасюк*, В. *Винниченко*, П. *Христюк*, Б. *Мартос*, А. *Степаненко*, М. *Осадчий*, І. *Пугач*, А. *Лівицький*) і Всеукр. Раду Сел. Депутатів (133; вони включилися до складу Укр. Центр. Ради), яка давала політ. спрямування С.С. С.С. домагалася від Укр. Центр. Ради скасування приватної власности на землю і передачі її у власність народові, не визнала гетьманської влади. Скликаний С.С. 2 Всеукр. Сел. З'їзд відбувся 21—23. 5. 1918 потай у Голосіївському лісі б. Києва; він висловив протест проти втручання німців в укр. справи, заявив свою вірність Укр. Нар. Республіці, закликав селянство до боротьби з гетьманатом. Після поділу УПСР (15. 5. 1918) С.С., на відміну від совєтофільських боротьбістів, опинилася в «центр. течії» УПСР під проводом Н. *Григорієва*. С.С. мала 3 представників в Укр. Нац. Союзі, у Директорії її представником був Ф. *Швець*; на той час гол. С.С. був О. Янко (він же й гол. Орг. Комітету УПСР).

Селянський поземельний банк, держ. іпотечний банк у Рос. Імперії, заснований 1882 з метою давати селянам довготермінові позики для купівлі поміщицької землі. Спершу гол. покупцями землі були сел. громади (ледве 2% індивідуальні власники). 1895 С. п. б. одержав право купувати землю у поміщиків на власний розрахунок; у 1895—1905 він купив у них 961 500 десятин землі (пересічно по 71 карб. за 1 десятину, одночасно ціна на десятину підскочила з 49 до 111 карб.). За законами 3. 11. 1905 і 15. 11. 1906 амортизацію позик на купівлю землі розстрочено на 55 літ, а відсоток за позику знижено до 4,5%; тоді С. п. б. був допоміжний у реалізації столипінської *аґрарної реформи* й у творенні хутірського та відрубного землеволодіння. Разом з тим збільшувалася кількість землі, що була у власності С. п. б., і землі, яку він продав селянам (майже виключно індивідуальним власникам) — у 1906—16 4,6 млн десятин. На Україні С. п. б. мав свої філії по губ. містах. За час з 1. 1. 1906 до 1. 5. 1910 у його диспозиції було на Україні 663 479 десятин землі, у тому ч. 505 212 він купив у поміщиків; з 1907 по 1. 6. 1910 С. п. б. продав селянству 460 550 десятин (перев. багатшому). С. п. б. ліквідований сов. владою декретом від 8. 12. 1918.

«Селянський Прапор», популярний політ. і екон. тижневик, орган Укр. Нар. Союзу, виходив у Станиславові з 5. 7. 1925 до 4. 3. 1928; видавець і відповідальний ред. І. Стовпюк, ред. В. Балагутрак.

Селянський Союз, див. *Сель-Союз*.

«Селянський Шлях», тижневик укр. соц. об'єднання «*Сель-Союз*», виходив у Холмі (1927—28); видавець П. Васильчук (*Васинчук*), ред. В. Гуль.

Селянські страйки в Галичині на поч. 20 в., спершу спорадичні й неорганізовані акції с.-г. робітників і сіль. бідноти, єдине джерело існування яких були заробітки по панських дворах і фільварках, з 1902 — масовий організований страйковий рух за покращення побутових умов і збільшення заробітної платні. Перші спорадичні С.с. охопили на весні 1900 15 сіл Борщівського пов., зокрема маєтки великого поль. землевласника графа Баворовського. Страйкарі вимагали підвищення поденної зарплатні з 18—20 до 50 центів і під час жнив з 80 центів до 1 ґульдена. Страйк був придушений австр. військом.

Активними організаторами С. с. 1902 були тогочасні укр. політ. партії: Нац.-Дем. (Є. Левицький, В. Будзиновський, Л. Цегельський та ін.), Русько-Укр. Радикальна Партія та УСДП; вони створювали низові страйкові комітети і вели роз'яснювальну роботу у пресі та пропаґандивній літературі. Страйк почався у червні 1902 у Львівському і Перемишлянському пов. (на землях графа А. Потоцького), у кін. липня він охопив понад 500 сіл у 26 пов. і яких 200 000 осіб (перший масовий С. с. в Европі). Крім невиходу на працю, учасники С. с. підпалювали фільварки, двори, ліси. С. с. придушено з допомогою жандармських загонів і війська. За участь у С. с. заарештовано понад 4 000 селян, багато з них були засуджені на ув'язнення. Страйкарі виявили солідарність і дисциплінованість, поміщики примушені були піти на поступки. Страйки й *сезонова еміґрація* на роботи до Німеччини (з 1903), на які виїздило до 80 000 осіб, підірвали шляхетське землеволодіння. Щоб рятуватися перед руїною, землевласники були примушені парцелювати землю поміж місц. селян і спроваджених ними поль. колоністів, у наслідок чого яких 140 000 га землі перейшло до селян. Сел. заворушення і страйки у 1901—02 виникали також у деяких с. Буковини і Закарпаття.

У ширшому обсязі С. с. в Галичині відновилися на весні 1906, охопивши яких 400 сіл у 35 пов. Страйкарі вимагали збільшення зарплатні наймитів на постійній фільварковій роботі до 100—200 корон річно і поденної до 2 корон та 7—8 сніп замість 12. *Б. К.*

Сельбуд, сел. будинок, сіль. культ.-осв. установа в УССР, один з видів *політосвіти* і почасти *позашкільної освіти* серед широких мас, створений на поч. 1920-их рр. на противагу «*Просвітам*»,

ліквідованим 1922 (1921 в УССР було 4 007 «Просвіт» і 111 С.). Кількість С. швидко зростала (також коштом нижчої форми С. — *хати-читальні*): 1925 — 3 161 С. і 6 939 хат-читалень, 1928–29 — 4 550 і 5 707, 1932—33 — 7 400 і 4 000. С. звич. мали бібліотеку, більші з них театральну залю, приміщення для різних техн., мист. і спортових гуртків, у них влаштовувалися доповіді, вистави, кіносеанси тощо. По колективізації почали діяти клюби колгоспів (1940 — 12 133), а замість С. — сіль. будинки культури, які є тепер основною клюбною установою у с. (1971 — 18 505; клюбів колгоспів — 2 456; хати-читальні зникли на поч. 1960-их рр.). Майже всі сіль. клюбні установи підпорядковані Мін-ву Культури УРСР.

Сельниця, р. на Подільській височині, права притока Бога; довж. 65 км, сточище 830 км², пересічна ширина річища у сер. течії 10 м.

Сель-Роб (Укр. Селянсько-Робітниче Соціялістичне Об'єднання), укр. політ. партія совєтофільського напряму в Польщі, заснована 10. 10. 1926 на з'їзді у Львові з об'єднання двох партій: волинсько-холмського нац.-соціялістичного *Сель-Союзу* і гал. ліво-москвофільської *«Нар. Волі»*. Політ. і соціяльна плятформа С.-Р. була подібна до плятформи *КПЗУ*, і він був фактично її леґальною прибудівкою. Восени 1927 С.-Р., як і КПЗУ (див. стор. 1097), розколовся: кол. «народновольці» — К. *Вальницький*, М. *Заяць*, К. *Пелехатий* та ін. вийшли з ЦК С.-Р. (він у той час стояв на плятформі *«шумськізму»*) і заснували Сель-Роб-Лівицю (відтоді С.-Р. інколи називали Сель-Роб-Правицею). До виборів до польсойму на поч. 1928 обидві партії пішли окремо; С.-Р. здобув 4 посольські мандати (С. *Волинець*, А. Сенюк, І. Федорук, М. *Чучмай*), С.-Р.-Лівиця — два (К. Вальницький, М. Заяць). У травні 1928 на з'їзді у Львові С.-Р.-Лівиця і більшість чл. С.-Р. (поміркованіша його частина увійшла до укр. нац. партій) створили С.-Р.-Єдність, яка стояла повністю на позиціях реорганізованої вже КПЗУ і КП(б)У; лідер — К. Вальницький (ін. діячі, крім уже згаданих: М. Дурделло, П. Крайківський, С. Маківка та ін.). С.-Р. мав триступеневу орг-цію: Центр. Комітет, пов. і сіль. (міські) сель-роби. Пресові органи: *«Сель-Роб»*, *«Наше Життя»*, *«Наше Слово»*, «Нове Життя». Найбільші впливи С.-Р. мав на Волині і на Холмщині, де він спричинився до поширення укр. нац. свідомости. На поч. 1930-их рр., у зв'язку з антиукр. курсом сов. політики в СССР, впливи С.-Р. значно зменшилися. 15. 9. 1932 поль. влада ліквідувала С.-Р. і закрила його вид.

«Сель-Роб», суспільно-політ. тижневик совєтофільського напряму, виходив у Львові з 18. 9. 1927 до 25. 9. 1932 (293 чч.) Орган Сельроб-Лівиці, з травня 1928 Сельроб-Єдности (див. *Сельроб*); ред. К. *Пелехатий*, з 1928 Ф. Яворський; співр. К. Вальницький, М. Голінатий, М. Заяць, П. Козланюк, І. Довганик та ін.; припинений поль. владою.

«Сельскій Господаръ», двотижневик для селян, виходив у Чернівцях язичієм (1878–79; 19 чч.); видавець і ред. М. Димитрієвич.

Сель-Союз (Селянський Союз, Укр. соціялістичне об'єднання — Селянський Союз), укр. політ. партія, поширена на укр. півн.-зах землях. Створена 1924 (формально 17. 8. на з'їзді у Холмі), стояла на соціялістичній (серед ін. вимагала передачі землі селянам без викупу) і укр. нац. (домагалася широких прав для укр. людности в Польщі) плятформі. До УССР і КПЗУ С.-С. на поч. ставився стримано, згодом позитивно. Гол. діячі: П. Васильчук (*Васиньчук*, перший гол.), А. Братунь, С. *Козицький*, С. Назарук, М. *Чучмай*, С. *Маківка*. Орган — тижневик *«Наше Життя»*. У жовтні 1926 більшість діячів С-С. увійшла до складу новоствореної партії *Сель-Роб*. Менша, поміркованіша частина з П. Васильчуком наблизилася до *УНДО*. У виборах до поль. сойму в березні 1928 С.-С. здобув два мандати. С.-С. чимало спричинився до поширення нац. свідомости на півн.-зах. землях і до зростання філій і читалень *«Рідної Хати»*.

Сельська (Райх) Марія (* 1903), малярка родом з Коломиї (Галичина), дружина Романа С.; училася в академіях мистецтв Кракова (1924–25), Відня (1926–27) і Модерній Академії в Парижі (1928); чл. *АНУМ* і учасниця її виставок. Пейзажі («Гуцульський пейзаж» — 1956, «Білгород» — 1964, «Збір винограду» — 1968, «Мальви» — 1969), портрети («Дівчина» — 1939, «Леся Українка» — 1950, «Скрипаль О. Криса»), натюрморти («Гуцульський натюрморт» — 1960). На творчості С. помітний вплив зах.-евр. мист. напрямів, особливо конструктивізму і кубізму, хоч абстрактних мотивів вона уникала.

В. Сельський

Сельський Володимир (1883–1951), геофізик і геолог родом з Сх. Поділля, д. чл. АН УРСР (з 1939); 1921–28 — дир. Нафтового Ін-ту в м. Грозному, пізніше начальник Грознафторозвідки, 1931–35 — старший геолог Союзнафти, з 1935 — консультант Держ. геофіз. тресту СССР, з 1939 — керівник відділу геофізики Ін-ту Геол. Наук АН УРСР, з 1945 у Льво-

ві. — керівник катедри геофізики в ун-ті, потім у політехн. ін-ті. Понад 70 праць, присвячених прикладній і теоретичній геофізиці (досліди над походженням і міґрацією нафти, опрацювання геофіз. метод її розвідки), дослідженню нафтових родовищ на Україні, Кавказі та Уралі, тектоніці Дніпровсько-Донецької западини тощо. «Краткий курс прикладной геофизики» (1938), «Мінеральні багатства зах. обл. України» у «Вістях АН УРСР» (1940), «Очерк геологического строения нефтеносной полосы западных областей Украины» (1941).

Сельський Роман (* 1903), маляр-імпресіоніст родом з Сокаля (Галичина); вчився у Львівській мист.-пром. школі і Краківській Академії Мистецтв; чл. *АНУМ* і учасник її виставок; морські («Порт», «Море», «Рибальська гавань») і гірські (серія з Чорногори, 1969–71) пейзажі; портрети; натюрморти. На творчості С. відбилися модерні течії зах. мистецтва, особливо сюрреалізм. Його картини є в колекціях Київ., Львівського і Варшавського музеїв. З 1947 С. — викладач Львівського Ін-ту Прикладного та Декоративного Мистецтва.

Сельський Щасний Фелікс (1852–1922), лікар і гром. діяч у Галичині, д. чл. НТШ (з 1899), чл. Найвищої Ради Здоров'я Австро-Угорщини. Мед. освіту здобув у Віденському Ун-ті, з 1882 працював керівником відділу жін. хвороб у Львівській поліклініці, з 1919 жив у Болехові. С. автор розвідок з питань гінекології, публікованих у «Лікарському Зб.» НТШ та у нім. мед. журн., брав участь в опрацюванні укр. мед. термінології. С. Щ. був чл. першого соц. гуртка, що склався під впливами М. Драгоманова, разом з керівниками гуртка І. Франком та М. Павликом був суджений у процесі 1877.

Семака Євген (1863–1913), церк. і культ. бук. діяч, правос. свящ.; катехит укр. гімназії у Чернівцях, оборонець прав укр. правос. Церкви на Буковині (чл. її Консисторії). Автор підручників релігії для нар. і сер. шкіл, «Ілюстрованої історії просвітного т-ва „Руська Бесіда" в Чернівцях (1869–1909)», співр. газ. «*Руська Рада*» (1898–1905), книжечок для шкільних бібліотек «Ластівка» (1894–96) тощо.

Семака Іван (1850–94), бук. гром. діяч, нотар, брат Євгена й Іллі С.; видавав 1876 у Чернівцях гумористичний часопис «Лопата».

Семака Ілля (1866–1929), гром. і політ. діяч на Буковині, родом з Бергомету, брат Євгена й Івана. Надрадник Крайового суду в Чернівцях, діяч Нац.-Дем. Партії, посол до австр. парляменту (1907–18) та бук. сойму (1911–18), чл. Крайового Виділу Буковини, чл. *Загальної Укр. Ради* (1915–16) у Відні, активний учасник перебрання укр. влади на Буковині (6, 11. 1918), діяч ЗУНР у Відні. Помер на Словаччині, де був у 1920-их рр. суддею.

І. Семака

Семантика (давніще семасіологія), ділянка мовознавства, пов'язана з лексикологією; вивчає значення (теж у діяхронному, іст. перекрої) слів і їх складових частин, словосполук і фразеологізмів. Слова за звуковою формою і взаємопов'язанням значеннєвих піль поділяються на полісемні (рýчка, гатúти) й моносемні (кúсень — в узагальненому чи словниковому й конкретному вживанні); виділяються гомоніми (пáра), пароніми (рибáлка, рибáк), антоніми (білий, чорний) й синоніми (блакитний, голубúй), за емоційним забарвленням на чуттєво-невтральні з номінативно-комунікативною функцією (назви конкретних речей: побутовізми, техн. професіоналізми й наук. термінологізми та абстрактизми — димáр, шúло, вутлéць, добротá) й чуттєво-забарвлені, що виявляють ще й ставлення мовця до називаної речі чи дії (пейоративізми, в тому ч. арґотизми й сленґізми — ножúще, ходýля, кýля, калíка 'нога', пестливі — ніж(еч)ка, евфемізми й табуїзми — нічнúй метéлик, дівчина легкúх звичáїв 'повія', лихúй 'чорт' урочисті й поетизми — правúця, деснúця, рам'я́ 'рука', що за походженням можуть бути спершу іст. — архаїзми й неологізми — чи геогр. алотопізмами — етранжизми, діялектизми). Їх функційне застосування вивчає *стилістика*. Систематичного викладу укр. С. нема. Питання С. перев. висвітлювалися в працях нормативно-стилістичного характеру і в працях про мову окремих письм. або жанрів (М. Левицький, І. Огієнко, В. Сімович, М. Сулима, М. Гладкий, І. Троян, Б. Ткаченко, В. Ващенко, І. Чередниченко, І. Білодід, Алла Коваль та ін.). Матеріяли з С. окремих слів і груп слів містили журн., насамперед «*Рідна мова*» (ред. І. Огієнко, 1933–39) і «Питання мовної культури» (ред. М. Жовтобрюх, потім Й. Багмут, пізніше В. Русанівський, 1967 і далі; від 1971 п. н. «*Рідне слово*»). *О. Г., Ю. Ш.*

Семанюк Іван, див. *Черемшина* Марко.

Семасіологія, давніша назва семантики, науки про значення слів, зокрема в діяхронному й психолінґвістичному розумінні, включаючи вчення про розвиток значень граматичних категорій та про засвоювання дитиною й мовцем

нових понять, слів і значень і про виникання нових значень. Це наближувало С. до ономасіології, науки про засади й процеси називання.

«Семафор у майбутнє», літ. зб., орган Асоціяції Панфутуристів — *Аспанфут*, вид. 1922 у Києві, з панфутуристичним маніфестом М. *Семенка* та статтями і творами Ґ. Шкурупія, Ю. Шпола, О. Слісаренка, М. Ірчана, Миколи і Марка Терещенків, В. Десняка та ін. Продовженням «С. у м.» був «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923).

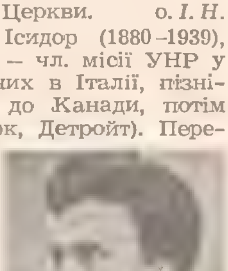
Сембратович Йосиф (1821–1900), гал. церк. діяч, митр., нар. в Криниці (Лемківщина) у священичій родині; богословські студії закінчив у Віденському Ун-ті, свящ. з 1845; з 1850 префект Духовної Семінарії у Львові; з 1852 — віцеректор Гр.-Кат. Семінарії у Відні; з 1861 — проф. св. Письма у Львівському Ун-ті. 1865 вихователь питомців грец. обряду в Римі; з 1867 — адміністратор перемиської епархії. 1870–82 — гал. митр. С. зберігав традиції і привілеї Гр.-Кат. Церкви, але не панував над складною політ. ситуацією в Галичині. Заходи С. проти пиятства, яке ширилося серед укр. селянства, не подобалися поль. дідичам, бо позбавляли їх чималих прибутків. Через поль. інтриґи проти С. на цісарському дворі, поширення москвофільства, яке підтримувала частина вищого гал. духовенства, і перехід свящ. І. *Наумовича* та ін. на православіє, на домагання цісаря Франца Йосифа, С. 1882 залишив митрополію і виїхав до Риму, де відстоював справи Гр.-Кат. Церкви. о. *І. Н.*

Митрополит Й. Сембратович

Сембратович Лев Ісидор (1880–1939), укр.-кат. свящ.; 1919 — чл. місії УНР у справах укр. полонених в Італії, пізніше чл. місії ЗУНР до Канади, потім свящ. у ЗДА (Ньюарк, Детройт). Переклав св. літургію на англ. мову і склав молитовник для українців-католиків англ. мовою.

Сембратович Роман (1875–1905), журналіст і публіцист, нар. у Монастирці Ліського пов. (Галичина), інформатор нім. суспільства про укр. справи, діяч студентського т-ва «*Січ*» у Відні, ст. на укр.-поль. і укр.-рос. теми в нім. пресі, кореспондент газ. «Frankfurter Zeitung», ред. журн.: «X-Strahlen» (1901) і «Ruthenische Revue» (1903–05) у Відні; автор брошур «Polonia irredenta» (1903), «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation» (1905).

Р. Сембратович

Сембратович Сильвестр (1836–98), гал. митр., кардинал, небіж митр. Йосифа С.; нар. на зах. Лемківщині в с. Дошниці в свящ. родині; теологію закінчив у Римі, висвячений 1860. З 1863 — префект Духовної Семінарії у Львові, з 1868 — проф. догматики у Львівському Ун-ті, з 1878 архипресвітер митрополичої капітули. 1870 разом з о. Ю. *Пелешем* заснував богословський ж. «Рускій Сіонъ»; з о. Пелешем і о. О. Лепким склав для народу «Изборникъ благопотребныхъ церковныхъ чиновъ и службъ» (1870) та видав перший молитовник нар. мовою (1879). 1878 іменований єп. помічником для митр. Йосифа С., з 1882 — львівським адміністратором і 1885 гал. митр. С. скликав 1891 провінціяльний синод у Львові, 1884 заснував дівочий ін-т під управою Сестер Василіянок і 1889 збудував нову духовну семінарію у Львові, заснував священиче Т-во св. Павла, що проводило нар. місії і видавало рел. кн., та Т-во св. Петра, що допомагало бідним парафіям. Заходами С. 1885 створено нову гр.-кат. епархію у Станиславові; зреформовано й активізовано Василіян; 1892 засновано нове згромадження Сестер Служебниць і 1897 була проведена реформа Сестер Василіянок. 1894 папа Лев XIII іменував С. кардиналом. У кін. життя С. приєднався до угодовецької т. зв. «*нової ери*», але пізніше відійшов від політики. о. *І. Назарко*

Кардинал С. Сембратович

Семдор (також Дорошенко) Семен, псевд. Ґольдштейна (1888–1926), актор; з 1913 в театрі «Руської Бесіди» у Львові, далі в «Молодому Театрі» (1916–19), театрах ім. Шевченка (з 1920) і ім. Франка (з 1924) в Києві; грав перев. ролі в світовому репертуарі. Заголовні ролі в п'єсах Г. Ібсена («Доктор Штокман»), Ж.-Б. Мольєра («Тартюф»), К. Ґуцкова («Уріель Акоста»), у п'єсах Софокла, Ґ. Гавптмана, Б. Шов, а також Л. Українки, В. Винниченка та ін.

«Семейная Библіотека», місячник, 1856 двотижневик, рос.-мовний орган москвофілів, виходив у Львові 1855–56, з ініціятиви і під ідейним керівництвом Я. *Головацького*; видавець і ред. С. *Шехович*, співр.: Б. Дідицький, І. Головацький, А. Петрушевич, І. Раковський, Д. Зуб-

рицький та ін. «С. Б.» перев. містила передруки з рос. ж., а повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» і «Божі діти» у перекладі язичієм подала як рос. оригінали.

Семен Олелькович († 1470), останній київ. удільний кн. (з 1455), син *Олелька* Володимировича, правнук В. лит. кн. *Ольгерда*; був представником руського елементу у В. Лит. Князівстві; воював з татарами. Лит. і руські пани без успіху висували кандидатуру С. О. на В. лит. кн.

Семендер, багате хозарське м., положене на сх. Передкавказзі, приблизно до 723 столиця *Хозарського каганату*. У 960-их рр. зруйноване військами *Святослава І Ігоревича*.

Семененко Микола (* 1905), геолог родом з Маріюполя, д. чл. АН УРСР (з 1948). По закінченні Дніпропетровського Гірничого Ін-ту (1927) працював у ньому (з 1937 — проф.), з 1944 завідував відділом рудних родовищ Ін-ту Геологічних Наук АН УРСР (до 1952 одночасно проф. Київ. Ун-ту). Праці С. присвячені петрографії (заг. теоретичним питанням метаморфічних та магматичних порід України тощо), геології рудних копалин (зокрема Криворізького басейну), проблемам докембрію, геохронології; висвітленню геол. будови та петрографії Укр. Кристалічного масиву. Зокрема: «Гранітні пегматити України». Геол. ж., (ч. 6, 1940), «Структура Укр. Кристалічного масиву», (там таки, ч. 9, 1948), «Структура рудных полей Криворожских железорудных месторождений», т. 1 (1946), «Железисто-кремнистые формации, их состав и положение в средней части украинского кристалического массива», у кн. «Геология железисто-кремнистых формаций Украины» (1959).

М. Семененко

Семененко Олександер (* 1898), гром. діяч родом з Єлисаветграду (Херсонської губ.), правник, чл. Харківської Колегії адвокатів. 1942–43 — гол. Харківської Міської Управи, з 1943 на еміграції в Німеччині, Бразілії і ЗДА. 1944–45 керівник Укр. Установи для Обслуговування робітників, вивезених до Німеччини на примусову працю (див. *Остарбайтер*), 1945 — чл. *Укр. Нац. Комітету*.

Семененко Петро (1814–86), поль. кат. свящ. родом з Підляшшя, визначний проповідник і письм., співзасновник чернечого Згромадження Змартвихвстанців (1836) та їх гол. настоятель у Римі (1873–86), брав діяльну участь у справах Гр.-Кат. Церкви за понтифікату Пія IX і Льва XIII і ставився до неї прихильно.

Семененко Петро (* 1918), майстер мист. скла, з с. Кодра на Київщині; працював на скляних підприємствах на Львівщині (1946–54); фігурний посуд у вигляді птахів, риб, ведмедів; кошички, жбанки, прикрашені ліпними пташками, стрічками, ґудзиками, смужками і т. п. Його твори зберігаються у музеях Ленінграду і Львова.

Семенина Володимир (* 1902), гром. діяч у ЗДА, журналіст і перекладач, за фахом інженер. З 1933 співр. «Укр. Тижневика» й ін. укр. газ. і журн.; перекладач англ. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка (у тому ч. «Мойсей», 1938) й ін. укр. поетів.

Семенів Марко, київ. ґравер кін. 17 — поч. 18 в. Дереворити до вид. Києво-Печерської Лаври 1691–1710; рамки до заголовків у «Полууставі», «Алфавиті Духовному» і в «Акафістах» (1709).

Семенів Микола (1893–1963), укр. мовознавець, у 1920-их рр. проф. Одеського Ун-ту. Автор ст. про історію окремих прийменникових конструкцій, гол. в мові старовинних грамот й І. Котляревського, також оглядів правописних проблем і літератури з мови крим. татар. Після арешту й звільнення викладав у Воронізькому Ун-ті. Від 1944 на еміґрації, помер у Нью-Йорку.

Семенівка (IV–14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; 8 600 меш. (1966). Харч. пром-сть (зокрема цукроварня).

Семенівка (I–13), м. на Чернігівському Поліссі, над р. Ревною, р. ц. Чернігівської обл.; 10 300 меш. (1970). Деревообробний зав., цегельня, харч. пром-сть, торфопідприємство. С. заснована у 1680-их рр. У 19 в. — волосне м-ко Новозибківського пов. Чернігівської губ., один з центрів кустарної шкіряної пром-сти. З 1958 — С. місто.

Семенко Михайло (Михайль; 1892–1937), поет, основоположник і теоретик укр. *футуризму*, родом з с. Кибинців на Полтавщині, син письм. Марії *Проскурівни*; вчився у Психо-Неврологічному Ін-ті у Петербурзі. Перша зб. «Prélude» (1913) позначена впливами поетів «*Укр. Хати*»; наступними зб. «Дерзання» і «Кверофутуризм» (1914) та вміщеним в останній маніфестом С. розпочав паралельно до виниклого на Україні рос. кубо- і егофутуризму (Д. Бурлюк, В. Кручених, В. Хлєбніков) течію укр. кверофутуризму — мистецтва шукання. 1918 С. видав у Києві зб. «П'єро задається», «П'єро кохає» і «Дев'ять поем»; 1919 — в однойменному з засно-

ваною ним футуристичною групою в-ві «Фляміньо» зб. «П'єро мертвопетлює», «Bloc-notes» і «В садах безрозних», як також поему «Ліліт». 1919 проголосив «рев. футуризм» й опублікував «ревфутпоему» — «Тов. Сонце» та «Дві поезофільми»; був ред. ж. *«Мистецтво»*. 1920 видав разом з М. *Любченком* і О. *Слісаренком* «Альманах трьох»; 1921 зб. «Проміння погроз»; тоді ж організував «Ударну групу поетів-футуристів», перейменовану на асоціяцію панфутуристів *«Аспанфут»* (1922–24), кредо й маніфести якої були проголошені в альманасі *«Семафор у майбутнє»* (1922) і газ. «Катафалк искусства» (1922). Зазнавши критики літ. кіл, С. перейшов на позиції «лівого фронту» (укр. «ЛЕФ») і перетворив «Аспанфут» на «Комункульт» (1924), одночасно працював (1924–27) як гол. ред. Одеської кінофабрики ВУФКУ. 1924 видав п. н. «Кобзар» дві зб. своїх творів 1910–22, 1925 зб. «В революцію» та поезофільм «Степ»; 1927 (разом з Ґ. *Шкурупієм* і М. *Бажаном*) «Зустріч на перехресній станції» і заснував нове об'єднання футуристів п. н. *«Нова Ґенерація»* з ж. цієї ж назви (1927–30). Сильно критикований С. відійшов від футуризму, ставши співцем больш. революції (зб. «Малий кобзар і нові вірші», 1928; «Европа й ми», 1929). На поч. 1930-их рр. визнав «помилковість» своїх кол. позицій, виявом чого й були зб. «Сучасні вірші» (1931), «З радянського щоденника» і «Китай в огні» (1932) та «Міжнародні діла» (1933). 24. 10. 1937 С. був розстріляний разом з ін. укр. письм. У сер. 1960-их рр. — реабілітований. Творів його в УССР не перевидано.

М. Семенко

Рання футуристична творчість С., просякнута урбаністичними й мариністичними мотивами й сюжетами, відзначається мовними і формальними експериментами й намаганням епатувати читача. Не зважаючи на пропаґовану ним деструкцію форми й відкидання клясичних і тогочасних літ. надбань, зокрема спадщини Шевченка, Олеся, Вороного, Філянського, С. мав чималий вплив на розвиток укр. модерної поезії 1920-их рр., у тому ч. і т. зв. пролет. Повна зб. творів С. була видана у Харкові у 3 тт. (1929–31).

Література: Ніковський А. Поезія будуччини. У кн. Vita Nova. К. 1920; Лейтес А. і Яшек М. Десять рр. укр. літератури (1917–27). I—II. К. 1928; Качанюк М. Матеріяли до іст. футуризму на Україні. У ж. Літ. Архів, I—IV. X. 1930; Неврлі М. Михайль Семенко, укр. футуризм і словацькі давісти. У ж. Дукля, ч. 3. Пряшів 1966; Полторацький О. Михайль Семенко та «Нова Ґенерація». У ж. Вітчизна, ч. 11. К. 1966.

Б. Кравців

Семенко Юрій (* 1920), журналіст і політ. діяч, родом з Кризого Рогу, з 1944 на еміґрації в Німеччині; 1950–54 співр. газ. «Укр. Вісті» (Новий Ульм) та виданого при них місячника «Освобождение», 1957–66 — ред. *«Укр. Селянина»*, лідер *Селянської Партії*.

Семенов Олексій (* 1904), інж. у ділянці с.-г. машин родом з Воронежу; з 1934 завідувач катедри механізації с.-г. машин в Одеському С.-Г. Ін-ті. Понад 100 друкованих праць.

Семенов-Тянь-Шанський Петро (1827–1914), видатний рос. географ, статистик і мандрівник. Під його керівництвом створено багатотомове вид. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (19 тт., 1899–1914), у якому 7 («Малороссия») і 14 («Новороссия») тт. присвячені Україні.

Сементовський Костянтин (псевд. Калайденський; 1823–1902), етнограф, фольклорист і літ. критик родом з Полтавщини, син землевласника Максима С., випускник Ніженського Ліцею, д. чл. Рос. Геогр. Общества (з 1847), близький до І. Срезневського, М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, А. Метлинського. Автор праць «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам» (в альманасі «Молодик» і в ж. «Маяк», 1843), «Г. Ф. Квитка» (в ж. «Москвитянин», 1843), «Малорусские и галицкие загадки» (1851) й ін.

Сементовський Микола (1819–79), письм., історик і краєзнавець родом з Полтавщини, брат Костянтина і Олександра С., випускник Ніженського Ліцею, автор романів і повістей — «Кочубей», «Мазепа», «Потемкин», біографічних ст. про І. Котляревського (у ж. «Северная Пчела», 1846) й іст. праць «Старина малороссийская, запорожская и донская» (1846), «Запорожская рукопись о кладах» (1856), «Сказание о ловах великих князей киевских» (1857), «Киев, его святыни, древности и достопримечательности» (1864) та ін.

Сементовський Олександер (* сер. 1820-их рр. — ?), краєзнавець і журналіст родом з Полтавщини, брат Костянтина і Миколи С., випускник Ніженського Ліцею; по закінченні військ. служби — лісничий на Київщині (до 1867), чл. Моск. Археологического Общества, автор праць: «История города Каменец-Подольскаго» (1865), «Исторія Почаевской Лавры» (1870), «Гимназія высшихъ наукъ и лицей князя Безбородко в Нѣ-

жинѣ» (1881), опису Вітебської губ. і ст. з ділянки лісництва та сіль. госп-ва.

Семенченко Григорій (* 1919), хірург-стоматолог родом з Київщини; проф. Одеського Мед. Ін-ту. Понад 80 друкованих праць; досліджує питання гострих і хронічних одонтогенних остеомієлітів щелеп.

Семенюк Іван (1867–1950), різьбар родом з Печеніжина (Галичина); співзасновник і викладач школи деревного промислу в Коломиї, з 1917 у Печеніжині; скриньки, таці у стилі шкрібляківського різьблення (зберігаються у Львівському Музеї Етнографії і Художнього Промислу).

Семенюк Лідія (* 1918), архітект родом з Києва, закінчила Київ. Інженерно-Будів. Ін-т (1941); Будинок культури у Звенигородці (1948), кінотеатри в Чернігові та Ніжині (1949–50), забудова нового ансамблю площі в Переяславі-Хмельницькому (в співавторстві з ін., 1954), житлові будинки у Києві; співавтор станції «Університет» Київ. метрополітену (1950) та ін.

Семенюта Василь (* 1925), майстер різьбар на дереві і скульптор, родом з Сумщини; вчився у Львівському Поліграфічному Ін-ті (1962–68); рельєфна композиція «М. В. Гоголь» (1952), статуя «Богдан Хмельницький» (1953), пам'ятник Т. Шевченкові (1964), монумент «Вічна пам'ять героям ...» (1966–71; бронза, ґраніт) — обидва останні у Лубнях.

Семибратнє городище, положене на півд. від р. Кубані, б. теперішнього м. *Анапи*, назване так від недалекої групи могил «*Сім братів*». Являє собою залишки заснованого в 6 в. до Хр. м. Синдики, що було осередком племени *синдів*. Під час розкопів (1878, 1938–40, 1949–52) відкрито оборонний мур прямокутної форми, укріплений вежами на відстані 15—18 м, та рови з зах. і сх., як також фундаменти великого житлового будинку (3 в. до Хр.) з внутр. подвір'ям за грец. зразком. Населення м. займалося хліборобством, рибальством, ремеслом і торгівлею з сусідніми меото-сарматськими племенами. С. г. досліджували В. Тізенгавзен, пізніше у сов. час — Н. Анфімов.

Семигород, Трансільванія, іст. край, до 1918 перев. в межах Угорщини (у її сх. частині), пізніше у півн.-зах. *Румунії*; бл. 60 000 км² з понад 4 млн меш.; до С. звич. включають також *Мармарощину* і *Банат*. В античну добу С. заселювали *даки*. 106–271 С. був рим. провінцією (тоді він зазнав часткової романізації), згодом опанований ґотами, ґетами, аварами і болгарами, з 6 в. в С. почали поселюватися слов'яни. З кін. 9 в. С. був підкорений угорцями, з поч. 11 в. став частиною Угор. Королівства, у складі якого мав широку автономію. З 10 в. в С. почали поселюватися угорці (з кін. 11 в. у сх. С. угор. вільні селяни, т. зв. шеклери), з 12 в. — німці, які дали назву країні (Siebenbürgen — С.). По розпаді Угор. королівства (битва під Могачем, 1526) в С. оформилося автономне князівство (1541–1687) під зверхністю Туреччини. У 17 в. С. був об'єктом боротьби між Османською і Габсбурзькою імперіями. У 1699–1867 С. був провінцією Австрії, згодом Угорщини, з 1918 С. опанувала Румунія (1940–44 його півн. частину приєднано до Угорщини).

Серед слов'ян С. частину творили українці, про що свідчать топографічні назви (Rusz, Reusdorfel, Russdorf, Ruseşti). Перші документальні сліди про укр. поселення в С. походять з 13 в. (гора Ruscia, м. Forum Ruthenorum). Ще у 15 в. в С. існували чималі укр. колонії, які пізніше зазнали мадяризації або румунізації; перепис 1930 виявив у С. (без Мармарощини і Банату) ледве 2 100 українців, найбільше у пов. Орадя. Зв'язки України з С. (політ. і культ.) існували за козаччини. Укр. козаки, що служили у валаському війську, допомогли Михайлові Хороброму об'єднати С. з Валахією й Молдавією (1593–1601). Кн. С. Бетлен Ґабор (1613–29) вважав 1628 за можливе відокремлення України від Польщі і створення окремої держави. Б. Хмельницький був у дипломатичних зв'язках з кн. С. — Ю. *Ракоці I* (1630–48) і Ю. *Ракоці II* (1648–60) і уклав з ним військ. союз проти Польщі (1656). У 18 в. екзильний гетьман П. *Орлик* мав зносини з кн. С. Ференцем II Ракоці (1676–1735; кн. 1704–11). 1699 деякі проповіді Й. *Ґалятовського* були перекладені й видані рум. мовою в Алба-Юлія. 1757 Дімітріє Евстатіє Брашовянул створив першу рум. граматику в С. на основі граматики М. *Смотрицького*; він також переклав ряд «слов.» кн. рум. мовою (появилися друком 1792 у Сібіу).

По другій світовій війні укр. еміґранти живуть у Клужі, Брашові, Ораді.

Семикіна Людмила (* 1924), малярка, закінчила Київ. Художній Ін-т; «Груповий портрет старих большевиків-арсенальців (1954), «Сутінки» (1954), «В Одеському порту» тощо. Співавторка разом з О. Заливахою і Г. *Севрук* Шевченківського вітражу в Київ. Ун-ті, знищеного партійними органами у травні 1964. Виключена з Спілки Художників України (1968) за виступи на оборону репресованих.

Семипалатинськ, м. над р. Іртишем у заселеному українцями *Сер.-Азійському Степ. краю*, обл. центр Казахської ССР, 259 000 меш. (1973). С. заснований 1718 як фортеця, з 1854 обл. м. Степового краю, центр транзитної торгівлі. Швид-

ке зростання населення (у тис.): 1897 — 26, 1926 — 56,9 (у тому ч. 2,8 українців), 1939 — 106,7, 1959 — 156,1, 1973 — 259. Харч. і легка пром-сть; зоо-ветер., пед. і мед. ін-ти; драматичний театр, філармонія, красзнавчий музей.

Семипалатинська область, обл. у сх. частині Казахської ССР; 179 600 км², 736 000 меш. (1973), у тому ч. 47% міськ. (у самому *Семипалатинську* — 35 %); українці живуть у півн. і півн.-сх. частині С. о. Більшість С. о. становить сх. окраїна Казахського дрібносопковика (хвиляста рівнина на висоті 500—700 м), на півд.-сх. Тарбагатай хребет (до 3 000 м) відокремлює Зайсанську і Балхаш-Алакольську улоговини; на півн. простягається Приіртиська рівнина (частина Зах.-Сибірської низовини). Підсоння різко континентальне; в частині, заселеній українцями, пересічна температура січня −17°, липня +21°Ц., 300 мм атмосферичних опадів на рік; ця частина С. о. вкрита степом на чорноземних ґрунтах, і вона здебільша розорана (гол. культури — пшениця, ячмінь). В усій С. о. переважає пустельний степ. Посівна площа в усій С. о. у тис.: 1 668, у тому ч. 1 086 зернових, 527 кормових (1972); поголів'я (на 1. 1. 1974; у тис): великої рогатої худоби — 494, овець і кіз — 3 324, свиней — 178, коней — 82. Пром-сть зосереджена перев. в Семипалатинську.

Людність С. о. швидко зростає (у тис.): 1926 — 326. 1939 — 408, 1959 — 520, 1970 — 714. Нац. відносини за сов. переписами такі:

	1926		1959		1970	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
українці	30 700	9,4	17,3	3,3	18,9	2,7
казахи	144 900	44,5	185,9	35,8	311,6	43,6
росіяни	125 900	38,6	235,0	42,2	292,0	40,6

За переписом 1970, аж 52% українців мали б уживати рос. мови як розмовної; 67% їх мало жити у м. Ці ч. не є вірні.

В. К.

Семирічна школа (побутова назва — семирічка), неповна сер. заг.-осв. школа в УССР і СССР для дітей у віці 7—13 рр. За системою єдиної трудової школи в УССР (1923) С. ш. називали ті заг.-осв. школи, в яких діти навчалися у двох концентрах: першому (1—4 кляси) і другому (5—7 кляси). У 1925—28 частину С. ш. перетворено у містах на фабрично-заводські (ФЗС), на селі — на школи сіль. молоді (ШСМ), пізніше на школи колгоспної молоді (ШКМ). 1934 встановлено неповну сер. заг. школу з 1—7 клясами, і вона дістала назву С. ш. (ін. роди шкіл: *початкова* з 1—4 клясами і сер. [*десятирічна*] з 1—10 клясами).

Кількість С. ш. і учнів у них були у різні роки такі:

Роки	Шкіл	Учнів (у тис.)
1927—28	2 420	862
1932—33	8 086	2 937
1940—41	10 957	2 846
1950—51	12 951	3 715
1957—58	10 874	1 733

Кількість С. ш. і учнів у них зростала до поч. 1950-их рр. (одночасно зменшувалася кількість початкових шкіл; див. стор. 2289—90), пізніше вона почала зменшуватися завдяки розвиткові сер. (повних) заг.-осв. шкіл. Випускники С. ш. могли продовжувати освіту у вищих клясах сер. школи або у сер. спеціяльних і проф.-техн. школах. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи нар. освіти в СССР» (1958) С. ш. замінила *восьмирічна школа* (див. *Доповнення*).

Семінський Віталій (* 1906), винахідник-самоук родом з Київщини; відкрив нові методи обробки металів, опублікував ряд праць; з 1962 «заслужений винахідчик УРСР».

Семко Михайло (* 1906), інж.-механік родом з Полтавщини; 1930 закінчив Харківський Механіко-будів. Ін-т, з 1935 — його доц., з 1941 завідувач катедри, з 1945 дир. (1950 — ректор) Харківського Політехн. Ін-ту. Понад 50 друкованих праць з ділянки різання металів.

Семковський (справжнє прізвище Бронштейн) Семен (1882—1937), філософ і соціолог, д. чл. ВУАН (з 1929); нар. в Могилеві на Білорусі, двоюрідний брат Л. *Троцького*; закінчив юридичний фак. Петербурзького Ун-ту. Як чл. партії Соціял-Демократів, належав з 1901 до меншовиків; 1907—17 перебував на еміґрації у Відні, з 1918 на Україні. Порвавши з меншовиками 1920, був проф. теоретичних основ марксизму в Харківському ІНО, гол. філос.-соц. відділу і керівником катедри філософії ВУАМЛІН-у 1922—31, з 1927 гол. Соціологічної Комісії ВУАН, з 1931 — чл. Президії і керівник Асоціяції Природознавства ВУАН та з 1934 чл. її Ради для вивчення продуктивних сил УССР. У 1934—36 очолював Комісію філософії при АН УРСР та Харківську

С. Семковський

н.-д. катедру історії евр. культури. Заарештований в кін. 1936, С. був розстріляний у березні 1937. С. — автор понад 100 наук. і наук.-популярних праць, між ними: «Людвиг Фейербах» (1922), «Теория относительности и материализм» (1924), «Диалектический материализм и принцип относительности» (1926, укр. мовою — 1931), «Фізика і хемія як науки у світлі марксизму» (1933).

Семполовський Лев (1868—1960), селекціонер родом з с. Крерового (тепер у Зах. Польщі). По закінченні Ростоцького Ун-ту (Німеччина) працював (1890—97) на селекційних станціях в Італії й Німеччині. З 1898 керував відділом селекції цукрових буряків Уладівсько-Люлинецької селекційної станції (Вінницька обл.). Вивів багато сортів цукрових буряків (У1030, У1722, У1018 та ін.).

Семчишин Тиміш (псевд. Річка; 1915—45?), діяч ОУН з Самбірщини; у 1930-их рр. студентський діяч у Львові, у 1941 заступник провідника похідної групи південь, згодом організатор протинім. підпілля в півд. Україні. З поч. 1942 до березня 1943 в нім. концтаборі, після втечі з якого провідник ОУН у Трансністрії, окупованій румунами. По приході сов. армії залишився в Одесі для боротьби в підпіллі і там загинув.

Семчук Стефан (* 1899), поет, журналіст, кат. публіцист, свящ., родом зі Львова; з 1928 у Канаді, там став ініціятором й ідеологом світського апостоляту і заснував 1932 *Братство Українців Католиків Канади*; ред. його «Бюлетеня» та ін. вид., співзасновник КУК, опікун нової еміґрації до Канади. Зб. «Метеори» (1924), «Воскресення» (1927), «Фанфари» (1931), «Кан. рапсодія» (1959), «Рефлексії» (1965), «Поеми» (1967) й ін.; «Начерк укр. письменства» (1948), ст. в ж. «Логос», переклади.

Сем'янчук Ілля (1895—1955), кооператор родом з Станиславівщини, у 1932—39 дир. Окружного Союзу Кооператив у Станиславові, 1941—44 гол. дир. *«Центросоюзу»* у Львові; на еміґрації в Німеччині і (з 1950) у ЗДА, де був гол. дирекції кредитової кооперативи «Самопоміч» у Чікаґо.

Семятичі (Siemiatycze; I—3), м. на півн. Підляшші, пов. м. Білостоцького воєводства в Польщі, положене на укр.-поль. етногр. пограниччі; 6 000 меш. (1965). У Семятицькому пов. українці становлять тепер понад 1/3 всього населення (їх вважають білорусами; див. карти на 2233 і 2254 стор.).

Сенат (з латинської — Senatus, рада старших), у античному Римі найвища держ. рада; у ряді держав один з найвищих держ. органів; у багатьох державах одна з законодавчих палат *парляменту*, суд. колеґія при вищих судах, або і найвищий суд (напр., *Держ. Сенат* на Україні за гетьманату П. Скоропадського); також колеґіяльна зверхня влада у високих школах.

С. у Речі Посполитій. С. у Польщі витворився протягом часу з королівської ради і оформився у першій пол. 16 в. як частина (поряд палати послів) *сойму*. По Люблінській унії (1569) Польщі з Литвою (у В. Князівстві Лит. С. не було, але була *Пани-Рада)* С. (як і сойм) був спільний для всієї Речі Посполитої. До С. входили духовні (примас, архиєп., єп. — лише римо-кат.) та світські (міністри, воєводи, каштеляни) достойники, разом 150 сенаторів. С. мав свої ради окремо від послів, до його компетенцій належало схвалення постанов посольської палати (поступово це стало звич. формальністю). До С. не допускали ні правос., ні уніятських єп. (щойно за конституцією 1791 до С. мав увійти уніятський митр.).

У Рос. Імперії С. один з найвищих держ. органів, функції і компетенції якого впродовж 200 рр. мінялися. Створений Петром I 1711, замість Боярської думи, С. був гол. знаряддям його реформ. Деякий час — найвищий орган з адміністративними, суд. і контрольними компетенціями. Йому були підпорядковані колеґії і органи місц. управління, репрезентовані губернаторами. За Катерини II компетенції С. обмежено, зокрема коли на чолі уряду губ. поставлено ген.-губернаторів, підпорядкованих безпосередньо імператриці. По створенні *Держ. Ради* 1810 С. став гол. ч. найвищою суд. інстанцією; в кін. 19 в. він здобув також право інтерпретувати закони. С. ліквідований декретом сов. влади 22. 11. (5. 12.) 1917.

С. існували у 1920—30-их рр. у Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині як вищі палати парляменту. У Польщі до компетенцій С. належало затвердити проєкти законів, схвалені соймом або їх відхилити. У разі, коли сойм приймав їх кваліфікованою більшістю вдруге, закон входив у силу. Сенаторів обирали заг. *вибори*. За конституцією 1935 компетенції С. дещо збільшено; чл. С. відтоді частково походили з виборів, другу частину призначав през. держави.

У Чехо-Словаччині, за конституцією 1920, С. мав подібне становище, як у Польщі у 1920-их рр.; чл. його походили з заг. виборів. У Румунії сенатори були частково з вибору громад і пов. (посередні вибори), а частково — призначувані королем. До С. цих країн належали також представники укр. меншости, але далеко не пропорційно до її числа.

Сенгалевич Маргарита (* 1901), письм. і журналістка родом з Кам'янця По-

дільського. Працювала як перекладач і бібліотекар, з 1928 в ред. ж. «*Селянка України*» у Харкові, 1934–41 в газ. «*Вісті ВУЦВК*» у Києві. З 1943 живе у Москві. Авторка зб. оп. «Велетень» (1930), «Непомітна» (1930), «Одного зимового вечора» (1931), зб. нарисів «Бійці й будівники» (1934), повісті рос. мовою «Светит вдали огонек» та ін.

Сенгалевич Федір (Сингалевич Хведір; бл. 1890–1941), лікар, етнограф і гром. діяч. 1917–18 працював у земській лікарні в Богуславі, потім лікар у Лук'янівській тюрмі в Києві; засновник і керівник музею і гімназії у Богуславі в 1917 – 18. Збирав етногр. матеріяли і співпрацював у вид. ВУАН (1927–30). Автор розвідок про «Київ. лірників» («Етногр. Вісник», кн. 3, 1927), про «Гаївки» (у «Бюлетені Етногр. Комісії ВУАН», ч. 12, 1930), про «Київ. некропіль» («Хроніка Археології та Мистецтва», чч. 1, 2, 1930) та ін. У жовтні 1941 розстріляний у Києві нім. окупаційною владою.

Сендульський Аполлон, (1830–82), свящ., дослідник Волині й осв. діяч. Ст. на іст.-археологічні й етногр. теми з Волині та проповіді у «Волынских Епархиальных Ведомостях»; написав «Летопись» своєї парафії (с. Сивки, Острозького пов.). Посмертно вийшла його «Автобиография» (КСт., 1896).

Сен-Жерменський договір, мирова угода між Австрією і Антантою, підписана у Сен-Жермен-ан-Ле б. Парижу 10. 9. 1919. С.-Ж. д. санкціонував розпад Австро-Угорщини й утворення державнаступниць: Австрії, Угорщини, Чехо-Словаччини і Юґославії. Укр. землі Закарпаття увійшли до складу Чехо-Словацької респ., а Буковина була визнана за Румунією. Австрія зреклася також Галичини. У артикулах 10–13 С.-Ж. д. визначає автономний статус Закарпаття в рамках Чехо-Словаччини з власним соймом і «найвищим ступенем самоуправління». Договір включав ще постанови про охорону прав нац. меншостей в Чехо-Словаччині і Румунії, згідно з якими українці, серед ін. нац. меншостей, отримали ґарантовані права на культ. розвиток. Порушення цих прав могло бути оскаржене перед Лігою Націй. *В. М.*

І. Сеник

Сеник Ірина (*1925), поетка і медсестра; в 1946–56 ув'язнена у Львові, згодом у концтаборах Сибіру і Мордовії за ніби приналежність до ОУН. В 1960-их рр. працювала медсестрою в Івано-Франківському і брала участь у протестних акціях проти переслідування діячів укр. культури (зокрема С. Караванського). 1972 арештована в зв'язку з тим, що під час обшуку квартири В. Чорновола органи КҐБ ніби знайшли її тюремні поезії; засуджена на 6 рр. таборів, перебуває в Мордовії.

Сеник Олекса (псевд. Запорізький і Павло Байда; 1915–68), письм. на еміґрації, родом з с. Миролюбівки на Запоріжжі. Твори: «Швайцарський пашпорт» (1946), «Мати помирила» (1946), «Ґраніт» (1947), «Нові байки» (1948). Помер у Сіракюзах (ЗДА).

Сеник Омелян (псевд.: Грибівський, Канцлер, Урбан; 1891–1941), діяч *УВО* і *ОУН* родом з Яворова (Галичина). Сотн. УГА, співзасновник УВО (чл. її Крайової, згодом Начальної Команди); з 1927 на еміґрації, співред. ж. «*Сурма*», з 1929 чл. Проводу ОУН, з доручення якого кілька разів відвідав укр. осередки у ЗДА, Канаді і Півд. Америці і спричинився до розбудови тамошніх націоналістичних орг-цій. По смерті Є. Коновальця (1938) чл. «Вужчого Проводу» ОУН, 1940 виступив проти розколу в ОУН, обстоюючи позиції полк. А. *Мельника*. Влітку 1941 разом з М. *Сціборським* очолював *Похідні групи ОУН* А. Мельника і 30. 8. підступно убитий у Житомирі.

О. Сеник

Сеник-Петрович Василь, див. *Петрович* Василь.

Сениця Павло (1879–1960), композитор і фолкльорист, родом з Київщини. Закінчив Моск. Консерваторію (1909) і там працював викладачем муз. теоретичних дисциплін. У 1921–31 збирав і впорядковував муз. фолкльор. Помер у Москві. Твори: опери «Життя – це сон» (за Кальдероном), «Наймичка» (за Шевченком, не закінчена); симфонія «Десне-де тополі» (1912), вісім струнних квартетів, увертюра для симфонічної оркестри, «Скерцо», «Муз. малюнок» та «Пісня без слів» для фортепіяна, дві «Думи» для віольончелі з фортепіяном, «Леґенда» для скрипки і фортепіяна, хори, сольоспіви, обробки нар. пісень. Вокальні твори С.

П. Сениця

написані на поезії Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, М. Філянського, О. Олеся. В укр. музиці 20 в. твори С., особливо інструментальні, мали новаторське значення. Наук. праці С.: «Сучасна укр. музика» (1923), «Укр. вокальна музика» (1925), «Укр. нар. пісні, записані у Волинській губ. М. Некозаченком» (1926), «П. Демуцький, нарис з його життя і критичний аналіз праць» (1931). Див. ще монографії: Костенко В. «Павло Сениця. До 25-річчя композиторської діяльности» (1930); Михайлов М. «Композитор П. Сениця. Нарис про життя і творчість» (1965). *В. В.*

Сеницький Валеріян (1735–1808), василіянин (з 1759), проф. богословія, проповідник і письм.; д-р Віленської Академії (1768). Видав у Почаєві переклад з поль. «Бесѣды парохіальнія на недѣли и нарочитіи свята всего лѣта» (1789, 1792; з заохочуванням свящ. проповідувати нар. мовою), співпрацював у вид. «Богогласника» (1791, 1805) і написав «Kazania na święta całego roku» (1793, 2 тт.).

Сенишин Амвросій Андрій (* 1903), церк. діяч, митр., василіянин, нар. в Старому Самборі (Галичина), висвячений на свящ. 1931. З 1933 в ЗДА, з 1937 ігумен і парох церкви св. Миколая в Чікаґо, з 1942 еп.-помічник еп. К. *Богачевського* (розвинув широку діяльність в епархіяльному шкільному осередку в Стемфорді), 1946 очолював Укр. Допомоговий Комітет при Амер. Єпископській Службі для допомоги повоєнним біженцям в Европі та еміґрації до ЗДА (бл. 42 000 українців), 1956–61 – апостольський екзарх і еп. новоутвореної епархії в Стемфорді, 1961 — митр. Укр. Кат. Церкви у ЗДА і архиєп. Філядельфійської епархії. Ред. місячника *Ковчег*» (1946–56), організатор епархіяльних конґресів, меценат укр. церк. мистецтва і музики; побудував величаву катедру в Філядельфії.

Митр. А. Сенишин

Сенишин Лев (1908–58; псевд. Сен, Андронік, Авгуренко), гал. журналіст і карикатурист; ілюстратор ж. «*Жорна*» (1933–34), співр. «*Комара*» й в-ва «*Укр. Преса*» у Львові, ред. і карикатурист «Проти Шерсти» (1946–48) в Ляндеку. Після переїзду до Канади ред. тижневика «Спорт» (1955–56) та співр. газ. «*Гомін України*». Помер у Торонто.

Сенів Іван (* 1905), мистецтвознавець родом з Рогатина (Галичина), закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна в Ленінграді (1953). Праці: «О. Л. Кульчицька. Каталог творів» (1959), «Творчість О. Л. Кульчицької» (1961), розділи «Меблі» в «Історії Укр. Мистецтва», (т. 2, 1967) і в «Нарисах з історії укр. декоративно-прикладного мистецтва» (1969); ст. на мист. теми.

Сенін Іван (* 1903), сов. партійний і держ. діяч, інж., українець родом з Донбасу; закінчив Політехн. Ін-т у Києві, згодом спеціялізувався в Колюмбійському Ун-ті у Нью-Йорку. На різних посадах у пром-сті і (з 1938) в уряді УССР, серед ін. 1940–42 і 1943–53 заступник гол. Раднаркому, пізніше Ради Міністрів, 1953–65 – перший заступник гол. уряду (одночасно 1957–59 гол. Держпляну УССР); 1949–65 чл. Політбюра, пізніше Президії ЦК КП(б)У, 1956–61 кандидат у чл. ЦК КПСС, 1961–66 чл. ЦК КП СС; чл. Верховної Ради УССР (1947–67) і СССР (1946–66). Як чл. делеґації УССР, брав участь 1945 в установчій конференції ОН в Сан-Франсіско, 1947 – підписав у Парижі від імени уряду УССР мирові договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Румунією та Угорщиною.

Сенкевичівка (III–5), с. м. т. Горохівського р-ну Волинської обл., 3 800 меш. (1966); пром-сть будів. матеріялів. С. заснована у 1920-их рр.

Сенкусь Мирослав (* 1914), вчений у ділянці органічної хемії, нар. у Редберрі (Саскачеван, Канада), д. чл. НТШ (з 1948), вчився в ун-тах Саскачевану і Чікаґо (докторат 1938). Керував до 1950 досл. працею у фірмі «Commercial Solvents Corporation» (Індіяна), з 1951 – дир. дослідів у фірмі «Reynolds Tobacco Company» (Півн. Кароліна, ЗДА). 17 друкованих праць, 57 патентів у галузях хемії нітропарафінів, антибіотиків, хлорування вуглеводнів, синтези хемотерапевтичних сполук та застосування ізотопів у аналізі.

Сент-Кетерінс-Ніяґара (Saint Catharines-Niagara), пром. м. (гол. металообробна і машинобудів. пром-сть) у півд.-сх. частині провінції *Онтаріо* (Канада), постало у 1960-их рр. із злиття міст С.-К. і Ніяґара Фалс; 303 000 меш. (1971), у тому ч. 11 000 українців, які почали поселюватися у м. і околицях з 1919. 56% українців зберегло укр. мову; 24% належить до Укр.-Кат. Церкви (2 парафії), 15% до Укр. Греко-Правос. (1 парафія), 23% – до римо-кат., 14% до прот., 9% до англіканської, 15% до ін.

Сент Луїс (St. Louis), м. і порт над р. Міссісіпі у ЗДА в стейті Міссурі, 625 000 (з передмістями 2,4 млн) меш. (1970), у тому ч. бл. 3 000 українців (у 1930-их рр. бл. 1 000). Перші українці, здебільша з Лемківщини, поселилися в С. Л. у 1880-их рр. 2 укр. парафії – кат. (з церквою Успіння, заснована 1907) і правос. від 1927.

Сент Пол (St. Paul), м. в ЗДА у стейті Міннесота, 310 000 меш. (у тому ч. бл. 2 000 українців; у 1930-их рр. ледве 30 родин). 2 укр. парафії – .кат. і правос., обидві засновані 1951. С. П. зливається в одне з м. *Міннеаполісом.*

Сенченко Іван (* 1901), один з визначніших письм. сов. доби; родом з с. Наталиного б. Костянтинограду (тепер Червоноград на Харківщині). Закінчив Костянтиноградську вчительську семінарію і деякий час учителював, з 1922 до поч. другої світової війни жив у Харкові, де закінчив Ін-т Нар. Освіти (1928), по другій світовій війні живе у Києві. Друкуватися почав з 1921 і належав до літ. орг-цій «*Плуг*» і «*Гарт*», потім до *ВАПЛІТЕ* (1925–28). Зб. поезій «В огнях вишневих завірюх» і зб. «Оповідання» (1925) критика зустріла прихильно. Наступні кн. прози – «Історія однієї кар'єри та ін. оп.» (1926), повість «Паровий млин» (1926) і прозу з сел. життя дальших рр. офіц. критика оцінила неприхильно, закидаючи С. «ідеалізацію куркульства». Особливо гострі напади викликав твір С. «Із записок» (1927, ін. назва «Холуєві записки»), в якому критика вбачала в образі Холуя сатиру на підлеглість укр. культури «верховному Пієві» (партійному диктатові). У дальшій творчості С. видав низку повістей і оп.: «Дубові Гряди» (1927), «Червоноградські портрети» (1930), «Комуна» (1932), «Повість про Клима» (1933), «За ґратами» (1934), «Руді вовки», «Чорна брама» (1936), «Новелі» (1940) і багато ін.; романи «Металісти» (1932), «Напередодні» (1938), «Його покоління» (1947, перероблене вид. 1965). Прихильність сов. критики С. здобув щойно з 1950-их рр. циклами з роб. побуту Солом'янки (передмістя Києва; 1956–57) і Донбасу (1964). Бувши побутописцем села й різних верств міськ. населення, С. оригінально поєднує реалізм з романтизацією близької його серцю укр. минувшини і виявляє однаково високу досконалість як у відтворенні типажу одноплянових оп. (типу солом'янських), так і в психологічних характеристиках типів міста й села багатоплянових творів, часто мистецьки збагачених ліризмом особистих переживань («Кінчався вересень 1941», 1957). Найдосконаліші з мист. погляду твори С. присвячені вужчій його батьківщині Червоноградщині, якими він починав свою творчість (зокрема «Червоноградські портрети») і періодично до цієї тематики повертається: «Подорож до Червонограду» (1971), «Савка» (1973). У цих творах виразно помітний автобіографічний елемент. Знання сел. побуту і нар. звичаїв, поєднане з поетизацією укр. минувшини і лагідним гумором, визначає С., поруч з О. Довженком, як талановитого продовжувача лінії М. Гоголя в сучасній укр. літературі. С. також автор майстерних дитячих оп.: «Марина» (1954), «Ой у полі жито...» (1957), «Харитончик-чик» (1969). Дуже обкраяна остання зб. «Вибрані твори» у 2 тт. вийшла в 1971. *І. Кошелівець*

І. Сенченко

Сенюк Ольга (* 1929), перекладач з германських мов, родом з с. Підгайчики Івано-Франківської обл.; закінчила Чернівецький Ун-т й аспірантуру при Київ. Ун-ті. Переклади перев. дитячої літератури: «Чудесна мандрівка Нільса Гольґерсона з дикими гусьми» С. Ляґерлеф, «Знаменитий детектив Блюмквіст» А. Ліндґрен (зі швед.), «Вибір зброї» В. Єша (з англ.) та ін.

Сенютович Іоаникій († 1729), церк. діяч, нар. в Сосниці на Чернігівщині у сер. 17 в. З 1711 – ігумен Михайлівського Золотоверхого манастиря, з 1715 – архимандрит Києво-Печерської Лаври; противник втручання Москви в укр. церк. справи, покровитель мистецтва.

Сенютович-Бережний Вячеслав (* 1902), історик-геральдик та генеалог родом з Полтавщини; з 1920 на еміґрації в Юґославії, Німеччині (з 1941), Франції і ЗДА (з 1952), д. чл. НТШ (з 1952). Важливіші праці: «Рід Вячеслава Липинського» («Державницька Думка», 1952), «Рід Гоголів на Волині» («Літопис Волині», 1954),«Полтавський полк. – Федір Жученко» (ЗНТШ, т. 169, 1962), «Остап Дашкевич, вождь коз.» («Укр. Історик», 1969), «Рід і родина Виговських» (там таки, 1970), «Козацтво та боротьба старшинишляхти на Гетьманщині за визнання за нею рос. урядом прав дворянства» (там таки, 1973–74).

Сень Іван (* 1908), мистець фаянсу на Будянському порцеляновому зав., родом з Полтавщини; серві́си, миски, тарілки, куманці, вази; розписи виконані перев. підполив'яними солями.

Сенько Юрій (1913–57), етнограф-фольклорист родом з Чернігівщини, з 1943 на еміґрації в Німеччині і з 1950 у ЗДА. Автор оглядів «Правдивий укр. фольклор під совєтами» (1947), «Нар. приповідки-частівки про нац.-визвольну боротьбу 1917–21» (1953) та «Іст. нищення нашої Церкви на Україні», друкованої у ж. «Дзвін» (1953).

Сенькович Федір († 1631), львівський маляр родом з Щирця; очолював малярський цех, виконував роботи для Львівського Братства у Львові, Луцькому та ін. Іконостас і плащаниця для Успен-

...ької церкви у Львові (1630); ікона «Богоматір з пророками» (1599) у церкві с. Ріпнів на Львівщині. Спадкоємцем майстерні С. був М. *Петрахнович*.

Сераделя (Ornithopus sativus Broth.), однорічна кормова рослина родини стручкових, медонос. У культурі з поч. 20 в. Використовується на сіно, зелений корм, силос і зелене добриво. На Україні поширена перев. на піщаних і супіщаних ґрунтах Полісся; пересічна врожайність зеленої маси 8–12 т з 1 га. На Україні поширені сорти Любешівська місц., Скоростигла 3587, Яворівська місц.

Серапіон Владимирський († 1275), проповідник 13 в. Бувши архимандритом Киево-Печерського манастиря, пізніше еп. Владимира Суздальського (1274), С. визначився проповідями, що з них відомі 5 і 2, авторство яких сумнівне. Їхній зміст — суворе засудження гріхів сучасників з пригадуванням, що за ці гріхи вони понесли кару тат. навалою та різними природними катастрофами. Проповіді С. подають цікаві подробиці про побут і вірування (віра в упирів, переслідування відьом й ін.).

Серафимов Сергій (1878–1949), рос. архітект петербурзької школи, співавтор будинків у Харкові в стилі конструктивізму: Держпрому (1925–29; з М. Фельгером і С. Кравцем) та Будинку проєктів (тепер Харківський Держ. Ун-т, 1930–33; з М. Зандберґ-Серафимовою).

Серафимович (справжнє прізвище Попов) Олександер (1863–1949), рос. письм. родом з Донщини. Зв'язаний спершу з народниками, згодом з марксистськими колами, у 1887–90 перебував на засланні. Автор оп. і повістей з сильним суспільним спрямуванням, у тому ч. оп. «Стрелочник» (1891), «Под землей» (1895), «Сцепщик» (1898), романів «Город в степи» (1912), «Железный поток» (1924, укр. переклад 1954); нариси про громадську війну на Донщині, півн. Кавказі й на Україні. Під час першої світової війни перебував на Україні, вивчав укр. фольклор і побут і написав ряд нарисів з укр. життя «В Галиции» (1915), «Мариуполь» та ін. Писав про Т. Шевченка, О. Довженка, приятелював з укр. письм.

Серби, див. Сербія.

Сербин, прізвище кількох діячів Коз.-Гетьманської держави 17 в., пов'язане з їх етнічним чи нац. походженням, але правдоподібно не споріднених між собою.

1. С. Іван Федорович, полк. лубенський (1668–76, з перервами), зять кошового отамана Івана *Сірка*.

2. С. Іван Юрійович († 1665), серб. шляхтич з Нового Базару, родич серб. митр. Гавриїла, полк. брацлавський (1657–58, 1663–65). 1653 як серб. капітан прибув на Україну, вступив до коз. війська й воював проти Польщі. Б. Хмельницький призначив його полк. брацлавським. Прихильник гетьмана І. *Виговського*, С. брав участь у придушенні повстання М. Пушкаря і в нападі Данила Виговського на Київ 1658, коли потрапив до моск. полону й був засланий на Московщину, де пробув до 1660. За гетьмана І. Брюховецького знову полк. брацлавський. 1664–65 воював проти поляків і гетьмана П. Тетері й загинув під Уманню.

3. С. Войца (Вуйца, Вуїч), полк. переяславський (1687–кол.), особистий ворог гетьмана І. *Самойловича*. 1687, після Коломацького перевороту став ген. осавулом. Брав участь у старшинській опозиції проти гетьмана І. Мазепи, який обвинуватив С. В. перед Москвою «во многой шатости». 1688 цар наказав позбавити його уряду і відіслати «за караулом» до Севська. Дальша доля невідома. *О. О.*

Сербин Яків, київ. друкар і ґравер другої пол. 18 в. Мав свою друкарню і без дозволу цензури відбивав і продавав дереворити: «Богородиця Охтирська», «Микола Чудотворець», «Великомучениця Варвара», лист з зображенням Благовіщення і з текстом «Богородице Дѣво» . . . та ін.

Сербинюк Юрій (1887–?), політ. і гром. діяч на Буковині, родом з Садаґури, журналіст, співр. мін-в УНР у Відні (1920–21), ген. секретар Укр. Нац. Партії в Румунії (1927–38), посол до рум. парляменту (1932–33); ред. ряду часописів у Чернівцях: «*Громадянин*» (1909), «*Народний Голос*» (1911–15), «*Буковина*» (1914 і 1918), «*Час*» (1929–32), «Народна Сила» (1932–34), «*Рада*» (1934–38). З 1940 на еміґрації в Румунії; 1945–54 ув'язнений в СССР, згодом знову в Румунії.

Сербиченко Олександер (1890–1938), сов. партійний і держ. діяч родом з м. Люботина (Харківщина); чл. ком. партії з 1907, 1917–18 на партійній роботі в Харкові, згодом у Кременчуці й Полтаві; деякий час заступник гол. Ради Нар. Комісарів УССР.

Сербія, країна в півн.-зах. частині Балканського піво., одна з 6 складових респ. *Югославії* (включає автономні краї Воєводіну і Косово); 88 400 км², 8,4 млн меш. (1971), за національністю в основному серби (бл. 6,7 млн., у всьому світі понад 9 млн), далі албанці, угорці, румуни, словаки, українці (бл. 40 000) й ін. С. заселена сербами й ін. слов. племенами з 6–7 вв., була до кін. 12 в. під владою Візантії, у 13 і 14 вв. — незалежна держава, з 15 в. перебувала під владою Туреччини і частково (від 16 в.) Австрії. Після двох протитур. повстань С. здобула 1830 широку автономію, а у

серб.-тур. війні 1876–78 – повну незалежність і стала 1882 королівством. У грудні 1918 увійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців, перейменованого 1929 на Юґославію, проголошену після визволення з нім. окупації (1941–44) у листопаді 1945 Соц. Федеративною Респ. Юґославії (СФРЮ). Розмовна й літ. мова сербів – сербохорв., абетка – кирилиця, релігія – правос.

Д о 16 в. Серб.-укр. зв'язки почалися ще з часів Київ. Руси. У розвитку давньої серб. літератури брали участь, перекладаючи грец. і ц.-слов. тексти й пишучи оригінальні твори серб. мовою, письм. укр. роду, між ними Єлисей з Кам'янця Подільського (15 в.), Андрій з Сянока (16 в.), Василь Никольський з Закарпаття (16 в.), Гаврило Мстиславич (16 в.), Самуїл Бакачич (17 в.). Багато серб. нар. пісень були занесені серб. співаками (дудниками й гуслярами) в 15–16 вв. на Україну і в Польщу (М. Грушевський висловив здогад, що укр. думи і їх назви творилися, мабуть, під впливом серб. героїчної поезії). Для гусел збереглася подекуди назва «серби».

1 7 – 1 8 в в. Посиленню серб.-укр. взаємин сприяла також участь сербів у коз. війську, ще перед Хмельниччиною. У коз. реєстрі 1649 знаходимо кількадесят серб. прізвищ. Серби брали участь у нац.-визвольній революції під проводом Б. Хмельницького й пізніше. Це були або окремі військ. діячі серб. походження, або організовані ними відділи найманого війська з сербів (зокрема за І. Виговського). Серед перших треба згадати трьох полк. *Сербинів* – Івана Юрійовича, Івана Федоровича і Войцу, а також Родіона Дмитрашка-Райчу, полк. переяславського (1667–77 і 1687–88) та ін.

У С. (й у ін. півд.-слов. країнах) були поширені вид. укр. друкарень 17–18 вв., зокрема друкарні Києво-Печерської Лаври, а також проповіді З. Копистенського, твори Л. Барановича у серб. перекладі, Т. Стефановича тощо. Серед студентів Києво-Могилянської Акад. були у 18 в. також серби (напр., Йован Раїч й А. Стойкович у 1740-их рр.). До С. виїжджали як проповідники і викладачі – вихованці й вчителі Академії, напр., С. Залуцький, що з 1724 був проповідником при церкві беоґрадського митр.; 1733, на прохання серб. митр. Вікентія Йоановіча, київ. митр. Р. *Заборовський* вислав до С. М. *Козачинського*, Т. Климовського, Т. Левандовського, І. Минацького, Т. Падуновського, Г. Шумляка (вони працювали як викладачі ц.-слов. мови, піїтики і реторики у школах Карловців, Вуковару, Беоґраду, Осеку). У різний час в С. вчили також ін. вихованці Києво-Могилянської Акад.: В. Крижанівський, І. Ластовецький, П. Михайловський.

За часів Петра І, зокрема під час рос.-тур. війни 1711, чимало серб. родів перейшло на бік Росії, між ними Владиславичі, Милорадовичі, Требинські, Божичі, Вишневські, Милютиновичі, а згодом Веселицькі, Витковичі, Бошняки та ін. Увійшовши до складу коз. старшини і діставши маєтки, вони залишилися назавжди на Україні, вчили дітей здебільша у Києво-Могилянській Академії, і деякі з їх нащадків стали видатними укр. гром. і культ. діячами.

У зв'язку з заселенням *Півд. України* в сер. 18 в. збільшилася кількість сербів на Україні, що еміґрували з окупованої Австрією Півн. С.; з них, а також з волохів та ін. вихідців була створена 1752 адміністративно-територіяльна одиниця п. н. *Нова Сербія* і 1753 – *Слов'яно-Сербія* (1764 вони увійшли до складу Новорос. губ.). Багато з поселених на цій території сербів тікало на Запор. Січ. Серби брали також участь у гайдамацькому та коліївському повстаннях і, з другого боку, були також у лавах рос. війська, що придушувало ці повстання. Поселені на Півд. Україні серби асимілювалися згодом з укр. населенням.

На 1740–60-і рр. припадає виникнення укр. поселень у *Бачці*, а в кін. 18 в. у *Сремі*.

1 9 – 2 0 в в. Видатний вплив на укр. відродження й укр. літературу (зокрема на діячів «Руської Трійці») мав серб. письм., фолкльорист і мовознавець 19 в. Вук *Караджіч* (1819 відвідав Україну); за зразком створеного ним серб. правопису розвинувся й укр. фонетичний правопис. Особисті зв'язки з серб. діячами культури підтримували Я. Головацький, М. Костомаров та ін.

У другій пол. 19 в. у Києві (під проводом М. Драгоманова), Одесі (під проводом А. *Желябова*) та ін. м. України створилися комітети допомоги грошима, зброєю, добровільцями для визвольної боротьби сербів й ін. балканських народів проти турків. Безпосередню участь у боях брали укр. письм. і діячі: поет І. *Манжура*, актор і режисер М. *Садовський*, В. Яновський та ін. М. *Старицький* видав 1876 у Києві зб. перекладів «Сербські нар. думи і пісні», призначаючи прибуток з неї на користь Серб. Червоного Хреста. Відгомін серб. подій наявний у творчості І. Франка, О. Пчілки, Лесі Українки, С. Воробкевича, Ю. Федьковича. У кін. 19 і на поч. 20 вв. серб. нар. пісні й твори серб. письм. перекладали, крім І. Франка, Остап Барвінський, М. Бучинський, О. Навроцький. Одночасно з цим в С. почалося зацікавлення творчістю Т. Шевченка, Марка Вовчка й ін. укр. письм. З серб. літ.

і гром. діячами були знайомі М. Драгоманов, О. Барвінський, М. Лисенко й ін. Д. чл. НТШ були обрані серб. учені: Олександер *Беліч*, Степан Бошковіч, Іван Ерделяновіч, Борівой Мілоєвіч, Йован Цвіїч та ін. По другій світовій війні появилися укр. переклади з серб. нар. поезії М. Рильського («Сербські епічні пісні», 1946; «Сербська нар. поезія», 1955; разом з Л. Первомайським); творів серб. письм. Б. Нушіча, Б. Чопіча, І. Андріча й ін. У перекладі на серб. мову появилися крім «Слова о полку Ігореві» (1957), окремі твори І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Яновського, М. Стельмаха, О. Гончара та ін. У 1969 вийшло перше вид. творів Т. Шевченка серб. мовою п. н. «Кобзар». У 1972 був виданий у Новому Саді «Підручний Термінологічний Словник сербо-хорв.-русько-укр.» М. Кочіша.

У політ. укр.-серб. взаєминах переважало протиукр. наставлення, зумовлене сильно закоріненим серед сербів русофільством. 1917–20 С. не визнала укр. державности, утруднювала працю Укр. Червоного Хреста тощо. Між двома світовими війнами серби сприяли гол. чином рос. еміґрації. Протиукр. настрої виявилися в розгромі укр. еміґраційних орг-цій й укр. поселень в Юґославії у 1944–45. Теперішні взаємини С. з Україною зумовлені настановами актуальної політики Юґославії, як федерації півд.-слов. народів у стосунку до СССР як цілости. Див. ще *Юґославія*.

Література: Гнатюк В. Зносини українців з сербами. У Наук. зб., присвяченому М. Грушевському. Л. 1906; Гольберг М. Півд.-слов. зв'язки «Руської Трійці». У зб. Міжслов. літ. взаємини, випуск 2. К. 1961; Шевченко Ф. Серби і болгари в укр. коз. війську. У вид. Питання історії та культури слов'ян. К. 1963; Білодід І. Вук Караджіч в історії укр.-серб. наук. зв'язків. К. 1965; Гуць М. Сербо-хорв. нар. пісня на Україні. К. 1966; Гуць М. Сербо-хорв. нар. пісні в укр. перекладах (1837—1965). У вид. Слов. літературознавство і фольклористика. Випуск 5. К. 1970.

Б. Кравців

Серветник Станислав (* 1928), маляр-монументаліст родом з Сх. Поділля; закінчив Львівський Ін-т Прикладного та Декоративного Мистецтва (1956). Вітражі і декоративні пано в маґазині «Дитячий світ» (1965) у Львові; декоративне пано «Купання» у павільйоні оз. Глинна Наварія б. Львова (1966) та ін.; станкові картини, графіка («Косів», 1970). У співавторстві з Г. Левицькою оформлення Будинку культури ім. В. Стефаника в с. Русові (1964).

Сервітути (з латинської – servitus, повинність, зобов'язання) звичаєве чи законом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах С. у підданську добу на Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, лугами й ін. вжитками. *Зем. реформа* 1848 на укр. землях в Австрії й Угорщині, що скасувала підданство, не вреґулювала справи власности на ліси і пасовища (селянам передавано лише орну землю), і дідичі обстоювали далі своє виключне на них право та вимагали від селян за користування ними оплат грошима або відробітками, що спричиняло суперечки сіль. громад з панськими дворами, а часто й гострі виступи селян. Тому вже з 5. 7. 1853 цісарський патент ввів викуп та реґуляцію С. Ліквідація С. (її провадили спеціяльні комісії) тягнулася до 1890 (іноколи й довше). Сел. С. в Галичині викуплено частково грошима (за 1 238 742 фльоренів), частково т. зв. еквівалентами, тобто відступлено селянам (звич. сіль. громадам) у власність 94 060 га лісу й 67 018 га пасовищ (у всій Галичині). У процесах з дідичами із зголошених громадянами 30 733 сервітутових справ сервітутові комісії 11 205 відкинули, у ін. випадках визначили громадам мізерні відшкодування або малі ділянки лісу чи пасовищ, що далеко не заступало попередніх користей. У деяких околицях, зокрема гірських, була проведена реґуляція дальшого сервітутового користування – на просторі 942 584 га лісів і 2 354 га пасовищ. Так само було полагоджено справу С. на Буковині й Закарпатті. За угор. законом 1853 селяни могли викуповувати С.

На укр. землях у Рос. Імперії по скасуванні кріпацтва 1861 сервітутові землі (гол. пасовища і сіножаті) залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значну користь з сел. відробітків і оплат за користування ними.

І. Витанович

Сергєєв Микола (1855–1919), маляр-пейзажист родом з Харкова, учився у Петербурзькій Академії Мистецтв; «Водяний млин», «Залишена хата на Україні», «Затока Дніпра», «Пасіка на Україні», «Степ», «Веселка», цикл «Пори року».

Сергєєв Святослав (* 1924), інж.-механік родом з Донбасу; 1948 закінчив Харківський Автодорожний Ін-т, з 1965 проф. Одеського Політехн. Ін-ту. Понад 70 друкованих праць з ділянки технології сталевих канатів та підйомних машин.

Сергєєв Сергій (1893–1962; справжнє прізвище Вартанезов Саркіс), балетмайстер родом з Тбілісі, 1924–30 балетмайстер і соліст Тбіліської опери, 1930–38 – балетмайстер Свердловської опери (РСФСР), 1938–54 – Київ. Держ. Театру Опери і Балету. Поставив серед ін. балети «Лісова пісня» М. Скорульського,

«Маруся Богуславка» А. Свєчнікова, «Гаяне» А. Хачатуряна.

Сергеєвич Василь (1832–1910), історик староруського права, проф. Моск. (з 1868) і Петербурзького (з 1872) ун-тів; автор праць, важливих для укр. історії: «Вече и князь» (1867), «Русская Правда», «Лекции и исследования по древней истории русского права» (1883), «Русские юридические древности» (в 3 тт.; 1890–1903) та ін. Цікава аналіза С. правнодерж. взаємин між Україною і Росією по 1654, що їх він характеризує як персональну унію двох держав.

Сергієнко Олександер (* 1932), мистець-реставратор і учитель креслення у Києві; ув'язнений 1946–50, в 1960-их рр. учасник протестних акцій проти переслідувань діячів укр. культури. 1972 засуджений на 7 р. таборів і 3 р. заслання, перебував у Пермських таборах; 1973 додатково засуджений на 3-річне ув'язнення у Володимирській в'язниці.

О. Сергієнко

Сергієнко Петро (* 1902), актор характерно-героїчного пляну родом з Полтавщини. Закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1931), з 1932 у Київ. Драматичному Театрі ім. І. Франка. Зіграв понад 100 ролей у клясичному, побутовому і сов. репертуарі; серед них: Ярчук («Сольо на флейті» І. Микитенка), Лизогуб («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Річард («У пущі» Л. Українки), Поза («Дон Карльос» Й.-Ф. Шіллера), Назар («Назар Стодоля» Т. Шевченка) та ін. Знімався у фільмі «В степах України» (Олексій).

Сергієнко Раїса (* 1925), співачка — меццо-сопрано, родом з Новоукраїнки (Кіровоградська обл.). Солістка Одеського Театру Опери й Балету. Основні партії: Ярославна («Князь Ігор» О. Бородіна), Ліза («Пікова дама» П. Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді), Наташа («Русалка» О. Даргомижського), Параска («В степах України» О. Сандлера), Галя («Назар Стодоля» К. Данькевича), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) та ін.

Серго, кол. назва м. *Кадіївки.*

Сердите (V–19), с. м. т. у Донецькому басейні (Донецька обл.), підпорядковане Шахтарській міськраді; 3 000 меш. (1966). Вуглезбагачувальна фабрика. Засноване 1904.

Сердюк Василь (* 1900), актор і театральний декоратор, грав у мандрівних трупах на Волині, з 1933 в «Заграві», у Театрі ім. І. Котляревського та ім. Л. Українки, у 1941–44 режисер Львівського Оперного Театру.

Сердюк Євген (1876–1921), архітект, асистент катедри будівництва Харківського Техн. Ін-ту; проєкти церков і будинків в укр. стилі на Чернігівщині, в Харкові та ін.

Сердюк Зіновій (* 1903), сов. партійний і держ. діяч, українець родом з Миколаївщини; на різних посадах в УССР (серед ін. 1947–49 перший секретар Київ. обкому КП(б)У, 1949–51 – секретар ЦК КП(б)У, 1952–54 перший секретар Львівського обкому), 1954–61 перший секретар ЦК Молд. ССР, далі у Москві (1961–62 перший заступник гол. ком. партійного контролю і 1962–66 партійної Комісії при ЦК КПСС).

Сердюк Олекса (1884–1927), діяч УАП Церкви, протоієрей родом з Кубані, де був організатором УАПЦ (по 1921). Заарештований ҐПУ, від катувань психічно захворів. Помер у Києві; його родину знищено.

Сердюк Олександер (* 1900), актор героїчного й характерного пляну родом з Київщини. Закінчив Держ. Муз-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1919). Дебютував у київ. Театрі ім. Т. Шевченка (1919–22), згодом у «Березолі», з 1934 у Харківському Театрі ім. Шевченка (його мист. керівник 1957–62). Кращі ролі: Том Кіттлінґ («Секретар Профспілки» за Л. Скатом), Барон («Жакерія» за П. Меріме), граф Шарль («Євгенія Ґранде» за О. Бальзаком), Клавдій («Гамлет» В. Шекспіра); в укр. репертуарі: Сава Чалий (в однойменній драмі І. Карпенка-Карого), Мокій («Мина Мазайло» М. Куліша), Командор («Камінний господар» Л. Українки), Микита («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), Богун, Кобза («Богдан Хмельницький», «Загибель ескадри» О. Корнійчука) та ін. Як режисер відтворив виставу «Березоля» — «Сава Чалий». Знімався в кіно (Семен Неживий — «Коліївщина», 1933; Назар — «Назар Стодоля», 1937 та ін). З 1946 проф. Харківського Театрального Інту (тепер Ін-т Мистецтва).

О. Сердюк

Література: К и с е л ь о в Й. Театральні портрети. К. 1955.

В. Р.

Сердюк Павло (* 1926), критик родом з Полтавщини, закінчив Харківський Ун-т. Автор літ.-критг. нарисів, між ними «Платон Воронько» (1963), «Людина в поемі» (1970), «Етапи творчого неспокою» (1971).

Сердюк Юрій (* 1938), поет родом з Харківщини, закінчив Моск. Літ. Ін-т ім. Ґорького. Зб.: «Сурми серця» (1965), «Пороги віку» (1967), «Світлиця» (1970) й ін.

Сердюки (серденята), сердюцькі (охочепіхотні) полки, наймані формації в Гетьманській Україні другої пол. 17 — першої чверти 18 в. Створені П. Дорошенком на Правобережжі, згодом перейшли на Лівобережжя. С. набирали з охотників селян, молдаван і козаків — втікачів з Правобережжя; вони наймалися за утримання і платню. Сердюцькі полки (їх було 3-4) нараховували по 400—500 козаків. Виконували військ. службу на пограниччі, використовувалися для охорони гетьманської резиденції та в сер. країни; підлягали безпосередньо гетьманові. Царським указом від 14. 7. 1726 сердюцькі полки ліквідовано.

Сердюків Іван (1803—86), культ. діяч родом з Полтавщини, секретар ген.-губернатора Лівобережної України М. *Рєпніна*, з 1841 мировий посередник на Могилевщині (Білорусь). Ст. з ділянки сіль. госп-ва, повісті, комедії й байки укр. і рос. мовами; автор «Малорусского словаря», що залишився в рукописі. «Автобіографическая Записка И. И. Сердюкова» («КСт.» 1896, чч. 11—12) цінне джерело до історії соц. відносин на Полтавщині.

Сердюкова Людмила (* 1899), акторка характерного пляну, дружина Василя С. Грала в мандрівних трупах на Волині, з 1933 в «Заграві», у Театрі ім. І. Котляревського, ім. Л. Українки (1940) та Львівському Оперному Театрі (1941-44).

Сердюцька дивізія, назва укр. військ. формацій у 1917—18.

а) Дві С. д., створені у листопаді 1917 комендантом Київ. військ. округи полк. В. *Павленком* (8 піхотних полків, 1 кінний, разом з артилерійськими й інженерними частинами) під командуванням полк. Ю. *Капкана* й ген. М. *Грекова*; бл. 12 000 вояків. У боях з большевиками у січні 1918 брали участь 4 полки С. д. (ін. проголосили невтралітет), але у другій пол. січня були демобілізовані; з добровольців створено Окремий Запор. загін.

б) Військ. формація, створена у липні 1918 урядом гетьмана П. Скоропадського на зразок рос. ґвардійських полків з добровольців (18-25 літ) і призовників (* 1899), перев. з заможнішого селянства Лівобережжя. У жовтні 1918 нараховувала бл. 5 000 бійців; командир полк. Клименко. Під час повстання проти гетьмана перейшли на сторону Директорії майже всі частини С. д.; з них частина увійшла пізніше до складу *Осадного Корпусу Січ. Стрільців*.

Серебщина, грошова данина, що її платили у В. Князівстві Лит. у 15—16 вв. *селяни-данники*.

Середа Антін (1890—1961), графік і майстер прикладного мистецтва, педагог, родом з Київщини; закінчив Строгановську школу в Москві (1914); 1915 завідував відділом мист. металевого виробництва Кавказького кустарного комітету в Тбілісі. У 1920—29 викладач, з 1934 проф. Київ. Художнього Ін-ту, у 1930-34 — у Харківському Поліграфічному Ін-ті. С. тонкий графік кола Ю. *Нарбута*. Він розвивав гол. у книжковій графіці орнаментальні мотиви і шрифти Нарбута, проте його обкладинки суворіші, відзначаються симетрією, урівноваженістю ліній і плям, контрастним зіставленням чорного і білого. До кращих праць С. належить оформлення кн. і ж.: «Сяйво» (1913), монографії «Г. Нарбут» (не появилася друком) і зб. «Сергій Маслов» (1927), «Енеїда» І. Котляревського, «Повна збірка. Поезії» Т. Шевченка (1927), «Бібліологічні Вісті» (1928), «Коз. пісні» (1936), «Фата морґана» М. Коцюбинського (1937), «Кобзар» Т. Шевченка (1937), «Твори» І. Франка в 25 тт. (т. 1—12, 1941), «Слово о полку Ігореві» (1952), «Люборацькі» А. Свидницького та ін. У проєктах укр. поштових марок (1918), вид. і фірмових знаків (вид. знак в-ва «Друкар», 1919) С. зберігав строгу лінію рисунка і клясичні засоби композиції. Графіка С. експонувалася на виставці *АНУМ* у Львові 1932; ретроспективна виставка малярства і графіки С. відбулася в Києві 1969. С. автор ст. нім. мовою «George Narbut als Buchkünstler», (Gutenberg Jahrbuch, 1927) і фахових ст.

А. Середа

Середа Василь (* 1906), інж. зал. транспорту родом з Полтавщини; по закінченні Харківського Ін-ту інж. зал. транспорту асистент у ньому, доц., проф., з 1941 завідувач катедрою. Понад 50 друкованих праць з ділянки зал. технології.

Середа Микола (1890—1948), оперовий співак, ліричний тенор, родом з с. Старі Санджари на Полтавщині. Закінчив Моск. Консерваторію; соліст Харківської (1926—33), Свердловської (1933—35) і Ленінградської (1935—48) опер. Основні партії: Андрій («Тарас Бульба» М. Лисенка), Левко («Майська ніч» Римського-Корсакова), Ленський («Євгеній Онєґін» Чайковського), Альфред («Травіята» Верді), Лоенґрін (однойменна опера Ваґнера) та ін.

Середа Ярослав (* 1900), інж. у ділян-

ці нафтопереробки родом з Радехова (Галичина), чл.-кор. АН УРСР (з 1951). 1929 закінчив Львівську Політехніку; працював на різних нафтових підприємствах і нафтокомбінатах у Львові, Дрогобичі, Ґрозному. 1945–53 гол. інж. та голова відділу в «Укрнафтозаводі» у Дрогобичі; 1956–63 — керівник лябораторії нафтопереробки АН УРСР; з 1963 очолює лябораторію Львівського філіялу «Укрдніпронафти». Понад 25 друкованих праць і понад 20 патентів в ділянці хемії нафтоперероблень.

Я. Середа

Середенко Михайло (* 1906), економіст родом з Харкова, працював в апараті ЦК КП(б)У (1935–40), згодом в Ін-ті Економіки АН УРСР (з 1947 завідувач відділу екон. пром-сти), з 1964 також в Н.-Д. Ін-ті Держпляну УССР; деякий час викладав у вузах Києва. Праці з економіки пром-сти, зокрема чорної металюрґії; монографія «Чорна металюрґія України 1917–57» (1957). С. ред. і співавтор низки колективних зб. з проблематики нар. госп-ва України у 1949–67 та ж. «Економіка Радянської України» (до 1966).

Середина-Буда (I–14), м. в півн.-сх. частині Чернігівщини, р. ц. Сумської обл., 10 400 меш. (1971). Зав. метал. заготівок, харч. пром-сть. Заснована у 1770-их рр. розкольниками, які переселилися з Росії на територію Стародубського полку.

Середнє (V–3), с. м. т., положене на підгір'ї Вулканічних Карпат (Маковиці) між Ужгородом і Мукачевом; 3 000 меш. (1966). С. — осередок виноградництва (різні сорти вин); руїни замка з 13 в.

Середнє шкільництво, сер. школи, навчально-виховні заклади для молоді, що закінчила *початкову школу*; вони дають або заг., або проф. (спеціяльну) освіту та право продовжувати навчання у високих школах. В СССР і УССР С. ш. називають також такі школи, які дають і початкову й сер. освіту. На Україні до 18 в. не було виразної різниці між нижчими, сер. і високими школами; також не було поділу поміж заг.-осв. і спеціяльними. До типу С. ш. наближалися *братські школи*, *колеґії* та школи *єзуїтів*, *василіян*, *піярів*. З кін. 18 в. основним типом заг.-осв. С. ш. стали *гімназії*, паралельно існували *реальні училища*, також реальні гімназії. Закритими виховно-навчальними закладами були в кін. 18 й у першій пол. 19 в. *пансіони*. С. ш. для дівчат були гімназії, *ліцеї*, єпархіяльні училища й ін-ти благородних дівчат (див. *Жін. освіта*). Неповними заг.-осв. С. ш. були *прогімназії*; прав. *духовні семінарії* в основному були також заг.-осв. С. ш. З різних типів проф. С. ш. на Центр. і Сх. Землях найбільш були поширені комерційні, мист. й духовні, на Зах. Україні — пед.; докладніше див. *Професійна освіта*. Мовою навчання в С. ш. на укр. землях в Рос. Імперії була лише рос., в Галичині й на Буковині — перев. укр., на Закарпатті — угор.

За роки укр. державности проведено часткову українізацію С. ш., зокрема гімназій, натомість воєнні події перешкодили здійснити проєкт про 12-річну «єдину трудову школу», у якій 9–12 кляси (колеґія) мали завершувати заг. сер. освіту.

За сов. влади С. ш. зазнало корінних змін. Система т. зв. єдиної трудової школи як складова частина соц. виховання (вироблена для УССР Г. *Гриньком* і доповнена 1921 Я. *Ряппом*) усувала межі між сер. і високими школами та поміж заг.-осв. і проф. (вона була гол. ланкою у шкільництві) ш. До С. заг.-осв. шкіл можна зарахувати 5–7 кляси *семирічної школи*. Їх випускники могли продовжувати навчання у різного типу проф. школах і *технікумах* (з 2, згодом 3–4 рр. навачання, див. стор. 2 378), а по закінченні їх (або *робітничих факультетів*) могли вступити до високих шкіл. 1930 введено повну уніфікацію С. ш. в УССР з РСФСР. 1932 створено основний тип повної заг.-осв. С. ш. — *десятирічну школу*; як неповна заг. осв. С. ш. діяла далі семирічна школа, яку 1958 замінила *восьмирічна школа* (див. Доповнення). Під час війни створено заг.-осв. вечірні (змінні) сер. *школи робітничої молоді* (з 1943) і *школи сільс. молоді* (з 1944), які діють і тепер; з 1956 організовано *школи-інтернати*. За «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток нар. освіти в СССР» (1958), замість десятирічної школи, створено одинадцятирічну С. ш. з виробничим навчанням (див. *Середня заг.-освітня школа*). Кількість сер. шкіл як заг.-осв., так і фахових (див. *Середня спеціяльна освіта*) та кількість учнів у них постійно зростає при одночасному зменшенні початкових, а також сер. неповних шкіл; це — наслідок тенденцій сов. влади дати сер. повну освіту чимраз більшій кількості молоді. Ці зміни видно з таблиці, у якій подана кількість шкіл в УССР (а) і учнів у тис. (б) за різні роки.

Навчальний рік	Заг.-осв. неповні сер. а	б	Середні: заг. освітні а	б	спеціяльні а	б
1914–15	386	46	480	150	88	13
1927–28	2 420	50	28	186	158	31
1940–41	10 957	2 846	4 435	2 592	693	196
1945–46	8 467	2 176	2 321	1 268	532	168
1950–51	12 951	3 716	3 223	2 127	584	228
1960–61	11 303	2 242	6 590	3 373	595	398
1970–71	11 206	2 272	7 279	4 676	760	798
1973–74	10 790	2 263	7 612	4 851	732	781

С. ш. в УССР не має жадної різниці порівняно з усім СССР; основні питання орг-ції нар. освіти у всьому СССР визначає тепер закон від 19. 7. 1973 «Основи законодавства Союзу ССР і союзних республік про нар. освіту». Щораз більше С. ш. в УССР переходить на рос. мову навчання, зокрема у містах й у фахових школах (більшість). Також у школах з укр. мовою навчання непомірно багато годин присвячено рос. мові (див. *Русифікація*).

У 1920–30-их pp. основою С. заг.-осв. ш. на укр. землях під Польщею була гімназія, у 1930-их pp. також ліцей; фахові сер. школи були нечисленні; мова шкіл для українців перев. укр.; на Буковині — рум., на Закарпатті (тут розвивалося буйно заг.-осв. і фахове С. ш.) — укр.

На еміґрації у 1920–30-их pp. існували укр. гімназії у Каліші (Польща) і Празі (перенесена 1927 до Ржевніц, 1937 до Модржан); у 1945–50 діяли різного роду С. ш. в укр. таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії. Тепер єдиною С. ш. на еміґрації з укр. мовою навчання є папська *Мала семінарія* у Римі. Укр. мову вивчають в укр. приватних С. ш. у ЗДА, Канаді й Бразілії та в держ. С. ш. центр. Канади (якщо зголоситься відповідне ч. учнів). *Р. М.*

Середній Бескид, частина Бескидів, положена між коліном р. Сяну на зах. і лінією Турка–Борислав на сх., між берегом Карпат на півн.-сх. і Сер.-Карп. улоговиною на півд. зах. (див. карту на стор. 965). Простір бл. 2 800 км². С. Б. є, поряд *Низького Бескиду*, найнижчою і найлагіднішою частиною Укр. Карпат. Він підноситься уступом на 200–300 (рідко — 400) м над Передкарпаттям і має типову ґраткову будову — повздовжні лагідні хребти, збудовані з пісковика (вони перев. залісені) і паралельні до

Середній Бескид (околиці на півд.-сх. від Ліська)

них широкі долини, вирізьблені в м'яких лупаках і глеях. Висота хребтів підноситься в півд.-сх. напрямі до 1 024 м (Лімнянська Маґура); їх перетинають поперечні долини Стривігору, Дністра, Стрия й ін.; відносні висоти 200–400 м.

С. Б. сильно вилісений (ліс становить 33%, рілля — 47% — найбільший відсоток в Укр. Карпатах, сіножаті й пасовища 16%). До 1940 С. Б. був найгустіше заселеною частиною Укр. Карпат 80 осіб на 1 км². С. Б. заселювало здебільша укр. плем'я *бойків*. Зайняття: хліборобство (жито, картопля, овес) і тваринництво, ліс. промисли, в околицях Борислава нафтова пром-сть. Міста положені на березі Карпат (Перемишль, Нижанковичі, Добромиль, Хирів, Старий Самбір, Борислав), у глибині гір — Устрики Дол., Турка. З 1945 зах. частина С. Б. належить Польщі, і укр. населення з тієї частини виселено.

С. Б. в поль. геогр. термінології має назву Бєщади, в укр. (в УССР) Верхньо-Дністровий Бескид (лише сх. частина С. Б.). *В. К.*

Середня височина (звич. вживана назва — Середньорос. височина, Середньоруська височина, деколи — Східньоевр. Центр. височина), велика височина у центрі Сх. Европи, що простягається з півн.-півн. зах. (від р. Оки на лінії Калуґа–Рязань) на півд.–півд. сх. (до р. Дінця; широку долину Дінця інколи виділяють як *Донецьку низовину*); на сх. межує з Оксько-Камською, на зах. з *Придніпровською низовиною*. Довж. до 1 000, ширина до 500 км. Перев. частина С. в. лежить у межах Росії, значно менша — на півд. зах. у межах укр. етнічної території як в УССР (частини Сумської, Харківської і Ворошилоградської обл.), так і в РСФСР (півд. частина Білгородської і Воронізької обл. та окрайки Кур-

ської і Ростовської). С. в. являє собою хвилясте плято з пересічною висотою 230–250 м (найвища — 293 м), розчленоване до 100 (а навіть 150) м долинами рік,

Середня височина (Бєлгородська обл.). Майже рівнина, розчленована долинами і балками, на узбіччях яких біліють шари крейди і мергелю

балками й ярами. В основі С. в. залягають докембрійські породи кристалічного *Воронізького масиву*, який на півд. зах. опускається до Дніпровсько-Донецької западини. Осьова частина Воронізького масиву прикрита тонкими (до 150 м) шарами осадових порід — девону, юри, крейди і палеогену (на півд. сх. над Доном між м. Богучаром і Павловськом кристалічні породи виходять на поверхню); в усі боки від неї докембрійські породи западають глибоко під осадові шари. Невелика півн.-зах. частина С. в. була вкрита льодовиком під час дніпровського зледеніння; майже всю вкриває тепер лес і лесовидні суглинки. На С. в. беруть поч. ріки, що пливуть до басейнів Чорного, Каспійського й Озівського морів. Перев. частина С. в. лежить у смузі лісостепу, півн.-зах. — у смузі мішаних лісів, півд.-сх. — Степу.

Укр. частина С. в. (півд.-зах. схил С. в., півд.-зах. відноги С. в.; площа бл. 80 000 км^2) відповідає півд.-зах. схилам Воронізького масиву, які вкриті грубими шарами крейди (серед них особливо поширена біла крейда, що виступає на відслоненнях по всій території) і тонкими шарами палеогенових і антропогенових порід; всі вони пухкі і податливі на ерозію. С. в. це ерозійно-денудаційна лесова похила рівнина сильно розчленована. Абсолютні висоти зменшуються у півд.-зах. напрямі, у якому пливуть ріки: притоки Дніпра (Сейм, Сула, Псьол, Ворскло та ін.) і Дінця (Уда, Нежеголь, Оскіл, Айдар, Деркул, Калитва та ін); сх. частина С. в. похилена також на сх. до Дону і розчленована його притоками (Тиха Сосна, Чорна Калитва, Осередь, Богучівка та ін.). Річкові долини перев. широкі (до 6 км) і глибоко втинаються, вододіли звужені здебільша до правих берегів. Як і на Полтавській рівнині (див. 2 330 стор.), назагал правобережні ділянки долин стрімкі, ускладнені зсувами, часто вкриті лісами і чагарниками; вони розчленовані короткими, глибокими, сильно порізаними ярами. Лівобережні ділянки похилі, звич. з 3–4 терасами (з них надзаплавні перев. вкриті пісками, вищі — лесом); вони слабо розчленовані довгими ярами і неглибокими балками з похилими схилами. Взагалі на С. в. яруги і балки сильніше розвинені, ніж на ін. укр. землях; їх густота — 1–2 км на 1 км^2, а яружне розчленування доходить до 10–30% площі (найбільше в півд.-сх. частині між р. Осколом і Доном та Хопром). Обезліснення С. в. і розорання степів вплинули на зростання балок й спричинили катастрофічне для хліборобства збільшення невгідь.

В одноманітному назагал краєвиді С. в. більш мальовничими є високі праві береги рік, збудовані перев. з крейдяних шарів, зокрема правий берег Дону, т. зв. Донське Білогір'я (висота 242 м) та сильно розчленована Калачська височина на півд. сх. На півн.-зах. Сумщини поширені карстові явища, тут також простягаються мореново-зандрові і зандрові рівнини; взагалі ця частина С. в. являє собою перехід до півн. частини Придніпровської низовини і Лівобережного Полісся, що його часом називають Сіверським Поліссям (див. стор. 2 332 і карту на стор. 2 331). На заплавних терасах рік інколи поширені еолові форми.

Ріки С. в. за винятком Дону і Дінця назагал маловодні, а малі влітку пересихають. У заплавах річок численні озера — стариці та болота.

Клімат С. в. найбільш континентальний з усіх частин України, а зими — найхолодніші. Сер. річна температура від 6° на півн. до 8½°Ц. на півдні, січня від –7° на півд. зах. до –9½°Ц. на півн. сх., липня від 19° на півн. зах. до 22° на півд. сх., сер. різниця між найтеплішим і найзимнішим місяцем зростає з 26° на півн. зах. до 29°Ц на півд. сх. Сер. ч. атмосферичних опадів на рік з 560 мм на півн. зах. спадає до 400 мм на півд. сх.; 75% їх припадає на літні місяці, часті зливи. Зима відзначається стійкістю, літо — сухістю (часто суховії).

Ґрунти і рослинність змінюються в напрямі з півн.–півн. зах. на півд.–півд. сх. На півн. від р. Сейму поширені гол. опідзолені ґрунти, опідзолені чорноземи, темносірі опідзолені і сірі та світлосірі опідзолені ґрунти; у ліс. смузі також дерново-підзолисті супіщані ґрунти. В решті Лісостепу поширені глибокі малогумусні чорноземи; в Степу звич. малогумусні чорноземи. У долинах річок по-

ширені лучно-чорноземні, піщані і болотяні ґрунти.

Приблизно пол. С. в. лежить у смузі Лісостепу і Степу; 5% — у ліс. смузі. Тепер у ній ліс займає ледве 6% площі; переважають мішані ліси (сосна, дуб, береза), менше – соснових; значну площу становлять суходільні й заплавні луки та болота. У Лісостепу ліс займає бл. 10%; його найбільше на півн. зах. і здовж річкових долин; переважають діброви з додатком клена, ясеня, липи, а на піщаних терасах рік – соснові ліси з додатком дуба, вільхи, верби, лози й ін. Залишки трав'яного барвисто-широколистого степу є лише на схилах ярів. Великий ліс. масив Шиповий ліс б. *Бутурлинівки* (32 000 га) є частково під охороною, Ямський степ у півд. Вороніжчині (б. Старого Осколу) є заповідником. У смузі барвистого типчаково-ковилового степу ліс становить 3% (найбільші масиви на піщаних терасах Дінця), рештки степ. рослинности залишилися на стрімких узбіччях балок і ярів, на невеликих ділянках цілини та в заповідниках (*Стрілецький степ* й ін.).

Про людність і нар. госп-во див. *Слобожанщина* (там і карта).

Література: Бондарчук Б. Геоморфологія УРСР. К. 1949; Чижов М. Укр. Лісостеп. К. 1961; Физико-географическое районирование Украинской ССР (за ред. В. Попова, А. Маринича, А. Ланько). К. 1968; Ланько А., Маринич О., Щербань М. Фіз. географія Укр. РСР. К. 1969; Советский Союз. Географическое описание в 22 тт. Центральная Россия. М. 1970. *В. Кубійович*

Середня загально-освітня школа, заг. навчально-виховний заклад в СССР і УССР, створений 1958 відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи нар. освіти в СССР», п. н. «Сер. заг. трудова політехн. школа з виробничим навчанням». Час навчання — 11 літ, завдання – дати заг. сер. освіту і проф. підготовку для роботи в одній з галузів нар. госп-ва або культури. 1965 час навчання скорочено до 10 рр. (у школах з нерос. мовою навчання може тривати 11 літ), згодом у 1966 і 1970 («Статут сер. заг.-осв. школи») змінено назву школи на сучасну С. з.-о. ш. та обмежено завдання – дати насамперед заг. освіту, а разом з тим «формувати у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд та виховувати у високому почутті сов. патріотизму»; у 9 і 10 клясах уведено військ. підготову. В кін. 8 і 10 року навчання учні складають іспити. Випускники С.з.-о.ш. одержують атестат і мають право вступу до високих шкіл. Серед С.з.-о.ш. вирізняються деякі спеціяльні напрями шкіл: школи з виробничим навчанням, з поглибленим навчанням поодиноких дисциплін; школи з подовженим днем (засновані 1960), у яких учні перебувають під безпосереднім доглядом педагогів цілий день; вечірні (змінні) і заочні школи для працюючої молоді (вони діють у складі 9–10 і 11 кляс). В УССР у 1973–74 було 7 612 денних С. з.-о. ш. з 4 851 200 учнів, у тому ч. 952 700 у 9–11 клясах.

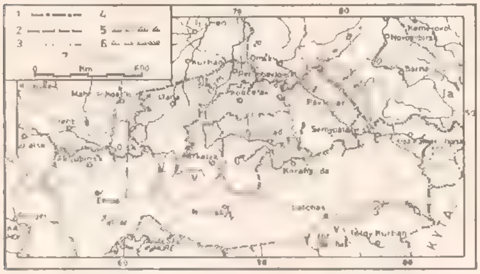
Середня спеціяльна освіта, сер. спеціяльні школи, навчальні установи, які підготовляють фахівців сер. кваліфікації для різних галузів нар. госп-ва, а також держ. управління, освіти, культури, охорони здоров'я тощо. В СССР і УССР С. с. о. одержують у *технікумах*, училищах і спеціяльних школах; з відривом (на денних відділах) і без відриву (на вечірніх і заочних) від виробництва. До С. с. шкіл приймають осіб, які закінчили 8-річну або й повну сер. заг.-осв. школу і склали вступні іспити; на денні відділи осіб до 30 рр., на вечірні й заочні — без уваги на вік. Термін навчання для випускників восьмирічної школи 3–5 рр., сер. школи – 2–3 роки. В навчальних плянах С. с. о. є, крім предметів з певної спеціялізації (навчання поєднане з виробничою працею), предмети заг.-осв., а також заг.-техн. циклів. Випускники С. с. шкіл одержують диплом (техніка, аґронома, фельдшера тощо) і скеровуються на роботу за фахом; до всіх високих шкіл їх приймають на заг. підставах. На поч. 1973–74 навчального р. в УССР діяло 735 С. с. шкіл з 781 500 учнями (1940–41 – 693 з 196 200 учнями), у тому ч. на денних відділах – 488 000, вечірніх 82 300, заочних – 210 400. Кількість С. с. шкіл (а) і учнів у них (б; у тис.) за галузевими групами:

	1960–61 а	1960–61 б	1971 72 а	1971 72 б
Всього	595	398,2	755	797,2
у тому ч.:				
пром-сти та будівництва	183	173,1	238	357,2
транспорту і зв'язку	35	34,7	49	76,5
сіль. госп-ва	143	87,1	126	110,4
економіки і права	36	40.5	100	116,4
охорони здоров'я, фіз. культури і спорту	99	32,3	125	68.4
освіти	60	21,0	70	51,1
мистецтва і кінематографії	39	9,4	47	17,3

Див. також *Професійна освіта*

Середньо-Азійський Степовий край, умовна назва Лісостепу і Степу в півд.-зах. Сибіру і півн. Казахстані, що простягається від Уралу на зах. до перед-

гір'я Алтайських гір на сх. та є частково заселений українцями. До 1917 С.-А. С. к. входив до складу провінції Азійської Росії — Степ. краю (обл.: Уральська, Тургайська, Акмолінська, Семипалатинська); тепер становить собою півд.-зах. частину Зах. Сибіру — у складі РСФСР (півд. частина Омської і Новосибірської обл. та Алтайського краю) та півн. частину Казахської ССР (обл.: Кустанайська, Півн.-Казахська, Кокчетавська, Павлоградська і Цілиноградська повністю; її називаємо далі Цілинним краєм або Півн. Казахстаном) та півн. частини обл. Актюбінської, Тургайської, Карагандинської і Семипалатинської; тепершню Уральську обл. у складі Казахської ССР зарховуємо до *Уралу*. Територія кол. Степ. краю приблизно 1,9 млн км² з 8,7 млн населення (1970); всього С.-А. С. к. (у межах цілих 11 обл. і одного краю; деякі з них лише частково заселені українцями) — 1,7 млн км² з 13,5 млн населення, у тому ч. за сов. переписом 1970 бл. 960 000 українців (7,1% всього населення), у дійсності значно більше; Цілинного краю — 490 000 км² з 3,5 млн людності. За досить докладним сов. переписом 1926 територія С.-А. С. к., на якій українці становили більшість, займала 460 000 км². Укр. поселенчі землі в С.-А. С. к. є на 1 200 км віддалені від укр. суцільної території в Европі, але вони пов'язані з нею довгим ланцюгом укр. островів у Надволжі й на Уралі. (Див. карту на 2791).

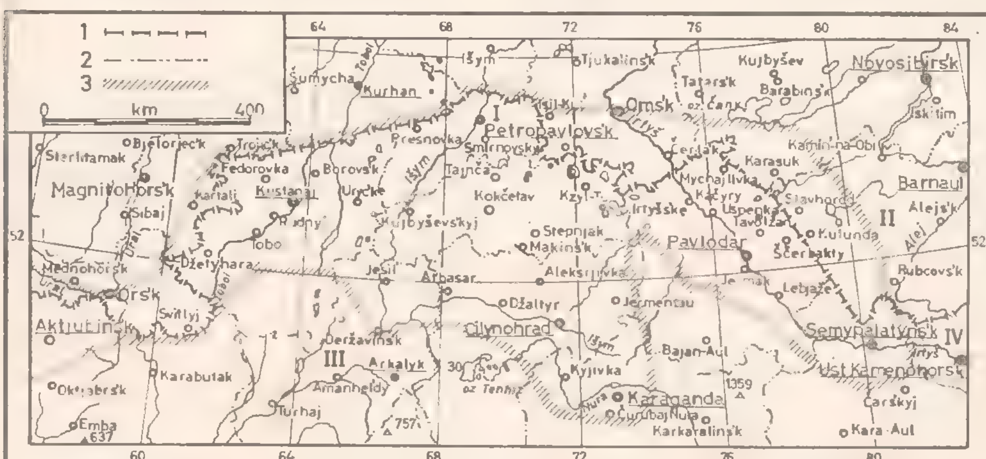
Схематична карта Середньо-Азійського Степового краю

1 — Кордони СССР. 2 — Кордони сов. республік. 3 — Межі автономних областей. 4 — Межі областей і країв. 5 — Межа Середньо-Азійського Степового краю. 6 — Межа Цілинного краю (Півн. Казахстану). 7 — Саме Середньо-Азійський Степовий край

I — Алтайський край. Ia — Горно-Алтайська Автономна область. II — Півн.-Казахська обл. III — Сх.-Казахська обл. IV — Тургайська обл. V — Алма-Атинська обл

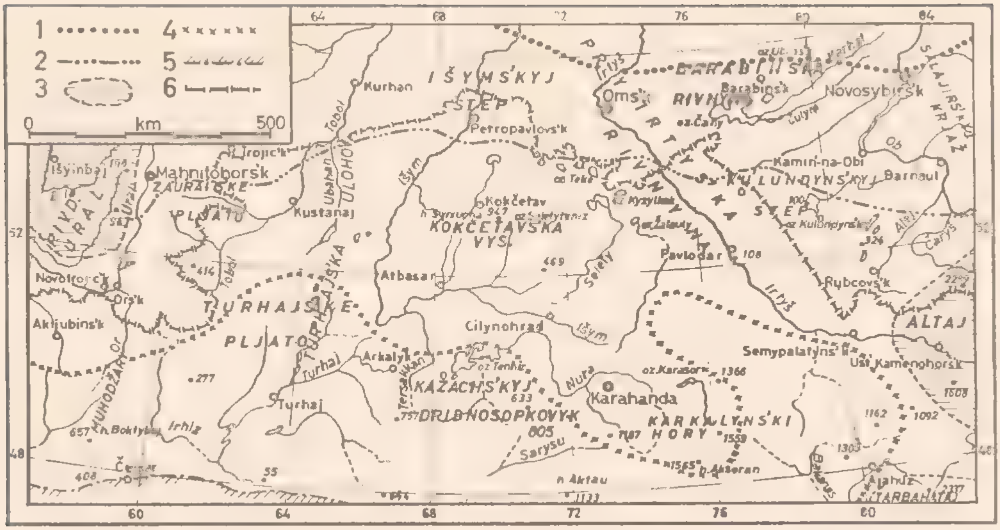
С.-А. С. к. укр. поселенці інколи називали (також значно менші поселенчі землі в Семирічинській обл.) Сірим Клином. Цю назву (також Сіра Україна) в укр. публіцистиці часом поширювано навіть на майже весь Казахстан.

Природа С.-А. С. к. — це в більшості розлогі, слабо розчленовані низовини і височини. На півн. простягається півд. частина Зах.-Сибірської низовини. Це акумулятивна рівнина на 100–150 м висоти з невеликими амплітудами. На півд. низовини поширені невисокі (6–10 м) піщані гриви і міжгривні зниження з болотами й озерами. Низовина складена з грубих, пухких (пісковики, мерґелі, глини, піски) мезо-кайнозойських порід (у них міститься великий зах.-сибірський артезійський басейн, важливий для за-

Карта Середньо-Азійського Степового краю

1 — Кордони Казахської ССР. 2 — Межі областей. 3 — Схематична межа укр. поселенчих земель. I — Півн.-Казахська обл. II — Алтайський край. III Тургайська обл. Гол. міста областей і країв підкреслені. IV — Сх.-Казахська обл.

Природні смуги Середньо-Азійського Степового краю

1 — Півн. межа Лісостепу. 2 — Півд. межа Лісостепу. 3 — Гори. 4 — Межа Степу і півпустельного Степу і пустелі. 6 — Кордони республік

безпечення водою С.-А. С. к.), які прикривають палеозойський фундамент; наймолодші алювіяльчі й озерні відклади вкриті лесом і лесовидними суглин-

Лісостеп в р-ні м. Петропавловська. На першому пляні березовий гай

ками. Сибірська низовина ділиться на території С.-А. С. к. на (з зах. на сх.): підгірську Турганську, Ішимський степ, Приіртиську, Барабінську рівнину і Кулундійський степ.

На південь від Сибірської низовини простягаються Казахський дрібносопковик – залишок давньої палеозойської (герцинської) гірської системи; тепер це ерозійна легкохвиляста майжерівня, зформована з метаморфічних лупаків, кварцитів, піскозиків та ефузивних порід, місцями прикрита пухкими шарами. Зах., більш вирівняна, частина лежить на висоті 300–500 м; вище підносяться гірського характеру височини, як Кокчетанська з горою Синюхою (947) м); розлогі западини виповнюють озера. Сх. частина дрібносопковика вища (сер. 500 –1 000 м) і більш розчленована; в її центрі підносяться Каркалинські гори (гора Аксоран 1 565). На зах. від дрібносопковика простягається Тургайська столова країна (Тургайське плято) на 200–400 м висоти, що являє собою прогин в герцинському складчастому фундаменті, виповнений горизонтальними шарами мезозою й кайнозою. Характеристичним елементом рельєфу є невисокі (300–400 м) столові останці і численні давні й сучасні долини й улоговини на 100–200 м

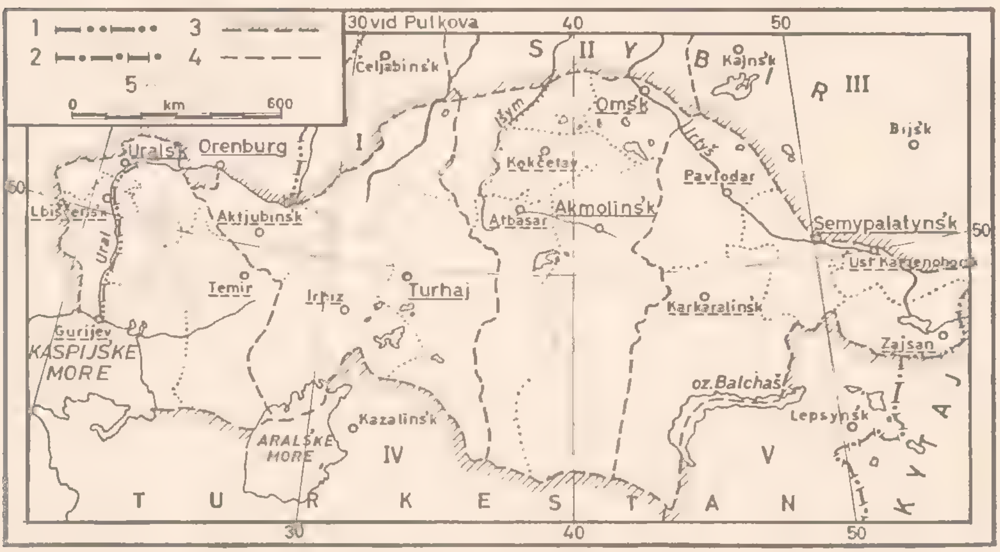
Степ у півн. частині Казахського дрібносопковика. На першому пляні отара племінних овець

висоти; найбільшою з них є Тургайська улоговина завширшки до 40 км, яка простягається з півн. на півд. і зв'язує Зах.-Сибірську та Туранську низовини. Врешті, півд.-зах. частини С.-А. С. к. становить Передуральське плято – хвиляста рівнина на висоті 200–400 м і продовження Уралу – Мугоджарські гори (сер. висота 250–350 м, найвища – гора В. Боктибай, 656 м).

Підсоння С.-А. С. к. з уваги на значну віддаль від океанів різко континентальне і відносно холодне. Континентальність росте у сх. напрямі, теплота – у півд. (сер. річна температура підноситься з 0° Ц. на півн. до 4° на півдні). Зима довга і холодна (температура січня обнижується з – 17° на півд. зах. до – 19° на півн. сх., абсолютні температури до –50°, літо коротке і гаряче (температури липня від 19° на півн. до 22° на півдні, абсолютні – до 40°); вегетаційний період від 150 до 180 днів на рік; весна й осінь тривають короткий час; значні коливання температури з дня на день, великі різниці між днем і ніччю. Велике ч. соняшних годин – 1 900–2 300 на рік (у Києві 1 800). Ч. атмосферичних опадів зменшується від 350–400 мм на півн. до 200–250 мм на півд.; переважають літні опади, часто зливи, вони значно коливаються з року на рік. Сніговий настил тонкий – 20–35 см, часто він зникає. Сильні вітри; влітку часті суховії і пилові бурі, взимку – метелиці й бурани. Порівняно з Україною (у тій самій геогр. ширині) січень в С.-А. С. к. на 13–15° Ц. зимніший липень на 1–2° Ц. тепліший. Назагал у смузі Лісостепу сер. температури такі: річні 0 до 1,5°, січня –18 до –20°, липня 19–20° Ц., сер. річна кількість атмосферичних опадів 300–350 мм; відповідні числа в Степу: 1,5 до 4°, –15 до –18°, 20–22° Ц., 250–300 мм (з них на теплий період 170–210 мм).

Більшість С.-А. С. к. належить до басейну Півн. Льодового океану. Найбільшою рікою є Іртиш (єдина многоводна і судноплавна) з притоками Ішимом, Тоболем й ін. Сточища ін. рік творять самостійні простори замкненого стоку: Каргат, Карасу, Нура, Тургай, Селети, Шідерти й ін.; на зах. – притока Уралу Ілек. За винятком Іртиша й Ішима, ріки С.-А. С. к. – це типові степ. ріки з нерівномірним стоком, повільною течією, вони влітку часто пересихають; їх використовують для зрошення. У С.-А. С. к. є бл. 5 000 озер; більші з них: Чани, Кулундинське, Селентитеніз, Теке, Тенгіс, Кушмурун й ін.; вони перев. солоні.

С.-А. С. к. – це країна степів. Вони є продовженням степів України й Сх. Европи і як там, так і тут, чітко вирізняються рівнобіжні ґрунтово-рослинні смуги. На півн. розташована смуга Лісостепу на грубих і звичайних чорноземах; степ тут трав'яний барвисто-широколистий, ліси (т. зв. «колки») складаються з берези з додатком осики, а над ріками на піщаних ґрунтах з сосни; лісостеп майже повністю перетворений на орну землю. Далі на півд. лісостеп поступово переходить в ковиловорізнотравний степ на півд. чорноземах; основні рослини: ковила червонувата, типчак, степ. тимофіївка, тонконіг, по-

Схематична карта Степового краю

1 — Кордони Европейської і Азійської частини Рос. Імперії. 2 — Рос.-Китайський кордон. 3 — Межі Степового краю. 4 — Межі областей і губерній. 5 — Межі повітів. Гол. міста областей (губерній) та повітів підкреслені

I — Оренбурзька губ. II — Тобольська губ. III — Томська губ. IV — Сирдар'їнська обл. V — Семипалатинська обл.

Увага: Географічна довжина від меридіяна Пулкова

лин та ін. Далі на півд. простягається сухий ковилово-типчаковий степ на каштанових ґрунтах (серед рослин: тонконіг стрункий, пирій пустельний, степ. осока й ін.), який переходить у смугу типчаково-полинової напівпустелі на ясно-каштанових та бурих ґрунтах.

Історія до 1914. Територію сучасного С.-А. С. к. населювали до часу рос. експансії різні кочові племена тюркського походження, з яких витворилися *казахи*; на півн. також татари, на півн. зах. башкири. Поч. експансії Моск. царства на С.-А. С. к. припадає (пізніше, ніж у Сибіру) на поч. 17 в.; тоді Москва оволоділа частиною Ішимських і Іртиських степів на пограниччі з Сибіром, разом з тим тут постали перші вільні поселення селян і козаків. Для охорони кордонів перед кочовиками рос. уряд збудував у 1710-их рр. оборонні лінії уздовж р. Іртиша — від Омську (заснованого 1716) на зах. до Семипалатинську (заснованого 1718) на сх., а в сер. 18 в. Новоішимську (від Омську до Троїцьку на Уралі) з фортецею Петропавловським (заснованим 1752), що їх боронили коз. війська (об'єднані 1808 у Сибірське коз. військо). У 1730–40-их рр. до складу Рос. Імперії увійшла решта С.-А. С. к., а разом з тим побудовано нові оборонні лінії та низку малих укріплень в глибині степів, які згодом перетворилися на торг. осередки і міста: Кокчетав (1824), Акмолінськ (1824), Тургай (1845), Атбасар (1846) та ін. На відміну від Сибіру вільні поселенці-селяни і «промислові люди» в С.-А. С. к. оселювалися нерадо; гол. немісц. населення становила коз. людність, яка, крім військ. служби, займалася побічно також сіль. госп-вом. Серед зайшлого населення були й українці. Загалом С.-А. С. к. був слабо заселений; 1867 він нараховував 1 274 000 меш. (ледве 0,8 на 1 км²) у тому ч. майже 90% казахів.

Також після скасування кріпацтва приплив населення з Европи був невеликий через трудне освоєння засушливих земель, брак транспорту і, зокрема, неґативне наставлення рос. адміністрації до поселенців; тому навіть у найдавніше і найгустіше заселеному поселенцями Омському пов. ще у 1890 більшість сіль. населення становили казахи. Переселенчий рух до С.-А. С. к. збільшився з 1880-их рр. (у 1880–90-их рр. постало бл. 500 укр. і рос. поселень), але щойно з кін. 19 в. дійшло до масового, урядом підтриманого і реґульованого переселенчого руху (див. стор. 631), що його полегшила й будова Сибірської залізниці. У 1906–12 в С.-А. С. к. оселилося бл. 440 000 осіб, за 1890–1913 — понад 1 млн. У зв'язку з тим все і, зокрема, слов. населення швидко зростало. За 1897 (дані заг. рос. перепису) — 1911 (дані Переселенчого Управління) все населення С.-А. С. к. зросло на 55% (міськ. на 88%, сіль. на 53%), у тому ч. корінне лише на 14%, укр. і рос. на 195%. Подробиці видно з таблиці:

Людність С.-А. С. к. (у тис.)

	1867	1897	1911
все	1 274	2 466	3 834
сільське	1 220	2 262	3 463
міське	54	204	371

Зміни в етнічному складі населення за 1897–1911 були такі (у тис. і — в дужках — у %):

	корінне	росіяни, українці і білоруси	інші
1897			
все населення	1 905 (77,6)	493 (19,7)	68 (2,7)
сільське		349 15,4)	
міське		144 (71,0)	
1911			
все населення	2 176 (56,6)	1 543 (40,4)	115 (3,0)
сільське		1 261 (36,4)	
міське		282 (76,0)	

Зміни в етнічному складі населення (без розподілу на сіль. і міське) в поодиноких обл. (у тис. і — в дужках — у %) див. табл. на наст. стор.

У зв'язку з припливом поселенців змінилася й економіка краю. До 1880-их рр. гол. значення мало кочове скотарство (гол. вівці, далі рогата худоба, верблюди й коні), а сел. і коз. людність займалася сіль. госп-вом лише для власних потреб. Нові поселенці розорали великі простори цілинного степу (за 1880–1911 площа орної землі збільшилася у вісім разів), що примусило частину казахів перейти на сіль. госп-во або обмежити мандрівки. Гол. сіяли яру пшеницю й овес; у незначній мірі люцерну, щоб прогодувати взимку свійських тварин. Попри будову сибірської залізниці (вона перетинала Лісостеп), а згодом і бічних ліній у глибину степів (до Уральську, Кустаная, Павлодару, Славгороду і Семипалатинську), великі простори С.-А. С. к. були положені далеко від залізниці (і від сплавного Іртиша), і тому експорт зерна відогравав невелику ролю порівняно з експортом свійських тварин і їх продуктів (вовна, масло). Пром-сть

	Корінна людність		росіяни, українці і білоруси		інші		разом	
1897								
Уральська	460,5	(71,4)	163,9	(25,4)	20,7	(3,2)	645,1	(100,0)
Тургайська	411,1	(90,6)	35,0	(7,8)	7,3	(1,6)	453,4	(100,0)
Акмолінська	428,5	(62,8)	225,6	(33,0)	28,5	(4,2)	682,6	(100,0)
Семипалатинська	605,1	(88,4)	68,4	(10,0)	11,1	(1,6)	684,6	(100,0)
1911								
Уральська	485,9	(60,6)	297,7	(36,8)	20,7	(2,6)	804,3	(100,0)
Тургайська	463,3	(65,0)	235,5	(33,0)	13,9	(2,0)	712,7	(100,0)
Акмолінська	550,9	(38,1)	835,4	(37,9)	57,4	(4,0)	1 443,7	(100,0)
Семипалатинська	675,8	(77,4)	174,9	(20,0)	23,1	(2,6)	873,8	(100,0)

мала підрядне значення (гол. в Омську і Петропавловську) — харч. і легка, а далі (перев. в р-ні Казахського дрібносопковика) видобуток кольорових металів, срібла, золота і кам'яного вугілля.

Попри значний приплив поселенців С.-А. С. к. був слабо заселений: 2,2 меш. на 1 км² (1911), без напівпустельних степів на півдні — бл. 4. На 18 пов. густіше був заселений Омський (9 осіб на 1 км²), у всіх ін. 2–4 на 1 км², а в пустельних степах ще менше. У м. 1911 жило 371 000 меш., або 9,6% всього населення. Найбільшим м. був Омськ (128 000), від 20–40 000 меш. мали: Петропавловськ, Се-

Початки заселення в степу (Тургайська обл.; 1900-і рр.)

мипалатинськ (35) і Кустанай (26), ін. (Акмолінськ, Кокчетав, Атбасар, Павлодар, Актюбінськ) мали менше, ніж 10 000. Характер міст — торг.-ремісничо-адміністративний.

З припливом поселенців зменшився відсоток корінного — казахського насе-

Укр. оселя Полтавка (Акмолінська обл.; 1910-і рр.)

лення; у смузі Лісостепу воно становило 1911 незначну меншість, натомість у пустельному степу — понад 80%; у придатному для хліборобства степу бл. 40%.

Кількість українців нам ближче не відома. За переписом 1897 їх було бл. 58 000, в основному в Акмолінській обл. (51 000, або 7,5% всього населення; найбільше в Кокчетавському пов. — 19 300, або 12,4%). Фактично кількість українців була вже тоді більша.

Згодом тому, що серед нових поселенців до 1914 переважали українці, їхня кількість і розміщення у 1914 були подібні, як за переписом 1926 (у 1915–26 приплив населення з Европи був невеликий). За тим переписом кількість гол. національностей у Степ. краю була така:

	1 000	%
Корінне населення	2 022	45,4
у тому ч.:		
казахи	1 950	43,8
татари	72	1,6
українці	805	18,0
росіяни	1 389	31,1
білоруси	27	0,8
інші	217	4,7
разом	4 460	100,0

Докладніше про нац. відносини у С.-А. С. к. див. далі.

З 1914. Перша світова війна і революція принесли для С.-А. С. к. приблизно такі зміни, як у Сибіру. Укр. політ. і гром. життя виявилося у 1917–20 гол. у містах, насамперед в Омську, а також у Славгороді й Павлодарі. 1920 большевики остаточно окупували С.-А. С. к. і поділили його поміж Сибірським краєм (округи: Омська, Славгородська, Барабінська, Усть-Каменогорська, Барнаульська, Новосибірська, Рубцовська), що входив безпосередньо до складу РСФСР, і Ка-

захською Автономною ССР (до 1925 п. н. Киргизька Авт. ССР), яку 1936 перейменованого на *Казахську ССР* (С.-А. С. к. входив до складу губ.: Акмолінської, Актюбінської і Семипалатинської та Кустанайської округи). Революція та неврожай і голод (1921—22) спричинили занепад сіль. госп-ва і пром-сти та зменшення кількости людности і щойно у 1926—28 воно досягло стану 1914. Іміґрація з України та Євр. частини РСФСР відновилася тільки 1924, але мала значно менші розміри, ніж до 1914.

На 1930-і рр., у зв'язку з п'ятирічками, припадає деякий розвиток пром-сти (гол. харч.); на півд. пограниччі С.-А. С. к. в Караганді постала третя (після Донбасу і Кузнецького басейну) кам'яновугільна база СССР (1940 — продукція 6,3 млн т; на Донбасі — 84 млн т); побудовано кілька залізниць (Петропавловськ—Акмолінськ—Караганда, Акмолінськ -Картали та ін.). Натомість примусова колективізація спричинила занепад сіль. госп-ва, зокрема катастрофічне зменшення поголів'я свійських тварин, а разом з тим — голод і вимирання казахів (див. стор. 918). Тому населення т. зв. Цілинного краю (тепер Півн. Казахстан) впало з 1,9 млн у 1926 до 1,6 млн у 1939. Зміни нац. складу населення нам не відомі; мабуть, втікаючи перед голодом і репресіями на Україні, в С.-А. С. к. поселилося деяке ч. українців. (гол. у м.). Чимало їх заслано (гол. куркулів) до концентраційних таборів.

С.-А. С. к. зазнав значних змін під час другої світової війни. Уже 1939—40 до нього було заслано десятки тис. українців з Зах. України (деякі з них працювали на ріллі, інші були ув'язнені). Після вибуху сов.-нім. війни до С.-А. С. к. евакуйовано низку зав. з України і сотні тис. осіб, а госп-во краю спрямовано повністю на воєнні потреби: воно мало постачати харчі (тому розорювано частину цілинних степів), вугілля (карагандинське вугілля у деякій мірі замінило донецьке), розбудовано пром-сть (насамперед машинобудів. і хем.).

Після 1944 частина евакуйованого під час війни населення, а навіть ряд зав. залишилися в С.-А. С. К., пром-сть далі розвивалася, збудовано нову залізницю Акмолінськ—Павлодар; натомість сіль. госп-во зазнало застою, гол. через брак робочої сили і с.-г. машин. Нові докорінні зміни зайшли з 1953 у зв'язку з масовим освоєнням цілинних земель з званням створити з С.-А. С. к. одну з зернових баз СССР. Впродовж 1953—59 збільшено посівну площу і валовий збір зерна у 2—3 рази, стягнено на працю сотні тис. осіб (перев. молодь, у великій мірі з України), заселено ними досі рідко залюднені казахами сухі степи, виникли сотні радгоспних осель, побудовано нові залізниці тощо. Попри перебої, С.-А. С. к. став одним з основних країв в СССР з надвишкою зерна і тваринних продуктів (докладніше див. далі). Дальша розбудова пром-сти (серед ін. Карагандинського басейну, виникнення нових басейнів — кам'яновугільного Екібастузького і залізорудного Кустанайського) змінила екон. характер С.-А. С. к з аґрарного на пром.-аґрарний край. Разом з тим швидко зростає кількість населення: у Цілинному краю з 1,6 млн у 1939 до 2,8 млн у 1959 і 3,5 у 1970. 45% населення живе у містах.

Людність. У розвитку людности С.-А. С. к. з кін. 19 в. чергуються періоди сильного приросту як завдяки іміґрації, так і високому природному приростові (до 1914, 1924—29, 1941—43, з 1953 до сер. 1960-их рр.), сер. приросту, а то й застою (1915—17, 1930—31, 1935—40, 1944—52) і спаду — інколи катастрофічного (1918—22, 1932—34); тепер значний приріст людности С.-А. С. к. завдячує передусім сильному природному приростові (цьому сприяє значна народжуваність серед казахів, а також велика кількість молодих подруж серед іміґрантів).

Зміни кількости населення: а) в усьому С.-А. С. к.; б) — у Цілинному краю і в) у саме С.-А. С. к. (числа приблизні) видно з таблиці (у тис.; міська людність також у % всього населення):

Рік		а)	б)	в)
1926	Все населення	7 390	1 897	2 270
	міське	760 (10%)	174 (9%)	180 (8%)
	сільське	6 630	1 723	2 090
1959	Все населення	11 319	2 753	3 300 ?
	міське	4 924 (44%)	856 (31%)	850 ? (26%)
	сільське	6 395	1 897	2 450 ?
1970	Все населення	13 534	3 487	4 100 ?
	міське	7 252 (55%)	1 496 (45%)	1 600 ? (39%)
	сільське	6 230	1 991	2 500

Розміщення населення нерівномірне воно залежне від природних умов і часу заселення. Тому густота сіль. населення найвища у Лісостепу та вздовж рік Іртиша й Ішима (10–25 осіб на 1 км²), сер. - в решті розораного степу (5–10), найнижча у сухих степах. Докладніше див. карту. Густота всього населення різко підноситься у пром. р-нах і б. великих м. Густота всього населення С.-А. С. к. – 4.8 меш. на 1 км², саме С.-А. С. к. – 9,0 (числа приблизні), Цілинного краю – 5,8 (сіль.: 2,2, 5,5 і 3,3). За 1959–69, найбільший приріст людности виявляв Цілинний край (лише у ньому зросло також сіль. населення) та Карагандинська обл., натомість у сибірській частині С.-А. С. к. він був менший від природного.

Сіль. оселі укр. і рос. поселенців постали уздовж рік і битих шляхів, рідше побіч солодких озер; вододільні простори були ними не заселені з уваги на глибоке залягання ґрунтової води. Переважала лінійна форма села. Вигляд дворів і хат такий, як на рідних землях: в українців — степ. мазанки, у росіян — перев. дерев'яна хата. Перевагу мали невеликі (200—500 осіб) і сер. (500—1 000), села, звич. однонаціональні. Більші села інколи були мішані: укр.-рос., рідко з деяким ч. казахів, але й тоді українці і росіяни заселювали свої відокремлені частини. Дещо ін. вигляд мали коз. станиці. Після колективізації села зазнали деяких змін.

Ін. типом сучасної сіль. оселі є оселі зернових радгоспів, постали перев. у 1950-их рр. Вони розташовані здебільша на доти не заселених вододілах, звич. при колодязях, деколи при степ. озерах; нараховують перев. 500—1 000 осіб. Зернові радгоспи побудовані за типовими проєктами, розробленими у Москві і Ленінграді. Сер. становить адміністративно-культ. центр, далі простягаються будинки працівників радгоспу з дерева або глини, дво- й одноповерхові; деяку різноманітність у стандартність се-

Колгосп у Кустанайській обл. (1960-і рр.)

лища вносять приватні доми. На периферії розташовані госп. будинки. Тому що радгоспи займають великі простори, звич., крім центр. оселі, існують ще на території радгоспу невеликі присілки — т. зв. ферми, розкинені на віддалі 10—20 км від центру. Населення радгоспу звич. з нац. погляду мішане.

Міське населення С.-А. С. к. постійно зростає як шляхом збільшення давніх міст, так і гол. ч. постанням нових. На 64 м. і с. м. т. у Цілинному краю 6 виникло у 18–19 вв., 10 – у 1917–40, 9 – у 1941–50 і аж 39 після 1950. Серед нових м. чимало є пов'язаних з певною галуззю нар. госп-ва: гірничих (більшість з них згодом розвивається на пром. м.), транспортових і невеликих м., що є центрами с.-г. р-нів. Всі більші м. є одночасно пром., торг.,транспортовими, культ. й адміністративними центрами. Разом з зростанням ч. м. і с. м. т. зростає й їхня величина (ч. для всього С.-А. С. к.):

Кількість мешканців	Роки 1926	1939	1959	1970
понад 500 000	—	—	2	3
250 — 500 000	—	2	2	1
100 — 250 000	1	3	3	9
50 — 100 000	2	2	12	10
25 — 50 000	2	7	14	16
15 — 25 000	5	11	11	20
Разом	10	25	44	59

М. С.-А С. к. до поч. 1930-их рр. своїм виглядом нагадували (за винятком Омську) великі села з широкими небрукованими вулицями, дерев'яними, або глиняними одноповерховими будинками; озеленення майже не було. Суцільніше був забудований центр з мурованими одно- й двоповерховими будинками: держ., куп-

Павлодар у 1910-их рр.

ців, чиновників тощо; тут і базар, церква, касарні, школи. Сліди цих кол. центрів залишилися подекуди і в сучасних м. Нові дільниці цих м. і нові м. побудовані здебільша за готовими макетами; вони одноманітні, з реґулярною мережею асфальтових вулиць, дво-, трий чотириповерховими будинками, з адміністративно-торг.-культ. центром.

Для більшости нових м. виникає гостра проблема постачання питною й техн. водою (вони побудовані перев. у сухому степу); тому будують водоймища, канали і водогони, часто на сотні км.

Міста С.-А. С. к. досить рівномірно розташовані. У сибірській частині найбільше м. — *Омськ* (935 000 меш.), важливий екон., культ. і адміністративний центр; ін. м.: Рубцовськ (145 000; машинобудів. пром-сть) і менші: Ісилькуль (26 000), Калачинськ (21 000), Купино (21 000), Карасук (23 000), Славгород (33 000; центр укр. етнічного масиву) та ін. Важливіші міські скупчення у Цілинному краю: Кустанай (134 000), осе-

редок кустанайського залізорудного басейну (ін. м.: Рудний — 101 000), Джетигара — 32 000); Петропавловськ (173 000) — харч., легка і машинобудів. пром-сть; Кокчетав (87 000) — машинобудів. пром-сть; Цілиноград (180 000; до 1961 мав назву Акмолінськ) — транспортовий вузол, різноманітна пром-сть; *Павлодар* (208 000) — гол. м. на Приіртишші (машинобудів., хем. і кольорових металів пром-сть, що становить один пром. р-н разом з м. Єрмаком (28 000; чорна металюрґія) та з Екібастузом (45 000; кам'яновугільна пром-сть). Великим міськ. скупченням, положеним на півд. окраїнах С.-А. С. к., є Карагандинсько-Теміртаузький пром. р-н — видобуток кам'яного вугілля, важка пром-сть; гол. м. Караганда (541 000), Теміртау (179 000), Шахтинськ (40 000) й ін. У зах. Казахстані гол. м. є Актюбінськ (159 000) — харч., важка і хем. пром-сть; ін. м.: Хромтау (20 000; добування хромітових руд), Алта (хем. пром-сть), Октябрський та ін. На сх. пограниччі С.-А. С. к. положений Семипалатинськ (251 000); деяке ч. українців живе у містах Сх.-Казахської обл. (Рудний Алтай).

Розвиток більших міст С.-А. С. к. видно з табл.:

назва м.	1897	1926	1939	1959	1970	1972
Омськ	37,5	161,7	288,9	581,1	821	935
Караганда	—	—	156,2	397,1	523	541
Семипалатинськ	26,2	56,9	109,7	156,1	236	251
Павлодар	7,7	17,9	28,5	90,1	187	228*
Цілиноград	9,7	12,8	32,1	102,3	180	
Петропавловськ	19,7	47,4	91,7	131,5	173	188*
Теміртау	—	—	5,0	77,0	167	179
Актюбінськ	2,8	20,8	48,7	96,7	150	159
Кустанай	14,2	25,4	33,5	86,4	124	134
Рудний	—	—	—	37,0	97	101
Кокчетав	5,0	11,1	19,3	52,9	81	87

* числа подано за 1974

Нац. склад людности й українці в С.-А. С. к. Нац. склад людности С.-А. С. к. і, зокрема, розміщення українців докладніше відомі на підставі сов. перепису населення 1926. Розміщення українців було наслідком геогр.-екон. відносин та історії заселення країни. Укр. селянин осілювався лише у смузі Лісостепу й Степу, які надавалися до хліборобства. Півн. межу його поселенчих земель становили простори, заселені вже давніше росіянами — півн. частини Лісостепу на пограниччі тайґи; також передгір'я Алтаю було здавна заселене росіянами. На півд. межа укр. поселення не була так виразна — вона сягала у смугу сухих степів, які тоді були заселені казахами. За переписом 1926 корінне — казахське (разом з нечисленним тат.) населення становило 45% всього населення кол. Степ. краю. (за 1897 — 1926 воно зросло ледве на 6%), рос. — 31% (приріст на 22%), укр. — 18% (приріст 1230%). Фактично відсоток українців був вищий, бо частину їх зараховано до росіян (про це свідчить — за даними цього ж перепису, значно вищий їх відсоток серед іміґрантів: серед мешк. С.-А. С. к., народжених у Европі, припадало на народжених на Україні більше, чим народжених у Росії.

Однак, і за переписом 1926 можна виділити в С.-А. С. к. смугу, у якій українці становили більшість. Площа її — 460 000 км² (у тому ч. 405 000 км² у Казахстані; 55 000 км² у Сибіру; вона простягається майже на 2 000 км від Оренбурґу на Уралі на зах. по Семипалатинськ на передгір'ї Алтайських гір на сх. (шир. смуги 150–500 км). На цій території українці становили більшість у 44 р-нах (на 81 всіх). Докладніше див. карту і табл., на яких подано нац. склад населення саме С.-А. С. к. (нац. склад населення всього С.-А. С. к. і Цілинного краю див. табл. на стор. 2773):

Національність	тис.	%
українці	915	40,4
росіяни	727	32,0
казахи	442	19,5
німці	75	3,3
мордва	33	1,5
татари	32	1,4
білоруси	22	1,0
інші	21	0,9
разом	2 267	100,0

Українці походили перев. з Лівобережної і Степ. України. Про їх походження свідчать назви осель у новоосвоєному краю: Київка, Полтавка, Українка, Чернігівка та ін. По кількох роках важкої

праці кол. безземельні і малозем. селяни ставали заможними. Звич. вони жили у чисто укр. с., перев. творили суцільні укр. масиви (лише 2,0% українців жило у містах, в яких вони становили 11% всього населення). Тому українці С.-А. С. к. зберігали свою мову і побут і не зазнавали русифікації. Укр. оселі, двори й хати (мазанки) мали той самий вигляд, що на Україні, і різнилися від дерев'яних хат росіян; на відміну від рос. сіл вони потопали у зелені садів.

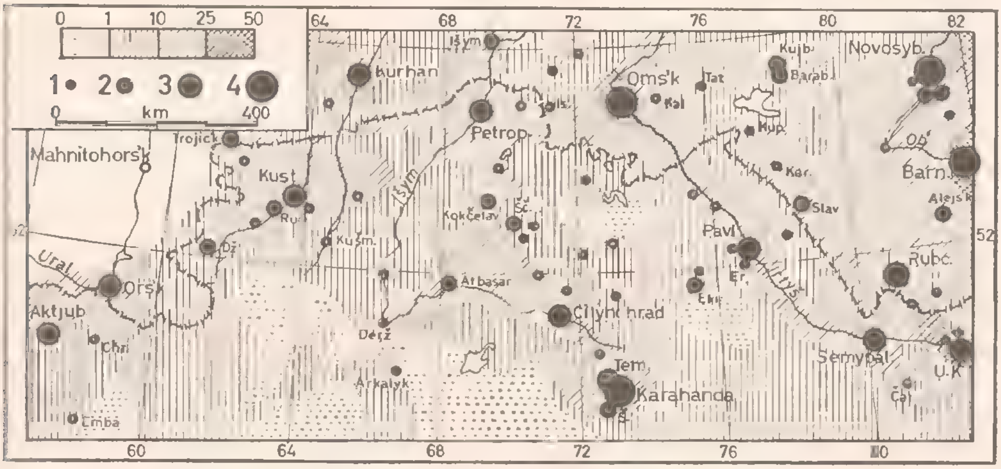
Українці в С.-А. С. к. жили у подбних геогр. умовах, що й українці з Галичини і Буковини, які ще до 1914 поселилися у степ. провінціях *Канади*. Підставою госп-ва тих і тих було збіжжеве госп-во (яра пшениця) і тваринництво.

Серед росіян більшість становили поселенці з рос. степ. центр.-чорноземних губ., меншість — коз. людність (по революції частину її сов. влада виселила), що заселювала смугу здовж Іртиша і далі на зах. аж до Орську, та нечисленні старожили (вони жили на пограниччі тайґи і на передгір'ї Алтаю). Росіяни становили 63% всього міського населення, серед сіль. — 29%.

Корінне населення — казахи являли собою більшість у 16 р-нах; тільки 3,6% їх жило у містах; чимраз більше вони переходили на хліборобство. Нечисленним корінним народом були татари (32 000), які жили перев. у м. (18 000). Ін. малочисельні народи — це поселенці з кін. 19 і поч. 20 в.: німці (75 000; походили з нім. колоній України і Надволжя), мордва (33 000), білоруси (22 000) та ін.

Чисельний склад людности трьох гол. національностей саме С.-А. С. к. (у 64 р-нах Казахстану — Каз. і 17 Сибіру — Сиб.), тобто відсоток, який кожна з цих національностей творила у всіх р-нах такий:

% до всього населення	Кількість районів: Українці Каз.	Українці Сиб.	Росіяни Каз.	Росіяни Сиб.	Казахи Каз.	Казахи Сиб.
нижче 10	15	—	21	—	48	12
10 — 20	4	—	14	3	—	4
20 — 35	4	—	14	8	—	1
35 — 50	12	5	6	5	—	—
50 — 65	8	5	4	1	—	—
65 — 80	12	6	4	—	—	—
80 — 100	9	1	1	—	16	—
Разом	64	17	64	17	64	17

Густота сільського населення і розміщення міст у Середньо-Азійському Степовому краю

Величина міст понад 10 000 меш. (ч. меш. на 1 км²): 1 — 10—30 000; 2 — 30—100 000; 3 — 100—300 000. Aktjub. — Актюбінськ; Barab. — Барабінськ; Barn. — Барнаул; Chr. — Хромтау; Čar. — Чарський; Derž. — Державинський; Dž. — Джетигара; Eki. — Екібастуз; Er. — Єрмак; Is. — Ісількуль; Kal. — Калачинськ; Kar. — Карасук; Kujb. — Куйбишев; Kup. — Купино; Kušm. — Кушмурун; Novosyb. — Новосибірськ; Rubc. — Рубцовськ; Rud. — Рудний; Slav. — Славгород; Š. — Шахтинськ; Šč. — Щучинськ; Tat. — Татарськ; U. K. — Усть-Каменогорськ

Як видно з табл., 1926 найбільше відокремлено від ін. національностей жили казахи, які лише в Сибіру становили меншість у р-нах, заселених перев. українцями або росіянами. Казахські р-ни лежали здебільша на вододілі між ріками Іртишем і Ішимом. Українці жили перев. у суто укр. р-нах, рідше всуміш з росіянами. Росіяни становили здебільша меншість у р-нах з укр. більшістю.

На 1 358 000 українців, які жили в усьому С.-А. С. к., 915 000 (67,3% всіх) жило в саме С.-А. С. к., 443 000 – у розсіянні. Бл. 400 000 з них жило в півд.-зах. Сибіру, що межує з саме С.-А. С. к., і являло собою меншість у р-нах з рос. більшістю. Бл. 20 000 українців жило у півд.-зах. частині сучасної Семипалатинської обл., зокрема на півд. узбіччях Тарбагатайського хребта. Українці творили перев. окремі села або й групи сіл серед рос. більшости.

Нац. склад населення С.-А. С. к. і, зокрема, укр. стан посідання зазнав значних змін після 1932: великі втрати понесли казахські, а також укр. селяни у 1932–34 (голод і репресії), пізніше постійно припливали поселенці з Европи (гол. українці і росіяни), що їх сов. влада поселювала на цілинних землях і в пром. р-нах; у 1940-их рр. до С.-А. С. к. переселено понад 1/2 млн німців (гол. з Надволжя, а також з України). Сов. переписи населення 1939 і 1970 не подають докладно сучасний нац. стан населення в С.-А. С. к., бо вони дають дані лише для цілих обл. та зменшують кількість українців. За цими переписами нац. склад населення зазнав у 1926, 1959 і 1970 таких змін:

Національність	Сер.-Азійський Степовий край					
	1926		1959		1970	
	у тис.	%	у тис.	%	у тис.	%
українці	1 358	18,3	881	7,8	960	7,1
росіяни	3 988	54,1	7 698	68,0	9 036	66,7
казахи	1 393	18,8	1 144	10,1	1 689	12,5
білоруси	156	2,1	120	1,1	197	1,5
німці	116	1,6	—*	—*	919	6,8
татари	72	0,9	163	1,4	244	1,8
інші	307	4,2	1 314**	11,6**	489	4,6
разом	7 390	100,0	11 320	100,0	13 534	100,0

*) подані в групі інших. **) у тому ч. також німці.

Національність	Цілинний край					
	1926		1959		1970	
	у тис.	%	у тис.	%	у тис.	%
українці	542	28,6	396	14,7	444	12,6
росіяни	524	27,6	1 242	45,2	1 659	47,4
казахи	636	33,5	512	18,1	671	19,5
білоруси	13	0,7	64	2,3	105	3,1
німці	39	2,1	—*	—*	377	10,8
татари	25	1,3	50	1,8	76	2,2
інші	118	6,2	489**	17,9**	155	4,4
разом	1 897	100,0	2 753	100,0	3 487	100,0

*) подані в групі інших. **) у тому ч. також німці.

Порівняння нац. складу 1926 і 1959 виявляє значне зменшення кількости українців і казахів, а ще більше їхнього відсотка, при одночасному зростанні росіян. У 1960-их рр. зміни в нац. складі були менші: характеристичним є збільшення кількости і відсотка казахів – завдяки їхньому високому приростові; кількість українців мала б збільшитися, але їх відсоток далі зменшився.

Нац. склад міськ. і сіль. населення за переп. 1970 видно з табл. на наст. стор.

Числа свідчать про значно посунену русифікацію міст та поступ урбанізації всіх національностей С.-А. С. к. Вона найбільша у росіян (61% їх живе у м.), найменша – у німців (34%). 50,0% українців у всьому С.-А С. к. живе у м. (в УССР – 39%), у тому ч. в Цілинному краю – 39%), у решті С.-А. С. к. – 59,0% (у Карагандинській обл. аж 87%).

Відсоток українців у поодиноких обл. різний (див. карту на 2775 стор.) У Ці-

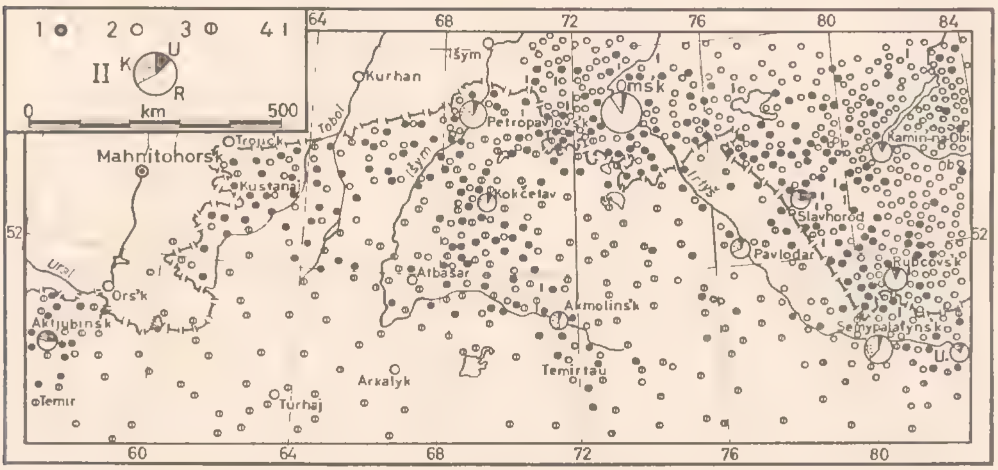
Національність	Сер.-Азійський Степовий Край міське у тис.	%	сільське у тис.	%	Цілинний край міське у тис.	%	сільське у тис.	%
росіяни	5 485	75,5	3 351	56,6	929	62,1	730	36,5
казахи	454	6,3	1 236	19,4	149	10,0	522	26,3
українці	483	6,7	477	7,7	173	11,8	271	13,6
німці	317	4,4	602	9,6	93	6,2	284	14,3
татари	154	2,1	90	1,4	47	4,0	29	1,5
білоруси	97	3,7	100	1,6	36	3,1	69	3,5
інші	262	3,6	227	3,7	69	2,8	86	4,3
разом	7 252	100,0	6 283	100,0	1 496	100,0	1 991	100,0

линному краю він коливається між 11—19% (Кустанайська обл.), у сибірській частині С.-А. С. к. між 2–6%, у казахській — 2–14%; значний відсоток українці становлять у давно ними освоєній Актюбінській обл. (14), а також у тих обл., у яких вони почали оселюватися щойно з 1940-их рр. — пром. Карагандинській (9,8) і здебільша пустельній — Тургайській (4,0).

Як давніше, так і тепер найсуцільнішою з нац. погляду є людність у півн. і сх. частинах С.-А. С. к. (росіяни мають становити понад 80% всього населення) та у півд. напівпустельній (бл. 3/4 людности становлять казахи), решта смуги Лісостепу й Степу має мішане населення з рос.-укр. перевагою, при чималому відсоткові казахів і німців.

Поділ людности С.-А. С. к. за мовою не збігається з поділом за національністю, тому що частина неросіян вживає рос. мови — 47% українців, 51 білорусів, 28% німців, але лише 2% казахів і 17% татар). За переписом 1970 мовна русифікація українців мала б бути така:

Кількість українців	С.-А. С. к. у тис.	%	Цілинний край у тис.	%
за національністю	960	100,0	444	100
за мовою	456	48	226	51
тих, що знають укр. мову як другу	271	38	23	5
тих, що не знають укр. мови	233	24	195	44
тих, що подали рос. мову за рідну	514	54	227	51
тих, що знають рос. мову як другу	377	39	181	41
тих, що не знають рос. мови	69	7	36	8

Схематична етнографічна карта Середньо-Азійського Степового краю (на 1926 р.)

1—4 — Національності (одна сиґнатура — 5 000 осіб): 1 — українці; 2 — росіяни; 3 — казахи й татари; 4 — інші
II — Національності у містах: R — росіяни; U — українці; K — казахи й інші

Мовна русифікація українців є найбільше посунена у тих обл., у яких вони становлять незначний відсоток (напр., у сибірській частині С.-А. С. к.: лише ⅓ подала укр. мову як рідну), вона більша у містах (лише 46% подали укр. мову як рідну), менша — у с. (50%).

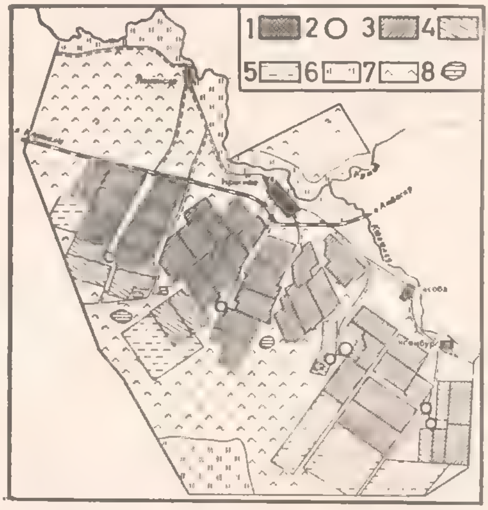
До сов. нац. і мовної статистики можна ставитися з застереженням. Можна припускати, що 1926 в усьому С.-А. С. к. жило не 1 358 000, а 1,6 млн осіб укр. походження та що 1970 ця кількість збільшилася до 3 млн. Однак не можна заперечувати далекосяжну русифікацію укр. маси в С.-А. С. к., як і всіх українців, що живуть за межами УССР (див. *Русифікація*). Русифікацію українців й ін. поселенців з Европи полегшує змішування різних національностей не тільки у м., але й у радгоспах, при одночасній відсутності укр. шкіл (вони існували недовгий час на поч. 1930-их рр.), преси, видань тощо (нац. потреби казахів, у деякій мірі й німців є задоволені). Найбільше на русифікацію українців впливали і впливають мішані укр.-рос. подружжя.

Нар. госп-во С.-А. С. к. мало до кін. 1920-их рр. аґрарний характер, тепер аґрарно-пром. С.-А. С. к. є гол. зерновою базою СССР і важливим р-ном тваринництва; крім аґрарних надвишок, він експортує частину своїх мінеральних багатств — кам'яне вугілля, залізну і кольорові руди; на їх базі розвинулася важка і машинобудів. пром-сть. Корисним є геогр. положення С.-А. С. к. поміж важливими екон. р-нами — Уральським і Зах.-Сибірським (Новосибірськ, Кузнецький басейн). С.-А. С. к. імпортує продукти пром-сти (гол. машинобудів. і легкої), нафту і штучні добрива.

Сіль. госп-во. Підставою хліборобства в С.-А. С. к. є просторі лісостеп. і степ. масиви на родючих чорноземних і каштанових ґрунтах, що вкривають малорозчленовані рівнини (вони придатні для мех. обробки) та наявність короткого, але теплого літа з ледве достатньою для хліборобства кількістю атмосферичних опадів. Порівняно з степами України хліборобство С.-А. С. к. пов'язане з деяким риском. Короткий веґетаційний період (деколи трапляються приморозки ще в кін. травня і вже на поч. вересня) та нестійкий сніговий настил дозволяють плекати лише ярі культури, і то такі, які швидко достигають. Під час веґетаційного періоду випаровування є більшим від кількости опадів, земля затримує мало вологости від снігу (його мало), суховії спалюють інколи збіжжя на пні. Врешті, чорноземи і каштанові ґрунти в С.-А. С. к. тонші і менше родючі, ніж на півдні України. Легкопіщані ґрунти і тонкі чорноземи (зокрема в р-ні дрібносопковика) — придатні тільки на пасовища і сіножаті.

До сер. 1930-их рр. рілля займала бл. 12% всієї площі, пасовища — 60–70%, природні сіножаті — бл. 2%, решта — невжитки. У різних р-нах рілля становила 2–30%, найбільше в Лісостепу (часто займала суцільні масиви), а втім творила лише оази уздовж рік і солодких озер. Панівною системою хліборобства була перелогова і парова; ¾ посівної площі займала яра пшениця, підрядне значення мали просо, овес і ячмінь. Кормову базу для тваринництва становили пасовища і сіножаті; серед казахів панівним було кочове скотарство.

У 1930-их рр. почалася колективізація сіль. госп. і збільшення орної землі; будова нових залізниць збільшила товарність с.-г. продуктів. Дальше поширення ріллі (до 20% всієї території) відбулося у 1941–44. Докорінні зміни почалися з 1953, у зв'язку з розоранням *цілинних земель* (бл. 60% їх припадало на С.-А. С. к.). Впродовж 1954–55 (коли темп освоєння цілинних земель був найбільший) орна земля збільшилася більше ніж у два рази.

Плян колгоспного землекористування у Цілиноградській обл. (поч. 1950-их рр.)

1 — Населені пункти. 2 — Пункти машинно-тракторних станцій. 3 — Поля сівозмін постійного використання. 4 — Ділянки цілинних земель, що їх освоюють на полях сівозмін. 5 — Ділянки цілини і перелогів, які освоюються поза сівозмінами. 6 — Пасовища. 8 — Водойми

Збільшення ріллі у різних природних зонах видно на прикладі Цілинного краю (Півн. Казахстану) — з карти та таблиці, яка подає площу ріллі на поч. 1950 і 1956 (у тис. га):

Природна смуга	1950	1956	Зростання у %
Лісостеп	1 290	1 770	38
На звич. чорноземах засушливого степу	2 680	5 310	98
На півд. чорноземах засушливого степу	2 600	6 600	154
На каштанових ґрунтах сухого степу	2 350	6 350	170
Разом	8 920	20 030	124

Найменше розорано Лісостеп, бо він давніше освоєний, найбільше — посушливу і суху смуги на гірших ґрунтах. Тоді ж організовано в Півн. Казахстані 350 великих нових радгоспів. Дальше зростання орної землі було невелике: до 23 млн га у 1958 і 00 млн га у 1970.

Швидке освоєння величезних просторів цілинних земель в С.-А. С. к. уможливила цілковита механізація сіл. госп-ва (масовий імпорт с.-г. машин з Евр. частини СССР), «добровільний» приїзд сотень тис. молоді (гол. з міст України, Росії й Надбалтики), орг-ція нових радгоспів і радгоспних осель, поширення площ існуючих уже колгоспів, будова битих і зал. шляхів у глибину цілинних земель, врешті, застосування спеціяльних агротехн. метод (нових систем хліборобства — сівозміни, чергування пару тощо), спеціяльних с.-г. машин, будова глибоких криниць і артезійських колодязів, зрошувальних каналів, насадження полезахисних ліс. смуг, зберігання вологости, що її залишив талий сніг, тощо. Разом з тим часто розорано землі, які до того не надавалися, напр., з сипкими ґрунтами, які по кількох роках ставали невгіддям. Назагал, розорана цілина давала у перші роки сер. врожаї, у наступні — менші, часто жадні. Однак створилася нова зернова база в СССР (вона мала насамперед забезпечити хлібом пром. р-ни азійської частини СССР), хоч урожайність зернових значно коливається з року на рік, а пересічний урожай удвічі нижчий, ніж в УССР.

Тепер на с.-г. вгіддя припадає в С.-А. С. к. 85% всієї площі, у тому ч. 44% на ріллю, 39% на пасовища, 1% на сіножаті (числа приблизні). Рілля становить найвищий відсоток у Лісостепу — бл. 65% (в Лісостепу України 68%), у Степу 40% (на Україні 64%), найнижчий на пограниччі пустельного степу та в півн.-сх. частині дрібносопковика між р. Ішимом і Прииртиською низовиною (нижче 10%) всієї площі. Протилежну картину представляє розміщення пасовищ; сіножатей більше над ріками. Ліс («колки» у Лісостепу, бори на піщаних терасах рік) становить незначний відсоток всієї площі.

Посівна площа виявляє таку структуру (у %):

Рід культур	С.-А. С. к.	УССР
збіжжеві	71	48
кормові	26	32
технічні	1	12
картопля й ін.	2	8

З кліматичних причин в С.-А. С. к. поширено лише ярі культури, зокрема яру пшеницю — 78% всієї збіжжевої площі (в УССР — 0,4%, озима пшениця — 47%); далі ячмінь — 12% (в УССР 12%), просо (давніше воно мало більше значення) — 4% (в УССР 1%), овес і гречка.

З техн. рослин мають значення олійні посухостійкі культури, гол. соняшник і льон-кудряш. Кормові поширено після розорання цілинних земель як для того, щоб їх ввести у сівозміну, так і щоб мати нову кормову базу для свійських тварин, замість перетворених на ріллю пасовищ. Гол. кормові культури: кукурудза на зелений корм, одно- й дворічні трави.

На тваринництво у С.-А. С. к. припадає бл. 40% продукції сіль. госп-ва. У зерновому р-ні (понад ³/₄ краю) воно має тепер молочно-м'ясний характер разом з тонкорунним вівчарством (на 100 голів великої рогатої худоби припадає бл. 80 овець і кіз); кормовою базою є гол. кормові культури. У р-ні півпустельних пасовищ тваринництво має м'ясо-жировий характер, а кількість овець перевищує у 3–4 рази кількість великої рогатої худоби; воно має й тепер частково напівкочовий характер — перехід між літніми, зимовими і весняно-осінніми пасовищами; цим видом тваринництва займаються казахи.

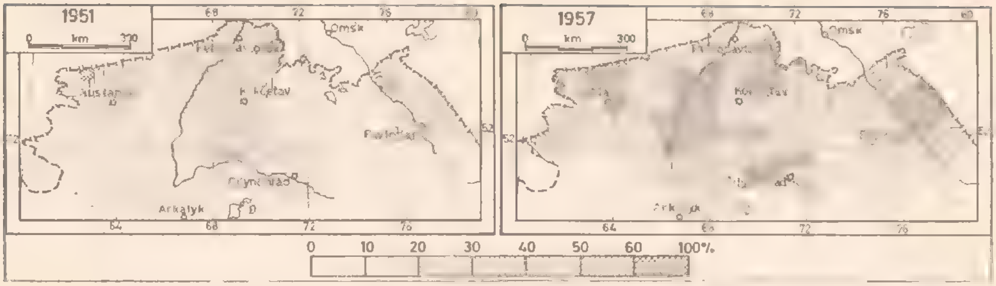
Значну кількість продуктів тваринництва експортують; свинарство має більше значення у сибірській частині С.-А. С. к.; у р-ні напівпустельних пасовищ розвинене ще й досі конярство і верблюдство. Кількість і якість великої рогатої худоби постійно зростає, місце грубошерстих овець (гол. казахської породи) зайняли тонкорунні і напівтонкорунні породи.

З різних категорій землекористування найбільше значення мають радгоспи, зокрема зернові. Радгоспи С.-А. С. к. більші, ніж в ін. частинах СССР, як своєю територією, так і числом працівників, тракторів, свійських тварин тощо. Бл. 60% радгоспів припадає на зернові, на дальшому пляні — овечі, м'ясні, молочні.

Менше значення мають колгоспи; більшість їх створено перед масовим розоранням цілини. І вони більші, ніж в УССР. Невелику ролю відограють присадибні госп-ва.

Забезпечення сіль. госп-ва машинами й робітниками є й досі незадовільне, зокрема під час жнив. Тому що збирання пшениці в С.-А. С. к. відбуваються на місяць пізніше, ніж на Україні і в півд. частині Евр. РСФСР, кожного року велика кількість с.-г. робітників і машин з Европи може допомогти у зборі зерна в С.-А. С. к.

Сіль. госп-во С.-А. С. к., зокрема його хліборобство, є далі на грані рента-

Розорання цілинних земель у Цілинному краю
Рілля у 1951 і 1957 роках у % всієї площі

бельности. Урожайність зерна з 1 га коливається між 8 і 12 центнерів, пересічно становить 10 (в УССР — 23); за пляном вона мала б дійти до 11–12 центнерів з 1 га. Реалізація цього завдання вимагає поглиблення згаданих вже агротехн. засобів, штучної іриґації (за останні роки побудовано зрошувальні канали з р. Іртиша до Караганди і Цілинограду та канал довж. 530 км між ріками Об'ю й Іртишем — через Кулундинський степ та ін.), кращого забезпечення хліборобства штучними добривами, дальшого підбору відповідних до природи країни видів кормових культур і порід свійських тварин, розбудови транспорту тощо.

Промисловість. Підставою промсти С.-А. С. к. є енерґетичні ресурси (кам'яне вугілля), багата сировина (залізна і кольорові руди, продукти сіль. госп-ва) і корисне положення між пром. р-нами Уралу і Зах. Сибіру. До кін. 1920-их рр. в С.-А. С. к. була розвинена харч. та — у незначній мірі — гірнича пром-сть. У великому маштабі розвинулася пром-сть (гол. важка і машинобудів.) під час війни 1941–44 для заміни пром-сти Донбасу і Дніпровського пром. р-ну; відтоді вона зростає без перебоїв. Її гол. галузі: важка, машинобудів. і харч.; слабо розвинена легка.

Джерелом енерґії є Карагандинський кам'яно-вугільний басейн з великими запасами (51 млд т; Донбасу — 128), здебільша коксівного вугілля, що його використовують для місц. важкої пром-сти і експортують на Урал, до Сер. Азії і Поволжя; річний видобуток 40 млн т (1971; на Донбасі 84). Менше значення має Екібастузький кам'яновугільний басейн (запаси — 10 млд т), у якому вугілля (воно не коксується) залягає б. поверхні, що дозволяє на його експлуатацію відкритим способом; це вугілля є дешевою сировиною для теплових електростанцій, які творять півн.-казахстанську систему, пов'язану з зах.-сибірською (Омськ); продукція (1971) 26 млн т.

Багаті на залізну руду родовища залягають у Кустанайському і Карагандинському р-нах, б. родовищ кам'яного вугілля, а також вапняку і вогнетривких глин, що полегшує розвиток місц. металюрґії. На базі кустанайських залізних руд виріс збогачувальний Соколовсько-Сарбайський комбінат (продукція 16 млн т залізної руди; у Криворізькому басейні 103). На базі метал. і вугільної пром-сти широко розвинулася машинобудів. пром-сть — у Карагандинському р-ні гол. важка, в Омську (вел. Сибзав.), Рубцовську, Цілиноградському, Павлодарському (тракторний зав.), Петропавловському (гол. с.-г. машини). Хем. пром-сть найбільше розвинена в Омську (нафтохем.) і Актюбінську. З різних галузів харч. пром-сти найбільше розвинена м'ясна і борошномельна; її осередки: Петропавловськ, Павлодар, Цілиноград та ін.

Шахта в Карагандинському басейні

Найважливіші пром. центри в С.-А. С. к.: Омський (машинобудів., хем., харч.), Карагандинсько-Теміртауський (кам'яновугільна, важка, енерґетична), Павлодарсько-Екібастузький (кам'яновугільна, харч.), Кустанайський (залізорудна, харч., машинобудів.), Актюбінський (хем., кольорових металів).

Павлодар на поч. 1970-их рр.

Транспорт. Найдавніші залізниці проходять краєм С.-А. С. к.: транссибірська маґістраля (збудована 1896-1902) — відтинок (Свердловськ)–Омськ–Новосибірськ та лінія Оренбурґ–Ташкент (з 1905–07), яка перетинає С.-А. С. к. б. Актюбінську. З 1931 С.-А. С. к. на півд.-сх. перерізує Туркестансько-Сибірська залізниця. З півночі на півд. С.-А. С. к. перетинає маґістраля Петропавловськ–Караганда (Моінти–Чу), з зах. на сх. Картали–Цілиноград–Павлодар та Кустанай – Кокчетав – Карасук – Барнаул. Від цих гол. ліній низка відгалужень веде до менших пром. м. (гол. — рудних) і в глибину цілинних земель.

Сплавною рікою є лише Іртиш; чимраз більше значення має автомобільний і повітряний транспорт.

Література: Переселение крестьян Харьковской губернии, выпуск III. Х. 1910; Азиатская Россия тт. I, II, П. 1914; Украинцы — переселенцы Семипалатинской губернии. П. 1930; Олесіюк Т. Українські колоніяльні землі. ж. Табор. В. 1932—34; Kubiłowicz W. Rozmieszczenie Ukraińców w Azji. Biuletyn Polsko-Ukraiński, B. 1934; Олесіюк Т. Сіра Україна. Женева 1947; Казахская ССР. Экономико-географическая характеристика. М. 1957; Кузнецова З. Павлодарская область. Алма-Ата 1958; Базардаев К. Кустанайская область. Алма-Ата 1959; Природное районирование Северного Казахстана. М.-П. 1960; Народы Средней Азии и Казахстана. I—II, М. 1962—63; Развитие народного хозяйства Казахстана за 50 лет советской власти. Алма-Ата 1967; Чупахин В. Физическая география Казахстана. Алма-Ата 1969; Этнография русского населения Сибири и Средней Азии. М. 1969; Казахстан. Природные условия и естественные ресурсы СССР. М. 1969; Третьяк Г., Улуцкая Г. География Омской области. Омськ 1969; Советский Союз. Казахстан. М. 1970; Советский Союз. Российская федерация. Западная Сибирь. М. 1971.

В. Кубійович

Середньодніпровська культура, археологічна культура, поширена з кін. 3 тисячоліття і в першій пол. 2 тисячоліття до Хр. на території сточища сер. і верхньої течії Дніпра і Десни, що її носіями були імовірно прибулі з Зах. племена культури шнурової кераміки; виділена В. Ґородцовим на поч. 20 в. Гол. знахідками С. к. є просвердлені кам'яні сокири та різноманітна кераміка, виготовлена з глини з домішкою дрібнозернистого піску, здебільша з відбитками шнура. Крім того, на місцях поселень (наземні хати) та в могильниках знайдено кам'яні зернотерки, крем'яні долота і вістря до стріл та прикраси, виконані з міді і бурштину. Останні свідчать про зв'язки племен шнурової кераміки з племенами Півн. Кавказу, Карпато-Дунайського басейну та Прибалтики. Племена С. к. займалися хліборобством, скотарством (між знахідками — кістки рогатої худоби, свиней і коней) і мисливством. Найкраще досліджені на Україні місця поселень С. к. — Ісківщина б. Канева, а також Пекарі та Княжа Гора. Про С. к.: І. Артименко, «Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы» (1967).

Середньо-Карпатська улоговина, лагідне низькогір'я між двома високими частинами Бескидів — зовн. і полонинським — в Укр. *Карпатах*. Докладніше див. стор. 967.

Середньозакарпатські говірки первісно архаїчний відповідник *бойківських* говірок, перехідними до яких є їх верховинська група (по В. Березний–Міжгір'я–Синевір на півд.); на зах. межують на р. Лаборець з півд.-*лемківськими* говірками (їх експансія в 16–18 вв. на півд.-схід створила тут перехідні смуги — по р. Ціроху й по Уж на сх.), а на сх. на р. Шопурка з *гуцульськими* говірками; у наслідок гуцульської кольонізації 17–18 вв. виникли мішані говірки над р. Русковою, а окремі гуцульські риси поширилися аж по р. Тересву на зах. С. г. характеризує низка архаїзмів фонетичних, морфологічних і лексичних; вони доволі зрізничковані, при чому напрям ізоглос меридіяновий — вододілами доплив Тиси. На зах. від Ужгороду виникли в наслідок словацької експансії мішано-перехідні до сх.-словацьких 'сотацькі' говірки (со 'що'). С. г. характеризує: 1) збереження *дж* < *dj (пр'йáджа 'пряжа', молóджий 'молодший', хóджу — на півд. сх. від Мукачева: хóжу), м'якого *р'* теж у кінці слів і перед приголосним (пи́сар', вêр'х 'верх'), м'яких *з'*, *ц'*, *с'* в суфіксах (вôлôс'кый, ôтêц', удови́ц'а), "середнього" *л'* (málo), м'якого -*т'* в дієслівних закінченнях (хóдит', мáвут' 'мають' і'дíт' 'ідіть' — між Лабірцем і Рікою), різниці між *ы* й *и* (ры́ба, нитки́, — при чому *ы* після губних і велярних набирає в частині надужанських говірок обнижено-заднього звучання *ы°*: мы°ло 'мило', — подібно

як *у* > *у°* там таки: ку́°рка 'курка'), 2) шелесні *ш*, *ж* ствердiли (шы́ти, жы́то), *дж'* м'яке на зах. від Латориці (Мукачева), а *ч'* м'яке на зах. від Боржави (Іршави), при чому змішуються групи *ч'к* й *шк* (ка́ш'ка 'качка', до́ч'ка 'дошка', ч'ко́да 'шкода', 3) поява напружених позиційних варіянтів *ô*, *ê* до фонем *о*, *е* перед пом'якшеним приголосним, та перед *і*, *у*, *ў*, *ô*, *ê* (цếр'кôу 'церква', на дôрố'зі, на бêрếз'і, дếн', — при чому *ê* може переходити в *и*), 4) у новозакритих складах *ō*, *ē*, > *ŷ*, *'ŷ*/*йŷ* (між Лабірцем і Латорицею та між Рікою й Шопуркою: кŷн' 'кінь', н'ŷс 'ніс', вйŷх 'вів', при чому тут -х < -ф/-в), *ӱ*, *'ӱ*/*йӱ* (між Латорицею й Рікою: кӱн', н'ӱс, вйӱх) та в *і*, *'і* (в верховинських говірках: кін', н'іс, вів/віў), 5) форми типу ирсти́ти 'христити', ки́рве 'крови', йа́блико 'яблуко'; жыт'а́ 'життя', з'іл'а 'зілля', тôў дốбрôў рукốў 'тою доброю рукою', гнốу 'гною', ма́(в)у, 'маю', ма́(в)ут' 'мають' (з випаденням *й* між голосними), 6) особливості наголосу (частий напрефіксний наголос: на́зад, за́стаўник, за́вада, за́цвите, ову́н с'а на́магат, на́йстаршый; на́ біло, не́ знайе; також ко́рыто, дốлôн'; але веселы́й, пếр'ша́; того́, ŷд то́го, мếн'і, ідо́ мн'і 'до мене'; на сх. від Верецьких–Берегова: не́сти, не́су, несе́ш, на зах.: нести́, несу́; несеме́, несете́; не́сла, несе́чный), 7) нерідко архаїчні закінчення в іменах: бри́тôў 'бритва', з цếр'кве, з ре́мене; на земли́, на кони́/кôн'о́ви, на по́ли/пốл'у, на гу́с'ати, у ча́сти, у цếр'кви; вôўци 'вовки', долин'а́не 'мешканці долів', двоме майстро́ве '2 майстри'; вốлум/-лӱм/-лым 'волам', з во́лы, з йагн'а́ты, з ты́ма малы́ма псо́ма, пал'ц'о́ма, в л'ісо́х, на кốн'ох; два коро́вы, се́ла (на зах. від Ужа), дві ды́н'і, се́ла (на сх. від Ужа), трійе́/четыре́ бра́т'а, двốйі/трốйі кро́сна, 8) вплив закінчень твердої відміни на м'яку (кôн'о́ви, кôн'о́м, пốл'ом, гу́с'ат'ом, вôло́с'ом, зếмл'о́ў, ды́н'оў, цếр'кôўл'оў, ды́н'о! с'о́го, мốйото, мо́йôму, мốйôў, на́шойе), 9) прикметникові закінчення: до́брый — ны́н'ішн'ий, до́бройе (на зах., теж: до́брой)/до́бройе Іва́ново по́ле, тоты́ кра́сн'і/-сні Іва́новы кôн'і, 10) енклітичні займенникові форми: (м)н'а, т'а, с'а, го, йу/йі, мн'і, ти/ т'і, си, му, *йŷй/йӱй* — можливі й після прийменників (від н'а 'від мене', у́ т'а 'у тебе', на́ с'а 'на себе'), овŷн/овӱн, ним/нім, на н'ум/н'ӱм, она́, йếйі, *йŷй/йӱй*, н'ôў/нếў, на н'ŷй/н'ӱў, они́/он'і, (й)іх/на них/н'іх/н'і (над Боржавою), ни́ми/ни́ма/ні́ма; мŷй, мо́го/мốйого, мốму/мốйôму, мо́йим/-ім, на мо́йŷм, мо́йі, -их, им, -ими/-има, мо́(й)а, мôйі/мôйêйі/-йôйі, мôйі/мо́йŷй, мô(й)у, мôйо́ў, тот, тота́, тото́/то́(йе), то́го́, то́му́, тым, ў тŷм, тоты/тôт'і, ты́ма/-ми, тôйі, тŷй, тôту́/ту, тôў/тиў сêс', сêс'а́/іс'а́, сесе́/есе́, с'о́го/се́го, с'ôму/се́му, сим, на с'ŷм, сêс'і, сих, сим, сếсі/с'і, си́ма/-ми, сêйі, с'ŷй/с'ӱў, сêс'у́, сў/с'ôў; хто/тко, на кŷм; што/шо/шчо, на чŷм, 11) числівники: два́сто, шіст'сто, девйано́сто '90', самодругый 'вдвох', піўдруга '$1^1/_2$', двôйа́кый, заўдвôйістый/двôйністый, дван'ча́стый, 12) дієслівні форми: мочи́, вере́чи 'кинути', купова́ти, мôгу́ – мôгут', чи́там, -аш, -ат (на півн.) /-ат' (на півд.-сх.), -аме, -ате, -а́вут/-т', купі́йу/-ӱйу/-ы́йу 'купую' (на зах. від Цірохи), но́с'у (на півд. зах.), дам, даш, даст', даме, -сте, -ду́т'; ходи́ўйем, йêс', ходи́лис'ме, -с'те, ож йем укра́ў 'що я вкрав', пл'ŷх 'плів', вйŷх 'вів', мйŷх 'мів', бŷх 'колов (рогами)'; му чита́ти (на сх.) /бу́ду чита́ти; йа бых маў 'я мав би' (*быс'*, *бы*, *бы́с'ме*, *бы́с'те*, *бы*; ід', ід'ме, ід'те (на зах. від Ужа) /іди́, ід'ім(е) /ід'ім, ід'іт(е) /ід'іт' /ідіт' (на сх. від Ужа й Латориці); стôйа (на сх. від Боржави) /стôйачи, начи́н'ана (ку́риц'а), 13) у словотворі утворення типу мôркôў 'морква', йабли́нча 'яблінка', 14) в лексиці низка архаїзмів (борти́ц'а/порили́ц'а 'кріт', ло́ни 'торік', пôт'а 'пташеня', пчоли́нок 'пасіка', пйаст' 'кулак', гŷд 'рік', йар' 'весна', гусл'а́ти 'грати на скрипці', порт(ок) 'скатертина' тощо) та позичень з угор., румун., нім., а на зах. й словацької мови. С. г. 'долішнянські' поділяються на групу зах.-мармароську (між рр. Шопуркою й Рікою), надборжавську (між рр. Рікою й Латорицею) й надужанську (між рр. Латорицею й Лабірцем — з дальшим підрозділом уздовж р. Цірохи). — Як і в випадку бойківських говірок, сьогодні приймають, що на території С. г. жили на зарані іст. доби білі хорвати. Деякі дослідники (О. Петров, О. Бонкало, угор. славісти й історики) обстоювали думку, що українці почали тут поселюватися від 13–14 вв. О. Дзендзелівський вбачає в деяких морфологічно-лексичних архаїзмах С. г. підтвердження місцевої традиції про приселення сюди наприкінці 14 в. подолян-волинян з кн. Ф. Коріятовичем. — С. г. досліджували: О. Семенович, В. *Гнатюк*, О. *Брок*, І. *Верхратський*, Я. *Стрипський*, О. *Бонкало*, М. *Дурново*, Г. *Ґеровський*, І. *Панькевич*, Е. Балецький, Й. Дзендзелівський, С. Бевзенко, І. Чередниченко, К. Галас, В. Добош, П. Лизанець, В. Маркусь, Ф. Потушняк, В. Німчук, В. Орос, І. Пагіря, П. Чучка, В. Поґорєлов, Л. Деже й ін.

Література: Панькевич І. Укр. говори Підкарпат. Руси і сумежних областей. ч. І Звучня і морфологія. Прага 1938; Нарис історії укр. закарп. говорів. І. Фонетика. Acta Universitatis Carolinae, Philologica, I. Прага 1958; Матеріяли до історії мови південнокарпат. українців. Наук. збірник Музею укр. культури в Свиднику, IV, 2. Пряшів 1970; Дзендзелівський Й. Лінґвістичний атлас укр. нар. говорів Закарпатської области УРСР (Лексика), ч. І. Наук. записки Ужгородського

Держ. Ун-ту, 34. Ужгород 1958, ч. II Наук. записки Ужгородського Держ. Ун-ту, 42. Ужгород 1960; Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт 1967; Бернштейн С., Иллич-Свитыч В., Клепикова Г., Попова Т., Усачева В. Карпатский диалектологический атлас, ч. 1—2. М. 1967.

О. Горбач

Середньопіднебінні приголосні (теж середньоязичні п.), утворюються тертям видихового струму повітря об хребет язика й тверде піднебіння (*й*, півд.-зах. позиційний варіянт *х'*, шелесні *ш, ж*), проривом зімкнення й тертям (африкати *ч, дж*) чи перед *і, е, и* проривом зімкнення (півд.-зах. позиційні варіянти *к'*, *г'* / до *к, ґ* чи до *т', д'*); *й* в наслідок поширеної щілини й послабленого тертя набирає характеру нескладового голосного *і* з діялектною тенденцією до занику поміж голосними в закінченевих морфемах гол. прикметника (півд.-зах. — доброю → до́брoу), *ш, ж, ч, дж* належать до іст. і функційно — щодо їх сполук з аломорфами закінчень — м'яких фонем (ноже́*м*:коло́*м*, душе́*ю*:рукóю); вони м'які по карп. говірках; у м'яких варіянтах виступають *ш, ж, ч* як фонетично довгі чи подвосні на шві кореневих і флексійних морфем перед *а, у* (Запорі́жжя, підда́шшя, пі́ччю), а довгі тверді *ш, ж, ч* ще й на шзі префіксних і кореневих морфем (зшйти, зжа́ти, відчинити).

Середньостогівська культура, археологічна культура *мідної доби* (енеоліту), поширена у степ. Придніпров'ї, Приозів'ї, у сточищі Дінця та в Нижньому Подонні, названа від урочища Сер. Стіг (б. м. Запоріжжя), що його досліджувала Дніпробудівська експедиція у 1927—33. При розкопах у Сер. Стозі і пізніше в ін. місцевостях (понад 100 поселень, могильників тощо) виявлено поховання з трупопокладенням у ґрунтових могилах або кам'яних скринях, із скорченими кістяками, посипаними чорною охрою й зі знаряддями праці, посудом і прикрасами з міді, статуетки людей, тварин тощо. Населення С. к. жило у сусідстві з трипільськими та з етнічно чужими племенами ін. культур. Його основним заняттям було скотарство, гол. конярство (вперше в Европі тут приручено коня до їзди) та рибальство. С. к. існувала з сер. 4 до сер. 3 тисячоліття до Хр. Історія й результати досліджень описані в праці Д. Телегіна «Середньостогівська культура епохи міді» (1973).

Глиняна скульптура з поселення середньостогівської культури поблизу с. Дереївки

Серенсен Сергій (* 1905), інж.-механік, нар. у Хабаровську, д. чл. АН УРСР (з 1939); 1926 закінчив Київ. Політехн. Ін-т; 1928—45 працював у Ін-ті Будів. Механіки АН УРСР і (1934—41) — у Київ. Авіяційному Ін-ті; з 1945 — в Ін-ті Машинознавства АН СССР, одночасно (1945—61) керував відділом в Ін-ті Машинознавства та С.-Г. Машин АН УРСР. Понад 180 друкованих праць, у тому ч. 20 монографій і підручників, з ділянок динамічної міцности деталів машин та міцности в машинобудівництві.

С. Серензен

Серет (Siret; VI—7), м. на півд. Буковині, над р. Серетом у Сучавському пов. Соц. Респ. Румунії, положене на укр.-рум. етнічному пограниччі; 6 200 меш. (1965). С. — одна з найстаріших осель Буковини з слідами заселення з неоліту і трипільської доби; вперше згадується як м. 1334. у 1365—88 — столиця Молдавії, 1370—1435 — кат. єпископства. За Австрії (1774—1918) пов. м. з низкою укр. установ (філії «Руської Бесіди» і «Укр. Школи»; укр. бурса тощо). За переписом 1910 в Серетському пов. жило 26 800 (41,8%) українців, румунів 19 200 (29,4%). Серетський пов. поділено поміж УССР (Чернівецька обл.) і Румунією. Тепер у рум. частині є 14 укр. сіл. У 1950-их рр. у гімназії і пед. школі в С. діяли паралельні кляси з укр. мовою навчання. Пам'ятки архітектури: церква св. Трійці з 1358, св. Івана з 1377 та ін.

Панорама м. Серета

Церква св. Трійці (1358)

Серет, Сірет, ліва подільська притока Дністра; довж. 242 км, сточище — 3 900 км². Шир. річища в гор. течії 4–10 м, у нижній — 25—50 м.; у дол. течії С. пливе глибоким, вузьким яром. Над С. — м. Тернопіль, Чортків. Влітку 1916 бої між австр.-угор.-нім. і рос. військом.

Серет, Сірет, ліва притока Дунаю; поч. бере в Буковинських Карпатах, далі протікає Молд. височиною; довж. 740 км, сточище — 43 960 км². В гор. частині тече на території УССР (115 км), далі — Румунії. Гол. притоки на укр. території: Сучава і Молдава. Живлення снігове і дощове, льодостан з грудня до березня; повені на весні, влітку — дощові паводки. Використовується для лісосплаву, у пониззі — судноплавний. Над. С. — м. *Серет.*

Серпілін Леонид (1912–73; псевд.: Діброва Ю., Леонченко С.), письм. родом з Києва. Повісті: «После войны» (1946), «Світанок» (1947), «Клятва над багаттям» (1952), «Золота осінь» (1960), «Пора весняних вітрів» (1962), «Народження людини» (1963), «У світлі дня» (1964), «Вогник на узліссі» (1967), «П'ять днів у вересні» (1973); роман у 2 тт. «Будівничі» (1955–57), зб. оп. і нарисів «Березовий гомін» (1969); вірші, оп. для дітей.

«Серп і Молот» (Харківський моторобудів. зав. «С. і М.»), велике підприємство с.-г. машинобудування у Харкові. Засноване 1875, 1895 перетворене на акційне т-во «Гельферіх–Саде», що виробляло с.-г. машини, 1918 націоналізоване, з 1922 має назву «С. і М.». У перші п'ятирічки і згодом по знищенні у 1941–43 (частину устаткування вивезено на Сх.) реконструйоване і поширене. З 1950 зав. спеціялізувався на випуску бензинових двигунів, з 1958 — двигунів-дизелів. У 1971 зав. мав 14 основних і 12 допоміжних цехів.

Серпневе (VIII—10), с. м. т. в півд. Басарабії, Тарутинського р-ну Одеської обл., положене над р. Когильником; 3 200 меш. (1966). Засноване на поч. 19 в. як нім. колонія Ляйпціґ.

Серпокрилець, стриж (Apus), птах ряду довгокрилих, роду стрижів. Довж. 22 см, вага до 40–110 г. 16 видів, поширених в Европі, Африці та Америці; з них — два на Україні: С. чорний (A. apus L.), гніздиться по всіх зонах і С. білочеревий (A. melba L.) — у горах Криму (залітає в півд. Степ). С. перелітні птахи. Живляться комахами; корисні.

Серсавій (Zrzavý) Вінкент (1802—53), церк. композитор і диригент, походженням чех з-під Брна на Моравії. З 1830 перший бас перемиського катедрального хору і помічник А. *Нанке* у веденні хору в школі. З 1834 гол. диригент та учитель церк. хору, учитель співу в дяко-учительській школі й диригент гімназійного хору. Скомпонував низку церк. творів; «Алилуя» (у зб. І. *Кипріяна*). Помер у Перемишлі.

Сесіль оф Челвуд (Cecil of Chelwood) Едґар Алджернон Роберт (1864–1958), бріт. держ. діяч. Відограв важливу ролю у створенні *Ліґи Націй* як співавтор її статуту і довголітній представник В. Брітанії в Раді Ліґи, у якій часто обстоював права нац. меншостей у Польщі, в тому ч. й українців, але підтримав, хоч з деякими застереженнями, резолюцію Ради 30. 1. 1932, яка відкинула укр. петицію в справі *пацифікації*; мирова нагорода Нобеля (1937).

Сестри Василіянки, жін. галузь василіянського чернецтва (див. *Василіяни*), поділяють його 1600-літнє існування у сх.-христ. Церквах — на Близькому Сх., у Греції, півд. Італії й між слов. народами.

На Україні існування жін. манастирів датується 1037, коли Ярослав Мудрий збудував жін. обитель св. Ірини; пізніше В. кн. Всеволод спорудив для своєї дочки Янки 1086 відомий «Янчин» манастир. З України жін. манастирі поширилися на Білорусь (серед ін. полоцький св. княгині Євфросинії † бл. 1173). Після Берестейської Унії і з обновленням василіянського чернецтва за митр. Й. Рутського і св. Йосафата Кунцевича почався також розвиток жін. манастирів на підставі складеного Рутським чернечого уставу; в пол. 17 в. С. В. мали 10 манастирів на укр.-білор. землях (серед ін. у Пинському, Дубні, Острозі, Холмі тощо. Після занепаду в добу Хмельниччини С. В. помножили свої осідки гол. у новоприєднаних епархіях Львова, Перемишля й Луцького та мали на поч. 18 в. 35–40 манастирів (правос. черниці — 12). На однаковий уклад життя С. В. звернув увагу *Замойський синод* (1720), але його постанови про загострену клявзуру (затвір) і пожвавлення шкільної діяльности залишилися майже без наслідків. бо С. В. здебільша жили поза містами й утримувалися з ручної праці та милостині. Тому єп. намагалися перенести черниць до більших манастирів, так що 1772 С. В. мали тільки 25 осідків і 200 черниць. З поділами Польщі (1772–95) С. В. втратили під Росією за Катерини II більшість манастирів, решта була за Миколи I примусово скасована 1832—39, а тих черниць, що чинили опір, запроторено до манастирської тюрми в Мядзолі Старому на Білорусі або розпущено. У Галичині в наслідок реформ Йосифа II з 12 манастирів С. В. залишилися лише 2 — у Словіті (львівської) і Яворові (перемиської епархії), що провадили дівочі школи (з 1881 ще у Львові).

Щойно коли 1897 митр. С. Сембратович доручив Василіянам провести реформу С. В., постали нові манастирі С. В. та їхні шкільно-виховні установи не тільки в Галичині, але й у ЗДА (1911), Югославії (1915), на Закарпатті (1921–22) та в Арґентіні (1939); разом (без Арґентіни) у 1938–39 було 26 осідків і понад 300 черниць, що провадили 6 сер., 7 виділових та фахових шкіл і 10 дівочих інтів й інтернатів та сиротинці, захоронки, дитячі садки, шкілки тощо. Манастирі С. В. були тут і там залежні від місц. церк. влади і не залежні один від одного, але назагал вони керувалися правилами митр. Рутського, пристосованими до змінених обставин митр. А. Шептицьким 1909, і заг. з'їздами (капітулами).

Після сов. окупації Зах. України і ком. перевороту в Чехо-Словаччині С. В. були розпущені (частково попали на заслання і до в'язниць), так що вони можуть у деякій мірі продовжувати черненче життя лише в Юґославії (6 осідків) і в Польщі (4 осідки). Натомість С. В. мають дві чернечі провінції у ЗДА з центром у Філядельфії (24 осідки і 140 монахинь, 2 вищі школи, 3 сер. і 16 парафіяльних шкіл) та в Юніонтавні б. Пітсбурґу (23 осідки і 143 черниці, 19 шкіл) й одну в Арґентіні (4 осідки і 50 черниць та 4 школи) і два манастирі в Австралії й Бразілії. Для кращого розвитку всі С. В. з 1951 становлять один Чин, виключений з-під місц. церк. влади, що керується одними правилами, схваленими Апостольською Столицею, під верховним проводом архимандрині та її ради у гол. манастирі в Римі.

Література: Коссак М. Шематизм провінції св. Спасителя ЧСВВ в Галиції. Л. 1867; Wołyniak. Z przeszłości zakonu bazyliańskiego na Litwie i Rusi (Przewodnik naukowy i literacki). Л 1904; Цьорох С., ЧСВВ. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Л. 1934, Рим 1964. *о. М. Ваврик*

Сестри Служебниці Пренепорочної Діви Марії (С.), найчисленніше чернече жін. згромадження (понад 1 000 С.) Укр. Кат. Церкви, засноване 1892 василіянином Є. *Ломницьким* для рел. виховання дітей і шкільної молоді та церк.-харитативної допомоги по парафіях (захоронки, сиротинці, школи, лікарні, притулки для похилих віком тощо). Укладений для

Новіціят і захоронка СС. Служебниць у Кристинополі (1894)

С. чернечий устав того ж року схвалив митр. С. Сембратович. Перший дім виник у с. Жужелі б. Сокаля завдяки допомозі місц. душпастиря К. *Селецького*, 1894 оформився гол. манастир у Кристинополі під проводом тамошніх Василіян. Під керівництвом першої С. Йосафати Гордашевської, співзасновниці згромадження, С. невдовзі поширилися в Галичині, поміж укр. еміґрацією в Канаді (1902) і Бразілії (1911) та в Юґославії (1906), на Карп. Україні (1928) й у ЗДА (1938). 1934 С., підлеглі доти епархіяльній владі, були сцентралізовані під гол. зарядом з одним чернечим уставом, затвердженим остаточно Пієм XII 1956, і ділили у трьох чернечих провінціях: для Европи, Канади й ЗДА з Бразілією. 1938 С. мали в Европі 92 доми і 494 сестри та вели захоронки (76, бл. 5 000 дітей), сиротинці (15 з 380 сиротами) та 3 нар. школи, економію у 4 духовних семінаріях та різноманітну церк.-харитативну працю по парафіях, гол. між жіноцтвом. Сов. влада скасувала С. в Галичині (1940 41 і гол. по війні) і чимало з них вивезла до концентраційних таборів; така сама доля зустріла С. під ком. режимом у Чехо-Словаччині 1950, тільки у деякій мірі вони можуть існувати в Польщі (13 осідків) і в Югославії (7). Тепер гол. дім верховної управи є в Римі, по 2 доми у Франції, Англії та Німеччині; за океаном — у Бразілії (43 доми), Канаді (23), ЗДА (20) і (з 1965) в Арґентіні (4). С. далі працюють насамперед у парафіяльному шкільництві, мають власні вищі школи для дівчат та дають місійно-катехитичну допомогу свящ. по далекорозкинених колоніях.

Література: Каталог Згромадження СС. Служебниць. Л. 1938. Рим 1955, 1965, 1972; Великий А. Нарис історії Згромадження СС. Служебниць. Рим 1968; Popowich S. To serve is to love . . . Торонто 1971. *о. М. Ваврик*

Сецесія, відірвання, відокремлення, вихід частини з цілости, залишення певної установи групою її членів (напр., С. укр. послів з гал. сойму 1901, С. укр. студентів з Львівського Ун-ту 1901–02). Термін С. найчастіше вживається до певної територіяльної чи нац. одиниці, що намагається здійснити програму відокремлення від однієї держави на користь ін., часто з метою утворення власної. С., як правний принцип, подекуди прийнята в міждерж. спільнотах, конференціях, союзах тощо.

У розумінні доктрини нац. *самовизначення* народи і нації мають природне право на С. як вияв демократичних міжнац. стосунків. Таке право на вихід з багатонац. комплексу визнає сов. теорія самовизначення (див.), у наслідок чого право на С. з СССР стало конституційною засадою, зафіксованою в ст. 17 діючої конституції СССР та ст. 14 конституції УССР. Ленін та ідеологи рос. большевизму вже перед революцією 1917 зформулювали у своїй програмі прин-

цип самовизначення, «включно до відокремлення й утворення власної нац. держави», хоч рішення у цьому питанні вони залишали за «пролетаріятом», себто на ділі — за своєю партією. Безпосередньою причиною включення права С. до конституції РСФСР 1918 та СССР з 1924 було підкреслити «добровільний» характер міжнац. взаємин у сов. державі та намагання рос. ком. партії зробити сов. Росію відкритою для «добровільного приєднання» ін. соц. країн. Сам Ленін вважав федерацію з правом С. за «переходову форму на шляху до повної єдности». У діялектиці «відокремлення-приєднання» право С. має виключно теоретичне і тактичне значення.

Право на вільний вихід (С.) фіґурувало у цілому ряді правно-політ. документів сов. влади: «Декляpація прав народів Росії» від 15. 11. 1917, конституція РСФСР 1918, декляpація про утворення СССР та союзний договір від 30. 12. 1922, конституція СССР 1923 (ст. 4), а також у ряді міжнар. договорів та дипломатичних нот і заяв. Конституційна постанова про право С. стверджувала: «Кожна союзна республіка зберігає за собою право вільного виходу з СССР». Вона була повторена у діючій тепер конституції 1936 (ст. 17) з тим, що не зберегла постанови з 1923 про те, що «обмеження або усунення ст. 4 (про право С.) вимагає згоди всіх союзних республік» (ст. 6).

Пропонуючи конституцію 1936, Й. Сталін виступив з власною доктриною права С., твердячи, що союзні респ., щоб бути здатними користуватися правом С., мусять мати: окраїнне положення, більшість населення тієї національности, яка творить республіку, і щонайменше 1 млн населення. Сталін твердив, що право С. слід залишити в конституції, хоч нема республіки, яка бажала б вийти з складу СССР. Право С. не мають автономні республіки чи автономні обл.

Процедура здійснення права С. не визначена сов. конституційним правом. Зважаючи на те, що сов. федералізм передбачає зміну й касування актів республіки союзними органами, деякі закордонні юристи вважають, що акт С. може бути скасований зверхнім союзним актом. Деякі сов. правники заперечують цей погляд, твердячи що право С. є «поза зверхністю СССР» (В. Шевцов).

Сов. правники поєднують право С. з суверенітетом союзних респ., доводячи, що воно саме і є гол. ґарантією суверенітету нац. респ. в СССР. Зах. юристи не погоджуються з цим поглядом, бо з матеріяльного і формального погляду годі говорити про суверенітет республік. Право С. залишається лише деклярaтивною прероґативою, здійснення якої так само, як й ін. дем. прав в СССР, заперечується самою системою монопартійної диктатури та тоталітарним характером держави (М. Лозинський, В. Голубничий, О. Юрченко, Б. Галайчук, Р. Якемчук, Т. Кіс та низка неукр. авторів). Дехто із згаданих припускає реальність права С., якщо зміниться сама система.

За останній час питання про вільний вихід (С.) ставиться на порядок дня діячами опору в СССР, які бажають літеру закону перетворити на політ.-правну дійсність. У 1961 суджено у Львові групу укр. юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.) за те, що вони в програму підпільної орг-ції Укр. Роб.-Сел. Спілки намагалися внести змагання за леґальний вихід УССР зі складу СССР; за подібну справу суджено Укр. Нац. Комітет. Сов. поліційна та суд. практика засуджує заходи про прилюдне обговорення права виходу з СССР як «протидерж. злочин», переслідуваний вищими мірами покарання. Подібні закиди ставляться ін. нац.-опозиційним рухам в СССР, гол. у балтицьких країнах і на Закавказзі.

Хоч країни сов. бльоку (нар. демократії) є формально окремими незалежними державами, а не чл. СССР, проте і до них стосується фактична неможливість вільно залишити систему бльоку («соц. співдружність народів»), що й теоретично умотивоване т. зв. доктриною *Брежнєва* (див. Доповнення).

Література: Сталин И. Доклад о проекте конституции СССР. М. 1951; Маркусь В. Право сецесії. Вісті Евр. Відділу НТШ, ч 6. Париж 1952; Таранов А. П. Основні принципи конституції Укр. РСР. К. 1962; Кандиба І. За правду і справедливість. Мюнхен 1967; Halajczuk B. Das Sezessionsrecht — Art. 17 der Verfassung der UdSSR. Jahrbuch für Ostrecht, IX, I. Мюнхен 1968, Kis T. Le fédéralisme soviétique. Оттава 1973; Sawczuk K. Opposition in the Ukraine: Seven Versus the Regime. Survey, XX, I. Лондон 1974.

В. Маркусь

Сецесія укр. студентів Львівського Ун-ту 1901—02, одна з найбільших масових акцій у боротьбі за укр. ун-т у Львові, як реакція на рішення університетської влади виключити орґанізаторів укр. студентських віч і демонстрацій і на її заклик до погромів проти укр. студенства. С. підтримала гал. укр. суспільність і створила т. зв. «Сецесійний фонд» для продовження студій в австр. ун-тах поза Галичиною: у Відні, Празі й Ґраці, а також у Кракові. У С. взяло участь 440 студентів Львівського Ун-ту. Вона тривала від 1. 12. 1901 до літнього семестра 1902. Практичних наслідків С. не дала. Укр. вимоги рівноправности укр. мови в університетському урядуванні та створення кількох укр. катедр, (початково українці домагалися також заснування окремого укр. ун-ту або поділу Львівського Ун-ту на два — укр. і поль.) були австр. урядовими органами іґноровані. Позитивним наслідком С. була популяризація в австр. парляменті та у прилюдній опінії Европи ідеї заснування укр. ун-ту, як також поширення духових обріїв укр. студентства в наслідок їх перебування в ун-тах ін. країн Австр. Імперії. На думку деяких тогочасних публіцистів, як і пізніших істориків, С. мала неґативні наслідки, як «втеча з поля бою» чи вияв «пасивного опору», і призвела не тільки до послаблення організованого студентського життя, але й усієї боротьби за укр. ун-т. *Б. К.*

Северне, див. *Сіверне.*

Северний, див. *Сіверний.*

Северодонецьке, див. *Сіверськодонецьке.*

Северцов Олексій (1866–1936), визначний рос. зоолог, родом з Москви, проф. порівняльної анатомії Тартуського (з 1899), Київ. (1902–11) та Моск. ун-тів; д. чл. АН СССР (з 1920) та АН УРСР (з 1925). С. один з засновників еволюційного напряму в морфології, створив наук. школи — київ. і моск.

Севський чех, див. *Чех.*

Сєдін Митрофан (1861–1918), письм. і журналіст. Нар. і жив на Кубані. Писав укр. і рос. мовами, видавав у Краснодарі (1915–17) роб. ж. «Прикубанские степи». Гол. твори (п'єси), писані укр. мовою: «Що посієш, те й пожнеш» (1899), «Тиховський» (1901), «На Чорноморії» (1910).

Сєдльце (Siedlce), Сідлець, Сілець (I–3), м. в півн.-сх. Польщі, пов. м. Варшавського воєводства; 39 400 меш. (1970). 1837–45 і 1867–1912 С. були центром губ., до якої входило українцями заселене Підляшшя (межі губ. на карті на 2090 стор.). У 1860-их pp. рос. уряд заснував у С. рос. гімназію, у якій вчилося багато укр. молоді з Підляшшя; 1961–72 в ній учителював І. *Нечуй-Левицький.*

Седове (VI–19); до 1938 — Крива Коса), с. м. т. Новоозівського р-ну Донецької обл., положене на березі Таганрізької затоки Озівського м., 2 400 меш. (1966). Рибальство, рибопереробка. Засноване в кін. 17 в.

Семашко Йосиф (1798–1868), митр., церк. (уніятський, з 1839 правос.) діяч родом з Київщини. Закінчив Гол. Духовну Семінарію при Віленському Ун-ті, з 1821 — свящ., з 1822 у Петербурзі при уніятському департаменті Римо-Кат. Духовної Колеґії. Записка С. про приєднання уніятів до Правос. Церкви і проєкт реорганізації Уніятської Церкви були використані у царському декреті 1827 про створення окремої Гр.-Уніятської Колеґії. З 1829 — еп. мстиславський, з 1832 — лит. і гол. білор. консисторії. 1835 як чл. таємного Комітету уніятських справ підготував підпорядкування (1837), а 1839 — приєднання Уніятської Церкви до Правос. 1840 — архиєп. лит. і віленський. З 1844 переїхав до Жировиць і, як правлячий правос. архиєп., допомагав русифікувати Білорусь. 1847 — чл. Святішого Синоду. 1852 — митр.

Семірадський (Siemiradzki) Юзеф (1858–1933), поляк, геолог і палеонтолог родом з Харкова, проф. Львівського Ун-ту (1901–32); дослідник палеозою Поділля; довідник «Geologia ziem polskich» (I–II, 1903–09), у якому присвячено місце тим укр. землям, які входили до складу іст. Польщі.

Сенкевіч Генріх (1846–1916), визначний поль. прозаїк, нар. у с. Воля Окшейська на Підляшші. С. автор низки оп. і романів, між ними «Quo vadis» (1896), та «Хрестоносці» (1897–1900), лавреат Нобелівської премії 1905. Широку популярність серед поль. суспільства здобув зокрема іст. трилогією. У її першій частині «Вогнем і мечем» (1884) представлена визвольна боротьба укр. народу під проводом Б. *Хмельницького* у поль. шовіністичному дусі як стихійний бунт озвірілого натовпу, а Б. Хмельницький — як варвар і пияк; одночасно жорстокий погромник коз. повстання кн. Я. *Вишневецький* як оборонець культури і поль. нац. герой. Концепція цього роману, як і наставлення С. до укр. народу були критично насвітлені й засуджені не тільки укр. письм. і публіцистами (зокрема І. Франком), але й поль., між ними З. Качковським, О. Свєнтоховським, Б. Прусом, Е. Ожешко й ін. З поль. істориків крит.-неґативну оцінку цього твору С. дав проф. Варшавського Ун-ту О. Ґурка у праці «„Ogniem i mieczem", a rzeczywistość historyczna» (1934) та З. Вуйцік у додатку до монографії «Dzikie Pola w ogniu» (1960). Не зважаючи на вороже в заг. наставлення С. до укр. козацтва і його визвольних змагань, він спричинився до їх популяризації серед поль. суспільства, зокрема позитивним представленням деяких постатей, напр., *Богуна.* *Б. К.*

Сенявський (Sieniawski) Адам Миколай (бл. 1666–1726), воєвода белзький (з 1692), гетьман польний коронний (з 1702), гетьман В. коронний (з 1706), каштелян краківський (з 1710); керував війною з коз. військами С. *Палія* (1703–04), висував (підтриманий Росією) свою кандидатуру на поль. престол. Провадив листування з гетьманом І. Мазепою, який хотів залучити С. до антимоск. коаліції. Листи Мазепи з 1704–08 (понад 50, що збереглися в архіві Чарторийських у Кракові) видає УВАН у ЗДА (за ред. О. Субтельного). Останній в роді *Сенявських.* Його величезні маєтності через шлюб дочки Софії перейшли до кн. *Чарторийських.*

Сенявські (Sieniawski), поль. маґнатський рід, герба Леліва, який у 16 — на поч. 18 в. посідав високі держ.-військ. посади в Речі Посполитій та володів великими маєтностями, зокрема в Галичині (їхньою резиденцією було м. *Сінява*) і на Поділлі. В історії України відограли ролю: Миколай (бл. 1489–1569), гетьман польний коронний (з 1539), воєвода руський (з 1553), гетьман В. коронний (з 1561), воював з татарами на півд.-сх. пограниччі Речі Посполитої; його син Миколай († 1587), гетьман польний корон-

ний (з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), Миколай Єронім (1645–83), воєвода волинський (з 1680), гетьман польний коронний (з 1682), воював з козаками і татарами, а 1683 – під Віднем, з турками; його син Адам Миколай (1666–1726; див.).

Сєраковський (Sierakowski) Зиґмунт (1826–63), поль. революціонер родом з Волині. Бувши на засланні в Оренбурзі 1849, зблизився з Т. Шевченком і пізніше листувався з ним. Капітан рос. Ген. штабу. За участь у поль. січневому повстанні (С. очолював повстання на Литві) страчений.

Сєров Іван (* 1905), рос. партійний діяч, у 1930-их рр. в особистому секретаріяті Сталіна, 1940 провадив совєтизацію в надбалтицьких країнах, з 1940 чл. Політбюра ЦК КПУ і нар. комісар внутрішніх справ УССР, з 1941 заступник нар. комісара Держ. Безпеки СССР. У 1943–44 керував виселенням чеченців, інґушів, крим. татар та калмиків, 1945 заступник шефа СМЕРШ-у в сов. зоні Німеччини, згодом на праці в МВД, 1954–58 гол. КҐБ, пізніше в мін-ві оборони СССР; з 1961 доля невідома. Під час перебування на Україні, С. був організатором терористичних і незаконних дій супроти українців.

Сєров Олександер (1820–71), рос. композитор і музикознавець. Естетичні й теоретичні твердження його праці «Музыка южно-русских песен» («Основа», 1861) мали велике значення для укр. муз. фолкльористики. С. записував і використовував у своїх творах укр. нар. мелодії; компонував оркестрові твори на укр. нар. теми («Гопак», «Ґречаники» тощо).

Сєцінський Осип (1888–1967), інж.-металюрґ і гром. діяч, родом з Тартакова (Галичина); 1921–36 у Чехо-Словаччині, де закінчив Високу Гірничу Школу в Пршібрамі (був асистентом при катедрі хемії), у 1936–44 у Львові (1942–44 викладач Держ. Техн. Ін-ту), згодом на еміґрації в Австрії і з 1948 в Торонто (Канада). Ст. з металюрґії, про історію Львівської Політехніки, спогади.

Сечкін Віталій (* 1927), композитор і піяніст, родом з Харкова. Закінчив Харківську Консерваторію (1947) й аспірантуру при Моск. Консерваторії (1950). Лавреат Міжнар. конкурсу піяністів на 3 Всесвітньому фестивалі молоді в Берліні (1951). Твори: для хору з симфонічною оркестрою «Урочистий хор» на слова О. Пушкіна, увертюра («Мій коханий краю») для симфонічної оркестри; концерт для фортепіяна з оркестрою (1962). Для струнного квартету «Анданте кантабіле». Для фортепіяна: соната (1948), варіяції, 2 етюди, 3 прелюдії, соната ч. 2 (1963), «Спогад» та ін. Для скрипки з фортепіяном «Мелодія», «Каприз», «Поема», соната (1968). Для віольончелі з фортепіяном «Колискова», три поеми, сюїта, «Естонські враження»; хори, сольоспіви.

Сибір, частина азійської території СССР, яка простягається між Півн. Льодовим океаном на півн. до горбкуватих степів Казахстану і Монголії на півд. (бл. 3 500 км) і від Уралу на зах. до гірських хребтів тихоокеанського вододілу на сх. (бл. 7 000 км); територія бл. 10 млн км², ч. населення бл. 21 млн. До 1917 (інколи й тепер, зокрема в іст. і етногр. літературі) назва С. стосується і Далекого Сходу; разом з ним С. має 12,8 млн км² (30% території всієї Азії) і 26 млн людности. Півд. межа С. покривається з півд. межею РСФСР з Казахстанською ССР і Монгольською Нар. Респ. С. обіймає Якутську, Тувинську і Бурятську АССР, Алтайський (разом з Ґорно-Алтайською Автономною Обл.) і Красноярський (разом з Хакаською Автономною Обл.) краї, Тюменську, Курганську, Омську, Новосибірську, Томську, Кемерівську, Іркутську й Чітінську обл.; у межах цих одиниць є ще нац. округи. До 1917 до С. зараховували Тобольську, Томську, Єнісейську і Іркутську губ. та Якутську і Забайкальську обл.; півд.-зах. межа С. (з Степ. краєм) покривалася назагал з сучасними межами С. (але Омський пов. входив до Степ. краю).

П р и р о д а. Основні геоморфологічні обл. С.: Зах.-Сибірська низовина (велика акумулятивна рівнина, бл. 2 млн км²); її продовження на півн. сх. – Півн.-Сибірська низовина; сер.-сибірське плоскогір'я між р. Єнісеєм і Леною (пересічна висота 500–700 м, найбільша 1 701 м), розчленоване глибокими долинами; основу становлять палеозійські відклади); гори Півд. С. (Алтай – до 4 506 м, Зах. і Сх. Саян, Яблоновий хребет, Становий хребет й ін.) та гори Півн.-сх. С. – від Верхоянських на зах. до Колимських на сх. з низовинами Яни, Індігірки і Колими. С. має багаті, ще докладно не досліджені, природні ресурси, великі (¾ заг.-союзних) поклади кам'яного й бурого вугілля (Кузнецький, Кансько-Ачинський, Іркутський та ін. басейни), нафти і земного газу (у зах. С), залізної руди, рідкісних (золото) і кольорових металів, діямантів (Зах. Якутія) тощо.

Клімат С. континентальний і в більшій частині краю помірковано холодний, на півн. – субполярний і полярний, на півд. зах. помірковано теплий і сухий. Сер. температура року майже повсюдно нижча 0°Ц. (на півн. сх. від –15 до –18° Ц.), липня від 2–5°Ц. на крайній півн. до 22°Ц. на півд. зах., січня від –16° на півд. зах. до –50°Ц. на півн. сх. (в околицях Верхоянську мінімальна температура –71°Ц.). Атмосферичні опади (їх

найбільше влітку) від 150–250 на півн. сх., до 500–530 мм на зах., в горах до 2 м. Сніговий настил триває 5–10 місяців; на великих просторах панує вічна мерзлота. Річкова мережа густа; майже всі ріки належать до басейну Півн. Льодового океану; найбільші: Об з Іртишем, Єнісей, Лена; скресання рік на 5–8 місяців; вони важливі для транспорту і будови ГЕС.

Уздовж Півн. Льодового океану простягається смуга безлісної тундри, бл. 7 млн км² займає труднопрохідна тайґа, яка на півд. зах. переходить у лісостеп і степ з родючими для сіль. госп-ва ґрунтами (сірі опідзолені і чорноземні), а на півд. сх. у гірську тайґу. *В. Кубійович*

Історія. Найдавніші людські поселення в С. відомі з пізнього палеоліту і неоліту. У другій пол. 1 тисячоліття нової ери в С. виникли різні союзи племен і перші держави. У сер. 13 в. майже весь С. став частиною імперії Чинґіс-Хана, по його смерті Зах. С. став складовою частиною *Золотої Орди*, а потім постало тут Сибірське ханство. Населення С. складалося тоді з різних малочисленних народів на різному ступені суспільного й екон. розвитку; на півн. вони займалися рибальством і мисливством та годівлею півн. оленів, на півд. переважало скотарство. Вони належали до різних етнічних і мовних груп: тюркської (татари, якути, тувинці й ін.), бурято-монгольської, угор., турґузо-манджурської, самоїдської, а також до т. зв. палеазіятських народів на півн. сх.

Півн.-зах. С., т. зв. Югорська земля перебувала під екон., а з 13 в. і політ. впливами В. Новгорода, а по його занепаді — В. Моск. князівства. Після підкорення Казані (1552) опинився в руках Москви Камський водний шлях, що вів за Урал, а разом з цим збільшилися впливи Москви на Сибірське ханство, яке вона остаточно окупувала після успішного походу на С. коз. найманих відділів під проводом Єрмака, що його орґанізували пермські купці Строґанови. На опанованій території С. Москва будувала міста-остроги: Тюмень (1586), Тобольськ (1587), Томськ (1604), Кузнецький острі́г (1618), Єнісейськ (1619) та ін. У перші 10-ліття 17 в. Москва опанувала весь зах. С. по р. Єнісей на сх., у сер. 17 в. дійшла до Байкальського оз. (Іркутськ, 1661); по побудові Якутську (1632) до Охотського м. (1649), над яким було засноване тієї ж назви місто (1697) і Камчатки (1698–99). В наслідок воєн з Китаєм Москва відмовилася від Приамур'я (Нерчинський договір 1689), яке добула назад щойно за Айгунським договором (1858). Швидке опанування С. було уможливлене незначним опором корінного населення. Про поширення рос. володінь в Азії див. карту на 2589 стор.

Разом з політ. окупацією С. йшла колонізація рос. поселенців (спершу перев. з півн. Росії). До поч. 18 в. це були гол. «служилі люди» і промисловці та коз. відділи, які селилися гол. у городках; вони посувалися на сх. по ріках; гол. багатством країни були хутра (ними платили дань і місц. народи — т. зв. ясак). Кількість населення на поч. 17 в. обраховують на бл. 200 000 (у тому ч. бл. 25 000 зайшлих колоністів), в кін. 17 в. на бл. 420 000 (вже здебільша колоністів). У 18 в. у С. селилися гол. селяни, перев. на півд. зах. у смузі Лісостепу й Степу. Це були в основному держ. селяни, які селилися добровільно або під примусом; ні великої приватної власности (за винятком великих посілостей царя і його родини), ні панщини в С. не існувало. Гол. багатством краю і предметом експорту, крім хутер, були корисні копалини (срібло, оливо, мідь, залізо; з 1820-их рр. також золото). Для охорони півд.-зах. кордонів перед кочовиками у 1710 і 1750–60-их рр. побудовано кілька оборонних ліній (Ішимську, Іртиську і Коливансько-Кузнецьку), що їх охороняли коз. війська, які 1808 об'єднано у Сибірське коз. військо. Кількість населення постійно зростала (у дужках ч. корінного населення; ч. приблизні) з 430 (200) на поч. 18 в. до 680 (260) у 1763, 939 (363) у 1795 і 2 936 (648) у 1858 (ч. стосуються також Далекого Сходу і степ. провінцій). Поселення відбувалися тоді гол. уздовж важливого сибірського тракту, який в'язав Европу з Зах. і Сх. З першої пол. 17 в. моск. уряд використовував С. як місце заслання, серед ін. і політ. в'язнів. 1708 утворено Сибірську губ. з ген.-губернаторством у Тобольську, 1822 її поділено на зах. і сх.

1860—1917. Скасування кріпацтва в Рос. Імперії (1861) і постале з тим малоземелля і безземелля селян спричинило значне збільшення еміґрації за Урал, насамперед на півд. землі С., які надавалися для хліборобства; вона стала масовою з кін. 19 в. після будови сибірської залізниці (1891–1905), а з 1907 через нездійснені надії селян на аґрарну реформу Столипіна. Еміґрація на С. охопила спершу гол. рос. центр.-чорноземні обл., згодом також Білорусь, з 1890-их рр. і Україну. Кількість всіх поселенців у С. можна припускати у 1861–91 на 0,5 млн (17 000 на рік) і на бл. 4,5 млн у 1892–1914 (200 000 на рік), у тому ч. бл. 0,6 млн українців. Додамо, що у 19 в. на С. заслано бл. 1 млн осіб, гол. селян; на поч. 20 в. кількість засланих нараховувано до 287 000 (без каторжан; у той час заслання вже були обмежені).

Разом з зростанням еміґрації зростала і кількість населення С. (у тис.):

	1867	1897	1911
Зах. С.	1 891	3 381	6 160
Сх. С.	1 380	2 198	2 836
Весь С.	3 271	5 579	8 996
у тому ч. у містах	244	394	836

Густіше була заселена лише півд. вузька смуга С. від Тюмені на зах. через Іркутськ до Чіти на сх., яка охоплювала півд. окрайки тайґи, Лісостеп і півн. окрайки Степу. Тут жило 4—20 осіб на 1 км², далі на півн менше ніж 1, а на ³/₄ С. був майже безлюдний. За винятком Тобольську (1911 р. 21 000 меш.), більші м. С. розташовані в півд. смузі С.: Омськ 128, Іркутськ 127, Томськ 111, Красноярськ 73, Барнаул 52, Тюмень 28. Відсоток міськ. людности піднісся з 7,1% у 1897 до 8,4% у 1911.

У зв'язку з напливом колоністів з евр. частини імперії зменшувався відсоток корінного населення С. (їх називали інородцями), хоч їхнє абсолютне ч. зростало:

	1897 у тис.	%	1911 у тис.	%
Корінна людність	816	15,2	927	10,6
Росіяни, українці, білоруси	4 416	81,9	7 503	86,7
Інші	156	2,9	221	2,6

Корінне населення С., зокрема малочисельні народи, зазнавало впродовж століть примусової християнізації і часткової русифікації, натомість зберігали свій стан численніші народи (1911 у тис.): буряти (разом з монголами) 332, якути 246, татари 243.

Серед зайшлого населення вирізнялися дві групи: старожили або сибіряки, предки яких здавна оселилися в С., і новоселені, які прийшли на С. у другій пол. 19 в. (перев. за останні 20 рр. перед 1914). Сибіряки являли собою окрему групу росіян. Вони зжилися з С., у якому селилися вже коло 400 рр.; їхній побут, частково мова й антропологічні прикмети зазнали впливів корінного населення, з яким від сотень літ вони схрещувалися (багато з них брало жінок з тубільного населення), і чимало їх асимілювалося. Сибіряки асимілювали також ін. поселенців з Европи, серед ін. й українців. Чисто рос. тип залишився лише на Забайкаллі і на півдні Алтайського краю. Сибіряки жили звич. окремими масивами (новим поселенцям виділено осібні ділянки), їхні зв'язки з новоприбулими були обмежені. Серед старожилів замкнену групу становили старовіри (понад 300 000) і козаки (1910 — 172 000), землі яких являли собою довгу, але вузьку смугу на пограниччі С. і Степ. краю (Сибірське коз. військо) і на Забайкаллі (Забайкальське коз. військо); менші частини: красноярські й іркутські козаки, об'єднані 1917 в Єнісейське коз. військо та Якутський коз. полк. Їхні прикмети ті самі, що й коз. війська на Зеленому Клині (див. 775 стор.).

Іст. минуле багатонац. С., що властиво був колонією царської Росії, яка провадила там політику екон. визиску й нац. гноблення, спричинилося у сер. 19 в. до утворення, навіть серед рос. населення С., політ. руху (т. зв. «Сибирское областничество»), що прагнув до нац.-держ. відокремлення С. від Росії. 1860 сибірський коз. сотник і студент Петербурзького Ун-ту Григорій Потанін (1835—1920; згодом відомий сибірський вчений етнограф і мандрівник), разом з своїми колеґами-земляками (Н. Ядринцев, П. Головачев, Н. Козьмин, П. Словцов та ін.), створив Сибірський земляцький гурток — «Общество независимости Сибири», що висунуло програму унезалежнення сибірської нації (відозва «Патриотам Сибири») й готувалося до повстання. Рос. уряд жорстоко розправився з учасниками цього руху. В наслідок суд. процесу 1865 чл. т-ва було засуджено на каторгу, яку вони мусіли відбувати не в С., а на півн. Росії. Але цей рух, що згодом прийняв програму сибірського автономізму, ніколи не завмирав; по революції 1917 обласники частково реалізували свої постуляти.

У нар. госп-ві основну ролю відогравало сіль. госп-во (Зах. С. вивозив до Европи багато масла), гірнича пром-сть (С. давав серед ін. 75—80% продукції золота Рос. Імперії), далі хутряна і ліс. та рибна пром-сть (вся пром-сть С. становила ледве 1% заг.-імперської). В давніші часи (зокрема в 17—18 в.) і особливо після будови сибірської залізниці С. мав значення в транзитній торгівлі Европи з азійськими державами, гол. з Китаєм. Разом з зростанням ч. населення і розвитком економіки ішов і культ. розвиток, носієм якого були часто засланці; 1881 відкрито в С. перший ун-т у Томську. *Р. М.*

Українці у Сибіру. Відомості про них до кін. 19 в., коли почалася масова сел. колонізація, досить спорадичні й недокладні. Немає сумніву, що їх участь в колонізації, госп. розбудові й культ. розвитку С. була значна. Серед рос. про-

мисловців і «служилих людей», які у 17—18 в. освоювали С. і Далекий Схід, а згодом Камчатку й Аляску, були й українці. Але ще більше було засланих на С. моск. урядом українців з різних верств людности. 1642 на р. Лену були заслані «черкеси» (так називали в Московщині

Селяни-поселенці на дорозі в Сибір

українців у 17 в.) з Слобожанщини з родинами, разом 188 осіб, які дісталися на Лену щойно 1646—47. Ці заслання тривали й далі (1646, 1649). Ще більше засланих українців у С. бачимо у другій пол. 17 в. Це були перев. укр. держ.-політ. діячі, противники моск. політики на Україні, або ті, кого моск. уряд підозрівав у «шатості» і «зраді». У кін. 1650-их рр. на С. було заслано родичів і прихильників гетьмана І. Виговського; у 1660-их рр. — противників моск. ставленика гетьмана І. Брюховецького; у 1670-их рр. був засланий гетьман Д. *Многогрішний* з усіма своїми родичами та їх родинами; у 1680-их рр. гетьман І. *Самойлович* з сином Яковом і небожем Михайлом. Після Полтавської катастрофи (1709) у С. опинилося чимало «мазепинців» (див. стор. 2596), зокрема ген. суддя В. Чуйкевич, компанійський полк. Г. *Новицький*, уся родина *Мировичів* та ін. 1723 був засланий до Якутську небіж Мазепи — А. *Войнаровський*. По знищенні Січі (1775) на Сибір заслано частину запор. старшини, а трохи раніше засуджено на каторгу в С. учасників Коліївщини (на чолі з М. *Залізняком*). У 19 в. на С. засилали за присудом суддів або адміністративним порядком, укр. рев. діячів (декабристи — чл. Півн. і *Півд. Т-ва З'єднаних Слов'ян*; у другій пол. 19 в. — рев.

Сибір у 1913 році

1 — Кордони Російської Імперії. 2 — Межі евр. й азійської частин Російської Імперії. 3 — Межі губерній і областей. 4 — Межі лісостепу й степу. 5 — Межі Сибіру. Гол. міста губерній і областей підкреслені

народники, зокрема А. Красовський, С. Богомолець, С. *Ковалик*, Є. Ковальський, Я. Стефанович укр. соціял-демократи, згодом большевики Г. *Петровський*, М. *Скрипник* та ін.; письм. П. *Грабовський*), учасників сел. заворушень і повстань (серед ін. У. *Кармелюк*), які були заслані або на каторгу, або на т. зв. вільне поселення, декого з укр. гром. і культ. діячів, яких за «сепаратизм», з наказу рос. влади, примусово переведено на службу до С. До коз. війська в С. було включено чимало українців.

Українці відограли поважну ролю в екон., адміністративному й культ. житті С. Знаходимо українців навіть у вищій адміністрації С. [ген. М. Сулима, ген.-губернатор Сх. (1833–34) і Зах. (1834–36) С.; ген. П. Капцевич тобольський і томський ген.-губернатор (1822–26); кілька губернаторів сибірських губерній були укр. роду], в управлінні скарбовими фабриками і заводами тощо.

Особливе визначне місце українці посідали у церк. житті С. 18 в. Митр. тобольськими і сибірськими були: Філофей *Лещинський* (1702–21, з перервами), Іоан *Максимович* (1711–15), Антоній Стаховський (1721–40), Арсеній *Мацієвич* (1741–42), Павло Конюскевич (1758–68); еп. іркутськими були: *Інокентій* Кульчицький (1727–31), Інокентій *Нерунович* (1732–47), Софроній Кристальський (1753–71). Вони здебільша оточували себе духовенством укр. походження, яке великою мірою спричинилося до культ. розвитку С. у 18 в. Чимало українців — духовних і світських (напр., Григорій *Новицький*), досліджували С. і Далекий Сх. Так було і в 19 в.

Масовий виїзд укр. селян почався з кін. 1880-их рр. У 1885–1914 виеміґрувало з 9 укр. губ. за Урал 1 742 000 осіб, а з усіх укр. земель понад 2 млн — майже самих українців. З цього ч. бл. 35% припадало на С. (докладніше про еміґрацію українців до Азії див. стор. 630–31). За переписом 1897 в С. жило 142 000 українців (у дійсності більше), у тому ч. в Зах. С. 120 000; найбільші відсотки вони становили в півд.-зах. частині Томської й Тобольської губ. Ч. українців в С. у 1914 було небагато менше, як за переписом 1926 (за воєнні і перші повоєнні роки іміґрація з України була незначна) — бл. 1 млн, тобто бл. 12% всього населення. *О. Оглоблин*

1917–20 рр. Березнева революція в Росії викликала жвавий політ. рух поміж всього населення С. Відкрилися також значні можливості для укр. поселенців в С. та багатьох укр. вояків, що там перебували в процесі мобілізації та формування. Незабаром постали укр. орг-ції в Омську (Укр. Вільна Громада), Томську (Окружна Рада), Славгороді, Кургані, Бійську, Каїнську (Алтайська Ґуб. Рада) та ін. В Омську діяли філії допомогових установ, що постали в Києві з метою опіки над українцями з Галичини й Буковини, вивезеними рос. владою до Росії та українцями-вояками австр.-угор. армії, що опинилися в рос. полоні (див. *Комітет допомоги населенню Півдня Росії ...* та *Гал.-Бук. Комітет*); вони мали відділи в низці міст С. Частина укр. полонених (вояків австро-угор. армії) включилася в укр. життя в С. Почали виходити укр. газ.: «Укр. Голос» в Омську та «Укр. Слово» в Томську. Одночасно постали військ. орг-ції та в кін. 1917 велися формування окремих укр. військ. частин, що з них найбільш успішний був курінь ім. гетьмана П. Сагайдачного в Омську і батальйони в Іркутську й ін. містах. Врешті, в Омську відбувся на поч. серпня 1917 Перший Укр. З'їзд С., який заснував Гол. Укр. Раду С. (гол. Г. Концевич, заступник М. Новосельський) та вислав делеґата до Укр. Центр. Ради в Києві.

Ще до жовтневої революції й перемоги большевиків у першій пол. жовтня відбувся 1917 з'їзд дем. партій С. (серед них перевагу мали сибірські обласники й есери), який проголосив автономію С. і скликав Надзвичайний З'їзд С., що відбувся у Томську 6–15. 12. 1917 і створив орган тимчасової влади С. — Сибірську Тимчасову Обл. Думу (до складу її мали входити 5 укр. представників) та відповідальну перед нею Обл. Раду («Совєт») — уряд С., до складу якого входив українець Сулима. Надзвичайний з'їзд С. вислав привітання до Укр. Центр. Ради у Києві з нагоди проголошення Третього Універсалу, а Обл. Рада 7. 1. 1918 повідомила больш. владу в Петрограді, що вона її не визнає. В кін. січня 1918 Томський совєт робітників і солдатів розігнав Сибірську Обл. Раду, але з її доручення далі діяв Тимчасовий Автономний Уряд С., і т. ч. в С. утворилося двовладдя. Позиція Сибірської Обл. Ради і Тимчасового Автономного Уряду С. зміцнилася, коли проти большевиків виступив в кін. травня 1918 Чехо-слов. корпус, а у квітні 1918 висадився япон. і англ. десант у Владивостоці, а у серпні — амер. корпус ген. Ґревса.

У житті українців С. важливою подією був Другий Сибірський Всеукр. з'їзд в Омську (11–13. 8. 1918), який вимагав від Сибірської Обл. Думи проголошення самостійности С. та здійснення принципу самоврядування для окремих національностей, зокрема для українців, і створення Сибірської армії для охорони країни. Однак, у громадянській війні перемогли сили білих росіян, і дем. Тимчасовий Ав-

Українці в Азії на 1926 рік

тономний Уряд С. у листопаді 1918 передав владу центр. Тимчасовому Всерос. Урядові, який незабаром очолив адмірал А. *Колчак*, і разом з тим укр. рух у С. був загальмований. Укр. курінь ім. гетьмана П. Сагайдачного, після великих втрат на уральському фронті проти большевиків, перестав існувати в кін. 1919. У дальшій війні військо Колчака дійшло майже до Волги (березень 1919), але згодом зазнало поразки, а в січні 1920 його армія була розбита і С. здобули большевики. Далекий Схід вони остаточно опанували у листопаді 1920 (див. *Далеко-Східня Республіка*). *І. Світ*

1920-ті рр. Населення С. не понесло більших втрат під час війни, революції й голоду 1921–22; разом з тим майже зовсім припинився приплив імігрантів з Евр. частини СССР (він у незначних розмірах відновився з 1924). На поч. 1915 населення С. нараховувало бл. 10 млн, у кін. 1926 бл. 11 млн (разом з Ішимською і Курганською округами, які офіц. входили до складу Уральського краю). Перепис 1926 вперше подає докланіші дані про нац. склад людности С. (також за поодинокими р-нами):

Національність	Зах. С. 1 000	Зах. С. %	Сх. С. 1 000	Сх. С. %	Увесь С. 1 000	Увесь С. %
українці	738	9,8	115	3,4	853	7,8
росіяни	5 938	79,2	2 366	69,5	8 304	76,2
білоруси	170	2,3	153	4,5	323	3,0
буряти			238	7,0	238	2,2
якути			236	7,0	236	2,2
мордва	100	1,3	20	0,6	120	1,0
татари	68	0,9	36	1,1	104	0,9
німці	77	1,0	4	0,1	81	0,7
казахи	50	0,7			50	0,5
поляки	28	0,4	21	0,6	49	0,5
інші	336	4,4	213	6,2	549	5,0
разом	7 505	100,0	3 402	100,0	10 907	100,0

Порівняно з 1911 відсоток росіян, українців і білорусів, разом взятих, залишився майже без змін (86,7 і 86,9), корінного населення зменшився з 10,6 до 7,5 (у тому ч найчисленніших національностей: бурятів з 3,9 до 2,2 і якутів з 2,9 до 2,2), ін. збільшився з 2,6 до 5,6.

Українці С. жили перев. у суцільних масивах в півд.-зах. С., що має сприятливі умови для хліборобства — у лісостепу і степу з чорноземними ґрунтами. Ці укр. поселенчі землі становили частину т. зв. *Середньо-Азійського Степового краю*, в частині якого (саме Сер.-Азійського Степ. краю) українці являли собою більшість всього населення. Сибірська частина цього саме Сер.-Азійського Степ. краю (вона охоплювала майже всю Славгородську і частини Омської і Каменської округ) займала площу 55 000 км² з 580 000 меш., у тому ч. 310 000 (53,4%) усіх) українців, бл. 200 000 (34%) росіян і 25 000 (4,3%) корінного населення. На 17 р-нів, положених у сибірській частині саме Сер.-Азійського Степ. краю, українці становили більшість у 12 р-нах. Бл. 400 000 українців жило у тій частині Зах. С., у якій більшість являли собою росіяни (перев. давно тут оселені старожили); українці у тих р-нах становили 10–40% всього населення і звич. жили в окремих селах. Докладніше див. *Сер. Азійський Степ. край* і карту.

На 115 000 українців у Сх. С. більшість жила на островах з добрими чорноземними ґрунтами (напр., на сх. від Красноярську).

За переписом 1926 лише 3,4% українців жили у містах (вони становили в них 2,8% всього населення; у селах — 8,8%). Найбільші міські скупчення українців (у тис.): в Омську (9,7), Славгороді (4,1), Красноярську (1,6), Іркутську (1,3), Томську (1,2) та ін.

Фактично ч. українців в С. було більше (мабуть, 1,2 млн), про що свідчить високий відсоток серед меш. С. осіб, народжених в УССР; в усьому С. українці мали становити 10%, але у ньому жило аж 19% осіб, народжених в УССР; числа для округ, у яких українці становили великий відсоток: у Славгородській — 47% і 56%, Омській — 19% і 27% і т. д.

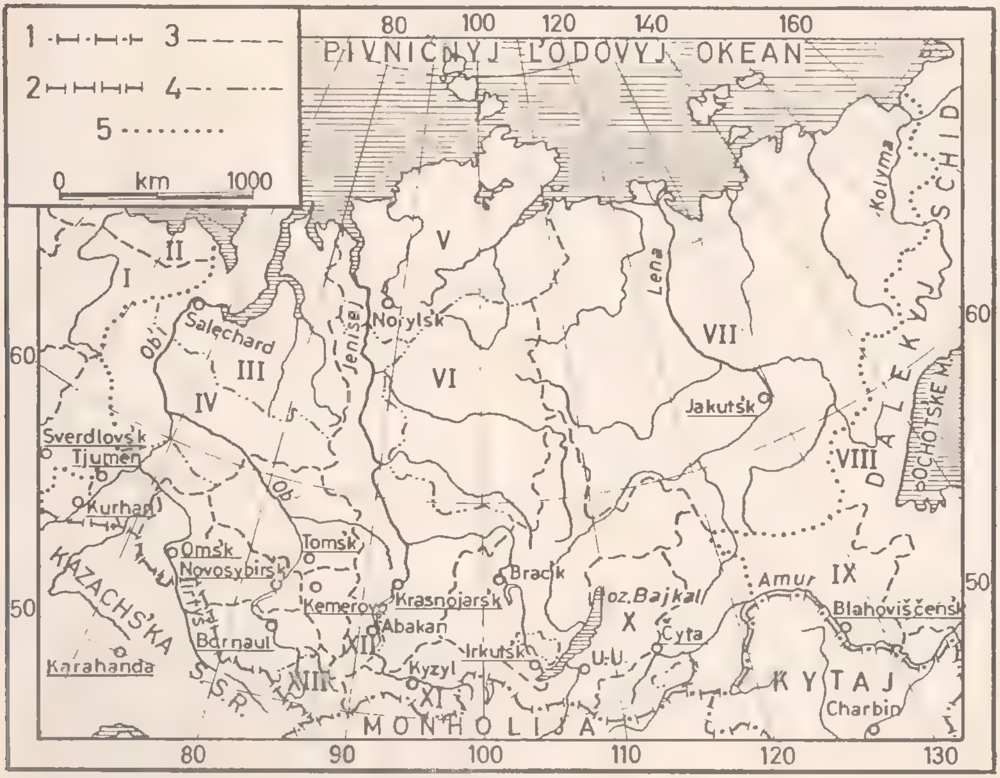
1930–60-ті рр. Значні зміни в екон., а також демографічних відносинах С. відбулися з кін. 1920-их рр., коли за плянами п'ятирічок С. мав перетворитися з аґрарної на аґрарно-пром., а згодом пром.-аґрарну країну. З цією метою розбудовано родовища корисних копалин і джерела енерґії, а пізніше пром-сть, зокрема важку. На поч. 1930-их рр. освоєно Кузнецький кам'яновугільний басейн (у теперішній Кемерівській обл. у Зах. С.) і розбудовано його

на другу після Донецького басейну кам'яновугільну базу СССР та створено (1929–32) потужний Кузнецький метал. комбінат, далі низку машинобудів. зав., збудовано у Зах. С. другу лінію Сибірської маґістралі (1930–36), освоєно північ С. (серед ін. створено гірничо-метал. комбінат у Норильську). Натомість сіль. госп-во не розвивалося, воно багато потерпіло у наслідок колективізації. У 1940 в С. (разом з Далеким Сходом) вироблено 3,2 млр кіловат-год. електроенергії, видобуто 39 млн т вугілля, витоплено 1,5 млн т чавуну і 2 млн т сталі.

Разом з тим зросло населення С. з 10,9 млн у 1926 до 14,1 млн у 1939 (або на 29%; у тому ч. Зах. С. на 19%, Сх. С. на 52%), у тому ч. міськ. з 1,0 на 4,4 млн або з 9,2% на 31,3% всього населення (сіль. людність зменшилася на 200 000). Цей високий приріст населення був можливий завдяки значній іміґрації з евр. частини СССР. Серед прибулих було чимало засланих з України куркулів (гол. у 1929–32), а також українців, які рятувалися перед голодом і репресіями виїздом в індустріяльні р-ни С. (зокрема до Кузнецького басейну). Тоді ж постав у С. ряд концентраційних таборів.

У 1940–45 С. зазнав значних змін. Вже 1939–40 на С. було заслано чимало українців з Зах. України. Під час другої світової війни госп-во С. було спрямоване на воєнні потреби: на С. евакуйовано (гол. з України) бл. 1 млн осіб і сотні зав. та збудовано нові. Розбудовано кам'яновугільну (в Кузнецькому басейні; Кузнецьке і Караґандинське вугілля мало замінити донецьке), важку та хем. пром-сть; виникли нові пром. центри. Валовий об'єм пром-сти за 1940–45 збільшився майже удвічі.

По війні С., як і вся сов. Азія, посідає особливе місце в екон. плянуванні СССР. З 1950-их рр. на розвиток С. вкладається щорічно бл. 30% усіх капітало-

Сибір у 1970 році

1 — Кордони СССР. 2 — Кордони сов. республік. 3 — Межі областей і автономних ССР. 4 — Межі автономних нац. областей і нац. округ. 5 — Межі Сибіру. Гол. міста областей і країв підкреслені

I — Комі АССР; II — Ненецька нац. округа; III — Мала Ненецька нац. округа; IV — Ханти-Мансійська нац. округа; V — Таймирська (Довгань-Ненецька) нац. округа; VI — Евенкійська нац. округа. VII — Якутська Автономна ССР; VIII — Хабаровський край; IX — Амурська область; X — Бурятська Автономна ССР; XI — Тувинська Автономна ССР; XII — Хакаська автономна область; XIII — Горно-Алтайська автономна область

вкладень. За 1940–73 об'єм валової продукції С. зріс майже у 20 разів. Далі розвиваються ті самі галузі пром-сти, що й до 1945, з особливим натолосом на розвиток важкої і машинобудів. пром-сти, зокрема нафтової (розбудова Зах.-Сибірського нафтогазоносного басейну) і хем. та гідроенерґії (гол. у Сх. С.). Розбудовано мережу залізниць. У зв'язку з розоранням *цілинних земель* посівна площа у Зах. С. збільшилася удвічі. Тепер с.-г. вгіддя С. займають 60 млн га, у тому ч. 29 млн орної землі; посівна площа — 26,5 млн га, у тому ч. 17,3 млн зернових (13,6 млн — яра пшениця). Валовий збір зернових (пересічний річний за 1969–73) — 15,8 млн т. Кількість великої рогатої худоби (1974) — 11,2 млн (у тому ч. 5,1 корів), 4,8 млн свиней, 16,8 млн овець і кіз.

Видобуток кам'яного вугілля досяг 1970 — 160 млн т (у тому ч. в Кузнецькому басейні 113); за продукцією нафти С. має бути на першому місці в СССР (за пляном на 1975 — 125 млн т нафти і 44 млрд м³ газу). У виробництві електроенерґії у Зах. С. гол. значення мають електростанції, що працюють на вугіллі, у Сх. С. найпотужнішою є Іркутська енерґосистема (об'єднує Братську і Іркутську ГЕС). Чорна металюрґія скупчена гол. у Кузнецькому басейні, кольорова — у Сх. С., машинобудів. у всіх пром. р-нах. Гол. пром. р-ни, як і все екон. життя, зосереджені в півд. смузі С. — у Зах. С.: Кузнецький, Новосибірський, Омський і Томський; у Сх. С.: Красноярський і Іркутсько-Черемховський. На півн. С. важливим пром. р-ном є Норильський над дол. Єнісеєм.

З Зах. С. експортують вугілля, нафту і нафтопродукти, машини, хем. продукти, зерно; з Сх. С. гол. залізну руду, кольорові метали і машини; з усього С. — ліс і лісоматеріяли, масло і сир. Експорт іде гол. на Урал, Казахстан і Сер. Азію, далі до евр. частини СССР. Імпортують гол. оброблені метали і предмети широкого вжитку.

Л ю д н і с т ь. Разом з зростанням екон. потенціялу С. зростала кількість його населення як завдяки високому природному приростові, так і (до кін. 1950-их рр.) іміґрації з евр. частини СССР. Зміни в стані людности видно з табл. (у 1 000):

	Зах. С.	Сх. С.	Вся С.
1939			
міське	2 678	1 843	4 521
сільське	7 226	3 342	10 568
вся	9 904	5 185	15 089
1959			
міське	6 052	3 653	9 705
сільське	6 199	3 308	9 507
вся	12 251	6 961	19 212
1970			
міське	7 895	4 986	12 881
сільське	5 299	3 142	8 441
вся	13 194	8 128	21 322
1. 1. 1974			
міське	8 535	5 545	14 080
сільське	4 841	2 924	7 765
вся	13 376	8 469	21 845

Приріст людности був за весь час сильніший у Сх., ніж у Зах. С. (тут він був значний у Кемерівській обл., натомість в Алтайському краю кількість людности зменшувалася), у 1960–73 балянс міґраційних процесів був для С. (зокрема Зах.) неґативний, весь час поступала урбанізація (1939 у м. С. жило 30% всієї людности, 1974 — 64%), натомість зменшувалося ч. сіль. населення, що спричинює брак робітників у сіль. госп-ві. Вперше у 1960-их рр. міґраційні процеси між Україною і С. були для України позитивні: за 1968–69 з УССР до С. виїхало 50 000 осіб, приїхало з С. до УССР — 68 000 (звич. це були перев. поворотці). Однак, і далі (зокрема в Сх. С. і в півн. р-ни) їдуть на працю укр. робітники, звич. на 2–3 роки, бо платні в С. у 2–3 рази більші, ніж на Україні.

Як у минулому, густіше в С. заселена лише вузька смуга на півдні (див. карту на стор. 2791); решта С. (також гори) є майже не заселена, за винятком смуг уздовж великих рік.

Нац. склад населення С., зокрема укр. стан посідання зазнав за останні 40 рр. значних змін. З кін. 1920-их рр. на С. постійно припливає укр. людність: заслані і ув'язнені (на території С. є численні *концентраційні табори*, у яких українці становили більшість), поселенці у 1950-их рр. на *цілинних землях*, оселені в процесі організованого набору на працю або ті, що добровільно переселилися, завдяки кращим умовам життя — високій зарплатні, меншому тискові режиму. У 1940-их рр. на С. переселено 300–400 000 німців (гол. з Надволжя і України). Дані сов. переписів з 1959 і 1970 не подають докладної статистики нац. відносин (так само, як і в Сер.-Азійському Степ. краю), бо вони дають дані лише для цілих обл. і змен-

шують кількість українців й ін. нерос. національностей евр. походження. Нац. склад населення С. за переписом 1970 такий:

Національність	Зах. С. 1 000	Зах. С. %	Сх. С. 1 000	Сх. С. %	Увесь С. 1 000	Увесь С. %
українці	359	2,7	219	2,7	578	2,7
росіяни	11 517	87,5	6 604	81,5	18 121	85,1
німці	402	3,0	66	0,7	468	2,2
татари	292	2,2	121	1,5	413	1,9
буряти	—	—	312	3,8	312	1,5
якути	—	—	295	3,6	295	1,4
казахи	108	0,8	3		111	0,5
білоруси	76	0,6	65	0,8	141	0,6
чуваші	70	0.5	32	0,4	102	0,5
мордва	50	0.4	33	0,4	83	0,4
інші	300	2,3	377	4,6	677	3,2
разом	13 174	100,0	8 127	100,0	21 301	100,0

Порівняно з 1926 і 1959 мали б відбутися в нац. складі населення всього С. такі зміни:

Національності	1926 1 000	1926 %	1959 1 000	1959 %	1970 1 000	1970 %
українська	853	7,8	692	3,6	578	2,7
російська	8 304	76,2	16 075	83.6	18 121	85,1
білоруська	323	3,0	139	0,7	141	0,6
корінна людність	841	7,7	1 062	5,6	1 455	6,8
інші	586	5,3	1 244	6,5	1 027	4,8
Разом	10 907	100,0	19 212	100,0	21 322	100,0

Порівняння нац. складу людности 1926 і 1959 виявляє зменшення укр. (як в абсолютних числах, так ще більше у відсотках) та корінного населення (лише у %) і одночасне зростання росіян, а також групи «інші» (завдяки припливові німців). У 1960-их рр. кількість українців й ін. нерос. евр. народів далі зменшується, натомість збільшується ч. і відсоток корінного населення (серед ін. за 1959–70; в тис.): татар з 246 до 413, бурятів з 252 до 312, якутів з 238 до 295) гол. завдяки їхньому високому природньому приростові.

В розміщенні українців в С. мали відбутися — у світлі переписів — значні пересунення. Катастрофічно мав би зменшитися укр. стан посідання в Зах. С.: з 738 000 (9,8% всього населення) у 1926 до 463 000 (3,8%) у 1959 і 359 000 (2,7%) у 1970. Натомість зросла кількість українців у Сх. С. — з 115 000 (3,4%) у 1926 до 229 000 (3,3%) у 1959 (у 1970 вона зменшилася до 219 000, або 2,7%). Т. ч. стан посідання українців зменшується гол. в півд.-зах. С., у якому вони у 1920-их рр. становили бл. $^1/_5$ всього населення, а то й більшість (у тій частині, яка входила до складу Сер.-Азійського Степ. краю), натомість збільшується у Сх. С., зокрема у його субполярній смузі (напр., в Якутській АССР з 100 у 1926 до 1 200 у 1959 і 20 300 або 3,1% всього населення у 1970). Найбільший відсоток українці становлять в Омській обл. (5,8; 1959 — 7,8), в Іркутській (3,7) і Якутській АС СР (3,1), у всіх ін. обл. від 1,3 до 2,4 (див. також карту розміщення українців в СССР у гаслі *Союз Сов. Соц. Республік*).

Чимраз більше українців живе у м. С.: 1926 ледве 3,4% всіх, 1959 — 45%, 1970 — 66% (в УССР — 46%), серед міськ. людности вони становлять 2,9% (1926 — 2,8%); серед сіль. 2,8% (8,8%). Мабуть, найбільші скупчення українців є у великих м. Кузнецького басейну, в Новосибірську, Омську, Іркутську і Красноярську.

Поділ людности за мовою не збігається з поділом за національністю, бо частина неросіян, зайшлих з евр. частини СССР, вживає рос. мови. За переписом з 1959 лише 54% українців за національністю подало укр. мову як рідну, 46% рос. За переписом 1970 мовна русифікація українців С. мала б бути така:

Кількість українців	у тис.	%
за національністю	578	100
за мовою	252	44
тих, що		
знали укр. мову як другу	83	14
тих, що не знали укр. мови	243	42
тих, що		
подали рос. мову як рідну	326	56
тих, що		
знають рос. мову як другу	225	39
тих, що не знають рос. мови	27	5

Мовна русифікація українців більше посунена в тих обл., у яких українці оселювалися з кін. 19 в., менше – у Сх. С.

До сов. нац. і мовної статистики можна ставитися з застережнням і можна припускати, що в С., до якого постійно припливали українці. живе понад 2 млн осіб укр. походження. Однак, не можна заперечувати далекосяжну русифікацію укр. людности в С., як і всіх українців, що живуть за межами УССР (див. *Русифікація*). Її полегшує значно посилена урбанізація українців у С., змішування різних національностей в радгоспах, а також факт, що великий відсоток, а то й більшість українців творить мішані подружжя; все це – при одночасній відсутності укр. шкіл (вони існували в Зах. С. недовгий час, на поч. 1930-их рр.), преси, видань. Такої самої русифікації зазнають й ін. нерос. народи евр. походження, за винятком німців; натомість русифікація не посувається серед більших корінних національностей (всі вони мають свої автономні ССР або автономні обл.).

Література: Ветошкин М. Сибирское областничество. ж. Современный мир. М. 1913; Азиатская Россия. т. I, II. П. 1914; Олесіюк Т. Українські колоніяльні землі. ж. Табор. В. 1932—34; Kubijowicz W. Rozmieszczenie Ukraińcow w Azji. Biuletyn Polsko-Ukraiński. чч. 21—23. В. 1934; Кисилев С. Древная история Южной Сибири. (друге вид.) М. 1951; Покшишевский В. Заселение Сибири (Историко-географический очерк). Іркутськ 1951; Sweet J. The Problem of Nationalities in Soviet Asia. Ukrainian Quarterly. т. IX. Нью-Йорк 1953; Народы Сибири. М.-П. 1956; Сибирское отделение АН СССР. Институт Истории, Филологии и Философии. Проблемы изучения национальных отношений в Сибири на современном этапе. (Зб.). Новосибірськ 1967; История Сибири с древнейших времен до наших дней. тт. I—V. П. 1968—69; Этнография русского населения Сибири и Средней Азии. М. 1969; Советский Союз. Российская Федерация. Восточная Сибирь. М. 1969, Западная Сибирь. М. 1971; Морозова Т. Экономическая география Сибири. М. 1975

В. Кубійович, О. Оглоблин, І. Світ

Сибірка, гостре, інфекційне захворювання тварин і людей, викликається збудником Bacillus antracis. С. раніше була досить розповсюдженим захворюванням тварин і нерідко людей; тепер С. трапляється лише спорадично, перев. як проф. захворювання. С. одним з перших вивчив і описав 1788–96 укр. вчений С. *Андрієвський* (дослідом на собі довів ідентичність С. у людеи і тварин і дав їй назву): ін. укр. вчені, які вивчали С.: М. *Гамалія* (1792 видав нім. і рос. мовами працю про С. та її лікування), В. Жуковський, Г. Прокопович, А. Стефанович-Донцов, В. Данилова, А. Коротич, І. Нетребко, Л. *Ценковський* (разом з Г. Садовським запропонував живу вакцину С., як методу специфічної профілактики проти С.).

Сиваченко Микола (* 1920), літературознавець і фолкльорист, дир. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (з 1964), чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Дослідник-текстолог творчости Л. Глібова, П. Мирного й ін. укр. письм. 19 в. Гол. ред. акад. вид. творів П. Мирного в 7 тт. (1968–71). Автор праць «Історія створення роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні"» «З творчої ляболаторії Панаса Мирного та Івана Білика» (1957), «Анатолій Свидницький і зародження соціяльного роману в укр. літературі» (1962), «Корифей укр. прози. Нарис творчости Панаса Мирного» (1967), «Леонід Глібов. Дослідження і матеріяли» (1969) та багатьох ін. досліджень, зібраних у кн. «Літературознавчі та фолкльористичні розвідки» (1974).

Сивка, див. *Пісочник*.

Сивка, р. на Передкарпатті, права притока Дністра, довж. 76 км, сточище — 595 км².

Сивокінь Григорій (* 1931), літературознавець родом з Полтавщини, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР. «Давні укр. поетики» (1960), «Життєва переконливість героя» (1965), «Друге прочитання» (1972) та ін.

Сивуля (V–5), найвищий верх у *Ґорґанах*, положений між верхів'ями рік Лімниці й Солотвинської Бистриці, висота – 1 836 м. С. вкрита буково-ялиновими і смерековими лісами, вище яких поширені жереп і кам'яні розсипища, невеликі полонини.

Сиг (Coregonus), рід риби родини лососевих. Довж. 75 см, вага до 8 кг і більше. До 100 різновидностей. Поширений у басейнах Льодового, Тихого і півн. частини Атлантійського океанів. Є річкові, озерні й озерно-річкові форми. С. об'єкт промислу, штучного розведення й акліматизації. На Україні створено ставкове сигове госп-во і рибоводний зав. (у Пущі Водиці). С. вперше завезені на Україну 1929.

СПИСОК СТАТТЕЙ

СПИСОК КАРТ